

GOVERNMENT OF INDIA.

ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA

Central Archaeological Library

NEW DELHI

ACC. NO. 70476

CALL NO. Sa 8 | Kal | Dvi

D.G.A. 79

KĀLIDĀSA GRANTHĀVALĪ

[Complete works of Kālidāsa]

70476

Critically Edited by

REVĀPARSĀDA DVIVEDI

Sahityacarya, M.A., Ph. D., D. Litt.

Head of the Department of Samskr̥ta-Sahitya

Faculty of Oriental Learning

BANARAS HINDU UNIVERSITY

INDIA

VARANASI—221005

1976

Publisher

Banaras Hindu University, Varanasi-5

Editor

Dr. REVĀ PRASĀDA DVIVEDI

Price Rs. 11.50 P.

Printed by

Tara Printing Works, Kamacchā, Varanasi

Can be had also from:

P. R. O.

B. H. U., Varanasi-5

© Editor : R. P. DVIVEDI

20476 दिनांक 15.9.83
अवधि संख्या...
निर्देश संख्या... Sa. 8/Kal./D.V.
तह दिल्ली

Contents—

केन्द्रीय पुरातत्व परिसरान्तर्गत
Poetry

- R̥tusam̥hāram [1-6] Cantos
- Meghad̥ntam [1-2] Parts
- Kum̥arasambhavam [1-8] Cantos
- Raghuvar̥m̥sam̥ [1-19] "

Drama

- M̥alavikāgnimitram [1-5] Acts
- Vikramorvaś̥tyam [1-5] "
- Abhijāna-śakuntalam [1-7] "

कालिदास-ग्रन्थावली

[सारूपान्तरपाठान्तर-संशोधितमूला]

70476

संपादयिता

रेवाप्रसाद-द्विवेदी

साहित्याचार्यः, एम्. ए., पीएच. डी., डी. लिट्.

काशीहिन्दूविश्वविद्यालयीये प्राच्यविद्यासंकाये

साहित्यविद्याविभागस्य

अध्यक्षः

प्रकाशकः

काशी हिन्दू विश्वविद्यालयः

वाराणसी

१९७६

Sa 8
Kol | DVI

विद्याभारत-सांस्कृतिक

[संस्कृत-विद्याभारत-संस्कृत-विद्याभारत]

३३३३

मनुष्य इति नामके गिरिण-पार्वती-मन्दिरे
त्रिपुण्ड्रितललाटको विधृतविल्वपत्रश्रृङ्ग यः ।
तनोति सततं निजाखिलरसैः सपर्यामसौ
कवित्वधृतदक्षिणो जयति कालिदासः कविः ॥

—सनातनकवेः

विद्याभारत-सांस्कृतिक

विद्याभारत

विद्याभारत

Dedicated to
My Learned Teachers
and
Brilliant Students

अस्माकं

विद्यातीर्थेभ्यः श्रीगुरुभ्यः
स्नातकेभ्यश्च सुमेधोभ्यः

किञ्च—

‘विश्वस्वस्तिवचः’ समर्प्यंत इदं तेभ्यः, पुराणी विराट्
प्रजा येषु कुलाचलेषु मधुमद्दिव्यौषधीवत् स्थिता ।
येषां मौक्तिक-वारिणैव पिहिता दृष्टिर्न, ये तद्गतं
सारोत्कर्षमपीक्षितुं दधति तां काञ्चित् परामीक्षिकाम् ॥

श्री कालिदासः

श्री कालिदासः

॥

श्री कालिदासः

भृङ्गी हेमाम्बुजमधुरसे, कोकिला केसराभ्रा-
शोकोत्सङ्गे, पृषतदयिता शाद्वलश्यामसीम्नि ।
केकिप्रेष्ठा परुषविपमे किञ्च क्रान्तारगर्भे
यस्य प्रज्ञा कविकुलगुरुं तं नुमः कालिदासम् ॥

—सनातनकवेः

संकेतार्थाः

ध.	अर्से भास्कर-रामचन्द्रः	पा.दि.	पादटिप्पणी
अ.सू.	अष्टाध्यायीसूत्रम्	वि.	विशेल रिचर्डः
क.	कर्णाटकपञ्चिनिमहा., बम्बई	पृ.	पृष्ठम्
का.	काटयवेमः	व.सं.	वडोदासंस्करणम्
काम.	कामसूत्रम्	भा.	भानुजिः अमरटीकायाम्
काशि.	अष्टाध्यायीकाशिकावृत्तिः	म.	मल्लिनाथः
कि.	किराताजुनीयम्	म.प्र.शा.	मध्यप्रदेशशासनसाहित्य-
कु.	कुमारसंभवम्	सा.प.	परिपद्, भोपालम्
खि.	खिस्ते म.म. नारायणशास्त्री	मनु.	मनुस्मृतिः
ग.	गद्यम्	मा.	मानियरविलियम्स
च.	चतुर्वेदी पं. सीतारामः	माल., मा.	मालविकान्निमित्रम्
चा.	चारित्रवर्धनः	मे.	मेघदूतम्
चौ.सं.ती.	चौखम्भासंस्कृतसौराज, काशी	मे. १	पूर्वमेघः
छ.	छन्दोऽनुशासनम्, हेमचन्द्रस्य	मे. २	उत्तरमेघः
द.	दृष्टव्यम्	रं.	रङ्गनाथः
ध्व.	ध्वन्यालोकः	र., रघु०.	रघुवंशम्
न.	नास्ति	रा.	राघवभट्टः
ना.शा.	नाट्यशास्त्रं भरतस्य	रु.	रूपान्तरम्
नि.नि.सा.	निर्णयसागरमुद्रणालयः बम्बई	लो.	लोचनं ध्वन्यालोकटीका
नि-४.	रङ्गनाथकाटयवेमान्यतर- टीकोपेतं नि.सा.-४-सं.	य.	वल्लभः
नि-४रं.	रङ्गनाथटीकोपेतं निर्णय- सागरस्य चतुर्थं संस्करणम्	वाम.	वामनः काव्यलंकारसूत्रकृत्
नि-६.	काटयवेमटीकोपेतं निर्णय- सागरस्य नवमं संस्करणम्	वि.	विक्रमोर्वशीयम्
नै.	नैषधीयचरितम्	विश्वः.	विश्वप्रकाशकोषः महेश्वरस्य
पं.	पण्डितः शङ्करपाण्डुरङ्गः	शा.	शास्त्री डॉ० सुरेन्द्रनाथः
प.	परे	शा.,शाकु.	अभिज्ञानशाकुन्तलम्
परि.	परिशेषे	सं.	संस्करणम्
पा. पा०.	पाठान्तरम्	सा.	साहित्याकादमी, भारत- शासनम्, दिल्ली
		हे.	हेमाद्रिभट्टो रघुवंशदर्पणे
		[१]	आद्यः सर्गाङ्गान्यतरसंख्याङ्कः
		अत्रैव	अस्मिन्नेव पुस्तके

प्रमुखा आधारग्रन्थाः

१. ऋतुसंहारे १. डॉ. सीतारामसहगलस्य १९४४ ईशान्वे साहौरतः प्रकाशितम्
 २. डॉ. अभिन्नचन्द्रदासस्य १९५८ ई. काशीस्थमा०खेलाडीलाल-प्र०
 ३. अग्निहोत्रि(डॉ.) प्रभुदयालोः १९६४ ई० म.प्र.शा.सा. परिषदः
२. मेघदूते १. वे(डॉ.) सुशीलकुमारस्य साहित्याकादमीतः १९५७ ई० प्र०
 २. दक्षिणावर्तनाथ-प्रदोपयुतं १९१९ ई० त्रिवेन्द्रमतः प्रकाशितम्
 ३. सञ्जीवनीचारित्र्यवर्धनीयुतं चौखम्भासंस्कृतग्रन्थमालातः प्र०
 ४. भरतमल्लिकटीकोपेतं १९५० ई० कलकत्ताप्राच्यवाणीतः प्र०
३. कुमारसंभवे १. १९४६ ई० प्रकाशितम् निर्णयसागरीयं सञ्जीवनीयुतम्
 २. डॉ. सूर्यकान्तशास्त्रिणः १९६२ ई० साहित्याकादमीतः प्र०
 ३. डॉ. सीतारामसहगलस्य १९६६ ई० दिल्लीनवयुगप्रकाशनतः प्र०
४. रघुबंधे १. प्रा० नन्दगीकरस्य १९६७ ई० बाम्बेसंस्कृतसीरीजतः प्र०
 २. निर्णयसागरतः १९४८ ई० प्र० ११-वर्षं संजीवनीयुतं सं०
 ४. अस्माकं १९७४ ई० पटना-काशीप्रसाद-जायसवाल-शोध-संस्थानतः प्रकाशितं हेमाद्रदपेणैः युतम् ।
 ५. राजस्थानप्राच्यविद्याप्रतिष्ठानस्वोदयपुरजोधपुरशास्त्राहस्तलेखाः ।
५. मातृवि- १-३. काटयवेमटीकोपेतानि नि. सा. ४, ७, ९ संस्करणानि
 कान्तिमित्रे ४. बाम्बेकर्णाटकपुस्तकालयमहाअस्यासंसाधकसंघत्सरोल्लेखं सं०
६. विक्रमो- १. बाम्बेसंस्कृतसीरीजतः १९०१ ई० प्र० पण्डितार्त्तम्यां संपादितम्
 र्वशीये २. नि.सा. रङ्गनाथटीकोपेतं १९०१ ई० प्रकाशितं सं०
 ३. नि.सा. शास्त्रि (डॉ.) नुरेन्द्रनाथटीकोपेतं १९४५ ई० प्र०सं०
७. अभिज्ञान- १. नागरपाठे (क) नि. सा. ११ सं० सं० (ख) आक्सफोर्डस्य
 शाकुन्तले १९७६ ई० मानियरविलियम सं० (ग) नारायण-
 शास्त्रिश्चिस्तेटीकितं १९३३ ई० मास्टरसं० प्र० सं०
 २. वङ्गपाठे १९२२ ई० हार्बर्टतः प्र० पिणेलकैपेलरयोः सं०
 ३. कदमोरपाठे १९६५ ई० साहित्याकादमीतः प्र० वेस्वेल्करसं०
- सर्वत्र दृष्टे : पं० सीतारामचतुर्वेदस्य 'कालिदासग्रन्थावल्या' '१९४४'-'१९६४' ई. सं.
 स्वचिद् दृष्टः : धारपमहोदयस्य 'कालिदासलेक्सिकन'-योजनागतो मूलपाठः ।
 पद्माद् दृष्टम् : जस्मानिवाविश्वविद्या० हैदराबादस्य १९६६ प्र. काटकोपेश्वरीयुतं
 विक्रमोर्वं०

Preface

Sanskrit literature is the most ancient as well as the richest in the world. Beginning, from times immemorial, with Vedic hymns, a tradition of literary compositions in Sanskrit has continued through all these millenia right upto the present day. During this long period, Sanskrit has produced a large number of works, to cover various fields of knowledge as well as of art and literature, of such perfection that a poet-dramatist of the calibre of Kālidāsa could flourish more than two thousand years ago.¹

2. While most other languages have just one or two epics, Sanskrit contains more than a dozen epics of great literary merit. Kālidāsa himself has produced 2 of the greatest epics, besides 3 Dramas, of which 'Śākuntalam' is known all the world over. His two shorter poems Ṛtusamhāram and Meghadūtām are also great in themselves: in particular Meghadūtām is superb in its sheer lyrical quality, in the depiction of the emotions of separated lovers, and in the interplay of external nature and human feelings. In each of the forms of literature adopted by Kālidāsa, he has reached levels of excellence unrivalled in the whole field of world literature.

3. Though known to be a poet of Śṛṅgāra (erotic sentiment), he has also a positive message of universal

1. Editor's note page 33

application. His heroines are embodiments of grace and beauty but they pass through the fire of separation, discipline and penance to achieve the fulfilment of their love. In *Kumārasambhavam* Kālidāsa put his message directly through Umā and Śiva. Umā realising the futility² of bodily beauty takes to penance for fulfilment of her love. Śiva appears before her and says "Verily, Beauty is not for sinful purposes."³ Ultimately Śiva appears as "a slave purchased through penance."⁴ With exquisite art, Kālidāsa has woven his message into all his writings, whom 'age cannot wither nor custom stale.' His literature is the touch-stone⁵ for testing the merit of other literary works. He is indeed an eternal poet for all times and all climes.

4. Unfortunately, a handy volume of the complete works of this poet-dramatist, with scholarly editing of the text, was not available so far, certainly not within a reasonable price. Scholars were looking forward to the B. H. U. which has a separate Department of Sāhitya in the Faculty of Oriental Learning to produce such a one. Dr. Rewa Prasad Dwivedi who has been engaged in the study of Sanskrit poetics, dramaturgy, and Kālidāsa-literature in particular, for about a quarter of century, took up this labour of love and the B. H. U. came forward with the funds required for its publication. Scholars and lovers of literature

2. K. 111. 75, V. 1 & 2. 3. K. V. 36 4. K. V. 86
5. On the basis of which Poetics is prepared.

are grateful to both for bringing out the present volume.

Dr. Rewa Prasad Dwivedi has earlier produced a critical edition of Hemādri's commentary on Raghuvamśa and has published several essays, Research Papers and books on Kālidāsa, making very valuable contributions to literature and poetics in Sanskrit. He has also composed an original epic "Sītācaritam", which naturally reflects the impact of his deep study of Kālidāsa's literature. He has taken great pains to sort out from amongst the various readings the one that, according to him, is the most apt and most in keeping with Kālidāsa's artistic genius and diction. Earlier he had prepared an "Index Verborum" to the complete works of Kālidāsa, and handed it over to the Government of U. P. in 1958 for publication; this has not yet seen the light of the day.

5. It is hoped that this publication will be appreciated by the students as well as scholars of Sanskrit as it will enable them to understand the style and spirit of Kālidāsa and to derive both delight and instruction from this great literary artist of world reputation, whom age cannot wither nor custom stale.

L. O. Joshi

Adviser to Vice-Chancellor

Banaras Hindu University

5-2-76

निशीथबहुलक्षणा-तिमिरसंहृतौ विद्युता
प्रवर्तितगतागतं प्रियजनाभिसारं स्मरन् ।
स्मरंश्च सुरशाखिनां तल उपोषितं निश्छलं
जयत्यमरभारतीकविषु कालिदासः कविः ॥

—सनातनकवेः

Recd. from. Meharchand Dakhmandas. Pr. No. M 2817 dt. 7/7/83
Rs. 11.50/-

EDITOR'S NOTE

The present 'KĀLIDĀSA-GRANTHĀVALĪ' : 'Complete works of Kalidāsa' will meet a long-felt need for Kalidāsa-literature of the students of Sanskrit Poetry, Poetics and Dramaturgy.

I

I. Earlier attempts

Some attempts of this nature have been made earlier also.

(i) Pandita Sitarama Caturvedi had published his 'Kalidāsa-granthāvalī' first in 1944 under the inspiration and the chief-editorship of the great founder of Banaras Hindu University, Pandita Madanamohana Malaviya, and printed it again in 1964.

(ii) The 'Sahitya Academy' of the Govt. of India started its function in 1955 with the publication scheme of the critically edited text of Kalidāsa's works and has so far published Meghadūtam¹ (1957), Vikramorvaśīyam (1961), Kumārasambhavam (canto 1-17, 1962) and Śakuntalam (1965) one by one.

(iii) Prof. Scharpe² of Belgium has had published all the works of Kalidāsa in the parts of the Volume-1 of his 'KĀLIDĀSA-LEXICON'.

(iv) Pt. Rāmapratāpa Śāstri and others have also published all the works of Kalidāsa recently.

However, the production of this volume needs no apologies, since the two, first and the last, Granthāvalīs—

- (i) are not handy in volume,
- (ii) contain Hindi Translation etc. too, and
- (iii) do not have the text, virtually edited.

1. Abbreviations: R. = Rtusamhāram, Me. = Meghadūtam, K. = Kumārasambhavam R. = Raghuvamśam, Mā. = Malavikāgnimitram, Vi. = Vikramorvaśīyam Ś. = Śakuntalam., K.L. = Kalidāsa-literature.

The first of the rest two : of 'Sāhitya Academy' is

- (i) not yet completed,
- (ii) published in separate volumes and
- (iii) Contain the text which does not convince us—the students of Sanskrit Poetics Dramaturgy and Kalidāsa himself.

The last one : of Prof. Scharpē is printed

- (i) in Roman Script,
- (ii) in different parts,
- (iii) with the variants given in brackets with the text only and not in footnotes,
- (iv) without distinction between the original text and the later interpolations, and
- (v) in the manner which is meant for concordance and research only.

Above all, all these Granthavalis are rather costly in price and are beyond the reach of the majority of readers interested in original text only.

2. Present work

Removing all these difficulties in this volume the order, arrangement and presentation of the text have received special attention and the variants have been accepted even if they are not available in the various editions, quotations and mss. too. So the selection has been made mainly on the basis of *internal evidences* of diction, imagery, literary style and aesthetic taste of the great poet himself. In other words this challenging task is performed on the ground

- (i) of a deep, prolonged, and amply rewarding study of K. L. (ii) of Sanskrit Poetics (iii) of Sanskrit dramaturgy (iv) of Sanskrit Poetry and dramas and (v) of some of the historical, geographical and cultural findings of past few decades.

3. Sources of readings :

A. Manuscripts. The K. L. had come into existence at time when the Brahmi Script was in vogue (300 B. C. to 500 A. D.) and this literature had been studied throughout the Greater India and abroad. But the mss. available today are written in the scripts other than Brahmi. Brahmi as it developed later could have not been deciphered without a prior knowledge of the meaning and the knowledge of such a meaning of any classical and mature document needs a vast learning, which can hardly be expected from any inscriber, transcriber or reader too. Hence the mss. of K. L. available today are prepared much later. The transcribers etc. too might have been some ordinary scholars or possibly their students. Therefore we are inherited with a lot of the alterations and interpolations fancied and dictated by the scholars of world and the mistakes made by the students in their copies. This is the story of the *Majority* of Mss. which is presumed as the most reliable source for editing work of old records.

B. The second dependable guidance could be expected from the various readings available in the valuable commentaries of Mallinatha (1400-1500 A.D.) etc. But unfortunately, these are also misled by the disorder, in the manuscripts, like Jayaratha's *Vimarśinī* (1300 A.D.) based on the disordered text of 'Alaṅkārasarvasvam' (1200 A.D.). The *Vimarśinī* repeatedly speaks¹ of the disorder found in the leaves the 'Alaṅkārasarvasvam'.

C. Thirdly, some of the passages from K.L. have been quoted by ancient rhetoricians and thus it is presumed that these quotations would provide conclusive answers to the controversies about the variant readings. This, however, is not the case, as

- (i) they are only few in number,
- (ii) they are verses and not dramatic dialogues, (except a few cases) and

1. *Vimarśinī* on *Atiśayokti* of *Alaṅkārasarvasvam* p. 224 of my edition.

- (iii) came into knowledge for the first time in 800 A.D. in Vāmana's 'Kāvyaalankārasūtravṛtti', which was not the period of the script which can strictly be called Brāhmi of Kālidāsa's time.³

A few illustrations may be given to clarify the points—

(i) As Dr. S.K. De² and Prof. Scharpe³ hint the majority of manuscripts and of commentators read 'KETAKA' and not 'KAUTUKA' in Mc. I. 5. In the adjustment of syntactical meaning the latter is more suitable, as it supports the tears of YAKṢA and his inability to set his glances on the cloud. At the same time 'KAUTUKA' had been written as

𑀓𑀭𑀓 and KETAKA as 𑀓𑀭𑀓 (in Brāhmi) during the

period of 2nd century B.C. to the 4th century A.D.⁴. In the later inscriptions of the same script 'Tu' is found in the shape of '𑀓' also. Hence it is probable to read Kautuka as Ketaka if written in an illegible form. Here the majority of records or the so called *priori* is condemned by the *posteriori* as such, in a careful evaluation of the material. However it is a matter of extreme surprise that while advocating for *posteriori* Dr. S. K. De selected 'KETAKA' only and not 'KAUTUKA' which has been accepted by the eminent com-

1. In Vṛtti on his 'Kāvyaalankārasūtra' Vāmana quotes the following passages from K. L. : Mc. I. 9, 31 ; K. I. 1, 14, 32, 35, II. 55, V. 63, VI. 94, VIII. 31, 62, 63 ; R. III. 9, 60, VI. 60, 70; XIX. 14, Mā. III. 6; Vi. III. 10, IV. 7, 39 ; Ś. I. 16, II-6, V. 13, VI. 25 and some others. The verse 'मन्दस्य मन्दिरादि' etc.' (5. 2. 47) seems to be of K. VIII but has not so far been seen in the mss. or the printed editions.

2. Meghadūtam ; Sahitya Academy Edi 1957.

3. Kalidasa Lexicon.

4. प्राचीनलिपिमाला by G. H. Ojha.

mentators like Mallinātha and Caritravardhana; and Dakṣiṇāvartanātha too, who rejects the KETAKA, saying 'that would not be more apt in the context'. The same case is with 'Tvāṁ' which is taken as Tvām in Mc. I. 9.

(ii) Mallinātha excludes the verse R. IX. 31 although it has been quoted by an earlier rhetorician Mahima¹ (1050 A.D.). It is also accepted by a commentator Hemādri (1500 A. D.), contemporary or coming a little later of Mallinātha, in his Darpaṇa² on R.

With this verse the other verse ३१६३³ can also be accepted as original in accordance with the idea flashed in the verse R. XIII. 9.

(iii) Mallinātha's acceptance of 'KUALAYA-DALA-PRĀPI' in preference to the other two variants 'KUALAY-DALA-KṢEPI' and 'KUALAYA-PADA-PRĀPI' in Mc. I.44. is a severe fallacy on the part of the editor. He connects his own reading with 'KARNE' and imagines an unnatural etymology of 'KVIP'-suffix. The fact that both the two variants are intermingled with each other in the shapes of 'oDALA-PRĀPI' and 'oPADAKṢEPI' does not strike to his mind.⁴

(iv) In Mc. I. 5 Mallinātha missed the correct reading 'PRAṆAYA-KṚPAṆĀH' and was satisfied with the wrong reading 'PRAKṚTI-KṚPAṆĀH' which is capable to support the illusion only and not the request too, whereas the former

1. In his Vyaktiviveka p. 360 in my edition.
2. Edited by me and published by the Kaśyaprasāda Jayasvāla Research Institute of Patna Bihāra, in 1974. But the cantos 2-4 are not dependable due to the lack of Mss.
3. Here this verse is noted as variant, but can be read as original.
4. 'K. Dalakṣepi' is also inserted in Mallinātha's commentary as a variant but his son does not know the same in his Pañjarikā on Mc. Published from Rāmavāna, Satana, M. P. in 1965.

reading stands for both, as in sanskrita 'Prapaya' means 'court-cous request' (vide F.N.p.230). The hero of Vi. too is as Kāmārta as the Yakṣa of Me. and he too, is depicted as 'PRA-ṆAYA-KRPAṆA' = 'requesting courtesany' to both *Cetana* and *Acetana* in the act IV. Here too the poet starts with the same 'cloud-episode' and brings forth the Peacock, Cuckoo, Swan, Roddy-gose (Cakravāka), Blackbee, Elephant, Mountain, River, Deer and lastly the auspicious and symbolic tree of 'Aśoka' seeing which he will be free of Śoka = Sorrow. In this soliloquy poet makes the hero speak this 'PRAṆAYA' word recurrently (vide p. 349, 397, 401, 404 etc.). The earlier commentator Dakṣiṇāvartanātha reads 'PRAṆAYA' only in his 'Pradīpa' on Me. Therefore the variant reading containing the word 'Prapaya' should be adopted finally as is happily done by the majority of the commentators.

(v) In the Me. I. 2 Mallinātha has connoted the word 'Prathama' as 'First', whereas it is used in the sense of 'Highly Significant' as in the places like K. VI-15, VII-43, 44, Ś. V. 21, VII. 1, 9-10, R. X. 67, Ma. I. 12, and Vi. V. 1. (vide F. N. p. 409). Here in Me. I. 2 'PRATHAMA' means the most significant day of 'HARIŚAYANA-PARVAN' which dissolves the sad controversy about the counting of the days of four months ending with the moment of 'HARIPRABODHA'.²

(vi) The word 'ŚEṢĀ' arises the same controversy. In R. XVII. 79 the poet says 'Atithi's rulings were carried on by the kings like ŚEṢĀ of Indra in their heads'. But Mallinātha reads here 'Devāh' and knows nothing about the 'Śeṣā'. In

1. My paper 'कालिदाससाहित्ये प्रथमसप्तमः'—Sagarika V. 4., Vikrama-IX.
2. I myself was misled in this matter in my paper 'मेघदूते/मण्डकिदोषः' Sagarika X. 2. For the counting of the four months see my paper 'मेघदूते तिथिनिरुक्तः' Sagarika VI-2 and मेघदूत में सापाचधि और चतुर्मास्य' Vikrama-X. Caritravardhana agrees on this meaning and one should not think of the change चतुरे for चतुरी in Me. II. 47 (p. 42).

Ś. (p. 465) too 'Śeṣā' is changed with 'Prasāda' and the eminent commentator Virarāghava gives no information about 'Śeṣā'. But K. III. 22 compels us to accept the 'Śeṣā' only as original text. In my 'Introduction to Hemādri's Darpaṇa' it has already been shown 'how the whole context is made magnificent by adopting 'Śeṣā' and how much famous this word had been during the ancient days.' Above all the images of 'Śeṣa-pradhāna' are reported to have occurred into the background of Ś. VII. 2 and Mā. I-3.

(vii) As discussed in my other papers, in R. V-4. Mallinātha is not aware of other three readings excepting one : 'LOKENA GATTANYAM IVOṢṢNARAŚMEH', whereas Hemādri gives three other readings also (vide F. N. on the verse). Out of these four, two are repeated in their ideas in the verse 35 of the same canto, and one of the rest of the two, excepting that which has been accepted here as original, does not possess a natural syntax.² On the other hand R. VI. 35 cannot be disturbed and fortunately has no variation at all which is natural to avoid the 'NIYOGA'³-sense in the birth of Aja. At the same time the sense derived from the reading adopted here in V. 4. as text is conveyed by the poet himself at so many places (vide my F. N. p. 134)*.

(viii) In R. VII. 39 the dust of battlefield is delineated as gradually spreading over and over and covering the Sun. Here the simile is not needed, therefore the variant reading accepted by Mallinātha : 'NETRAKRAMENA' does not come in the scope of Kālidāsa's expression. He never uses 'krama'

1. pp. 128-133.

2. In this reading one is bound to split the passage 'धत्स्वया दानम्' as 'धत्तः तु स्वयाः दानम्' and it is beyond the spirit of Kālidāsa.

3. An allowed sexual intercourse for one who does not have her husband capable to beget a child.

4. For further arguments see my introduction to Hemādri's Darpaṇa pp. 127-133.

for 'like'. Mallinātha connotes his reading as 'like a long piece of silken cloth the dust had covered the Sun'. But like K. V. 24 here in this verse too the 'KRAMA' is itself sufficient to present a pleasant image and therefore many commentators like Hemādri read 'ANUKRAMENA' only and we have also adopted the same, giving the former in footnote. After consulting Mallinātha one may enjoy the 'Netra' word also if interested in cultural studies and remember the word 'Netra-subhagena' used by Vatsabhāttī in his inscription, though he was bound to adopt 'Netra' like 'Sparśa' etc. to work out the pun in his whole verse, whereas Kalidāsa can skip the word and simile both. At the same time 'Anu' should have been turned into 'EVAM' to cover up all the three previous statements. In the reading 'NETRA' poet must have composed this verse as 'NETRAM YATHĀ ĀSAU RURUDHE TATO-ARKAM'. 'रु' can be read as 'नेत्र' easily.

(ix) In R. XIII. 10, one, like Hemādri, may presume 'VIVRTĀNANATVAM' instead of Mallinātha's 'TVĀT' if 'NANAM SVAM' is not available in any manuscript. Mahābhāṭṭa would have changed it to 'VIVRTAM SVAMĀSYAM' if the case had come into his notice, as he did in the forthcoming cases. Though the reading of Hemādri is accepted here, the 'NANAM SVAM' would have been better, since it serves the ulterior object needed for the verb √MĪLA. The compound with epithet is a recurring expression of the poet, as we will see later on. In case of 'TVĀT' Mallinātha should consider the 'AMBHAS', given in the verse itself, as an object of the said verb and not of the conjectured one: Cañcuputa. However the syntactical situation of the sentence is poor due to the long distance between the two, the object and the verb in the reading of Mallinātha.

(x) The horses of Indian conquerors were worshipped with the saffron of 'OXUS' named Vakṣu, Vaṅkṣu or Vaṅku in our country. This historical fact is overlooked by Mallinātha etc. adopting a poor reading 'SINDU' in R. IV. 67. Here in this volume the 'Vaṅkṣu' reading is adopted on the

testimony of the majority of Mss. (vide my F. N. on the verse) and the commentators like Caritravardhana and Sumativijaya, as Prof. Nandargikar, notes.

(xi) The reading 'BHĀGĪRATHĪM' in R.VII.36 mars the imagery as this river does not attack 'SONA', whereas the opposit troops do attack 'Aja', the winner of 'Svayamvaram' of Indumati. The geographical fact that the present 'JOHILĀ'¹ falls into 'ŚONA' magnifies the imagery when we come across the reading 'JYOTĪRATHĀM' in the majority of records. The word Johilā can easily be accepted as a developed form of Jyotrathā. However, Mallinātha and most of the modern translators accept the reading 'BHĀGĪRATHĪM' only.

(xii) The very custom of the Hūgas that their wives will lacerate their cheeks after their husbands' death, is supported by the reading 'PĀTANA'² in R.IV.68, which is happily available in the manuscripts too with or without commentaries. Like Mallinātha, Hemadri too missed this cultural fact and read the variant 'PĀTALA'³ which does not support the 'Paryāyokta' in full, and becomes rather an abstacle for a moment to its charm. On the other hand Vallabha, Sumativijaya and Dharmameru are conversant with 'Pātana', therefore this volume contains this correct reading. Late Pt. K.S. Cattopādhyāya and Dr. V. S. Agrawāla were also in favour of the same.

D. Now it is useful to draw the attention of scholars to some other words and phrases accepted in this volume in accordance with the passages quoted by the earlier rhetoricians or otherwise.

(i) In K.III.55 Mahimabhāṭṭa² and Mammata³ discarded the compound 'DVITĪYA-MAURVĪM' and replaced by 'Maurvīm Dvityām', which is followed by Mallinātha

1. कालिदास की कृदियों में भौगोलिक स्थलों का प्रत्यभिज्ञान by Dr. K.N. Dvivedi, page 101.
2. Vyaktiviveka p. 235.
3. Kāvya-prakāśa Chapter VII.

as well by others. The present edition has welcomed the original compound, since it reflects the tendency of विशेषणसमास readily noticeable elsewhere in K.L. : in 'EKAVENIM' in Mc. II. 40 (p. 40) 'AVIŚRĀNTADUHKHA' (p. 532) ANIMIT-TOTKANṬHAM in Mā. III. 1. etc. At the same time it is felt that the latest manuscript available to Mahimabhata should not be neglected in this manner.

(ii) In K. V. 71 Kuntaka¹ and Mahimabhata² have accepted the reading 'KAPĀLINAH' after a full length discussion about its propriety and its position in the paradoxical syntax. On the other hand Mallinātha has adopted the reading 'PINĀ. KINAH'. Here I missed to follow Kuntaka and unconsciously got the Mallinātha's reading printed. Some of my students argue that the Pināka is also made of bone and therefore solves the purpose of paradox. I too, think that the 'Pināka' is more suggestive, as it is a symbol of sexual control³ and hence is more useful to threaten the tender heart of Pārvatī. But Pārvatī's reply in K.V.78 and the verse K.VII.32 do not allow one to think of the change in the reading 'KAPĀLI'. Meanwhile the word 'Pināka' is used here frequently⁴ and has no need of repetition in this verse i.e. K.V.71.

4. Two specific issues are worth mentioning here.

(1) Firstly the cantos IX-XVII, sometime accepted in K. have deliberately been omitted from this collection. The reasons for this are given under footnote on page 99. Moreover the K. is not 'Tārakavadham' of which all these nine cantos have not been noticed by the earlier rhetoricians like Vāmana, Ānandavardhana, Abhinavagupta, Bhoja etc.

(ii) There has been some controversy even with regard to the authorship of the 8th canto. But the greatness,

1. Vakroktijvitam I. 9 Vṛtti.
2. Vyaktiviveka p. 199, 252, 383 of my edi.
3. K. III. 10, V. 53 and VII. 2 are enough to support this thinking.
4. K. III.10, V. 53, 56, 77 and VIII. 2.

the beauty and the sublimity of this canto claim Kalidasa as its author. The canto deals with the deepest and the subtlest of human sentiments and the theme has been handled with excellent artistry. Even history speaks in favour of the view as the ancient scholars like Vamana¹ (800 A.D.) and Ānandavardhana,² (850 A. D.) have quoted from or spoken of this canto. In his Vyaktiviveka Mahimabhakta³ has also quoted from the same.

5. The controversy over authorship of R̥tusambhāra has been settled by Dr. S.R. Sahagel in the learned introduction to his edition of R. and this work has been ascribed to Kalidasa's earlier years. It is beyond doubt that Kalidasa was the author of this poem as, at places, specially in describing the autumn, this poem attains the same height of excellence as is found in the works of Kalidasa's maturity.

6. The editions consulted in editing the first four poetical works have been listed on p. 8 here separately.

7. I have changed some colophon-titles of the cantos with a view to reflect more precisely and clearly on the contents and the mysteries of the cantos.⁴

II

Editing the dramas proved to be more difficult a task.

A. (i) Most of the earlier editions did not have demar-

1. See footnote on page 16 of this introduction.

2. Dhvanyaloka III-6 Vṛtti.

3. A. Mahimabhakta quotes K. VIII. 57, 63 on p. 352, 444. of Vyaktiviveka in my edi.

B. Dhanika in his Avaloka on Daśarupaka quotes VIII. 2, 5.

C. Dr. Sitārāma Sahagel omitted this canto from his edition possibly because it was not translated by Griffith.

4. For example the colophon titles of R, I, VI, VII, etc.

cation between the two kinds of plot *Sūcya* = Prelude and *Dṛśya* = Act. Even when starting with former they are put under the heading applicable to the latter, which is not in accordance with the Indian dramaturgy. Both the kinds of plot are totally different and cannot be mixed with each other.

Kalidāsa has used preludes only and not interludes as such, as he puts all of them at the beginning of the forthcoming 'Acts' and not in between. In this volume both the plots are placed separately under their suitable headings.

The preludes to *Mā. V, Vi, II & III* and *Ś. IV & VI* are found changeable and are changed without any hesitation, except the one to *Mā. V*. All the remaining four are extended upto the continuity of information. Accordingly the name *Praveśaka* = प्रवेशक is also changed and taken as *Miśraviṣkambhaka* = मिश्रविष्कम्भक in the preludes for *Vi. II* and *Ś. VI*.

The prelude to *Ś. IV* has been named by all the editors as *Miśraviṣkambhaka*, though the Sanskrit stanza of *Durvāsa's* curse is spoken directly by *Durvāsa* himself to the audience from behind the curtain and not at the stage. In this edition two other Sanskrit Stanzas are mixed and each of them is spoken at stage only.

1. In *Bharata's Nāṭyaśāstra* *VIṢKAMBHAKA* has no importance at all. All sorts of preludes are called 'Praveśak' there. *Viṣkambhaka* is introduced later on in the context of *Prakaraṇa* and not of *Nāṭaka*. However in later dramaturgies three types of preludes are found—
 - A. *Viṣkambhaka* = having Sanskrit only in the mouth of the actors of class II
 - B. *Praveśaka* = having Prakrit only with the actors of class III.
 - C. *Miśraviṣkambhaka* = mixture of both the two classes of actors and their languages. But *Praveśaka* is not allowed to be placed at the beginning of the first act.

The prelude to Mā. V. could not be extended upto the entry of the hero and his friend Viduṣaka due to the advice of Dr. Raghavan (Madras) and Dr. R. Upādhyāya (Sāgara).

(ii) To joint the preludes with the Acts concerned the verses of both are numbered in continuation, but the method of M. M. Williams is not followed i.e. having a continuous numbering through all the Acts of like 1-199 in Ś.

B. The stage-directions are added even in the Sanskrit equivalents of Prakṛta-dialogues in order to make it easily understood by a Sanskrit-reader who does not care for Prakṛta.

C. Dialogues are also reshaped wherever necessary and it is mentioned clearly in the footnotes. For example—

(i) The interpolated verse 'न खलु न खलु बाणः' in Ś. I is assigned to two characters other than the speaker of the relevant most verse 'तद् मातु कृतसन्धाने'*. It is done due to the utmost familiarity of the verse 'न खलु न खलु', though it is totally unfit to the quick action of deer hunting.

(ii) In Ś. IV the rift caused in the speech of the actor called Śiṣya by the sudden and hurried entry of Anasūya, has been patched up by a rearrangement of the text. Even Anasūya's speech which was totally disjointed in the edition of Nirṇayasāgara Press has been systematized (p. 481). Here the stage direction 'Praviśya apattṣeṣeṣa' or 'P. aptā' has had to be affixed before Praviśya when Priyamvadā enters and not at the entry of Anasūyā. Priyamvadā is in a cheerful gay and active mood which justifies the entry with 'Apatt-(tā)-kṣeṣa'.

(iii) Any sensitive reader may find it a bit pinching if Priyamvadā all of a sudden comes out with the terms and conditions of marriage saying 'इदीनेतु बुबबो' in the edition of N. S. Press etc. Some courteous and formal discourse is desirable before Priyamvadā can speak this way. Here in this volume readers will not face this difficulty (p. 467) which is removed on the ground of other recensions.

(iv) In the same Act Śiṣya says प्रभासादुपाहृतेन or प्रभासादुपाहृतेन. Here we have both the readings combined as 'प्रभासप्रभासा' (p.

480). Now the query about the Tirtha where *KANVA went does not arise.

(v) In Vi. IV (p. 403) 'AŚOKA' tree has not been introduced in all the editions¹, excepting in the one of व. In his Kāvya-prakāśha Mammata quotes the verse related to the Aśoka but without assigning it to Vi. and makes a comment that the third line of this verse is a speech of an angry person.² Paṇḍita in his most authentic edition of Vi. informs its availability in two mss.

So is the case with the verse चक्राकार्ये'. It is also quoted by so many eminent rhetoricians³ as an example of 'मिश्ररसता = mixture of more than two emotions'. It seems to be Puruṣarava's speech and some of the commentators too think so. According to Paṇḍita only one modern manuscript includes it into the text. Even व., who paid his attention to the verse रत्नारोह etc. did not include this verse in his editions. However he did not make any introduction for Aśoka which is readily available to all the previous entries like Peacock etc. Here in this volume readers will find a suitable statement for the entry of Aśoka also and in the words of Kālidāsa himself : 'अपे प्रियव्रजामप्यतःपयः'. Here the reader may be reminded of the seventh Act of Ś. where the hero meets his beloved after a long separation only when he sits under the shadow of this auspicious tree Aśoka. No doubt, here this Aśoka is a symbolic tree and it would not be surprising in Vi. also if the Aśoka is introduced just before Puruṣarava's reunion with Urvaśī. It is not out of season too because the Gandhamādana mountains are known to the poet to have got all the seasons synchronised [vide Mc. 2.9].

1. Paṇḍita mentions it in footnote, but Velankar is totally unaware of it.
2. Example Verse No. 300, p. 416-417 of B. O. R. I. Poona edition.
3. Dhvanyaloka 3.20 Vṛtti, Kāvya-prakāśha example No. 53 and 3.31.

The verse *स्वाकार्यं* etc. does not find any suitable point in this Act to be placed, as the hero Pururavas does not appear with a serious mood which is needed for this verse.

In Dhanika's Commentary Avaloka (1000 A. D.) on Daśarūpaka one more passage is assigned¹ to Vi., but, as Dr. Raghavan states it belongs to some other play. The same is with the verse *'रक्षस्व नवपत्नीः'* etc. which is quoted and discussed in detail by Ānandavardhana. It also may be a statement of Pururavas, but then it is required that the speaker is circum-spect.

(vi) Also in the case of stage directions a few words and sentences are added wherever necessary. (p. 499, 527 निर्वस्यं, 526 प्रकारं with सस्मितम् etc.).

(vii) The words स्वगतम् are mostly changed into जगगतम् because the latter is found frequently in K.L. So also the words अथवाचं, आभगवम् and प्रकारम् are readjusted in accordance with the context.

(viii) The word 'ITI' = इति in stage directions is invariably used by almost all the editors. Here in this edition it is totally discarded, but at a few places. I cannot understand its propriety.

(ix) In order that the technical aspects like Dhruva = ध्रुव, Cāri = चारी, Mahācāri = महाचारी, Trigata = त्रिगत etc. of the traditional preliminaries to stage a drama called Pūrvarāṅga = पूर्वराङ्ग are not overlooked the words पूर्वराङ्ग and नान्दी = Nandī are added to the text in brackets before the first verse of every play. However in Ś. and Mā. this Pūrvarāṅga runs as far as Prastāvanā = प्रस्तावना, whereas in Vi. the latter outruns the former. पूर्वराङ्ग consists of 22 parts, out of which first nine are not stagable and are performed behind the curtain (e.g. Tiraskarṇi² of

1. Daśarūpaka 3.13.

2. (i) Kalidāsa uses this term twice in the context of drama itself i.e. Mā. II. 1 & 11, once in the sense of curtain in general K. I. 21 and frequently in the sense of the Vidya with help of which divine persons take themselves invisible to human. →

Kālidāsa and Yamanikā of others and not Javanikā or Yavanikā as such). Among the stageable 13 parts Nāndī is also enlisted as one. Drum is the dictionary-meaning of the word Nāndī, but in drama it has got a fixed connotation as 'a part of पूर्वङ्ग.' It is of two kinds Citra = चित्रा and Śuddhā = शुद्धा. The former consists of 4 elements (i) Bheri : Nāgarhā in Hindi and drum in English, two other musical equipments (ii) Nṛtya = dance and (iii) Gīta = Vocal music or song and lastly (iv) the phrase 'EVAMĀRYA' = एवमाद्ये' = 'Go on, O. K.' of Sātradhara's friend 'Pāripāśvika = पारिपाश्विक'¹. The constituents of the Śudhā-nāndī are (i) drum i.e. Bheri or Nāgarhā or any kind of 'Puṣkaravādyā' = पुष्करवाद्य and (ii) Vocal music or some short of song. Thus the Bheri or Mṛdaṅga is an essential part of both the Nāndīs. Kālidāsa himself has been conversant with this fact as he introduces the Mṛdaṅga-dhvanī at the beginning of dance in Mā. Act I. & II.

D. (i) For Text in plays I have given priority to the Nīrnayāśāgara editions, which, as I think, run with NĀGARA recension, but with a few corrections. However I could not leave aside the Bengali recension too in Ś. Next to the Nāgara edition it is the only edition which I considered dependable when ever any textual difficulty arised. Here in this edition the languages for the dialogues of Sarvadāmama and Fisherman are taken from the Bengali text of Ś. Here I have given importance to the aesthetic sense and not to the so called authenticity fixed by the timid and rigid minds looking upon the majority of copies etc. Poetry cannot be considered history in a strict sense. History is some thing that is perpetually Dead, whereas Poetry has never seen the face of so called death. Death can dare

→ (ii) Javanikā in Nāṭyaśāstra Chapter V is some how considerable but the word Yavanikā is totally absurd. Yamanikā is used by Dr. Hajariprasāda Dwivedi and others.

1. See footnote on p. 257-58 and the Chapters V and XXXIV of Nāṭyaśāstra.

to touch some compositions only and not the Poetry as such that is beyond its reach.¹

For Vi. I have depended mainly on the beautiful edition of Paṇḍita. Here all the other editions are proved of secondary importance. For the notations of the terms like 'Carcaṛī = चर्चरी' and the fixation of the stanzas of Prakṛta and Apabhraṃśa other editions do extend their help notably that those of Sāhitya Academy and N.S.-4 with Raṅganātha's commentary.

For Ma. all the three 4th, 5th and 9th editions of N.S. Press are found differing in their texts. Here I only depended mostly on my discretion, and in a few cases on the anonymous and undated edition of Karṇāṭaka-Publishing House Bombay-2.

(ii) The Gāthās in Prakṛta and Apabhraṃśa, as well as one Samskr̥ta verse (p. 401 note) in Vi. IV are unwarranted and therefore not acceptable to me. Kāṭyavem, Paṇḍita, Arte and the majority of Ms.² as Paṇḍita says, have given no room to all these Gāthās in their texts. Kāṭyavema is an old and authoritative commentator on all the three plays of Kālidāsa. At the same time an old commentator Raṅganātha (1800 A.D.) explains the terms चर्चरी etc. and records the samskr̥ta-equivalents to their Gāthās. Prof. Velankara introduced them in the text with a bit of hesitation but without any demarcation between the fictitious and the real. Here they all are given in text but in a way that would not interfere with the sanctity of the text. The numbering order of verses is also changed, as the soliloquy of 71-76 verses³

1. Bhavabhūti suggests 'Poetry is an immortal art of human spirit = "मनुष्या आत्मनः कला" = (First verse of his Uttararāgnacarita).
2. Paṇḍita's 'Critical Notice' to his edition p. 8-9.
3. Number of verses in Scharpe's Edi. goes upto 76, in Paṇḍita's edition the total number of both the kinds of verses is 75, in Śāstree's edi.-74 and in Velankara's 75.

becomes a subject to ridicule. Prof. Scharpe too has given all these Gāthās in brackets. (My F.N. on p. 386-7, 390)

E. (i) Variant readings regarding the sequence of events as well as regarding the length of particular piece of text have been given at the same place under the heading 'RŪPĀN-TARA = रूपान्तर' just below the original text (p. 469, 495-97), though some of the passages of this type do not have any heading (p. 535-36). Now one may well go through the text of one's own choice.

(ii) Instead of giving all the variants I have given only the important ones.

(iii) A few changes have been made in the variants too. The variant in N.S. Press edition 'वनवासस्य सौकुमार्यस्याविनयस्य च मद् सद्स' [p. 530] is adjusted, like (i) वनवासस्य सौकुमार्यस्य च००' and (ii) वनवासस्य विनयस्य च००'. Such corrections were needed in order to make the text and variants natural. Out of these two the first is more appropriate in the context, Śakuntalā being painted in Kāvya-Āṅgama. In Prakṛta 'च' becomes 'च' and hence 'च विनय' is naturally converted into विनय which is totally irrelevant.

(iv) MĀDHAVYA = माधव्य of other editions is taken here as MĀDHAVYA = माधव्य to suggest his वैशाखनन्दनत्व¹ or foolishness² as Pischel did. However no suitable equivalent has been available for मद्दिहो of prakṛta. But the word मद्गु can easily be translated as मर्दः as I did at a few places. 'म' of Prakṛta is taken for मद्गु and 'नु' both.

III

Now a few lines about my reflections and observations in footnotes and in text as well.

A. (i) I have paid undivided attention to the oft-recurring images and expressions of the poet, like सपारस्योऽर्ध

1. In the month of may donkey becomes healthy, seeing the entire field empty and imagining that it finished the grass.

प्रणवः in Ś. (p. 468) and in Vi. सावरखौड्यं प्रणवः स्मरस्व (p. 362, Act II 12), *परवानर्यं जनः (p. 335) समुद्रः/जमुद्रः (R. VIII 65 etc.) At the same time the particular words and expressions used at different places and in different contexts like उदाहरण (p. 347, 360) स्वप्न (p. 360, F.N.-4 364) सौमन्व (p. 366), प्रथम (p. 181, 409), प्रणव (p. 230) to the notice have been brought.

(ii) Some of the footnotes carry some indications of the symbolism of the Poet. For instance Kāmadhenu and Nandini are suggested as the symbols of Prakṛti and Vikṛti : the cosmic energy or intellect and its shadow, in individuals. (p. 109 F.N.) Nandini is considered as a Vidya too, and it is presumed that Vasistha had advised Dilpa to get both the Nandinis pleased (i) Nandini-cow and (ii) Nandini-Vidya.¹ (p. 110-111). On page 432 the reader will enjoy the footnote disclosing the reality of Somatritha and the Black-Deer. They are really Duṣyanta and Kaṇva themselves. Hence it is Kaṇva who brought the hero to Āśrama like the one who is hypnotized. The 'Nīlalohita-tattva' is also considered as 'Āmabhā' or 'KĀMA' and it is suggested that the way of conjugal love is also capable of bringing the solvation to man (p. 560).

Elsewhere I have pointed out that 'Raghu is the only hero of Raghuvamśam and even Rāma is a supplement to his character (p. 103 and 254 F.N.-2). I shall quote here my two verses—

- I. नायको रघुवंशस्य राम इत्युच्यते यदि ।
उच्यते न कथं कर्त्ताप्यस्य वाल्मीकिरेव तत् ॥
- II. 'कालिदासकृतेः' कर्त्ता कालिदासात् परोऽस्तु चेत् ।
नायको रघुवंशस्याप्यस्तु भिन्नस्तदा रघोः ॥²

(iii) For the reading चित्ते निवेश्य and not चित्ते निवेश्य one may consult the footnote on the page 452.

(iv) On my own part I have given some adverse comments also on the poet. Those too may be seen with vision and

1. For all these presumptions I have given strong arguments in my research papers too : सन्दिग्धोक्तिः etc.
2. Composed on 1.10.1967.

a free insight to realise the fact. For example see my note on the verse अनागतं पूर्वं etc. on page 453.

(v) One may appreciate my verse too, passing remark on the रूपान्तर-verses in Ś. III (p. 473).

(vi) A few classical terms have also been defined on the basis of the commentaries and so also independently.

B. 'व' or 'वा' is used by Kalidasa thrice in the sense of 'ववा': in Mc. II. 20, in R. IV.42, and Mā. V. 12. In R. IV.42 it has its variant 'व' which is admissible too. I have noted 'व' or 'वा' word as the variant reading of व in R. IV.42. in appendix.

On Mc. II-20 महिममट्ट remarks that people are misled about 'वा' which he reads as 'इव'. He says that such confusion is caused by स्वरसन्धि between the words 'वसिनी' and 'इव'. 'Here in the काव्यः मेघदूत, the ocean of रस this 'वा'-word is as pinching as the leprosy in body' (p. 485 Vy.). After generalising the matter like 'नापि महाकवेः कालिदासस्य अन्यव्यतिरिक्तं क्वचनापि प्रबन्धे अक्षरान्त-पूर्वा'—'Kalidasa is not found writing this way elsewhere in his literature' he makes all the द्वितीयान्त words प्रथमान्त like—'गादोल्कयता यस्तु दिवसेषु नन्दसु राजा जाता मन्वे शिशिरमधिता पर्जन्योद्यान्मरुता'. He is of course not aware of the remaining two usages of 'व' or 'वा'.

Again he defends our poet against a grave fallacy of 'पौनरुक्त्य' = repetition' in R. V-61 converting its last three words into 'प्रसूतो जलविनिरीव' (p. 458 Vy.). For both the defects he tends the commentators responsible. Here महिममट्ट's enthusiasm is of course, a subject of ridicule, yet his devotion for the Greatness of our poet is, undoubtedly admirable. The 'व' or 'वा' in Mā. V. 12 does not yield to any change what ever.

C. The uniformity in the spellings of the words has been maintained through out. सार of the word 'कृत्यसार' is printed as 'सार', as the authoritative lexicographers महेश्वर in विषयकार and in its appendix शब्दनेत्रप्रकार and श्रीरत्नानी in his commentary on अमरकोष have ascertained 'सार' reading as correct (referred by Hemadri : Darpaṅga R. IX. 55). The word वशिष्ठ is printed as

इतिष्ट, because the word has got its vedic root $\sqrt{\text{वस्}}$ to shine like in 'उयामोषा ञ्वाञ्च etc. रराना is taken as ररन्ता, as there is no root like ररा in पाणिनि's धातुपाठ. The other words changed here are श्रीकर for श्रीकर, कैलास for कैलाश, कौरव्या for कौरव्या and कुनेर for कुनेर (at a few places कुनेर is also printed). To me 'दिक्रयकोष' is more or less an attempt to channalize the weak and incorrect reading in a modrate manner.

IV

Now the questions about Kalidasa's date, birthplace, life and the authorship of all the three dramas are to be considered:

A. Date of Kalidasa [110 B.C. to 55 B.C.] The solid facts :

- (i) Kalidasa is referred by name in Ravikirti's Aihole inscription (634 A.D.),
- (ii) Kalidasa speaks of the caves of the 'NICA'—mountain and not of the images got engraved there by the Armychief of Gupta King Candra-II,
- (iii) the said caves have the image of Gageśa also and K. L. does not make any reference to Gageśa,
- (iv) leaving Puşyamitra himself and his heroic deeds aside Kalidasa selects a plot of love affairs of Puşyamitra's son Agnimitra, about 40 to 45, for his 'Malavikāgnimitram', a Nataka which requires only a reputed person, preferably king, as its hero. In this drama Puşyamitra is reported busy with his Advamedha and his grandson Vasumitra in the protection of the Advā. If this Advamedha is the last : second one surely it was the later half of Śuṅg's rule i.e. 110 B.C. to 55 B.C.,
- (v) Vidisha is known to Kalidasa as the beautiful capital of Daśarṇas [Me. I. 24] though it never, as is called, reached this rank excepting in the rule of Śuṅgas,
- (vi) Kalidasa makes no direct reference to the King Vikramaditya whose court is said to be adorned by this great poet as one of the nine Jewels 'Dhanvan-

tari' etc., on the other hand he writes extensively of the historical facts of Śuṅgas, repeatedly,

- (vii) a poet of 500 A.D. will hardly remember an ordinary ruler like Agnimitra of 100 or 110 B. C., leaving all his contemporary monarchs like Gupta King Candra-II or his father Samudra, aside.

These facts, force us to come to the conclusion that Kālidāsa flourished during the transital period when Śuṅgas were ruling and the would be monarch Vikramāditya was in the process of achievign his fame i.e. 100 B.C. to 57 B.C.

B. Birth place of Kālidāsa cannot be decided finally. What can be said in this direction is that Kālidāsa knows each and every part of this vast continent and its territories closely. The great mountain Himālaya and its vast region win his regards but his affection is reserved to the small rivers too of Avanti region and its holy, beautiful and auspicious city Ujjayini for which he asserts—'Useless is the life if the Ujjayini is not visited'.

C. Life of Kālidāsa, as strikes to my mind had been a life of (i) a staunch devotee of 'Aṣṭamūrti Śiva': the whole universe, (ii) a welwisher of mankind (iii) a practical scholarship of every branch of learning (iv) a leader of SANSKRĪTA Language and literature headed by the Greatest literature of the Vedas (v) a Karmakṣudhī Brahmana (vi) a Yogi believing in Overcoming Death, (vi) a religious person desiring solvation by enjoying each fruit of life with no place for the ever green tears of sorrow. In nutshell 'Kālidāsa's life is a pleasant centre of 'Ultimate Bliss'. And hence Kālidāsa's life is the life of a poet whose heart is full of experiences, bubbling out in the form of similes which do not depend upon an imaginary or utopian world suitable for 'Utprekṣā' of Śrīharṣa etc. . And so Kālidāsa's works are not withered by 'Time' or staled by 'Custom'. In other words Kālidāsa's Poetry has out-stood time and custom both, and this supremacy of his poetry is the reality of his life too.

D. Authorship of Dramas. The question whether the author of dramas and epics is the same Kalidasa or different persons is absolutely baseless, for (i) the instances of identical words, ideas, images and expressions running through all the seven works of Kalidasa are numerous (ii) the distinctness of Kalidasa's vision is his own and it is reflecting in his all the six, if not seven, masterpieces, in which I have repeatedly mentioned and pinpointed such similarities in the footnotes.¹ (iii) Kalidasa's central theme in all the works is one and the same i.e. 'To create a noble and flawless National Leader' by a conscious and deliberate effort in the image prescribed by Indian Dharma-Sastras and Raja-Sastras. This theme gets a well planned handling in the three major works of the author : K. S. and R. The characters of divine heads like Saptarṣi [in K.], Viśvāmitra, Kaṣya and Māṛica [in Ś.] Bharatamuni and Nārada [in Vi.] and Vasiṣṭha [in R.] in Kalidasa are turned and twisted by a conscious choice or the final aims—the birth (i) of Kumāra in K. (ii) of Sarvadāmana Bharata in Ś., (iii) of Āyusa in Vi. and (iv) of Rāghu in R. Thus almost all the works of Kalidasa are the stories of 'Kumāra-Sambhavam' (my note-3 p. 254) under the different headings and shapes.

The Epic named Kumārasambhavam is the story of the marriage of Śiva and Pārvatī and both are divine in nature. Characters of Vi. are semi-divine and so are of Ś. In R. the divinity is kept aside from the characters and the poet's concern is only with the human element of their nature. With divine grace won by his own Tapas = तपस् King Dīlpa attains a heroic son like Rāghu = रघु whose march cannot be checked even by Oceans, Mountains and Sky, who challenges the Lord of Heaven: Indra or Mahendra and overcomes him by his own valour alone. An awful weapon like thunder or Vajra fails on him. On the other hand as soon as he decides to invade Kuvera, another Lokapala, gold showers in Rāghu's palace.

1. Specially in my book कालिदासः : राजवर्तिनी महाकविः = 'Kalidasa is a great poet because he is a builder of Man'.

Similarly Kumāra-Kārtikeya will come forward when all the gods exhaust themselves. He carries the divine troops like a Bridegroom carrying his bride. Raghu though a human being, is enriched with the same divine valour and we can assign him the same title Kumāra=कुमार in the words of Kalidāsa himself

- i. हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः [R. III-55] and
- ii. उमावृषाङ्गौ शरज्जन्मना यथा [R. III-23].

In Vi. Purāravas, who had killed the demon Keśin and protected Urvāśī from his clutches, fails to hunt even a vulture which is shot down by his son Āyusa of about 12 years. One may remember here the इन्द्रविजय—episode of R., where the father : Dilīpa is trying to become Indra and the son : Raghu defeats the same Indra. What a deep irony is implied here? Father, by foresight and wisdom of his son will be directed from heaven to the solvation. Dilīpa after this renounces the idea of winning the Kingdom of Heaven by being Indra.

Hence if K. is Kārtikeyasambhavam than R. is Raghu-sambhavam, Vi. is Āyusambhavam and Ś. is obviously 'Sarvadamānan-Bharata-sambhavam'. This way in all the works irrespective of their genre (drama or epic) poet's mind is working upon the same theme and the same lines.

E. Order of works.

In R., Mc. and Mā. Kalidāsa depicts nature in both its forms overt and covert i.e. the nature of outer world and the collective unconsciousness of mankind. Kalidāsa starts with outer nature in R. and proceeds gradually towards the inner nature which will reach its peak in R. This is why the works are here arranged in the order R., Mc., K., R., and Mā., Vi. Ś. In Poetry Kalidāsa commences, here, with R. and ends with R. In drama he starts with Mā. and stops with Ś. Here I think Kalidāsa on his path towards the National theme of Kumāra-sambhavam = कुमारसंभवम् starts with overt nature and selects the covert nature as his future field. Here we remember the first verse of R. 'प्रवृषाङ्गः सुवर्षीयवन्द्यः' etc. R. is an epic

of solar-race and all the other works belong to the lunarrace. The hero of *Mā.*, though being *Brahmāya* by birth, is no more in character than those of other heroes of other dramas. In this first drama *Mā.* only the levity of human nature is depicted. But here the planned theme of *Kumāra-sambhavam* is not forfeited. *Agnimitra*, the hero of the drama is already having a son of heroic valour; *Vasumitra*. Hence no child born of *Mālavikā* and *Agnimitra* is shown in the drama.

V

A. I am glad to have *Kālidāsa's* works printed in the present form and deem myself fortunate for the fulfilment of my personal need regarding the dependable text of *K. L.* in one handy volume.

B. (i) It befalls on me as a sacred duty to remember *Pt. Madanamohana Ji Mālavīya* whose soul: *Banaras Hindu University* is fortunate enough to publish the complete works of one of the Greatest Poets world ever produced: *Kālidāsa*. Our gratefulness is due to *Pt. Sitārāma Caturvedi* too who served us with his *Kālidāsa-granthāvali* for past three decades.

(ii) My thanks are due, here, to the present Vice Chancellor *Dr. K. L. Srīmahā* and his learned advisor *Śrī L. O. Joshi* whose Co-operation has been highly encouraging and stimulating. The *Ratna Printers, Pt. Kapiladeva Giri* and my students deserve my hearty thanks who have finished the printing work in record time, helped me in finalising the *Prākṛta* words with proofreading, and preparing the appendices respectively.

C. I regrette for the printing mistake and request the readers to correct the text with help of the errata, appendix and variants.

D. Corrections, suggestions, additions and observations are invited from expert readers. Actually a team of scholars is needed for the edition-work of such a great, vast and old literature.

VI

WHAT KĀLIDĀSA IS

I will sum up with my observations on Kalidasa—

Kalidasa is one of the greatest humanists, world ever produced. He is a staunch devotee of Humanity and Mankind. Though flourished in the days of monarchy, Kalidasa believes in MONESTARY and not in Monarchy as such. Kalidasa's Monarch is a benevolent servant of his subjects, Kalidasa's harem is meant for the battle-fields, his minute observations on human personality (female and male) are the exposition of 'National Health' and 'National Beauty', to bring Man ultimate and universal VICTORY. Kalidasa's Man is proud of his devotion to his duty whatever may be its nature. Lastly Kalidasa has a responsible and balanced but realistic sympathy for all the classes of society. Following is the message of Kalidasa to the modern world of powerful weapons :

- वनमार्त्तभयोपशान्तये [R. VIII. 31]
- आर्त्तनाशाय वः शस्त्रम्, न प्रहर्त्तुं ननागसि ॥ [Ś. I. 11.]

'Your mights and weapons are meant to protect and serve the needy world, and not to strike at the innocent, harmless and at the clean hands'.

And following is the song of social welfare of Kalidasa :

सर्वदुःखेषु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ।
 सर्वैः कामानवाप्नोतु सर्वैः सर्वत्र नन्दतु ॥ [Vi. V. 25]

May *all* overcome their difficulties,
 May *all* experience bliss,
 May *all* fulfill their desires,
 May *all* enjoy everywhere.

Banaras Hindu University

R. P. Dwivedi

5. 2. 76

संपादकीयम्

'कालिदासप्रत्याख्यती' नाम कालिदासस्य निरनुवादानि सट्टिपनकानि च सम काव्यानि । विशेषतश्चात्र चत्वारि अध्याणि त्रीणि च दुश्गानीत्याहस्य सप्तानां संपरिष्कृतमूलपाठानां काव्यानामबंहीयान् पुस्तकम् । परिष्कारश्चात्र कालिदासो-चितस्य वाग्योगस्य सप्रत्यभिज्ञानमुपल्लेषणम् । उचितत्वं चात्राम्यस्तस्वम् । तदपि च कविगतम्, अस्मदादितम् च । तत्र पूर्वस्य पद-वाक्य-वाक्यायं-वाक्यायंविच्छित्ति-प्रबन्धाङ्गसंघटन-संवाद इति संज्ञानान्तरम्, अपरस्य चैतेषां संप्रतिपत्तिः, एतत्सं-वादस्थानुसन्धानं चेति । ततश्च कालिदासस्य प्रबन्धादिसंवादमनुसन्धाय तदङ्ग-भूतानां वाक्यार्थाङ्गानां संप्रत्ययेन कालिदासवाग्देवतापरामर्श एवात्र परिष्कारो निरु-पाधिकसाक्षात्कारापरपर्यायः । अनया संवाद-संप्रतिपत्ति-आलम्बा नीरक्षीरी न्यायो-कृत्य निष्पत्त्येव सयुक्तिक-पाठ-तद्भेद-प्रवृत्ति-निष्पादित-सौभगविशेषा प्रतिप्रभृतिः कालिदासकवितायाः । एवं चाञ्जलायममितः पूर्वं प्रवृत्तितः पं. सीतारामचतुर्वेदी, साहित्याकादमी, प्रा०ए-शार्पेमहोदयश्चेत्येवंप्रभृतीनां कालिदासकाव्यप्रकाशनेः ।

१

१. आधाराः । भाषा हि स्वतः पङ्क्तुं प्रति काष्ठपादिकेव मन्दसामर्थ्येव याथाव्यसंपरिज्ञानेज्यपञ्जं प्रति । अर्थज्ञाय पुनः सैवेयं संवृताननापि सुभ्रुः स्वाकूत-मिव प्रकाशयत्येव कृत्स्नमपि रहस्यजातम् । एवं च मूल-तदन्तर-विवेकः पूर्वं कविमर्मप्रत्यभिज्ञानमप्यपेक्षते । प्रमाणान्तराणि हि तदनन्तरप्रत्यासत्तिकानि । तेषु (i) कविकाविक-लिपि-ज्ञानं प्रथमं, (ii) हस्तलेखा द्वितीयं (iii) उल्लेखाश्च तृतीयम् । साम्प्रतं हि सुमेरसो द्वितीयमेव प्रमाणं प्रथममन्ति तत्रापि च बाहुल्यम् । तत्र

क. बाह्यलिपौ हि

††† इति कीदृकं

††† इति च केतकं

लिखते स्म । अट्टिप्रौनु-^१ लेखादारम्य समुद्रपुत्रस्य [ई. ४००] प्रयागाभिलेखं^२ यावद् बाह्यलिपेरियमेव स्थितिः । पश्चात् पुनः शीघ्रलेखे तुकारः एवमपि निर्मायमाणो लभ्यते । अघुना कालिदासस्य काव्यनाटकानि लिप्यन्तरेणैव लभ्यन्ते

१. प्राचीनलिपिमाला : हीराचन्दगौरीचन्द बोधा ।

नतु ब्राह्मीलिपी । तान्यपि लिप्यन्तराणि नातिचिरकाललेखानि । एवं चाधुनिकै-
र्भूतिसमन्तरमन्तरीकृत्य लिखितैर्हस्तलेखैरतितरां प्राचीन एव समये कालेन
कवलितानां ग्रन्थानां याथाव्यर्थपरिज्ञानं दुःशकमेव । कालिदासो हि विक्रमसम्बत्सरा-
दण्डबहितपूर्व-शुद्धराज्यान्तिमचरणकालिक इत्यास्माकीना प्रतिपत्तिः । ततश्च
१००-वर्षानधिकप्राचीनेर्हस्तलिखितैः कालिदासकाव्यैः १६०० वर्षाणामन्तरालं
कर्म वा मूलमनुसन्वातुमेकपद एकोदस्येत् । अत एव कौतुकस्य स्थाने केतकमिति
बहुपुहस्तलेखेषु लभ्यमानमपि काव्यवाक्यावार्थानौपयिकमिति चरित्रवर्धनः, मल्लिनाथः,
दक्षिणावर्तनायश्चेति विभ्यो न रोचते, तदितरेभ्यः सर्वेभ्य एव रोचमानमपि ।
प्राचीनतमो दक्षिणावर्तः पुनः 'इदमतिशयाध्यविशेषणं न स्यादिति 'केतक'-
पाठं भर्त्सयत्यपि । अथापि डेमहोदयः साहित्याकादमीमेषदूते शार्पेमहोदयश्च
कालिदासलेखिसकलमूले केतकमेव मूलतया पठतः, तमिर्लासिंहललिपिषु जैनहस्त-
लेखेषु केतकस्यैव लाभात् । मेषे कौतुकाधानमेव कविपरिचितं 'मेषासौके भवति
सुखिनोऽन्यन्मेषावृत्ति चेत्' इति । केतकाः पुनरदृष्टमेषा अपि ध्रावणभाद्रयोः
केतकानि दर्शयन्त्येवेति नास्ति प्रीष्मकातिकेनापादेन, तथापि मेनेन, तत्र चापि
कविसमयेन केतकस्य समर्थनम् । केतकं हि वर्षापुष्पमिति प्रतिष्ठितं, अत एव
ष मुकुटवरेषु 'पादुच्छ्रायोपवनवृत्तम् : केतकैः सूचिमिदं'-[मं. १. २३] इति
'हसितमिष विपत्ते सूचिभिः केतकानामि' [ऋ. २. २४,]-इति च मेषासत्ति केत-
कोष्ठासे समर्थयति । ऋतुसंहारस्य १७, २१ इति पद्यद्वयेऽपि कविर्वर्षास्वेव
केतकीं स्मरति, न चोल्लिखति प्रीष्माधिप्लेकदापि । अतोऽस्मान्निश्च केतकमिदं
मूलतया नाभिमतम् । 'मन्दं मन्दं नुदति पवनवृत्तानुकूलो यथा त्वाम्' इति पद्ये
गुष्पत्पदं सर्वत्र द्वितीयान्तमेव लभ्यते । अत्र पुनः प्रथमान्ततया पठ्यते रेखाभा-
परित्यागेन । अत्रार्थः परिवर्तितः । प्रस्पन्दमानचास्तातिषामश्च सः, प्रकृतद्वयोपम्य-
संघटनया । यथापदमत्रानुकूल्यपरतया निर्नीष्यते, तद् व्यर्थमेव, अनुकूलशब्दस्य
कविनेव प्रयुक्तत्वात् । हेतुवाचकत्वे पुनस्तत्पार्थे तथाप्येन केनापि पदेन नवितव्य-
मेव । नास्ति च तत् । ततो द्वितीयान्तपाठे वाच्यार्थ एव दरिद्रदम्भयोः शिशिर-
कान्तावगुच्छनपट इवैकेनाकुच्छोऽजरं परिहृति ।

हस्तलेखाः पुनर्भ्रष्टा अपि भवन्ति खेदयन्ति च टीकितान् । अलङ्कारसर्वस्वै
विर्माशिनोमारचितवान् राजानकभ्रष्टस्तत्रमवाञ्छयरथोऽत्र प्रमाद्यम् । अतिशयोक्त्य-
लंकारादिविर्माशिन्यामसौ मूलपाठस्य विपर्ययं स्पष्टमेवोद्धारति । मल्लिनाथो रघुवंशस्य
ये हस्तलेखमवाप तत्र नासौदेव महिममद्गोद्धृतं हेमाद्रिवर्षेणागतं 'सुरभिसंगमज'-
मिति नवमसर्गायं पद्यम् । रघुवंशस्यैव १७।७९ पद्ये मल्लिनाथः कालिदाससाहित्य-

प्रसिद्धां शेषां न जानाति, तत्र 'देवा' इति पठति । 'ससत्त्वमादाये'-ति १३-सर्गायि पद्ये स 'किन्तुताननत्वादि'-ति पठति, त्यजति चाम्भसः कर्मत्वम्, आक्षिपति च चञ्चुपुटं कर्मतया । 'उत्पापित' इति सप्तमसर्गायि पद्ये 'नेत्रक्रमणे'-ति मल्लिनाथपाठः, क्रमशब्दश्च तन्मत औपम्यार्थकः । न च कालिदासेऽप्यशास्त्रावेवंविधेऽपि प्रतिपत्तः । नास्ति च तत्र नेत्रीपुम्यभावत्वकम्, स्थिताः क्षणं पदमस्वि'-त्यादिपद्य इव क्रमभावमर्थवाच सुभगत्वात् । '०रेवं क्रमणे'-ति वस्तुतोऽत्र मूलम् । 'रेवं'-शब्दस्य 'नेत्र'-इति वाचनं ब्राह्मीलिपी न न संभवि ।

मेषदूत एव मल्लिनाथवत् सुधीलकुमारहे, शार्पे, आपूर्णिकारश्च सर्वे 'कामार्ता हि प्रकृतिकृपणा' इति पाठं मूलतया नयन्ति । दक्षिणावर्तनाषादयोऽत्र 'प्रणयकृपणा' इति पठन्ति । उचितं च तत्, कालिदासस्य, विक्रमोर्वशीये कामार्तस्य पुरुवरसः चेतनवदचेतनेष्वपि प्रियाप्रवृत्तिप्रणयस्य तेनेवोपनिबद्धत्वात्, उपनिबद्धत्वाच्च तत्र 'प्रणय'-शब्दस्पर्शानेकशः पुरुवरः प्रवृत्तौ तेषु तेषु वाक्येषु 'कालिदास-साहित्ये प्रणयशब्दार्थ' इति प्रकाशितचरैः क्रमदीये लेखे, अत्र च २०३ पृष्ठपाठदृष्ट्या संद्वेष्यम् । तृतीयचरणपर्यन्तव्यापिनो याचनारूपस्य समर्थ्यस्य वाक्यार्थस्य प्रकृति-पदेनासमर्थानं, समर्थानं च प्रणयपदेनैवेत्यत्रापरो लाभः । प्रकृतिकार्षण्यं हि चेतनाचेतन-भेदात्प्रहमेव समर्थयेत्, तच्च याचना-ज्ञभूतम् न तु प्रधानम्, प्रधानं च याचनम् । अत्रास्माभिः प्रणय एव कृतः प्रणयः ।

मेषदूत एव मल्लिनाथो 'ज्योतिर्लोक्यावलम्बी'-ति पद्ये कुशलमपदाव्यवहितोत्तरीयं 'पदप्रापि' 'दललोपि' इति पदद्वयं संमिश्र्य पदलोपोति पठन् किञ्चन्युत्पत्त्या कर्णपदार्थ-नास्वाभाविकतया योजयतीति दक्षिणावर्त्तादिभिरभ्युपेतं दललोपीत्येव पाठमत्रा-त्रियामहे ।

रघुवंशस्य ५।४ पद्ये हेमाद्रिदक्षितेषु चतुर्षु पाठेषु मल्लिनाथो 'जोकेन चैतन्यमिवे' त्यादिकं पाठमेव वेति । तच्च तस्यैव सगंस्य ३५-तम-नद्यापेन पुनश्च-भूमिष्ठम् । तत्र यदुचितं तदस्मान्निरत्र गृहीतम्, हेतवश्च हेमाद्रेदर्पणस्य भूमिकायां नितत्य दत्ताः । अस्ति कालिदासो यजमानस्याष्टमूर्त्तिशिवात्मतमोऽधनामकमूर्त्ति-रूपतां तत्र तत्रोपनिबन्धनभूतः । तत्रास्माभिः स्वीकृतः पाठ एव कालिदासो-चितः ।

र. ४.६७ पद्ये हस्तलेखानां बाहुल्यं 'बंकु-वक्षु वंदु'-त्यन्यतमं विभक्ति । मल्लिनाथस्तत्सगोवाह्वान्ये केचित् 'सिन्धुतीरे'-त्यादिकं पठन्ति । साम्प्रतिक आक्षयसनामा नदविशेष एव वक्षुः । स एव च वंक्षुः । विविष्टपनार्थेण केवलाशा-वर्त्तमानस्य रथोः पारसीकाङ्गोर्नु स्वतन्वर्तना जाता सा याथा सा पञ्चापदेशीयं

सिन्धुनामकं नदं यावदेव न संभवति । हृषादयस्त्र न लम्बेरन्, न च लम्बेरन् रघोरश्वाः कुङ्कुमकेसरपटवाससौभाग्यम् आम्बलसतोरमगत्वा । अत्रस्नाभवंद्शुतीरेत्यादिकः पाठ एवोरोकृतः । हृषेणु मृतभर्तृकाणां कपोलपाटनं प्रसिद्धम् । उतो रघोः ५।६ = पद्ये पाटनं विहाय पाटनमेव हस्तलेखबाहुल्यप्रमाणितमत्र प्रमाणीकुर्महे । एवमेव 'भागीरथी शोण इवात्तरङ्ग' इत्यत्र 'ज्योतीरथामि'ति हस्तलेखबाहुल्यप्रमाणितं वाक्यार्थसङ्गतिशुभं च पाठमत्राद्रियामहे । हेमाद्रिप्रभृतिभिरपि स एव पाठ आदृतः । मल्लिनाथ एव तत्र भागीरथीप्रियः । ज्योतिरथा च शोणयामिनो सरित् । सा साम्प्रतमपि जोहिलेति नाम्ना प्रसिद्धा । अस्याः सङ्गमे स्नानं महाभारते नितरां प्रचस्यते ।

(ख) साम्प्रतं काव्यशास्त्रोद्भूतां सामग्रीमुपाददमहे । तत्र महिमभट्टः कुमारसंभवस्य ३।५५ पद्ये द्वितीयमीर्षीमिति समासे द्वितीयत्वस्य विशेष्यत्वं समासेन क्वचित्तं मा भूदिति 'मीर्षी द्वितीयामि'ति यद् विहितम् पठति मम्मटोज्ज्वलतदनुबदति मल्लिनाथे च तथैव परिवर्तनं लभ्यते । कालिदासः पुनः एकवेषीम् [मे. ३.१] इति अनिमित्तोत्कण्ठामिति [मा. ३.१] च प्रियविशेषणसमास इति, महिमभट्टदृष्टचरो हस्तलेख एव प्राचीनतम इति चात्र समास एवादृतः । कु. ५.७१ पद्ये कथमपि 'पिनाकिन' इत्येव मुद्रितम् । तत्र कुम्भकलाधितो महिमभट्टविचारितश्च 'कपालिन' इति पाठ एवोचितः । यद्यपि पिनाकः कपालं चेति द्वितयेऽपि सक्थिनिमित्तत्वात् जुगुप्साजनकत्वम्, तथापि कु. ५।७८, ७।३२ पद्ये कपालिपाठमेव समर्थयितुमुत्प्रेरयतः । एवं च मल्लिनाथस्य 'पिनाकिन' इति पाठः परिशेषात् शुद्धिपवाच्य शोधनीयः ।

(ग) कुनारसम्भवे १-८ इत्यादिकानष्टावेव सर्गान् मूलतया मन्यामहे । तत्र यानि कारणानि तानि कु. ८ = सर्गान्ते दत्तानि । अष्टमः सर्गो द्विफल-सहस्र-प्रभृतिभिस्त्यक्तः । वामनः घनञ्जयः, महिषाचागंधश्च तमुद्धरन्ति, मध्यवर्ती आनन्द-वर्धनञ्च तत्र देवोसंभोगवर्णनं भर्त्सयति, मम्मटोज्ज्वलतदनुवादे बद्धादर इति तस्य मूलत्वे नास्त्येव सन्देहः । अत्र यद् वस्तु यच्च तस्य सिद्धं समुदारकविकर्मकं च चिचर्षं तत्र परिस्फुरन् प्रतिभाविशेषो यन्महाकवित्वं व्यनक्ति तदपि कालिदास-मात्रोचितमेव । नास्ति च काव्यमिदं 'तारकवधम्' ।

(घ) ऋतुसंहारं कालिदासस्यैव कृतिरिति तत्रोपनिबद्धेन वस्तुना सह कुमारसंभवाद्युपनिबद्धानां वस्तूनां संवादेन स्पष्टमूषिष्ठम् । यद्यपि 'सोत्सुकम्, मनोरथानि' इत्यादीनि व्याहृति-कोपासमर्थितानि पदानि काव्यस्यास्य कालिदास-कविकर्मण आरम्भकालिकत्वं साधयन्ति, साधयन्ति वा अमान्तरयोचितत्वं तेषां, तथापि शरद्वर्षनादिषु कालिदासोऽवाप्तमन्यत्रैव महानेव ।

(इ) काव्यानि शोधयितुं याति संस्करणानि दृष्टानि तेषां सूचो अत्र पूर्वं इत्येव । पुष्पिकामु लम्पानि सर्गनामानि पुनर्बहुशः कथावस्तुनोऽन्तरङ्गमुपवीक्ष्य परिशील्य च तत्र स्थितानि रहस्यानि परिवर्तितानि । तानि तत एव द्रष्टव्यानि ।

२

नाटकेषु संपादनं कृच्छ्रसाध्यमिति सर्वेषामनुभूतिः । जनापि सैव स्थितिः । अत्र ये विशेषास्ताभामत एव सारत एवोद्धारामः—

१. सूक्ष्मं दृश्यं चेति द्वयोरपि वस्तुनोः प्रतिनाटकं शीर्षकादिनिरन्तरमुत्तमः सास्त्रसंमतञ्च विभावः ।

२. 'मा. ५; वि. २. ३; शा. ४, ६-' अङ्कारम्भकाः अव्योपशेषका मुख्यपात्र-प्रवेशावधिकव्याप्तिकतयाऽनुभूता मुद्रिताञ्च तदवधिकतयैव, प्रथमं मा. ५ विहाय । तस्यांगे कारणं डॉ. राघव-डा रामज्युपाध्यायप्रतिषेधदाक्षिण्यम् । कलेतरबृद्धाऽऽवश्यकानि नामान्यपि परिवर्तितान्येव किन्तु दशरूपकादीन्यनुसृत्य, न तु भरत-नाट्यशास्त्रम्, तत्र प्रवेशकमात्रस्यैव ताभात्, विष्कम्भकस्य च कर्मज्ञापित्व प्रकरणप्रस्तावे पञ्चाद् योजित्वेन ताभात् । अव्योपशेषकाङ्कयोः सम्बन्धाय श्लोकसंख्या तु न सङ्गिहता ।

३. रङ्गनिर्देशाः संस्कृतच्छायास्वपि योजिताः ।

४. (क) संवादाकारा अपि स्वचनान्यञ्चिताः । तथाहि (१) शाकुन्तलस्य प्रथमेऽङ्के 'न खलु-न खलु' इति पद्यं स्पष्टमेव प्रदोषमात्रम्, अयापि प्रियवतमत्वा-न्मूल एव ग्रहणम्, किन्तु पादान्तरमूलनिहितया, (२) शाकुन्तलस्य चतुर्थेऽङ्के शिष्यानुसूययोः प्रवेशस्य पृथक्कृतिः परिष्कृतिश्चानुसूययोर्ज्ञानामसम्बद्धत्वेन मुद्रितचराणां निर्णयसागरसंस्करणे, लतामण्डले प्रविष्टमात्र एव दुष्यन्तः प्रियंवदात्वेन स्यात्तया सख्यार्ज्ज्वेण क्रमेण पुस्तकान्तरेषु बहुच्यते तत्र प्रियत्व-स्वाभाविकता, (३) शाकुन्तल एव (४८० पृ०) 'प्रभासप्रवान'—शब्दयोः संयोजनम्, (४) वि० ४—अङ्कान्तेऽशोकस्योपशेषाभावतरणिकावाक्यम्, (५) ४१९, ५२७-तमयोः पृष्ठयोः 'निर्वर्ण्य' इति, ५२६ पृष्ठे च 'सस्मितेन' सह 'प्रकाशम्' इत्यस्यापि योजनम्, (६) 'स्वगतम्'—इत्यस्य स्थाने कालिदासाम्यस्त 'भात्मगतम्' इति पाठः, (७) अपर्षायात्मगतप्रकाश'—शब्दानां मयायोगं योजनम्, (८) 'इति निष्क्रान्तः' इत्यादिरङ्गनिर्देशोऽयम्. 'इति' शब्दस्यापवादनेऽकल्पितस्त्यामः, (९) नाटकप्रयोगारम्भे पूर्वैरङ्गानां द्वाविंशत्याः व्योर्विशत्या वा एव योजनार्थं प्रयोक्तृणामवधानाय नान्दीपधानामारम्भे 'पूर्वैरङ्गादि'—शब्दयोजनम्, (१०) नान्दी

अपि भुवःकादिपुष्करवाद्यपरत्वेन, चित्रमुद्रत्वेन च द्वैविध्याय टिप्पण्या विनियोगः, (११) भाषासौष्टवाय सर्वदमन—धीवरयोः संवादवाक्येषु नागरं पाठं विहाय बङ्गीयस्य पाठस्योपादानम्, ५३० पृष्ठे 'वनवासस्ये' त्यादेर्वाक्यस्य निपुणं संशोधनम्, परिहासाय विदूषकस्य वैद्याखनन्दनात्वं रक्षितुं भाषय्य इति वङ्गपाठादुक्तं नाम ।

(१४) 'नानाकारं बध्नां' इति भावशेषतयायै क्वातं चिक्रमोर्वशीयपक्षत्वेन चाङ्गाकृतं पद्यनवास्माभिर्नं मूढीतम्, तस्योन्मत्तस्य पुष्करवत् उन्मादोक्तिषु गभीरतासापेक्षस्यास्याज्जगत्परिग्रहत्वात् । 'रक्तस्त्वं नवपत्न्यवैरि'—ति चानन्दवर्षनोद्भूतमपि पद्यं पुष्करवत्कृततया प्रतिमाति, किन्तु नास्ति तत्र विविगमकामिति न तदपि मूढीतम्, मम्मटोद्भूतं 'रक्तलोके'ति पद्यमपि हस्तलेखेषु काटिन्धेन सम्भूतेभ्योपि प्रतीकविद्यामनुपालमार्जुः सौतारामचतुर्वेदिभिरिवास्माभिरपि मूढीतम् । अशोकः शोकविमोक्षाय शाकुन्तलेऽपि मातलितां निदिष्टः 'अस्मिन् अशोकवृक्षमूले तावदास्तामापुष्मानि'—ति (पृ० ५४५) इति वृषता मारीचाधमं च प्रविणता ।

(१५) शाकुन्तले यस्तावद् बङ्गीये पाठे शकुन्तलादुत्पन्तयोः प्रथमसमायमप्रस्ताये सूत्रियाङ्गागतौ विस्तरः सौत्रपि तादृशांशान्तरवदस्माभिरत्र रूपान्तरत्वेन तथा योजितौ यथा सर्वत्र बद्धशब्दः पुस्तकान्तरं न स्पृशेत् ।

(१६) चिक्रमोर्वशीयस्य काट्यवेमत्यक्ताः प्रकृताश्रंशभाभाः पुनः प्रक्षिप्तयैव मुद्रिताः, पण्डितसंस्करणस्य मूलेऽपि तासामलाभात्, शाणंसंस्करणे च तासां कोष्ठकान्तर्गतत्वात् । कारणान्तराधि च तत्र पादटिप्पणीषु इतान्येव ३८६ पृष्ठे ३९० पृष्ठे च ।

(१७) संवादभाञ्जि वाक्यानि भावजातानि, पदानि वा तत्र तत्र टिप्पणेषु सन्दर्भैः सूचितानि यथा—

५६०, ३६२ पृष्ठगतः 'सामारणोऽयं श्रम्य' इति प्रथोभः, स्वहस्तसन्दः (३६० पृ०) सौभाग्यशब्दः (३६६ पृ०) प्रथमशब्दः (१८१, ५०९ पृ०) प्रणयशब्दश्च (२३० पृ०) ।

(१८) प्रतीकविद्यामुरत्तात्पर्यदुग्धिरस्माभिरत्र कामधेनुः प्रकृतित्वेन, नन्दिनी च तत्तद्व्यक्तियु सम्भवेन विकृतित्वेन, गुरुबुद्धिरूपेण शिष्यबुद्धिरूपेण वा दर्शिते [पृ० १०९] सोमतीर्थं स्वयं दुग्धान्त एव, कृष्णधारश्च स्वयं कष्य इति कष्येनेव दुग्धान्तो बलाधिवाश्रममानोऽथ इति नः प्रतिपत्तिः (४३२ पृ०) । नीललोहितवत्त्वं च कामवत्त्वमपि । ततः कामगार्गेण्यापि शिवसामुख्यसंभव इत्यपि चापास्माकं संकेतः [५६० पृ०] । एतेषु पादटिप्पण्येषु रघोरिव रघुवंशनायकत्वमपि समभिद्यम् । शाकुन्तले 'चित्ते निवेश्य' इति वा पठनीयं 'चित्ते

निवेस्य' इति वेत्यपि ४५२ पाठे वा बलोकमयो टिप्पणी तथापि सुमनसोऽवधीरन् ।
यत्र तत्र टिप्पणैः काञ्चन शास्त्रपरिभाषा अप्यत्र लक्षणैः स्फुटीकृताः ।

(घ) 'व'-शब्दो 'वा'-शब्दो वा कालिदासेनेवार्थे चारजयं प्रयुक्तः ।
मा. २।१२ पद्ये सोऽपरिवर्त्तनीयः । मे. २।२०, २।४४२ पद्ययोर्मध्ये रघुवंशपद्ये
तत्स्थाने 'च' इति पठ्यते, मेघनद्ये च महिममद्भृदो यक्षोविशेषणेषु प्रथमान्तत्वं
बोध्यं 'पश्चिनीवान्यरूपा' इति पिपठियति (द्र० व्यक्तिविवेकस्य ४८१ पृ०) ।
रघुवंशो घममपि विप्रसन्धाः । परिवर्त्तने दत्तेषु पाठभेदेषु पुनः 'व'-'वा'- शब्दयोः
संकेतोऽस्मान्निः कृत एव । २. ४।६१ मद्यस्यापि चतुर्ध्वरणं 'चन्द्रं प्रबुद्धो
जलपिनिशोवे'-ति महिममद्भृदुः परिवर्त्तयति (व्य० वि० पृ० ४५८) ।

(छ) अत्र 'वसिष्ठ-रसना-सीकर-कैलास-कौस्तुभ' -शब्दाः सकार-
पठितत्वेन न पठिताः, कृष्णशारशब्दञ्च सकारपठितत्वेन । कुबेरशब्देऽयवर्णोद-
मभ्यत्वस्य केचनापवादाः पुनरम्मासव्यादत्र सुलभाः । वसिष्ठशब्दे प्रकाशावर्णो
वैदिको वसधातुः, रसनाशब्दे रक्षधातोरभावः, कृष्णशारशब्दे पुनर्होमाग्निद्वर्षणे
सकारविरोधः कारणानि ।

३

१. कालिदासस्य समयः (१) ६३४ ईशब्दे रविकीर्त्तिना नाम्ना निर्दिष्ट
(२) एष कालिदासः शुङ्गनृपं महापराक्रमं पुष्पामित्रं विहाय तस्य विलासिनं
पुष्यमित्रमित्रं नाटके नायकीकरोति, (३) नीचगिरौ शिखावेदममावापि स्मरति,
न तु तेषु तृतीयचन्द्रगुप्तस्य सेनापतिना निर्मापितास्तत्तद्देवप्रतिमाः, (४)
प्रतिमास्वानु गणेशप्रतिमाप्यस्ति, कालिदासञ्च गणेशं न जानाति, (५) कालिदासो
विदिशां वशाशानां प्रथितलक्षणां राजधानीं कथयति, न चासीदेवा कदापि तथा विहाय
शुङ्गराज्यम्, (६) कालिदासः पुष्यमित्रमन्त्रमेवदीक्षितं तत्पीषमाग्निमिति वसुमित्रं
चाश्वरक्षणे दक्षितपराक्रमं निर्दिशति (७) न च तथा स्पष्टं निर्दिशति विक्रमादित्यं
यस्य सन्धारत्नतारात्रयं कौस्तुभः (८) तृतीयचन्द्रगुप्तस्य ५०० ई० शतकोपेन
कविनाऽप्रसिद्धस्य ६०० वर्षपूर्ववर्त्तित इतिहाससिद्धस्याप्यकिञ्चित्करस्य राज्ञो-
ऽग्निमित्रस्य नामकत्वे किमिव प्रसज्यतेति कविरेव विक्रमसम्बत्सरप्रवर्त्तक-विक्रमा-
दित्यतः पूर्वं शुङ्गानां राज्यस्योत्तरार्धे च कदाचिदपि यौवनं भजे । स च समयः
इतः पूर्वं २१३९ वर्षाणि भवेत् । विरुद्धास्तकाः पुनर्होत्वाभासाश्रिताः ।

२. नाटकेष्वस्य कर्तृत्वे सन्दिहानाः कितका एव । शब्दाः, वाक्यानि,
वर्णितायाः, कविकर्म, प्रतिभा, वक्तव्यवस्तु चेति सर्वमपि यदा रघुवंशादि-
वचनानुसन्धाधारस्य मालविकाग्निमित्रं यावदप्यभिन्नं तथा को नु सचेतास्तेषां
कर्तृत्वे भेदमभिधीयते ।

३. कालिदासो जन्मनाज्यस्यमेव शाह्याण एवासीत्, कर्मकाण्डस्य, व्योतिषस्य विवाहादिकर्मणां विज्ञानस्य क्षत्रियादिष्वप्रयोजनकत्वात् । भगवतोऽष्टमूर्तेः परमस्वरमो भक्त एष भक्त्या मुक्तिं लिप्सत इति वैदिकं सनातने धर्मस्य विश्वासः । संस्कृतस्यासौ महान् समर्थकः, किन्तु न संस्कृतसामान्यस्य, अपितु श्रुतिमहतः । राष्ट्रस्यासौ स्वस्तिवाचकः, किन्तु विश्वस्यापि कृते नास्त्यकुशलचेताः ।

४. कालिदासस्य जन्म भारते वर्षे कुत्र वा बभूवेति निश्चेतुं न शक्यते । स संपूर्णमपि भारतं सम्यग् विजानाति विजानाति चास्थोपडीपानि किन्तु हिमाचले बट्टादर एषोऽजन्तिलोके निबद्धरतिरिति केवलं वक्तुं शक्यते ।

५. कालिदासस्य वक्ष्याम्य त्वस्माभिरास्मकीने कालिदासः : मानवशिल्पी महाकविः' इति ग्रन्थे प्रतिपादितचरमेव भूम्ना । सारतः पुनरसौ 'राष्ट्रस्य महासत्त्वं रक्षकं' कुमाराणां संभवनाम्ना सुनियोजितेन विधिना लाभायैव कुमारसंभवे कार्तिकेयसंभवं, निरुमोर्वशीय आयुस्संभवम्, शाकुन्तले च सर्वदमनभरतसंभवं न्यमान्सीत् । रघुवंशे प्रचण्डसूर्य काव्यान्तरेषु च स्पृहणीयचन्द्रमाः कालिदासः ऋतुसंहारमेव प्रथमतोपानयति । मालविकाग्निमित्रस्य नायको ब्राह्मणोऽपि भूत्वा व्यवहारेण राजन्यप्राय एव लालित्यवशंवदः ।

कुमारेष्वपि कार्तिकेयः केवलो दिव्यः, आयुः दिव्यादिव्यः, सर्वदमनोऽपि दिव्यादिव्यप्राय एव, रघुस्तु केवलः पुरुषः । स हि महेन्द्रस्य पर्वतेश्वरिसह्यं बवं स्वे ब्रह्मि विक्रतोऽकृत्य महेन्द्रपदाभिसाधिषिणं स्वपितरं स्वर्गान्मोक्षाय प्रवर्तयति । ततश्च स एव वस्तुतो रघुवंशस्य नायकः ।

६. इत्थं ग्रन्थावल्या अस्यास्त्रयोऽंशाः (i) मूलम् (ii) मूलस्य रूपान्तरम् (iii) पाठान्तरं चेति । तत्र सर्वत्र जनेनानेन प्रामाणिकत्वमानिनीषितम् ।

४

साम्प्रतं कालीहिन्दूविश्वविद्यालयस्य कुलपतिभ्यो डॉ० कालीलालश्रीमालि-महोदयेभ्यस्तेषामभद्रशुभप्रज्ञेभ्यः परामर्शदातृभ्यः श्रीलक्ष्मीनारायणजोषिमहोदयेभ्यश्च घन्यतां प्रकाशयामि यैः चिरप्रतीक्षं कार्यमिदं संपूरयितुं जन एषोऽवसरं सम्मितः । अत्र ये मुद्रणदोषास्तेषां कृते दोषाण्यमेव मूलम् । तद् विज्ञैः पाठकैः संशोध्य पठितव्यम् । वस्तुतः कार्यमिदं विदुषां समवायमेव सुपरिणतयेऽपेक्षते ।

अन्ते विद्वांसोऽत्र हंसतामादधीरञ्जिति उपकुर्वीरंश्च संशोधनजातमभिसूच्येति प्रार्थयते—

कालीहिन्दूविश्वविद्यालयः

रेवाप्रसादो द्विवेदः

वत्सन्तपञ्चमी २०३२

कालिदासग्रन्थावली

काव्यानि

- ऋतुसंहारम् [१-६] सर्गाः
- मेघदूतम् [१-२]
- कुमारसंभवम् [१-८] सर्गाः
- रघुवंशम् [१-१९] सर्गाः

नाटकाणि

- मालविकाग्निमित्रम् [१-५] अङ्काः
- विक्रमोर्वशीयम् [१-५] अङ्काः
- अभिज्ञानशाकुन्तलम् [१-७] अङ्काः

परिशेषः

- प्रलेपाः ● पाठभेदाः ● श्लोकसूची

शुद्धिपत्रम्

१. आरम्भे पृष्ठेषु सर्गादिसंख्याङ्काः स्वयमेव योष्याः ।
 २. शाकुन्तलनृतीयाङ्कपद्यसंख्या शोष्या । ३. शा. ५।१—द्याया
 'अभिनवमधुलोलुपो भवांस्तथा परिचुम्ब्य चतमञ्जरीम् ।
 कमलवसतिमात्र-निर्वृतो मधुकर विस्मृतोऽसि कथमेनाम् ॥
 ४. संकेताः—नी = नीचैस्तः, टि = टिप्पण्याः, प्रच. = प्रचट्टकः
 ५. २९१ पृष्ठे 'निर्वर्ण्य निरूप्ये'ति २९६ पृष्ठे च 'ईदृश दश'-मिति
 शुद्धमेव ।

पृष्ठे	पद्ये	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पद्ये	अशुद्धम्	शुद्धम्
२७	१	०धिर ^१	०कार ^१	२९१	११	निवर्त्त	निर्वर्त्त
२७	६	नानां	नां	२९२	७नो.	वर्त्तिनो	वर्त्तिनी
३१	३५	रसना	रसना	२९३	११	परी	परी
३८	२१	ननं	ननं	२९४	१४, १६	नूपर	नूपर
३९	२३	मूर्च्छनां	मूर्च्छनां	२९५	१	मैतावता	मैतावत्
५५	४१	०वष०	०वषू०	२९७	१६	०पिनं	०पिनं
५९	१८	तद्गच्छ	तद् गच्छ	२९९	५	यां	यां
६३	६९	इष्टि	इष्टि	३०९	१२	०स्व्य०	०स्व्य०
७४	७१	विनाकि	कपालि	३२८	१५	०स्वया	०भुता
७८	३३	तत्प०	तत् प्र०	३७१	१	[४]	[३]
१३७	४५	संहार	संहार	४०५	५	तद् वि	स्ववि
१४२	३७	०मनप०	०मनूप०	४६१	८	अनु	अनु
१५२	टि-१	कर्त्त०	०त्ति०	४६४	७	वर्त्तयां	वर्त्तमाथां
१५२	टि-२	समरो	समयो	४६७	५	मदनो	मअणो
१६१	५८	विभ्रसा	विभ्रमसा	४७७	१५	आत्मगतम्	(अ००म्)
१६७	१२	सगर	स शर	४७९	७	सपत्वि	सपत्वि
१९२	१०	२०	१०	४८१	२	(प्र००ण)	(प्रविश्य)
२०२	१०	०नन्ववप्	०ननं स्वम्	४८१	२४	पङ्क्तः परं	(प्रवि०पटी०)
२१६	टि-१	११	१२	४८२	२	प्रविश्य	×
२३०	टि-१	मे११५	मे १.५	५१६	७, २०	प्रतीप्य	प्रतीच्छय
२५६	पं०१०	सेव	सेन	५२६	१४	०गुय०	०गुतीम०
२५७	टि-३	०शानि	शानि-९	५४४	९	०भुवान् म०	०भुवाण्म०
२५८	टि-१	पृ० २२२	प्रच. २२	५५३	९नो.	दृष्टनं०	दृष्टमसं०
२७३	टि-३	शा.	शा.	५५९	४नो.	शोः	शो
२७७	टि-२	मानो	मावो	सवत्र अन्वत् सुवीभि स्वमेव शोष्याम् ।			

ऋतुसंहारम्

ऋतुसंहारम्

प्रथमः सर्गः

ग्रीष्मवर्णनम्

प्रचण्डसूर्यः स्पृहणीयचन्द्रमाः सदावगाहक्षतवारिसञ्चयः ।
दिनान्तरम्योऽम्बुपशान्तमन्मथो निदाघकालोऽयमुपागतः प्रिये ॥१॥
निशाः शशाङ्कक्षतनीजराजयः क्वचिद् विचित्रं जलयन्त्रमन्दिरम् ।
मणिप्रकाराः सरसं च चन्दनं शुची प्रिये यान्ति जनस्य सेव्यताम् ॥२॥
सुवासितं हृम्यंतलं मनोहरं प्रियामुखोच्छ्वासविकम्पितं मधु ।
सुतन्त्रिगीतं मदनस्य दीपनं शुची निशीथेऽनुभवन्ति कामिनः ॥३॥
नितम्बविम्बैः सदुकूलमेखलैः स्तनैः सहाराभरणैः सचन्दनैः ।
शिरोरुहैः स्नानकषायवासितैः स्त्रियो निदाघं शमयन्ति कामिनाम् ॥४॥
नितान्तलाक्षारसरागरञ्जितैर्नितम्बिनीनां चरणैः सनूपुरैः ।
पदे पदे हंसस्तानुकारिभिर्जनस्य चित्तं क्रियते समन्मथम् ॥५॥
पयोधराञ्चन्दनपङ्कचचितास्तुषारगौरापितहारशेखराः ।
नितम्बदेशाश्च सहेममेखलाः प्रकुर्वन्ते कस्य मनो न सोत्सुकम् ॥६॥
समुद्गतस्वेदचिताङ्गसंधयो विमुच्य वासांसि गुरुणि साम्प्रतम् ।
स्तनेषु तन्वंशुकमुन्नतस्तना निवेशयन्ति प्रमदाः सयौवनाः ॥७॥
सचन्दनाम्बुव्यजनोद्भवानिलैः सहारयष्टिस्तनमण्डलापङ्गैः ।
सवल्लकीकाकलिगीतनिस्वनैर्विवोध्यते मुप्त इवाद्य मन्मथः ॥८॥
सितेषु हर्म्येषु निशासु योषितां सुखप्रसुप्तानि मुखानि चन्द्रमाः ।
विलोक्य नूनं भृशपुत्सुकश्चिरं निशाक्षये याति ह्लियेव पाण्डिताम् ॥९॥
असह्यवातोद्धतरेणुमण्डला प्रचण्डसूर्यातपतापिता मही ।
न शक्यते द्रष्टुमपि प्रवासिभिः प्रियावियोगानलदग्धमानसैः ॥१०॥
मृगाः प्रचण्डातपतापिता भृशं तृषा महत्या परिशुष्कतालवः ।
वनान्तरे तोयमिति प्रवाचिता निरीक्ष्य भिन्नाञ्जनसन्निभं नभः ॥११॥

सविभ्रमैः सस्मितजिह्वावीक्षितैर्विलासवत्यो मनसि प्रवासिनाम् ।
 अनङ्गसंदीपनमाशु कुर्वन्ते यथा प्रदोषाः शशिचारुभूषणाः ॥१२॥
 रवेर्मयूखैरभितापितो भृशं विदह्यमानः पथि तप्तपांसुभिः ।
 अवाङ्मुखो जिह्वागतिः श्वसन् मुहुः फणी मयूरस्य तले निषीदति ॥१३॥
 तृषा महत्या हतविक्रमोद्यमः श्वसन् मुहुर्दूरविदारिताननः ।
 न हन्त्यदूरेऽपि गजान् मृगेश्वरो विलोलजिह्वश्चलिताग्रकेसरः ॥१४॥
 विशुष्ककण्ठोद्गतसोकराम्भसो गभस्तिभिर्भानुमतोऽनुतापिताः ।
 प्रवृद्धतृष्णोपहता जलायिनो न दन्तिनः केसरिणोऽपि विभ्यति ॥१५॥
 हृताग्निकल्पैः सवितुर्गभस्तिभिः कलापिनः क्लान्तशरीरचेतसः ।
 न भोगिनं ध्वन्ति समीपवर्तिनं कलापचक्रेषु निवेशिताननम् ॥१६॥
 सभद्रमुस्तं परिशुष्ककर्मं सरः खनन्नायतपोत्रमण्डलैः ।
 रवेर्मयूखैरभितापितो भृशं वराहयूथो विशतीव भूतलम् ॥१७॥
 विवस्वता तीक्ष्णतरांशुमालिना सपङ्क्तोयात् सरसोऽभितापितः ।
 उत्स्रुत्य भेकस्तृपितस्य भोगिनः फणातपत्रस्य तले निषीदति ॥१८॥
 समुद्धृताशेषमृणालजालकं विपन्नमीनं द्रुतभीतसारसम् ।
 परस्परोत्पीडनसंहर्तर्मजैः कृतं सरः सान्द्रविमर्दकर्मम् ॥१९॥
 रविप्रभोद्भिन्नशिरोमणिप्रभो विलोलजिह्वाद्वयलीढमारुतः ।
 विषान्निस्सूर्यातपतापितः फणो न हन्ति मण्डककुलं तृषाकुलः ॥२०॥
 सफेनलालावृतवक्त्रसंपुटं विनिःसृतालोहितजिह्वमुन्मुखम् ।
 तृषाकुलं निःसृतमद्रिगह्वरादवेक्षमाणं महिषोकुलं जलम् ॥२१॥
 पटुतरदवदाहोच्छृङ्खलसस्यप्ररोहाः,
 परुषपवनवेगोत्क्षिप्तसंशुष्कपर्णाः ।
 दिनकरपरितापक्षीणतोयाः समन्ताद्
 विदधति भयमुच्चैर्धीद्व्यमाणा वनान्ताः ॥२२॥
 श्वसिति विहगवर्गः शीर्षपण्ड्रमस्थः
 कपिकूलमुपयाति क्लान्तमर्द्रेनिकुञ्जम् ।
 भ्रमति गवययूथः सर्वतस्तोयमिच्छन्
 शरभकूलमजिह्वां प्रोद्धरत्यम्बु कूपात् ॥२३॥

विकचनवकुसुम्भस्वच्छसिन्दूरभासा
 प्रबलपवनवेगोद्भूतवेगेन तूर्णम् ।
 तटविटपलताप्रालिङ्गनव्याकुलेन
 दिशि दिशि परिदग्धा भूमयः पावकेन ॥२४॥

ज्वलति पवनवृद्धः पर्वतानां दरीषु
 स्फुटति पटुनिनादः शुष्कवंशस्थलीषु ।
 प्रसरति तृणमध्ये लब्धवृद्धिः क्षणेन
 ग्लपयति मृगवर्गं प्रान्तलग्नो दवाग्निः ॥२५॥

बहूतर इव जातः शाल्मलीनां वनेषु
 स्फुरति कनकगौरः कोटरेषु द्रुमाणाम् ।
 परिणतदलशाखानुत्पतन् प्रांशुवृक्षान्
 भ्रमति पवनधूतः सर्वतोऽग्निर्वनान्ते ॥२६॥

गजगवयमृगेन्द्रा वह्निसंतप्तदेहा
 सुहृद इव समेता द्वन्द्वभावं विहाय ।
 हतवहपरिखेदादाशु निर्गत्य कक्षाद्
 विपुलपुलिनदेशां निम्नगां संविशन्ति ॥२७॥

कमलवनचित्ताम्बुः पाटलामोदरम्भः
 सुखसलिलनिषेकः सेव्यचन्द्रांशुहारः ।
 व्रजतु तव निदाघः कामिनीभिः समेतो
 निशि सुललितगीते हर्म्यपृष्ठे सुखेन ॥२८॥

॥ इति श्रीकालिदासकविकृतौ ऋतुसंहारे ग्रीष्मवर्णनो नाम प्रथमः सर्गः ॥

द्वितीयः सर्गः

प्रावृड्वर्णनम्

ससीकराम्भोधरमत्तकुञ्जरस्तडित्पताकोऽशनिशब्दमदलः ।
समागतो राजवदुद्धतद्युतिर्घनागमः कामिजनप्रियः प्रिये ॥१॥
नितान्तनीलोत्पलपत्रकान्तिभिः क्वचित्प्रभिव्राञ्जनराशिसन्निभैः ।
क्वचित् सगर्भप्रमदास्तनप्रभं समाचितं व्योम घनैः समन्ततः ॥२॥
तृषाकुलैश्चातकपत्रिणां कुलैः प्रयाचितास्तोयभरावलम्बिनः ।
प्रयान्ति मन्दं बहुधारवर्षिणो बलाहकाः श्रोत्रमनोहरस्वनाः ॥३॥
बलाहकाश्चाशनिशब्दमदलाः सुरेन्द्रचापं दधतस्तडिद्गुणम् ।
सुतीक्ष्णधारापतनाग्रसायकैस्तुदन्ति चेतः प्रसभं प्रवासिनाम् ॥४॥
प्रभिव्रवंदूर्यनिभस्तृणाङ्कुरैः समाचिता प्रोत्थितकन्दलीदलैः ।
त्रिभाति शुक्लेतररत्नमुषिता वराङ्गनेन क्षितिरिन्द्रगोपकः ॥५॥
सदा मनोज्ञं स्वनदुत्सवोत्सुकं विकीर्णविस्तोर्णकलापिशोभितम् ।
सत्प्रमालिङ्गतचुम्बनाकुलं प्रवृत्तनृत्यं कुलमद्य बर्हिणाम् ॥६॥
निपातयस्व्यः परितस्तडद्रुमान् प्रवृद्धवेगैः सतिलैरनिर्मलैः ।
स्त्रियः सुदुष्टा इव जातविभ्रमाः प्रयान्ति नवस्वरितपयोनिधिम् ॥७॥
तृणोत्करैरुद्गतकोमलाङ्कुरैश्चितानि नोलैर्हरिणोमुखक्षतैः ।
वनानि वन्ध्यानि हरन्ति मानसं विभूषितान्युद्गतपल्लवैर्द्रुमैः ॥८॥
विलोलनेत्रोत्पलशोभिताननैर्मृगैः समन्तादुपजातसाध्वसैः ।
समाचिता संकतिनो वनस्थली समुत्सुकत्वं प्रकरोति चेतसः ॥९॥
अभोक्ष्यमुच्चैर्ध्वनता पयोमुचा घनान्धकारोद्धतशर्वरोष्वपि ।
तडित्प्रभादशितमागंभूमयः प्रयान्ति रागादभिसारिकाः स्त्रियः ॥१०॥
पयोधरैर्भीमगभीरनिस्वनेस्तडिद्भिरुद्वेजितचेतसो भृशम् ।
कृतापराधानपि योषितः प्रियान् परिध्वजन्ते शयने निरन्तरम् ॥११॥
विलोचनेन्दोवरवारिविन्दुमिनिधित्कविम्बाधरचारुपल्लवाः ।
निरस्तमाल्याभरणानुलेपनाः स्थिता निराशाः प्रमदाः प्रवासिनाम् ॥१२॥

विपाण्डुरं कीटरजस्तृणान्वितं भुजङ्गवद् वक्रगतिप्रसर्पितम् ।
 ससाध्वसैर्भेककुलैर्निरीक्षितं प्रयाति निम्नाभिमुखं नवोदकम् ॥१३॥
 विपन्नपुष्पां नलिनीं समुत्सुका विहाय भृङ्गाः श्रुतिहारिनिस्वनाः ।
 पतन्ति मूढाः शिखिनां प्रनृत्यतां कलापचक्रेषु नवोत्पलाशया ॥१४॥
 वनद्विपानां नववारिदस्वनंमंदान्वितानां ध्वनतां मुहुर्मुहुः ।
 कपोलदेशा विमलोत्पलप्रभाः समृङ्गयथैमंदवारिभिश्चिताः ॥१५॥
 सितोत्पलाभाम्बुदचुम्बितोपलाः समाचिताः प्रलवणैः समन्ततः ।
 प्रवृत्तनृत्यैः शिखिभिः समाकुलाः समुत्सुकत्वं जनयन्ति भूधराः ॥१६॥
 कदम्बसर्जजुंनकेतकीवनं विकम्पयैस्तत्कुसुमाधिवासितः ।
 ससीकराम्भोधरसङ्गशीतलः समीरणः कं न करोति सोत्सुकम् ॥१७॥
 शिरोरुहैः श्रोणितटावलम्बिभिः कृतावतंसैः कुमुभैः मुगन्धिभिः ।
 स्तनैः सहारैर्वन्दनैः ससीधुभिः स्त्रियो रति संजनयन्ति कामिनाम् ॥१८॥
 वहन्ति वर्षन्ति नदन्ति भान्ति रुदन्ति नृत्यन्ति समाश्रयन्ति ।
 नद्यो घना मत्तगजा वनान्ताः प्रियाविहीना शिखिनः प्लवङ्गाः ॥१९॥
 तडिल्लताशक्रधनुर्विभूषिताः पद्मोधरास्तोयभरावलम्बिनः ।
 स्त्रियश्च काञ्चीमणिकुण्डलोज्ज्वला हरन्ति चेतो युगपत्प्रवासिनाम् ॥

मालाः कदम्बनवकेसरकेतकीभि-

रायोजिताः शिरसि विभ्रति योषितोऽथ ।

कर्णान्तरेषु ककुभद्रममञ्जरीभि-

रिच्छानुकूलरचितानवतंसकांश्च ॥२१॥

कालागुरुप्रचुरचन्दनचर्चिताङ्गधः

पुष्पावतंससुरभीकृतकेशपाशाः ।

श्रुत्वा ध्वनिं जलमुचां त्वरितं प्रदोषे

शय्यागृहं गुरुगृहात् प्रविशन्ति नार्यः ॥२२॥

कुवलयदलनीलैरुन्नतंस्तोयनञ्ज-

र्मृदुपवनविधूतमन्दमन्दं चलद्भिः ।

अपहृतमिव चेतस्तोयदंः सेन्द्रचापैः

पथिकजनवधूनां तद्वियोगाकुलानाम् ॥२३॥

मुदित इव कदम्बैर्जातपुष्पैः समन्तात्
 पवनचलितशाखैः शास्त्रिभिर्नृत्यतीव ।
 हसितमिव विद्यते सूत्रिभिः केतकीनां
 नवसलिलनिपेकच्छिन्नतापो वनान्तः ॥२४॥
 गिरसि वकुलमालां मालतीभिः समेतां
 विकसितनवपुष्पैर्युधिकाकुड्मलैश्च ।
 विकचनवक्रदम्बैः कर्णपूरं वधूनां
 रचयति जलदोधः कान्तवत् काल एषः ॥२५॥
 दधति वरकुचाग्रंरुद्रतैर्हार्यष्टि
 प्रतनुसितदुकूलान्यायतः श्रोणिबिम्बैः ।
 नवजलकणसेकादुद्गतां रोमराजीं
 ललितवलिबिम्बङ्गैर्मध्यदेशैश्च नार्यः ॥२६॥
 नवजलकणसङ्गाच्छीततामादधानः
 कुसुमभरनतानां लासकः पादपानाम् ।
 जनितरुचिरगन्धः केतकीनां रजोभिः
 परिहरति नभस्वान् प्रोषितानां मनांसि ॥२७॥
 जलभरनमितानामाश्रयोऽस्माकमुच्चै-
 रयमिति जलसेकैस्तोयदास्तोयनम्राः ।
 अतिशयपरुषाभिर्ग्रीष्मवह्नेः शिखाभिः
 समुपजनिततापं ह्लादयन्तीव विन्ध्यम् ॥२८॥
 बहुगुणरमणीयः कामिनीचित्तहारी
 तरुविटपलतानां बान्धवो निर्विकारः ।
 जलदसमय एष प्राणिनां प्राणभूतो
 दिशतु तव हितानि प्रायशो वाञ्छितानि ॥२९॥

॥ इति श्रीकालिदासकविकृती अनुसंहारे प्राबृद्धवर्णनो नाम द्वितीयः सर्गः ॥

तृतीयः सर्गः

शरद्वर्णनम्

काशांशुका विकचपद्मनोज्ञवक्त्रा
सोन्मादहंस-रवन्तूपुरनादरम्या ।
आपक्वशालिरुचिरानतगात्रयष्टिः
प्राप्ता शरद्वधूरिव रूपरम्या ॥१॥

काशैर्महो शिशिरदोधितना रजन्यो
हंसैर्जलानि सरितां कुमुदैः सरांसि ।
सप्तच्छदैः कुसुमभारनतैर्वनान्ताः
शुक्लीकृतान्युपवनानि च मालतीभिः ॥२॥

चञ्चन्मनोज्ञशफरीरसनाकलापाः
पर्यन्तसंस्थितसिताण्डजपङ्क्तिहाराः ।
नद्यो विशालपुलिनान्तनितम्बविम्बा
मन्दं प्रयान्ति समदाः प्रमदा इवाद्य ॥३॥

व्योम ववचिद् रजतशङ्खमृणालगोरे-
स्त्यक्ताम्बुभिर्लघुतया शतशः प्रयातैः ।
संलक्ष्यते पवनवेगचलैः पयोदं
राजैव चामरगतैरुपवीज्यमानः ॥४॥

भिन्नाञ्जनप्रचयकान्ति नभो मनोज्ञं
बन्धूकपुष्परजसाऽरुणिता च भूमिः ।
वप्राश्च पक्वकलमावृतभूमिभागाः
श्लोकण्ठयन्ति न मनो भुवि कस्य यतः ॥५॥

मन्दानिलाकुलितचारुतराप्रशाखः
पुष्पोद्गमप्रचयकोमलपल्लवाद्यः ।
मत्तद्विरेकपरिपीतमधुप्रसेक-
श्चित्तविदारयति कस्य न कोविदारः ॥६॥

तारागणप्रवरभूषणमुद्वहन्ती
मेघावरोधपरिमुक्तशशाङ्कवक्त्रा ।

ज्योत्स्नादुकूलममलं रजनी दधाना
वृद्धिं प्रयात्यनुदिनं प्रमदेव वाला ॥७॥

कारण्डवाननविषट्टितवीचिमालाः
कादम्बसारसकुलाकुलतीरदेशाः ।
कुर्वन्ति हंसविकृतैः परितो जनस्य
प्रीतिं सरोरुहरजोरुणितस्तटिन्यः ॥८॥

नेत्रोत्सवो हृदयहारिमरीचिमालः
प्रह्लादकः शिशिरसोकरवारिवर्षी ।
पत्युवियोगविषदग्धसरक्षतानां
चन्द्रो दहत्यतितरां तनुमङ्गनानाम् ॥९॥

आकम्पयन् फलभरानतशालिजाला-
न्यानतयैस्तरुवरान् कुमुमावनम्रान् ।
उत्फुल्लपङ्कजवनां नलिनीं विघ्नन्वन्
यूनां मनश्चलयति प्रसभं नभस्वान् ॥१०॥

सोन्मादहंसमिधुनैरुपशोभितानि
स्वच्छप्रफुल्लकमलोत्पलभूषितानि ।
मन्दप्रभातपवनोद्गतवीचिमाला-
न्युत्कण्ठयन्ति सहसा हृदयं सरांसि ॥११॥

नष्टं धनुर्बलमिदो जलदोदरेषु
सौदामनो स्फुरति नाद्य वियत्तताका ।
घुन्वन्ति पदापवनेनं नभो बलाकाः
पश्यन्ति नोन्नतमुखा गगनं मयूराः ॥१२॥

नृत्यप्रयोगरहिताञ्छिखिनो विहाय
हंसानुपैति मदनो मधुरप्रगीतान् ।
मुक्त्वा कदम्बकुटजार्जुनसर्जनीपान्
सप्तच्छदानुपगता कुसुमोद्गमश्रीः ॥१३॥

शेफालिकाकुसुमगन्धमतोहराणि
स्वस्थस्थिताण्डजकुलप्रतिनादितानि ।
पर्यन्तसंस्थितमृगोन्मयनोत्पलानि
प्रीत्कण्ठयन्त्युपवनानि मनांसि पुंसाम् ॥१४॥

कङ्कारपद्मकुमुदानि मुहुर्विधुन्वं-
 स्तत्संगमादधिकशीतलतामुपेतः ।
 उत्कण्ठयत्यतितरां पवनः प्रभाते
 पत्रान्तलम्नतुहिनाम्बुविधूयमानः ॥१५॥
 संपन्नशालिनिचयावृतभूतलानि
 स्वस्थस्थितप्रचुरगोकुलशोभितानि ।
 हंसैः ससारसकुलैः प्रतिनादितानि
 सीमान्तराणि जनयन्ति नृणां प्रसादम् ॥१६॥
 हंसैर्जिता सुललिता गतिरङ्गनाना-
 मम्भोरुहैर्विकसितैर्मुखचन्द्रकान्तिः ।
 नीलोत्पलैर्मंदकलानि विलोचनानि
 भ्रूविभ्रमाश्च रुचिरास्तनुभिस्तरङ्गैः ॥१७॥
 श्यामा लताः कुसुमभारनतप्रवालाः
 स्त्रीणां हरिन्ति धृतभूषणबाहुकान्तिम् ।
 दन्तावभासविशदस्मितचन्द्रकान्ति
 कङ्क्रेलिपुष्परुचिरा नवमालती च ॥१८॥
 केशान्नितान्तघननीलविकुञ्चताप्रा-
 नापूरयन्ति व्रजिता नवमालतीभिः ।
 कर्णेषु च प्रवरकाञ्चनकुण्डलेषु
 नीलोत्पलानि विविधानि निवेशयन्ति ॥१९॥
 हारैः सचन्दनरसैः स्तनमण्डलानि
 श्रोणीतटं सुविपुलं रसनाकलापैः ।
 पादाम्बुजानि कलनूपुरशेखररेश्च
 नार्यैः प्रहृष्टमनसोऽद्य विभूषयन्ति ॥२०॥
 स्फुटकुमुदचितानां राजहंसाश्रितानां
 मरकतमणिभासा वारिणा भूषितानाम् ।
 श्रियमतिशयरूपां व्योम तोयाशयानां
 वहति विगतमेघं चन्द्रतारावकीर्णम् ॥२१॥
 शरदि कुमुदसङ्गाद् वायवो वान्ति शीता
 विगतजलदवृन्दा दिग्विभागा मनोज्ञाः ।

विगतकलुषमम्भः श्यानपङ्कजा धरित्री
विमलकिरणचन्द्रं व्योम ताराविचित्रम् ॥२२॥

करकमलमनोज्ञाः कान्तसंसक्तहस्ता
वदनविजितचन्द्राः काश्चिदन्यास्तरुण्यः ।
रचितकुसुमगन्धि प्रायशो यान्ति वेश्म
प्रबलमदनहेतोस्त्यक्तसंगीतरागाः ॥२३॥

सुरत-रसविलासाः सत्सखीभिः समेता
द्यसमशरविनोदं सूचयन्ति प्रकाशम् ।
अनुपममुखरागा रात्रिमध्ये विनोदं
शरदि तरुणकान्ताः सूचयन्ति प्रमोदान् ॥२४॥

दिवसकरमयूखैर्वाध्यमानं प्रभाते
वरयुवतिमुखार्धं पङ्कजं जृम्भतेऽद्य ।
कुमुदमपि गतेऽस्तं लीयते चन्द्रविन्धे
हसितमिव वधूनां प्रोषितेषु प्रियेषु ॥२५॥

श्रसितनयनलक्ष्मीं लक्षयित्वात्पलेषु
व्यणितकनककाञ्चीं मत्तहंसस्वनेषु ।
अधररुचिरशोभां वन्धुजीवे प्रियाणां
पथिकजन इदानीं रोदिति भ्रान्तचित्तः ॥२६॥

स्त्रीणां विहाय वदनेषु शशाङ्कलक्ष्मीं
काम्यं च हंसवचनं मणिनूपुरेषु ।
वन्धुककान्तिमधरेषु मनोहरेषु
क्वापि प्रयाति सुभगा शरदागमथीः ॥२७॥

विकचकमलवक्त्रा फुल्लनीलोत्पलाक्षी
विकसितनवकाशश्वेतवासी वसाना ।
कुमुदरुचिरकान्तिः कामिनीवोन्मदेयं
प्रतिदिशतु शरद् वश्चेतसः प्रीतिमग्नधाम् ॥२८॥

॥ इति श्रीकालिदासकविकृतौ ऋतुसंहारे शरद्वर्णनो नाम तृतीयः सर्गः ॥

चतुर्थः सर्गः

हेमन्तवर्णनम्

नवप्रवालोद्गमसस्परम्यः प्रफुल्ललोध्रः परिपत्रवशालिः ।
विलीनपद्मः प्रपतत्तुषारो हेमन्तकालः समुपागतोऽयम् ॥१॥
मनोहरेश्वन्दनरागगौरस्तुषारकुन्देन्दुनिर्भरश्च हारैः ।
विलासिनोनां स्तनशालिनीनां नालक्रियन्ते स्तनमण्डलानि ॥२॥
न बाहुयुग्मेषु विलासिनीनां प्रयान्ति सङ्गं वलयाङ्गदानि ।
नितम्बविम्बेषु नवं दुकूलं तन्वंशुकं पीनपयोधरेषु ॥३॥
काञ्चीगुणैः काञ्चनरत्नचित्रैर्नो भूषयन्ति प्रमदा नितम्बान् ।
न नूपुरैर्हंसकृतं भजद्भिः पादाम्बुजान्यम्बुजकान्तिभाञ्जि ॥४॥
गात्राणि कालीयकचचितानि सपत्रलेखानि मुखाम्बुजानि ।
शिरांसि कालानुरूपितानि कुर्वन्ति नार्यः सुरतोत्सवाय ॥५॥
रतिश्रमक्षामविपाण्डुवक्त्राः संप्राप्तहर्षाम्युदयास्तरुण्यः ।
दशन्ति नोच्चैर्दशनाग्रभिरान् प्रपीडयमानानघरानवेक्ष्य ॥६॥
पीनस्तनोरःस्थलभागशोभामासाद्य तत्पीडनजातखेदः ।
तृणाग्रलग्नस्तुहितैः पतद्भिराकन्दतीवोपसि शीतकालः ॥७॥
प्रभूतशालिप्रसवैश्चितानि मृगाङ्गनायूथविभूषितानि ।
मनोहरक्रौञ्चनिनादितानि सीमान्तराण्युत्सुकयन्ति चेतः ॥८॥
प्रफुल्लनीलोत्पलशोभितानि सोन्मादकादम्बविभूषितानि ।
प्रसन्नतोयानि मुशोतलानि सरांसि चेतांसि हरन्ति पुंसाम् ॥९॥
मार्गं समीक्ष्यातिनिरस्तनीरं प्रवासल्लिन्नं पतिमुद्वहन्त्यः ।
अवेक्ष्यमाणा हरिणैःक्षणक्षयः प्रबोधयन्तोव मनोरञ्जानि ॥१०॥
पाकं व्रजन्ती हिमजालशीतंराधूयमाना सततं मरुद्भिः ।
प्रिये प्रियङ्गुः प्रियविप्रयुक्ता विपाण्डुतां याति विलासिनीव ॥११॥
पुष्पासवामोदसुगन्धिवक्त्रो निःश्वासवातैः सुरभीकृताङ्गः ।
परस्पराङ्गव्यतिषङ्गशायी श्वेते जनः कामरसानुविद्धः ॥१२॥

दन्तच्छदः सत्रणदन्तचिह्नैः स्तनैश्च पाण्यग्रकृताभिलेखैः ।
संसूच्यते निर्दयमङ्गनानां रतोपभोगो नवयौवनानाम् ॥१३॥

काचिद् विभूषयति दर्पणसक्तहस्ता
वालातपेषु वनिता वदनारविन्दम् ।
दन्तच्छदं प्रियतमेन निपीतसारं
दन्ताग्रभिन्नमवकृष्य निरीक्षते च ॥१४॥

अन्या प्रकामसुरतश्चमस्त्रिभ्रदेहा
रात्रिप्रजागरविपाटलनेत्रपद्मा ।
लस्तांसदेशलुलिताकुलकेशपाशा
निद्रां प्रयाति मृदुसूर्यकराभितप्ता ॥१५॥

निर्माल्यदाम परिमुक्तमनोजगन्धं
मूर्ध्नोऽपनीय घननीलशिरोरुहान्ताः ।
पीनोन्नतस्तनभरानतगात्रवष्टयः
कुर्वन्ति केशरचनामपरास्तरुण्यः ॥१६॥

अन्या प्रियेण परिभुक्तमवेक्ष्य गात्रं
हृषान्विता विरचिताधरचारुशोभा ।
कूर्पांसकं परिदधाति नखक्षताङ्गी
व्यालम्बिनोलललितालककुञ्चिताक्षी ॥१७॥

अन्याश्चिरं सुरतकेलिपरिश्रमेण
खेदं गताः प्रशिविनीकृतगात्रवष्टयः ।
संहृष्यमाणपुलकोरुपयोधरान्ता
अभ्यञ्जनं विदधति प्रमदाः सुशोभाः ॥१८॥

बहुगुणरमणीयो योषितां चित्तहारी
परिणतबहुशालिव्याकुलग्रामसीमा ।
विनिपतितनुपारः क्रौञ्चनादोपगीतः
प्रदिशतु हिमयुक्तो वः सुखं काल एषः ॥१९॥

॥ इति श्रीकालिदासकविकृतौ ऋतुसंहारे हेमन्तवर्णनो नाम चतुर्थः सर्गः ॥

पञ्चमः सर्गः

शिशिरवर्णनम्

प्ररुद्धशालीशुचयावृतभिति
क्वचित् स्थितक्रौञ्चनिनादराजितम् ।
प्रकामकामं प्रमदाजनप्रियं
वरोरु कालं शिशिराह्वयं शृणु ॥१॥

निरुद्धवातायनमन्दिरोदरं
हुताशनो भानुमतो गभस्तयः ।
गुरुणि वासांस्थवलाः सयौवनाः
प्रयान्ति कालेऽत्र जनस्य सेव्यताम् ॥२॥

न चन्दनं चन्द्रमरीचिशोतलं
न हर्म्यपृष्ठं शरदिन्दुनिर्मलम् ।
न वायवः सान्द्रतुषारशीतला
जनस्य चित्तं रमयन्ति साम्प्रतम् ॥३॥

तुषारसंघातनिपातशीतलाः
शशाङ्कभाभिः शिशिरीकृताः पुनः ।
विपाण्डुतारागणचारुभूषणा
जनस्य सेव्या न भवन्ति रात्रयः ॥४॥

गृहीतताम्बूलविलेपनव्रजः
पुष्पासवामोदितवक्त्रपङ्कजाः ।
प्रकामकालागुरुधूपवासितं
दिशन्ति शय्यागृहमुत्सुकाः स्त्रियः ॥५॥

कृतापराधान् बहुशोऽभिर्ताजितान्
सवेपथून् साध्वसलुप्तचेतसः ।
निरीक्ष्य भर्तृन् सुरताभिलाषिणः
स्त्रियोऽपराधान् समदा विस्रस्मरुः ॥६॥

प्रकामकामैर्युवभिः सुनिर्दयं
निशासु दीर्घस्वभिरामिताश्चिरम् ।
भ्रमन्ति मन्दं श्रमखेदितोरवः
क्षयावसाने नवयौवनाः स्त्रियः ॥७॥

मनोजकूर्पासकपीडितस्तनाः
सरागकोषेपकभूषितोरवः ।
निवेशितान्तःकुसुमैः शिरोरुहै-
विभूषयन्तीव हिमागमं स्त्रियः ॥८॥

पयोधरैः कुङ्कुमरागपिञ्जरैः
सुस्रोपसेव्यैर्नवयौवनोद्यमभिः ।
विलासिनीभिः परिपीडितोरसः
स्वपन्ति शीतं परिभूय कामिनः ॥९॥

सुगन्धिनिःश्वासविकम्पितोत्पलं
मनोहरं कामरतिप्रबोधकम् ।
निशामु हृष्टाः सह कामिभिः स्त्रियः
गिबन्ति मद्यं मदनोयमुत्तमम् ॥१०॥

अपगतमदरागा योपिदेका प्रभाते
कृतनिविडकुचाप्रा पत्सुरालिङ्गनेन ।
प्रियतमपरिभुक्तं वीक्षमाणा स्वदेहं
प्रजति शयनवासाद् वासमन्यं हसन्ती ॥११॥

अगुरुमुरभिधूपामोदितं केशपाशं
गलितकुसुममालं कुञ्चितपाशं वहन्ती ।
त्यजति गुरुनितम्बा निम्ननाभिः सुमध्या
उपसि शयनमन्या कामिनी चारुशोभा ॥१२॥

कनककमलकान्तेश्चरुतास्त्राधरोष्ठैः
श्रवणतटनिपक्तैः पाटलोपान्तनेत्रैः ।
उपसि वदनविम्बरंससंसक्तकेशैः
श्रिय इव गृहमध्ये संस्त्रितो योषितोऽद्य ॥१३॥

पृथुजघनभरार्त्ता किञ्चिदानन्नमध्याः

स्तनभरपरिखेदान्मन्दमन्दं वदन्त्यः ।

सुरतसमयवेशं नैशमात्रं प्रहाय

दधति दिवसयोग्यं वेशमन्यास्तरुष्यः ॥१४॥

नक्षपदचितभागान् वीक्षमाणाः स्तनास्ता-

नघरकिसलयार्थं दन्तभिन्नं स्पृशन्त्यः ।

अभिमतरतवेशं नन्दयन्त्यस्तरुष्यः

सवितुरुदयकाले भूषयन्त्याननानि ॥१५॥

प्रचुरगुडविकारः स्वादुशालीक्षुरम्यः

प्रब्रलसुरतकेलिजातकन्दर्पदर्पः ।

प्रियजनरहितानां चित्तसन्तापहेतुः

शिशिरसमय एष श्रेयसे वोऽस्तु नित्यम् ॥१६॥

॥इति श्रोकालिदासकविविरचिते ऋतुसंहारकाव्ये शिशिरवर्णनो नाम
पञ्चमः सर्गः ॥५॥

षष्ठः सर्गः

वसन्तवर्णनम्

प्रफुल्लचूताङ्कुरतीक्ष्णसायको

द्विरेफमालाविसद्धनुर्गुणः ।

मनांसि भेतुं सुरतप्रसङ्गिनां

वसन्तयोद्धा समुपागतः प्रिये ॥१॥

द्रुमाः सपुष्पाः सलिलं सपद्मं

स्त्रियः सकामाः पवतः सुगन्धिः ।

सुखाः प्रदोषा दिवनाश्च रम्याः

सर्वं प्रिये चारुतरं वसन्ते ॥२॥

ईपस्तुपारैः कृतशीतहर्म्यः

सुवासितं चारु शिरश्च चम्पकैः ।

कुर्वन्ति नार्घोऽपि वसन्तकाले

स्तनं सहासं कुसुमैर्मनोहरैः ॥३॥

वापीजलानां मणिमेखलानां

शशाङ्कुभासां प्रमदाजनानाम् ।

चूतद्रुमाणां कुसुमान्वितानां

ददाति सौभाग्यमयं वसन्तः ॥४॥

कुसुम्भरागावणितैर्दुकूलै-

नितम्बबिम्बानि विलासिनीनाम् ।

तन्वंशुकैः कुङ्कुमरागगीरै-

रलं क्रियन्ते स्तनमण्डलानि ॥५॥

कर्णे सुयोग्यं नवकर्णिकारं

चलेषु नीलेष्वलकेष्वशोकम् ।

पुष्पं च फुल्लं नवमल्लिकायाः

प्रयान्ति कार्मिन् प्रमदाजनानाम् ॥६॥

स्तनेषु हाराः सितचन्द्रनाद्रा
 भुजेषु सङ्गं वलयान्ङ्गदानि ।
 प्रयान्त्यनङ्गातुरमानसानां
 तितम्बिनीनां जघनेषु काञ्च्यः ॥७॥
 सपत्रलेखेषु विलासितानां
 वक्त्रेषु हेमाम्बुच्छोपमेषु ।
 रत्नान्तरे मौक्तिकसङ्गरम्यः
 स्वेदागमो विस्तरतामुपैति ॥८॥
 उच्छ्वासयन्त्यः श्लथवन्धनानि
 गात्राणि कन्दर्पसमाकुलानि ।
 समीपवर्त्तिष्वधुना प्रियेषु
 समुत्सुका एव भवन्ति नार्यः ॥९॥
 तनूनि पाण्डूनि मदालसानि
 मुहुर्मुहुर्जृम्भणतत्पराणि ।
 अङ्गान्यनङ्गः प्रमदाजनस्य
 करोति लावण्यससम्भ्रमाणि ॥१०॥
 छायां जनः समभिवाञ्छति पादपानां
 नक्तं तथेच्छति पुनः किरणं सुवांशोः ।
 हर्म्यं प्रयाति शयितुं सुखशीतलं च
 कान्तां च गाढमुपगूहति शीतलत्वम् ॥११॥
 नेत्रेषु लोलो मदिराललेषु
 गण्डेषु पाण्डुः कठिनस्तनेषु ।
 मध्येषु निम्नो जघनेषु पीनः
 स्त्रीणामनङ्गो बहुधा स्थितोऽद्या ॥१२॥
 अङ्गानि निद्रालसविभ्रमाणि
 वाक्यानि किञ्चिन्मदिरालसानि ।
 भ्रूक्षेपजिह्वानि च वीक्षितानि
 चकार कामः प्रमदाजनानाम् ॥१३॥
 प्रियङ्गु-कालीयक-कुङ्कुमाक्तं
 स्तनेषु गीरेषु विलासिनीभिः ।

श्यालिप्यते चन्दनमङ्गनाभि-
 मंदालसाभिर्मुंगनाभियुक्तम् ॥१४॥
 गुरुणि वासांसि विहाय तूर्णं
 तनूनि लाक्षारसरञ्जितानि ।
 सुगन्धिकालागुरुधूपितानि
 धत्ते जनः काममदालसाङ्गः ॥१५॥
 पुंस्कोकिलश्चूतरसासवेन
 मत्तः प्रियां चुम्बति रागहृष्टः ।
 कुजन् द्विरेफोऽप्ययमम्बुजस्यः
 प्रियं प्रियायाः प्रकरोति चाटू ॥१६॥
 ताम्रप्रवालस्तवकावनम्ना-
 श्चूतद्रूमाः पुष्पितचारुशाखाः ।
 कुर्वन्ति कामं पवनावधूताः
 पर्युत्मुक्तं मानसमङ्गनानाम् ॥१७॥
 आमूलतो विद्रुमरागताम्रं
 सपल्लवाः पुष्पचयं दधानाः ।
 कुर्वन्त्यशोकाः हृदयं सशोकं
 निरीक्ष्यमाणा नवयौवनानाम् ॥१८॥
 मत्तद्विरेफपरिचुम्बितचारुपुष्पा
 मन्दानिलाकुलितनम्रमृदुप्रवालाः ।
 कुर्वन्ति कामिमनसां सहसोत्सुकत्वं
 वालातिमुक्तलतिकाः समवेक्ष्यमाणाः ॥१९॥
 कान्तामुखद्युतिजुषामचिरोद्गतानां
 शोभां परां कुरवकद्रुममञ्जरीणाम् ।
 दृष्ट्वा प्रिये सहृदयस्य भवेन्न कस्य
 कन्दपंवाणपत्तनं व्यथितं हि चेतः ॥२०॥
 आदीप्तं ह्लिसदंशमंरुताऽवधृतं
 सर्वत्र किशुकवनैः कुसुमावनम्रैः ।
 सद्योवसन्तसमयेन समाचितेयं
 रक्तांशुका नववधूरिव भाति भूमिः ॥२१॥

किं किंशुकैः शुकमुल्लच्छविभिर्न भिन्नं
 किं कर्णिकारकुसुमैर्न कृतं न दग्धम् ।
 यत् कोकिलः पुनरयं मधुरैर्वचोभि-
 र्युनां मनः सुवदनानिहितं निहन्ति ॥२२॥

पुंस्कोकिलैः कलत्रचोभिरुपात्तहर्षैः
 कूजद्भिर्द्रुमदकलानि वचांसि भृङ्गैः ।
 लज्जान्वितं सविनयं हृदयं क्षणेन
 पर्याकुलं कुलगृहेऽपि कृतं वधूनाम् ॥२३॥

आकम्पयन् कुसुमिताः सहकारणात्रा
 विस्तारयन् परभूतस्य वचांसि दिक्षु ।
 वायुर्विवाति हृदयानि हरन्नराणां
 नीहारपातविगमात् सुभगे वसन्ते ॥२४॥

कुन्दैः सविभ्रमवब्रूहसितावदातै-
 रुद्योतितान्युपवनानि मनोहराणि ।
 चित्तं मुनेरपि हरन्ति निवृत्तरागं
 प्रागेव रागमलिनानि मनांसि यूनाम् ॥२५॥

आलम्बिबहेमरसनाः स्तनसक्तहाराः
 कन्दर्पदर्पशिथिलीकृतगात्रयष्टधः ।
 मासे मधो मधुरकोकिलभृङ्गनादै-
 र्नार्यो हरन्ति हृदयं प्रसभं नराणाम् ॥२६॥

नानामनोज्ञकुसुमद्रुमभूषितान्तान्
 हृष्टान्यपुष्ट-निनदाकुलसानुदेशान् ।
 शैलेयजालपरिणद्धशिलातलान्तान्
 दृष्ट्वा नतः क्षितिभूतो मुदमेति सर्वः ॥२७॥

नेत्रे निमीलयति रोदिति याति शोकं
 ध्राणं करेण विरुणद्धि विरोति चोन्वैः ।
 कान्तावियोगपरिक्षेदितचित्तवृत्ति-
 दृष्ट्वाध्वगः कुसुमितान् सहकारवृक्षान् ॥२८॥

समदमधुकराणां कोकिलानां च नादै-
 र्कुसुमितसहकारैः कर्णिकारैश्च रम्यः ।

इषुभिरिव सुतीक्ष्णैर्मानसं मानिनीनां
 तुदति कुसुममासो मन्मथोद्दीपनाय ॥२६॥
 रत्निरकनककान्ति मुञ्चतः पुष्पराशीन्
 मृदुपवनविघ्नतान् पुष्पितांश्चूतवृक्षान् ।
 अभिमुखमभिवीक्ष्य क्षामदेहोऽपि मार्गे
 मदनगरनिघातंमोहमेति प्रवासी ॥३०॥
 परभूतकलगीतं ह्लादिभिः सद्बचांसि
 स्मितदशनमयूखान् कुन्दपुष्पप्रभाभिः ।
 कलकिसलयकान्ति पल्लवैर्विद्रुमाभं-
 रूपहसति वसन्तः कामिनीनामिदानीम् ॥३१॥
 कनककमलकास्तैराननैः पाण्डुगण्डै-
 रूपरिनिहितहारैश्चन्दनार्द्रैः स्तनात्तैः ।
 मदजनितविलासैर्दृष्टिपातैर्मुनीन्द्रान्
 स्तनभरनतनार्यैः कामयन्ति प्रशान्तान् ॥३२॥
 मधुसुरभिमुखाञ्च लोचने लोध्रताञ्च
 नवकुरवकपूर्णः केशपाशो मनोज्ञः ।
 गुरुतरकुचयुग्मं श्रोणिचिम्बं तथैव
 न भवति किमिदानीं योषितां मन्मथाय ॥३३॥
 आकम्पितानि हृदयानि मनस्विनीनां
 वार्तैः प्रफुल्लसहकारकृताधिवासैः ।
 उत्कृजितैः परभूतस्य मदाकुलस्य
 श्रोत्रप्रियैर्मधुकरस्य च गीतनार्यैः ॥३४॥
 रम्यः प्रदोषसमयः स्फुटचन्द्रभासः
 पुंस्कोकिलस्य विरुतं पवनः सुगन्ध्रिः ।
 मत्तालियूथविरुतं निशि शीघुपानं
 सर्वं रसायनमिदं कुसुमायुधस्य ॥३५॥
 रक्ताशोकविकल्पिताधरमधुर्मतद्विरेफस्वनः
 कुन्दापीडविशुद्धदन्तनिकरः प्रोत्फुल्लपद्माननः ।
 चूतामोदसुगन्धिमन्दपवनः शृङ्गारदीक्षागुरुः
 कल्पान्तं मदनप्रियो दिशतु वः पुष्पागमो मङ्गलम् ॥३६॥

मलयपवनविद्धः कोकिलालापपरम्यः
 सुरभिमधुनिषेकाल्लब्धगन्धप्रबन्धः ।
 विविधमधुपयूथैर्वेष्टयमानाः समन्ताद्
 भवतु तव वसन्त-श्रेष्ठकालः सुखाय ॥३७॥
 श्याम्रीमञ्जुलमञ्जरीवरणरः सत किशुकं यद्वनु-
 ज्यं यस्यालिकुलं कलङ्करहितं छत्रं सितांशुः सितम् ।
 मत्तैभो मलयानिलः परभृता यद्वन्दिनो लोकजित्
 सोऽयं वो वितरीतरीनु वितनुर्भद्रं वसन्तान्वितः ॥३८॥

॥ इति श्रीकालिदासकविविरचिते श्रुतुसंहारकाव्ये वसन्तवर्णनो नाम
 षष्ठः सर्गः ॥६॥

मेघदूतम्

मेघदूतम् पूर्वमेघः

कश्चित् कात्ताविर^१हगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः
 शापेनास्तङ्गमितमहिमा वर्षभोग्येण भतुः ।
 यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
 स्निग्धच्छायातरुषु वसति रामगिर्याश्वमेघु ॥१॥
 तस्मिन्नद्रो कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स कामो
 नीत्वा मासान् कनकवलयभ्रं शरित्तप्रकोष्ठः ।
 ध्राषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्लिष्टसानुं
 वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं ददर्श ॥२॥
 तस्य स्थित्वा क्वयमपि पुरः कौतुकाधानहेतो-
 रन्तर्वाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ ।
 मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः
 कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥३॥
 प्रत्यासन्ने नभसि दयिताजीवितालम्बनार्थी
 जीमूतेन स्वकुशलमयीं हारयिष्यन् प्रवृत्तिम् ।
 स प्रत्यग्रैः कुटजकुसुमैः कल्पिताधांघ्र तस्मै
 प्रातः प्रीतिप्रमुखवचनं स्वागतं व्याजहार ॥४॥
 घूमज्ज्योतिः-सलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः
 सन्द्रेणार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणोयाः ।
 इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं यथाचे
 कामार्ता हि प्रणयकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥५॥
 जातं वंशे भूवनविदिते पुष्करावर्तकानानां
 जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः ।
 तेनाश्रित्वं त्वयि विधिवशाद् दूरवन्धुर्गतोऽहं
 याञ्छामोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥६॥

संतप्तानां त्वमसि शरणं तत्पयोद ! प्रियायाः
 सन्देशं मे हर धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य ।
 गन्तव्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणां
 बाह्योद्यानस्वितहरशिरश्चन्द्रिकाधीतहर्म्या ॥७॥
 त्वामारूढं पवनपदवीमुद्गृहीतालकान्ताः
 प्रेक्षिष्यन्ते पथिकवनिताः प्रत्ययादाश्रसन्त्यः ।
 कः संनद्धे विरहविधुरां स्वय्युपेक्षेत जायां
 न स्यादन्योऽप्यहमिव जनो यः पराधीनवृत्तिः ॥८॥
 मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वं
 वामश्चायं नदति मधुरं चातकस्ते सगन्धः ।
 गर्भाधानक्षणपरिचयान्नूनमावद्धमालाः
 सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः ॥९॥
 तां चावश्यं दिवसगणनातत्परामेकपत्नी-
 मव्यापन्नामविहृतगतिद्रैव्यसि भ्रातृजायाम् ।
 आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां
 सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि ॥१०॥
 कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छ्रिलीरुध्रामवन्ध्यां
 तच्छ्रुत्वा ते ध्रुवणसुभगं गजितं मानसोत्काः ।
 आ कलासाद् विसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः
 संपत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः ॥११॥
 आपृच्छस्व प्रियसखममं तुङ्गमालिङ्गप शैलं
 वन्द्यैः पुंसां रघुपतिपदैरङ्कितं मेखलासु ।
 काले काले भवति भवतो यस्य संयोगमेत्य
 स्नेहव्याक्तिश्चिरविरहजं मुञ्चतो बाष्पमुष्णम् ॥१२॥
 मार्गं तावच्छृणु कथयतस्त्वत्प्रमाणानुरूपं
 सन्देशं मे तदनु जलद ! श्रोष्यासि श्रोत्रपेयम् ।
 खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र
 क्षीणः क्षीणः परिलघु पयः स्रोतसां चोपभुज्य ॥१३॥

अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किस्विदित्युन्मुखीभि-
 र्दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः ।
 स्थानादस्मात् सरसनिचलादुत्पतोदङ्मुखः खं
 दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान् ॥१४॥
 रत्नच्छायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यमेतत् पुरस्ताद्
 वल्मीकाप्रात् प्रभवति धनुष्षण्डमाखण्डलस्य ।
 येन ह्यामं वपुरतितरां कान्तिमापत्स्पते ते
 बर्हणेव स्फुरितरचिना गोपवेपस्य विष्णोः ॥१५॥
 त्वय्यायत्तं कुषिफलमिति भ्रूविकारानभिर्जैः
 प्रीतिस्निग्धजैनपदवधूलोचनैः पीयमानः ।
 सद्यः-सीरोत्कषणसुरभि क्षेत्रमारुह्य मालं
 किञ्चित् पश्चाद् तत्र लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण ॥१६॥
 त्वामासारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्ध्ना
 वक्ष्यत्यध्वश्रमपरिगतं सानुमानाम्रकूटः ।
 नः क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय
 प्राप्ते मित्रे भवति विमुक्तः किं पुनर्यस्तथोच्चैः ॥१७॥
 छन्नोपान्तः परिगतफलद्योतिभिः काननाम् -
 स्त्वय्यारूढे शिखरमचलः स्निग्धवेणीसवर्णैः ।
 नूनं यास्यत्यनरमिद्वूनप्रेक्षणीयामवल्पां
 मध्ये श्यामः स्तन इव भुवः शेषविस्तारपाण्डुः ॥१८॥
 स्थित्वा तस्मिन् वनचरवधुभुक्तकुञ्जे मुहूर्तं
 तोयोत्सगद्गततरगतिस्तत्परं वर्त्म तीर्णः ।
 रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णा
 भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमङ्गै गजस्य ॥१९॥
 तस्यास्तिवर्तवंतगजमदैर्वासितं वान्तवृष्टि-
 र्जम्बूकुञ्जप्रतिहतरयं तोयमादाय गच्छेः ।
 अन्तःसारं घन ! तुलयितुं नानिलः शक्यति त्वां
 रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय ॥२०॥
 नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केसरैरर्धहृदै-
 राविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीशचानुकच्छम् ।

दग्धाऽरण्येष्वधिकसुरभि गन्वमाघ्राय चोर्व्याः

सारङ्गास्ते जललवमुचः सूचयिष्यन्ति मार्गम् ॥२१॥

उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं वियासोः

कालक्षेपं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते ।

शुक्लापाङ्गुः स ब्रजनयनैः स्वागतौकृत्य कैकाः

प्रत्युदयातः कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्येत् ॥२२॥

पाण्डुच्छायोपवनवृतयः केतकैः सूचिभिर्नै-

र्नीहारम्भैर्गृहवलिभुजामाकुलव्रान्तैत्याः ।

त्वद्व्यासन्ने परिणतफलश्यामजम्बूवतान्ताः

संपत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थापिहंसा दशार्णाः ॥२३॥

तेषां दिक्षु प्रपितविदिशालक्षणां राजवानीं

गत्वा सद्यः फलभविकलं कामुकत्वस्य लब्धा ।

तीरोपान्तस्तनितमुभगं पास्यसि स्वादु यस्मात्

सम्भ्रमङ्गं मुक्तामिव पयो वेत्रवत्याञ्चलोमि ॥२४॥

नोचैराख्यं गिरिमचिवसेस्तत्र विश्रामहेतो-

स्त्वत्संपर्कात् पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः ।

यः पण्यस्त्रोरतिपरिमलोद्गारिभिर्नागराणा-

मुद्गामानि प्रथयति शिन्नावेशमभियौवनानि ॥२५॥

विश्रान्तः सन् व्रज वननदीतीरजातानि सिञ्च-

न्नुद्यानानां नवजलकर्णैर्युथिकाजालकानि ।

गण्डस्वेदापनयनरुजाक्लान्तकर्णोत्पलानां

छायादानात् क्षणपरिचितः पुष्पलावीमुखानाम् ॥२६॥

बक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशां

सौषोत्सङ्गप्रणयचिमुखी मा स्म भ्रूकञ्जयिभ्याः ।

विद्युद्दामस्फुरितचकितंस्तत्र पीराङ्गनानां

लोलापाङ्गुर्द्विदिन रमसे जाचनेर्, वञ्चितोऽसि ॥२७॥

वीचिक्षोभस्तनितविहृगश्रेणिकाञ्चोमुणायाः

ससर्पन्त्याः स्वलितमुभगं दर्शितावर्तताभेः ।

निविन्ध्यायाः पथि भव रसाम्बन्तरः सन्नपत्य

स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु ॥२८॥

वेणीभूतप्रतनुमलिला तामतीतस्य सिन्धुः^१
 पाण्डुच्छाया तटरूहतरुभ्रंशिभिर्जीर्णपर्णैः ।
 सौभाग्यं ते सुभग ! विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती
 काश्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः ॥२९॥
 प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदसामवृद्धान्
 पूर्वोद्दिष्टामनुसर पुरीं श्रीविशालां विशालाम् ।
 स्वल्पीभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां
 शेषैः पुण्यैर्हृतमिव दिवः कान्तिमत् स्रष्टमेकम् ॥३०॥
 दीर्घीकुर्वन् पटुमदकलं कूजितं सारसानां
 प्रत्यूषघ्नु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः ।
 यत्र स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमङ्गलानुकूलः
 शिप्रावातः श्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः ॥३१॥
 जालोद्गोर्णोरुपचितवपुः केशसंस्कारधूपै-
 बन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तनृतोपहारः ।
 हर्म्येष्वस्याः कुसुमसुरभिष्वच्छलेदं नयेया
 लक्ष्मीं पश्यंल्ललितवनितापादरागाङ्कितेषु ॥३२॥
 भर्तुः कण्ठच्छविरिति गर्णैः सादरं वीक्ष्यमाणः
 पुष्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धामि चण्डीश्वरस्य ।
 धूतोद्धानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्या-
 स्तोत्रकीडानिरतयुवतिस्नानतिवर्तमंरुद्भिः ॥३३॥
 अप्यन्यस्मिञ्जलधर ! महाकालमासाद्य काले
 स्थातव्यं ते नयनविययं यावदत्येति भानुः ।
 कुर्वन् संख्यावलिपटहतां शूलिनः श्लाघनीया-
 मामन्द्राणां फलमविकलं लप्स्यसे गर्जितानाम् ॥३४॥
 पादस्यासेः सवणितरशनास्तत्र लीलावधूते
 रत्नच्छायाखचितवलिभिश्चामरैः क्लान्तहस्ताः ।
 वेष्यास्त्वत्तो नखपदसुखान् प्राप्य वर्षाघ्रिबिन्दू-
 नामोक्षयन्ते त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान् कटाक्षान् ॥३५॥

१. 'कालीसिन्धु' नाम्नी सरित् ।

पञ्चादुच्चैर्भुजतरुवनं मण्डलेनाभिलीनः
 सान्ध्यं तेजः प्रतिनवजपापुष्परक्तं दधानः ।
 नृत्यारम्भे हर पशुपतेरार्द्रनागाजिनेच्छां
 शान्तोद्देगस्तिमितनयनं दृष्टभक्तिर्भवाग्या ॥३६॥
 गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं
 रुद्रालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यंस्तमोभिः ।
 सौदामन्या कनकनिकषस्निग्धया दशंयोर्वी
 तोयोत्सगंस्तनितमुखरो मा स्म भूविक्लवास्ताः ॥३७॥
 तां कस्यांविद् भवनवलभो सुप्तपारावतायां
 नीत्वा शान्तिं चिरविलसतात् खिन्नविद्युत्कलत्रः ।
 दृष्टे सूर्ये पुनरपि भवान् वाहयेदध्वशेषं
 मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः ॥३८॥
 तस्मिन् काले नयनसलिलं योषितां खण्डितानां
 शान्तिं नेयं प्रणयिभिरतो वर्त्म भानोस्त्यज्राशु ।
 प्रालेयास्त्रं कमलवदनात् सोऽपि हतुं नलिग्याः
 प्रस्थावृत्तस्त्वपि कररुषि स्यादनल्पाभ्यसूयः ॥३९॥
 गम्भीरायाः पयसि मरितश्चेतसीव प्रसन्ने
 छायात्मापि प्रकृतिनुभगो लप्स्यते ते प्रवेशम् ।
 तस्मादस्याः कुमुदविशदान्यर्हसि त्वं न घैर्या-
 न्मोघांकरुं चटुलशफरोद्वर्तनप्रेक्षितानि ॥४०॥
 तस्याः किञ्चित् करधृतमिव प्राप्तवानोरशास्त्रं
 नीत्वा नीलं सलिलवसनं मुक्तरोगो नितम्बम् ।
 प्रस्थानं ते कथमपि सखे लम्बमानस्य भावि
 आतास्वादो विवृतजघनां को विहातुं समर्थः ॥४१॥
 त्वन्निध्यन्दोच्छ्वसितवसुधागन्धसंपकरम्यः
 स्रोतोरन्ध्रध्वनितनुभगं दन्तिभिः पीयमानः ।
 नीचैर्वास्यत्युपजिगमिषोर्देवपूर्वं गिरिं ते
 शीतो वायुः परिणमयिता काननोदुम्बराणाम् ॥४२॥
 तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेघीकृतात्मा
 पुष्पासारैः स्नपयतु भवान् व्योमगङ्गाजलाद्रैः ।

रक्षाहेतोर्नैवशशिभृता वासवोनां चमूना-
 मत्पादित्थं हुतबहमुखे संभृतं तद्धि तेजः ॥४३॥
 ज्योतिर्लखावलयि गलितं यस्य बहं भवानी
 पुत्रप्रेम्णा कुवलयदलक्षेपि कर्णे करोति ।
 धीतापाङ्गं हरणशिरुचा पावकेस्तं मयूरं
 पश्चादद्रियहणगुरुभिर्गजितैर्नर्तयेथाः ॥४४॥
 आराध्यैर्न शरवणभवं देवमुल्लङ्घिताध्वा
 सिद्धद्वन्द्वैर्जलकणभयादवीणिभिर्मुक्तमार्गः ।
 व्यालम्बेथाः सुरभितनयालम्भजां मानयिष्यन्
 त्रोटोमूर्त्या भुवि परिणतां रन्तिदेवस्य कीर्तिम् ॥४५॥
 त्वय्यादातुं जलमवनते शाङ्गिणो वर्णचौरे
 तस्याः सिन्धोः पृथुमपि तनुं दूरभावात् प्रवाहम् ।
 प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावज्ज्वं दृष्टी-
 रेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ॥४६॥
 तामुत्तीर्यं ब्रज परिचितभ्रलताविभ्रमाणां
 पद्मोत्क्षेपादुपरिविलसत्कृष्णशारप्रभाणाम् ।
 कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुधाभात्मविम्बं
 पात्रीकुर्वन् दशपुरबधूनेत्रकोतूहलानाम् ॥४७॥
 ब्रह्मावर्तं जनपदमथ च्छायया गाहमानः
 क्षेत्रं क्षत्रप्रघ्नपिशुनं कौरवं तद् भजेथाः ।
 राजन्यानां शितशरशतैर्यत्र गाण्डीवघन्वा
 धारापातैस्त्वमिव कमलान्गम्यवर्षन्मुखानि ॥४८॥
 हित्वा हालामभिमतरसां रेवतीलोचनाङ्गा
 बन्धुप्रीत्या समरविमुखो लाङ्गली याः सिषेवे ।
 कृत्वा तासामभिममपां सौम्य सारस्वतोना-
 मन्तःशुद्धस्त्वमपि भविता वर्णमात्रेण कृष्णः ॥४९॥
 तस्माद् गच्छेरनुकतज्ञं शैलराजावतीर्णां
 जङ्घोः कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपङ्क्तिम् ।
 गौरीवक्त्रध्रुकुटिरचनां या चिहस्येव फेनैः
 शम्भोः केशग्रहणमकरोद्विन्दुलम्बोर्महस्ता ॥५०॥

तस्याः पातुं सुरगज इव व्योम्नि पञ्चावैलम्बो
 त्वं चेदच्छस्फटिकविशदं तर्कयेस्तिर्यग्गम्भः ।
 संसर्पन्त्या सपदि भवतः स्रोतसि च्छ्राययाऽसौ
 स्यादस्थानोपनतयमुनासङ्गमेवाभिरामा ॥५१॥
 आसीनानां सुरभितशिलं नाभिगन्धमृगाणां
 तस्या एव प्रभवमचलं प्राप्य गौरं तुषारैः ।
 बह्यस्यध्वश्चमविनयने तस्म शृङ्गं निषण्णः
 शोभां शुभ्रत्रिनयनवृषोत्खातपङ्कोपमेयाम् ॥५२॥
 तं चेद् वायो सरति सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा
 बाधेतोल्काक्षपितचमरोवालभारो दवाग्निः ।
 अहंस्पेनं शमयितुमलं वारिधारासहस्रै-
 रापन्नातिप्रशमनफलाः सम्पदो ह्यस्तमानाम् ॥५३॥
 ये संरम्भोत्पतनरभसाः स्वाङ्गभङ्गाय तस्मिन्
 मुक्तध्वानं सपदि शरभा लङ्घयेयुर्भवन्तम् ।
 तान् कुर्वीयास्तुमुलकरकावृष्टिपातावकीर्णान्
 के वा न स्युः परिभवपदं निष्फलारम्भयत्नाः ॥५४॥
 तत्र व्यक्तं दूषदि चरणन्यासमर्षेन्दुमौलेः
 शशवत् सिद्धैरुपचितबलि भक्तिनम्रः परीयाः ।
 तस्मिन् दृष्टे करणविगमादूर्ध्वमुदधूतपापाः
 संकल्पन्ते स्थिरगणपदप्राप्तये श्रद्धाणाः ॥५५॥
 शब्दायन्ते मधुरमनिलैः कीचकाः पूर्यमाणाः
 संसक्ताभिस्त्रिपुरविजयो गीयते किन्नरीभिः ।
 निर्हादी ते मुरज इव चेत् कन्दरेषु ध्वनिः स्यात्
 सङ्गीतार्थो ननु पशुपतेस्तत्र भावी समग्रः ॥५६॥
 प्रालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य तांस्तान् विशेषान्
 हंसद्वारं भृगुपतिशोवर्त्म यत् क्रौञ्चरन्ध्रम् ।
 तेनोदीचीं दिशमनुसरेस्तिर्यग्गायामशोभी
 श्यामः पादो बलिनियमनाभ्युद्यतस्येव विष्णोः ॥५७॥
 गत्वा चोर्ध्वं दशमुखभुजोच्छ्रवांसितप्रस्थसन्धेः
 कैलासस्य त्रिदशवनितादपणस्यातिथिः स्याः ।

शृङ्गोच्छ्रायः कुमुदविशदयौ वितत्य स्थितः खं
राशीभूतः प्रतिदिनमिव श्यम्बकस्यादृहासः ॥१५॥

उत्पश्यामि त्वयि तटगते स्निग्धभिन्नाञ्जनाभे
सद्यःकृतद्विरद-दशनच्छेदगौरस्य तस्य ।

शोभामद्रेः स्तिमितनयनप्रेक्षणीयां भवित्री-
मंसन्यस्ते सति हलभूतो मेत्रके वाससीव ॥१६॥

हित्वा तस्मिन् भुजगवलयं शम्भुना दत्तहस्ता
श्रीडाशैले यदि च विहरेत् पादचारेण गौरी ।

भङ्गीभवत्या विरचितवपुः स्तम्भितान्तजंलौघः
सोपानत्वं कुरु मणितटारोहणायाप्रयायी ॥१७॥

तत्रावश्यं वलयकुलिशोद्चट्टनोद्गोर्णतोयं
नेध्यन्ति त्वां सुरयुवतयो यन्त्रधारागूहत्वम् ।

ताभ्यो मोक्षस्तव यदि सखे धर्मलब्धस्य न स्यात्
क्रीडालीलाः श्रवणपरुषंगजितर्भोष्येस्ताः ॥१८॥

हेमाम्भोजप्रसवि सलिलं मानसस्याददानः
कुर्वन् कामं क्षणमुखपटप्रीतिमैरावतस्य ।

ध्रुवन् कल्पद्रुमकिसलयान्व्यंशुकानीव वार्त-
नानाचेष्टैर्जलद ! ललितैर्निविशेस्तं नगेन्द्रम् ॥१९॥

तस्योत्सङ्गे प्रणयिन इव सस्तगङ्गादुकूलां
न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां ज्ञास्यसे कामचारिन् ।

या वः काले वहति सलिलोद्गारमुच्चैर्विमाना
मुक्ताजालप्रथितमलकं कामिनीवाभ्रवृन्दम् ॥२०॥

॥ इति पूर्वमेघः ॥

उत्तरमेघः

विद्युत्स्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः
 संगीताय प्रहृतमुरजाः स्निग्धगम्भीरघोषम् ।
 अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तु ज्जमभ्रं लिहायाः
 प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तेविशेषैः ॥१॥
 हस्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्धं
 नीता लोभ्रप्रसवरजसा पाण्डुतामानने श्रोः ।
 चूडापाशे नवकुरवकं चारु कर्णे शिरीषं
 सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम् ॥२॥
 आनन्दोत्थं नयनसलिलं यत्र नार्यैर्निमित्तं-
 नान्यस्तापः कुसुमशरजादिष्टसंयोगसाध्यात् ।
 नाप्यन्यस्मात् प्रणयकलहाद् विप्रयोगोपपत्ति-
 वित्तेशानां न च खलु वयो यौवनादन्यदस्ति ॥
 यस्यां यक्षाः सितमणिमयान्येत्य हर्म्यंस्थलानि
 ज्योतिश्छायाकुसुमरचितान्युत्तमस्त्रीसहायाः ।
 ग्रासेवन्ते मधु रतिफलं कल्पवृक्षप्रसूतं
 त्वद्गम्भीरध्वनिषु शनकैः पुष्करेष्वहतेषु ॥३॥
 मन्दाकिन्याः सलिलशिशिरैः सेव्यमाना मरुद्भि-
 र्मन्दाराणामनुतटरुहां छायाया वारितोष्णाः ।
 अन्वेष्टव्यैः कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढैः
 संक्रीडन्ते मणिभिरमरप्राथिता यत्र कन्याः ॥४॥
 नीवीबन्धोच्छ्वसितशिविलं यत्र विम्वाघराणां
 शौमं रागादनिभृतकरेष्वक्षिपत्सु प्रियेषु ।
 अत्रिस्तुज्जानभिमुखमपि प्राप्य रत्नप्रदीपान्
 ह्रीमूढानां भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टिः ॥५॥
 नेत्रा नीताः सततगतिना यद्विमानाप्रभूमो-
 रालेख्यानां नवजलकर्णदोषमुत्पाद्य सद्यः ।

शङ्कास्पृष्टा इव जलमुचस्त्वाद्दशा जालमार्गे-
 धूमोद्गारानुकृतिनिपुणा जर्जरा निष्पतन्ति ॥६॥
 यत्र स्त्रीणां प्रियतमभुजालिङ्गनोच्छ्वासिताना-
 मङ्गलानि सुरतजनितानि तन्तुजालावलम्बाः ।
 त्वत्संरोघापगमविशदंश्चन्द्रपादंनिशीधे
 व्यालुम्पन्ति स्फुटजललवस्यन्दिनश्चन्द्रकान्ताः ॥७॥
 अक्षय्यान्तर्भवन्निघ्नयः प्रत्यहं रक्तकण्ठ-
 रुद्गायद्भिधेनपतियणः किञ्चरंयत्र साधंम् ।
 वेंद्राजाहयं विबुधवनितावारमुख्यासहाया
 बद्धालापा बहिरुपवनं कामिनो निविशन्ति ॥८॥
 गत्युत्कम्पावलकपतितैर्यत्र मन्दारपुष्पैः
 पत्रच्छेदैः कनककमलैः कर्णविभ्रंशिभिरच ।
 मुक्ताजालैः स्तनपरिसरच्छिन्नसूत्रैश्च हारै-
 र्नेशो मार्गः सवितुरुदये सूच्यते कामिनोनाम् ॥९॥
 मत्वा देवं धनपतिसखं यत्र साक्षाद् वसन्तं
 प्रायश्चापं न वहति भवान्मन्मथः पट्पदज्यम् ।
 सध्रुमङ्गप्रहितनयनैः कामिलक्ष्येष्वमोघं-
 स्तस्यारम्भश्चतुरवनिताविभ्रमैरेव सिद्धः ॥१०॥
 वासश्चित्रं मधु नयनयोविभ्रमादेशदक्षं
 पुष्पोद्भेदं सह किसलयैर्भूषणानां विकल्पान् ।
 लाक्षारामं चरणकमलन्यासयोग्यं च यस्या-
 मेकः सूते सकलमवलामण्डनं कल्पवृक्षः ॥११॥
 तत्रागारं धनपतिगृहानुत्तरेणास्मदीयं
 दूराल्लक्ष्यं सुरपतिधनुरचारुणा तोरणेन ।
 तस्योपान्ते कृतक-तनयः कान्तया वधितो मे
 हस्तप्राप्यस्तवकनमितो बालमन्दारवृक्षः ॥१२॥
 वापि चास्मिन् मरकतशिलाबद्धसोपानमार्गा
 हैमंशुभ्रा विकचकमलैः स्निग्धवैदूर्यनालैः ।
 यस्यास्तोये कृतवसतयो मानसं सन्निकृष्टं
 नाध्यास्यन्ति व्यपगतशुचस्त्वामपि प्रेक्ष्य हंसाः ॥१३॥

तस्यास्तीरे रचितशिखरः पेशलैरिन्द्रनीलैः
 क्रीडाशैलः कनककदलीवेष्टनप्रेक्षणीयः ।
 मद्गेहिन्याः प्रिय इति सखे ! चेतसा कातरेण
 प्रेक्ष्योपान्तस्फुरिततडितं त्वां तमेव स्मरामि ॥१४॥
 रक्ताशोकश्वलकिसलयः केसरशचात्र कान्तः
 प्रत्यासन्नौ कुरवकवृतेर्माधवीमण्डपस्य ।
 एकः सख्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी
 काङ्क्षत्वन्यो वदनमदिरां दोहदच्छघनाऽप्याः ॥१५॥
 तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनो वासवष्टि-
 मूले वद्धा मणिभिरनतिप्रौढवंशप्रकाशैः ।
 तारैः शिञ्जद्वलयसुभगंनतितः कान्तया मे
 यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद् वः ॥१६॥
 एभिः साधो ! हृदयनिहितंलक्षणैर्लक्षयेथा
 द्वारोपास्ते लिखितवपुषी शङ्खपद्मी च दृष्ट्वा ।
 क्षामच्छायं भवनमधुना मद्वियोगेन तुनं
 सूर्यापाये न खलु कमलं पुष्यति स्वामभिख्याम् ॥१७॥
 गत्वा सद्यः कलभतनुतां शीघ्रसम्पातहेतीः
 क्रीडाशैले प्रथमकथिते रम्यसानौ निषण्णः ।
 अहंस्यन्तर्भवनपतिं कर्तुमल्पाल्पभासं
 स्रद्योतालोविलसितनिभां विद्युदुन्मेषदृष्टिम् ॥१८॥
 तन्वी श्यामा शिखरिदशना पक्ववाम्बाधरोष्ठी
 मध्ये क्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः ।
 श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनत्रा स्तनाभ्यां
 या तत्र स्याद् युवतिवियये सृष्टिराद्येव धातुः ॥१९॥
 तां जानीथाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं
 दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।
 गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु वालां
 जातां मन्ये शिशिरमथितां पथिनीं वाञ्छ्वरूपाम् ॥२०॥
 ननं तस्याः प्रबलवदितोच्छूननेत्रं प्रियाया
 निःश्वासानामशिशिरतया भिन्नवर्णाधरोष्ठम् ।

हस्तन्यस्तं मुखमसकलव्यक्ति लम्बालकत्वा-
 दिन्दोर्देव्यं त्वदनुसरणक्लिष्टकास्तेविभर्ति ॥२१॥
 आलोके ते निपतति पुरा सा बलिव्याकुला वा
 मत्सादृश्यं विरहतनु वा भावगम्यं लिखन्ती ।
 पृच्छन्ती वा मधुरवचनां सारिकां पञ्जस्था
 कञ्चिद् भर्तुः स्मरसि रसिके त्वं हितस्य प्रियेति ॥२२॥
 उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्यं ! निक्षिप्य वीणां
 मदनोत्राङ्गं विरचिपदं मेयमुद्गातुकामा ।
 तन्त्रीमाद्रां नयनसलिलं सारयित्वा कथञ्चिद्
 भूयो भूयः स्वयमपि कृतां मूर्च्छनां विस्मरन्ती ॥२३॥
 शेषान् मासान् विरहदिवसस्यापितस्यावधेर्वा
 विश्वस्यन्ती भुवि गणनया देहलीदत्तपुष्पैः ।
 मत्सङ्गं वा हृदयनिहितारम्भमास्वादयन्ती
 प्रायेणैते रमणविरहेष्वङ्गनानां विनोदाः ॥२४॥
 सव्यापारामहनि न तथा पीडयेन्मद्वियोगः
 शङ्के रात्रौ गुरुतरशुचं निविनोदां सखीं ते ।
 मत्सन्देशं सुत्तपितुमलं पश्य साध्वीं निशीथे
 तामुन्निद्रामवनिशयनां सौधवातायनस्थः ॥२५॥
 आचिक्षामां विरहक्षयने सन्निषण्णैकपाश्र्वां
 प्राचीमूले तनुमिव कलामात्रशेषां हिमांशोः ।
 नीता रात्रिः क्षण इव मया सार्धमिच्छारतैर्या
 तामेवोष्णैर्विरहमहतीमश्रुभिर्यापयन्तीम् ॥२६॥
 पादानिन्दोरमृतशिशिराञ्जालमार्गप्रविष्टान्
 पूर्वप्रोत्था ग्रतमभिमुखं संनिवृत्तं तत्रैव ।
 चक्षुः खेदात् सलिलगुदाभिः पद्मभिण्छादयन्तीं
 साभ्रेऽह्लोव स्थलकमलिनीं न प्रबुद्धां न सुप्ताम् ॥२७॥
 निःश्वासेनाचरकिसलयक्लेशिना विक्षिपन्तीं
 शुद्धस्नानात् परुषमलकं नूनमागण्डलम्बम् ।
 मत्संभोगः कथमुपनयेत् स्वप्नबोऽपीति निद्रा-
 माकाङ्क्षन्तीं नयनसलिलोत्पीडरुद्धावकाशाम् ॥२८॥

आद्ये बद्धा विरहदिवसे या शिखा दाम हित्वा
 शापस्यान्ते विगलितशुचा तां मयोद्वेष्टनीयाम् ।
 स्पर्शविलष्टामपमितनखेनासकृत् नारयन्तीं
 गण्डाभोगात् कठिनविषमामेकवेणीं करेण ॥२९॥
 सा संस्यस्ताभरणमवला पेशलं धारयन्ती
 शय्योत्सङ्गे निहितमसकृद् दुःखदुःखेन गात्रम् ।
 त्वामप्यस्त्रं नवजलमयं मोचयिष्यत्यवश्यं
 प्रायः सर्वो भवति करुणावृत्तिराद्रास्तरात्मा ॥३०॥
 जाने सख्यास्तव मयि मनः संभतस्नेहमस्मा-
 दित्यंभूतां प्रथमविरहे तामहं तर्कयामि ।
 वाचालं मां न खलु सुभगंमन्यभावः करोति
 प्रत्यक्षं ते निखिलमचिराद् भ्रातरक्तं मया यत् ॥३१॥
 रुद्धापाङ्गप्रसरमलकैरञ्जनस्नेहशून्यं
 प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविकारम्^१ ।
 त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्थान्दि शङ्के मृगाक्ष्या
 मौनक्षोभाच्चलकुवलयधीतुलामेष्यतीति ॥३२॥
 वामभ्रास्याः कररुहपदंर्मुच्यमानो मदीयै-
 र्मुक्ताजालं चिरपरिचितं त्याजितो देवगत्या ।
 संभोगान्ते मम समुचितो हस्तसंवाहनानां
 यास्यत्यूरुः सरसकदलीस्तम्भगौरश्रलत्वम् ॥३३॥
 तस्मिन् काले जलद यदि सा लब्धनिद्रासुखा स्या-
 दन्वास्येनां स्तनितविमुखो याममात्रं सहस्व ।
 मा भूदस्याः प्रणयिनि मयि स्वप्नलब्धे कथंचित्
 सद्यः कण्ठच्युतभुजलताप्रन्थि गाढोपगूढम् ॥३४॥
 तामुत्थाप्य स्वजलकणिकाशोतलेनानिलेन
 प्रत्याश्वस्तां समर्मानवर्जालकैर्मालतीनाम् ।
 विद्युद्गर्भः स्तिमितनयनां त्वत्सनाथे गवाक्षे
 वक्तुं धीरः स्तनितवचनेर्भानिनीं प्रक्रमेयाः ॥३५॥

१. विलासम् । एवमेव पूर्वमेघस्य १६ पद्येऽपि ।

भर्तुमित्रं प्रियमविद्यते विद्धि मामम्बुवाहं
 तत्संदेशं हृदयनिहितैरागतं त्वत्समीपम् ।
 यो वृन्दानि त्वरयति पथि श्राम्यतां प्रोषितानां
 मन्द्रस्निग्धं च्चंनिभिरवलाबेणिमोक्षोत्सुकानि ॥३६॥
 इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा
 त्वामुत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया वीक्ष्य संभाव्य चैवम् ।
 श्रोष्यत्यस्मात् परमबहिता सोम्य ! सोमन्तिनीनां
 कान्तोदन्तः सुहृदुपगतः संगमात् किञ्चिद्दूतः ॥३७॥
 तामायुष्मन् मम च वचनादात्मनश्चोपकृतुं
 ब्रूया एवं तव सहचरो रामगिर्याश्रमस्थः ।
 अभ्यापन्नः कुशलमबले ! पृच्छति त्वां विद्युत्
 पूर्वाभाष्यं मुलभविपदां प्राणिनामेतदेव ॥३८॥
 बङ्गेनाङ्गं प्रतनु तनुना गाढतप्तेन तप्तं
 सान्नेषान्द्रुतमविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन ।
 उष्णोच्छ्वासं समधिकतरोच्छ्वासिना दूरवर्ती
 संकल्पंस्तैविशति विधिना वैरिणा रुद्धमागं ॥३९॥
 शब्दाख्येयं यदपि किल ते यः सखीनां पुरस्तात्
 कर्णं लोलः कथयितुमभूदाननस्पर्शलोभात् ।
 सोऽतिक्रान्तः श्रवणविषयं लोचनाभ्यामदृष्ट-
 त्वामुत्कण्ठाविरचितपदं मन्मुखेनेदमाह ॥४०॥
 श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षणो दृष्टिपातं
 वक्त्रच्छायां शशिनि शिखिनां बर्हभारेषु केशान् ।
 उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासान्
 हन्तैकस्मिन् काचिदपि न ते चण्डि ! सादृश्यमस्ति ॥४१॥
 त्वामालिख्य प्रणयकुपितां घातुरागैः शिलाया-
 मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम्^१ ।
 अस्मस्तावन्मुहुश्चचित्तं दृष्टिरालुप्यते मे
 क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नो कृतान्तः ॥४२॥

मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्देयाश्लेषहेतो-

लंब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसन्दर्शनेषु ।

पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां

मुक्तास्थूलास्तर्किसलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति ॥४३॥

भित्त्वा सद्यः किसलयपुटान् देवदारुद्रुमाणां

ये तल्लीरन्नुतिमुरभयो दक्षिणेन प्रवृत्ताः ।

प्रालिङ्गन्ते गुणवति ! मया ते तुषाराद्रिवाताः

पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेति ॥४४॥

संक्षिप्येत क्षण इव कथं दीर्घयामा त्रियामा

सर्वावस्थास्वहरपि कथं मन्दमन्दातपं स्यात् ।

इत्थं चेतश्चटुलनयने ! दुर्लभप्रार्थनं मे

गाढोष्माभिः कृतमशरणं त्वद्वियोगव्यथाभिः ॥४५॥

नन्वात्मानं बहु विगणयन्नात्मतैवावलम्बे

तत् कल्याणि ! त्वमपि तितरां मा गमः कातरत्वम् ।

कस्यात्यन्तं सुखमूपनतं दुःखमेकान्ततो वा

नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥४६॥

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शाङ्गपाणी

शेषान् मासान् गमय चतुरो^१ लोचने मीलयित्वा ।

पश्चाद्वावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं

निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥४७॥

भूयश्चाह त्वमपि शयने कण्ठलम्ना पुरा मे

निद्रां गत्वा किमपि रुदतो सस्वनं विप्रबुद्धा ।

सान्तर्हासं कथितमसकृत् पुच्छतश्च त्वया मे

दृष्टः स्वप्ने कितव ! रमयन् कामपि त्वं मयेति ॥४८॥

एतस्मात्मां कुशलिनमभिज्ञानदानाद् विदित्वा

मा कौलीनादसितनयने ! मव्यविश्र्वासिनो भूः ।

स्नेहानाहुः किमपि विरहे ध्वंसिनस्ते त्वभोगा-

दिष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशौभवन्ति ॥४९॥

आश्वास्यैवं प्रथमविरहोदग्रशोकां सखीं ते
 श्रंलादाशु त्रिनयनवृषोत्खातकूटान्निवृत्तः ।
 साभिज्ञानप्रहितकुशलंस्तद्वचोभिर्ममापि
 प्रातः कुन्दप्रसवशिथिलं जीवितं धारयेथाः ॥५०॥
 कच्चित् सौम्य ! व्यवसितमिदं वन्धुकृत्यं त्वया मे
 प्रत्यादेशान्न खलु भवतो धीरतां कल्पयामि ।
 निःशब्दोऽपि प्रदिशसि जलं याचितश्चातकेभ्यः
 प्रत्युक्तं हि प्रणविषु सतामीप्सितार्थंक्रियैव ॥५१॥
 एतत् कृत्वा प्रियमनुचितप्रार्थनावर्तिनो मे
 सौहार्दाद् वा विधुर इति वा मय्यनुक्रोशबुद्धया ।
 इष्टान् देशान् विचर जलद ! प्रावृषा सम्भूतधी-
 र्मा भूदेवं क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोगः ॥५२॥

इति मेघदूत उत्तरमेघः

॥ इति श्रोकालिदासकविविरचितं मेघदूतम् सम्पूर्णम् ॥

कुमारसम्भवम्

1875

कुमारसम्भवम्

प्रथमः सर्गः

अस्त्युत्तरस्यां विजि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
 पूर्वापरो तोयनिधी वगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥१॥
 यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं भेरी स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।
 भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च पृथूपदिष्टा दुदुह्वरित्रीम् ॥२॥
 अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।
 एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥३॥
 यश्चाप्सरोविघ्नममण्डनानां संपादयित्रीं शिखरैर्विभति ।
 बलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसंध्यामिव धातुमत्ताम् ॥४॥
 आमेखलं संचरतां घनानां द्वायामधःसानुगतां निषेव्य ।
 उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ॥५॥
 पदं तुषारस्रुतिघोतरक्तं यस्मिन्नदृष्ट्वापि हृतद्विपानाम् ।
 विदन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुवर्तमुक्ताफलैः केसरिणां किराताः ॥६॥
 न्यस्ताक्षरा घातुरसेन यत्र भूर्जत्वचः कुञ्जरविन्दुशोणाः ।
 व्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणामनङ्गलेखक्रिययोपयोगम् ॥७॥
 यः पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान् दरीमुखोत्थेन समोरणेन ।
 उदगास्यतामिच्छति किन्नराणां तानप्रदापित्वमिवोपगन्तुम् ॥८॥
 कपोलकण्डूः करिभिविनेतुं विघट्टितनां सरलद्रुमाणाम् ।
 यत्र स्रुतक्षीरतया प्रसूतः सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ॥९॥
 वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः ।
 भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामर्तलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥१०॥
 उद्वेजयत्यङ्गुलिपाष्णिभागान् मार्गे जिलीभूतहिमेऽपि यत्र ।
 न दुर्वहश्रोणिपयोधरार्ता भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्यः ॥११॥
 दिवाकराद् रक्षति यो गुहासु लीनं दिवा भीतमिवान्धकारम् ।
 क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैःशिरसां सतीव ॥१२॥

लाङ्गुलविक्षेपविसर्पिशोभेरितस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः ।
 यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं कुर्वन्ति बालव्यञ्जनैश्चमयैः ॥१३॥
 यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां यदृच्छया किंपुरुषाङ्गनानाम् ।
 दरीगूहद्वारविलम्बिविम्बास्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥१४॥
 भागीरथीनिर्झरसीकराणां वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः ।
 यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातैरासेव्यते भिन्नशिखण्डिबहुः ॥१५॥
 सप्तपिहस्तावजितावशेषाभ्यधो विवस्वान् परिवर्तमानः ।
 पद्मानि यस्याघसरोरुहाणि प्रबोधयत्वृध्वंमुखैर्मयूखैः ॥१६॥
 यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य सारं धरित्रीधरणक्षमं च ।
 प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागं शैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठत् ॥१७॥
 स मानसो मेरुसशः पितॄणां कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञः ।
 मेनां मुनीनामपि माननीयामात्मानुरूपां विधिनापश्येमे ॥१८॥
 कालक्रमेणाय तयोः प्रवृत्ते स्वरूपयोग्ये सुरतप्रसङ्गे ।
 मनोरमं योवनमुद्वहन्त्या गर्भोऽभवद् भूधरराजपत्न्याः ॥१९॥
 असूत सा नागवधूपभोग्यं मेनाकमम्भोनिधिवद्भ्रसक्षयम् ।
 कृद्धेऽपि पक्षच्छिदि वृत्रशत्राववेदनाज्ञं कुलिशक्षतानाम् ॥२०॥
 अबावमानेन पितुः प्रयुक्ता दक्षस्य कन्या भवतूर्वपत्नी ।
 सती सती योगविमृष्टदेहा तां जन्मते शंलवधूं प्रपेदे ॥२१॥
 सा भूधराणामधिपेन तस्यां समाधिपत्यामुदपादि भव्या ।
 सम्यक्प्रयोगादपरिक्षतायां नीताविवोत्साहगुणेन संपत् ॥२२॥
 प्रसन्नदिकपांसुविविक्तवातं शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टिः ।
 शरीरिणां स्थावरजङ्गमानां सुखाय तज्जन्मदिनं बभूव ॥२३॥
 तथा दुहित्वा सुतरां सवित्री स्फुरत्प्रभामण्डलया चकासे ।
 विदूरभूमिर्नवमेघशब्दादुद्भिषया रत्नशलाकायेव ॥२४॥
 दिने दिने सा परिवर्धमाना लब्धोदया चान्द्रमसोव लेखा ।
 पुषोषलावण्यमयान् विशेषा^१ञ्ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥२५॥
 तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना बन्धुप्रियां बन्धुजनो जुहाव ।
 उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुक्ती जगाम ॥२६॥

महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।
अनन्तपुष्पस्य मघोहि चूते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ॥२७॥

प्रभामहत्या शिखयेव दीपस्त्रिमागंयेव त्रिदिवस्य मार्गः ।
संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तथा स पूतश्च विभूषितश्च ॥२८॥

मन्दाकिनीसंकतवेदिकाभिः सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकंश्च ।
रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनां क्रीडारसं निविशतीव बाल्ये ॥२९॥

तां हंसमालाः शरदीव गङ्गां महौषधिं नक्तमिवात्मभासः ।
स्थिरोपदेशामुपदेशकाले प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः ॥३०॥

असंभृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्यं करणं मदस्य ।
कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं बाल्यात् परं साध वयः प्रपेदे ॥३१॥

उन्मीलितं तुलिकयेव चित्रं सूर्यांशुभिर्भ्रामिवारविन्दम् ।
वभूव तस्याश्चतुरत्रशोभि वपुर्विभक्तं नवयौवनेन ॥३२॥

अभ्युत्पत्ताङ्गुष्ठनक्षप्रभाभिर्निक्षेपणाद् रागमिवोद्गिरन्ती ।
आजहत्तुस्तच्चरणी पृथिव्यां स्थलारविन्दश्रियमव्यवस्थाम् ॥३३॥

सा राजहंसैरिव संनताङ्गी गतेषु सीलाञ्चितविक्रमेषु ।
व्यनीयत प्रत्युपदेशमुर्ध्वैरादित्सुभिर्नूपुरसिञ्जितानि ॥३४॥

वृत्तानुपूर्वं च न चातिदीर्घं जङ्घे शुभे सृष्टवतस्तदीये ।
शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुर्लाविष्यं उत्प्राद्य इवास यत्नः ॥३५॥

नागेन्द्रहस्तास्त्वचि ककेशत्वादेकान्तशैत्यात् कदलीविशेषाः ।
लब्ध्वापि लोके परिणाहि स्वर्ष जातास्तदूर्वीरुपमानबाह्याः ॥३६॥

एतावता नन्वनुमेयशोभि काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः ।
आरोपितं यद् गिरिशेन पश्चादनन्यनारी-कमनीयमङ्गम् ॥३७॥

तस्याः प्रविष्टा नतनाभिरन्ध्रं रराज तन्वी नवलोमराजिः ।
नीवीमतिरुम्य सितेतरस्य तन्मेखलामध्यमणेरिवाचिः ॥३८॥

मध्येन सा वेदविलग्नमध्या वलित्रयं चारु बभार बाला ।
आरोहणार्थं नवयौवनेन कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् ॥३९॥

अन्योन्यमुत्पीडयदुत्पलाक्षपाः स्तनद्वयं पाण्डु तथा प्रवृद्धम् ।
मध्ये यथा श्याममुखस्य तस्य मृणालसूत्रान्तरमप्यलम्ब्यम् ॥४०॥

शिरीषपुष्पाधिकसौकुमायौ ब्राह्म तदीयाविति मे वितर्कः ।
पराजितेनापि कृतौ हरस्य यो कण्ठपाशौ मकरध्वजेत ॥४१॥

कण्ठस्य तस्याः स्तनदन्वुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।
अन्योन्यशोभाजननाद् बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥४२॥

चन्द्रं गता पद्मगुणान् न भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिरुधाम् ।
उमामुखं तु प्रतिपद्य लीला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥४३॥

पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।
ततोऽनुकुर्याद् विशदस्य तस्यास्ताम्नोऽपयस्तरुचः स्मितस्य ॥४४॥

स्वरेण तस्याममृतसूतेव प्रजलितायामभिजातवाचि ।
अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा श्रोतुर्वितन्वीरिव ताड्यमाना ॥४५॥

प्रवात-नोलोत्पल-निर्विशेषमधीर-विप्रेक्षितमायताक्षया ।
तया गृहीतं तु मृगाङ्गनाभ्यस्ततो गृहीतं तु मृगाङ्गनाभिः ॥४६॥

तस्याः शलाकाञ्जननिर्मितेव कान्तिर्भ्रुवोरायतलेखयोर्षा ।
तां बोक्ष्य लीलाचतुरामतङ्गः स्वचापसौन्दर्यमदं मुनीव ॥४७॥

लज्जा तिरश्चवां यदि चेतसि स्यादसंशयं पर्वतराजपुत्र्याः ।
तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्युर्वालप्रियत्वं शिविलं चमर्यः ॥४८॥

सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन यथाप्रदेशं विनिवेनतेन ।
सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्नादेकस्यसौन्दर्यंदिदृक्षयेव ॥४९॥

तां नारदः कामचरः कदाचित् कन्यां किल प्रेक्ष्य पितुः समोपे ।
समादिदेशैकवधूं भवित्रीं प्रेम्णा शरीराधंहरां हरस्य ॥५०॥

गुरुः प्रगल्भेऽपि वयस्यतोऽस्यास्तस्थौ निवृत्तान्यवराभिलाषः ।
ऋते कृशानोर्न हि मन्त्रभूतमहंन्ति तेजांस्यपराणि हृद्यम् ॥५१॥

ध्याचितारं नहि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राह्यितुं शशाक ।
अभ्यर्थनामङ्गभयेन साधुर्माच्यस्थमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे ॥५२॥

यदेव पूर्वं जनने शरीरं सा दक्षरोषात् सुदती ससर्ज ।
तदाप्रभृत्येव विमुक्तसङ्गः पतिः पशूनामपरिग्रहोऽभूत् ॥१३॥

स कृत्तिवासास्तपसे यतात्मा गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु ।
प्रस्थं हिमाद्रेर्मृगनाभिगन्धि किञ्चित्क्वणत्किन्नरमध्युवास ॥१४॥

गणा नमेरुप्रसवावतंसा भूर्जत्वचः स्पर्शवतीर्दधानाः ।
मनःशिलाविच्छुरिता निषेदुः शैलेयनडेपु शिलातलेपु ॥१५॥

तुषारसंघातशिलाः सूर्यायः समुल्लिखन् दर्पकलः ककुच्चान् ।
दृष्टः कथंचिद् गवयैर्विचिन्नैरसोडसिहृध्वनिरुन्ननाद ॥१६॥

तत्राग्निमाघाय समित्समिद्धं स्वमेव मूर्त्यन्तरमष्टमूर्तिः ।
स्वयं विधाता तपसः फलानां केनापि कामेन तपश्चचार ॥१७॥

अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्विनाथः स्वर्गाकामाभितमर्वयित्वा ।
आराधनायास्य सखोसमेतां समादिदेश प्रयतां तनूजाम् ॥१८॥

प्रत्यर्धभूतामपि तां समाधेः शुश्रूषमाणां गिरिशोऽनुमेने ।
विकारहेतो सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः ॥१९॥

अवचितबलिपुष्पा वेदिसंमागंदक्षा

नियमविधिजलानां बर्हिषां चोपनेत्री ।

गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेजी

नियमितपरिखेदा तच्छिद्वरश्चन्द्रपादेः ॥६०॥

॥ इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये
उमोत्पत्तिर्नाम प्रथमः सर्गः ॥

70476

द्वितीयः सर्गः

तस्मिन् विप्रकृताः काले तारकेण दिवोकसः ।
तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायंभुवं ययुः ॥१॥

तेषामाविरभूद् ब्रह्मा परिम्लानमुखश्रियाम् ।
सरसां सुप्तपद्मिनां प्रातर्दीधितिमानिव ॥२॥

अथ सर्वस्य घातारं ते सर्वे सर्वतोमुखम् ।
वागीशं वाग्भिरर्ष्याभिः प्रणिपत्योपतस्विरे ॥३॥

नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं प्राक् सृष्टेः केवलात्मने ।
गुणत्रयविभागाय पश्चाद् भेदमुपेयुषे ॥४॥

यदमोघमपामन्तरुप्तं बीजमज त्वया ।
अतश्चराचरं विश्वं प्रभवस्तस्य गीयसे ॥५॥

तिसृभिस्त्वमवस्थाभिर्महिमानमुदीरयन् ।
प्रलयस्थितिसर्गाणामेकः कारणतां गतः ॥६॥

स्त्रीपुंसावात्मभागी ते भिन्नमूर्तेः सिसृक्षया ।
प्रसूतिभाजः सर्गस्य तावेव पितरौ स्मृतौ ॥७॥

स्वकालपरिमाणेन व्यस्तरात्रिन्दिवस्य ते ।
यौ तु स्वप्नावबोधौ तौ भूतानां प्रलयोदयौ ॥८॥

जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः ।
जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशो निरीश्वरः ॥९॥

आत्मानमात्मना वेत्सि सृजस्यात्मानमात्मना ।
आत्मना कृतिना च त्वमात्मन्येव प्रलयसे ॥१०॥

द्रवः संघातकठिनः स्थूलः सूक्ष्मो लघुर्गुरुः ।
व्यक्तो व्यक्तेतरश्चासि प्राकाम्यं ते विभूतिषु ॥११॥

उद्घातः प्रणवो यासां न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम् ।
 कर्म यज्ञः फलं स्वर्गस्तासां त्वं प्रभवो गिराम् ॥१२॥
 त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् ।
 तद्दर्शिनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः ॥१३॥
 त्वं पितृणामपि पिता देवानामपि देवता ।
 परतोऽपि परश्वासि विघाता वेषसामपि ॥१४॥
 त्वमेव हृद्यं होता च भोज्यं भोक्ता च शाश्वतः ।
 वेद्यं च वेदिता चासि ध्याता व्ययं च यत् परम् ॥१५॥
 इति तेभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा यथार्था हृदयंगमाः ।
 प्रसादाभिमुखो वेधाः प्रत्युवाच दिवोकसः ॥१६॥
 पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुक्षसमीरिता ।
 प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥१७॥
 स्वागतं स्वानधीकारान् प्रभावेरवलम्ब्य वः ।
 युगपद् युगबाहुभ्यः प्राप्तोभ्यः प्राज्यविक्रमाः ॥१८॥
 किमिदं द्युतिमात्मीयां न विभ्रति यथा पुरा ।
 हिमविलष्टप्रकाशानि ज्योतीषीव मुखानि वः ॥१९॥
 प्रशमादचिंषामेत—दनुद्गीर्णं सुरायुधम् ।
 वृत्रस्य हन्तुः कुलिशं कुण्ठिताश्रीव लक्षयते ॥२०॥
 किंचायमरिदुर्वारः पाणौ पाशः प्रचेतसः ।
 मन्त्रेण हृतवीर्यस्य फणिनो दैन्यमाश्रितः ॥२१॥
 कुबेरस्य मनःशल्यं संसतीव पराभवम् ।
 अपविद्मगदो बाहुभंगशाल इव द्रुमः ॥२२॥
 यमोऽपि विलिखन् भूमिं दण्डेनास्तमितत्विषा ।
 कुरुतेऽस्मिन् भ्रमोऽपि निर्वाणालातलाघवम् ॥२३॥

अमी च कथमादित्याः प्रतापक्षतिशीतलाः ।
 चित्रन्यस्ता इव गताः प्रकामालोकनोयताम् ॥२४॥
 पर्याकुलत्वान्मरुतां वेगभङ्गोऽनुमीयते ।
 ग्रम्भसामोषसरोवः प्रतीपगमनादिव ॥२५॥
 आवर्जित-जटामौलि-विलम्बि-शणिकोटयः ।
 रुद्राणामपि मूर्धानः क्षतहंकारशंसिनः ॥२६॥
 लब्धप्रतिष्ठाः प्रथमं युयं किं बलवत्तरैः ।
 अवादेरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः ॥२७॥
 तद् ब्रूत वत्साः किमितः प्रार्थयस्व समागताः ।
 मयि सृष्टिर्हि लोकानां रक्षा युष्मास्ववस्थिता ॥२८॥
 ततो मन्दानिलोद्भूत-कमलाकर-शोभिना ।
 गुहं नेत्रसहस्रेण चोदयामास वासवः ॥२९॥
 स द्विनेत्रं हरेश्चक्षुः सहस्रनयनाधिकम् ।
 वाचस्पतिरुवाचेदं प्राञ्जलिजलजासतम् ॥३०॥
 एवं यदात्थ भगवन्नामृष्टं नः परैः पदम् ।
 प्रत्येकं विनियुक्तात्मा कथं न ज्ञास्यसि प्रभो ॥३१॥
 भवत्सन्धवरोदीर्णस्तारकाक्ष्यो महानुरः ।
 उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः ॥३२॥
 पुरे तावन्तमेवास्य तनोति रविरातपम् ।
 दीर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते ॥३३॥
 सर्वाभिः सर्वदा चन्द्रस्तं कलाभिनिषेवते ।
 नादत्ते केवलां लेखां हरचूडामणीकृताम् ॥३४॥
 व्यावृत्तगतिरुद्याने कुसुमस्तेयसाध्वमात् ।
 न वाति वायुस्तत्पाश्वे तालवृन्तानिलाश्रिकम् ॥३५॥
 पर्यायसेवामुत्सृज्य पुष्पसंभारतत्पराः ।
 उद्यानपाल—सामान्यमूत्रवस्तमुपासते ॥३६॥

तस्योपायनयोग्यानि रत्नानि सरितां पतिः ।
 कथमप्यम्भसामन्त-रानिष्पत्तेः प्रतीक्षते ॥३७॥
 ज्वलन्मणिशिखाश्र्वेन वासुकिप्रमुखा निशि ।
 स्थिरप्रदीपतामेत्य भुजङ्गाः पयुंषासते ॥३८॥
 तत्कृतानुग्रहापेक्षी तं मुहुर्दूतहारितः ।
 बनुकूलयतीन्द्रोऽपि कल्पद्रुमविभूषणैः ॥३९॥
 इत्यमारार्थ्यमानोऽपि विलम्बनाति भुवनत्रयम् ।
 शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः ॥४०॥
 तेनामरवधहस्तैः सदयालूनपल्लवाः ।
 अभिजाण्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः ॥४१॥
 वीज्यते स हि संसुप्तः श्वाससाधारणानिलैः ।
 चामरैः सुरवन्दीनां बाष्पसीकरवर्षिभिः ॥४२॥
 उत्पाटय मेरुशृङ्गाणि क्षुण्णानि हरितां खुरैः ।
 आक्रीडपर्वतास्तेन कल्पिताः स्वेषु वेश्मसु ॥४३॥
 मन्दाकिन्याः पयः श्रेष्ठं दिग्धारणमदाविलम् ।
 हेमाम्भोश्हसस्यानां तद्वाप्यो धाम सांप्रतम् ॥४४॥
 भुवनालोकनप्रीतिः स्वर्गिभिर्नानुभूयते ।
 खिलोभूते विमानानां तदापातभयात् पथि ॥४५॥
 यज्वभिः संभूतं हृद्यं विततेष्वध्वरेषु सः ।
 जातवेदोमुखान्मायो मिषतामाच्छिनत्ति नः ॥४६॥
 उच्चैरुच्चैःश्रवास्तेन हयरत्नमहारि च ।
 देहवद्धमिवेन्द्रस्य चिरकालाजितं यशः ॥४७॥
 तस्मिन्नुपायाः सर्वे नः क्रूरे प्रतिहतक्रियाः ।
 वीर्यवन्द्यौषधानीव विकारे साञ्चिपातिके ॥४८॥
 जयाणा यत्र चास्मार्कं प्रतिघातोत्थिताविषा ।
 हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्कमिवापितम् ॥४९॥

तदीयास्तोयदेष्वद्य पुष्करावर्तकादिषु ।
 अम्यस्यन्ति तटाघातं निजितैरावता गजाः ॥५०॥
 तदिच्छामो विभो स्रष्टुं सेनान्यं तस्य शान्तये ।
 कर्मबन्धच्छिदं धर्मं भवस्येव मुमुक्षवः ॥५१॥
 गोप्तारं सुरसैन्यानां यं पुरस्कृत्य गोत्रभित् ।
 प्रत्यानेष्यति शत्रुभ्यो बन्दीमिव जयत्रियम् ॥५२॥
 वचस्ववसिते तस्मिन् ससर्ज गिरमात्मभूः ।
 गर्जितानन्तरां वृष्टिं शोभाभ्येन जिगाय सा ॥५३॥
 संपत्स्यते वः कामोज्यं कालः कश्चित् प्रतःक्ष्यताम् ।
 न त्वस्य सिद्धी यास्यामि सर्गव्यापारमात्मना ॥५४॥
 इतः स दैत्यः प्राप्तश्रोतं एवाहंति क्षयम् ।
 विषवृक्षोऽपि संवध्यं स्वयं छेत्तुमसाप्रतम् ॥५५॥
 वृतं तेनेदमेव प्राङ् मया चास्मै प्रतिश्रुतम् ।
 वरेण शमितं लोकानलं दग्धं हि तत्तपः ॥५६॥
 संयुगे सांयुगोनं तमुद्यतं प्रसहेत कः ।
 अंशादृते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः ॥५७॥
 स हि देवः परं ज्योतिस्तमःपारे व्यवस्थितम् ।
 परिच्छिन्नप्रभावाद्धिनं मया न च विष्णुना ॥५८॥
 उमारूपेण ये यूयं संयमस्तिमितं मनः ।
 शम्भोर्यतध्वमाऋट्टमयस्कान्तेन लोहवत् ॥५९॥
 उभे एव क्षमे वोढुमुभयोर्वीजमाहितम् ।
 सा वा शम्भोस्तदीया वा मूर्तिर्जलमयो मम ॥६०॥
 तस्यात्मा शितिकण्ठस्य सेनापत्यमुपेत्य वः ।
 मोक्षयते सुरबन्दीनां वेणीवीर्यविभूतिभिः ॥६१॥
 इति व्याहृत्य विबुधान् विश्वयोनिस्तिरोदधे ।
 मनस्याहितकर्त्तव्यास्तेऽपि देवा दिवं ययुः ॥६२॥

तत्र निश्चित्य कन्दर्पमगमत् पाकजासनः ।
मनसा कार्यसंसिद्धौ त्वराद्विगुणरंहसा ॥६३॥

अथ स ललितयोषिद्भ्रूलताचारशृङ्गं
रतिवल्लभपदाङ्के चापमासज्य कण्ठे ।

सहचरमधूहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्रः
गतमखमुपतस्थे प्राञ्जलिः पुण्यघन्वा ॥६४॥

॥ इति श्रीमहाकविकानिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये
मदनागमनो नाम द्वितीयः सर्गः ॥

तृतीयः सर्गः

तस्मिन् मघोनस्त्रिदशान् विहाय सहस्रमक्षणां युगपत् पपात ।
प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥१॥

स वासवेनासनसंनिवृष्टमितो निषीदेति विमृष्टभूमिः ।
भर्तुः प्रसादं प्रतिनन्द्य मूर्ध्ना वक्तुं मिवः प्राक्रमतैवमेतम् ॥२॥

आज्ञापय ज्ञातविशेष पुंसां लोकेषु यत् ते करणीयमस्ति ।
अनुग्रहं संस्मरणप्रवृत्तमिच्छामि संवद्धितमाजया ते ॥३॥

केनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा ते नितान्तदीर्घर्जनिता तपोभिः ।
यावद् भवत्प्राहितसायकस्य भक्ताभुंकास्यास्य निदेशवर्ती ॥४॥

असम्मतः कस्तव मुक्तिमार्गं पुनर्भवव्लेशभयात् प्रपन्नः ।
वद्वश्चिरं तिष्ठतु सुन्दरीणामारेचितभ्रूचतुरैः कटाक्षैः ॥५॥

ग्रथ्यापितस्थोऽनसापि नीतिं प्रयुक्तरागप्रणिधिद्विषस्ते ।
कस्यापंधमौ वद पीडयामि सिन्धोस्तटावोष इव प्रवृद्धः ॥६॥

कामेकपत्नीव्रतदुःखशीलां लोलं मनश्चाकृतया प्रविष्टाम् ।
नितम्बिनीमिच्छसि मुक्तलज्जां कण्ठे स्वयंप्राह्निपक्तबाहुम् ॥७॥

कयासि कामिन् सरसापराधः पादानतः कोपनयावधूतः ।
तस्याः करिष्यामि दृढानुतापं प्रवालशय्याशरणं शरीरम् ॥८॥

प्रसीद विद्याभ्यनु वीर वज्रं शरंमंदीयैः कतमः सुरारिः ।
विभेतु मोघीकृतबाहुवीर्यैः स्त्रीभ्योऽपि कोपस्फुरिताङ्घराभ्यः ॥९॥

तव प्रसादात् कुमुमायुवोऽपि सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा ।
कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणैर्धैर्यं च्युति के मम घन्विनोऽन्ये ॥१०॥

अयोरुदेशादवतार्यं पादमाक्रान्तिसंभावितपादपीठम् ।
संकल्पितेऽर्थे विवृतात्मशक्तिमाखण्डलः काममिदं वभावे ॥११॥

सर्वं सखे त्वद्युपपन्नमेतदुभे ममास्त्रे कुलिशं भवति ॥
 वज्रं तपोवीर्यमहस्तु कुण्ठं त्वं सर्वतो गामि च साधकं च ॥१२॥
 अब्रवीं ते सारमतः स्रज्जु त्वां कार्यं गुरुण्यात्मसमं निषोदये ।
 व्यादिश्यते भूधरतामवेक्ष्य कृष्णेन देहोद्धरणाय शेषः ॥१३॥
 आशंसता वाणगतिं वृषाङ्घ्रे कार्यं त्वया नः प्रतिपन्नकल्पम् ।
 निबोध यज्ञांशमजामिदानीमुच्चैर्द्विषामोप्सितमेतदेव ॥१४॥
 जमो हि वीर्यप्रभवं भवस्य जयाय सेनान्यमुशन्ति देवाः ।
 स च त्वदेकेपुनिपातसाक्ष्यो ब्रह्माङ्गभूर्ब्रह्मिण्योजितात्मा ॥१५॥
 तस्मै हिमाद्रेः प्रयतां तनूजां यतात्मने रोचयितुं यतस्व ।
 योषित्सु तद्वीर्यनिषेकभूमिः सैव क्षमेत्यात्मभुवोषदिष्टम् ॥१६॥
 गुरोर्नियोगाच्च नगेन्द्रकन्यां स्थाणुं तपस्यन्तमधित्यकायाम् ।
 श्रन्वास्त इत्यप्सरसां मुखेभ्यः श्रुतं मया मत्प्रणिधिः स वर्गः ॥१७॥
 तद्गच्छ सिद्धयं कुरु देवकार्यमवीज्यमवीज्यन्तरभाव्य एव ।
 अपेक्षते प्रत्ययमुत्तमं त्वां श्रीजाङ्कुरः प्रागुदयादिवाग्धुः ॥१८॥
 अस्मिन् सुराणां विजयाभ्युपाये तवं नान्मास्त्रगतिः कृती त्वम् ।
 अप्यप्रसिद्धं यज्ञसे हि पुंसामनन्धसाधारणमेव कर्म ॥१९॥
 सुराः समभ्यर्षयितार एते कार्यं त्रयाणामपि विष्टपानाम् ।
 चापेन ते कर्म न चातिद्विखमहो वतासि स्पृहणीयवीर्यः ॥२०॥
 मधुश्च ते मन्मथ साहचर्यादसावनुक्तोऽपि सहाय एव ।
 समीरणो नोदयिता भवेति व्यादिश्यते केन हुताशनस्य ॥२१॥
 तथेति शेषा^१मिव भर्तुराज्ञामादाय मूर्च्छां मदनः प्रतस्थे ।
 ऐरावतास्फालन-कर्कशेन हस्तेन पस्पशं तदङ्गमिन्द्रः ॥२२॥

१. प्रत्ययः कारणम्, इ० रघु० १०।३ बौद्ध-वाङ्मयं च ।

२. इतः परं साहित्याकादमीपुस्तके पद्यम्—

ततः स्फुरत्केसरसलभुङ्गं सौरभ्यसंक्रान्तिगिन्तरासम् ।

ददौ हरिः सादरमीक्षमाणो मन्दारमालां मकरध्वजाय ॥

३. शेषां प्रसाददत्तां मालाम् ।

स माधवेनाभिमतेन सख्या रत्या च साशङ्कमनुप्रयातः ।
 अङ्गव्ययप्राथितकार्यसिद्धिः स्वाप्वाद्यमं हैमवतं जगाम ॥२३॥
 तस्मिन् वने संयमितां मुनीनां तपःसमाधेः प्रतिकूलवर्ती ।
 संकल्पानेरभिमानभूतमात्मानमाघ्राय मधुर्जंजुम्भे ॥२४॥
 कुबेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मी गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्य ।
 दिग् दक्षिणा गन्धर्वहं मुखेन व्यलीकनिःश्वासमिवोत्ससर्ज ॥२५॥
 असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः स्कन्धात् प्रभृत्येव सपल्लवानि ।
 पादेन नापेक्षत सुन्दरीणां संपर्कमासिञ्जितनूपुरेण ॥२६॥
 सद्यः प्रवालोद्गमचारुपत्रे नीते समाप्ति नवचूतबाणे ।
 निवेशयामास मधुद्विरेफान्नामालराणोव मनोभवस्य ॥२७॥
 वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धतया स्म चेतः ।
 प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां पराङ्मुखी विश्वमृजः प्रवृत्तिः ॥२८॥
 वालेन्दुवक्राप्यविकासभावाद् वभूः पलाशान्यतिलोहितानि ।
 सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥२९॥
 लसद्द्विरेफाञ्जनभक्तिचित्रं मुखे मधुश्रीस्तिलकं प्रकाश्य ।
 रागेण बालारुणकोमलेन चूतप्रवालोष्ठमलंचकार ॥३०॥
 मृगाः प्रियालद्रुममञ्जरीणां रजःकर्णबिम्बितदृष्टिपाताः ।
 मदोद्धताः प्रत्यनिलं विचेरुर्वनस्थलोर्मंरपत्रमोक्षाः ॥३१॥
 चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज ।
 मनस्विनोमानविघातदक्ष तदेव जातं वचनं स्मरस्य ॥३२॥
 हिमव्यपायाद् विशदावराणामापाण्डुरीभूतमुत्तच्छवीनाम् ।
 स्वेदोद्गमः किम्पुरुषाङ्गनानां चक्रे पदं पत्रविशेषकेषु ॥३३॥
 तपस्विनः स्थाणुवनौकसस्तामाकालिकी वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम् ।
 प्रयत्नसंस्तम्भितविक्रियाणां कथंचिदोशा मतसा बभूवुः ॥३४॥
 तं देशमारोपितपुष्पचापे रतिद्वितीये मदने प्रपन्ने ।
 काष्ठागतस्नेहरसानुविद्धं द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवदुः ॥३५॥

मधु द्विरेकः कृसुमंकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्त्तमानः ।
 शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत कृष्णशारः ॥३६॥
 ददौ रसात् पङ्कजरेणुगन्धि गजाय गण्डूषजलं करेणुः ।
 अर्द्धोपभुक्तेन विसेन जायां संभावयामास रथाङ्गनामा ॥३७॥
 गोतान्तरेषु श्रमवारिलेशैः किञ्चित्समुच्छवासितपत्रलेखम् ।
 पुष्पासवावर्णितनेत्रशोभि प्रियामुखं किम्पुत्रपङ्कचुम्ब्रे ॥३८॥
 पर्याप्तपुष्पस्तवकस्तनाभ्यः स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः ।
 लतावधूम्यस्तरवोऽप्यवापुर्विनम्रशाखाभुजवन्धनानि ॥३९॥
 श्रुताप्तरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन् हरः प्रसक्यान्परो बभूव ।
 आत्मेश्वराणां नहि जानु विष्ठाः समाधिभेदप्रभवां भवन्ति ॥४०॥
 लतागृहद्वारगतोऽथ नन्दी वामप्रकोष्ठापितहेमवेत्रः ।
 मुक्त्वापितैकाङ्गुलिसंज्ञयैव मा चापलायेति गणान् व्यनैषोत् ॥४१॥
 निष्कम्पवृक्षं निभूतद्विरेफं मूकाण्डजं शान्तमृगप्रचारम् ।
 तच्छ्वासनात् कान्तमेव सर्वं चित्रापितारम्भमिवावतस्थे ॥४२॥
 दृष्टिप्रपातं परिहृत्य तस्य कामः पुरः शुक्रमिव प्रयाणे ।
 प्रान्तेषु संसक्तनभेरुशाखं ध्यानास्पदं भूतपतेविवेश ॥४३॥
 स देवदारुद्रुमवेदिकायां शादूलचर्मव्यवधानवत्याम् ।
 आसीनमासन्नशरोरपातस्त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श ॥४४॥
 पर्यङ्कवन्धस्थिरपूर्वकायमृज्वायतं सन्नमितोभयांसम् ।
 उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात् प्रफुल्लराजीवमिवाङ्कमध्ये ॥४५॥
 भुजङ्गमोऽन्नद्वजटाकलापं कणाविसक्तद्विगुणाक्षसूत्रम् ।
 कण्ठप्रभासङ्गविशेषनीलां कृष्णत्वचं ग्रन्थिमतीं दधानम् ॥४६॥
 किञ्चित्प्रकाशस्तिमितोप्रतारैर्भ्रूविक्रियायां विरतप्रसङ्गैः ।
 नेत्रैरविस्पन्दितपठममालैर्लक्ष्मीकृतघ्राणमधोमयूखैः ॥४७॥
 अवृष्टिसंरम्भमिवाम्बुवाहमपामिवाधारमनुत्तरङ्गम् ।
 अन्तश्चराणां मरुतां निरोधाग्निवातनिष्कम्पमिव प्रदोषम् ॥४८॥

कपालनेत्रान्तरलब्धमार्गैर्ज्योतिःप्ररोहैरुदितैः शिरस्तः ।
 मृगालसूत्राधिकसौकुमार्या बालस्य लक्ष्मीं ग्लपयन्तमिन्दोः ॥४६॥
 मनो नवद्वारनिषिद्धरुति हृदि व्यवस्थाप्य समाधिवशम् ।
 यमक्षरं क्षेत्रविदो विदुस्तमात्मातमात्मन्यबलोकयन्तम् ॥५०॥
 स्मरस्तथाभूतमयुग्मनेत्रं पश्यन्नदूरान्मनसाप्यवृष्यम् ।
 नालक्षयत् साव्वससन्नहस्तः कस्तं शरं चापमपि स्वहस्तात् ॥५१॥
 निर्वाणभ्रुषिष्ठमथास्य वीर्यं संधुक्षयन्तीव वपुर्गुणेन ।
 अनुप्रयाता वनदैवताभ्यामदृश्यत स्वाचरराजकन्या ॥५२॥
 अशोकनिर्मत्सितपधरागमाकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम् ।
 मुक्ताकलापीकृतसिन्दुवारं वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती ॥५३॥
 आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणाकरागम् ।
 पर्याप्तपुष्पस्तवकावनत्रा संचारिणी पल्लविनी लतेव ॥५४॥
 सस्तां नितम्बादवलम्बमाना पुनः पुनः केसरदामकाञ्चोम् ।
 न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमीर्वीमिव कार्मुकस्य ॥५५॥
 सुगन्धिनिश्वासाविवृद्धतृष्णं विम्बाधरासन्नचरं द्विरेफम् ।
 प्रतिक्षणं संप्रमलोलदृष्टिर्नीलारविन्देन निवारयन्ती ॥५६॥
 तां वीक्ष्य सर्वावयवानवद्यां रतेरपि ह्यीपदमादवानाम् ।
 जितेन्द्रिये शूलिनि पुष्पचापः स्वकार्यैसिद्धिं पुनराशशंसे ॥५७॥
 भविष्यतः पत्युरुमा च शम्भोः समाससाद प्रतिहारभूमिम् ।
 योगात् स चान्तः परमात्मसंज्ञं दृष्ट्वा परं ज्योतिरुपाराराम ॥५८॥
 ततो भुजङ्गाधिपतेः फणाग्रैरथः कथंचिद्वृतभूमिभागः ।
 शनैः कृतप्राणविमुक्तिरीशः पर्यङ्कवन्धं निविडं विभेद ॥५९॥
 तस्मै शशंस प्रणिपत्य नन्दी शुश्रूववा शैलनुतामुपेताम् ।
 प्रवेशयामास च भर्तुरेतां भ्रूक्षेपमात्रानुमतप्रवेशाम् ॥६०॥
 तस्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्वं स्वहस्तजूनः शिशिरात्ययस्य ।
 व्यकीर्षत त्र्यम्बकपादमूले गुण्योच्चयः पल्लवभङ्गभिन्नः ॥६१॥

उमापि नीलालकमध्यशोभि विभ्रंसयन्ती नवकर्णिकारम् ।
 चकार कर्णच्युतपल्लवेन सूर्जा प्रणामं वृषभध्वजाय ॥६२॥
 अतन्यभाजं पतिमाप्नुहीति सा तथ्यमेवाभिहिता भवेत् ।
 न होष्वरव्याहृतयः कदाचित् पुण्यान्ति लोके विपरीतमर्थम् ॥६३॥
 कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्य पतङ्गवद् वह्निमुखं विविधुः ।
 उमासमर्थं हरवद्वलक्ष्यः शरासतज्यां मुहराममर्षं ॥६४॥
 अधोपनिन्ये गिरिशाय गौरी तपस्विने ताम्ररुचा करेण ।
 विशोषितां भानुमतो मयूखंमन्दाकिनोपुष्करबीजमालाम् ॥६५॥
 प्रतिग्रहीतुं प्रणमिप्रियत्वात् त्रिलोचनस्तामुपचक्रमे च ।
 संमोहनं नाम च पुष्पधन्वा धनुष्यमोषं समघत्त वाणम् ॥६६॥
 हरस्तु किञ्चित्परिलुप्तधैर्यंश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।
 उमागुप्से विम्व्रफलाघरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥६७॥
 विवृण्वती शैलमुत्तापि भावमङ्गलैः स्फुरद्वालकदम्बकल्पैः ।
 साचीकृता चारुतरेण तस्थौ मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥६८॥
 अथेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्रः पुनर्वंशित्वाद् बलवान्नगूह्य ।
 हेतुं स्वचेतोविकृतेदिदृक्षुदिशामुपान्तेषु ससजं दष्टिम् ॥६९॥
 स दक्षिणाभाङ्गनिविष्टमुष्टिं नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम् ।
 ददर्श चक्रीकृतचारुचापं प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् ॥७०॥
 तपःपरामर्शविबुद्धमन्योर्ध्रं भङ्गदुःप्रेक्ष्यमुखस्य तस्य ।
 स्फुरन्नुदचिः सहसा तृतीयादक्षः कृशानुः किल निष्पपात् ॥७१॥
 शोषं प्रभो संहर संहरेति यावद् गिरः खे मरुतां चरन्ति ।
 तावत् स वह्निर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार ॥७२॥
 तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्ति मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।
 अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्तं कृतोपकारेव रतिबंधुव ॥७३॥
 तमाणु विघ्नं तपसस्तपस्वी वनस्पति वज्र इवावभज्य ।
 स्त्रीसंनिकर्षं परिहर्तुमिच्छन्नन्तर्दधे भूतपतिः समूतः ॥७४॥

शैलात्मजापि पितुश्चिद्धरसोऽभिलाषं
 व्यर्थं समर्थ्यं ललितं वपुरात्मनश्च ।
 सख्योः समक्षमिति चाधिकजातलज्जया
 शून्या जगाम भवनाभिमुखो कथञ्चित् ॥७५॥

सपदि मुकुलिताक्षीं रुद्रसंरम्भभीत्या
 दुहितरमनुकम्प्यामद्विरादाय दोष्याम् ।
 सुरगज इव विभ्रत् पाशनीं दन्तलग्नां
 प्रतिपथगतिरासोद् वेगदीर्घीकृताङ्गः ॥७६॥

॥ इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये
 मदनदहनो नाम तृतीयः सर्गः ॥

चतुर्थः सर्गः

अथ मोहपरायणा सती विवशा कामवधूविबोधिता ।
विधिना प्रतिपादयिष्यता नवबंधव्यमसह्यवेदनम् ॥१॥

अवधानपरे वकार सा प्रलयान्तोन्मिषिते विलोचने ।
न विवेद तयोरतृप्तयोः प्रियमत्यन्तविलुप्तदर्शनम् ॥२॥

अयि जीवितनाथ जीवसीत्यभिधायोस्थितया तया पुरः ।
ददर्श पुरुषाकृति क्षितौ हरकोपानलभस्म केवलम् ॥३॥

अथ सा पुनरेव विह्वला वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी ।
विललाप विकीर्णमूर्धञ्जा समदुःखामिव कुर्वती स्थलीम् ॥४॥

उपमानमभूद् विलासिनां करणं यत् तव कान्तिमत्तया ।
तदिदं गतमीदृशीं दशां न विदीर्ये कठिनाः खलु स्त्रियः ॥५॥

क्व नु मां त्वदधीनजीवितां विनिकीर्ये क्षणभिन्नसौहृदः ।
नलिनीं क्षतसेतुबन्धनो जलसंघात इवासि विद्रुतः ॥६॥

कृतवानसि विप्रियं न मे प्रतिकूलं न च ते मया कृतम् ।
किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्ये रतये न दीयते ॥७॥

स्मरसि स्मरमेखलागुणैरुत्त गोत्रस्त्रलितेषु बन्धनम् ।
च्युत-केशर-दूषितेक्षणान्यवतंसोत्पल-ताडनानि वा ॥८॥

हृदये वसतीति मत्प्रियं यदवोचस्तदन्वमि कंतवम् ।
उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ॥९॥

परलोक-नवप्रवासिनः प्रतिपत्स्ये पदवीमहं तव ।
विधिना जन एष वञ्चितस्त्वदधीनं खलु देहिनां सुखम् ॥१०॥

रजनी-तिमिरावगुण्ठिते पुरमार्गे घनशब्दविकलवाः ।
वसति प्रिय कामिनां प्रियास्त्वदृते प्रापयितुं क ईश्वरः ॥११॥

नयनान्यरुणानि धूर्णयन् वचनानि स्खलयन् पदे पदे ।
 असति त्वयि वारुणीमदः प्रमदानामधुना विडम्बना ॥१२॥
 अवगम्य कथीकृतं वपुः प्रियबन्धोस्तव निष्फलोदयः ।
 बहुलेऽपि गते निशाकरस्तनुतां दुःखमनङ्ग मोक्षयति ॥१३॥
 हूरितारुणचारुबन्धनः कल्पुंस्कोकिलशब्दसूचितः ।
 वद संप्रति कस्य वाणतां नवचूतप्रसवो गमिष्यति ॥१४॥
 अलिपङ्क्तिरनेकशस्त्वया गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता ।
 विरुतैः करुणस्वनैरियं गुरुशोकामनुरोदितीव माम् ॥१५॥
 प्रतिपद्य मनोहरं वपुः पुनरप्यादिश तावदुत्थितः ।
 रतिदूतिपदेषु कोकिलां मधुरालापनिर्गमपण्डिताम् ॥१६॥
 शिरसा प्रणिपत्य याचितान्युपगूढानि सवेपथुनि च ।
 सुरतानि च तानि ते रहः स्मर संस्मृत्य न शान्तिरस्ति मे ॥१७॥
 रचितं रतिपण्डित त्वया स्वयमङ्गेषु ममेदमातं वम् ।
 ध्रियते कुसुमप्रसाधनं तव तच्चारु वपुर्न दृश्यते ॥१८॥
 विबुधैरसि यस्य दारुणैरसमाप्ते परिकर्मणि स्मृतः ।
 तमिमं कुरु दक्षिणैतरं चरणं निर्मितरागमेहि मे ॥१९॥
 अहमेत्य पतङ्गवर्त्मना पुनरङ्गाश्रयिणी भवामि ते ।
 चतुरैः सुरकामिनीजनैः प्रिय यावन्न विलोभ्यसे दिवि ॥२०॥
 मदनेन विनाकृता रतिः क्षणमात्रं किल जीवितेति मे ।
 वचनीयमिदं व्यवस्थितं रमण त्वामनुयामि यद्यपि ॥२१॥
 क्रियतां कथमन्त्यमण्डनं परलोकान्तरितस्य ते मया ।
 सममेव गतोऽप्यतर्कितां गतिमङ्गेन च जीवितेन च ॥२२॥
 ऋजुतां नयतः स्मरामि ते शरमुत्सङ्गनिषण्णधन्वनः ।
 मधुना सह सस्मितां कथां नयनोपान्तबिलोकितं च तत् ॥२३॥
 ननु ते हृदयङ्गमः सखा कुसुमायोजितकार्मुको मधुः ।
 न खलूपरुपा पिनाकिना गमितः सोऽपि सुहृद्गतां गतिम् ॥२४॥

अथ तैः परिदेविताक्षरैर्हृदये दिग्धनरैरिवाहृतः ।
रतिमभ्युपपत्तुमानुरां मधुरात्मानमदर्शयत् पुरः ॥२५॥

तमवेक्ष्य हरोद सा भृशं स्तनसंबाधगुरो जघान च ।
स्वजनस्य हि दुःखमप्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते ॥२६॥

इति चैनमुवाच दुःखिता मुहूदः पश्य वसन्त किं स्थितम् ।
तदिदं कणशो विकीर्यते पवनैर्भस्म कपोतकबुंरम् ॥२७॥

अयि संप्रति देहि दर्शनं स्मर पयुंत्सुक एष माधवः ।
दयितास्वनवस्थितं नृणां न खलु प्रेम चलं मुहूर्ज्जने ॥२८॥

अमुना ननु पार्श्ववतिना जगदाज्ञां समुरासुरं तव ।
विसतन्तुगुणस्य कारितं घनुषः पेलवपुष्पपत्त्रिणः ॥२९॥

गत एव न ते निवर्त्तते स सखा दीप इवानिलाहृतः ।
अहमस्य दशेव पश्य मामविषह्यव्यसनेन धूमिताम् ॥३०॥

विधिना कृतमद्धवंशसं ननु मां कामवधे विमुञ्चता ।
अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ने पतनाय बल्लरी ॥३१॥

तदिदं कियतामनन्तरं भवता बन्धुजनप्रयोजनम् ।
विधुरां ज्वलनातिसर्जनाञ्जनु मां प्रापय पत्युरन्तिकम् ॥३२॥

शशिना सह याति कौमुदी सह मेघेन तडित् प्रलीयते ।
प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥३३॥

अमुनैव कपायितस्तनी सुभगेन प्रियगात्रभस्मना ।
नवपल्लवसंस्तरे यथा रचयिष्यामि तनुं विभावसी ॥३४॥

कुसुमास्तरणे सहायतां बहुशः सौम्य गतस्त्वमावयोः ।
कुरु संप्रति तावदाशु मे प्रणिपाताञ्जलियाचितश्चिताम् ॥३५॥

तदनु ज्वलनं मदपितं त्वरयेदक्षिणवातबीजनैः ।
विदितं खलु ते यथा स्मरः क्षणमप्युत्सहते न मां विना ॥३६॥

इति चापि विधाय दीयतां सलिलस्याञ्जलिरिक एव नौ ।
अविभज्य परत्र तं मया सहितः पास्यति ते स बान्धवः ॥३७॥

परलोकविधौ च माधव स्मरमुद्दिश्य विलोलपल्लवाः ।
निवपेः सहकारमञ्जरोः प्रियचूतप्रसवो हि ते सखा ॥३८॥

इति देहविमुक्तये स्थितां रतिमाकाशभवा सरस्वती ।
शफरीं हृदशोषविकलवां प्रथमा वृष्टिरिवान्वकम्पयत् ॥३९॥

कुसुमायुधपत्नि कुलंभस्तव भर्ता नचिराद् भविष्यति ।
शृणु येन स कर्मणा गतः शलभत्वं हरलोचनाचिपि ॥४०॥

अभिलाषमुदीरितेन्द्रियः स्वसुतायामकरोत् प्रजापतिः ।
अथ तेन निगृह्य विक्रियामभिशाप्तः फलमेतदन्वभूत् ॥४१॥

परिणोष्यति पार्वतीं यदा तपसा तत्प्रवणोऽकृता हरः ।
उपलब्धसुखस्तदा स्मरं वपुषा स्वेन नियोजयिष्यति ॥४२॥

इति चाह स धर्मयाचितः स्मरशापावधिदां सरस्वतीम् ।
अशनेरमृतस्य चोभयोर्वंशिनश्चाम्बुधराश्च योनयः ॥४३॥

तदिदं परिरञ्ज शोभने भवितव्यप्रियसंगमं वपुः ।
रविपीतजला तपात्यये पुनरोषेन हि युज्यते नदी ॥४४॥

इत्थं रतेः किमपि भूतमदृश्यरूपं
मन्दीचकार मरणव्यवसायबुद्धिम् ।

तत्प्रत्ययाच्च कुमुमायुधबन्धुरेता-
माश्वासयत् सुचरितार्थपदैर्वचोभिः ॥४५॥

अथ मदनवधूरूपप्लवान्तं
व्यसनकृशा परिपालयांबभूव ।

शशिन इव दिवातनस्य लेखा
किरणपरिञ्जयधूसरा प्रदोषम् ॥४६॥

॥ इति श्रीमहाकविकालिदासकृती कुमारसंभवे महाकाव्ये
रतिविलापो नाम चतुर्थः सर्गः ॥

पञ्चमः सर्गः

तथा समर्षं दहता मनोभवं पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।
निनिन्द रूपं हृदयेन पावती १ प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥१॥

इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपतां समाधिमास्वाय तपोभिरात्मनः ।
अवाप्यते वा कथमन्यथा इयं तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः ॥२॥

निशम्य चैनां तपसे कृतोद्यमां सुतां गिरीशप्रतिसक्तमानसाम् ।
उवाच मेना परिरम्य बद्धसा निवारयन्ती महतो मुनिव्रतात् ॥३॥

मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवतास्तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः ।
पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं शिरोषपुष्पं न पुनः पतत्त्रिणः ॥४॥

इति ध्रुवेच्छामनुशासती सुतां शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् ।
क ईप्सितार्थं स्थिरनिश्चयं मनः पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥५॥

कदाचिदासन्नसखीमुखेन सा मनोरथज्ञं पितरं मनस्विनी ।
अयाचतारण्यनिवासमात्मनः फलोदयान्ताय तपःसमाधये ॥६॥

अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा ।
प्रजासु पश्चात् प्रथितं तदारूपया जगाम गौरी शिखरं शिखण्डिमत् ॥७॥

विमुच्य सा हारमहार्यनिश्चया विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् ।
बदन्व बालारुणवध्रु बल्कलं पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥८॥

यथा २ प्रसिद्धं मधुरं शिरोरुहैर्जटाभिरप्येवमभूत् तदाननम् ।
न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥९॥

प्रतिक्षणं सा कृत्तरोमविक्रियां व्रताय मौञ्जीं त्रिगुणां बभार याम् ।
अकारि तत्पूर्वं निबद्धया तथा सरागमस्या रसनागुणास्पदम् ॥१०॥

१. 'पुमान् स्थिये'त्येकशेषः ।

२. प्रसिद्धं भूमिपतैः । इ० रघु० १८।४१

विसृष्टरागादन्नराश्रितितः स्तनाङ्गरागारणिताच्च कन्दुकात् ।
 कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः कृतोऽशसूत्रप्रणयी तथा करः ॥११॥
 महाहंशय्यापरिवर्तनच्युतैः स्वकेशपुष्परपि या स्म द्रुयते ।
 अशेत सा बाहुलतोपघायिनी निषेदुषी स्थण्डिल एव केवले ॥१२॥
 पुनर्ग्रहीतुं नियमस्थया तथा द्वयेऽपि निक्षेप इवार्पितं द्वयम् ।
 लतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं विलोलदृष्टं हरिणाङ्गनासु च ॥१३॥
 अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान् घटस्तनप्रलवणैर्व्यवर्धयत् ।
 गुहोऽपि येषां प्रथमाप्तजन्मनां न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ॥१४॥
 अरण्यबीजाञ्जलिदानलालितास्तथा च तस्यां हरिणा विशश्वसुः ।
 यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात् पुरः सखीनाममिमीत लोचने ॥१५॥
 कृताभिषेका हुतजातवेदसं त्वगुत्तरासङ्गवतोमधीतिनीम् ।
 दिदृक्षवस्तामृषयोऽभ्युपागमन् न धमंवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते ॥१६॥
 विरोधिसत्वोऽभिमतपूर्वमत्सरं द्रुमंरभीष्टप्रसवाचिंतातिथि ।
 नवोत्जाम्बन्तरसंभूतानलं तपोवनं तच्च बभूव पावनम् ॥१७॥
 यदा फलं पूर्वतपःसमाधिना न तावता लभ्यममंस्त काङ्क्षितम् ।
 तदानपेक्ष्य स्वशरीरमादवं तपो महत् सा चरितुं प्रचक्रमे ॥१८॥
 क्लमं ययौ कन्दुकलीलयापि या तथा मुनीनां चरितं व्यगाह्यत ।
 ध्रुवं वपुः काञ्चनपद्मनिमित्तं मृदु प्रकृत्या च ससारमेव च ॥१९॥
 शुची चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां शुचिस्मिता मध्यगता सुमध्यमा ।
 विजित्य नेत्रप्रतिधातिनीं प्रभामनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥२०॥
 तथातितप्तं सवितुर्गंभस्तिभिर्मुखं तदीयं कमलधियं दधौ ।
 अपाङ्गयोः केवलमस्य दीर्घयोः शनैः शनैः श्यामिकया कृतं पदम् ॥२१॥
 अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं रसात्मकस्योद्भूतेश्च रश्मयः ।
 बभूव तस्याः किल पारणाविधिर्न वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः ॥२२॥
 निकामतप्ता विविधेन ब्रह्मिणा नभश्चरेणैन्धनसंभूतेन च ।
 तपात्यये वारिभिरक्षिता नवंभुवा सहोष्णाणममुञ्चद्दृष्ट्वंगम् ॥२३॥

स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः पयोधरोस्सेधनिपातचूणिताः ।
वस्त्रीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः ॥२४॥

शिलाशयां तामनिकेतवासिनीं निरन्तरास्वन्तरवातवृष्टिषु ।
व्यलोकयन्नुन्मिषितैस्तडिन्मयैर्महातपःसाक्ष्य इव स्विताः क्षपाः ॥२५॥

निनाय सात्यन्तहिमोत्किरानिलाः सहस्यराश्रीरुदवासतत्परा ।
परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः पुरो वियुक्ते मिथुने कृपावती ॥२६॥

मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना ।
तुषारवृष्टिक्षतपद्मसंपदां सरोजसन्धानमिवाकरोदपाम् ॥२७॥

स्वयं-विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।
तदप्यपाकीर्णमतः प्रियम्बदां वदन्त्यपर्णेति च तां पुराविदः ॥२८॥

मृणालिकापेलवभेवमादिभिर्व्रतैः स्वमङ्गं ग्लपयन्त्यहर्निशम् ।
तपः शरीरैः कठिनैर्याजितं तपस्विनां दूरमघश्चकार सा ॥२९॥

अथाजिनाषाडधरः प्रगल्भवाग् ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।
विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥३०॥

तमातिथेयी बहुमानपूर्वया सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ।
भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः ॥३१॥

विधिप्रयुक्तां परिगृह्य सत्क्रियां परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् ।
उमां स पश्यन्नुजुनैव चक्षुषा प्रचक्रमे व्रक्तुमनुज्जितकमः ॥३२॥

अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं जलात्पि स्नानविधिक्षमाणि ते ।
अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥३३॥

अपि त्वदावजितवारिसंभृतं प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् ।
चिरोरिभ्रतालक्तकपाटलेन ते तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥३४॥

अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः करस्वदर्भप्रणयापहारिषु ।
य उत्पलाक्षि प्रचलैर्विलोचनेस्तवाक्षिसादृश्यमिव प्रयुञ्जते ॥३५॥

यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये न रूपमित्यव्यभिचारि तद् वचः ।
तथाहि ते शीलमुदारदर्शने तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥३६॥

विकीर्णसप्तर्षिवलिप्रहासिभिस्तथा न गाङ्गः सलिर्लीदिवश्च्युतः ।
 यथा त्वदीयेश्वरितरिंरनाविलेभंहीघरः पावित एष सान्वयः ॥३७॥
 अनेन घर्मः सविशेषमद्य मे त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भाविनि ।
 त्वया मनोनिर्विषयार्थकामया यदेक एव प्रतिगृह्य सेव्यते ॥३८॥
 प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना न मां परं संप्रतिपत्तुमर्हसि ।
 यतः सतां सन्नतगात्रि संगतं मनोषिभिः साप्तपदीनमुच्यते ॥३९॥
 अतोऽत्र किंचिद् भवतीं बहुलमां द्विजातिभावात्पुपन्नचापलः ।
 श्रयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने न चेद् रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि ॥४०॥
 कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधसस्त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं वपुः ।
 श्रमग्यमैश्वर्यमुखं नवं वयस्तपःफलं स्यात् किमतः परं वद ॥४१॥
 भवत्यनिष्टादपि नाम दुःसहान्मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी ।
 विचारमार्गप्रहितेन चेतसा न दृश्यते तच्च कृशोदरि त्वयि ॥४२॥
 अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृतिर्विमानना मुधु कुतः पितुर्गृहे ।
 पराभिमर्शो न तवास्ति कः कर प्रसारयेत् पन्नगरत्नसूचये ॥४३॥
 किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वाढकशोभि बलकलम् ।
 वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥४४॥
 दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः ।
 अयोपगन्तारमलं समाधिना न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥४५॥
 निवेदितं निश्वसितेन सोष्मणा मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।
 न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥४६॥
 अहो स्थिरः कोऽपि तवेप्सितो युवा चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते ।
 उपेक्षते यः श्लथलम्बिनोजंटाः कपोलदेशे कलमाग्नपिङ्गलाः ॥४७॥
 मुनिव्रतंस्त्वामतिमात्रकशिंतां दिवाकरप्लुष्टविभूषणास्पदाम् ।
 शशाङ्गुलेखामिव पश्यतो दिवा सचेतसः कस्य मनो न दूयते ॥४८॥
 अवेमि सौभाग्यमदेन वञ्चितं तव प्रियं यश्चतुरावलोकिनः ।
 करोति लक्ष्यं रविमस्य चक्षुषो न वक्त्रमात्मोयमरालपक्रमणः ॥४९॥

क्रियच्चिरं श्राम्यसि गौरि विद्यते ममापि पूर्वाश्रमसंचितं तपः ।
 तदद्वैतभागेन लभस्व काङ्क्षितं वरं तमिच्छामि च साधु वेदितुम् ॥१०॥
 इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना मनोगतं सा न शशाक शंसितुम् ।
 अथो वयस्यां परिपाश्वर्वतिनीं विवर्तितानञ्जननेत्रमेकात् ॥११॥
 सखी तदीया तमुवाच वणिनं निबोध साधो तव चेत् कुतूहलम् ।
 यदर्थमभोजमिवोष्णवारणं कृतं तपः साधनमेतया वपुः ॥१२॥
 इयं महेंद्रप्रभृतीनाधिश्चियश्चतुर्दिंगीशानवमत्य मानिनी ।
 अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात् पिनाकपाणि पतिमाप्नुमिच्छति ॥१३॥
 असह्यहंकारनिवर्तितः पुरा पुरारिमप्राप्तमुखः शिलीमुखः ।
 इमां हृदि व्यायतपातमक्षणोद् विशीर्णंमूर्तेरपि पुष्पघन्वनः ॥१४॥
 तदाप्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।
 न जातु बाला लभते स्म निवृत्तिं तुवारसंधातशिलातलेष्वपि ॥१५॥
 उपात्तवर्णे चरिते पिनाकिनः सवाष्पकण्ठस्खलितैः पदरियम् ।
 श्रनेकशः किसरराजकन्यका वनान्तसंगीतसखीररोदयत् ॥१६॥
 त्रिभागशेषामु निशामु च क्षणं निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।
 क्व नीलकण्ठं ब्रजसीत्यलक्ष्यवागसत्यकण्ठापितवाहुवन्धना ॥१७॥
 यदा बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे न वेत्सि भावस्थमिमं जनं कथम् ।
 इति स्वहस्तोल्लिखितपत्रं मुग्धया रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥१८॥
 यदा च तस्याधिगमे जगत्पतेरपश्यदन्धं न विधिं विचिन्वती ।
 तदा सहास्माभिरनुजया गुरोरियं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥१९॥
 द्रुमेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयं फलं तपःसाक्षिषु द्रुष्टमेष्वपि ।
 न च प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते मनोरथोऽस्याः क्षमिमीलिसंश्रयः ॥२०॥
 न वेपि स प्रार्थितदुर्लभः कदा सखीभिरस्रोत्तरमोक्षितामिमाम् ।
 तपःकृष्णामभ्युपपत्स्यते सखीं वृषेव सीतां तदवग्रहदाताम् ॥२१॥
 अगूढसद्भावमितोङ्कितजया निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तया ।
 जयीदमेवं परिहास इत्युमामपृच्छदव्यञ्जितहृषेलक्षणः ॥२२॥

प्रथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुली समर्पयन्तो स्फटिकाक्षमालिकाम् ।
 कथञ्चिच्चद्रेस्तनया मितान्नरं चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥६३॥
 यथा श्रुतं वेदविदो वर त्वया जनोऽयमुच्चैः पद-लङ्घनोत्सुकः ।
 तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥६४॥
 अथाह वर्णी विदितो महेश्वरस्तदर्थिनी त्वं पुनरेव वत्से ।
 अमङ्गलाम्यासरति विचिन्त्य तं तवानुवृत्ति न च कर्तुमुत्सहे ॥६५॥
 अवस्तुनिबन्धपरे कथं नु ते करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः ।
 करेण शम्भोर्वलयीकृताहिना सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥६६॥
 त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयं कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।
 वधुदुकूलं कलहंसलक्षणं गजाजिनं शोणितविन्दुवर्षि च ॥६७॥
 चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ।
 अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयोर्विकीर्णकेशामु परेतभूमिषु ॥६८॥
 अयुक्तरूपं किमतः परं वद त्रिनेत्रवक्षःसुलभं तवापि यत् ।
 स्तनद्वयेऽस्मिन् हरिचन्दनाङ्किते पदं त्रिताभस्मरजः करिष्यति ॥६९॥
 इयं च तेऽन्या पुरतो विडम्बना यदूढया वारणराजहार्यया ।
 विलोक्य बृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥७०॥
 द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया पिनाकिनः ।
 कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥७१॥
 वृष्टिर्विर्लपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
 वरेषु यद् बालमृगाक्षि ! मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥७२॥
 निवर्तयास्मादसदीप्सिताग्मनः क्व तद् विघ्नस्त्वं क्व च पुण्यलक्षणा ।
 अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी श्मशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया ॥७३॥
 इति द्विजाती प्रतिकूलवादिनि प्रवेपमानाघरलक्ष्यकोपया ।
 विकुञ्चितध्रूलतमाहिते तथा विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥७४॥
 उवाच चैनं परमार्थतो हरं न वेत्सि नूनं यत एवमात्थ माम् ।
 अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ॥७५॥
 विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गलं निषेव्यते भूतिसमुत्सुकेन वा ।
 जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः किमेभिराशोपहृतात्मवृत्तिभिः ॥७६॥

अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्पदां त्रिलोकनाथः पितृसपथगोचरः ।
 स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते न सन्ति याथार्थ्यविदः पिनाकिनः ॥७७॥
 विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा ।
 कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरं न विश्वमूर्तेरवधार्यते वपुः ॥७८॥
 तदङ्गसंसर्गमवाप्य कल्पते ध्रुवं चित्ताभस्मरजो विणुद्धये ।
 तथाहि नृत्याभिनयक्रियाच्युतं विलिप्यते मौलिभिरम्बरीकसाम् ॥७९॥
 असम्पदस्तस्य वृषेण गच्छतः प्रभिन्नदिव्यारणवाहनो वृषा ।
 करोति पादाव्रुपगम्य मौलिना विनिद्रमन्दाररजोरुणाङ्गुली ॥८०॥
 विवक्षता दोषमपि च्युतात्मना त्वयैकमीशं प्रति साधु भाषितम् ।
 यमामनन्त्यात्मभूवोऽपि कारणं कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥८१॥
 अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।
 ममात्र भावंकरसं मनः स्थितं न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥८२॥
 निवार्यतामालि किमप्ययं वटुः पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।
 न केवलं यो महतोऽप्यभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥८३॥
 इतो गमिष्यामप्यथेति वादिनी चचाल 'वाला स्तनभिन्नवलकला ।
 स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः समाललम्बे वृषराजकेतनः ॥८४॥

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टि-

निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्वहन्ती ।

मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः

शैलाधिराजतनया न ययो न तस्थौ ॥८५॥

अद्यप्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः

क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौली ।

बह्नाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्जं

क्लेशः फलेन हि पुननवता विधत्ते ॥८६॥

॥ इति श्रीमहाकविकालिदासकृतो कुमारसंभवे महाकाव्ये
 पार्वतीतपःफलोदयो नाम पञ्चमः सर्गः ॥

षष्ठः सर्गः

अथ विश्वात्मने गौरी संदिदेश मिथः सखीम् ।
दाता मे भूमतां नाथः प्रमाणीक्रियतामिति ॥१॥

तया व्याहृतसंदेशा सा वभौ निभृता प्रिये ।
चूतयष्टिरिवाभ्याशे मध्वी परभृतोन्मुखी ॥२॥

स तथेति प्रतिज्ञाय विसृज्य कथमप्युमाम् ।
ऋषीञ्ज्योतिर्मवान् सप्त सस्मार स्मरशासनः ॥३॥

ते प्रभामण्डलैर्व्योम द्योतयन्तस्तपोधनाः ।
सारुन्धतीकाः सपदि प्रादुरासन् पुरः प्रभोः ॥४॥

आप्नुतास्तीर-मन्दार-कुमुमोत्कर-वीचिषु ।
व्योमगङ्गाप्रवाहेषु दिङ्नाग-मदगन्धिषु ॥५॥

मुक्तायज्ञोपवीतानि विभ्रतो हैमवल्कलाः ।
रत्नाशसूत्राः प्रन्नज्यां कल्पवृक्षा इवाश्रिताः ॥६॥

अधः-प्रवर्तिताश्वेन समावर्जितकेतुना ।
सहस्ररश्मिना साक्षात् सप्रमाणमुदीक्षिताः ॥७॥

आसक्तबाहु-लतया सार्धमुद्धतया भुवा ।
महावराहदंष्ट्रायां विश्रान्ताः प्रलयापदि ॥८॥

संगंशेषप्रणयनाद् विश्वयोनेरनन्तरम् ।
पुरातनाः पुराविद्भिर्घातार इति कीर्तिताः ॥९॥

प्राक्तनानां विशुद्धानां परिपाकमुपेयुषाम् ।
तपसामुपभुञ्जानाः फलान्यपि तपस्विनः ॥१०॥

तेषां मध्यगता साध्वी पत्युः पादापितेक्षणा ।
साक्षादिव तपःसिद्धिर्बभासे बह्वरुन्धती ॥११॥

तामगौरवभेदेन मुनीपत्रापश्यदीश्वरः ।
 स्त्रीपुमानित्वनास्थेषा वृत्तं हि महितं सताम् ॥१२॥
 तद्दर्शनादभूच्छम्भोर्भूयान् दाराभ्यामादरः ।
 क्रियाणां खलु धर्म्याणां सत्यत्यो मूलकारणम् ॥१३॥
 धर्मेणापि पदं शर्वे कारिते पावंतीं प्रति ।
 पूर्वापराबभीतस्य कामस्योच्छ्वसितं मनः ॥१४॥
 अथ ते मुनयः सर्वे मानयित्वा जगद्गुरुम् ।
 इदमूचुरनूचानाः प्रीतिकण्टकितत्वचः ॥१५॥
 यद् ब्रह्म सम्यगाम्नात् यदग्नी विधिना हुतम् ।
 यच्च तप्तं तपस्तस्य विपक्वं फलमद्य नः ॥१६॥
 यदध्यक्षेण जगतां वयमारोपितास्त्वया ।
 मनोरथस्याविषयं मनोविषयमात्मनः ॥१७॥
 यस्य चेतसि वर्तेथाः स तावत् कृतिनां वरः ।
 किं पुनर्ब्रह्मयोनेर्यस्तव चेतसि वर्तते ॥१८॥
 सत्यमर्काञ्च सोमाञ्च परमध्यास्महे पदम् ।
 अद्य तूच्चंस्तरं ताभ्यां स्मरणानुग्रहात् तव ॥१९॥
 त्वत्संभावितमात्मानं बहु मन्यामहे वयम् ।
 प्रायः प्रत्ययमाधत्ते स्वगुणेषूत्तमादरः ॥२०॥
 या नः प्रीतिविरूपाक्ष त्वदनुध्यानसंभवा ।
 सा किमावेक्षते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥२१॥
 साक्षाद् दृष्टोऽसि न पुनर्विद्यस्त्वां वयमञ्जसा ।
 प्रसीद कथयात्मानं न धियां पथि वर्तसे ॥२२॥
 किं येन सृजसि व्यक्तमुत् येन विभाषि तत् ।
 अथ यस्तस्य संहर्ता भागः कतम एष ते ॥२३॥

अथवा सुमहत्येषा प्रार्थना देव तिष्ठतु ।
 चिन्तितोपस्थितास्तावच्छाधि नः करवाम किम् ॥२४॥
 अथ मौलिगतस्येन्दोर्विशदेदंशनांशुभिः ।
 उपनिबन्धन् प्रभां तन्वीं प्रत्याह परमेश्वरः ॥२५॥
 विदितं वो यथा स्वार्था न मे काश्चित् प्रवृत्तयः ।
 ननु मूर्तिभिरष्टाभिरित्थंभूतोऽस्मि सूचितः ॥२६॥
 सोऽहं तृष्णातुरेर्वृष्टि विद्युत्वानिव चातकं ।
 अरिविप्रकृतैर्देवैः प्रमूति प्रति याचितः ॥२७॥
 अत आहर्तुमिच्छामि पावन्तीमात्मजन्मने ।
 उत्पत्तये हविर्भोक्तुर्यंजमान इवारणिम् ॥२८॥
 तामस्मदर्थं युष्माभिर्याचितव्यो हिमालयः ।
 विक्रिमायै न कल्पन्ते संबन्धाः सदनुष्ठिताः ॥२९॥
 उन्नतेन स्थितिमता धुरमुद्वहता भुवः ।
 तेन योजितसंबन्धं वित्त मामप्यवञ्चितम् ॥३०॥
 एवं वाच्यः स कन्यार्थमिति वो नोपदिश्यते ।
 भवत्प्रणीतमाचारमामनन्ति हि साधवः ॥३१॥
 आर्याप्यरुन्धती तत्र व्यापारं कर्तुमर्हति ।
 प्रायेणंविधे कार्ये पुरन्ध्रीणां प्रगल्भता ॥३२॥
 तत्प्रयातौषधिप्रस्थं सिद्धये हिमवत्पुरम् ।
 महाकोशीप्रपातेऽस्मिन् संगमः पुनरेव नः ॥३३॥
 तस्मिन् संयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे ।
 जहुः परिग्रहबीडां प्राजापत्यास्तपस्विनः ॥३४॥
 ततः परममित्युक्त्वा प्रतस्थे मुनिमण्डलम् ।
 भगवानपि संप्राप्तः प्रथमोद्दिष्टमास्पदम् ॥३५॥
 ते चाकाशमसिष्याममुत्पत्य परमर्षयः ।
 आसेदुरोषधिप्रस्थं मनसा समरंहसः ॥३६॥

अलकामतिवाह्येव वसति वसुसंपदाम् ।
 स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेवोपनिवेशितम् ॥३७॥
 गङ्गात्नोतः-परिक्षिप्तं वप्रास्तज्वलितौषधि ।
 बृहन्मणिशिलासालं गुप्तादपि मनोहरम् ॥३८॥
 जितसिंहभया नागा यत्राशवा विलयोनयः ।
 यक्षाः किम्पुरुषाः पौरा योषितो वनदेवताः ॥३९॥
 शिखरासक्तमेघानां व्यज्यन्ते यत्र वेश्मनाम् ।
 घ्ननुर्गजितसंदिग्धाः करणंमूरजस्वनाः ॥४०॥
 यत्र कल्पद्रुमैरेव विलोलविटपांशुकैः ।
 गूह्ययन्त्र-पताकाश्रीरपौरादर-निर्मिता ॥४१॥
 यत्र स्फटिकहर्म्येषु नक्तमापानभूमिषु ।
 ज्योतिषां प्रतिबिम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम् ॥४२॥
 यत्रौषधीप्रकाशेन नक्तं दाशितसंचराः ।
 अतभिज्ञास्तमित्राणां दुर्दिनेष्वभिसारिकाः ॥४३॥
 यौवनान्तं वयो यस्मिन्नान्तकः कुसुमायुधात् ।
 रतिस्नेहसमुत्पन्ना निद्रा संज्ञाविपर्ययः ॥४४॥
 घ्न भेदभिः सकम्पोष्ठैर्ललिताङ्गुलितर्जनेः ।
 यत्र कोपैः कृताः स्त्रीणामाप्रसादायिनः प्रियाः ॥४५॥
 संतानक-तरुच्छायाऽऽसुप्तविद्याधराध्वगम् ।
 यस्य चोपवनं बाह्यं गन्धवद् गन्धमादनम् ॥४६॥
 अथ ते मुनयो दिव्याः प्रेक्ष्य हैमवतं पुरम् ।
 स्वर्गाभिसंधिसुकृतं वञ्चनामिव भेनिरे ॥४७॥
 ते सद्यन्ति गिरेर्वेगादुन्मुखद्वाःस्ववीक्षिताः ।
 अवतेरुजंटाभारैल्लिखितानलनिश्चलैः ॥४८॥

१. उपहारा हारच्छेयाः कुट्टिमादिषु चित्राणाकृतिभिर्विरचिताः ।
 ३० २० ५।७६

गगनादवतीर्णा सा यथाबद्धपुरस्सरा ।
 तोयान्तर्भास्करालीव रेजे मुनिपरम्परा ॥४६॥
 तानर्घ्यानर्घ्यमादाय दूरात् प्रत्युद्ययौ गिरिः ।
 नमयन् सारगुरुभिः पादन्यासैर्वमुन्धराम् ॥५०॥
 धातुताम्राधरः प्राशुर्देवदारुवृहद्भुजः ।
 प्रकृत्यं व शिलोरस्कः सुव्यक्तो हिमवानिति ॥५१॥
 विधिप्रयुक्तसत्कारैः स्वयं मार्गस्य दशंकः ।
 स तैराक्रमयामास शुद्धान्तं शुद्धकर्मभिः ॥५२॥
 तत्र वेत्रासनासीनान् कृतासनपरिग्रहः ।
 इत्युवाचेश्वरान् वाचं प्राञ्जलिभूधरेश्वरः ॥५३॥
 अपमेवोदयं वर्षमदण्डकुसुमं फलम् ।
 अतर्कितोपपन्नं वो दर्शनं प्रतिभाति मे ॥५४॥
 मूढं बुद्धमिवात्मानं हैमीभूतमिवायसम् ।
 भूमेर्दिवमिवाहृदं मन्ये भवदनुग्रहात् ॥५५॥
 अद्यप्रभृति भूतानामधिगम्योऽस्मि शुद्धये ।
 यदध्यासितमहंद्भिस्तद्भि तीर्थं प्रचक्षते ॥५६॥
 अवेमि पूतमात्मानं द्वयेनेव द्विजोत्तमाः ।
 मूर्ध्नि गङ्गाप्रपातेन घीतपादाम्भसा च वः ॥५७॥
 जङ्गमं प्रंष्यभावे वः स्थावरं चरणाङ्कितम् ।
 विभक्तानुग्रहं मन्ये द्विरूपमपि मे वपुः ॥५८॥
 भवत्संभावनोत्थाय परितोषाय मूच्छते ।
 अपि व्याप्तदिगन्तानि नाङ्गानि प्रभवन्ति मे ॥५९॥
 न केवलं दरीसंस्थं भास्वतां दर्शनेन वः ।
 अन्तर्गतमपास्तं मे रजसोऽपि परं तमः ॥६०॥
 कर्तव्यं वो न पश्यामि स्याच्चेत् किं नोपपद्यते ।
 मन्ये मत्पावनायैव प्रस्थानं भवतामिह ॥६१॥

तथापि तावत् कस्मिंश्चिदाज्ञां मे दातु-महंश ।
 विनियोगप्रसादा हि किङ्कुराः प्रभविष्णुषु ॥६२॥
 एते वयममी दाराः कन्येयं कुलजीवितम् ।
 ब्रूत येनात्र वः कार्यमनास्था वाह्यवस्तुषु ॥६३॥
 इत्युचिवांस्तमेवार्थं गुहामुखविसर्पिणा ।
 द्विरिव प्रतिशब्देन व्याजहार हिमालयः ॥६४॥
 अथाङ्गिरसमग्रप्यमुदाहरणवस्तुषु ।
 ऋषयश्चोदयामासुः 'स च ग्राह महीधरम् ॥६५॥
 उपपन्नमिदं सर्वमतः परमपि त्वयि ।
 मनसः शिखराणां च सदृशी ते समुन्नतिः ॥६६॥
 स्थाने त्वां स्थावरात्मानं विष्णुमाहुस्तथाहि ते ।
 चराचराणां भूतानां कुक्षिराधारतां गतः ॥६७॥
 गामवास्यत् कथं नामो मृणालमृदुभिः फणैः ।
 प्रारसातलमूलात् त्वमवालम्बिष्यथा न चेत् ॥६८॥
 अच्छिन्नामलसंतानाः समुद्रोर्म्यनिवारिताः ।
 पुनन्ति लोकान् पुष्यत्वात् कीर्तयः सरितश्च ते ॥६९॥
 यथैव श्लाघ्यते गङ्गा पादेन परमेष्ठिनः ।
 प्रभवेण द्वितीयेन तथैवोच्छिरसा त्वया ॥७०॥
 तिर्यगूर्ध्वमघस्ताच्च व्यापको महिमा हरेः ।
 त्रिविक्रमोद्यतस्यासीत् स तु स्वाभाविकस्तव ॥७१॥
 यज्ञभागभुजां मध्ये पदमातस्थुषा त्वया ।
 उर्ध्वोर्हिरण्मयं शृङ्गं सुमेरोवितथीकृतम् ॥७२॥
 काठिन्यं स्थावरे काये भवता सर्वमपितम् ।
 इदं तु ते भक्तिनम्रं सतामाराधनं वपुः ॥७३॥

तदागमनकार्यं नः शृणु कार्यं तवैव तत् ।
 श्रेयसामुपदेशात् तु वयमत्रांशभागिनः ॥७४॥
 अणिमादि—गुणोपेतमस्पृष्ट—पुरुषान्तरम् ।
 शब्दमीश्वर इत्युच्चैः साङ्गचन्द्रं विभक्ति यः ॥७५॥
 कलितान्योन्यसामर्थ्यैः पृथिव्यादिभिरात्मभिः ।
 येनेदं ध्रियते विश्वं ध्रुवैर्यानिमिवाद्भवति ॥७६॥
 योगिनो यं विचिन्वन्ति क्षेत्राभ्यन्तरवर्तिनम् ।
 अनावृत्तिभयं यस्य पदमाह्वमनीषिणः ॥७७॥
 स ते दुहितरं साक्षात् साक्षी विश्वस्य कर्मणाम् ।
 वृणुते वरदः शम्भुरस्मत्संक्रामितैः पदं ॥७८॥
 तमर्थमिव भारत्या सुतया योक्नुमर्हसि ।
 अशोच्या हि पितुः कन्या सद्भर्तृप्रतिपादिता ॥७९॥
 यावन्त्येतानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
 मातरं कल्पयन्त्वेनामीशो हि जगतः पिता ॥८०॥
 प्रणम्य शितिकण्ठाय विबुधास्तदनन्तरम् ।
 चरणौ रञ्जयन्त्वस्याश्वत्थामणिमरीचिभिः ॥८१॥
 उमा वधूर्भवान् दाता याचितार इमे वयम् ।
 वरः शम्भुरलं ह्येष त्वत्कुलोद्भूतये विधिः ॥८२॥
 अस्तोतुः स्तूयमानस्य वन्द्यस्यानन्यवन्दिनः ।
 सुतासंबन्धविधिना भव विश्वगुरोर्गुरुः ॥८३॥
 एवंवादिनि देवपौ पाश्वे पितुरधोमुखी ।
 लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥८४॥
 शैलः संपूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदक्षत ।
 प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यास्येषु कुटुम्बिनः ॥८५॥
 मेने मेनापि तत्सर्वं पत्युः कार्यमभीप्सितम् ।
 भवन्त्यव्यभिचारिण्यो भर्तुरिष्टे पतिव्रताः ॥८६॥

इदमत्रोत्तरं न्याय्यमिति बुद्ध्या विमृश्य सः ।
आददे वचसामन्ते मङ्गलालङ्कृतां सुताम् ॥८७॥

एहि विश्वात्मने वत्से भिक्षासि परिकल्पता ।
अथिनो मुतयः प्राप्तं गृहमेधिफलं मया ॥८८॥

एतावदुक्त्वा तनयामुपीनाह महीधरः ।
इयं नमति वः सर्वास्त्रलोचनवधूरिति ॥८९॥

ईप्सितायंक्रियोदारं तेऽभिनन्द्य गिरेर्वचः ।
आशीर्भरेधयामासुः पुरःपाकाभिरम्बिकाम् ॥९०॥

तां प्रणामादर—स्त—जाम्बूनद—वतंसकाम् ।
अङ्कमारोपयामास लज्जमानामरुन्वती ॥९१॥

तन्मातरं चाश्रुमुखो दुहितृस्नेहविकलवाम् ।
वरस्यानन्यपूर्वस्य विशोकामकरोद् गुणैः ॥९२॥

वैवाहिकीं तिथिं पृष्ठास्तत्क्षणं हरबन्धुना ।
ते श्र्यहादूर्ध्वमाख्याय चेरुत्तीरपरिग्रहाः ॥९३॥

ते हिमालयमामन्थ्य पुनः प्राप्य च शूलिनम् ।
सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः ॥९४॥

पशुपतिरपि तान्वहानि कृच्छ्रा-
दगमयदद्रिमुतासभागमोत्कः ।
कमपरमवशं न विप्रकुपुं-
विभुमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः ॥९५॥

॥ इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये
उमाप्रदानो नाम षष्ठः सर्गः ॥

सप्तमः सर्गः

अयोधवीनामधिपस्य वृद्धो तिथो च जामित्रगुणान्वितायाम् ।
 समेतवन्धुर्हिमवान् सुताया विवाहदीक्षाविधिमन्वतिष्ठत् ॥१॥
 वैवाहिकः कौतुकसंविधानेर्गृहे गृहे व्यग्रपुरनिधिवगम् ।
 आसीत् पुरं सानुमतोऽनुरागादन्तःपुरं चंकुलोपमेयम् ॥२॥
 संतानकाकीर्णमहापथं तन्वीनांशुकैः कल्पितकेतुमालम् ।
 भासोज्ज्वलत्काञ्चनतोरणानां स्थानान्तरं स्वर्गं इवावभासे ॥३॥
 एकेव सत्यामपि पुत्रपङ्क्तौ चिरस्य दृष्टेव मृतोत्थितेव ।
 आसन्नपाणिग्रहणेति पित्रोरुमा विश्लेषोच्छ्वसितं बभूव ॥४॥
 अङ्काद् ययावङ्कमुदीरिताशीः सा मण्डनान्मण्डनमन्वभुङ्क्त ।
 संबन्धिभिन्नोऽपि गिरेः कुलस्य स्नेहस्तदेकायतनं जगाम ॥५॥
 मंत्रे मुहूर्ते शशलाञ्छनेन योगं गतासुत्तरफल्गुनीषु ।
 तस्याः शरीरे प्रतिकर्म चकृबन्धुस्त्रियो याः पतिपुत्रवत्यः ॥६॥
 सा गौरसिद्धार्चनिवेशवद्भिर्दूर्वाप्रवालैः प्रतिभिन्नशोभम् ।
 निर्नाभि कौशेयमुपात्तबाणमभ्यङ्गनेपथ्यमलञ्चकार ॥७॥
 बभौ च संपकंमुपेत्य बाला नवेव दीक्षाविधिसायकेन ।
 करेण भानोर्बहुलावसाने संधुष्यमाणेव शशाङ्कलेखा ॥८॥
 तां लोधकल्केन हृताङ्गतंलामाश्यानकालेयकृताङ्गरागाम् ।
 वासो वसानामभिषेकयोभ्यं नार्यश्चतुष्काभिमुखं व्यनेषुः ॥९॥
 विन्यस्तवैदूर्यशिलातलेऽस्मिन्नावद्धमुक्ताफलभक्तिचित्रे ।
 आवजिताष्टापदकुम्भतोयैः सतूर्यमेतां स्नपयांबभूवः ॥१०॥

१. चतुष्पथं-सा.

२. एकेव-सा.

३. नवेन. म., विवाह-सा. अनयोर्बहुलावसानोयत्वसमकोटिकमुपमेयपक्षे
 किमपि न ।

सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री गृहीत^१पत्युद्गमनीयवस्त्रा ।
निर्वृत्तपञ्चन्यजलाभिषेका प्रफुल्लवाशा वसुधेव रेजे ॥११॥

तस्मात् प्रदेशाच्च वितानवन्तं युक्तं मणिस्तम्भचतुष्टयेन ।
पतिव्रताभिः परिगृह्य निन्ये क्लृप्तासनं कौतुकवेदिमध्यम् ॥१२॥

तां प्राङ्मुखीं तत्र निवेश्य तन्वीं क्षणं व्यलम्बन्त पुरोनिषण्णाः ।
भूतार्थशोभाह्वियमाणेनेत्राः प्रसाधने सन्निहितेऽपि नायं ॥१३॥

घृपोष्मणा त्याजितमार्द्रभावं केशान्तमन्तःकुसुमं तदीयम् ।
पर्याक्षिपत् काचिदुदारबन्धं दूर्वावता पाण्डुमधूकदाम्ना ॥१४॥

विन्यस्तशुक्लागुरु चक्रुरङ्गं गोरोचनापत्रविभक्तमस्याः ।
सा चक्रवाकाङ्कितसंकेतायास्त्रिभ्रतोतसः कान्तिमतीत्य तस्थौ ॥१५॥

लग्नद्विरेफं परिभूय पद्मं समेषलेखं शशिनश्च विन्ध्वम् ।
तदाननश्रीरलकैः प्रसिद्धैश्चिच्छेद सादृश्यकथाप्रसङ्गम् ॥१६॥

कर्णापितो लोभ्रकषायरूपे गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरे ।
तस्याः कपोले परभागलाभाद् बबन्ध चक्षुषि यवप्ररोहः ॥१७॥

रेखाविभक्तः सुविभक्तगात्र्याः किञ्चिन्मधूच्छिष्टविमृष्टरागः ।
कामप्याभिव्या स्फुरितैरपुष्यदासन्नलावण्यफलोऽवरोष्ठः ॥१८॥

पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।
सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्माल्येन तां निर्वचनं जघान ॥१९॥

तस्याः सुजातोत्पलपत्रकान्ते प्रसाधिकाभिर्नयने निरीक्ष्य ।
न चक्षुषोः कान्तिविशेषबुद्ध्या कालाञ्जनं मुङ्गलमित्युपात्तम् ॥२०॥

सा संभवद्भिः कुमुमंलंतेव ज्योतिर्भिरुद्यद्भिरिव त्रियामा ।
सरिद् विहङ्गैरिव लोयमानैरामुच्यमानाभरणा चकासे ॥२१॥

आत्मानमालोक्य च शोभमानमादर्शविम्बे स्तिमितायताक्षी ।
हरोपयाने त्वरिता बभूव स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेषः ॥२२॥

१. प्रत्युद्गमनीयेति छन्दोमञ्जरीपाठः । शीर्षविकल्पाय इ. रघु. १२।७१

२. प्रसिद्धैरसङ्कृतैः ।

अथाङ्गुलिभ्यां हरितालमाद्रं माङ्गल्यमादाय मनःशिलां च ।
कणविसक्तामलदन्तपत्रं माता तदीयं मुखमुग्रमय्य ॥२३॥

उमास्तनोद्भेदमनु प्रवृद्धो मनोरथो यः प्रथमं बभूव ।
तमेव मेना दुहितुः कथंचिद् विवाहदोक्षातिलकं चकार ॥२४॥

बबन्ध चाश्राकुलदृष्टिरस्याः स्थानान्तरे कल्पितसन्निवेशम् ।
धाश्र्यङ्गुलीभिः प्रतिसार्यमाणमूर्णामयं कौतुक-हस्तसूत्रम् ॥२५॥

क्षीरोदवेलेव सफेनपुञ्जा पर्याप्तचन्द्रेव शरत्त्रियामा ।
नवं नवक्षीमनिवासिनी सा भूयो बभौ दर्पणमादधाना ॥२६॥

तामर्चिताम्यः कुलदेवताम्यः कुलप्रतिष्ठां प्रणमय्य माता ।
अकारयत् कारयितव्यदक्षा क्रमेण पादग्रहणं सतीनाम् ॥२७॥

अखण्डितं प्रेम लभस्व पत्युरित्युच्यते ताभिहमा स्म तस्मा ।
तया तु तस्याद्वैशरीरभाजा पश्चात्कृताः स्निग्धजनाशिपोऽपि ॥२८॥

इच्छाविभूत्योरनुरूपमद्विस्तस्याः कृतो कृत्यमशेषयित्वा ।
सम्यः सभाषां सुहृदास्वितायां तस्त्रौ वृषाङ्कागमनप्रतीक्षः ॥२९॥

तावद् भवस्यापि कुबेरशैले तत्पूर्वपाणिग्रहणानुरूपम् ।
प्रसाधनं मातृभिरादृताभिन्यस्तं पुरस्तात् पुरशासनस्य ॥३०॥

तद्गौरवान्मङ्गलमण्डनश्रीः सा पस्पृशे केवलमोश्वरेण ॥
स एव वेधः परिणेतुरिष्टं भावान्तरं तस्य विभोः प्रपेदे ॥३१॥

बभूव भस्मैव सिताङ्गरागः कपालमेवामलशेखरश्रीः ।
उपान्तभागेषु च रोचनाङ्को गजाजिनस्यैव दुकूलभावः ॥३२॥

शङ्खान्तरद्योति विलोचनं यदन्तर्निविष्टमलपिङ्गतारम् ।
सान्निध्यपक्षे हरितालमध्यास्तदेव जातं तिलकक्रियायाः ॥३३॥

यथाप्रदेशं भुजगेश्वराणां करिष्यतामाभरणान्तरत्वम्^१ ।
शरीरमात्रं विकृतिं प्रपेदे तथैव तस्थुः फणरत्नशोभाः ॥३४॥

१. शङ्खः कपालास्त्रि.

२. अन्तरं भेदः ।

दिवापि निष्टभ्रूतमरोचिभासा बाल्यादनाविष्कृतलाञ्छनेन ।
 चन्द्रेण नित्यं प्रतिभिन्नमौलेश्चूडामणेः किं ग्रहणं हरस्य ॥३५॥
 इत्यद्भुतैकप्रभवः प्रभावात् प्रसिद्धतेपथ्यविधेविधाता ।
 आत्मानमासन्नगणोपनीते खड्गे निषक्तप्रतिमं ददर्श ॥३६॥
 स गोपति नन्दिभूजावलम्बी शार्दूलचर्मन्तरितोरुपृष्ठम् ।
 तद्भक्तिसंक्षिप्तबृहत्प्रमाणमारुह्य कंलासमिव प्रतस्थे ॥३७॥
 तं मातरो देवमनुव्रजन्त्यः स्ववाहनक्षोभचलावतंसाः ।
 मुखैः प्रभामण्डलरेणुगौरैः पद्माकरं चक्रुरिवान्तरीक्षम् ॥३८॥
 तासां च पश्चात् कनकप्रभाणां काली कपालाभरणा चकासे ।
 बलाकिनी नीलपयोदराजी दूरं पुरःक्षिप्तशतह्रदेव ॥३९॥
 ततो गणैः शूलभूतः पुरोगैरुदीरितो मङ्गलतूर्यधोषः ।
 विमानश्रृङ्गाभ्यवगाहमानः शशंस सेवावसरं सुरेभ्यः ॥४०॥
 उपाददे तस्य सहलरश्मिस्तत्पट्टा नवं निर्मितमातपत्रम् ।
 स तद्दुकूलादविदूरमौलिबंधौ पतद्गङ्गा इवोत्तमाङ्गे ॥४१॥
 मूर्ते च गङ्गायमुने तदानीं सचामरे देवमसेविधाताम् ।
 समुद्रगारूपविपर्ययेऽपि सहंसपाते इव लक्ष्यमाणे ॥४२॥
 तमभ्यगच्छत् प्रथमो विधाता श्रीवत्सलक्ष्मा पुरुषश्च साक्षात् ।
 जयेति वाचा महिमानमस्य संवद्व्यन्तौ हविषेव बह्निम् ॥४३॥
 एकैव मूर्तिर्विभिन्ने त्रिधा सा सामान्यभेषां प्रथमावस्त्वम् ।
 विष्णोर्हरस्तस्य हरिः कदाचिद्वेषा 'स्तयोस्तावपि धातुराद्यौ ॥४४॥
 तं लोकपालाः पुरुहूतमुख्याः धीलक्षणोत्सर्गविनोतवेषाः ।
 दृष्टिप्रदाने कृतनन्दिसंज्ञास्तद्दृशिताः प्राञ्जलयः प्रणेमुः ॥४५॥
 कम्पेन मूर्ध्नः शतपत्रयोनि वाचा हरि वृत्रहणं स्मितेन ।
 आलोकमात्रेण सुरानशेषान् सम्भावयामास यथाप्रधानम् ॥४६॥

तस्मै जयाशीः ससृजे पुरस्तात् सप्तपिंभिस्तान् स्मितपूर्वमाह ।
विवाहपत्रे विततेऽत्र धूपमध्वयैवः पूर्ववृता मयेति ॥४७॥

विश्वावसुप्राग्रहरैः प्रवीणैः संगीयमानत्रिपुरावदानः ।
ब्रह्मानमध्वान्तविकारलङ्घयस्ततार ताराधिपखण्डधारी ॥४८॥

श्वे श्वेलगामी तमुवाह वाहः सशब्दचामोकरकिङ्किणिकः ।
तटाभिघातादिव लग्नपङ्के धुन्वन् मुहुः प्रोतघने विषाणे ॥४९॥

स प्रापदप्राप्तपराभियोगं नगेन्द्रगुप्तं नगरं मुहूर्तत् ।
पुरोविलम्बेर्हंरदृष्टिपातैः सुवर्णसूत्रैरिव कृष्यमाणः ॥५०॥

तस्योपकण्ठे घननीलकण्ठः कुतूहलादुन्मुखपौरदृष्टः ।
स्ववाणचिह्लादवतीयं मार्गादासन्नभूपृष्ठमियाय देवः ॥५१॥

तमृद्धिमद्वन्धूजनाविरुडेवृन्देगंगानां गिरिचक्रवर्ती ।
प्रत्युज्जगामागमनप्रतीतः प्रफुल्लवृक्षैः कटकैरिव स्वैः ॥५२॥

वर्गविभो देवमहोधराणां द्वारे पुरस्योद्वटितापिधाने ।
समीयतुर्द्वारविसर्पिंघोषो भिन्नैकसेतु पयसामिवौघौ ॥५३॥

ह्योमानभूद् भूमिधरो हरेण त्रैलोक्यवन्द्येन कृतप्रणामः ।
पूर्वं महिम्ना स हि तस्य दूरमावर्जितं नात्मशिरो विवेद ॥५४॥

स प्रीतिबोगाद् विकसन्मुखश्रीजांमातुरग्रेसरतामुपेत्य ।
प्रावेशयन्मन्दिरमृद्धमेनमागुल्फ—कीर्णापण—भागं—पुष्पम् ॥५५॥

तस्मिन् मुहूर्ते पुरसुन्दरीणामीषानसंदर्शनलालसानाम् ।
प्रासादमालासु बभूवुरित्थं त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥५६॥

आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्यः ।
बन्धुं न संभावित एव तावत् करेण रुद्धोऽपि न केशपाशः ॥५७॥

प्रसाधिकाऽऽलम्बितमप्रपादमाक्षिप्य काचिद् द्रवरागमेव ।
उत्पृष्टलीलागतिरागवाक्षादलक्तकाङ्क्षां पदवो ततान् ॥५८॥

विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन संभाव्य तद्वञ्चितवामनेत्रा ।
तथैव वातायनसन्निकर्षं ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥५९॥

जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्ना न वदन्व नीवीम् ।
 नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण हस्तेन तस्याववलम्ब्य वासः ॥६०॥
 अर्द्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः पदे पदे हुनिमित्ते गलस्ती ।
 कस्याश्विदासीद् रसना तदानीमङ्गुष्ठमूलापितसूत्रशेषा ॥६१॥
 तासां मुलैरासवगन्धगर्भेर्व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।
 विलोलनेत्रभ्रमरैर्गंवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥६२॥
 तावत् पताकाकुलमिन्दुमौलिरुत्तोरणं राजपथं प्रपेदे ।
 प्रासादशृङ्गाणि दिवापि कुर्वन्ज्योत्स्नाभिषेकद्विगुणद्युतीनि ॥६३॥
 तमेकदृश्यं नयनैः पिवन्त्यो नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।
 तथाहि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥६४॥
 स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्धमपर्णया पेलवयापि तप्तम् ।
 या दास्यमप्यस्य लभेत नारी सा स्यात् कृतायां किमुताङ्कशय्याम् ॥६५॥
 परस्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिवं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।
 अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां विफलोऽभविष्यत् ॥६६॥
 न नूनमारूढरूपा शरीरमनेन दग्धं कुसुमायुधस्य ।
 व्रीडादमुं देवमुदीक्ष्य मन्ये स न्यस्तदेहः स्वयमेव कामः ॥६७॥
 अनेन संबन्धमुपेत्य दिष्ट्या मनोरथप्रायित्तमोष्करेण ।
 मूर्धानमालि क्षितिधारणोच्चमुच्चैस्तरं वक्ष्यति शैलराजः ॥६८॥
 इत्योषधिप्रस्थविलासिनीनां शृण्वन् कथाः श्रोत्रमुखास्त्रिनेत्रः ।
 केयूरचूर्णाकृतलाजमुष्टि हिमालयस्यालयमाससाद् ॥६९॥
 तत्रावतीर्याच्युतदत्तहस्तः शरद्धनाहीघृतिमानिवोक्षणः ।
 क्रान्तानि पूर्वं कमलासनेन कक्ष्यान्तराण्यद्रिपतेविवेश ॥७०॥
 तमन्वगिन्द्रप्रमुखाश्च देवाः सप्तषिपूर्वाः परमर्षयश्च ।
 गणाश्च गिर्यालयमभ्यगच्छन् प्रणस्तमारम्भमिद्वोत्तमायाः ॥७१॥
 तत्रेश्वरो विष्टरभाग् यथावत् सरत्नमर्घ्यं मधुमच्च गव्यम् ।
 नवे दुकूले च नगोपनीतं प्रत्यग्रहीत् सर्वममन्त्रवर्जम् ॥७२॥

दुकूलवासाः स वधूसमीपं निन्ये विनीतैरवरोधदक्षैः ।
वेलासमीपं स्फुटफेनराजिर्नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादं ॥७३॥

तया प्रवृद्धाननचन्द्रकान्त्या प्रफुल्लचक्षुःकुमुदः कुमार्या ।
प्रसन्नचेतःसलिलः शिवोऽभूत् संसृज्यमानः शरदेव लोकः ॥७४॥

तयोः समापत्तिषु कातराणि किञ्चिद् व्यवस्थापितसंहृतानि ।
ह्रीयन्त्रणां तत्क्षणमन्वभूवन्नन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥७५॥

तस्याः करं शैलगुरूपनीतं जग्राह ताम्राङ्गुलिमष्टमूर्तिः ।
उमातनौ गूढतनोः स्मरस्य तच्छङ्किनः पूर्वमिव प्ररोहम् ॥७६॥

रोमोदगमः प्रादुरभूदुमायाः स्वित्राङ्गुलिः पुङ्गवकेतुरासीत् ।
वृत्तिस्तयोः पाणिममागमेन समं विभक्तेव मनोभवस्य ॥७७॥

प्रयुक्तपाणिग्रहणं यदन्यद् वधूवरं पुष्यति कान्तिमप्रधाम् ।
सान्निध्ययोगादनयोस्तदानीं किं कथ्यते श्रीरुभयस्य तस्य ॥७८॥

प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानोरुदक्षिपस्तन्मिधुनं चकासे ।
मेरोरुपान्तेष्विव वतमानमन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥७९॥

तौ दम्पती त्रिः परिणीय वह्निमन्योन्यसंस्पर्शनिमीलिताक्षौ ।
स कारयामास वधूं पुरोधास्तस्मिन् समिद्धार्चिषि लाजमोक्षम् ॥८०॥

सा लाजधूमाञ्जलिमिष्टगन्धं गुरूपदेशाद् वदनं निनाय ।
कपोलसंसर्पिंशिस्रः स तस्या मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥८१॥

तदीषदार्राकृणगण्डलेखमुच्छ्वासिकालाञ्जनरागमदणोः ।
वधूमुत्तं वलान्तयवावतंसमाचारधूमग्रहणाद् वभूव ॥८२॥

वधूं द्विजः प्राह तवैष वत्से वह्निर्विवाहं प्रति कर्मसाक्षी ।
शिवेन भर्त्रा सह धर्मचर्या कार्या त्वया मुक्तविचारयेति ॥८३॥

आलोचनान्तं धवणे वितत्य पीतं गुरोस्तद्वचनं भवान्या ।
निदाघकालोत्पणतापयेव माहेन्द्रमम्भः प्रथमं पृथिव्या ॥८४॥

ध्रुवेण भर्त्रा ध्रुवदर्शनाय प्रयुज्यमाना प्रियदर्शनेन ।
सा दृष्ट इत्याननमुन्नमस्य ह्रीसन्नकण्ठी कथमभ्युवाच ॥८५॥

इत्थं विधिज्ञेन पुरोहितेन प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारो ।
 प्रणेमतुस्तौ पितरो प्रजानां पयासनस्थाय पितामहाय ॥८६॥
 वधुर्विधात्रा प्रतिनन्द्यते स्म कल्याणि वारप्रसवा भवेति ।
 वावस्पतिः सन्नपि सोऽष्टमूर्तौ त्वाशास्यांचन्तास्तिमितो बभूव ॥८७॥
 क्लृप्तोपचारां चतुरस्रवेदीं तावेत्य पञ्चात् कनकासनस्थौ ।
 जायापती लौकिकमेघणीयमाद्रोक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥८८॥
 पत्रान्तलग्नं जलविन्दुजालं राकृष्ट-मुक्ताफल-जाल-शोभम् ।
 तयोरुपर्यायितनालदण्डमाधत्त लक्ष्मीः कमलातपत्रम् ॥८९॥
 द्विधा प्रयुक्तेन च बाङ्गमयेन सरस्वती तन्मिश्रुणं नुनाव ।
 संस्कारपूतेन वरं वरेण्यं वधुं मुखग्राह्यानिदन्धनेन ॥९०॥
 तौ सन्धिषु व्यञ्जितवृत्तिभेदं रसान्तरेषु प्रतिबद्धरागम् ।
 अणुशयतामप्सरसां मुहूर्तं प्रयोगमाद्यं ललिताङ्गहारम् ॥९१॥
 देवास्तदन्ते हरमूढभायं किरोद्वद्वाञ्छलयो निपत्य ।
 शापावसाने प्रतिपन्नमूर्त्तैर्ययाचिरे पञ्चशरस्य सेवाम् ॥९२॥
 तस्यानुमेने भगवान् विमन्युर्व्यापारमात्मन्यपि सायकानाम् ।
 कालप्रयुक्ता खलु कार्यविद्भिर्विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति ॥९३॥
 अथ विबुधगणांस्तानिन्दुमौलिर्विसृज्य,
 क्षितिधरपतिकन्यामाददानः करेण ।
 कनक-कलशयुवतं भक्तिशोभासनाथं,
 क्षितिधिरचितशय्यं कौतुकागारमागात् ॥९४॥
 नवपरिणयलज्जाभूषणां तत्र गौरी,
 वदनमपहरन्ती तत्कृताक्षेपमोक्षः ।
 अपि शयनसखीभ्यो दत्तवाचं कथंचित्,
 प्रमथमुखविकारं हंसियामास मूढम् ॥९५॥
 ॥ इति श्रीमहाकविकालिदासकृतो कुमारसंभवे महाकाव्ये
 उमापरिणयो नाम सप्तमः सर्गः ॥

अष्टमः सर्गः

पाणिपीडनविधेरनन्तरं शैलराजदुहितुह्रं प्रति ।
भावसाध्वसपरिग्रहादभूत् कामदोहदमनोहरं वपुः ॥१॥

व्याहृता प्रतिवचो न सन्दधे गन्तुमैच्छदबलम्बितांशुका ।
सेवते स्म शयनं पराङ्मुखी सा तथापि रतये पिनाकिनः ॥२॥

कैतवेन शयिते कुतूहलात् पार्वती प्रतिमुखं निपातितम् ।
चक्षुरुन्मिषति सस्मितं प्रिये विद्युताहतमिव न्यमीलयत् ॥३॥

नाभिदेशनिहितः सकम्पया शङ्करस्य रुधे तथा करः ।
तददुकूलमथ चाभवत् स्वयं दूरमुञ्चस्वसितनीविवन्धनम् ॥४॥

एवमालि निगूहीतसाध्वसं शङ्करो रहसि सेष्यतामिति ।
सा सखीभिरुपदिष्टमाकुला नास्मरत् प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥५॥

अप्यवस्तुनि कथाप्रवृत्तये प्रश्नतत्परमनङ्गशासनम् ।
वीक्षितेन परिवीक्ष्य पार्वती मूढकम्पमयमुत्तरं ददौ ॥६॥

शूलिनः करतलद्वयेन सा संनिरुध्य नयने हृतांशुका ।
तस्य पश्यति ललाटलोचने मोघयलविधुरा रहस्यभूत् ॥७॥

चुम्बनेष्वघरदानवर्जितं बिभ्रहस्तसदयोपगूहनम् ।
निलिष्टमन्मथमपि प्रियं प्रभोर्दुर्लभप्रतिकृतं वधूरतम् ॥८॥

यन्मुखग्रहणमक्षाताघरं दानमव्रणपदं नखस्य यत् ।
यद् रतं च सदयं प्रियस्य तत् पार्वती विषहृते स्म नेतरत् ॥९॥

रात्रिवृत्तमनुयोक्तुमुद्यतं सा प्रभातसमये सखीजनम् ।
नाकरोदपकुतूहलं ह्रिया शंसितुं तु हृदयेन तत्त्वरे ॥१०॥

दर्पणे च परिभोगदर्शिनीं पृष्ठतः प्रणयिनो निषेदुषः ।
प्रेक्ष्य बिम्बमुपबिम्बमात्मनः कानि कानि न चकार लज्जया ॥११॥

नीलकण्ठपरिभुक्तयौवनो तां विलोक्य जननी समाश्वसत् ।
भर्तृवल्लभतया हि मानसीं मातुरस्पति शुचं वधूजनः ॥१२॥

वासराणि कतिचित् कथञ्चन स्थाणुना रतमकारि चानया ।
जातमन्मथरसा शनैः शनैः सा मुमोच रतिदुःखशीलताम् ॥१३॥

सस्वजे प्रियमुरोनिपीडनं प्रार्थितं मुखमनेन नाहरत् ।
मेखलाप्रणयलोलतां गतं हस्तमस्य शिथिलं करोष सा ॥१४॥

भावसूचितमदुष्टविप्रियं दाढ्यं भाक् क्षणविभोगकातरम् ।
कंश्चिदेव दिवसंस्तथा तयोः प्रेम गूढमितरेतराश्रयम् ॥१५॥

तं यथात्मसदृशं वरं वधूरन्वरज्यत वरस्तथैव ताम् ।
सागरादंतपगा हि जाह्नवी सोऽपि तन्मुखरसैकवृत्तिभाक् ॥१६॥

शिष्यतां निधुवनोपदेशिनः शङ्करस्य रहसि प्रपन्नया ।
शिक्षितं युवतिनेपुणं तया यत्, तदेव गुरुदक्षिणीकृतम् ॥१७॥

दष्टमुक्तमधरोष्ठमम्बिका वेदनाविधुतहस्तपल्लवा ।
शीतलेन निरवापयत् क्षणं मौलिचन्द्रशकलेन मूलिनः ॥१८॥

चुम्बनादलकचूर्णदूषितं शङ्करोऽपि नयनं ललाटजम् ।
उच्छ्वसत्कमलगन्धये ददौ पार्वतीवदनगन्धवाहिने ॥१९॥

एवमिन्द्रियसुखस्य वर्त्मनः सेवनादनुगृहीतमन्मथः ।
शैलराजभवने सहोमवा मासमात्रमवसद् वृषध्वजः ॥२०॥

सोऽनुमान्य हिमवन्तमात्मभूरात्मजाविरहदुःखवेदितम् ।
तत्र तत्र विजहार संपतन्नप्रमेयगतिना ककुक्षता ॥२१॥

मेरुमेत्य मरुदाशुगोक्षकः पार्वतीस्तनपुरस्कृतान् कृती ।
हेमपल्लवविभङ्गसंस्तरानन्वभूत् सुरतमर्दनक्षमान् ॥२२॥

पद्मनाभचरणाङ्किताशमनु प्राप्तवत्स्वमृतविप्रुषो नवाः ।
मन्दरस्य कटकैषु चावसत् पार्वतीवदनपश्यदृष्टदः ॥२३॥

रावणध्वनितभीतया तया कण्ठसक्तदृढबाहुवन्धनः ।
एकपिङ्गलगिरी जगद्गुरुनिर्विवेश विशदाः शक्तिप्रभाः ॥२४॥

तस्य जातु मलयस्थलीरते धृतचन्दनलतः प्रियावलमम् ।
प्राञ्चचाम सलवङ्गकेसरश्चाटुकार इव दक्षिणानिलः ॥२५॥

हेमतामरसताडितप्रिया तत्कराम्बुविनिमीलितेक्षणा ।
सा व्यगाहत् तरङ्गिणीमुमा मीनपङ्क्तिपुनरुक्तमेखला ॥२६॥

तां पुलोमतनयालकोचितः पारिजातकुसुमः प्रसाधयन् ।
नन्दने चिरमयुग्मलोचनः सस्पृहं मुरवधूमिरोक्षितः ॥२७॥

इत्पभौममनुभय शङ्करः पार्थिवं च दयितासखः सुखम् ।
लोहितायति कदाचिदातपे गन्धमादनवनं व्यगाहत् ॥२८॥

तत्र काञ्चनशिलातलाश्रयो नेत्रगम्यमवलोक्य भास्करम् ।
दक्षिणोत्तरभृजव्यपाश्रया व्याजहार सहधर्मचारिणीम् ॥२९॥

पद्मकान्तिमरुणत्रिभागयोः संक्रमय्य तव नेत्रयोरिव ।
संक्षये जगदिव प्रजेश्वरः संहरत्यहरसावहर्षितः ॥३०॥

सीकरव्यतिकरं मरीचिभिर्दूरयत्यवनते विवस्वति ।
इन्द्रचापपरिवेषशून्यतां निर्भरास्तव पितुर्ब्रजन्त्यमी ॥३१॥

दष्टतामरसकेसरस्रजोः क्रन्दतोर्विपरिवृत्तकण्ठयोः ।
निध्नयोः सरसि चक्रवाकयोरल्पमन्तरमनल्पतां गतम् ॥३२॥

स्थानमार्हिकमपास्य दन्तिनः सल्लकीचिटपभङ्गवासितम् ।
आविभातचरणाय गृह्णते वारि वारिरुहवद्वषट्पदम् ॥३३॥

पश्य पश्चिमदिगन्तलम्बिना निर्मितं मितकथे विवस्वता ।
लब्धया प्रतिमया सरोऽम्भसां तापनीयमिव सेतुवन्धनम् ॥३४॥

उत्तरन्ति विनिकीर्यं पल्वलं गाढपङ्कमतिबाहितातपाः ।
दंष्ट्रिणो वनवराहपूषपा दष्टभङ्गुरविसाङ्कुरा इव ॥३५॥

एष वृक्षशिखरे कृतास्पदो जातरूपरसगौरमण्डलम् ।
होयमानमहरत्ययातापं पीवरोरु पिवतोव वहिणः ॥३६॥

पूर्वभागतिमिरप्रवृत्तिभिव्यक्तपङ्कमिव जातमेकतः ।
सं हृतातपजलं विवस्वता भाति किञ्चिदिव शेषवत्सरः ॥३७॥

आविशद्भिरुज्ज्वलं मुग्धमूल-सेक-सरसैश्च वृक्षकैः ।
 आश्रमाः प्रविशदप्रचनवा विभ्रति त्रियमुदीरितान्नयः ॥३८॥
 वद्धकोशमपि तिष्ठति क्षणं सावशेषविवरं कुशेजयम् ।
 पट्पदाय वसति ग्रहीष्यते प्रीतिपूर्वमिव दातुमन्तरम् ॥३९॥
 दूरमग्नपरिभेयरश्मिना वारुणो दिगरुणेन भानुना ।
 भाति केसरवतेव मण्डिता बन्धुजीवतिलकेन कन्यका ॥४०॥
 सामभिः सहचराः सहस्रशः स्पन्दनाश्वहृदयङ्गमस्वनेः ।
 भानुमग्निपरिकीर्णतेजसं संस्तुवन्ति किरणोष्मपायिनः ॥४१॥
 सोऽप्यमानतशिरोधरं ह्यैः कर्णचामरविषद्वितेक्षणैः ।
 अस्तमेति युगभुम्नकेसरैः सन्निधाय दिवसं महोदधौ ॥४२॥
 खं प्रसुप्तमिव संस्थिते रवौ तेजसो महत ईदृशी गतिः ।
 तत् प्रकाशयति यावदुद्गतं मौलनाय खलु तावतश्च्युतम् ॥४३॥
 संध्ययाप्यनुगतं रवेर्वपुर्वन्द्यमस्तशिखरे समापितम् ।
 येन पूर्वमुदये पुरस्कृता नानुयास्यति कथं तमापदि ॥४४॥
 रक्तपीतकपिशाः पयोमुखां कोटयः कुटिलकेशि भान्त्यमूः ।
 द्रव्यसि त्वमिति संध्यपानया वर्तिकाभिरिव साधुमण्डिताः ॥४५॥
 सिंहकेसरसटासु भूभृतां पल्लवप्रसविषु द्रुमेषु च ।
 पश्य धातुशिखरेषु भानुना संविभक्तमिव सांध्यमातपम् ॥४६॥
 अद्रिराजतनये तपस्विनः पावनाम्बुविहिताञ्जलिक्रियाः ।
 ब्रह्म गूढमभिसंध्यमादृताः शुद्धये विधिविदो गृणन्त्यमो ॥४७॥
 तन्मुहूर्त्तमनुमन्तुमहंसि प्रस्तुताय नियमाय मामपि ।
 त्वां विनोदनिपुणः सखीजनो बल्लुवादिनि विनोदयिष्यति ॥४८॥
 निर्विभुज्य दशनच्छदं ततो वाचि भर्तुरवधोरणापरा ।
 शैलराजतनया समीपगामाललाप विजयामहेतुकम् ॥४९॥
 ईश्वरोऽपि दिवसात्ययोचितं मन्त्रपूर्वमनुतस्थिवान् विधिम् ।
 पावंतीमवचनामसूयया प्रत्युपेत्य पुनराह सस्मितम् ॥५०॥

मुञ्च कोपमनिमित्तकोपने संध्यया प्रणमितोऽस्मि नान्यथा ।
किं न वेत्सि सहधर्मचारिणं चक्रवाकसमवृत्तिमात्मनः ॥५१॥

निमित्तेषु पितृषु स्वयंभुवा या तनुः सुतनु पूर्वमुज्जिता ।
सेयमस्तमुदयं च सेवते तेन मानिनि ममात्र गौरवम् ॥५२॥

तामिमां तिमिरवृद्धिपीडितां शंलराजतनयेऽधुना स्थिताम् ।
एकतस्तटतमालमालिनीं पश्य घातुस्सनिम्नगामित्र ॥५३॥

सान्ध्यमस्तमितशेषमातपं रक्तलेखमपरा विभर्ति दिक् ।
सांपरायवमुघा सशोणितं मण्डलाग्रमिव तिर्यंगुज्जितम् ॥५४॥

यामिनीदिवससन्धिसम्भवे तेजसि व्यवहिते सुमेरुणा ।
एतदन्वतमसं निरङ्कुशं दिक्षु दोषंनयने विजृम्भते ॥५५॥

नोर्ध्वमीक्षणगतिनं चाप्यधो नाभितो न पुरतो न पृष्ठतः ।
लोक एष तिमिरोषवेष्टितो गभंवास इव वर्तते निशि ॥५६॥

शुद्धमाविलमवस्थितं चलं वक्रमार्जवगुणान्वितं च यत् ।
सर्वमेव तमसां समीकृतं विद्म महत्त्वमसतां हृतान्तरम् ॥५७॥

नूनमुन्नमति यज्वनां पतिः शार्ङ्गरस्य तमसो निषिद्धये ।
पुण्डरीकमुखि पूर्वदिङ्मुखं केतकैरिव रजोभिराहतम् ॥५८॥

मन्दरान्तरितमूर्तिना निशा लक्ष्यते घशभृता सतारका ।
त्वं मया प्रियसखीसमागता धोष्यतेव वचनानि पृष्ठतः ॥५९॥

रुद्धनिर्गमनमादिनक्षयात् पूर्वदृष्टतनु चन्द्रिकास्मितम् ।
एतदुद्गिरति चन्द्रमण्डल दिग्ग्रहस्यमिव रात्रिचोदितम् ॥६०॥

पश्य पक्वफलनीफलत्विषा बिम्बलाञ्छितवियत्सरोम्भसा ।
विप्रकृष्टविवरं हिमाशुना चक्रवाकमिथुनं विडम्ब्यते ॥६१॥

वाक्यमोषधिपतेर्नैवोदयाः कणंपूररचनाकृते तव ।
अप्रगल्भयवसूचिकोमलाप्रक्षेत्तुमग्रनखसम्पुटैः कराः ॥६२॥

बङ्गुलोभिरिव केशसंचयं सन्निगूहा तिमिरं मरीचिभिः ।
कुडमलोक्तसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥६३॥

पश्य पार्वति नवेन्दुरश्मिभिर्भिन्नमान्द्रतिमिरं नमस्तलम् ।
लक्ष्यते द्विरदभोगदूषितं सप्रसादमिव मानसं सरः ॥६४॥

रक्तभावमग्रहाय चन्द्रमा जात एष परिशुद्धमण्डलः ।
विक्रिया न क्षलु कालदोषजा निर्मलप्रकृतिषु स्थिरोदया ॥६५॥

उन्नतेषु क्षणिनः प्रभा स्थिता निम्नसंश्रयपरं निष्पातमः ।
नूनमात्मसदृशो प्रकल्पिता वेधसा हि गुणदोषयोर्गतिः ॥६६॥

चन्द्रपाद—जनित—प्रवृत्तिभिश्चन्द्रकान्तबलविन्दुभिर्गिरिः ।
मेखलातरुषु निद्रितानमून् बोधयत्यसमये शिखण्डिनः ॥६७॥

कल्पवृक्षशिखरेषु संप्रति प्रस्फुरद्भिरिव पश्य सुन्दरि ।
हारयण्डिरचनामिवांशुभिः कर्तुमागतकुतूहलः शशी ॥६८॥

उन्नतावनतभाववत्या चन्द्रिका सतिमिरा गिरेरियम् ।
भक्तिभिवंहृविधाभिरपिता भाति भूतिरिव मत्तहस्तितः ॥६९॥

एतदुच्छ्वसितपीतमैन्द्रवं वोढुमक्षममिव प्रभारसम् ।
मुक्तपदपदविरावमञ्जसा भिद्यते कुमुदमानिवन्वनात् ॥७०॥

पश्य कल्पतरुलम्बि शुद्धया ज्योत्स्नया जनितरूपसंशयम् ।
मास्ते चलति चण्डिके बलाद् व्यज्यते विपरिवृत्तमंशुकम् ॥७१॥

शक्यमङ्गुलिभिरुत्थितैरधः शाखिना पतितपुष्पपेशलैः ।
पत्रजर्जरशशिप्रभालवरेभिरुत्कचयितुं तवालकान् ॥७२॥

एष चारुमुखि योगतारया युज्यते तरल-विम्बया शशां ।
साध्वसादुपगतप्रकम्पया कन्ययेव नवदोक्षया वरः ॥७३॥

पाक—भिन्न—शरकाण्ड—गौरयोस्तलसत्प्रकृतिज—प्रसादयोः ।
रोहतीव तव गण्डलेखयोश्चन्द्रविम्बनिहिताक्षि ! चन्द्रिका ॥७४॥

लोहिताकंभणिभाजनापितं कल्पवृक्षमधु विभ्रती स्वयम् ।
त्वामियं स्थितिमतीमुपागता गन्धमादनवनाधिदेवता ॥७५॥

शार्दूकेसरसुगन्धि ते मुखं मत्तरक्तनयनं स्वभावतः ।
अत्र लब्धवसतिर्गुणान्तरं किं विलासिनि मदः करिष्यति ॥७६॥

मान्यभक्तिरथवा सखीजनः सेव्यतामिदमनङ्गदीपनम् ।
इत्युदारमभिधाय शङ्करस्तामपाश्रयत पानमम्बिकाम् ॥७७॥

पार्वतीं तदुपयोगसम्भवां विक्रियामपि सतां मनोहराम् ।
अप्रतर्क्यविधिय गनिमितामाश्रतेव सहकारतां ययौ ॥७८॥

तत्क्षणं विपरिवर्तितहृद्योर्नेष्यतोः शयनमिद्वरागयोः ।
सा वभूव वणवर्तिनी द्वयोः शूलिनः सुवदना मदस्य च ॥७९॥

घूर्णमाननयनं स्वलत्कथं स्वेदविन्दु मदकारणस्मितम् ।
आननेन न तु तावदोश्वरश्चक्षुषा चिरमुमामुखं पपौ ॥८०॥

तां विलम्बितपनीयमेखलामुद्वहञ्जघनभारदुर्वहाम् ।
ध्यानसंभृतविभूतिरीश्वरः प्राविशन्मणिशिलागृहं रहः ॥८१॥

तत्र हंसधवलोत्तरच्छदं जाह्नवीपुलिनचारुदर्शनम् ।
अभ्यशेत शयनं प्रियासलः शारदाध्रमिव रोहिणीपतिः ॥८२॥

क्लिष्टकेशमवलुप्तचन्दनं व्यत्यजापितनखं समत्सरम् ।
तस्य तच्छिदुरमेखलागुणं पार्वतीरतमभून्न तृप्तये ॥८३॥

केवलं प्रियतमादयालुना ज्योतिषामवनतासु पङ्क्तिषु ।
तेन तत्प्रतिगृहीतवक्षसा नेत्रमोलनकुतूहलं कृतम् ॥८४॥

स व्यबुध्यत बुधस्तवोचितः शातकुम्भकमलाकरैः समम् ।
मूर्च्छनापरिगृहीतकंशिकैः किन्नरैरुषसि गीतमङ्गलः ॥८५॥

तौ क्षणं शिथिलितोपगूहनौ दम्पती चलितमानसोर्मयः ।
पद्मभेदपिशुनाः सिधेविरे गन्धमादनवनान्तमास्ताः ॥८६॥

ऊरुमूलनखमार्गराजिभिस्तत्क्षणं हृतविलोचनो हरः ।
वाससः प्रशिथिलस्य संयमं कुर्वतीं प्रियतमामवारयत् ॥८७॥

स प्रजागरकषायलोचनं गाढदन्तपरिताडिताघरम् ।
आकुलालकमरंस्त रागवान् प्रेक्ष्य भिन्नतिलकं प्रियामुखम् ॥८८॥

तेन भिन्नविषमोत्तरच्छदं मध्यपिण्डतविसूत्रमेखलम् ।
निर्मलेऽपि शयनं निशात्यये नोज्झितं चरणरागलाञ्छितम् ॥८९॥

स प्रियामुखरसं दिवानिशं हर्षवृद्धिजननं सिधेविषुः ।
दर्शनप्रणयिनामदृश्यतामाजगाम विजयानिवेदनात् ॥९०॥

समदिवसनिशीथं सङ्गिनस्तत्र शम्भोः
शतमगमदूतूनां साग्रमेका निशेव ।

न तु सुरतसुखेभ्यश्छिन्नतृष्णो बभूव
ज्वलन इव समुद्रान्तर्गतस्तज्जलौघं ॥९१॥

॥ इति श्रीमहाकविकालिदासकृती कुमारसंभवे महाकाव्ये
पार्वतीपरमेश्वरवर्णनो नामाष्टमः सर्गः १ ॥

[समाप्तमिदं कुमारसंभवं नाम महाकाव्यम्]

१. इतः परं ये सर्गाः, ते कालिदासवाह्याः । तत्र हेतवः अस्पृष्ट-
कालिदासप्रतिभाकत्वाद् वाक्यवक्रोक्तिभेदः, दुःशाकस्य परमेश्वरोद्-
वाहस्य संपत्तौ कार्तिकेयसंभवस्य तत्कर्तृकस्य तारकवधस्य
चौत्सर्गिकत्वम्, अग्रिमस्य वस्तुनोऽस्तीसप्रायत्वादकाव्योचितत्वं च ।
भगवतस्तेजसस्तत्र तत्र संक्रान्तिर्हि पुराणमात्रे स्थानं लभेत, न
तूचितत्वमात्रप्राये काव्ये । श्रूयते चात्र शप्तः कविः । ततश्च
कथमसावद्यतः प्रवर्त्तते ।

... ..
... ..
... ..

... ..
... ..

... ..
... ..

... ..
... ..

... ..
... ..

... ..
... ..

... ..
... ..

... ..
... ..

... ..
... ..

रघुवंशम्

महाराष्ट्र

रघुवंशम्

प्रथमः सर्गः

१वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥१॥

क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः ।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥२॥

मन्दः कवियणःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् ।
प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्वाहुरिव वामनः ॥३॥

अथवा कृतवाम्दारे वंशेऽस्मिन् पूर्वसूरिभिः ।
मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्यैवास्ति मे गतिः ॥४॥

सोऽहमा^१जन्मशुद्धानामा^२फलोदयकर्मणाम् ।
^३आसमुद्रक्षितीशानामा^४नाकरथवर्त्मनाम् ॥५॥

^५यथाविधिहुताग्नीनां ^६यथाकामाचिताधिनाम् ।
^७यथापराघदण्डानां ^८यथाकालप्रबोधिनाम् ॥६॥

^९त्यागाय संभृतार्थानां ^{१०}सत्याय मितभाषिणाम् ।
^{११}यशसे विजिगीषूणां ^{१२}प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥७॥

^{१३}शौशवेऽभ्यस्तविद्यानां ^{१४}यीवने विषयैषिणाम् ।
^{१५}वाद्धके मुनिवृत्तीनां ^{१६}योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥८॥

रघूणामन्वयं बक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।
तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः ॥९॥

१. पद्यमिदं प्रक्षिप्तमिति दक्षिणात्याः ।

a. एते सर्वे गुणा रघावेव दक्षिता इति रघुरेवात्र नायकः । अजप्रभृति-
ष्वेतेषां क्रमेण ह्यासात् तेषां रघुमाहात्म्यपर्यवसायित्वमेव व्यतिरेक-
विषया । मानुषवधस्य रावणस्य दशरथेनापि हन्तुं शक्यत्वे रामाद्यवतारः
पुरुषदीर्घस्यसूचनमेव ।

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः ।
हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ॥१०॥

वेवस्वतो मनुनाम माननीयो मनीषिणाम् ।
आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ॥११॥

तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।
दिलीप इति राजेन्द्रुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥१२॥

व्यूहोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभजः ।
आत्मकमक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इव श्रितः ॥१३॥

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोऽभिभाविना ।
स्थितः सर्वोन्नतेनोर्वी क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना ॥१४॥

आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः ।
आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः ॥१५॥

भोमकास्तं नृपगुणैः स बभ्रुवोपजीविनाम् ।
अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नेरिवाण्वः ॥१६॥

रेखामात्रमपि क्षुण्णादामनोर्वेर्मनः परम् ।
न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नैमिवृत्तयः ॥१७॥

प्रजानामेव भूत्यर्थं स तान्यो बलिमग्रहीत् ।
सहस्रगुणमुत्तमं पटुमादत्ते हि रसं रविः ॥१८॥

सेना परिच्छदस्तस्य द्वयमेवायंसाधनम् ।
शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिमौर्वी धनुषि चातता ॥१९॥

तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्कितस्य च ।
फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥२०॥

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।
अगृध्नुराददे सोऽधर्मसक्तः सुखमन्वभूत् ॥२१॥

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्ती त्यागे श्लाघाविपर्ययः ।
गुणा गुणानुबन्धित्वात् तस्य सप्रसवा इव ॥२२॥

अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदुःखिनः ।
तस्म धर्मरतेरासीद् वृद्धत्वं जरसा विना ॥२३॥

प्रजानां विनयाधानाद् रक्षणाद् भरणादपि ।
स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥२४॥

स्वित्यै दण्डयतो दण्ड्यान् परिणेतुः प्रसूतये ।
अप्यर्थकामौ तस्याऽऽस्तां धर्म एव मनीषिणः ॥२५॥

दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवम् ।
संपद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भवनद्वयम् ॥२६॥

न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः ।
व्यावृत्ता यत् परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ॥२७॥

द्वेष्योऽपि संमतः शिष्टस्तस्योर्तस्य यथोषधम् ।
त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता ॥२८॥

तं वेवा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।
तथाहि सर्वे तस्यासन् परार्थकफला गुणाः ॥२९॥

स वेला-वप्र-बलयां परिस्त्रीकृतसागराम् ।
अनन्यशासनामुर्वी शशांकपुरीमिव ॥३०॥

तस्य दक्षिण्यहडेन नाम्ना मगधवंशजा ।
पत्नी मुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा ॥३१॥

कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि ।
तया मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वमुधाधिपः ॥३२॥

तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्म-समुत्सुकः ।
विसम्बितफलैः कालं स निनाय मनोरथैः ॥३३॥

संतानार्थाय विषये स्वभुजादवतारिता ।
तेन धूजंगतो गुर्वी सचिवेषु निचिक्षिपे ॥३४॥

अथाम्यर्च्य विधातारं प्रमती पुत्रकाम्यया ।
तौ दम्पती वसिष्ठस्य गुरोर्जग्मतुराश्रमम् ॥३५॥

स्निग्धगम्भीर—निर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ ।
प्रावृषेप्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविव ॥३६॥

मा भूदाश्रमपीडेति परिमेयपुरःसरो ।
अनुभावविशेषात् तु सेनापरिवृताविव ॥३७॥

सेव्यमानौ मुखस्पर्शः सालनिर्यासगन्धिभिः ।
पुष्परेणूत्किरैर्वार्तैराघूतवनराजिभिः ॥३८॥

मनोभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।
पङ्कजसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः ॥३९॥

परस्वराक्षि - सादृश्य - मद्गुरोर्जित - वर्त्मसु ।
मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनावद्दृष्टिषु ॥४०॥

श्रेणीचन्धाद् वितन्वद्भिरस्तम्भां तोरणस्रजम् ।
सारसैः कलनिहार्दिः क्वचिदुन्नमिताननी ॥४१॥

पवनस्यानुकूलत्वात् प्रार्थनासिद्धिशांसिनः ।
रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैरस्पृष्टालकवेष्टनौ ॥४२॥

सरसीष्वरविन्दानां वीचिविदोभशीतलम् ।
ग्रामोदमुपजिघ्रन्ती स्वनिःश्वासानुकारिणम् ॥४३॥

ग्रामेष्वात्मविसृष्टेषु यूपचिह्नेषु यज्वनाम् ।
अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्ध्यानुपदमाशिशः ॥४४॥

हैवङ्गवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान् ।
नामघेयानि पृच्छन्तौ बन्धानां भागेशास्त्रिनाम् ॥४५॥

काप्यभिख्या तयोरासीद् व्रजतोः शुद्धवेषयोः ।
हिमनिर्मुक्तयोर्योगि चित्राचन्द्रमसोरिव ॥४६॥

तत् तद् भूमिपतिः पत्न्यै दर्शयन् प्रियदर्शनः ।
अपि लङ्घितमङ्गवानं बुबुधे न बुधोपमः ॥४७॥

स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः ।
सायं संयमिनस्तस्य महर्षेमंहिषीसखः ॥४८॥

वनान्तराटुपावृत्तः समित्कुशफलाहरैः ।
पूर्यमाणमदृश्याग्नि - प्रत्युद्यतैस्तपस्विभिः ॥४९॥

आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वाररोधिभिः ।
अपत्यैरिव नीवारभागधेयोचितैर्मृगैः ॥५०॥

सेकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्क्षणोज्ज्वितवृक्षकम् ।
विश्वासाय विहङ्गानामालवालाम्बुपायिनाम् ॥५१॥

घ्रातपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः ।
मृगैर्वीरित - रोमन्य - मुटजाङ्गन - भूमिषु ॥५२॥

अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखात् ।
पुनानं पवनोद्भूतैर्धूमैराहुतिगन्धिभिः ॥५३॥

अथ यन्तारमादिश्य घुर्यान् विश्रामयेति सः ।
तामवारोहयत् पत्नीं रथादवततार च ॥५४॥

तस्मै सम्भ्याः सभार्याय गोप्त्रे गुप्ततमेन्द्रियाः ।
अर्हणामर्हते चक्रुर्मनयो नयचक्षुषे ॥५५॥

विधेः सायंतनस्यान्ते स ददर्श तपोनिधिम् ।
अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हृविर्भुजम् ॥५६॥

तयोर्जग्हतुः पादान् राजा राजी च मागधी ।
तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिनन्दतुः ॥५७॥

तमातिथ्यक्रिया-शान्त-रथ-क्षोभ-परिश्रमम् ।
पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनि मुनिः ॥५८॥

अथाचर्वनिघ्नेस्तस्य विजितारिपुरः पुरः ।
अर्थ्यामर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः ॥५९॥

उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे ।
दैवीनां मानुषीणां च प्रतिहृतां त्वमापदाम् ॥६०॥

तव मन्वकृतो मन्त्रैर्दूरात् प्रशमितारिभिः ।
प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥६१॥

हविरावर्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु ।
वृष्टिर्भवति सस्यानामवग्रहविशोषिणाम् ॥६२॥

पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्गा निरोतयः ।
यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसम् ॥६३॥

त्वयैवं चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।
सानुबन्धाः कथं न स्युः संपदो मे निरापदः ॥६४॥

किन्तु वध्वां तवैतस्यामदृष्टसदृशप्रजम् ।
न मामवति सद्दीपा रत्नसुरपि मेदिनी ॥६५॥

नूनं मत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेदवर्षिनः ।
न प्रकामभुजः धाद्वे स्वधासंग्रहतत्पराः ॥६६॥

मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया ।
पयः पूर्वं स्वनिःश्वासंः कवोष्णमुपभुज्यते ॥६७॥

सोऽहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः ।
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवावलः ॥६८॥

लोकान्तरमुखं पुण्यं तपोदानसमुद्भवम् ।
संततिः शुद्धवक्ष्या हि परनेह च शर्मणे ॥६९॥

तया हीनं विघातमां कथं पश्यन् न दूयसे ।
सिक्तं स्वयमिव स्नेहाद् वन्द्यमाधमवृक्षकम् ॥७०॥

असह्यपीडं भगवन्नृणमन्त्यमवेहि मे ।
अरुन्तुदमिवात्मानमनिर्वाणस्य दन्तिनः ॥७१॥

तस्मान्मुच्ये यथा तात संविघातुं तयार्हसि ।
इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थं त्वदधीना हि सिद्धयः ॥७२॥

इति विज्ञापितो राजा ध्यानस्तिमितलोचनः ।
क्षणमात्रमृषिस्तस्थौ सुप्तमीन इव हृदः ॥७३॥

सोऽपश्यत् प्रणिधानेन संततेः स्तम्भकारणम् ।
भ्रमवितात्मा भुवो भर्तुरर्थेन प्रत्यबोधयत् ॥७४॥

पुरा शक्रमुपस्थाय तवोर्वीं प्रति यास्यतः ।
आसीत् कल्पतरुच्छायाभाश्रिता सुरभिः पथि ॥७५॥

धर्मलोपभयाद् राज्ञीमृतुस्नातामिमां स्मरन् ।
प्रदक्षिणक्रियाहर्षायां तस्यां त्वं साधु नाचरः ॥७६॥

अब्रजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।
मत्प्रसूतमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥७७॥

स शापो न त्वया राजन् न च सारथिना श्रुतः ।
तदत्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्दामदिग्गजे ॥७८॥

ईप्सितं तदब्रजानाद् विद्धि सागंलमात्मनः ।
प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पुज्यपूजाव्यतिक्रमः ॥७९॥

हविषे दीर्घसप्तस्य सा चेदानीं प्रचेतसः ।
भुजङ्गपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति ॥८०॥

१. पशमिदं त्याज्यमित्यरहस्यज्ञाः । मेघविद्युदिव कामधेनुः प्रकृतिः ।
अतएव 'भुजङ्गपिहिता' रघु० १।८० । मनुष्यस्तद्विकृतिमेव
सेवेत । अवात्मश्लेषः 'मन्दिनीविद्ये'ति ।

न त्वमेकान्तरां तस्याः मदीयां वत्समातरम् ।
प्राराधय सपत्नोकः प्रीता कामदुग्धा हि सा ॥८१॥

इति वादिन एवास्य होतुराहुतिसाधनम् ।
अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुराववृते वनात् ॥८२॥

ललाटोदयमाभ्रमं पल्लवस्निग्धपाटला ।
विभ्रती श्वेतरोमाङ्कं संध्येव शशिनं नवम् ॥८३॥

भुवं कोष्णेन कुण्डोष्नी मेघ्येनावभृथादपि ।
प्रस्नवेनाभिवर्षन्ती वत्सालोकप्रवर्तिना ॥८४॥

रजःकणैः क्षुरोद्घृतैः स्पृशद्भिर्गात्रमस्तिकात् ।
तीर्थाभिषेकजां शुद्धिमादधाना महीक्षितः ॥८५॥

तां पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा निमित्तज्ञस्तपोनिधिः ।
याज्यमाशंसितावन्ध्यप्रार्थनं पुनरब्रवीत् ॥८६॥

अदूरवर्तिनीं सिद्धिं राजन् विगणयात्मनः ।
उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्तित एव यत् ॥८७॥

वम्पवृत्तिरिमां शश्वदात्मानुगमनेन गाम् ।
विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि ॥८८॥

प्रस्थितायां प्रतिष्ठेयाः स्थितायां स्थितिमाचरेः ।
निषण्णायां निषोदास्यां पोताम्भसि पिबेरपः ॥८९॥

वधूर्भक्तिमती चैनामक्षितामातपोवनात् ।
प्रयता प्रातरन्वेतु सार्यं प्रत्युद्ब्रजेदपि ॥९०॥

१. उदयपुरादिहस्तलेखेष्वयमेव पाठः । 'सुतां तदीयां सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः'—म.
२. सां विद्यां च योगपथेन प्रसादयेति गुरोरादेशः । एवं च 'नन्दिनी' नाम धेनुविधेयो विद्याविशेषश्च । तदत्र प्रासंगिकोभयौपमा ।
३. प्रत्युत्प्रयातु चेति युज्येत वक्तुम् ।

इत्याप्रसादादस्यास्त्वं परिचर्यापरो भव ।
अविघ्नमस्तु ते स्त्रेयाः पितेव घुरि पुत्रिणाम् ॥९१॥

तथेति प्रतिजग्राह प्रीतिमान् सपरिग्रहः ।
आदेशं देशकालज्ञः शिष्यः शासितुरानतः ॥९२॥

अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशांपतिम् ।
सूनुः सूनुतवाक् स्रष्टुविससर्जोजितधियम् ॥९३॥

सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः ।
कल्पवित् कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम् ॥९४॥

निर्दिष्टां कुलपतिना स पर्णशाला-
मध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः ।

तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां
संविष्टः कुशशयने निशां निनाय ॥९५॥

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये वसिष्ठाश्रमे
नन्दिनीविद्याधिगमो नाम प्रथमः सर्गः ॥

द्वितीयः सर्गः

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्वमाल्याम् ।
वनाय प्रीतप्रतिबद्धवर्तां यशोधनो घेनुमृपेर्मुमोच ॥१॥

तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसुमपांसुलानां घुरि कीर्तनीया ।
मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ॥२॥

निवर्त्य राजा दयितां दयालुस्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ।
पयाधरोभूतचतुःसमुदां जुगोप गोरूपधरामित्रोर्वीम् ॥३॥

व्रताय तेनानुचरेण घेनोन्येषेवि षोषोऽप्यनुपायिवर्गः ।
न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः ॥४॥

अस्वादवद्भिः कवलंस्तृणानां कण्डूयनैर्दशनिवारणैश्च ।
अव्याहृतैः स्वैरगतैः स तस्याः सम्राट् समा रावनतत्परोऽभूत् ॥५॥

स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातो निषेदुषोमासनवन्वधीरः ।
जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥६॥

स न्यस्तचिह्नमपि राजलक्ष्मीं तेजोविशेषानुमितां दधानः ।
आसीदनाविष्कृतदानराजिरन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः ॥७॥

लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैराधिज्यघन्वा विचित्राद दावम् ।
रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनोर्वन्यान् विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान् ॥८॥

विसृष्टपाशवानुचरस्य तस्य पाशवद्रुमाः पाशभृता समस्य ।
उदीरयामासुरिवोन्मदानामालोकशब्दं वयसां विरावैः ॥९॥

मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं तमर्च्यमारादभिवर्तमानम् ।
अवाकिरन् बाललताः प्रसूनेराचारलाजैरिव पौरकन्याः ॥१०॥

धनुर्भूतोऽप्यस्य दयाद्र्भावमाख्यातमन्तःकरणविणङ्गैः ।

विलोकयन्त्यो वपुरापुरद्वर्णा प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः ॥११॥

स कीचकैर्माहृतपूर्णरन्ध्रंः कृजदभिरापादितवङ्गकृत्यम् ।

शुश्राव कुञ्जेषु यशः स्वमुच्चैर्हृद्गोयमानं वनदेवताभिः ॥१३॥

पृक्तस्तुपारैर्गिरिनिक्षंराणामनोकृहाकम्पितपूष्पगन्धिः ।

तमातपक्लान्तमनातपत्रमाचारपूतं पवनः सिधेवे ॥१२॥

शशाम वृष्ट्यापि विना दवाम्निरासीद् विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ।

ऊर्णं न सत्त्वेष्वधिको वबाधे तस्मिन् वनं गोप्तरि गाहमाने ॥१४॥

सञ्चारपृतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।

प्रचक्रमे पल्लवरागताम्ना प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ॥१५॥

तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थमिन्द्रग्ययी मध्यमलोकपालः ।

वभौ च सा तेन सतां मतेन श्रद्धेव साक्षाद् विधिनोपपन्ना ॥१६॥

स पल्वलोत्तीर्णवराहयूथान्यावासवृक्षोन्मुखवर्हिणानि ।

ययी मृगाध्यासितशाद्वलानि श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ॥१७॥

आपीनभारोद्वहनप्रयत्नाद् गृष्टिर्मुहूर्त्वाद् वपुषो नरेन्द्रः ।

उभावलञ्चक्रतुरञ्चिताभ्यां तपोवनादृत्तिपथं गताभ्याम् ॥१८॥

वसिष्ठधेनोरनुयायिनं तमावत्तमानं वनिता वनान्तात् ।

पपौ निमेषालसपद्मपङ्क्तिरूपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥१९॥

पुरस्कृता वल्मनि पाथिवेन प्रस्युद्गता पाथिवधर्मपत्न्या ।

तदन्तरे सा विरराज धेनुदिनक्षपामध्वगतेव सन्ध्या ॥२०॥

प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीं तां मुदक्षिणा साक्षतपात्रहस्ता ।

प्रणम्य चानर्चं विशालमस्याः शृङ्गान्तरं द्वारमिवार्थसिद्धेः ॥२१॥

१. प्रस्तुतोभयोपमा । तथापि धेनुः पूर्वप्रसङ्गागतोति शीपकमेवान् युक्तम् ।

वत्सोरसुकापि स्तिमिता सपयौ प्रत्यपहोत् सेति ननन्दतुस्तौ ।
भक्त्योपपन्नेषु हि तद्विधानां प्रसादविह्वानि पुरःफलानि ॥२२॥

गुरोः सदारस्य निपीड्य पादौ समाप्य सान्ध्यं च विधि दिलोपः ।
दोहावसाने पुनरेव दारघ्नीं भोजे भुजोच्छ्रित्तरिपुनिषण्णाम् ॥२३॥

तामन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपामन्वास्य गोप्ता गृहिणीसहायः ।
क्रमेण सुप्तामनु संविवेश सुप्तोरिद्यतां प्रातरनूदतिष्ठत् ॥२४॥

इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं समं महिष्या महनीयकीर्तः ।
सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दोनोद्धरणोचितस्य ॥२५॥

अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।
गङ्गाप्रपातान्तविरुडशर्षं गौरीगुरोर्गङ्गारमाविवेश ॥२६॥

सा दुष्प्रघर्षा मनसापि हिंस्रैरित्यद्रिशोभाप्रहितेक्षणैः ।
अलक्षितान्मुत्पतनो नृपेण प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष ॥२७॥

तदीयमाक्रन्दितमार्तसाधो-र्गुह्यानिबद्ध-प्रतिशब्ददीर्घम् ।
रश्मिध्विवादाय नगेन्द्रसक्तां निवर्तयामास नृपस्य दुष्टिम् ॥२८॥

स पाटलायां गवि तस्थिवांसं घनुर्धरः केसरिणं ददर्श ।
अधित्यक्रायामिव घातुमथ्यां लोधद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥२९॥

ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामो वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः ।
जाताभिषङ्गो नृपतिनिषङ्गादुद्धतुंमैच्छत् प्रसभोद्धतारिः ॥३०॥

वामेतरस्तस्य करः प्रहर्तुंनैवप्रभाभूपितकङ्कपत्रे ।
सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ख एव चित्रापितारम्भ इवावतस्थे ॥३१॥

बाहू-प्रतिष्टम्भ-विवृद्ध-मन्युरभ्यर्णंभागस्कृतमस्पृशद्भिः ।
राजा स्वतेजोभिरदह्यतान्तर्भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः ॥३२॥

तमार्यगृह्यां निगृहीतधेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।
विस्माययन् विस्मितमात्मवृत्तौ सिंहोरुसत्त्वं तिजगाद सिंहः ॥३३॥

१. नन्दिनी हि विद्या । सा च बुद्धिः । बुद्धिर्हि पूर्वमेव जागति, पश्चात् पुमान् ।

असं महीपाल तव श्रमेण प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात् ।
न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः शिलोच्चये भ्रूच्छति मारुतस्य ॥३४॥

कैलासगौरं वृषमारुक्षोः पादारपणानुग्रहभूतपृष्ठम् ।
अवेहि मां किकरमष्टमूर्त्तैः कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥३५॥

अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं 'पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन ।
यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥३६॥

कण्डूयमानेन कटं कदाचिद् वन्याद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ।
अर्थेनमद्रेस्तनया शुशोच सेनान्यभालोडमिवासुरास्त्रैः ॥३७॥

तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थमस्मिन्नहमद्रिकक्षी ।
व्यापारितः शूलभृता विधाय सिद्धत्वमङ्गागतसत्त्ववृत्ति ॥३८॥

तस्यालभेषा क्षुधितस्य तृप्त्यै प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।
उपस्थिता शोणितपारणा मे सुरद्विषञ्चान्द्रमसी सुधेव ॥३९॥

स त्वं निवर्तस्व विहाय लज्जां गुरोर्भवान् दर्शितशिष्यभक्तिः ।
शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं न तद् यशः शस्त्रभृतां क्षिणाति ॥४०॥

इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।
प्रत्याहतास्त्रो गिरिजप्रभावादात्मन्यवजां शिथिलोचकार ॥४१॥

प्रत्यन्नवीच्यैनमिषुप्रयोगे तत्पूर्वभङ्गे वितथप्रयत्नः ।
जडोक्तस्त्र्यम्बकवीक्षणेन वज्रं मुमुक्षुसि वज्रपाणिः ॥४२॥

संरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्र कामं हास्यं वचस्तद् यदहं विवक्षुः ।
अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद सर्वं भवान् भावमतोऽभिधास्ये ॥४३॥

मान्यः स मे स्थावरजङ्गमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः ।
गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेनैश्वर्यत् पुरस्तादनुपैक्षणीयम् ॥४४॥

१. अनेन कुमारसंभवं प्रागरच्यतेत्यनुमीयते, तत्र ५।१४ पद्ये 'गुहोऽपि
येषामि' न्यायुक्तेः ।

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद ।
 दिनावसानोऽस्तुकवालवत्सा विसृज्यतां वंशुरियं महर्षेः ॥४५॥
 अधान्धकारं गिरिगह्वराणां वंद्यामयुक्तैः शकलानि कुर्वन् ।
 भूयः स भूतेष्वरपाश्वेवर्ती किञ्चिद् विहस्वार्थपति वभाषे ॥४६॥
 एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं तवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।
 अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन् विचारविमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥४७॥
 भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरेका भवेत् स्वस्तिमती त्वदन्ते ।
 जीवन् पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि ॥४८॥
 अश्रुकघ्नेनोरपराधचण्डाद् गुरोः कृशानुप्रतिमाद् विभेषि ।
 शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुं गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोऽनीः ॥४९॥
 तद् रक्ष कल्याणपरम्पराणां भोक्तारमर्जस्वलमात्मदेहम् ।
 महीतलस्पर्शनमात्रमिजमुद्धं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः ॥५०॥
 एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे प्रतिस्वनेतास्य गृहामतेन ।
 शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव ॥५१॥
 निशम्य देवानुचरस्य वाचं मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच ।
 घ्नेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः ॥५२॥
 क्षतात् किल त्रायत इत्युदयः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु हृदः ।
 राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ॥५३॥
 कथं नु शक्योऽजुनयो महर्षो विश्राणनाच्चान्यपयस्विनीनाम् ।
 इमामनूनां सुरभेरेव हि कद्रौजया तु प्रहृतं त्वयाऽस्याम् ॥५४॥
 सेयं स्वदेहापणनिष्कयेण न्याय्या मया मोचयितुं भवत्तः ।
 न पारणा स्याद् विहता तवैवं भवेदनुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः ॥५५॥
 भवानपीदं परवानवैति महान् हि यत्नस्तव देवदारी ।
 स्थातुं नियोकतुर्नेहि शक्यमग्रे विनाशय रक्षयं स्वयमक्षतेन ॥५६॥

किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं यशःशरीरे भव मे दयालुः ।
एकान्तविष्वंसिषु मद्विधानां पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ॥५७॥

संवन्धमाभाषणपूर्वमाहूर्वृत्तः स नो संगतयोर्वनान्ते ।
तद् भूतनाथानुग नार्हसि त्वं सम्बन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ॥५८॥

तथेति गामुक्तवते दिलीपः सद्यःप्रतिष्ठम्भविमुक्तवाहूः ।
स न्यस्तशस्त्रो हरये स्वदेहमुपानयत् पिण्डमिवाभिषस्य ॥५९॥

तस्मिन् क्षणे पालयितुः प्रजानामुत्पश्यतः सिंहनिपातमुग्रम् ।
अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥६०॥

उत्तिष्ठ वत्सेत्पमृताग्रमानं वचो निषाम्योत्थितमुत्थितः सन् ।
ददर्श राजा जननीमिव स्वां गामग्रतः प्रस्रविणीं न सिंहम् ॥६१॥

तं विस्मितं वेनुरुवाच साधो मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि ।
ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्याहिस्राः ॥६२॥

भक्त्या गुरो मन्व्यनुकम्पया च प्रीतास्मि ते पुत्र वरं वृणीष्व ।
न केवलानां पयसां प्रसूतिमवेहि मां कामदुषां प्रसन्नाम् ॥६३॥

ततः समानीय स भानितार्थो हस्तां स्वहस्ताजितवीरशब्दः ।
वंशस्य कर्तारमतन्तकोत्ति सुदक्षिणायां तनयं ययाचे ॥६४॥

संतानकामाय तथेति कामं राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा ।
दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयं पुत्रापभृङ्क्ष्वेति तमादिदेश ॥६५॥

वत्सस्य होमार्थविधेश्च शेषमृषेरनुज्ञामधिगम्य मातः ।
श्रीधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुं पण्डान्मुर्व्या इव रक्षितायाः ॥६६॥

इत्थं क्षितीशेन वसिष्ठवेनुर्विज्ञापिता प्रीततरा बभूव ।
तदन्विता हैमवताच्च कुशैः प्रत्याययावाश्रममश्रमेण ॥६७॥

तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसादं गुरुनृपाणां गुरवे निवेद्य ।
प्रहर्षचिह्नानुमितं प्रियार्यं शशंस वाचा पुनश्क्तयेव ॥६८॥

स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा सद्बत्सलो वत्सहुतावशेषम् ।
पपौ वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः शुभ्रं यशो मूर्त्तिमिवातिवृष्णः ॥६६॥

प्रातरथोक्तप्रतपारणान्ते प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुज्य ।
तौ दम्पती स्वां प्रति राजधानीं प्रस्थापयामास वशीं वसिष्ठः ॥७०॥

प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताशमनन्तरं भर्तुररुन्धती च ।
घेनुं सवत्सां च नृपः प्रतस्थे सन्मङ्गलादप्रतरप्रभावः ॥७१॥

श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन स धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः ।
यथावनुद्घातमुखेन मार्गं स्वनेव पूर्णं मनोरथेन ॥७२॥

तमाहितोत्सुक्यमदर्शनेन प्रजाः प्रजार्थव्रतकशिताङ्गम् ।
नेत्रैः पपुस्तृप्तिमनाप्नुवद्भिन्नं बोदयं नाथमिवोषधोनाम् ॥७३॥

पुरन्दरश्रीः पुरमुत्पताकं प्रविश्य पौरं रभिनन्दमानः ।
भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्ज ॥७४॥

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरश्चेरिव द्यौः
सुरसरिदिव तेजं वह्निनिष्ठघृतमेशम् ।
नरपतिकुलभूत्यं गर्भमाघत्त राज्ञी
गुरुभिरभितिविष्टं लोकपालानुभावं ॥७५॥

॥ इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
सुदक्षिणागर्भाधानो नाम द्वितीयः सर्गः ॥

तृतीयः सर्गः

अधोऽपि तं भर्तुरुपास्थितोदयं सञ्जीवनोद्बोधकणकौमुदीमुख(मह)म् ।
निदानमिक्ष्वाकुबुलस्य संततेः सुदक्षिणा दौर्हृदलक्षणं दधौ ॥१॥

शरीरसादादसमग्रभूषणा मुखेन सालक्ष्यत लोघ्रपाण्डुना ।
तनुप्रकाशेन विचेतारका प्रभातकल्पा जशिनेव शर्वरी ॥२॥

तदाननं मृतसुरभि क्षितीश्वरो रहस्युपाध्याय न तृप्तिमाययो ।
करीव सिक्तं पृषतैः पयोमुचां शुचिब्यपाये वनराजिपल्वलम् ॥३॥

दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यते भुवं दिगन्तविश्रान्तरथो हि तत्सुतः ।
अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे मनो ब्रह्मन्वान्यरसान् विलङ्घ्य सा ॥४॥

न मे ह्रिया शंसति किञ्चिदीप्सितं स्पृहावती वस्तुषु केषु मागधी ।
इति स्म पृच्छत्यनुबेनमादृतः प्रियासखोरुत्तरकोसलेश्वरः ॥५॥

उपेत्य सा दोहृददुःखशीलतां यदेव वद्रे तदपश्यदाहृतम् ।
न हीष्टमस्य त्रिदिवेऽपि भूपतेरभूदनासाद्यमधिज्यधन्वनः ॥६॥

क्रमेण निस्तीर्य च दोहृदव्यथां प्रचीयमानावयवा रराज सा ।
पुराणपत्रापगमादनन्तरं जतेव संनद्धमनोजपल्लवा ॥७॥

दिनेषु गच्छत्सु नितान्तगीवरं तदीयमानीलमुखं स्तनद्वयम् ।
तिरश्चकार अमराभिलीनयोः सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम् ॥८॥

निधानगर्भामिव सागराम्बरां जमोमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम् ।
नदीमिवान्तःसलिलां सरस्वतीं नृपः ससत्त्वां महिषोममन्यत ॥९॥

प्रियानुरागस्य मनःसमुन्नतेर्भुजाजितानां च दिगन्तसंपदाम् ।
यथाक्रमं पुसवनादिकाः क्रिया धृतेश्च घोरः सदृशीव्यधत्त सः ॥१०॥

सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात् प्रयत्नमुक्तासनया गृहागतः ।
तयोपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया ननन्द परिप्लवनेत्रया नृपः ॥११॥

कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते भिषग्भिराप्तैरथ गर्भभर्मेणि ।
पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां ददर्श काले दिवमभ्रितामिव ॥१२॥

ग्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंश्रयैरसूर्यगैः सूचितभाग्यसंपदम् ।
असूत पुत्रं समये शचीतमा त्रिसाधना शक्तिरिवाद्येमक्षयम् ॥१३॥

दिशः प्रसेदुमंसतो ब्रह्मः सुखाः प्रदक्षिणाचिह्नैर्विरग्निराददे ।
बभूव सर्वं शुभशंसि तत्क्षणं भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ॥१४॥

घ्नरिष्टशय्यां परितो विसारिणा सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा ।
निशीथदोषाः सहसा हतस्त्विषो बभूवुरालेश्यसमापिता इव ॥१५॥

जनाय शुद्धान्तचराय शंसते कुमारजन्मामृतसंमितक्षरम् ।
अदेयमासीत् त्रयमेव भूपतेः शशिप्रभं छत्रमुभे च चामरे ॥१६॥

निवातपथस्तिमितेन चक्षुषा नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम् ।
महोदधः पूर इवेन्दुदशानाद् गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ॥१७॥

स जातकर्मण्यस्त्रिते तपस्विना तपोवनादेत्य पुरोधसा कृते ।
दिलोपसूनुर्मणिराकरोद्भवः प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं वभौ ॥१८॥

सुखश्रवा मङ्गलतूर्यनिस्वनाः प्रसोदनूर्त्यैः सह वारयोषिताम् ।
न केवलं सद्यनि मागधीपतेः पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि ॥१९॥

न संयतस्तस्य ब्रह्मूव रक्षितुर्विसर्जयेद् यं सुतजन्महर्षितः ।
ऋणाभिधानात् स्वयमेव केवलं तदा पितृणां भुमुचे स बन्वनात् ॥२०॥

श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भकस्तथा परेषां युधि चेति पाथिवः ।
अवेक्ष्य घातोर्गमनार्थमर्थविच्चकार नाम्ना रघुमात्मसंभवम् ॥२१॥

पितुः प्रयत्नात् स समग्रसंपदः शुभैः शरोरावयवैर्दिने दिने ।
पुपीप वृद्धि हरिदश्वदोधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥२२॥

उमावृषाङ्गौ शरजन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरो ।
तथा नृपः सा च मुतेन मागधी ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समी ॥२३॥

रथाङ्गनाम्नोरिव भावबन्धनं बभूव यत् प्रेम परस्पराश्रयम् ।
विभक्तमप्येकमुतेन तत् तयोः परस्परस्थोपरि पर्यनीयत ॥२४॥

उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचो ययौ तदोयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम् ।
अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया पितुर्मुद तेन ततान साऽर्भकः ॥२५॥

तमङ्कमारोप्य शरीरयोगजंः सुखेनिपिञ्चन्तमिवामृतं त्वच्चि ।
उपान्तसमीलितलोचनो नृपश्चिरात् सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ ॥२६॥

अमंस्त चानेन परार्ध्यजन्मना स्थितेरभेत्ता स्थितिमन्तमन्तयम् ।
स्वमूर्तिभेदेन गुणाद्यचवर्तिता पतिः प्रजानामिव संगमात्मनः ॥२७॥

स वृत्तचूलञ्जलकाकपदाकरमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ।
लिपेर्यथावद् ग्रहणेन वाङ्मयं नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥२८॥

अयोपनीतं विधिवद् विपश्चितो विनिन्दुरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।
अवन्वययत्नाश्च वभूवुरत्र ते क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति ॥२९॥

धियः समग्रं स गुणंरुदारधीः क्रमाच्चतस्रश्चतुरणवोपमाः ।
ततार विद्याः पवनातिपातिभिर्दिशो हरिर्दभिर्हरितामिवेश्वरः ॥३०॥

त्वचं स मेघ्यां परिधाय रौरवीमश्लितास्त्रं पितुरेव मन्त्रवत् ।
न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः कितावभूदेकधनुर्धरोऽपि सः ॥३१॥

महोक्षतां वत्सतरः स्पृशशिव द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव ।
रघुः क्रमाद् यौवनभिन्नशैशवः पुपोप गाम्भीर्यमनोहरं वपुः ॥३२॥

अथास्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्तयद् गुरुः ।
नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं तमोनुदं दक्षमुता इवावभुः ॥३३॥

युवा युगव्यायतवाहुरंसलः कपाटवक्षाः परिणद्धकन्धरः ।
वपुःप्रकर्वाजयद् गुरुं रघुस्तथापि नीचैर्विनयाद्दृश्यत ॥३४॥

ततः प्रजानां चिरमात्मना घृतां नितान्तगुर्वी लघयिष्यता घुरम् ।
निसर्गसंस्कारविनीत इत्यसौ नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक् ॥३५॥

नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं तदास्पदं श्रीयुवराजसंज्ञितम् ।
अगच्छदंशेन गृणाभिलाषिणी नदावतारं कमलादिवोत्पलम् ॥३६॥

विभावसुः सारथिनेव वायुना घनव्यपायेन गभस्तिमानिव ।
बभूव तेनातितरां मुहुःसहः कटप्रभेदेन करीव पाथिवः ॥३७॥

नियुज्य तं होमतुरङ्गरक्षणे घनुर्वरं राजसुतैरनुद्भूतम् ।
अपूर्णमेकेन शतक्रतूपमः शतं क्रतूनामपविघ्नमाप सः ॥३८॥

ततः परं तेन मखाय यज्वना तुरङ्गमुत्सुष्टमनर्गलं पुनः ।
घनुर्भूतामग्रत एव रक्षिणां जहार शक्रः किल गूढविग्रहः ॥३९॥

विषादलुप्तप्रतिपत्तिं विस्मितं कुमारसैन्यं सपदि स्थितं च तत् ।
वसिष्ठघेनुश्च यदृच्छयाऽऽगता श्रुतप्रभावा ददृशेऽप्य नन्दिनी ॥४०॥

तदङ्गनिस्यन्दजलेन लोचने प्रमूज्य पुण्येन पुरस्कृतः सताम् ।
त्रतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः ॥४१॥

स पूर्वतः पर्वतपक्षशातनं ददर्श देवं नरदेवसंभवः ।
पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलं हरन्तमश्वं रथरश्मिसयतम् ॥४२॥

शतंस्तमलणामनिमेषवृत्तिभिर्हंरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः ।
अवोचदेनं गगनस्पृशां रघुः स्वरेण घोरेण निवर्तयन्निव ॥४३॥

मखांशभाजां प्रथमो मनोपिभिस्त्वमेव देवेन्द्र तदा निगद्यसे ।
अजस्रदीक्षाप्रयतस्य मद्गुरोः क्रियाविधाताय कथं प्रवर्तसे ॥४४॥

त्रिलोकनाथेन सदा मलद्विषस्त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ।
स चेत् स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः ॥४५॥

तदङ्गमग्रघं मघवन् महाकतोरमुं तुरङ्गं प्रतिभोक्तुमर्हसि ।
पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वरा मलोमसामादधते न पद्धतिम् ॥४६॥

इति प्रगल्भं रघुणा समीरितं वचो निशम्याधिपतिर्दिवोकसाम् ।
निवर्तयामास रथं सविस्मयः प्रचक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम् ॥४७॥

यदात्थ राजस्यकुमार तत् तथा यशस्तु रक्ष्यं परतो यशोधनैः ।
जगत्प्रकाशं तदशेषमिज्यया भवद्गुरुलंघयितुं ममोद्यतः ॥४८॥

हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो महेश्वरस्त्र्यम्बक एव नापरः ।
तथा विदुर्मा मुनयः शतत्रक्तुं द्वितीयगामी न हि शब्द एष नः ॥४९॥

अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ।
अलं प्रयत्नेन तवात्र मा निघाः पदं पदव्यां सगरस्य सन्ततेः ॥५०॥

ततः प्रहस्यापमयः पुरन्दरं पुनर्बभाषे तुरगस्य रक्षिता ।
गृहाण शस्त्रं यदि सर्गं एष ते न खल्वनिजित्य रघुं कृती भवान् ॥५१॥

स एवमुक्त्वा मधवन्तमुन्मुखः करिष्यमाणः सशरं शरासनम् ।
अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ॥५२॥

रघो^१रवष्टम्भमयेन पतिव्रणा हृदि क्षतो गोत्रभिदप्यमर्षणः ।
नवाम्बुदानीकमुहूर्तलाञ्छते घनुष्यमोर्षं समघत्त सायकम् ॥५३॥

दिलीपसूनोः स बृहद् भुजान्तरं प्रविश्य भोमासुरशोणितोचितः ।
पपावनास्वादितपूर्वमाशुगः कुतूहलेनेव मनुष्यशोणितम् ॥५४॥

हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ ।
भुजे शचीपत्रविशेषकाङ्क्षिते स्वनामचिह्नं निचक्षान सायकम् ॥५५॥

जहार चान्वेन मयूरपतिव्रणा क्षरेण शकस्य महाशनिध्वजम् ।
चुकोप तस्मै स भृशं सुरश्रियः प्रसह्य केशव्यपरोपणादिव ॥५६॥

तयोरुपान्तस्थितसिद्धसैनिकं गरुत्मदाशोविषभोमदशनैः ।
बभूव युद्ध तुमुलं जयपिणोरघोमुखंरुध्वंमुखंश्च पतिव्रभिः ॥५७॥

१. अवष्टम्भः स्वर्णम् । 'अवष्टम्भः सुवर्णोऽपी' -ति विश्वः न.

अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभिस्तमाश्रयं दुष्प्रसहस्य तेजसः ।
शशाक निर्वापितुं न वासवः स्वतरच्युतं वह्निमिवाद्मिरम्बुदः ॥५८॥

ततः प्रकोष्ठे हरिचन्दनाङ्किते प्रमथ्यमानार्णवधीरजाविनीम् ।
रघुः शशाङ्कार्घ्यमुखेन पत्त्रिणा शरासनज्यामलुनाद् विडोजसः ॥५९॥

स चापमुत्सृज्य विवृद्धमत्सरः प्रणाशनाय प्रवलस्य विद्विषः ।
महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितं स्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रमाददे ॥६०॥

रघुर्भृशं वक्षसि तेन ताडितः पपात भूमौ गृह संनिकाशुभिः ।
निमेषमात्रादवधूय तद्व्यथा सहोत्थितः संनिकहर्षनिःस्वनः ॥६१॥

तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे चिरमस्य तस्यूषः ।
तुतोष वीर्यातिशयेन वृत्रहा पदं हि सर्वत्र गुणनिधीयते ॥६२॥

असङ्गमद्रिष्वपि सारवत्तया न मे त्वदन्येन विसोढमायुधम् ।
अवेहि मां प्रीतमृते तुरङ्गमात् किमिच्छसीति स्फुटमाह वासवः ॥६३॥

ततो निपङ्गादसमग्रमुद्धृतं सुवर्णपुङ्खवृत्तिरञ्जिताङ्गुलिम् ।
नरेन्द्रसूनुः प्रतिसंहरन्निषुं प्रियम्बदः प्रत्यवदत् सुरेश्वरम् ॥६४॥

अमोच्यमश्वं यदि मन्यसे प्रभो ततः समाप्ते विधिनेव कर्मणि ।
अजस्रदीक्षाप्रयतः स मद्गुरुः क्रतोरणोपेण फलेन युज्यताम् ॥६५॥

यथा च वृत्तान्तमिमं सदोगतस्त्रिलोचनैकांशतया दुरासदः ।
तवैव संदेशहराद् विशांपतिः शृणोति लांकेश तथा विधीयताम् ॥६६॥

तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान् रघोर्यथागतं मातृसिसारथिव्यगौ ।
नृपस्य नातिप्रमनाः सदोगृहं सुदक्षिणासूनुरपि न्यवर्तत ॥६७॥

तमभ्यनन्दत् प्रथमं प्रबोधितः प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः ।
परामृशन् हर्षजडेन पाणिना तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कितम् ॥६८॥

इति क्षितिशो नवति नवाधिका महाक्रतूनां महनोयशासनः ।
समारुरुक्षुदिवमायुषः क्षये ततान सोपानपरम्परामिव ॥६९॥

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यत्राविधि सूनवे
 नृपतिककुर्द यूने इत्वा सितातपवारणम् ।
 मुनिवनतरुच्छायां देव्या तथा सह शिथिये
 गलितवयसामिध्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥७०॥

॥ इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
 रघुराज्याभिषेको नाम तृतीयः सर्गः ॥

चतुर्थः सर्गः

स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं वभौ ।
दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः ॥१॥

दिलीपानन्तरं राज्ये तं निशम्य प्रतिष्ठितम् ।
पूर्वं प्रधूमितो राज्ञां हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥२॥

पुरुहूतध्वजस्येव तस्योन्नतयनपङ्क्तयः ।
नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः ॥३॥

सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना ।
तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलं चारिमण्डलम् ॥४॥

छायामण्डललक्ष्येण तमद्वया किल स्वयम् ।
पद्या पद्यातपत्रेण भेजे साम्नाव्यदोदितम् ॥५॥

परिकल्पितसाम्निध्या काले काले च वन्दिषु ।
स्तुत्यं स्तुतिभिरर्ध्याभिरुपतस्थे सरस्वती ॥६॥

मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।
तथाप्यनन्यपूर्वैव तस्मिन्नासौद् वसुन्धरा ॥७॥

स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।
आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ॥८॥

मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।
फलेन सहकारस्य पुणोद्गम इव प्रजाः ॥९॥

नयविद्भिर्नवे राज्ञि सदसञ्चोपदर्शितम् ।
पूर्वं एवाभवत् पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ॥१०॥

पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः ।
नवे तस्मिन् महोपाले सर्वं नवमिवाभवत् ॥११॥

यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापात् तपनो यथा ।
तथैव सोऽभूदन्वर्षो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥१२॥

कामं कर्णान्तिविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने ।
चक्षुष्मता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शना ॥१३॥

लब्धप्रशमनस्वस्वमथेतं समुपस्थिता ।
पार्थिवश्रीद्वितीयेव शरत् पङ्कजलक्षणा ॥१४॥

निर्वृष्टलघुभिर्मवेर्मुक्तवल्गो मुदुःसहः ।
प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद् व्यानणे दिशः ॥१५॥

वार्षिकं संजहारेन्द्रो धनुर्जवं रघुर्दधौ ।
प्रजाशंसानघने तौ हि पयायोद्यतकार्मुको ॥१६॥

पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत्काशचामरः ।
ऋतुविडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम् ॥१७॥

प्रसादमुमुखे तस्मिञ्चन्द्रे च विशदप्रभे ।
तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरासीत् समरसा द्वयोः ॥१८॥

हंसश्रेणीषु तारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु ।
विभूतयस्तदोयानां पर्यस्ता यणसानिव ॥१९॥

इक्षुच्छायनिषादिन्यस्तस्य गोप्सुर्गुणोदयम् ।
आकुमारकथोद्घातं शालिगोष्पो जगुर्यशः ॥२०॥

प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेमंहौजसः ।
रघोरभिभवाशङ्कि चुलुभे द्विषतां मनः ॥२१॥

मदोदयाः ककुपन्तः सरितां कूलमुद्रुजाः ।
लीलाखेलमनुप्रापुर्महोक्षास्तस्य विक्रमम् ॥२२॥

प्रसवेः सप्तपर्णाती मद्गन्धिभिराहताः ।
असूययेव तन्नागाः सप्तर्षव प्रसुलुबुः ॥२३॥

सरितः कुर्वती गाधाः पथभ्राश्यानकर्ममान् ।
यात्रायं चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥२४॥

तस्मै सम्यग्धुतो बह्निर्वाजिनीराजनाविधौ ।
प्रदक्षिणात्रिव्यजिन हस्तेनेव जयं ददौ ॥२५॥

स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपाष्णिरयान्वितः ।
षड्विधं वज्रमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥२६॥

अवाकिरन् वयोवृद्धास्तं लार्जैः पौरयोपितः ।
पृषतमन्दरोद्धृतैः क्षीरोमेय इवाच्युतम् ॥२७॥

स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनर्वाहृषा ।
अहितातनिलोद्धृतैस्तजंयन्निव केतुभिः ॥२८॥

रजोभिः स्पन्दनोद्धृतैर्गजैश्च घनसंनिभैः ।
भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन् व्योमेव भूतलम् ॥२९॥

प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।
ययौ पश्चाद् रथादीति चतुःस्कन्धेव सा चमूः ॥३०॥

मरुपृष्ठान्युदम्भासि नाव्याः सुप्रतरा नदीः ।
विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः ॥३१॥

स सेनां महतीं कर्षन् पूर्वशामरगामिनीम् ।
बभौ हरजटाघ्रष्टां गङ्गामिव भगीरथः ॥३२॥

त्याजितैः फलमुत्खातैर्भग्नेष्व बहुधा नृपैः ।
तस्यासीदुल्बणो मार्गः पादपौरिव दन्तिनः ॥३३॥

पौरस्त्यानेवमाक्रमंस्तास्ताञ्जनपदाञ्जयी ।
प्राप तालीबनश्याममुपकण्ठं महोदधेः ॥३४॥

अनघ्राणां समुद्धतुस्तस्मात् सिन्धुरयादिव ।
आत्मा संरक्षितः सुहृत्वं त्तिमाश्रित्य धृतसीम् ॥३५॥

बङ्गानुत्थाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।
निचखान जयस्तम्भान् गङ्गास्रोतोन्तरेषु सः ॥३६॥

आपादपद्यप्रणताः कलमा इव ते रघुम् ।
फलं संवर्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः ॥३७॥

स तीर्त्वा कपिणां संन्येर्बद्धद्विरदसेतुभिः ।
उत्कलादशितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥३८॥

स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्च्छितोदणं न्यवेशयत् ।
अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥३९॥

प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः ।
पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥४०॥

द्विषां विषह्य काकुत्स्थस्तत्र नाराजदुर्दिनम् ।
सन्मङ्गलस्नात इव प्रतिपेदे जयश्रियम् ॥४१॥

ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचिताऽऽपानभूमयः ।
नारिकेलासवं योधाः शाशवं च पपुर्यशः ॥४२॥

गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयो नृपः ।
श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु भेदिनीम् ॥४३॥

ततो वेलातटेनैव फलवत्पूगमालिना ।
अगस्त्याचरितामाशामनाशास्पजयो ययौ ॥४४॥

स संन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना ।
कावेरीं सरितां पत्युः षड्ङ्कनीयामिवाकरोत् ॥४५॥

बलंरघुषितास्तस्य विजिगीषोगंताध्वनः ।
भारीचोद्भ्रास्तहारीता भलवाद्द्रव्यत्यकाः ॥४६॥

ससञ्जुरश्वद्भुष्णानामेलानामुत्पतिष्णवः ।
तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ॥४७॥

भोगिविष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।
नास्रत् करिणां प्रवं त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥४८॥

दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।
तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे ॥४९॥

ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ।
ते निपत्य ददुस्तस्मै यज्ञः स्वमिव संचितम् ॥५०॥

स निर्विषय यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ ।
स्तनाविव दिशस्तस्याः शैली मलयददुंरौ ॥५१॥

असह्यविक्रमः सह्यं दूरान् मुक्तमुदन्वता ।
नितम्बमिव भेदिन्याः सस्ताण्डुकमलङ्घयत् ॥५२॥

तस्यानोकौचिसर्पैर्दभिरपरान्तजयोद्यतैः ।
रामास्त्रोत्सारितोऽभ्यासीत् सह्यलग्न इवार्णवः ॥५३॥

भयोत्सृष्टविभ्रूपाणां तेन केरलयोषिताम् ।
अकलेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥५४॥

मुरलामारुतोद्धूतमगमत् कंतकं रजः ।
तद्योगवारवाणानामयत्नपटवासताम् ॥५५॥

अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रशिञ्जितैः ।
वर्मभिः पवनोद्धूत-राजताली-वन श्वनिः ॥५६॥

खर्जूरीस्कन्धनद्धानां मयोद्गारसुगन्धिषु ।
कटेषु करिणां पेतुः पुष्तामेभ्यः शिलीमुखाः ॥५७॥

अवकाशं किलोदन्वान् रामायाम्यथितो ददौ ।
अपरान्तमहापालव्याजेन रघवे करम् ॥५८॥

मत्तेभ-रदनोत्कीर्ण-व्यक्त-विक्रम-लक्षणम् ।
त्रिकूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तम्भ चकार सः ॥५९॥

पारसीकौस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना ।
इन्द्रियाख्यानिव रिपूस्तत्त्वज्ञानेन संयमी ॥६०॥

यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।
बालातपमिवाब्जानामकाल-जलदोदयः ॥६१॥

संग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्प्रेरश्वसाधनैः ।
शाङ्गकूजितविज्ञेयप्रतिषोषे रजस्तभूत् ॥६२॥

भल्लापवर्जितंस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुर्लमंहीम् ।
तस्तार सरषाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलेखि ॥६३॥

अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ।
प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥६४॥

विनयन्ते स्म तद्योधा मधुभिर्विजयश्चमम् ।
आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्वाक्षावलयभूमिषु ॥६५॥

ततः प्रतस्थे कौवेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम् ।
शरैरुक्षैरिवोदीच्यानुद्धरिष्मन् रसानिव ॥६६॥

विनीताध्वश्चमास्तस्य 'वद्धक्षुतीरविचेष्टनैः ।
दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धाल्लग्नकुङ्कुमकेसरान् ॥६७॥

तत्र हृणावरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् ।
कपोल-पाटनादेशि बभूव रघुचेष्टितम् ॥६८॥

काम्बोजाः समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः ।
गजालानपरिक्लिष्टैरक्षोटैः सार्धमानताः ॥६९॥

१. वद्धकु—, वलु—, पा० सिन्धु म.

२. पाटला पा. मृतभर्तृकाणां कपोलपाटनं, हृणजातिरितीतिहासविदः ।

तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः ।
 उपदा विविशुः शश्वन्नोत्सेकाः कोसलेश्वरम् ॥७०॥
 ततो गौरीगुहं शंलमारुरोहाश्वसाधनः ।
 वर्धयन्निव तत्कूटानुद्धृतैर्धानुरेणुभिः ॥७१॥
 शशंस तुल्यसत्त्वानां सैन्यघोषेऽप्यसंभ्रमम् ।
 गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्त्पावलीकितम् ॥७२॥
 भूर्जेषु मर्मरोभूताः कीचकध्वनिहेतवः ।
 गङ्गासीकरिणी मार्गं मरुतस्तं सिषेविरै ॥७३॥
 विशश्रमुर्नभेरुणां छायास्वध्वास्य सैनिकाः ।
 दूषदो वासितोत्सङ्गा निषण्णमृगनाभिभिः ॥७४॥
 सरलासक्त-मातङ्ग-प्रवेय-स्फुरित-त्विषः ।
 आसन्नोपधयो नेतुर्नक्तमस्नेहदीपिकाः ॥७५॥
 तस्योत्सृष्टनिवेशेषु^१ कण्ठरज्जुभ्रतत्वचः ।
 गजवर्ष्मं किरातेभ्यः शशंसुर्देवदारवः ॥७६॥
 तत्र जन्यं रघोर्घोरं पर्वतीयगणेरभूत् ।
 नाराच-क्षेपणीयाश्म-निष्येपोत्पतितानलम् ॥७७॥
 शरैरुत्सवसंकेतान् स कृत्वा विरतोत्सवान् ।
 जयोदाहरणं^२ बाह्वोर्गापयामास किन्नरान् ॥७८॥
 परस्परेण विजातस्तेवूपायनपाणिषु ।
 राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ॥७९॥
 तत्राक्षोभ्यं यशोरशि निवेश्यावरोह सः ।
 पौलस्त्यतुलितस्याद्वेरादधान इव ह्रियम् ॥८०॥
 चकम्पे तीर्णलीहित्ये तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वरः ।
 तद्गजालानतां प्राप्ताः सह कालागुरुद्रुमैः ॥८१॥

१. निवासेषु. पा. २. उदाहरणं गीतबन्धः । इ. वि २।१३.

न प्रसेहे स रुद्राकंसधारावर्षदुर्दिनम् ।
रथवर्त्मरजोऽप्यस्य कुत एव पताकिनीम् ॥८२॥

तमोक्षः कामरूपाणामस्यालण्डलविक्रमम् ।
भेजे भिन्नकटैर्नागिरन्यानुपहरोध वैः ॥८३॥

कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवताम् ।
रत्नपुष्पोपहारेण च्छायामानर्चं पादयोः ॥८४॥

इति जित्वा दिशो जिष्णुर्भ्यंवर्तत रथोद्धतम् ।
रजो विश्रामयन् राज्ञां छत्रशून्येषु मौलिषु ॥८५॥

स विश्वजितमाजह्ने यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।
आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुच्चासिव ॥८६॥

सदत्राप्तो सचिवसखः पुरस्क्रियाभि-
र्गुर्वीभिः शमितपराजयव्यलीकान् ।
काकुत्स्थश्चिरविरहोत्सुकावरोधान्
राजन्यान् स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ॥८७॥

ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं
सम्राजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यम् ।
प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु चकु-
मौलिस्त्रवच्युतमकरन्दरेणुगौरम् ॥८८॥

॥ इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
रघुविश्वजिद्यजानुष्ठानो नाम चतुर्थः सर्गः ॥

पञ्चमः सर्गः

तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं निःशेषविश्राणितकोषजातम् ।
 उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थी कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः ॥१॥
 स मृण्मये वीतहिरण्मयत्वात् पात्रे निघायाध्यमनर्घशीलः ।
 श्रुतप्रकाशं यशसा प्रकाशः प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः ॥२॥
 तमर्चयित्वा विधिवद् विधिजस्तपोधनं मानघनाग्रयायी ।
 विशांपतिवष्टरभाजमारात् कृताञ्जलिः कृत्यविदित्युवाच ॥३॥
 अण्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृषीणां कुशाग्रबुद्धे कुशली गुरुस्ते ।
 यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तं चैतन्यमुप्रादिव दीक्षितेन^१ ॥४॥
 कायेन वाचा मनसापि शश्वद् यत् संभृतं वासवधैर्यलोपि ।
 आपाद्यते न व्ययमन्तरायैः कच्चिन्महर्षेस्त्रिविधं तपस्तत् ॥५॥
 आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः संवर्धितानां सुतनिर्विणेषम् ।
 कच्चिन्न वाय्वादिरूपप्लवो वः श्रमच्छिद्रामाश्रमपादपानाम् ॥६॥
 क्रियानिमित्तेष्वपि वत्सलत्वादभन्नकामा मुनिभिः कुपोषु ।
 तदङ्कशय्याच्युतनाभिनाला कच्चिन्मृगोणामनघा प्रसूतिः ॥७॥
 निर्वर्त्यते र्येनियमाभिवेको येभ्यो निवापाञ्जलयः पितृणाम् ।
 तान्युच्छ्वषष्ठाङ्कितसंकतानि शिवानि वस्तोथंजलानि कच्चित् ॥८॥
 नीवारपाकादि कटङ्गरीर्यैरामृश्यते जानपदैर्न कच्चित् ।
 कालोपपन्नातिथिकल्प्यभागं वन्यं शरीरस्वितिसाधनं वः ॥९॥

१. लोकेन चैतन्यामवोध्यरस्यैः स, चैतन्यमर्कादिव जीवलोकः हे, ज्ञानं
 मत्स्त्वं प्रविशेत् पुष्यं चैतन्यमुप्रादिव मायजूकम् पाठान्तरम् हे ।
 उपः अष्टमूर्तेः शिष्यस्य मूर्तिभेदः । दीक्षितो यज्ञज्ञानो नजमानः ।
 दीक्षितो हि प्रथमं चैतनां जुहोति पुनः उपात् तां भजत इत्यागमः हे ।
 ३० अथैव ३।६६, ९।२१, शा० १।१.

अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं सम्यग् विनीयानुमतो गृहाय ॥
कालो ह्ययं संक्रमितुं द्वितीयं सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते ॥१०॥

तवार्हतो नाभिगमेन तृप्तं मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे ।
अप्याज्ञया शासितुरात्मना वा प्राप्तोऽसि संभावयितुं वनान्माम् ॥११॥

इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य रघोरुदारामपि गां निशम्य ।
स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाशस्तमित्यवोचद् वरतन्तुशिष्यः ॥१२॥

सर्वत्र नो वार्तमवेहि राजन् नाथे कृतस्त्वव्यशुभं प्रजानाम् ।
सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमित्रा ॥१३॥

भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते पूर्वान् महाभाग तयातिशेषे ।
व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतस्त्वामथिभावादिति मे विपादः ॥१४॥

शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितद्विः ।
आरष्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः ॥१५॥

स्थाने भवानेकनराधिपः सन्नकिञ्चनत्वं मखजं व्यनक्ति ।
पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ॥१६॥

तदन्यतस्तावदनन्यकार्यो गुर्वयंमाहर्तुमहं यतिष्ये ।
स्वस्त्यस्तु ते निर्गलिताम्बुगर्भं शरद्घनं नार्दति चातकोऽपि ॥१७॥

एतावदुक्त्वा प्रतियातुकामं शिष्यं महर्षेर्नृपतिर्निषिष्य ।
किं वस्तु विद्वन् गुरवे प्रदेयं त्वया कियद् वेति तमन्वयुङ्क्त ॥१८॥

ततो यथावद् विहिताध्वराय तस्मै स्मयावेशदिवजिताय ।
वर्णाश्रमाणां गुरवे स वर्णी विचक्षणः प्रस्तुतमाचक्षे ॥१९॥

समाप्तविद्येन मया महर्षिविज्ञापितोऽभूद् गुरुदक्षिणार्ये ।
स मे चिरायास्त्वलितोपचारां तां भक्तिमेवागणयत् पुरस्तात् ॥२०॥

निर्वन्धसंजातरुषार्थकाश्वमचिन्तयित्वा गुरुणाऽहमुक्तः ।
वित्तस्य विद्यापरिसंख्याया मे कोटीश्चतस्रो दश चाहरेति ॥२१॥

सोऽहं सपर्याविधिभाजनेन मत्वा भवन्तं प्रभुशब्दशेषम् ।
अभ्युत्सहे संप्रति नोपरोद्धमल्पेतरत्वाच्छ्रुतनिष्क्रयस्य ॥२२॥

इत्थं द्विजेन द्विजराजकान्तिरावेदितो वेदविदां वरेण ।
एतोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेतं जगाद भूयो जगदेकनाथः ॥२३॥

गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्वारथोः सकाशादनवाप्य कामम् ।
गतो वदान्यान्तरमित्ययं मे मा भूत् परीवादनवावतारः ॥२४॥

स त्वं प्रणस्ते महिते मदीये वसैषेचतुर्थोऽग्निरिवान्यगारे ।
द्वित्राप्यहान्यर्हसि सोढुमहंन् यावद् यते साधयितुं त्वदर्थम् ॥२५॥

तथेति तस्यादितथं प्रतीतः प्रत्यग्रहीत् संगरमग्रजन्मा ।
गामात्तसारं रघुरप्यवेक्ष्य निष्क्रष्टुमर्थं चकमे कुबेरात् ॥२६॥

वसिष्ठमन्त्रोक्षणजात् प्रभावादुदम्बवाकाशमहीषरेषु ।
मरुत्सखस्येव बलाहकस्य पतिविजघ्ने न हि तद्-रथस्य ॥२७॥

अथाधिनिष्ये प्रयतः प्रदोषे रथं रघुः कल्पितशास्त्रगर्भम् ।
सामन्तसंभावनयैव धीरः कैलासनाथं तरसा ज्विगीषुः ॥२८॥

प्रातः प्रयाणाभिमुत्थाय तस्मै सविस्मयाः कोषगृहे नियुक्ताः ।
हिरण्यमयीं कोषगृहस्य मध्ये वृष्टिं शशंसुः पतितां नभस्तः ॥२९॥

तं भूपतिर्भागुरहेमराशि लब्धं कुबेरादभियास्यमानात् ।
दिदेश कौत्साय समस्तमेव शृङ्गं सुमेरोरिव वज्रभिन्नम् ॥३०॥

जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वादप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ ।
गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहोऽथौ नृपोऽर्थकामादधिकप्रदश्च ॥३१॥

अथोष्ट्रवामीशतवाहितार्थं प्रजेश्वरं प्रीतमना महर्षिः ।
स्पृशन् करेणानतपूर्वकार्यं संप्रस्थितो वाचमुवाच कौत्सः ॥३२॥

किमत्र चित्रं यदि कामसूभूवृत्ते स्थितस्याधिपतेः प्रजानाम् ।
अचिन्तनीयस्तु तव प्रभावाो मनोपितं शौरपि येन दुग्धा ॥३३॥

आशास्पृशमन्यत् पुनरुक्तभूतं श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते ।
 पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं भवन्तमीड्यं भवतः पितेव ॥३४॥

इत्थं प्रयुज्याशिष्यमग्रजन्मा राजे प्रतीयाय गुरोः सकाशम् ।
 राजापि लेभे सुतमाशु तस्मादालोकमर्कादिव जीवलोकः ॥३५॥

ब्राह्मणं मुहूर्तं किल तस्य देवी कुमारकल्पं सुपुत्रे कुमारम् ।
 अतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना तमात्मजन्मानमजं चकार ॥३६॥

रूपं तदोजस्वि तदेव धीर्यं तदेव नैसर्गिकमुग्रतत्वम् ।
 न कारणात् स्वाद् विभिदे कुमारः प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥३७॥

उपात्तविद्यं विधिवद् गुरुभ्यस्तं यौवनोद्भेदविशेषकान्तम् ।
 श्रीः साभिलाषापि गुरोरनुजां धीरेव कन्या पितुराचकाङ्क्ष ॥३८॥

अथेश्वरेण ऋषकेशिकानां स्वयंवरार्थं स्वसुरिन्दुमत्याः ।
 आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो रघवे विमृष्टः ॥३९॥

तं श्लाघ्यसंबन्धमसौ विचिन्त्य दारक्रियायोग्यदत्तं च पुत्रम् ।
 प्रस्थापयामास ससैन्यमेनमृदां विदर्भाधिपराजधानीम् ॥४०॥

तस्योपकार्यारचितोपचारा बन्धेतरा जानपदोपदाभिः ।
 मार्गं निवासा मनुजेन्द्रसूनोर्बभूवुरुद्यानविहारकल्पाः ॥४१॥

स नमदारोधति सीकराद्रैर्मरुद्भिरानतित-नक्तमाले ।
 निवेशयामास विलङ्घिताध्वा क्लान्तं रजोघूसरकेतु सैन्यम् ॥४२॥

अथोपरिष्ठाद् भ्रमरं ध्रंमद्भिः प्राक्सूचितान्तःसलिलप्रवेशः ।
 निघोतवानामलगण्डभित्तिबन्धः सरित्तो गज उन्ममज्ज ॥४३॥

निःशेषविह्वलितधातुनापि चप्रक्रियामृक्षवतस्तटेषु ।
 नीलोध्वरेखाशवलेन शंसन् दन्तद्वयेनाशमाविकुण्ठितेन ॥४४॥

सहारविक्षोपसङ्क्रियेण हस्तेन तीराभिमुखः सशब्दम् ।
 बभौ स भिन्दन् बृहत्स्तरङ्गान् वायंगलाभङ्ग इव प्रवृत्तः ॥४५॥

शैलोपमः शैवलमञ्जरीणां जालानि कपैन्नुरसा स पश्चात् ।
पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ॥४६॥

तस्यैकनागस्य कपोलमित्योर्जलावगाहक्षणाभात्रशान्ता ।
वन्येतरानेकपदशनेन पुनर्विदीपे मददुदिनश्रीः ॥४७॥

सप्तच्छदकीरकटप्रवाहमसह्यमाघ्राय मदं तदीयम् ।
विलङ्घिताघोरणतोन्नयत्नाः सेनागजेन्द्रा विमुखा बभूवुः ॥४८॥

स च्छिन्नवन्धद्रुतयुग्यशून्यं भग्नाक्षपर्यस्तरथं क्षणेन ।
रामापरित्राणविहस्तयोर्धं सेनानिवेशं तुमुलं चकार ॥४९॥

तमापतन्तं नृपतेरवध्यो वन्यः करोति श्रुतवान् कुमारः ।
निवर्तयिष्यन् विशिखेन कुम्भे जघान नात्यायतकृष्टशाङ्गः ॥५०॥

स विद्धमात्रः किल नागरूपमुत्सृज्य तद्विस्मितसैन्यदृष्टः ।
स्फुरत्प्रभामण्डलमध्यवर्त्ति कान्तं वपुर्व्योमचरं प्रपेदे ॥५१॥

अथ प्रभावोपनतैः कुमारं कल्पद्रुमात्थैरत्वकीर्ये पुष्पैः ।
उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः संवधितोरःस्थलतारहारः ॥५२॥

मतङ्गशापादबलेपमूलादवाप्तवानस्मि मतङ्गजत्वम् ।
श्वेहि गन्धर्वपतेस्तनूजं प्रियम्बदं मां प्रियदशनंस्व ॥५३॥

स चानुनीतः प्रणतेन पश्चान्मया महर्षिर्भूदुतामगच्छत् ।
उष्णत्वमभ्यातपसंप्रयोगाच्छैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्य ॥५४॥

इदवाकुवंशप्रसवो यदा ते भेत्स्यत्यजः कुम्भमयोमुखेन ।
संयोध्यसे स्वेन वपुर्महिम्ना तदेत्पत्रोचत् स तपोनिधिर्माम् ॥५५॥

संमोचितः सत्त्ववता त्वयाहं शापाच्चिरप्रार्थितदशनेन ।
प्रतिप्रियं चेद् भवतो न कुर्यां वृथा हि मे स्यात् स्वपदोपलब्धिः ॥५६॥

संमोहनं नाम सखे ममास्त्रं प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् ।
गान्धर्वमादत्स्व यतः प्रयोक्तुनं चारिहिंसा विजयश्च हस्ते ॥५७॥

अलं ह्यिया मां प्रति यस्मुहूर्तं दयापरोऽभूः प्रहरन्नपि त्वम् ।
तस्मादुपच्छन्दयति प्रयोज्यं भयि त्वया न प्रतिषेधरोक्ष्यम् ॥५८॥

तवेत्युपस्पृश्य पयः पवित्रं सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः ।
उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रं जग्राह तस्मान्निगृहीतशापात् ॥५९॥

एवं तयोरध्वनि दैवयोगावासेदुषोः सख्यमचिन्त्यहेतु ।
एको ययौ चंद्ररवप्रदेशान् सीराज्यरम्यानपरो विदर्भान् ॥६०॥

तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे तदागमाहृद्गुरुप्रहर्षः ।
प्रत्युज्जगाम क्रथकंशिकेन्द्रश्चन्द्रं प्रवृद्धोर्मिरिवोमिमाली ॥६१॥

प्रवेश्य चैनं पुरमग्नयायी नीचैस्तथोपाचरदपितथीः ।
मेने यथा तत्र जनः समेतो वंदभंभागन्तुमर्जं गृहेशम् ॥६२॥

तस्याधिकारपुरुषैः प्रणतैः प्रदिष्टां
प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितपूर्णकुम्भाम् ।
रम्यां रघुप्रतिनिधिः स नवोपकायां
बाल्यात् परामिव दशां मदनोऽप्युवास ॥६३॥

तत्र स्वयंवरसमाहृतराजलोकं
कन्याललाम कमनीयमजस्र लिप्सोः ।
भावावबोधकलुषा दयितेव रात्रौ
निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव ॥६४॥

तं कर्णभूषणनिपोडितपीवरांसं
शय्योत्तरच्छदविमर्दकृशाङ्गरागम् ।
सूतारमजाः सवयसः प्रथितप्रबोधं
प्राबोधगन्तुपतिं वाग्भिरुदारवानः ॥६५॥

रात्रिर्गता मतिमतां वर मुञ्च शय्यां
धात्रा द्विवेव ननु धूर्जंगतो विभक्ता ।
तामेकतस्तव विभक्तिं गुरुविनिद्र-
स्तस्या भवानपरधुर्यपदावलम्बी ॥६६॥

निद्रावशेन भवताप्यनवेक्ष्यमाणा
 पशुंत्सुकत्वमबला निशि खण्डितेव ।
 लक्ष्मीविनोदयति येन दिगन्तलम्बी
 सोऽपि त्वदाननरुचि विजहाति चन्द्रः ॥६७॥

तद् बल्गुना युगपदुन्मिषितेन तावत्
 सद्यः परस्परतुलामधिरोहतां द्वे ।
 प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारमन्त-
 श्वशुस्तव प्रचलितध्रमरं च पथम् ॥६८॥

वृन्ताच्छलयं हरति पुष्पमनोकहानां
 संसृज्यते सरसिजैरहणांशुभिर्नैः ।
 स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुः
 सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य ॥६९॥

ताम्रोदरेषु पतितं तरुपल्लवेषु
 निर्घौतहारगुलिकाविशदं हिमाम्भः ।
 आभाति लव्वपरभागतयाऽधरोष्ठे
 लीलास्मितं सदशनाच्चरिव त्वदीयम् ॥७०॥

यावत् प्रतापनिधिराक्रमते न भानु-
 रह्णाय तावदरुणेन तमो निरस्तम् ।
 आयोधनाग्रसरतां स्वयि वीर याते
 किं वा रिपूँस्तव गुरुः स्वयमुच्छ्रितत्ति ? ॥७१॥

मट्यां जहत्सुभयपक्षविनीतनिद्राः
 स्तम्बेरमा मुखरशृङ्खलकर्षिणस्ते ।
 येषां विभान्ति तरुणारुणरागयोगाद्
 भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव दन्तकोशाः ॥७२॥

दीर्घेष्वमी नियमिताः पटमण्डपेषु
 निद्रां विहाय वनजाश्र वनायुदेश्याः ।
 वक्त्रोष्मणा मलिनयन्ति पुरोगतानि
 लेह्यानि सन्धवशिलाशकलानि वाहाः ॥७३॥

भवति विरलभक्तिम्लानिपुष्पोपहारः
 स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः प्रदीपाः ।
 अयमपि च गिरं तस्त्वत्प्रबोधप्रयुक्ता-
 मनुवदति शुक्रस्ते मञ्जुवाक् पञ्जरस्थः ॥७४॥

इति विरचितवाग्भिर्वेन्दिपुत्रैः कुमारः
 सपदि विगततिद्रस्तल्पमुञ्जभाञ्चकार ।
 मदपट्टनिनदद्भिर्वोधितो राजहंसैः
 सुरगज इव गाङ्गं सैकतं सुप्रतीकः ॥७५॥

अथ विधिमवसाय्य शास्त्रदृष्टं दिवसमुखोचितमञ्चिताक्षिपत्मा ।
 कुशलविरचितानुकूलवेषः क्षितिप-समाजमगात् स्वयंवरस्थम् ॥७६॥

॥ इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
 अजस्वयंवराभिगमनो नाम पञ्चमः सर्गः ॥

षष्ठः सर्गः

स तत्र मञ्चेषु मनोज्ञवेपान् सिंहासनस्थानुपचारवत्सु ।
वैमानिकानां भरतापमश्यदाकृष्टलीलान् नरलोकपालान् ॥१॥

रतेर्गृहीतानुनयेन कामं प्रत्यर्पितस्वाङ्गमिवेश्वरेण ।
कान्कुत्स्थमालोकयतां नृपाणां मनो बभूवेन्दुमतीनिराशम् ॥२॥

वंदभन्तिद्विष्टमसौ कुमारः क्लृप्तेन सोपानपथेन मञ्चम् ।
शिलाविभङ्गमृंगराजशावस्तुङ्गं नमोत्संगममिवाग्ररोह ॥३॥

परार्ध्यवर्णास्तरणोपपन्नमासेदिवान् रत्नवदासनं सः ।
भूयिष्ठमासौदुपमेयकान्तिमयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन ॥४॥

तासु त्रिषा राजपरम्परासु प्रभाविशेषोदयदुर्निरीक्ष्यः ।
सहस्रघाऽऽत्मा व्यरुचद् विभक्तः पयोमुचां पङ्क्तिषु विद्युतेव ॥५॥

तेषां महार्हासनसंस्थितानामुदारनेपथ्यभृतां स मध्ये ।
रराज घाम्ना रघुसूनुरेव कलद्रमाणाभिव पारिजातः ॥६॥

नेत्रव्रजाः पौरजनस्य तस्मिन् विहाय सर्वान् नृपतीन् निपेतुः ।
मदोत्कटे रेचितपुष्पवृक्षा गन्धद्विपे वन्य इव द्विरेफाः ॥७॥

अथ स्तुते वन्दिभिरन्वयजैः सोमार्कवंश्ये नरदेवलोके ।
संचारिते चागुरुसारयोनी धूपे समुत्सर्पति वंजयन्तोः ॥८॥

पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणां कलापिनामुद्धतनुत्तहेती ।
प्रध्मातशङ्खे परितो दिगन्तास्तूर्यस्वने मूर्च्छन्ति मङ्गलार्थे ॥९॥

मनुष्यब्राह्मं चतुरस्रयानमध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।
विवेश मञ्चान्तरराजमार्गं पतिवरा क्लृप्तविवाह्वेषा ॥१०॥

तस्मिन् विधानातिशये विघ्नातुः कन्यामये नेत्रशतकलक्ष्ये ।
निपेतुरन्तःकरणंनरेन्द्रा देहैः स्थिताः केवलमासनेषु ॥११॥

तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रणयाग्रदूत्यः ।
प्रवालचेष्टा^१ इव पादपानां श्रुङ्गारचेष्टा विविधा बभूवुः ॥१२॥

कश्चित् कराम्यामुपगूढनालमालोलपत्राभिहतद्विरेफम् ।
रजोभिरन्तःपरिवेषवन्धि लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार ॥१३॥

विन्नस्तमंसादपरो विलासी रत्नानुविद्धाङ्गदकोटिलग्नम् ।
प्रालम्बमुत्कृष्य यथावकाशं निनाय साचोकृतचारुवक्त्रः ॥१४॥

आकुञ्चिताप्राङ्गुलिना ततोऽन्यः किञ्चित्समाव्रजितनेत्रशोभः ।
तिर्यग् विसंस्पर्शिनस्त्रप्रभेण पादेन हैमं विलिलेख पीठम् ॥१५॥

निवेश्य वामं भुजमासनाथे तत्संनिवेशादधिकोन्नतांसः ।
कश्चिद् विवृत्तत्रिकभिन्नहारः सुहृत्समाभाषणतत्परोऽभूत् ॥१६॥

विलासिनीविभ्रमदन्तप्रममापाण्डुरं केतकवहंमन्यः ।
प्रियानितम्बोचितसंनिवेशेविपाटयामास युवा नख्यप्रैः ॥१७॥

कुशेशयाताभ्रतलेन कश्चित् करेण रेखाध्वजलाञ्छनेन ।
रत्नाङ्गुलीयप्रभयानुविद्धानुदोरयामास सलीलमञ्जान् ॥१८॥

कश्चिद् यथाभागमवस्थितेऽपि स्वसंनिवेशाद् व्यतिलङ्घितोव ।
वध्नांशुगर्भाङ्गुलिरन्ध्रमेकं व्यापारयामास करं किरीटे ॥१९॥

[१]

ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा पुंवत्प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ।
प्राक् संनिकर्ष मगधेश्वरस्य नीत्वा कुमारीमवदत् सुनन्दा ॥२०॥

असौ शरण्यः शरणोन्मुखानामगाधसत्त्वो मगधप्रतिष्ठः ।
राजा प्रजारञ्जनलब्धवर्णः परन्तपो नाम यथार्थनामा ॥२१॥

कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽप्ये राजन्वर्तीं स्वाहुरनेन भूमिम् ।
नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसं च रात्रिः ॥२२॥

क्रियाप्रवन्धा—दधमध्वराणा—मजत्रमाहूत—सहस्रनेत्रः ।
शच्याशिवरं पाङ्कपोललम्बान् मन्दारशून्यान्तकौचकार ॥२३॥

अनेन चेदिच्छसि गृह्यमाणं पाणि वरेण्येन कुच प्रवेशे ।
प्रासादवाताग्रनसंस्थितानां नेत्रोत्सवं पुष्पपुराङ्गनानाम् ॥२४॥

एवं तयोक्ते तमवेद्य किञ्चिद्-विलसिदूर्वाङ्गमञ्जुकर्मला ।
ऋजुप्रणामक्रिययैव तन्वी प्रत्यादिदेशं नमभाषमाणा ॥२५॥

[२]

तां संव वेत्रग्रहणे नियुक्ता राजान्तरं राजसुतां निनाय ।
समीरणोत्थेव तरङ्गलेखा पद्मान्तर मानसराजहंसोम् ॥२६॥

जगाद चेनामयमङ्गनाथो सुराङ्गनाप्रायितयौवनशोः ।
विनीतनागः किल सूत्रकारेरेन्द्रं पदं भूमिगतोऽपि भुङ्क्ते ॥२७॥

अनेन पर्यासगताश्रुबिन्दून् मुक्ताफलस्फूलतमान् स्तनेषु ।
प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीनामुन्मुष्य सूत्रेण विनं च हाराः ॥२८॥

निसर्गभिन्नास्पदभेकसंस्थमस्मिन् द्वयं श्रोत्रं च सरस्वतो च ।
कान्त्यागिरा सूनृतया च योग्यात्वमेव कल्याणि तयोस्तृतीया ॥२९॥

अथाङ्गराजादवतार्यं चक्षुर्याहीति जन्यामवदत् कुमारी ।
नासौ न काम्यो न च वेद सम्पन्द्रष्टुं न सा, भिन्नरुचिर्हि लोकः ॥३०॥

[३]

ततः परं दुष्प्रसहं द्विषद्भिर्नृपं नियुक्ता प्रतिहारभूमौ ।
निदर्शयामास विशेषदृश्यामिन्दुं नवोत्थानमिवेन्दुमत्यै ॥३१॥

अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहु—विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः ।
आरोप्य चक्रभ्रममुष्णतेजास्त्वष्ट्रे व यत्नोल्लिखितो विभाति ॥३२॥

अस्य प्रयाणेषु समयशक्तेरप्येसंर्वाजिभिस्तथितानि ।
कुर्वन्ति सामन्तशिखामणीनां प्रभाप्ररोहास्तमयं रजांसि ॥३३॥

असौ महाकालनिकेतनस्य वसन्नदूरे किल चन्द्रमौलेः ।
तमिन्नपक्षेऽपि सह प्रियाभिर्ज्योत्स्नावतो निविशति प्रदोषान् ॥३४॥

अनेन युता सह पार्थिवेन रम्भोद्य कच्चिन्मतसो रुचिस्ते ।
सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु विहर्तुमुद्यानपरम्परासु ॥३५॥

तस्मिन्नभिद्योतितवन्वुपद्मे प्रतापसंशोपितशत्रुपङ्के ।
ववन्ध सा नोत्तमसौकुमार्या कुमुदवती भानुमतीव भावम् ॥३६॥

[४]

तामग्रतस्तामरसान्तराभामनूपराजस्य गुणैरनुनाम् ।
विधाय सृष्टिं ललितां विधातुर्जगाद भूयः सुदतीं सुतन्दा ॥३७॥

सङ्ग्रामनिविष्टसहस्रबाहु—रथ्यादशद्वीप—निखातयूपः ।
अनन्यसाधारणराजशब्दो बभूव योगी किल कार्तवीर्यः ॥३८॥

अकार्यचिन्तासमकालमेव प्रादुर्भवंश्चापवरः पुरस्तात् ।
अन्तःशरोरेष्वपि यः प्रजानां प्रत्यादिदेशाविनयं विनेता ॥३९॥

ज्यावन्धनिष्पन्दभुजेन यस्य विनिःश्वसदवक्त्रपरम्परेण ।
कारागृहे निर्जितवासवेन लङ्केश्वरेणोषितमाप्रसादात् ॥४०॥

तस्यान्वये भूपतिरेव जातः प्रदीप इत्यागमवृद्धसेवी ।
येन श्रियः संश्रयदोषरुद्धं स्वभावलीलेत्ययशः प्रमृष्टम् ॥४१॥

आयोधने कृष्णगतिं सहायमवाप्य यः क्षत्रियकालराविम् ।
घारां शितां रामपरश्वधस्य संभावयत्युत्पलपत्रसाराम् ॥४२॥

अस्याङ्कलक्ष्मीर्भव दीर्घबाहोर्माहिष्मतीवप्रनितम्बकाञ्चीम् ।
प्रासादजालजलवेणिरम्यां रेवा यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ॥४३॥

तस्याः प्रकामं प्रियदर्शनोऽपि न स क्षितीशो रुचये बभूव ।
शरत्प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधः शशीव पर्याप्तकलो नलिन्याः ॥४४॥

[५]

सा शूरसेनाधिपति सुषेणमुद्दिश्य लोकान्तरगीतकीर्तिम् ।
आचारशुद्धोभयवंशदीपं शुद्धान्तरक्षया जगदे कुमारो ॥४५॥

नीपान्वयः पार्थिव एष यज्वा गुणैर्यमाश्रित्य परस्परेण ।
सिद्धाश्रमं शान्तमिदं सत्त्वंनेसगिकोऽप्युत्ससृजे विरोधः ॥४६॥

यस्यात्मगेहे नयनाभिरामा कान्तिर्हिमांशोरिव संनिविष्टा ।
हर्म्यासंरुद्धवृणाङ्कुरेषु तेजोऽविषह्यं रिपुमन्दिरेषु ॥४७॥

यस्यावरोधस्तनचन्दनानां प्रक्षालनाद् वारिविहारकाले ।
कलिन्दकन्या मधुरा गतापि गङ्गामिसंसक्तजलेव भाति ॥४८॥

त्रस्तेन ताक्ष्यात् किल कालियेन मणि विसृष्टं यमुनीकसा यः ।
वक्षःस्थलव्यापिरुचं दधानः सकौस्तुभं ह्येवतोव कृष्णम् ॥४९॥

संभाव्य भर्तारममुं युवानं मृदुप्रवालोत्तरपुष्पशय्ये ।
वृन्दावने चञ्चरथादनूने निविंश्यतां मुन्दरि यौवनश्रीः ॥५०॥

अध्यास्य चाम्भःपृषतोक्षितानि शैलेयगन्धोनि शिलातलानि ।
कलापिनां प्रावृषि पश्य नृस्यं कान्तासु गोवर्धनकन्दरामु ॥५१॥

नृपं तमावर्त्तमनोऽज्ञताभिः सा व्यत्यगादन्यववृभंवित्री ।
महोदरं मार्गवणादुपेतं त्रोटोवहा सागरगामिनोव ॥५२॥

[६]

अथाङ्गदाश्लिष्टभुजं भुजिष्या हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् ।
आसेदुषीं सादितशत्रुपक्षं बालामवालेन्दुमुखीं वभाषे ॥५३॥

असौ महेन्द्राद्रिसमानसारः पतिर्महेन्द्रस्य महोदधेश्च ।
यस्य क्षरत्सन्ध्यागजच्छलेन यात्रासु यातोव पुरो महेन्द्रः ॥५४॥

ज्याघातरेखे सुभुजो भुजाभ्यां विभर्ति यश्चापभृतां पुरोगः ।
रिपुश्रियां साञ्जनवाष्पसेके बन्दीकृतानामिव पद्धती द्वे ॥५५॥

यमात्मनः सद्यनि संनिकृष्टो मन्द्रध्वनित्याजितयामतूयैः ।
प्रासादवातायनदृश्यवीचिः प्रबोधयत्यर्णव एव सुप्तम् ॥५६॥

अनेन सार्धं विहराम्बुराशेस्तोरेषु तालीवनमर्मरेषु ।
द्वीपास्तरानीतलवङ्गपुष्पैरपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिः ॥५७॥

प्रलोभिताप्याकृतिलोभनीया विदमंराजावरजा तयैवम् ।
सस्मादपावतंत दूरकृष्टा नीत्येव लक्ष्मीः प्रतिकूलदेवात् ॥५८॥

[७]

अथोरगाख्यस्य पुरस्य नाशं दीवारिकी देवसरूपमेत्य ।
इतश्चकोराक्षि विलोकयेति पूर्वानुशिष्टां निजगाद भोज्याम् ॥५९॥

पाण्ड्योऽयमंसापितलम्बहारः क्लृप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन ।
आभाति बालातपरक्तमानुः सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः ॥६०॥

विन्ध्यस्य संस्तम्भयिता महाद्रे निःशेषपीतो जिज्ञातसिन्धुराजः ।
प्रीत्याश्रवमेधावभृथाद्रं मूर्तेः सौस्नातिको यस्य भवत्यगस्त्यः ॥६१॥

अस्त्रं हरादाप्तवता दुरापं येनेन्द्रलोकावजयाय दृप्तः ।
पुरा जनस्थानविमदंशङ्की संघाय लङ्काधिपतिः प्रतस्थे ॥६२॥

अनेन पाणो विधिवद् गृहीते महाकुलीनेन महोव गुर्वी ।
रत्नानुविद्धार्णवमेखलाया दिशः सपत्नी भवदक्षिणस्याः ॥६३॥

ताम्बूलवल्ली—परिणद्ध-पूगास्वेलालतालिङ्गित—चन्दनासु ।
तमालपत्रास्तरणासु रन्तुं प्रसीद शश्वन्मलयस्वलीषु ॥६४॥

इन्दीवरश्यामतनुन् पोऽसौ त्वं रोचनागौराशरीरयष्टिः ।
अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वां योगस्तडित्तोयदयोरिवास्तु ॥६५॥

स्वसुविदभीधिपतेस्तदीयो लेभेऽन्तरं चेतसि नोपदेशः ।
दिवाकरादर्शनबद्धकोशे नक्षत्रनाथांशुखिवारविन्दे ॥६६॥

संचारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिम्बरा सा ।
नरेन्द्रमार्गाद्दृ इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥६७॥

[८]

तस्यां रघोः सूनुरूपस्थितायां वृणीत मां नेति समाकुलोऽभूत् ।
वामेतरः संशयमस्य बाहुः केयूरवन्धोच्छ्वसितर्तुनोद ॥६८॥

तं प्राप्य सर्वावयवानवधं व्यावर्त्ततान्योपगमात् कुमारी ।
न हि प्रफुल्लं सहकारमेत्य वृक्षान्तरं काङ्क्षति षट्पदाली ॥६९॥

तस्मिन् समावेशितचित्तवृत्तिमिन्दुप्रभामिन्दुमतीमवेक्ष्य ।
प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमशा सविस्तरं वाक्यमिदं सुतन्दा ॥७०॥

इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं नृपाणां ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणोऽभूत् ।
काकुत्स्थशब्दं यत् उन्नतेच्छाः श्लाघ्यं दधत्युत्तरकोसलेन्द्राः ॥७१॥

महेन्द्रमास्वाय महोक्षरूपं यः संयति प्राप्तपिनाकिलीलः ।
चकार वार्णरसुराङ्गनानां गण्डस्थलीः प्रोषितपत्रलेखाः ॥७२॥

ऐरावतास्फालनविश्लथं यः संघट्टयन्नङ्गदमङ्गदेन ।
उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमग्रचामर्वासिनं गोत्रभिदोऽधितण्डो ॥७३॥

जातः कुले तस्य किलोककीर्तिः कुलप्रदीपो नृपतिदिलीपः ।
अतिष्ठदेकोनशतक्रतुत्वे शकाम्यसूयाविनिवृत्तये यः ॥७४॥

यस्मिन् महीं शासति वागिनीनां निद्रां विहाराघ्रपथे गतानाम् ।
वातोऽपि नाखंसयदंशुकानि को सम्बयेदाहरणाय हस्तम् ॥७५॥

पुत्रो रघुस्तस्य पदं प्रशास्ति महाक्तोविश्वजितः प्रयोक्ता ।
चतुर्दिगावजितसंभृतां यो मृत्पात्रशेषामकरोद् विभ्रूतिम् ॥७६॥

आरूढमद्रीनुदधीन् वितीर्णं भुजङ्गमानां वसति प्रविष्टम् ।
ऊर्ध्वं गतं यस्य न चानुबन्धि यथाः परिच्छेत्तुमियत्तयाऽलम् ॥७७॥

असौ कुमारस्तमजोऽनुजातस्त्रिविष्टपस्येव पति जयन्तः ।
गुर्वी धूरं यो भुवनस्य पित्रा धुर्येण दम्यः सदृशीं विभति ॥७८॥

कुलेन काल्या वयसा नवेन गुणैश्च तंस्तंविनयप्रधानैः ।
त्वभात्मनस्तुल्यममुं वृणीष्व रत्नं समागच्छन्तु काञ्चनेन ॥७९॥

ततः सुनन्दावचनावसाने लज्जां तनूकृत्य नरेन्द्रकन्या ।
दृष्ट्वा प्रसादामलया कुमारं प्रत्येग्रहीत् संवरणलज्जेव ॥८०॥

सा यूनि तस्मिन्नभिलाषवश्वं शशाक शालीनतया न वक्तुम् ।
रोमाञ्चलक्ष्येण स गात्रयष्टि भित्वा निराक्रामदरालकेश्याः ॥८१॥

तथागतायां परिहासपूर्वं सकृपां सखी वेत्रभूदावभाषे ।
आर्ये व्रजामोऽन्यत इत्यर्थेनां बधूरसूयाकुटिलं ददर्श ॥८२॥

सा चूर्णगौरं रघुनन्दनस्य घात्रीकराम्यां करभोपमोहः ।
श्रासञ्जयामास यथाप्रदेशं कण्ठे गुणं मुर्त्तिमिवानुरागम् ॥८३॥

तया श्रजा मङ्गलपुष्पमय्या विशालवक्षःस्थललम्बयाऽजः ।
जर्मस्त कण्ठापितबाहुपाशां विदभंराजावरजां वरेण्यः ॥८४॥

शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं
जलनिधिमनुरूपं बह्नुकन्याऽवतीर्णा ।

इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः
श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवद्वुः ॥८५॥

प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत् क्षितिपतिमण्डलमन्यतो वितानम् ।
उपसि सर इव प्रफुल्लपद्मं कुमुद्वनप्रतिपन्ननिद्रमासीत् ॥८६॥

॥ इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
इन्दुमती-स्वयंवरौ नाम षष्ठः सर्गः ॥

सप्तमः सर्गः

अधोपयन्त्रा सदृशेन युक्तां स्कन्देन साक्षादिव देवसेनाम् ।
स्वसारमादाय विदर्भनाथः पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव ॥१॥

सेनानिवेशान् पृथिवीक्षितोऽपि जग्मुर्विभातग्रहमन्दभासः ।
भोज्यां प्रति व्यर्धमनोरथत्वाद् रूपेषु देवेषु च साम्यसूयाः ॥२॥

सानिध्ययोगात् किल तत्र शच्याः स्वयंवरक्षोभकृतामभावः ।
काकृत्स्थमुद्दिश्य समत्सरोऽपि शशाम तेन क्षितिपाललोकः ॥३॥

तावत् प्रकीर्णाभिनवोपचारमिन्द्रायुवद्योतिततोरणाङ्कम् ।
वरः स वध्वा सह राजमार्गं प्राप ध्वजच्छायनिवारितोष्णम् ॥४॥

ततस्तदालोकतत्पराणां सोधेषु चामीकरजालवत्सु ।
बभूवुरित्थं पुरमुन्दरीणां त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥५॥

भ्रालोकमार्गं महसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टन-^१वान्तमाल्यः ।
बन्धुं न संभावित एव तावत् करेण रुद्धोऽपि न केशपाशः ॥६॥

प्रसाधिकालम्बितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद् द्रवराममेव ।
उत्सृष्टलोलागतिरागवाक्षादालक्तकाङ्क्षां पदवीं ततान ॥७॥

विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन संभाव्य तद्वञ्चितवामनेत्रा ।
तथैव वातायनसंनिकर्षं ययौ शलाकामपरा बहन्तो ॥८॥

जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्नां न वबन्ध नीवीम् ।
नाभिप्रविष्टाभरणभ्रमेण हस्तेन तस्याववलम्ब्य वासः ॥९॥

अर्धाचिता^२ सत्वरमुत्थितायाः पदे पदे दुर्निमित्ते गलन्तो ।
कस्याश्चिदासाद् रसता तदानोमङ्गुष्ठमूलापितसूत्रशेषा ॥१०॥

तासां मुखं रासवगन्धगर्भैर्गोप्तान्तराः सान्द्रकृतहलानाम् ।
विलोलनेत्रभ्रमरैर्भवालाः सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥११॥

ता राघवं दृष्टिभिरापिवन्त्यो नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।
तथाहि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥१२॥

स्थाने वृता भूपतिभिः परोक्षैः स्वयंवरं साधुममंस्त भोज्या ।
पद्मेव नारायणमन्यथासौ लभेत कान्तं कथमात्मतुल्यम् ॥१३॥

परस्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।
अस्मिन् द्वये रूपविधानतत्तः पत्युः प्रजानां वितथोऽभविष्यत् ॥१४॥

रतिस्मरौ नूनमिमावभूतां राज्ञां सहस्रेषु तथाहि बाला ।
गतेयमात्मप्रतिरूपमेव मनो हि जन्मान्तरसङ्गतिजम् ॥१५॥

इत्युद्गताः पौरवधूमुखेभ्यः शृण्वन् कथाः श्रोत्रसुखाः कुमारः ।
उद्भासितं मङ्गलसंविधाभिः संवन्धिनः सद्य समाससाद ॥१६॥

ततोऽवतीयांशु करेणुकायाः स कामरूपेऽवरदत्तहस्तः ।
वैदर्भनिर्दिष्टमथो विवेश नारीमनांसीव चतुष्कमन्तः ॥१७॥

महार्हंसिंहासनसंस्थितोऽसौ सरत्नमर्च्यं मधुपर्कमिथम् ।
भोजोपनीतं च दुकूलयुग्मं जग्राह सार्धं वानताकटाक्षः ॥१८॥

दुकूलवासाः स वधूसमीपं बिन्यो विनीतैरवरोधदक्षैः ।
बेलासकाशं स्फुटफेनराजिनंबैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः ॥१९॥

तत्राचितो भोजपतेः पुरोधा हुत्वाग्निमाज्यादिभिरग्निकल्पः ।
तमेव चाधाय विवाहसाक्ष्ये वधूवरौ संगमयाचकार ॥२०॥

हस्तेन हस्तं परिगृह्य वध्वाः स राजसूनुः सुतरां चकासे ।
अनन्तराशौकलताप्रवालं प्राप्येव चूतः प्रतिपल्लवेन ॥२१॥

आसीद् वरः कण्ठकितप्रकोष्ठः स्वभ्राद्गुलिः संववृते कुमारी ।
तस्मिन् द्वये तत्क्षणमात्मवृत्तिः समं विभवतेव मनोभवेन ॥२२॥

तयोरपाङ्गप्रतिसारितानि क्रियासमापत्तिषु^१ कातराणि ।
ह्रीयन्वणामानशिरे मनोज्ञामन्यन्यलोलानि विलोचनानि ॥२३॥

प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानोरुदक्षिणस्तन्मिथुनं चकासे ।
मेरोरुपान्तेष्विव वर्तमानमन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥२४॥

नितम्बगुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता अध्वविधातृप्रतिमेन तेन ।
चकार सा मत्तचकोरनेत्रा लज्जावती लाजविसर्गमग्नी ॥२५॥

हविःशमीपल्लवलाजगन्धी पुण्यः कृशानोरुदियाय धूमः ।
कपोलसंसापिशिखः स तस्या मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥२६॥

तदञ्जनक्लेदसमाकुलाक्षं प्रम्लानबीजाङ्कुरकर्णपूरम् ।
बधूमुखं पाटलगण्डलेखमाचारधूमग्रहणाद् बभूव ॥२७॥

तौ स्नातकैर्बन्धुमता च राज्ञा पुरश्चिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम् ।
कन्याकुमारौ कनकासनस्थावाद्राजितारोमणमन्वभूताम् ॥२८॥

इति स्वसुभोजकुलप्रदीपः संपाद्य पाणिग्रहणं स राजा ।
महीपतीनां पृथगहृणार्थं समादिदेशाधिकृतानधिप्योः ॥२९॥

लिङ्गमुदः संबृतविक्रियास्ते हृदाः प्रसन्ना इव गूढनकाः ।
वंदभमामन्य ययुस्तदोयां प्रत्यप्यं पूजामुपदाच्छलेन ॥३०॥

स राजलोकः कृतपूर्वसंविदारम्भसिद्धौ समरोपलभ्यम् ।
आदास्यमानः प्रमदामिषं तदावृत्य पन्थानमजस्य तस्थौ ॥३१॥

भर्तापि तावत् क्रथकेशिकानामनुष्ठितानन्तरजाविवाहः ।
सत्त्वानुरुपाहरणी^२-कृतश्रोः प्रास्त्वापयद् राघवमन्वगाच्च ॥३२॥

तिस्रस्त्रिलोकप्रथितेन सार्धमजेन मार्गं वसतीरुषित्वा ।
तस्मादपावर्तत कुण्डनेशः पर्वत्यये सोम इवोष्णरश्मेः ॥३३॥

प्रमन्यवः प्रागपि कोसलेन्द्रे प्रत्येकमात्तस्वतया बभूवुः ।
अतो नृपाश्चक्षामरे समेताः स्त्रौरत्नलाभ न तदात्मजस्य ॥३४॥

१. वर्तनित्तितानि म.

२. समरो म.,

३. आहरणं मौक्तुकम्, लोके 'दहेज' इति ।

तमुद्वहन्तं पथि भोजकन्यां हरोध राजन्यगणः स दुष्टः ।
वलिप्रदिष्टां श्रियमाददानं त्रैविक्रमं पादमिवेन्द्रशत्रुः ॥३५॥

तस्याः स रक्षार्थमतल्पयोधमादिश्य पित्र्यं सचिवं कुमारः ।
प्रत्यग्रहीत् पाथिववाहिनीं तां ज्योतीरथां शोण इवोत्तरङ्गः ॥३६॥

पत्तिः पदार्ति रघिनं रथेशस्तुरङ्गसादी तुरगाघिरुडम् ।
यन्ता गजस्याभ्यपतद् गजस्थं तुल्यप्रतिद्वन्दि बभूव द्रुडम् ॥३७॥

नदत्सु तुर्येष्वविभाव्यवाचो नोदीरयन्ति स्म कुलोपदेशान् ।
बाणाक्षरैरेव परस्परस्य नामोजितं चापभृतः शत्रुसुः ॥३८॥

उत्थापितः संयति रेणुरश्वैः सान्द्रीकृतः स्पन्दनवंशचक्रैः ।
विस्तारितः कुञ्जरकर्णतालैरनुक्रमेणोपरहरोध सूर्यम् ॥३९॥

मत्स्यध्वजा वायुवशाद् विदीर्णमुत्तं प्रवृद्धध्वजनीरजासि ।
बभूवः पिबन्तः परमार्थमत्स्याः पर्याविलानीव तवोदकानि ॥४०॥

रथो रथाङ्गध्वनिना विजज्ञे विलोलघण्टावणितेन नागः ।
स्वभर्तुं नामग्रहणाद् बभूव सान्द्रे रजस्यात्मपरावबोधः ॥४१॥

आवृण्वतो लोचनमार्गमाजौ रजोऽन्धकारस्य विजृम्भितस्य ।
शस्त्रक्षताश्वद्विपवीरजन्मा बालारुणोऽभूद् रुधिरप्रवाहः ॥४२॥

स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुस्तस्योपरिष्ठात् पवनावधूतः ।
अङ्गारशेषस्य हुताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवावभासे ॥४३॥

१. ज्योतिरराण—नदी मध्यप्रदेशस्य रीवाक्षेत्रे शोणमामिनी सरित् ।
भागीरथीमिति तु मल्लिनाथ-हेमाद्रिभट्टौ । प्राचीनटीकाहस्तु
पाण्डुग्रन्थेषु पुनर्ज्योतीरथेत्येव पाठः । एष एव चोचितः, शोणस्याज-
स्थानीयत्वात् सरित्कर्तृकैः भिद्योरे कर्मत्वेनान्वयस्यान्वयाजसिद्धेः ।
भागीरथीपाठे पुनरभियोगे शोणकर्तृकत्वमेव प्रसिद्ध्येत, शोणस्यैव
भागीरथीयामित्वस्य दृश्यमानत्वात् ।
२. नेत्रक्रमेण म०, नेत्रं क्षीरं वास इति तत्समर्थकाः । अनुक्रमस्तु क्लोकार्थं
एवोपनिद्धः ।

प्रहारमूर्च्छापगमे रथस्था यन्तुनुपालभ्य निर्वर्तिताश्वान् ।
यैः सादिता लक्षितपूर्वकेतूस्तानेव सामर्षतया निजघ्नुः ॥४४॥

अप्यर्धमार्गे परबाणलूना धनुर्भृतां हस्तवतां पृथक्काः ।
संप्रापुरेवात्म-जवानुवृत्त्या पूर्वाधिभागैः कलिभिः शरव्यम् ॥४५॥

आघोरणानां गजसंनिपाते शिरांसि चक्रेतिशितैः क्षुराग्रैः ।
हृतान्यपि श्येननखाप्रकोटिव्यानक्तकेशानि चिरेण पेतुः ॥४६॥

पूर्वं प्रहर्ता न जघान भूयः प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादौ ।
तुरङ्गमस्कन्धनिषण्णदेहं प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचकाञ्छ ॥४७॥

तन्त्यजां वमंभृतां विकोणंर्बृहत्सु दस्तेष्वसिभिः पतद्भिः ।
उद्यन्तमग्निं समयांबभूवुर्गजा विविम्नाः करसीकरेण ॥४८॥

शिलोमुखोत्कृतशिरःफलाद्या च्युतैः शिरस्त्रैश्चपकोत्तरेव ।
रणक्षितिः शोणितमद्यकुल्या रराज मृत्योरिव पानभूमिः ॥४९॥

उपान्तयोनिष्कुषितं विहङ्गैराक्षिप्य तेभ्यः पिशितप्रियापि ।
केयूरकोटिक्षततासुदेशा शिवा भुजच्छेदमपात्रकार ॥५०॥

कश्चिद् द्विषत्वङ्गहृतोत्तमाङ्गः सद्यो विमानप्रभृतामुपेत्य ।
चामाङ्गसंसक्तसुराङ्गनः स्वं नृत्यत्कबन्धं समरे ददर्श ॥५१॥

अन्योन्यसूतोन्मथनादभृतां तावेव सूतौ रथिनी च कौचित् ।
व्यश्वौ गदाव्यायतसंप्रहारो भग्नायुधौ बाहुविमदेनिष्ठौ ॥५२॥

परस्परेण क्षतयोः प्रहृत्रोत्क्रान्तवाय्वोः समकालमेव ।
अमर्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासीदेकाग्ररःप्रायितवोविवादः ॥५३॥

व्यूहावुभौ तावितरेतरस्माद् भङ्गं जयं चापतुरव्यवस्थम् ।
पश्चात्पुराभास्तयोः प्रवृद्धौ पर्यापवृत्त्येव महार्णवोर्मी ॥५४॥

परेण भग्नेऽपि बले महौजा ययावजः प्रत्यरिसैन्यमेव ।
घ्नो निवर्त्येत समीरणेन यतस्तु कदास्तत इव बह्निः ॥५५॥

रथी निषङ्गी कवची धनुष्मान् दप्तः स राजन्यकमेकवीरः ।
निवारयामास महावराहः कलाशयोद्वृत्तमिवार्णवाम्भः ॥५६॥

स दक्षिणं तूणमुखे च^१ वामं व्यापारयन् हस्तमलक्ष्यताजौ ।
श्राकर्णकृष्ठा सकृदस्य योद्धुमौर्वीव वाणान् सुषुप्ते रिपुघ्नान् ॥५७॥

स रोषदण्डाधिकलोहितोष्ठं व्यक्तोर्ध्वरेखा भ्रुकुटीवंहद्भिः ।
तस्तार गां भल्लनिकृत्तकण्ठं हृङ्कारार्गेद्विषतां शिरोभिः ॥५८॥

सर्वैर्बलाङ्गैर्द्विरदप्रधानैः सर्वायुधैः कङ्कुटभेदिभिश्च ।
सर्वप्रयत्नेन च भूमिपालास्तस्मिन् प्रवह्युं वि सर्वं एव ॥५९॥

सोऽस्त्रवजैरच्छन्नरथः परेषां ध्वजाग्रमात्रेण वभूव लक्ष्यः ।
नोहारमग्नो दिनपूर्वभागः किञ्चित्प्रकाशेन विवस्वतेव ॥६०॥

प्रियम्बदात् प्राप्तमसौ कुमारः प्रामुङ्क्त राजस्वधिराजसूनुः ।
गान्धर्वमस्त्रं कुसुमास्त्रकान्तः प्रस्वापनं स्वप्ननिवृत्तलीत्यः ॥६१॥

ततो धनुष्कर्षणमूढहस्तमेकांसपर्यस्तशिरस्त्रजालम् ।
तस्थौ ध्वजस्तम्भनिषण्णदेहं निद्राविधेयं नरदेवसंन्यम् ॥६२॥

ततः प्रियोपात्तरसेऽधरोष्ठे निवेश्य दधमौ जलजं कुमारः ।
तेन स्वहस्ताजितमेकवीरः पिबन् यशो मूर्तमिवावभासे ॥६३॥

शङ्खस्वनाभिजतया निवृत्तास्तं सन्नशत्रुं ददृशुः स्वयोधाः ।
निमीलितानामिव पङ्कजानां मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमाशङ्काम् ॥६४॥

सशोणितंस्तेन शिलीमुखाम्रं निक्षेपिताः केतुषु पार्थिवानाम् ।
यशो हृतं संप्रति राघवेण न जीवितं वः कृपयेति वर्णाः ॥६५॥

स चापकोटीनिहितैकबाहुः शिरस्त्रनिष्कर्षणभिन्नमौलिः ।
ललाटबद्धश्रमवारिविन्दुभीतां प्रियामेत्य वचो वभाषे ॥६६॥

इतः परानभंकहार्यैश्चस्त्रान् वेदभिं पश्यानुमता मयासि ।
एवंविधेनाहवचेष्टितेन त्वं प्राथ्यसे हस्तगता ममैभिः ॥६७॥

तस्याः प्रतिद्वन्द्विभवाद् विधादात् सचो विमुक्तं मुखमाबभासे ।
निःश्वासवाष्पापगमात् प्रपन्नः प्रसादमात्मोयमिवात्मदर्शः ॥६८॥

हृष्टापि सा ह्योविजिता न साक्षाद्वाग्भिः सखीनां प्रियमभ्यनन्दत् ।
स्थली नवाम्भःपृषताभिवृष्टा मयूरकेकाभिरिवाभ्रवृन्दम् ॥६९॥

इति शिरसि स वामं पादमाधाय राज्ञा-
मुदवहदनवद्यां तामवद्यादपेतः ।
रघुरग्यरजोभिस्तस्य रूक्षालकाग्रा
समरविजयलक्ष्मीः संव मूर्त्ता बभूव ॥७०॥

प्रथमपरिगतार्थस्तं रघुः संनिवृत्तं
विजयिनमभिनन्द्य श्लाघ्यजायासमेतम् ।
तदुपहितकुटुम्बः शास्तिमार्गोत्सुकोऽभू-
न्न हि सति कुलघुर्ये सूर्यवंश्या गृहाय ॥७१॥

॥ इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
ब्रजविवाहो नाम सप्तमः सर्गः ॥

अष्टमः सर्गः

अथ तस्य विवाहकौतुकं ललितं बिभ्रत एव पार्थिवः ।
वसुधामपि हस्तगामिनोमकरोदिन्दुमतीमिवागराम् ॥१॥

दुरितैरपि कर्तृमात्मसात् प्रयतन्ते नृपसनवो हि यत् ।
तदुपस्थितमग्रहोदजः पितुराज्ञेति न भोगवृण्णवा ॥२॥

अनुभूय वसिष्ठसंभृतैः सलिलस्तेन सहाभिषेचनम् ।
विषादोच्छ्वसितेन मेदिनी कवयामास कृतार्थतामिव ॥३॥

स बभूव दुरासदः परंर्गुणार्थर्वविदा कृतक्रियः ।
पवनाग्निसमागमो ह्ययं सहितं ब्रह्म यदस्त्रतेजसा ॥४॥

रघुमेव निवृत्तयोधनं तममस्यन्त नवेश्वरं प्रजाः ।
स हि तस्य न केवलां श्रियं प्रतिपेदे सकलान् गुणानपि ॥५॥

अधिकं शुशुभे शुभंयुना द्वितयेन द्वयमेव सङ्गतम् ।
पदमृद्धमजेन पंतुकं विनयेतास्य नवं च यौवनम् ॥६॥

सदयं बुभुजे महाभुजः सहस्रोद्वेगमियं व्रजेदिति ।
अचिरोपनतां स मेदिनी नवपाणिग्रहणां वधूमिव ॥७॥

अहमेव मतो महीपतेरिति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।
उदधेरिव निम्नगाशतेष्वभवज्ञास्य विमानना क्वचित् ॥८॥

न खरो न च भूयसा मृदुः पवमानः पृथिवीरुहानिव ।
स पुरस्कृतमध्यमक्रमो नमयामास नृपात्ननुद्धरन् ॥९॥

अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं प्रकृतिष्वात्मजमात्मवत्तया ।
विषयेषु त्रिनाशधमंसु त्रिदिवस्थेष्वपि निःस्पृहोऽभवत् ॥१०॥

गुणवत्सुतरोपितश्रियः परिणामे हि दिलीपवंशजाः ।
पदवीं तरुवल्कवाससां प्रयताः संयतिनां प्रपेदिरे ॥११॥

तमरुण्यसमाश्रयोन्मुखं शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः ।
पितरं प्रणिपत्य पादयोरपरित्यागमयाचतात्मनः ॥२२॥

रघुरश्रुमुखस्य तस्य तत् कृतवानोप्सितमात्मजप्रियः ।
न तु सर्प इव त्वचं पुनः प्रतिपेदे व्यपवर्जितां श्रियम् ॥१३॥

स किलाश्रममन्त्यमाश्रितो निवसन्नावसथे पुराद् बहिः ।
समुपास्यत पुत्रभोग्यया स्तुपयेवाविकृतेन्द्रियः श्रिया ॥१४॥

प्रशमस्वितपूर्वपाषिवं कुलमभ्युद्यतनूतनेश्वरम् ।
नभसा निभूतेन्दुना तुलामुदिताकण समारोह तत् ॥१५॥

यतिपाषिवलिङ्गधारिणी ददृशाते रघुराघवौ जनैः ।
अपवर्गमहोदयाबन्धोर्भुवमंशाविव धर्मयोगंती ॥१६॥

अजिताधिगमाय मन्त्रिभिर्युगुजे नीतिविशारदैरजः ।
अनपायिपदोपलब्धये रघुराप्तः समिवाय योगिभिः ॥१७॥

नृपतिः प्रकृतीरवेक्षितुं व्यवहारासनमाददे युवा ।
परिचेतुमुपांशु धारणां कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम् ॥१८॥

अनयत् प्रभुशक्तिसंपदा वशमेको नृपतीननन्तरान् ।
अपरः प्रणिधानयोग्यया महतः पञ्च शरीरगोचरान् ॥१९॥

अकरोदचिरेश्वरः क्षितौ द्विषदारम्भफलानि भस्मसात् ।
इतरो दहने स्वकर्मणां बद्धे ज्ञानमयेन बह्लिना ॥२०॥

पणवन्धमुखान् गुणानजः षड्रुपायुङ्क्त समीक्ष्य तत्कलम् ।
रघुरप्यजयद् गुणत्रयं प्रकृतिस्थं समलोष्टकाञ्चनः ॥२१॥

न नवः प्रभुराफलोदयात् स्थिरकर्मा विरराम कर्मणः ।
न च योगविधेर्नैवेतरः स्थिरधी-रा परमात्मदर्शनात् ॥२२॥

इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु च प्रतिपिद्धप्रसरेषु जाग्रतो ।
प्रसिताबुदयापवर्गयोर्हभयीं सिद्धिमुभाववापतुः ॥२३॥

अथ काश्चिदज्ज्वपेक्षया गमयित्वा समदर्शनः समाः ।
तमसः परमापदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना रघुः ॥२४॥

श्रुतदेह्विसर्जनः पितुश्चिरमश्रूणि विमुच्य राघवः ।
विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः साध्वंमनग्निमग्निचित् ॥२५॥

अकरोत् स तदौर्ध्वदेहिकं पितृभक्त्या पितृकार्यकल्पवित् ।
न हि तेन पथा तनुत्यजस्तनयावर्जितपिण्डकाङ्क्षिणः ॥२६॥

स परार्ध्यंगतेरशोच्यतां पितुरुद्दिश्य सदर्थवेदिभिः ।
शमिताधिरधिज्यकार्मुकः कृतवानप्रतिशासनं जगत् ॥२७॥

क्षितिरिन्दुमती च भामिनी पतिमासाद्य तमग्रघपौहवम् ।
प्रथमा बहुरत्नसूरभूदपरा वोरमजीजनत् सुतम् ॥२८॥

दशरश्मिगतोपमद्युति यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतम् ।
दशपूर्वैरथं यमाक्यया दशकण्ठारिगुरुं विदुर्बुधाः ॥२९॥

ऋषिदेवगणस्वधाभुजां श्रुतयानप्रसवैः स पाथिवः ।
अनृणत्वमुपेयिवान् बभौ परिघेर्मुक्त इवोष्णदीधितिः ॥३०॥

बलमातंभयोपशान्तये विदुषां सत्कृतये बहुश्रुतम् ।
बसु तस्य विभोतं केवलं गुणवत्तापि परप्रयोजना ॥३१॥

स कदाचिदवेक्षितप्रजः सह देव्या विजहार सुप्रजाः ।
नगरोपवने शचीसखो मरुतां पालयितेव नन्दने ॥३२॥

अथ रोधसि दक्षिणोदधेः श्रितगोकर्णनिकेतमीश्वरम् ।
उपवोगायितुं यवो रवेरुदयावृत्तिपथेन नारदः ॥३३॥

कुसुमैर्ष्वितामपाथिवैः क्षत्रमातोन्नशिरोनिवेशिताम् ।
अहरत् किल तस्य वेगवानधिवासस्पृहयेव भारतः ॥३४॥

भ्रमरैः कुसुमानुसारिभिः परिकीर्णां परिवादिनी मुनेः ।
ददुग्धे पवनावलेपजं सृजती बाष्पमिवाञ्जनाविलम् ॥३५॥

अभिभूय विभूतिमार्तवीं मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम् ।
नृपतेरमरलग्ना सा दयितोरुस्तनकोटि-^१सुस्थितिम् ॥३६॥

क्षणमात्रसखीं मुजातयोः स्तनयोस्तामवलोक्य विह्वला ।
निमिमोल नरोत्तमप्रिया हृतचन्द्रा ^२तमसेव कौमुदी ॥३७॥

वपुषा करणोज्ज्वलेन सा निपतन्ती पतिमप्यपातयत् ।
ननु तैलनिषेकविन्दुना सह दोषाच्चिरुपति मेदिनीम् ॥३८॥

उभयोरपि पार्श्ववर्तिनां तुमुलेनार्तरवेण वेजिताः ।
विहगाः कमलाकरालयाः समदुःखा इव तत्र चुक्रुशुः ॥३९॥

नृपतेर्व्यञ्जनादिभिस्तमो नुनुदे सा तु तथैव संस्थिता ।
प्रतिकारविघ्नानमायुषः सति शेषे हि फलाय कल्पते ॥४०॥

प्रतियोजयितव्यवल्लकीसमवस्थामथ सत्त्वविप्लवात् ।
स निनाय नितान्तवत्सलः परिगृह्योचितमङ्गमङ्गनाम् ॥४१॥

पतिरङ्गनिषण्णया तया करणापायविभिन्नवर्णया ।
समलक्ष्यत विभ्रदाविलां मृगलेखामुषसोव चन्द्रमाः ॥४२॥

विललाप स बाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।
अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु ॥४३॥

कुसुमान्यपि मात्रमङ्गमात् प्रभवन्त्यागुरपोहितुं यदि ।
न भविष्यति हस्त साधनं किमिवान्यत् प्रहरिष्यतो विधेः ॥४४॥

अथवा मृदु वस्तु हितितुं मृदुतेवारभते प्रजास्तकः ।
हिमसेकविपतिरत्र मे तलिनो पूर्वेनिदर्शन मता ॥४५॥

अग्नियं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।
विषमप्यमृतं क्वचिद् भवेदमृतं वा विषमोश्वरेच्छया ॥४६॥

१. '०ररररकोटिषु स्थि०' हे. अत्र बहुत्वं अप्ययम् । २. तमसा राहुणा ।

अथवा मम भाग्यविप्लवादशनिः कल्पित एष वेधसा ।
 यदनेन तरुर्न पातितः क्षपिता तद्विटपाश्रिता लता ॥४७॥
 कृतवत्यसि नावधीरणामपराद्धेऽपि यदा चिरं मयि ।
 कथमेकपदे निरागसं जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे ॥४८॥
 ध्रुवमस्मि शठः शुचिस्मते विदितः कृतववत्सलस्तव ।
 परलोकमसंनिवृत्तये यदनापृच्छय गतासि मामितः ॥४९॥
 दयितां यदि तावदन्वगाद् विनिवृत्तं किमिदं तथा विना ।
 सहतां हतजीवितं मम प्रबलामात्मकृतां तु वेदनाम् ॥५०॥
 सुरतश्रमसंभृतो मुखे ध्रियते स्वदलबोद्गमोऽपि ते ।
 अथ चास्तमिता त्वमात्मना धिगिमां देहभृतामसारताम् । ५१॥
 मनसापि न विप्रियं मया कृतपूर्वं तव किं जहासि माम् ।
 ननु शब्दपतिः क्षितेरहं त्वयि मे भावनिवन्धना रतिः ॥५२॥
 कुमुमोत्वचितान् वलीभृतश्चलयन् भृङ्गरुचस्तवालकान् ।
 करभोरु करोति मारुतस्त्वदुपावर्तनशङ्कि मे मनः ॥५३॥
 तदपोहितुमहंसि प्रिये प्रतिबोधेन विपादमाशु मे ।
 ज्वलितेन गुहागतं तमस्नुहिनाद्रेरिव नक्तमोषवीः ॥५४॥
 इदमुच्छ्वसितालकं मुखं तव विश्रान्तकथं दुनोति माम् ।
 निशि सुप्तमिवेकपङ्कजं विरताभ्यन्तरपद्पदस्वनम् ॥५५॥
 णशिनं पुनरेति शबरी दयिता द्वन्द्वचरं पतत्रिणम् ।
 इति तौ विरहान्तरक्षमौ कथमत्यन्तगता न मां दहेः ॥५६॥
 नवपल्लवसंस्तरेऽपि ते मृदु द्रुयेत यदङ्गमपितम् ।
 तदिदं त्रिपहिष्यते कर्षं वद वामोरु चिताधिरोहणम् ॥५७॥
 इयमप्रतिबोधशायिनीं रसना त्वां प्रथमा रहःसखी ।
 गतिविभ्रसादनोरवा न शुचा नानुमृतेव लक्ष्यते ॥५८॥

कलमन्यभृतासु भाषितं कलहंतीषु मदालसं गतम् ।
पृवतीषु विलोलमोदितं पवनाभूतलतासु विभ्रमाः ॥१५॥

त्रिदिवोत्सुक्याप्यवेक्ष्य मां निहिताः सत्यममी गुणास्त्वया ।
विरहे तव मे गुरुव्यथं हृदयं न त्ववलम्बितुं क्षमाः ॥१६॥

मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च नन्विमौ ।
अविधाय विवाहसत्क्रियामनयोगंम्यत इत्यसाम्प्रतम् ॥१७॥

कुसुमं कृतदोहदस्त्वया यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति ।
अलकाभरणं कथं नु तत् तव नेष्यामि निवापमाल्यताम् ॥१८॥

स्मरतेव सशब्दनूपुरं चरणानुग्रहमन्यदुर्लभम् ।
अमुता कुसुमाश्रुवर्षिणा त्वमशोकेन सुगात्रि शोच्यसे ॥१९॥

तव निःश्वसितानुकारिभिर्बकुलैरर्चितां समं मया ।
असमाप्य विलासमेखलां किमिदं किन्नरकण्ठि! सुष्यते ॥२०॥

समदुःखसुखः सखीजनः प्रतिपच्चन्द्रनिभोऽयमात्मजः ।
ग्रहमेकरसस्तथापि ते व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः ॥२१॥

घृतिरस्तमिता रतिश्च्युता विरतं गेयमृतुनिर्दुस्तवः ।
गतमाभरणप्रयोजनं परिशून्यं शयनीयमद्य मे ॥२२॥

गृहिणी सचिवः सखा^१ मिथःप्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणादिमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥२३॥

मदिराक्षि मदाननापितं मधु पीत्वा रसवत् कथं नु मे ।
अनुपास्यसि वाष्पदूषितं परलोकोपनतं जलाञ्जलिम् ॥२४॥

विभवेऽपि सति त्वया विना सुखमेतावदजस्य गण्यताम् ।
अहृतस्य विलोभनान्तरैर्मम सर्वे विषयास्त्वदाश्रयाः ॥२५॥

विलपन्निति कोमलाक्षिपः करुणार्थप्रथितं प्रियां प्रति ।
अकरोत् पृथिवीरुहानपि स्तुतशास्त्रारसवाष्पदूषितान् ॥२६॥

१. सखी म., सखा पाण्डुरन्वाः हेमाद्रिश्च, संवादी चात्र भासः ।

अथ तस्य कथञ्चिदङ्कतः स्वजनस्तामपनीय सुन्दरीम् ।
विससर्ज तदन्त्यमण्डनामनलायागुरुचन्दनेधसे ॥७१॥

प्रमदामनु संस्थितः शुचा नृपतिः सन्निति वाच्यदर्शनात् ।
न चकार शरीरमग्नितात् सह देव्या न तु जीविताशया ॥७२॥

अथ तेन दशाहतः परे गुणशेषामपदिश्य ^१गेहिनीम् ।
विदुषा विधयो महद्व्ययः पुर एवोपवने समापिताः ॥७३॥

स विवेश पुरीं तथा विना क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः ।
परिवाहमिवावलोकयन् स्वशुचः पौरवधूमुखाश्रुषु ॥७४॥

अथ तं सवनाय दीक्षितः प्रणिधानाद् गुरुराश्रमस्थितः ।
अभिषङ्गजडं विजज्ञिवानिति मिष्ट्येण किलान्ववोधयत् ॥७५॥

असमाप्तविधिर्यतो मुनिस्तव विद्वानपि तापकारणम् ।
न भवन्तमुपस्थितः स्वयं प्रकृतौ स्थापयितुं ^२कृतस्थितिः ॥७६॥

मयि तस्य सुवृत्त वर्तते लघुसंदेशपदा सरस्वती ।
शृणु विश्रुतसत्त्वसार तां हृदि चेनामुपघातुमहंसि ॥७७॥

पुरुषस्य पदेष्वजन्मतः समतीतं च भवच्च भावि च ।
स हि निष्प्रतिघ्नेन चक्षुषा त्रितयं ज्ञातमयेन पश्यति ॥७८॥

चरतः किल दुश्चरं तपस्तृणबिन्दोः परिशङ्कितः पुरा ।
प्रजिघाय समाधिभेदिनीं हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम् ॥७९॥

स तपःप्रतिबन्धमन्युना प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम् ।
अशपद् भव मानुषीति तां शमवेलाप्रलयोर्मिणा भुवि ॥८०॥

भगवन् परवानयं जनः प्रतिकूलाचरितं क्षमस्व मे ।
इति चोपनतां क्षितिस्पृशं कृतवा-ना सुरपुष्पदर्शनात् ॥८१॥

कथकैशिकवंशसंभवा तव भूत्वा महिषो चिराय सा ।
उपलब्धवती दिवश्च्युतं विवशा शापनिवृत्तिकारणम् ॥८२॥

तदलं तदपायचिन्तया विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता ।
वसुधेयमवेक्ष्यतां त्वया वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः ॥८३॥

उदये मदवाच्यमुज्ज्वला श्रुतमाविष्कृतमात्मवत्तया ।
मनसस्तदुपस्थिते ज्वरे पुनरक्लीवतया प्रकाशयताम् ॥८४॥

रुदता कुत एव सा पुनर्भवता नानुमृतापि लभ्यते ।
परलोकजुषां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथा हि देहिनाम् ॥८५॥

अपशोकमनाः कुटुम्बनीमनुगृह्णीष्व निवापदत्तिभिः ।
स्वजनाशु क्लितातिसंततं दहति प्रेतमिति प्रचक्षते ॥८६॥

मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः ।
क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन् यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ॥८७॥

अवगच्छति मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि शल्यमपिंतम् ।
स्थिरधीस्तु तदेव मन्यते कुशलद्वारतया समुद्भूतम् ॥८८॥

स्वशरीरशरीरिणावपि श्रुतसंपोगविपर्ययो यदा ।
विरहः किमिवानुतापयेद् वद बाह्यैर्विषयेर्विपश्चितम् ॥८९॥

न पृथग्जनवच्छुचो वशं वशिनामुत्तम गन्तुमर्हसि ।
द्रुमसानुमतां किमन्तरं यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चलाः ॥९०॥

स तथेति विनेनुरुदारमतेः प्रतिगृह्य वचो विससर्ज मुनिम् ।
तदलञ्चपदं हृदि शोकघने प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः ॥९१॥

तेनाष्टौ परिगमिताः समाः कथंचिद्
वालत्वादवितयसूनुतेन सूनोः ।
सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः प्रियायाः
स्वप्नेषु क्षणिकसमागमोत्सवैश्च ॥९२॥

तस्य प्रसह्य हृदयं किल शोकसाङ्कुः
प्लवप्ररोह इव सौषतलं विभेद ।
प्राणान्तहेतुमपि तं भिषजामसाध्यं
लाभं प्रियानुगमने त्वरया स मेने ॥९३॥

सम्यग्बिन्दतीतमथ वर्महरं कुमार-
 मादिष्य रक्षणविधौ विधिवत् प्रजानाम् ।
 रोगोपसृष्टतनुदुर्वसति मुमुक्षुः
 प्रायोपवेशनमतिर्नृपतिर्वभूव ॥६४॥

तीर्थे तीयव्यतिकरभवे जहनुकन्यासरस्वो-
 देहत्यागादमरणनालेह्यमासाद्य सद्यः ।
 पूर्वकाराधिकतररुचा संगतः कान्तयासौ
 शीलागारेष्वरमत पुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु ॥६५॥

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतो रघुवंशे महाकाव्ये
 अजविलापो नामाष्टमः सर्गः ॥

नवमः सर्गः

पितुरनन्तरमुत्तरकोसलान् समधिगम्य समाधिजितेन्द्रियः ।
दशरथः प्रशशास महारथो यमवतामवतां च घुरि स्थितः ॥१॥

अधिगतं विधिवद् यदपालयत् प्रकृतिमण्डलमात्मकुलोचितम् ।
अभवदस्य ततो गुणवत्तरं सनगरं नग-रन्ध्रकरौजसः ॥२॥

उभयमेव वदन्ति मनीषिणः समयवर्षितया कृतकर्मणाम् ।
बलनिषूदनमर्थपतिं च तं श्रमनुदं मनुदण्डधरान्वयम् ॥३॥

जनपदे न गदः पदमादधावभिभवः कुत एव सपत्नजः ।
क्षितिरभूत् फलवत्यजनन्दने शमरतेऽमरतेजसि पार्थिवे ॥४॥

दशदिगन्तजिता रघुणा यथा श्रियमपुष्यदजेन ततः परम् ।
तमधिगम्य तथैव पुनर्बभौ न न महीनमहीनपराक्रमम् ॥५॥

समतया वसुवृष्टिविसर्जनंनियमनादसतां च नराधिपः ।
अनुययौ यमपुष्यजनेश्वरौ सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा ॥६॥

न भृगवाभिरतिनं दुरोदरं न च शशिप्रतिभाभरणं मघु ।
तमुदयाय न वा नवयौवना प्रियतमा यतमानमपाहरत् ॥७॥

न कृपणा प्रभवत्यपि वासवे न वितथा परिह्रासकथास्वपि ।
न च सपत्नजनेष्वपि तेन वागपरुषा परुषाक्षरमीरिता ॥८॥

उदयमस्तमयं च रघूद्वहादुभयमानशिरे वसुधाधिपाः ।
स हि निदेशमलङ्घयतामभूत् सुहृदयोहृदयः प्रतिगर्जताम् ॥९॥

१. वसु स्वर्णरत्नमपि । स्वर्णवृष्टेरत्रैव तृतीये सर्गे जातककथादिष्वपि च प्रसिद्धत्वात् ।

अजयदेकारथेन स मेदिनीमुदधिनेमिमघिज्यशारासनः ।
 जयमघोषयदस्य तु केवलं गजवती जवतीव्रह्मया चमूः ॥१०॥
 अवनिभेकरथेन वरूधिना जितवतः किल तस्य धनुर्भूतः ।
 विजयदुन्दुभितां ययुरर्णवा धनरवा नरवाहनसंपदः ॥११॥
 शमितपक्षवतः शतकोटिना शिखरिणां कुलिशेन पुरन्दरः ।
 सशरवृष्टिमुचा धनुषा द्विषां स्वनवता नवतामरसानतः ॥१२॥
 चरणयो नंखरागसमृद्धिभिर्भुङ्कुटरत्नमरीचिभिरस्पृशन् ।
 नूपतयः शतशो मरुतो यथा शतमर्षं तमखण्डितपौरुषम् ॥१३॥
 निववृते स महार्णवरोधसः सचिवकारितवालमुताञ्जलीन् ।
 समनुकम्प्य सपत्नपरिग्रहाननलकानलकानवमां पुरीम् ॥१४॥
 उपगतोऽपि च मण्डलनाभितामनुदितान्यसितातपवारणः ।
 श्रियमवेक्ष्य स रन्ध्रचलामभूदतलसोऽनलसोमसमद्युतिः ॥१५॥
 तमपहाय ककुत्स्थकुलोद्भवं पुरुषमात्मभुवं च पतिवता ।
 नृपतिमन्यमसेवत देवता सकमला कमलाधवमधिपु ॥१६॥
 तमलभन्त पति पतिदेवताः शिखरिणामिव सागरमापगाः ।
 मगधकोसलकेकयशासिनां दुहितरोऽहितरोपितमार्गणम् ॥१७॥
 प्रियतमाभिरसौ तिसृभिर्बभौ तिसृभिरेव भुवं सह शक्तिभिः ।
 उपगतो विनिनीषुरिव प्रजा हरिहयोऽरिहयोगविचक्षणः ॥१८॥
 स किल संयुगमूर्ध्नि सहायतां मघवतः प्रतिपद्य महारथ्यः ।
 स्वभुजवीर्यमगापयदुच्छ्रितं सुरवधूरवधूतभयाः शरैः ॥१९॥
 ऋतुषु तेन विसर्जितमौलिना भुजसमाहृतदिग्बसुना कृताः ।
 कनकयूपसमुच्छ्रयशोभिनो वितमसा तमसासरयूतटाः ॥२०॥
 अजिनदण्डभृत् कुशमेखलां यतगिरं मृगशृङ्गपरिग्रहाम् ।
 अधिवसंस्तनुमध्वर - दोक्षिता - मसमभासमभासयदौषवरः ॥२१॥

अवभृथप्रयतो नियतेन्द्रियः सुरसमाजसमाक्रमणोचितः ।
 नमयति स्म स केवलमुन्नतं वनमुचे नमुचेररये शिरः ॥२२॥
 असकृदेकरथेन तरस्विना हरिहयाग्रसरेण धनुर्मृता ।
 दिनकराभिमुखा रणरेणवो रुधिरे रुधिरेण सुरद्विषाम् ॥२३॥
 अथ समाववृते कुसुमनैवंस्तमिव सेवितुमेकनराधिपम् ।
 यमकुबेरजलेश्वरवज्रिणां समधुरं मधुरञ्चितविक्रमम् ॥२४॥
 जिगमिषुर्धनदाध्युषितां दिशं रथयुजा परिवर्तितवाहनः ।
 दिनमुखानि रविर्हिमनिग्रहैर्विमलयन्मलयन्नगमत्यजत् ॥२५॥
 कुसुमजन्म ततो नवपल्लवास्तदनु षट्पदकोकिलकूजितम् ।
 इति यथाक्रममाविरभून्मधुर्द्रुमवतीमवतीर्य वनस्थलीम् ॥२६॥
 नयगुणोपचितामिव भूपतेः सदुपकारफलां श्रियमधिनिः ।
 प्रभिययुः सरसी मधुसंभृतां कमलिनोमलिनोरपतत्त्रिणः ॥२७॥
 कुसुममेव न केवलमार्तवं नवमशोकतरोः स्मरदीपनम् ।
 किसलयप्रसवोऽपि विलासिनां मदयिता दयिताश्ववणापितः ॥२८॥
 विरचिता मधुनोपवनश्रियामभिनवा इव पत्रविशेषकाः ।
 मधुलिहां मधुदानविशारदाः कुरवका रवकारणतां ययुः ॥२९॥
 सुवदनावदनासवसंभृतस्तदनुवादिगुणः कुसुमोद्गमः ।
 मधुकरैरकरोन्मधुलोलुपं - बंकुलमाकुलमायत - पङ्क्तिभिः ॥३०॥
 'सुरभिसङ्गमजं वनमालया नवपलाशमधार्यत भङ्गुरम् ।
 प्रणयिदत्तमिवाद्रैतखक्षतं प्रमदया मदयापितलज्जया ॥ ३१॥

१. उपहितं शिथिरापमश्रिया मुकुलजालमशोभत किष्क्रे ।
 प्रणयिनीव नखदातमण्डनं प्रमदया मदयापितलज्जया ॥ म.
 स हि 'सुरभिसङ्गमे'-ति पद्यं न पठति पाठान्तरत्वेनापि ।
 हेमाद्रिप्रभृतयस्तु पठन्ति । उद्धृतं नैतदेव पद्यं व्यक्तिविवेके । एतदेव
 च युक्तम्, पुरुषकर्तृकत्वमर्थेव सिद्धयति नखदातानामिति । संवादी
 चात्र कालिदासो 'बालेन्दु-वक्राणौ'-ति ३।२९ कुमारसम्भवपद्ये ।

वृणगुरुप्रमदाधरदुःसहं जघननिर्विषयीकृतमेखलम् ।
 न खलु तावदशेषमपोहितुं रविरलं विरलं कृतवान् हिमम् ॥३२॥
 अभिनयान् परिचेतुमिवोद्यता मलयमारुतकम्पितपल्लवा ।
 अमदयत् सहकारलता मनः सकलिका कलिकामजितामपि ॥३३॥
 प्रथममन्यभृताभिरुदीरिताः प्रविरला इव मुग्धवधूकथाः ।
 सुरभिगन्धिषु शुश्रुविरै गिरः कुसुमितासु मिता वनराजिषु ॥३४॥
 श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः कुसुमकोमलदन्तरुचो वभुः ।
 लपवनान्तलताः पवनाहृतैः किसलयैः सलयेरिव पाणिभिः ॥३५॥
 ललितविभ्रमबन्धविचक्षणं सुरभिगन्धपराजितकेसरम् ।
 पतिषु निर्विविशुमंधुमङ्गनाः स्मरसखं रसखण्डनवर्जितम् ॥३६॥
 शुशुभिरे स्मितचारुतराननाः स्त्रिय इव श्लथशिञ्जितमेखलाः ।
 विकचताभरसा गृहदीर्घिका मदकलोदकलोलविहङ्गमाः ॥३७॥
 उपययौ तनुतां मधुखण्डिता हिमकरोदयपाण्डुमुखच्छ्रविः ।
 सदृशमिष्टसमागमनिर्वृतिं वनितयानितया रजनीवधूः ॥३८॥
 अपतुषारतया विशदप्रभैः सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभिः ।
 कुसुमचापमतेजयदंशुभिर्हिमकरो मकरोजितकेतनम् ॥३९॥
 हुतहुताशनदीप्ति वनश्रियः प्रतिनिधिः कनकाभरणस्य यत् ।
 युवतयः कुसुमं दधुराहितं तदलके दलकेसरपेशलम् ॥४०॥
 अलिभिरञ्जनविन्दुमनोहरैः कुसुमपङ्क्तिनिपातिभिरङ्कितः ।
 न खलु शोभयति स्म वनस्थलीं न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव ॥४१॥
 अमदयन्मधुगन्धसनाथया किसलयाधरसंगतया मनः ।
 कुसुमसंभृतया नवमल्लिका स्मितदन्वा तरुचारुविलासिनी ॥४२॥
 अरुणारागनिषधिभिरंशुकैः श्रवणलब्धपदंश्च यवाङ्कुरैः ।
 परभृताविरुतंश्च विलासिनः स्मरवल्लेरवल्लंकरसाः कृताः ॥४३॥

उपचितावयवा शुचिभिः कर्णरलि कदम्बकयोगमुपेयुधी ।
सदृशकान्तिरलक्ष्यत मञ्जरी तिलकजालकजालकमौक्तिकैः ॥४४॥

ध्वजपटं मदनस्य धनुर्भूतश्च विकरं मुखचूर्णमृतुश्रियः ।
कुसुमकेसररेणुमालिद्रजाः सपवनोपवनोत्थितमन्वयुः ॥४५॥

अनुभवस्रवदोलमृतूत्सवं पटुरपि प्रियकण्ठजिघृक्षया ।
अनयदासनरज्जुपरिग्रहे भुजलतां जल(ड)तामबलाजनः ॥४६॥

त्यजत मानमलं वत विग्रहेनं पुनरेति गतं चतुरं वयः ।
परभृताभिरितोव निवेदिते स्मरमते रमते स्म ववृजनः ॥४७॥

अथ यथासुखमार्तवमुत्सवं समनुभूय विलासवतीसखः ।
नरपतिश्चकमे मृगपारतिं स मधुमन्मधुमन्मयसंनिभः ॥४८॥

परिचयं चललक्ष्यनिपातने भयरुषोश्च तदिङ्गितवोवनम् ।
श्रमजयात् प्रगुणां च करोत्यसौ तनुमतोऽनुमतः सचिर्वैर्ययो ॥४९॥

मृगवनोपगमक्षमवेषभृद् विपुलकण्ठनिपत्तणारासनः ।
गगनमश्वत्तुरोद्धतरेणुभिन्सविता सवितानमिवाकरोत् ॥५०॥

ग्रथितमौलिरसौ वनमालया तरुपलाशसवणंतनुच्छदः ।
तुरगवल्गनचञ्चलकुण्डलो विरुचे रुचेष्टितभूमिषु ॥५१॥

तनुलताविनिवेशितविग्रहा भ्रमरसंक्रमितेक्षणवृत्तयः ।
ददृशुरध्वनिं तं वनदेवताः सुनयनं नयनन्दितकोसलम् ॥५२॥

श्वगणिवागुरिकैः प्रथमास्थितं व्यपगतानलदस्यु विवेश सः ।
स्थिरतुरङ्गमभूमि निपानवन्मृगवयोगवयोपचितं वनम् ॥५३॥

अथ नभस्य इव त्रिदशायुधं कनकपिङ्गतडिद्गुणसंयुतम् ।
धनुरधिज्यमनाधिरुपाददे नरवरो रवरोपितकेसरी ॥५४॥

तस्य स्तनप्रणयिभिर्मुहुरेणशावं-
व्याहिन्यमानहरिणीगमनं पुरस्तात् ।
आविर्बभूव कुशगर्भमुखं मृगाणां
यूथं तदाप्रसरगर्वितकुण्णशारम् ॥५५॥

तत् प्राथितं जवनवाजिगतेन राज्ञा
तूष्णीमुखोद्धृतशरेण विस्त्रीर्णपङ्क्तिः ।

श्यामीचकार वनमाकुलदृष्टिपातं-
वतिरितोत्पलदलप्रकरंरिवाद्रैः । १५६॥

लक्ष्मीकृतस्य हरिणस्य हरिप्रभावः
प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीं व्यवधाय देहम् ।

आकर्णकृष्टमपि कामितया स घन्वी
वाणं कृपामृदुमनाः प्रतिसंजहार ॥१५७॥

तस्यापरेष्वपि मृगेषु शरान्मुमुक्षोः
कर्णान्तमेत्य विभिदे निविडोऽपि मुष्टिः ।

त्रासातिमात्रचटुलैः स्मरयत्सु नेत्रैः
प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि ॥१५८॥

उत्तस्थुषः सपदि पल्लवपङ्कमध्या-
न्मुस्ताप्ररोहकवलावयवानुकीर्णम् ।

जग्राह स द्रुतवराहकुलस्य मार्गं
सुव्यक्तमार्द्रपदपङ्क्तिभिरायताभिः ॥१५९॥

तं बाहनादवनतोत्तरकायमौपद्
विध्यन्तमुद्भवतसटाः प्रतिहन्तुमीषु ।

नात्मानमस्य विविदुः सहसा वराहा
वृक्षेषु विद्धमिषुभिर्जघनाश्रयेषुः ॥१६०॥

तेनाभिघातरभसस्य विकृष्य पत्री
वन्यस्य नेत्रविवरे महिषस्य मुक्तः ।

निर्भ्रंश विग्रहमणोणितलिप्तपुङ्ख-
स्तं पातया प्रथममास पपात पश्चात् ॥१६१॥

प्रायो विषाणपरिमोक्षलघूत्तमाङ्गान्
 स्रज्जांश्चकार नृपतिर्निशितः क्षुरप्रः ।

शृङ्गं स दृप्तविनयाधिष्ठितः परेषा-
 मत्युच्छ्रितं न ममूषे न तु दीर्घमायुः ॥६२॥

व्याघ्रानभीरभिमुखोत्पतितान् गुहाभ्यः
 फुल्लासनाप्रविटपानिव वायुरुग्णान् ।

शिखाविशेषलघुहस्ततया निमेवात्
 तूणीचकार शरपूरितवक्त्ररन्ध्रान् ॥६३॥

निर्घातोर्षः कुञ्जलीनाञ्जिज्जघांसु-
 ज्यानिर्घोषैः क्षोभयामास सिहान् ।

नूनं तेषामभ्यसूयापरोऽभूद्
 वीर्योदध्रे राजशब्दे मृगेषु ॥६४॥

तान् हत्वा गजकुलवद्धतोवर्वरान्
 काकृतस्थः कृटिलनखाप्रलग्नमुक्तान् ।

आत्मानं रणकृतकर्मणां गजाना-
 मानृष्यं गतमिव मार्गशैरमंस्त ॥६५॥

चमरान् परितः प्रवर्तिताश्वः क्वचिदाकणविकुण्ठभल्लवर्षी ।
 नृपतीनिव तान् वियोश्य सद्यः सितबालव्यजनैर्जगाम शान्तिम् ॥६६॥

अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरं
 न स रुचिरकलापं वाणलक्ष्योचकार ।

सपदि गतमनस्काञ्चित्रमाल्यानुकीर्णं
 रतिविगलितवन्ध्वे केशपाशे प्रियायाः ॥६७॥

तस्य कर्कशविहारसंभवं स्वेदमाननविलग्नजालकम् ।
 आचचाम सतुषारसोकरो भिन्नपल्लवपुटो वनानिलः ॥६८॥

इति विस्मृतान्यकरणोपमात्मनः सचिवाबलम्बितधुरं धराधिपम् ।
 परिवृद्धरागमनुबन्धसेवया मृगया जहार चतुरेव कामिनी ॥६९॥

स ललितकुसुमप्रवालशय्यां ज्वलितमहौषधिदीपिकासनाथाम् ।
नरपतिरतिवाह्यांबभूव क्वचिदसमेतपरिच्छदस्त्रियामाम् ॥७०॥

उषसि स गजयूथकण्ठालैः पटुपटुहृद्वनिभिर्विनीतनिद्रः ।
अरमत मधुराणि तत्र शृण्वन् विहगविकूजितवन्दिमङ्गलानि ॥७१॥

अथ जातु करोमृहीतवर्त्मा विपिने पापर्वचरैरलक्ष्यमाणः ।
श्रमफेनमुचा तपस्विगाढां तमसां प्राप नदीं तुरङ्गमेण ॥७२॥

कुम्भपूरणभवः पटुरुच्चैरुच्चचार नितदोऽम्भसि तस्याः ।
तत्र स द्विरदवृहितशङ्की शब्दपातिनामिषु विससर्ज ॥७३॥

नृपतेः प्रतिपिद्धमेव तत् कृतवान् पङ्क्तिरथो विलङ्घ्य यत् ।
अपथे पदमर्पयन्ति हि श्रुतवन्तोऽपि रजानिमोलिताः ॥७४॥

हा तातेति- कन्दितमाकर्ण्यं विषण्ण-
स्तस्यान्विष्यन् वेतसमूढं प्रभवं सः ।
शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्रं
तापादन्तःशल्य इवासीत् क्षितिपोऽपि ॥७५॥

तेनावतीर्यं तुरगात् प्रथितान्धयेन
पृष्ठान्धयः स जलकुम्भनिषण्णदेहः ।
तस्मै द्विजेतरतपस्विसुतं स्वतन्त्र-
रात्मानमक्षरपदैः कथयांबभूव ॥७६॥

तच्चोदितश्च तमनुद्घृतशल्यमेव
पित्रोः सकाशमवसन्नदृशोर्निनाय ।
ताभ्यां तथागतमुपेत्य तमेकपुत्र-
मज्ञानतः स्वचरितं नृपतिः शशंस ॥७७॥

तो दम्पती बहु विलप्य शिशोः प्रहर्त्रां
शल्यं निखातमृदहारयतामुरस्तः ।
सोऽभूत् परामुरथ भूमिपतिं शशाप
हस्तापित्तनयनवारिभिरेव वृद्धः ॥७८॥

दिष्टान्तमाप्स्यति भवानपि पुत्रशोका-
 दन्त्ये वयस्यहृमिवेति तमुक्तवन्तम् ।
 आक्रान्तपूर्वमिव मुक्तविषं भुजङ्गं
 प्रोवाच कोसलपतिः प्रथमापराद्धः ॥७६॥

शापोऽप्यदृष्ट—तनयानन-पद्म-शोभे
 सानुग्रहो भगवता मयि पातितोऽयम् ।
 कृप्यां दहन्नपि खलु क्षितिमिन्वनेद्धो
 बीजप्ररोहजननीं ज्वलनः करोति ॥७७॥

इत्थंगते गतघृणः किमयं विघत्तां
 वध्यस्तवेत्यभिहितो वसुधाधिपेन ।
 एषान् हुताशनवतः स मुनिर्यथाचे
 पुत्रं परासुमनुगन्तुमनाः सदारः ॥७८॥

प्राप्तानुगः सपदि शासनमस्य राजा
 संपाद्य पातकविलुप्तघृतिनिवृत्तः ।

अन्तनिविष्टपदमात्मविनाशहेतुं
 शार्पं दधज्ज्वलनमौर्वभिवाम्बुराशिः ॥७९॥

॥ इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
 मुनिशापप्रदानो नाम त्रवमः सर्गः ॥

दशमः सर्गः

पृथिवीं शासतस्तस्य पाकशासनतेजसः ।
किञ्चिद्गुणमनूतद्धैः शरदामयुतं ययौ ॥१॥

न चोपलेभे पूर्वेषामृणनिर्मोक्षसाधनम् ।
सुताभिधानं स ज्योतिः सद्यःशोकतमोपहम् ॥२॥

अतिष्ठत् प्रत्ययापेक्षसंततिः स चिरं नृपः ।
प्राङ् मन्थादनभिव्यक्त-रत्नोत्पत्तिरिवाण्वः ॥३॥

ऋष्यशृङ्गादयस्तस्य सन्तः सन्तानकाङ्क्षिणः ।
आरेभिरे जितात्मनः पुत्रीयामिष्टिमृत्विजः ॥४॥

तस्मिन्नवसरे देवाः पीलस्त्योपप्लुता हरिम् ।
अभिजग्मुर्निदाघार्ता-श्लथायावृक्षमिवाध्वगाः ॥५॥

ते च प्रापुरदन्वन्तं बुबुधे^१ चादिपूरुषः ।
अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम् ॥६॥

भोगिभोगासनासीनं ददृशुस्तं दिवोकसः ।
तत्फणामण्डलोदर्चि-र्मणिद्योतित-विग्रहम् ॥७॥

श्रियः पद्मनिषण्णायाः क्षीमान्तरितमेखले ।
अच्छे निक्षिप्तचरणमास्तोर्णकरपल्लवे ॥८॥

१. प्रत्ययः कारणम् । इ० कु० ३।१८, बौद्धग्रन्थात् ।

२. हरिप्रबोधतिथिः । न च कार्तिकशुक्ला ११ पुणिमा वा । प्रबोधपर्वं च ११-१२-तिथिसन्धौ पूर्णिमाराशौ वेति पौराणिकाः । मेघदूते शापान्ताय प्रबोधपर्वं एवोद्दिष्टम्, न तु तिथिः । तत्राद्याषाढस्य प्रथमतिथित्वं हरिशयनतिथित्वरूपम् । तच्च प्रबोधपर्वानुरूप्य निर्णेतव्यम् । स्थितं च प्रथमशब्दस्य प्रवरतापरत्वम् इ.—र. १०।६७ । प्रसिद्धं च शयनतिथौ मेघदर्शनविधानं वाराहपुराणे ।

प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षं बालातपनिभाशुकम् ।
 दिवसं शारदमिव प्रारम्भसुखदशनम् ॥१॥
 प्रभानुलिप्तश्रीवत्सं लक्ष्मीविभ्रमदण्डम् ।
 कौस्तुभाख्यमपां सारं विभ्राणं बृहत्तोरसा ॥१०॥
 बाहुभिर्विंटाकारं- दिव्याभरणभूषितं ।
 आविर्भूतमपां मध्ये पारिजातमिवापरम् ॥११॥
 दैत्यस्त्रोगण्डलेखानां मदरागविलोपिभिः ।
 हेतिभिश्चेतनावद्भि- रुदीरितजयस्वनम् ॥१२॥
 मुक्तशेषविरोधेन कुलिशत्रणलक्ष्मणा ।
 उपस्थितं प्राञ्जलिना विनातेन गरुत्मता ॥१३॥
 योगनिद्रान्तविशदः पावनंरवलोकनेः ।
 भृग्वादीननुगृह्णन्तं सोलशासनिकानृषोन् ॥१४॥
 प्रणिपत्य भृशस्तस्मै शमपित्रे सुरद्विपाम् ।
 अर्थनं तुष्टवुः स्तुत्यमवाङ्मनसगोचरम् ॥१५॥
 नमो विश्वसृजे पूर्वं विश्वं तदनु विभ्रते ।
 अथ विश्वस्य संहर्त्रे तुभ्यं त्रेधास्थितात्मने ॥१६॥
 रसान्तराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽजनुते ।
 देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्वमविक्रियः ॥१७॥
 अमेयो मितलोकस्त्वमनर्था प्रार्थनावहः ।
 अजितो जिष्णुरत्यन्तमव्यक्तो व्यक्तकारणम् ॥१८॥
 हृदयस्थमनासन्नमकामं त्वां तपस्विनम् ।
 दयालुमनघस्पृष्टं पुराणमजरं विदुः ॥१९॥
 सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः ।
 सर्वप्रभुरनोशस्त्वमेकस्त्वं सर्वरूपभाक् ॥२०॥

सप्तसामोपगीतं त्वां सप्तार्णवजलेशयम् ।
सप्तार्चिर्मुखमाचक्षुः सप्तलोकं संश्रयम् ॥२१॥

चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगाः ।
चतुर्वर्णमयो लोकस्त्वत्तः सर्वं चतुर्मुखात् ॥२२॥

भ्रम्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयम् ।
ज्योतिर्मयं विचिन्वस्ति योगिनस्त्वां विमुक्तये ॥२३॥

अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः ।
स्वपतो जागरुकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ॥२४॥

शब्दादीन् विषयान् भोक्तुं चरितुं दुश्चरं तपः ।
पर्याप्तोऽसि प्रजाः पातुमौदासीन्येन व्रतितुम् ॥२५॥

बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धहेतवः ।
त्वय्येव निपतन्त्योघा जाल्लवीया इवार्णवे ॥२६॥

त्वय्यावेजितचित्तानां त्वत्समर्पितकर्मणाम् ।
गतिस्त्वं वीतरागाणा-मभूवःसंनिवृत्तये ॥२७॥

प्रत्यक्षोऽप्यपरिच्छेद्यो मह्यादिर्महिमा तव ।
आप्तवागनुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा ॥२८॥

केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः ।
अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वयि ॥२९॥

उदधेरिव रत्नानि तेजांसोव विवस्वतः ।
स्तुतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते दूराणि चरितानि ते ॥३०॥

अनवाप्तमवाप्तव्यं न ते किञ्चन विद्यते ।
लोकानुग्रह एवैको हेतुस्ते जन्मकर्मणोः ॥३१॥

महिमानं यदुत्कीर्त्यं तव संह्रियते वचः ।
श्रमेण तदशक्त्या वा न गुणानामियत्तया ॥३२॥

इति प्रसादयामासुस्ते सुरास्तमद्वोक्षजम् ।
भूतार्थव्याहृतिः सा हि न स्तुतिः परमेष्ठिनः ॥३३॥

तस्मै कुशलसंप्रश्न-व्यञ्जितप्रीतये सुराः ।
भयमप्रलयोद्वेला—दाचक्षुर्नष्टं तोदधेः ॥३४॥

अथ वेलाममासन्नशंलरन्ध्रानुनादिना ।
स्वरेणोवाच भगवान् परिभूतार्णवव्वनिः ॥३५॥

पुराणस्य कवेस्तस्य वर्णस्थानसमीरिता ।
वभूव कृतसंस्कारा चरितार्थैव भारती ॥३६॥

वभौ सदशनज्योत्स्ना सा विभोर्वदनोद्गता ।
निर्यातशेषा चरणाद् गङ्गेवोर्ध्वप्रवर्तिनी ॥३७॥

जाने वो रक्षसाक्रान्तावनुभावपराक्रमी ।
अङ्गिनां तमसेवोभौ गुणौ प्रथममध्यमी ॥३८॥

विदितं तप्यमानं च तेन मे भुवनत्रयम् ।
अकामोपनतेनेव साधोर्हृदयमेनसा ॥३९॥

कार्येषु चककार्यत्वादभ्यर्थाऽस्मि न वञ्चिणा ।
स्वयमेव हि वातोज्जनेः सारथ्यं प्रतिपद्यते ॥४०॥

स्वासिधारापरिहृतः कामं चक्रस्य तेन मे ।
स्थापितो दशमो मूर्धा लव्यांश इव रक्षसा ॥४१॥

लप्टुर्वरातिसर्गात् तु मया तस्य दुरात्मनः ।
अत्यारुढं रिपोः सोढं चन्दनेनेव भोगिनः ॥४२॥

घातारं तपसा प्रीतं ययाचे स हि राक्षसः ।
देवात् सर्गादवध्यत्वं मर्त्येष्वास्वापराङ्मुखः ॥४३॥

सोऽहं ^१दाशरथिर्भूत्वा रणभूमेर्बलिक्रमम् ।
करिष्यामि शरैस्तोक्ष्णंस्तच्छिद्रःकमलोच्चयम् ॥४४॥

अचिराद् यज्वभिर्भागं कल्पितं विधिवत् पुनः ।
मायाविभिरनालीडमादास्यध्वे निशाचरैः ॥४५॥

वैमानिकाः पुण्यकृतस्त्यजन्तु महतां पथि ।
पुष्पकालोकसंक्षोर्भं मेघावरणतत्पराः ॥४६॥

मोक्ष्यध्वे स्वर्गवन्दीनां वेणीवन्धानदूषितान् ।
शापयन्त्रित-पौलस्त्य-बलात्कार-कचग्रहैः ॥४७॥

रावणावग्रहकलान्तमिति वागभूतेन सः ।
अभिवृष्य मरुत्सस्यं कृष्णमेघस्तिरोदधे ॥४८॥

पुरुहूतप्रभृतयः सुरकापौद्यन्तं सुराः ।
अंशरनुययुर्विष्णुं पुष्पंर्वापुमिव द्रुमाः ॥४९॥

अथ तस्य विशांपत्युरन्ते काम्यस्य कर्मणः ।
पुरुषः प्रबभूवान्नेर्विस्मयेन सद्दृष्टिर्वैजाम् ॥५०॥

हेमपात्रगतं दोर्म्यामादधानः पयश्चरुम् ।
अनुप्रवेशादाद्यस्य पुंसस्तेनापि दुर्वहम् ॥५१॥

प्राजापत्योपनीतं तदन्नं प्रत्यग्रहीन्पुः ।
वृषेव पयसां सारमाविष्कृतमुदन्वता ॥५२॥

अनेन कथिता राज्ञो गुणास्तस्यान्यदुर्लभाः ।
प्रसूति चक्रमे तस्मिन्त्रैलोक्यप्रभवोऽपि यत् ॥५३॥

स तेजो वैष्णवं पत्न्योर्विभेजे चरुसंजितम् ।
द्यावापृथिव्योः प्रत्यग्रमहर्षतिरिवातपम् ॥५४॥

१. वाल्मीकीयस्य रामायणस्य बालकाण्डं कालिदाससमय आसीदित्येतेन स्थितम् ।

अचिंता तस्य कौसल्या प्रिया केकयवंशजा ।
जतः संभावितां तान्यां सुमित्रामेच्छदोश्वरः ॥५५॥

ते बहुजस्य चित्तजे पत्न्यौ पत्युर्महोदितः ।
चरोरर्धावभागाभ्यां तामयोजयतामुभे ॥५६॥

सा हि प्रणयवत्यासीत् सपत्न्योरुभयोरपि ।
भ्रमरी वारणस्येव मदनिस्पन्दरेखयोः ॥५७॥

ताभिर्गर्भः प्रजाभूत्यं दध्रे देवांश्चसंभवः ।
सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्मयः ॥५८॥

सममापन्नसत्त्वास्ता रेजुरापाण्डुरत्विषः ।
अन्तर्गतफलारम्भाः सस्यानामिव संपदः ॥५९॥

गुप्तं ददृशुरात्मानं सवाः स्वप्नेषु वामनैः ।
जलजासि-गदा-शाङ्गं-चक्र लाञ्छित-मूर्तिभिः ॥६०॥

हेमपक्षप्रभाजालं गगने च वितन्वता ।
उह्यन्ते स्म सुपर्णेन वेगाकृष्टपयोमुचा ॥६१॥

विभ्रत्या कौस्तुभन्यासं स्तनान्तरविलम्बिनम् ।
पयुंपास्यत्त लक्ष्म्या च पद्मव्यजनहस्तया ॥६२॥

कृताभिषेकैर्दिव्यायां त्रिस्रोतसि च सप्तभिः ।
ब्रह्मर्षिभिः परं ब्रह्म गुणद्भिरुपतस्थिरे ॥६३॥

तान्यस्तथाविधान् स्वप्नाञ्छ त्वा प्रीतोऽथ^१ पार्थिवः ।
मेने परार्ध्यमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः ॥६४॥

विभक्तात्मा विभुस्तासामेकः कुक्षिष्वनेकधा ।
उवास प्रतिमाचन्द्रः प्रसन्नानामयामिव ॥६५॥

अथाग्रयमहिषी राज्ञः प्रसूतिसमये सती ।
पुत्रं तमोपहं लेभे नक्तं ज्योतिरिवौषधी^२ ॥६६॥

१. जलजं शङ्खः इ. र. ७।६३. २. हि म. ३. षिः म. हे.

राम इत्यभिरामेण वपुषा तस्य चोदितः ।
नामधेयं गुरुश्रुक्ते जगत्प्रथममङ्गलम् ॥६७॥

रघुवंशप्रदीपेन तेनाप्रतिमतेजसा ।
रक्षागृहगता दीपाः प्रत्यादिष्टा इवाभवन् ॥६८॥

शय्यागतेन रामेण माता षातोदरी वभौ ।
सैकताम्भोजबलिना जाह्नवीव शरत्कृशा ॥६९॥

कैकेय्यास्तनयो जज्ञे भरतो नाम शीलवान् ।
जनयिवीमलंचक्रे यः प्रश्रय इव श्रियम् ॥७०॥

सुतो लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रा सुषुवे यमौ ।
सम्पनाराधिता विद्या प्रबोधविनयाविव ॥७१॥

निर्दोषमभवत् सर्वमाविष्कृतगुणं जगत् ।
अन्वगादिव हि स्वर्गो गां गतं पुरुषोत्तमम् ॥७२॥

तस्योदये चतुर्मतेः पौलस्त्यचकितेश्वराः ।
विरजस्कनैभस्वद्भिर्दिश उच्छ्वसिता इव ॥७३॥

कुशानुरपधूमत्वात् प्रसन्नत्वात् प्रभाकरः ।
रक्षोविप्रकृतावास्ता—मपविद्धशुचाविव ॥७४॥

दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः ।
मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुविन्दवः ॥७५॥

पुत्रजन्मप्रवेश्यानां तूर्याणां तस्य पुत्रिणः ।
आरम्भं प्रथमं चक्रुर्देवदुन्दुभयो दिवि ॥७६॥

संतानकमयी वृष्टिर्भवते चास्य पेतुषी ।
सन्मङ्गलोपचाराणां संवादिरचनाभवत् ॥७७॥

कुमाराः कृतसंस्कारास्ते घात्रीस्तन्यपायिनः ।
आनन्देनाग्रजेनेव समं बवृधिरे पितुः ॥७८॥

स्वाभाविकं विनीतत्वं तेषां विनयकर्मणा ।
मुमुच्छं सहजं तेजो हविषेव हविर्भुजाम् ॥७९॥

परस्पराविरुद्धास्ते तद् रघोरनघं कुलम् ।
अलमुद्घोतयामासु—देवारण्यमिवतंतवः १.८०॥

समानेऽपि हि सौध्रात्रे यथोभौ रामलक्ष्मणौ ।
तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या द्वन्द्वं बभूवतुः ॥८१॥

तेषां द्वयोर्द्वयोरैक्यं विभिदे न कदाचन ।
यथा वायुविभावस्वोयंथा चन्द्रसमुद्रयोः ॥८२॥

ते प्रजानां प्रजानाथास्तेजसा प्रश्रयेण च ।
मनो जह्नु निदाघान्ते श्यामाम्ना दिवसा इव ॥८३॥

स चतुर्धा बभौ व्यस्तः प्रसवः पृथिवीपतेः ।
धर्माधिकाममोक्षाणामवतार इवाङ्गभाक् ॥८४॥

गुणैराराधयामासुस्ते गुरुं गुरुवत्सलाः ।
तमेव चतुरन्तेश रत्नैरिव महार्णवाः ॥८५॥

सुरगज इव दन्तैर्भग्नदेत्यासिघारै-
नय इव पणवन्धव्यक्तयोगैरुपायैः ।
हरिरिव युगदीर्घदोर्भिरभेस्तदीयैः
पतिरवनिपतीनां तैश्चकाशे चतुर्भिः ॥८६॥

॥ इति श्रीमहाकविकालिदासकृती रघुवंशे महाकाव्ये
भगवदवतारो नाम दशमः सर्गः ॥

एकादशः सर्गः

कौशिकेन स किल क्षितीश्वरो राममश्वरविघ्नातशान्तये ।
काकपक्षघरमेत्य याचितस्तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ॥१॥

कुच्छलवधमपि लवधवर्णभाक् तं दिदेश मुनये सलक्ष्मणम् ।
अप्यसुप्रणयिनां रघोः कुले न व्यहन्यत कदाचिदर्थिता ॥२॥

यावदादिशति पार्थिवस्तयोर्निर्गमाय पुरमार्गसंस्क्रियाम् ।
तावदाणु विदधे मरुत्सत्नैः सा सपुष्पजलवर्षिभिर्घनैः ॥३॥

ती निदेशकरणोद्यती पितुर्घन्विनी चरणयोर्निपेततुः ।
भूपतेरपि तयोः प्रवत्स्यतोर्नम्रयोरुपरि वाष्पविन्दवः ॥४॥

ती पितुर्नयनजेन वारिणा किञ्चिदुक्षितश्लिखण्डकावुभौ ।
घन्विनी तमृषिमन्वगच्छतां पौरदष्टिकृतमार्गतोरणी ॥५॥

लक्ष्मणानुचरमेव राघवं नेतुमैच्छदृषिरित्यसौ नृपः ।
आश्लिष्य प्रयुयुजे न वाहिनीं सा हि रक्षणविधौ तयोः क्षमा ॥६॥

मातृवर्गचरणस्पृशौ मुनेस्ती प्रपद्य पदवीं महोजसः ।
रेजतुर्गतिवशात् प्रवर्तिनी भास्करस्य मधुमाधवाविव ॥७॥

वीचिलोलभुजयोस्तयोर्गतं शैशवाच्चपलमप्यशोभत ।
तोयदागम इवोद्भवभिद्ययोर्नामधेयसदृशं विचेष्टितम् ॥८॥

तौ बलातिबलयोः प्रभावतो विद्ययोः पवि मुनिप्रदिष्टयोः ।
मम्लतुर्न मणिकुट्टिमोचिती मातृपाश्वर्परिवर्तिनाविव ॥९॥

पूर्ववृत्तकथितैः पुराविदः सानुजः पितृसखस्य राघवः ।
उह्यमान इव वाहनोचितः पादचारमपि न व्यभावयत् ॥१०॥

तौ सरांसि रसवद्भिरम्बुभिः कूजितैः श्रुतिमुखैः पतत्रिणः ।
वायवः सुरभिपुष्परेणुभिश्चायया च जलदाः सिधेविरे ॥११॥

नाम्भसां कमलशोभिनां तथा शास्त्रिणां च परिश्रमच्छिद्राम् ।
दर्शनेन लघुना यया तयोः प्रीतिमापुरुभयोस्तपस्विनः ॥१२॥

स्थाणुदग्धवपुषस्तपोवनं प्राप्य दाशरथिरात्तकार्मुकः ।
विग्रहेण मदनस्य चारुणा सोऽभवत् प्रतिनिधिर्न कमणा ॥१३॥

तौ सुकेतुसुतया खिलीकृते कौशिकाद् विदितशापया पवि ।
निन्यतुः स्थलनिवेशिताटनी लीलयेव धनुषी अधिज्यताम् ॥१४॥

ज्यानितादमय गृह्णती तयोः प्रादुरास बहुलक्षपाद्यविः ।
ताडका चल-कपालकुण्डला कालिकेव निविडा बलाकिनो ॥१५॥

तीव्रवेगधुतमार्गवृक्षया प्रेतचीवरवसा स्वनोप्रया ।
अभ्यभावि भरताप्रजस्तया वात्ययेव पितृकाननोत्थया ॥१६॥

उद्यतकभुजयष्टिमायती शोणिलम्बिपुरूषान्त्रमेखलाम् ।
तां विलोक्य वनिताबधे घृणां पत्रिणा सह मुमोच राघवः ॥१७॥

यच्चकार विवरं शिलाघने ताडकोरसि स रामसायकः ।
अप्रविष्टविषयस्य रक्षसां द्वारतामगमदन्तकस्य तत् ॥१८॥

वाणभिन्नहृदया निपेतुषी सा स्वकाननभ्रुवं न केवलाम् ।
विष्टपत्रयपराजयस्थिरा रावणाश्रयमपि व्यकम्पयत् ॥१९॥

राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्वद्बृहविरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसति जगाम सा ॥२०॥

नेत्रं तश्चमथ मन्त्रवन्मुनेः प्रापदस्त्रमवदानतोषितात् ।
ज्योतिरिन्वननिपाति भास्करात् सूर्यकान्त इव ताडकान्तकः ॥२१॥

वामनाश्रमपद ततः परं पावनं श्रुतमृषेक्षेयिवान् ।
उन्मताः प्रथमजन्मचेष्टितान्यस्मरन्नपि बभूव राघवः ॥२२॥

आससाद मुनिरात्मनस्ततः शिष्यवर्गपरिकल्पितार्हणम् ।
बद्धपल्लवपुटाञ्जलिद्रुमं दर्शनोन्मुखमृगं तपोवनम् ॥२३॥

तत्र दीक्षितमृषिं ररक्षतुर्विघ्नतो दशरथात्मजो शरैः ।
लोकमन्धतमसात् क्रमोदितो रणिर्माभिः शशिदिवाकराविव ॥२४॥

वीक्ष्य वेदिमथ रक्तबिन्दुभिर्बन्धुजीवपृथुभिः प्रदूषिताम् ।
संभ्रमोऽभवदपोढकर्मणामृत्विजां च्युतविकङ्कतस्तुचाम् ॥२५॥

उन्मुखः सपदि लक्ष्मणाग्रजो वाणमाश्रयमुखात् समुद्धरन् ।
रक्षसां बलमपश्यदन्वरे गृध्रपक्षपवनेरितञ्चरजम् ॥२६॥

तत्र यावधिपतो मखद्विषां तौ शरव्यमकरोत् स नेतरान् ।
किं महोरगविसर्पिविक्रमो राजिलेषु गरुडः प्रवर्तते ॥२७॥

सोऽस्त्रमुग्र-ज्वमस्त्रकोविदः संदधे धनुषि वायुदेवतम् ।
तेन शैलगुरुमप्यपातयत् पाण्डुपत्रमिव ताडकामुतम् ॥२८॥

यः सुबाहुरिति राक्षसोऽपरस्तत्र तत्र विससर्प मायया ।
तं क्षरप्र-शकलीकृतं कृती पत्त्रिणां व्यभजदाश्रमाद् बहिः ॥२९॥

इत्यपास्तमखविघ्नयोस्तयोः सांयुगीनमभिनन्द्य विक्रमम् ।
ऋत्विजः कुलपतेर्यथाक्रमं वास्यतस्य निरवतंयन् क्रियाः ॥३०॥

तौ प्रणामचलकाकपक्षकौ भ्रातराववभूथाप्लुतो मुनिः ।
आशिषामनुपदं समस्पृशद् दभंपाटिततलेन पाणिना ॥३१॥

तं स्यमन्त्रयत् संभृतक्रतुर्मेघिलः स मिथिलां व्रजन् वशी ।
राघवावपि निनाय विघ्नतो तद्धनुःश्रवणज कुतूहलम् ॥३२॥

तैः शिवेषु वसतिर्गताश्वभिः सायमाश्रमतद्व्वगृह्यत ।
येषु दीघतपसः परिग्रहो वासवक्षणकलत्रतां ययौ ॥३३॥

प्रत्यपद्यत् चिराम यत् पुनश्चाह गौतमवधुः शिलामयो ।
स्वं वपुः स किल कित्त्वषच्छिदां रामपादरजसामनुग्रहः ॥३४॥

राघवाश्वितमुपस्थितं मुनि तं निशम्य जनको जनेश्वरः ।
अर्षकामसहितं सपर्यया देहवद्धमिव धर्ममभ्यगात् ॥३५॥

तौ विदेहनगरीनिवासिनां गां गताविव दिवः पुनर्वसू ।
मन्यते स्म पिबतां विलोचनंः पक्षमपातमपि वञ्चनां मनः ॥३६॥

यूपवत्यवसिते क्रियाविधौ कालवित् कुशिकवंशवद्धतः ।
राममिष्वसनदर्शनोत्सुकं मंथिलाय कथयावभूव सः ॥३७॥

तस्य वीक्ष्य ललितं वपुः शिशोः पार्थिवः प्रथितवंशजन्मनः ।
स्वं विचिन्त्य च धनुर्दुरानमं पीडितो द्रुहितृशुत्कसंस्थया ॥३८॥

अन्नवीज्व भगवन् मतङ्गजैयंद् बृहद्भिरपि कर्म दुष्करम् ।
तत्र नाहमनुमन्तुमुत्सहे मौघवृत्ति कलभस्य चेष्टितम् ॥३९॥

ह्लेपिता हि ब्रह्मो नरेश्वरास्तेन तात अनुषा धनुर्भूतः ।
ज्यानिघातकठिनत्वत्रो भुजान् स्वान् विव्यूय धिगिति प्रतस्थिरे ॥४०॥

प्रत्युवाच तमृपिनिशम्यतां सारतोऽयमथवा गिरा कृतम् ।
चाप एव भवतो भविष्यति व्यक्तशक्तिरशनिगिराविव ॥४१॥

एवमाप्तवचनात् स पौरुषं काकपक्षकधरेऽपि राघवे ।
अद्वये त्रिदशगोपमात्रके दाहशक्तिमिव कृष्णवल्मनि ॥४२॥

व्यादिदेश गणशोऽय पाश्वंगान् कामुं काभिहरणाय मंथिलः ।
तैजसस्य धनुषः प्रवृत्तये तोयदानिव सहललोचनः ॥४३॥

तत् प्रमुप्तभुजनेन्द्रभीषणं वीक्ष्य दाशरथिराददे धनुः ।
विद्रुतक्रतुमृगानुसारिणं येन बाणमसृजद् वृषध्वजः ॥४४॥

घाततज्यमकरोत् स संसदा विस्मयस्तिमितनेत्रमीक्षितः ।
शैलसारमपि नातियत्नतः पुष्पचापमिव पेशलं स्मरः ॥४५॥

भज्यमानमतिमात्रकर्षणात् तेन वज्रपरुषस्वनं धनुः ।
भागंवाय दृढमन्यवे पुनः क्षत्रमुद्यतमिव न्यवेदयत् ॥४६॥

दृष्टसारमथ रुद्रकामुंके वीर्यमूलकमभिनन्द्य मैथिलः ।
 राघवाय तनयामयोनिजां रूपिणीं श्रियमिव न्यवेदयत् ॥४७॥
 मैथिलः सपदि सत्यसङ्गरो राघवाय तनयामयोनिजाम् ।
 संनिधौ द्युतिमतस्तपोनिघेरग्निसाक्षिक इवातिमृष्टवान् ॥४८॥
 प्राहिणोच्च महितं महाद्युतिः कोसलाधिपतये पुरोधसम् ।
 भृत्यभावि दुहितुः परिग्रहाद् दिक्ष्यतां कुलमिदं निमेरिति ॥४९॥
 ग्रन्थियेष सदृशीं स च स्नुषां प्राप चैनमनुकूलवाग् द्विजः ।
 सद्य एव मुकृतां हि पच्यते कल्पवृक्षफलधर्मि काङ्क्षितम् ॥५०॥
 तस्य कल्पितपुरस्त्रियाविधेः शुश्रुवान् वचनमग्नजन्मतः ।
 उच्चचाल बलभित्सखी वशी सैन्यरेणुमुपिताकंदोधितिः ॥५१॥
 आससाद मिथिलां स वेष्टयन् पीडितोपवनपादपां बलैः ।
 प्रीतिरोधमसहिष्ट सो पुरीं शीव कान्तपरिभोगमायतम् ॥५२॥
 ती समेत्य समये स्थितावृभौ भूपतो वरुणवासवोपमौ ।
 कन्यकातनयकौतुकक्रियां स्वप्रभावसदृशीं वितेनतुः ॥५३॥
 पार्थिवीमुदबहद् रघूद्वहो लदमणस्तदनुजामशोर्मिलाम् ।
 यौ तयोरवरजौ वरोजसौ तौ कुण्ठवजसुते सुमध्यमे ॥५४॥
 ते चतुर्थसहितास्त्रयो बभूः सूनवो नववधूपरिग्रहाः ।
 सामदानविधिभेदनिग्रहाः सिद्धिमन्त इव तस्य भूपतेः ॥५५॥
 ता नराधिपसुता नृपालमजैस्ते च ताभिरगमन् कृतार्थताम् ।
 सोऽभवद् वरवधूसमागमः प्रत्यय-प्रकृति-योगसन्निभः ॥५६॥
 एवमात्तरतिरात्मसंभवांस्तान् निवेश्य चतुरोऽपि तत्र सः ।
 अध्वसु त्रिषु विसृष्टमैथिलः स्वां पुरीं दशरथो न्यवर्तत ॥५७॥

१. निवेश्य विवाह्य, 'निवेशः शिविरोद्वाहविन्यासेषु' वि. म. हे. इ. शा. ४।२०।

तस्य जातु मरुतः प्रतीपगा वर्त्ममु ष्वजतरुप्रमायिनः ।
चिकिलशुभ्रं शतया बरुथिनीमुत्तटा इव नदीरयाः स्थलीम् ॥५८॥

लक्ष्यते स्म तदनन्तरं रविबद्धभीमपरिवेषमण्डलः ।
वेनतेयजमितस्य भोगिनो भोगवेष्टित इव च्युतो मणिः ॥५९॥

ष्येनपक्षपरिघूसरालकाः सांध्यमेधरुधिरार्द्रवाससः ।
अङ्गना इव रजस्वला दिशो नो बभूवुरवलोकनक्षमाः ॥६०॥

भास्करश्च दिशमभ्युवास यां तां श्रिताः प्रतिभयं ववासिरे ।
क्षस्त्रशोणितपतृक्रियोचितं चोदयन्त्य इव भार्गवं शिवाः ॥६१॥

तत् प्रतीपपवनादि वैकृतं प्रेक्ष्य शान्तिमधिकृत्य कृत्यवित् ।
अन्वयुङ्क्तगुरुमोश्वरःक्षितेः स्वन्तमित्यलघयत् स तद्व्ययाम् ॥६२॥

तेजसः सपदि रागिरुत्छितः प्रादुरास किल वाहिनीमुखे ।
यः प्रमृज्य नयनानि सैनिकैर्लक्षणीयपुरुषाकृतिशिचरात् ॥६३॥

पित्र्यमंशमुपवीतलक्षणं मातृकं च वनुरुर्जितं दधत् ।
यः ससोम इव धर्मदीधितिः सद्विजिह्व इव चन्दनद्रुमः ॥६४॥

येन रोषपरुषात्मनः पितुः शासने स्थितिभिदोऽपि तस्थुषा ।
वेपमानजननीशिरश्छिदा प्रागजीयत घृणा ततो मही ॥६५॥

अक्षवोजवलयेन निर्बभौ दक्षिणश्रवणसंस्थितेन यः ।
क्षत्रियान्तकरणैकविशते-व्याजपूर्वगणनामिवोद्वहन् ॥६६॥

तं पितुर्बधभवेन मन्युना राजवंशनिघ्ननाय दीक्षितम् ।
बालसूनुरवलोक्य भार्गवं स्वां दशां च विषसाद पार्थिवः ॥६७॥

नाम राम इति तुल्यमात्मजे वर्तमानमहिते च दारुणे ।
हृद्यमस्य भयदायि चाभवद् रत्नजातमिव हारसर्पयोः ॥६८॥

अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं सोऽनवेद्य भरताग्रजो यतः ।
दत्त्रकोपदहनाक्षिपं ततः संदधे दृशमुदग्रतारकाम् ॥६९॥

तेन कार्मुकनिषक्तमुष्टिना राघवो विगतभीः पुरोगतः ।
अङ्गुलीविवरचारिणं शरं कुर्वता निजगदे युयुत्सुना ॥७०॥

क्षत्रजातमपकारवैरि मे तन्निहत्य बहुशः शमं गतः ।
सुप्तसर्प इव दण्डघट्टनाद् रोषितोऽस्मि तव विक्रमश्रवात् ॥७१॥

मैथिलस्य घनुरन्यपाथिवैस्त्वं किलानमितपूर्वमक्षणोः ।
तन्निशाम्य भवता समर्थये वीर्यशृङ्गमिव भग्नमात्मनः ॥७२॥

अन्यदा जगति राम इत्ययं शब्द उच्चरित एव मामगात् ।
द्रीडभावहृति मे स संप्रति व्यस्तवृत्तिरुदयोन्मुखे त्वयि ॥७३॥

विघ्नतोऽत्रमचलेऽप्यकुष्ठितं द्वौ रिपू मम मतो समागसौ ।
घेनुवत्सहरणाच्च हैहयस्त्वं च कीर्त्तिमपहर्त्तुमुद्यतः ॥७४॥

क्षत्रियान्तकरणोऽपि विक्रमस्तेन मामवति नाजिते स्वयि ।
पावकस्य महिमा स गण्यते कक्षवज्ज्वलति सागरेऽपि यः ॥७५॥

विद्धि चात्तबलमोजसा हरेरैश्वरं घनुरभाजि यत् त्वया ।
खातमूलमनिलो नदीरथैः पातयत्यपि मृदुस्तटद्रुमम् ॥७६॥

तन्मदीयमिदमायुधं ज्यया सङ्गमय्य सशरं विकृष्यताम् ।
तिष्ठन्तु प्रघनमेवमप्यहं तुल्यबाहुतरसा जितस्त्वया ॥७७॥

कातरोऽसि यदि वोद्गताचिंषा तर्जितः परशुधारया मम ।
ज्यानिघातकठिनाङ्गुलिर्वृथा वक्ष्यतामभययाचनाञ्जलिः ॥७८॥

एवमुक्तवति भीमदर्शने भागवे स्मितविकम्पिताधरः ।
तद्धनुर्ग्रहणमेव राघवः प्रत्यपद्यत समर्थमुत्तरम् ॥७९॥

पूर्वंजन्मघनुषा समागतः सोऽतिमात्रलघुदर्शनोऽभवत् ।
केवलोऽपि सुभगो नवाम्बुदः किं पुनस्त्रिदशनापलाञ्छितः ॥८०॥

तेन भूमिनिहितैककोटि तत् कार्मुकं च बलिनाधिरोपितम् ।
निष्प्रभश्च रिपुरास भूमृतां घूमशेष इव घूमकेतनः ॥८१॥

तावुभावपि परस्परस्यतौ वर्धमानपरिहोणतेजसौ ।
पश्यति स्म जनता दिनात्यये पार्वणौ णशिदिवाकराविव ॥८२॥

तं कुपामृदुरवेक्ष्य भार्गवं राघवः स्तलितवीर्यमात्मनि ।
स्वं च संहितममोघमाशुगं व्याजहार हरसूनुसंनिभः ॥८३॥

न प्रहर्तुमलमस्मि निर्दयं विप्र इत्यभिभवत्यपि त्वयि ।
शंस किं गतिमनेन पत्त्रिणा हृग्मि लोकमुत्त ते मत्तार्जितम् ॥८४॥

प्रत्युवाच तमृषिर्न तत्त्वतस्त्वां न वेधि पुरुषं पुरातनम् ।
गां गतस्य तव धाम वंष्णवं कोपितो ह्यसि मया दिदृक्षुणा ॥८५॥

भस्मसात् कृतवतः पितृद्विषः पात्रसाच्च वसुधां ससागराम् ।
आहितो जयविपर्ययोऽपि मे श्लाघ्य एव परमेष्ठिना त्वया ॥८६॥

तद् गतिं मतिमतां वरेप्सितां पुष्यतीर्थगमनाय रक्ष मे ।
पीडयिष्यति न मां खिलीकृता स्वर्गपदतिरभोगलोलुपम् ॥८७॥

प्रत्यपद्यत तथेति राघवः प्राङ्मुखश्च विससर्ज सायकम् ।
भार्गवस्य सुकृतोऽपि सोऽभवत् स्वर्गमार्गपरिधौ दुरत्ययः ॥८८॥

राघवोऽपि चरणौ तपोनिधेः क्षम्यतामिति वदन् सगस्पृशत् ।
निर्जितेषु तरसा तरस्विनां शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्तये ॥८९॥

राजसत्त्वमवधूय मातृकं पित्र्यमस्मि गमितः शमं यदा ।
नन्वनिन्दितफलो मम त्वया निग्रहोऽप्ययमनुग्रहीकृतः ॥९०॥

साधयाम्यहमविघ्नमस्तु ते देवकार्यमुपपादयिष्यतः ।
ऊचिवातिरिति वचः सलक्ष्मणं लक्ष्मणाप्रजमृषिस्तिरोदधे ॥९१॥

तस्मिन् गते विजयिनं परिरभ्य रामं
स्नेहादमम्यत पिता पुनरेव जातम् ।

तस्याभवत् क्षणशुचः परितोषलाभः
कशाग्निलङ्घिततरोरिव वृष्टिपातः ॥९२॥

अथ पथि गमयित्वा क्लृप्तरम्योपकार्ये
 कतिचिदवनिपालः शवंरीः शवंकल्पः ।
 पुरमविशदयोध्यां मैथिलीदशिनीतां
 कुवलयितगवाक्षां लोचनेरङ्गनानाम् ॥९३॥

॥ इति श्रीमहाकविकालिदासकृती रघुवंशे महाकाव्ये
 राम-सीताविवाह-वर्णनो नामैकादशः सर्गः ॥

द्वादशः सर्गः

निर्विष्टविषयस्नेहः स दशान्तमुपेगिवान् ।
आसोदासन्ननिर्वाणः प्रदोपाचिंरिवोषसि ॥१॥

तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीर्ग्यंस्यतामिति ।
कैकेयीशङ्कुयेवाह पलितच्छयना जरा ॥२॥

सा पौरान् पौरकान्तस्य रामस्याभ्युदयधृतिः ।
प्रत्येकं ह्लादय।ञ्चक्रे कुल्येवोद्यानपादपान ॥३॥

तस्याभिषेकसंभारं कल्पितं क्रूरनिश्चया^१ ।
दूषयामास कैकेयी शोकोर्णः पार्थिवाश्रुभिः ॥४॥

सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतौ वरौ ।
उद्ववाभेन्द्रसित्ता भूर्बिलमग्नाविवोरगौ ॥५॥

तयोश्चतुर्दशैकेन रामं प्रावाजयत् समाः ।
द्वितीयेन सुतस्येच्छद् वैधव्यकफलां धियम् ॥६॥

पित्रा दत्तां रुदन् रामः प्राङ् महीं प्रत्यपद्यत ।
पश्चाद् वनाय गच्छेति तदाज्ञां मुदितोऽग्रहोत् ॥७॥

दधतो मङ्गलशोभे वसानस्य च वल्कले ।
ददशुर्विस्मितास्तस्य मुखरागं समं जनाः ॥८॥

स सीतालक्ष्मणसखः सत्याद् गुरुमलोपयन् ।
विवेश दण्डकारण्यं प्रत्येकं च सतां मनः ॥९॥

राजाऽपि तद्वियोगार्तः स्मृत्वा शापं स्वकर्मजम् ।
शरीरत्यागमात्रेण शुद्धिलाभमन्यत ॥१०॥

विप्रोषितकुमारं तद् राज्यमस्तमितेश्वरम् ।
रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विचामामिपतां ययी ॥११॥

अधानाद्याः प्रकृतयो मातृवन्धुनिवासिनम् ।
मौलैरानाययामासुर्भरतं स्तम्भिताश्रुभिः ॥१२॥

श्रुत्वा तथाविधं मृत्युं कंकेपीतनयः पितुः ।
मातुर्न केवलं स्वस्त्र्याः श्रियोऽप्यासीत् पराङ्मुखः ॥१३॥

ससंन्यश्चान्वगाद् रामं दशिंतानाश्रमालयैः ।
तस्य पश्यन् ससौमित्रैरुदश्रुर्वसतिद्रुमान् ॥१४॥

चित्रकूटवनस्थं च कथितस्वर्गतिगुरोः ।
लक्ष्म्या निमन्त्रयाञ्चक्रे तमनुच्छिष्टसंपदा ॥१५॥

स हि प्रथमजे तस्मिन्नकृतश्रीपरिग्रहे ।
परिवेत्तारमात्मानं मेने स्वीकरणाद् भुवः ॥१६॥

तमशक्यमपाकृष्टं निवेशात् स्वर्गिणः पितुः ।
ययाचे पादुके पश्चात् कर्तुं राज्याधिदेवते ॥१७॥

स विसृष्टस्तथेत्युक्त्वा भ्रात्रा नैवाविगात् पुरीम् ।
नन्दिग्रामगतस्तस्य राज्यं न्यासमिवाभुनक् ॥१८॥

दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यतृष्णापराङ्मुखः ।
मातुः पापस्य भरतः प्रायश्चित्तमिवाकरोत् ॥१९॥

रामोऽपि सह वंदेह्या वने वन्येत वर्तयन् ।
चचार सानुजः शान्तो वृद्धेऽवाकुर्वत युवा ॥२०॥

प्रभावस्तम्भितच्छायमाश्रितः स वनस्पतिम् ।
कदाचिदङ्घ्रे सीतायाः शिष्ये किञ्चिदिव श्रमात् ॥२१॥

१. अभुनक् अरजद् रवाणार्थत्वं एव भुजिक्रियायाः परस्मैपदित्वात् ।

ऐन्द्रिः किल नखैस्तस्या विददार स्तनी द्विजः ।
प्रियं पभोगचिह्नेषु पौरोभाग्यमिवाचरन् ॥२२॥

तस्मिन्नास्यद्विषीकास्त्रं रामो रामावबोधितः ।
आत्मानं मुमुचे तस्मादेकनेत्रव्ययेन सः ॥२३॥

रामस्त्वासन्नदेशत्वाद् भरतागमनं पुनः ।
प्राणङ्कघोत्सुकसारङ्गां चित्रकूटस्थलीं जहौ ॥२४॥

प्रययावातिशेयेषु वसन् ऋषिकुलेषु सः ।
दक्षिणां दिशमृक्षेपु वाषिकेष्विव भास्करः ॥२५॥

वभौ तमनुगच्छन्ती विदेहाधिपतेः सुता ।
प्रतिपिद्वापि कंकेय्या लक्ष्मीरिव गुणोन्मुत्ती ॥२६॥

अनसूयातिमृष्टेन पुण्यगन्धेन काननम् ।
सा चकाराङ्गरामेण पुण्योच्चलितपट्पदम् ॥२७॥

सन्ध्याभ्रकपिशस्तस्य विराघो नाम राक्षसः ।
अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येन्दोरिव ग्रहः ॥२८॥

स जहार तयोर्मध्ये मंथिनीं लोकशोषणः ।
नभोनभस्ययोर्वृष्टिमवग्रह इवान्तरे ॥२९॥

तं विनिष्पिष्य काकुत्स्थो पुरा दूषयति स्वलीम् ।
गन्धेनाशुचिना चेति वसुधायां निचलतुः ॥३०॥

पञ्चवट्यां ततो रामः शासनात् कुम्भजन्मनः ।
अनपोडस्थितिस्तस्थौ विन्ध्याद्रिः प्रकृताविव ॥३१॥

रावणावरजा तत्र राघवं मदनातुरा ।
अभिपेदे निदाघार्ता व्यालीव मलयद्रुमम् ॥३२॥

सा सीतासन्निधावेव तं वने कथितान्वया ।
अत्याहूडो हि नारीणामकालशो मनोरथवः ॥३३॥

कलत्रवानहं भद्रे^३ कनीयासं भजस्व मे ।
इति रामो वृषस्यन्तीं वृषस्कन्धः शशास ताम् ॥३४॥

ज्येष्ठाभिगमनात् पूर्वं तेनाप्यनभिनन्दिता ।
साऽभूद् रामाश्रया भूयो तदीवोभयकूलभाक् ॥३५॥

संरम्भं मैथिलीहासः क्षणसौम्यां निनाय ताम् ।
निवातस्तिमितां वेलां चन्द्रोदय इवोदधेः ॥३६॥

फलमस्योपहासस्य सद्यः प्राप्स्यति पश्य माम् ।
मृग्या परिभवो वशाघ्नशामित्यवेहि त्वया कृतम् ॥३७॥

इत्युक्त्वा मैथिलीं भर्तुरङ्गे निविशतीं भयात् ।
रूपं शूर्पणखा नाम्नः सदृशं प्रत्यपद्यत ॥३८॥

लक्ष्मणः प्रथमं श्रुत्वा कोकिलामञ्जुवादिनीम् ।
शिवाघोरस्वनां पश्चाद् ब्रुवुषे विकृतेति ताम् ॥३९॥

पर्णशालामथ क्षिप्रं विकृष्टासिः प्रविश्य सः ।
वैरूप्यपीनरुक्त्येन भीषणां तामयोजयत् ॥४०॥

सा वक्रनखधारिण्या वेणुकर्कशपर्वया ।
अङ्कुशाकारयाङ्गुल्या तावतजैवदम्बरे ॥४१॥

प्राप्य चाशु जनस्थानं खरादिभ्यस्तथाविधम् ।
रामोपक्रममाचख्यौ रक्षःपरिभवं नवम् ॥४२॥

मुखावयवलनां तां नैर्ऋता यत् पुरो दधुः ।
रामाभियायितां तेषां तदेवाभूदमङ्गलम् ॥४३॥

उदायुधानापततस्तान् दृप्तान् प्रेक्ष्य राघवः ।
निदधे विजयाशंसां चापे सीतां च लक्ष्मणे ॥४४॥

एको वाशरविः कामं यातुघाना सहस्रशः ।
ते तु यावस्त एवाजी तावांश्च ददुशे स तैः ॥४५॥

असज्जनेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमथ दूषणम् ।
न चक्षमे शुभाचारः स दूषणमिवात्मनः ॥४६॥

तं शरैः प्रतिजग्राह खरनिशिरसी च सः ।
क्रमशस्ते पुनस्तस्य चापात् सममिवोद्ययुः ॥४७॥

तैस्त्रयाणां शितैर्बाणैर्यथापूर्वविशुद्धिभिः ।
आयुर्वेहातिगैः पीतं रुधिरं तु पतत्रिभिः ॥४८॥

तस्मिन् रामशरोत्कृते बले महति रक्षसाम् ।
उत्थितं ददुशेऽप्यच्च कवन्धेभ्यो न किञ्चन ॥४९॥

सा बाणवर्षिणं रामं योषयित्वा सुरद्वियाम् ।
अप्रबोधाय सुष्वाप गृध्रच्छाये बरुधिनी ॥५०॥

राघवास्त्रविर्दानिनां रावणं प्रति रक्षसाम् ।
तेषां शूर्पणखंबेका दुष्प्रवृत्तिहराऽभवत् ॥५१॥

निग्रहात् स्वसुराप्तानां वधाच्च धनदानुजः ।
रामेण निहितं मेने पदं दशसु मूर्धसु ॥५२॥

रक्षसा मृगरूपेण वञ्चयित्वा स राघवी ।
जहार सीतां पत्नीन्द्रप्रयासक्षणविञ्चितः ॥५३॥

तौ सीतान्वेषिणी गृध्रं लूनपक्षमपश्यताम् ।
प्राणैर्देशरथप्रीतेरनृणं कण्ठवर्तिभिः ॥५४॥

स रावणहृतां ताम्नां वचसाचष्ट मैथिलीम् ।
आत्मनः सुमहत् कर्म व्रणैरावेद्य संस्थितः ॥५५॥

१. संस्थितो मृतः ।

तपोस्तस्मिन्नतोभूत - पितृ - व्यापत्ति - शोकयोः ।
पितरोवाग्निसंस्कारात् परा ववृत्तिरे क्रियाः ॥५६॥

वचनिर्घृतशापस्य कवन्धस्योपदेशतः ।
मुमुक्षुं सख्यं रामस्य समानव्यसने हरी ॥५७॥

स हत्वा वालिनं वीरस्तत्पदे चिरकाङ्क्षिते ।
घातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत् ॥५८॥

इतस्ततश्च वंदेहीमश्वेष्टुं भर्तृ चोद्विताः ।
कपयश्चेरुरातंस्य रामस्यैव मनोरथाः ॥५९॥

प्रवृत्तावुपलब्धायां तस्याः संपातिदर्शनात् ।
मारुतिः सागरं तीर्थं संसारमिव निर्ममः ॥६०॥

दृष्ट्वा विचिन्विता तेन लङ्कायां राक्षसीवृता ।
जानकी विषवल्लीभिः परीतेव महौषधिः ॥६१॥

तस्यै भर्तुरभिज्ञानमङ्गुलीयं ददौ कपिः ।
प्रत्युद्गतमिवानुष्णस्तदानन्दायुर्विन्दुभिः ॥६२॥

निर्वाप्य प्रियसंदेशैः सीतामक्षवघोदघतः ।
स ददाह पुरी लङ्कां क्षणसोडारिनिग्रहः ॥६३॥

प्रत्यभिज्ञानरत्नं च रामायादर्शयत् कृती ।
हृदयं स्वयमायातं वंदेह्या इव मूर्तिमत् ॥६४॥

स प्राप हृदयन्यस्तमणिस्पर्शनिमीलितः ।
अपयोधरसंसर्गा प्रियालिङ्गननिर्वृतिम् ॥६५॥

श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्सङ्गमोत्सुकः ।
महार्णवपरिक्षेपं लङ्कायाः परिखालघुम् ॥६६॥

स प्रतस्थेर्जितनाशाय हरिसंग्यैश्चुद्रुतः ।
न केवलं भुवः पृष्ठे व्योम्नि संवाधवल्गुभिः ॥६७॥

निविष्टमुदघेः कृते तं प्रपेदे विभीषणः ।
स्नेहाद् राक्षसलक्ष्म्येव बुद्धिमादिश्य चोदितः ॥६८॥

तस्मै निशाचरंश्वर्यं प्रतिशुश्राव राघवः ।
काले खलु समारब्धाः फलं वचनन्ति नीतयः ॥६९॥

स सेतुं बन्धयामास प्लवगैर्लक्ष्णाम्भसि ।
रसातलादिवोन्मग्नं शेषं स्वप्नाय शाङ्गिणः ॥७०॥

तेनोत्तीर्य पथा लङ्कां रोधयामास पिङ्गलं ।
द्वितीयं हेम^१प्राकारं कुर्वद्भिरिव वानरैः ॥७१॥

रणः प्रववृते तत्र भीमः प्लवगरक्षसाम् ।
दिग्विजृम्भित - काकुत्स्य - पीलस्त्य - जयघोषणः ॥७२॥

पादपाविद्धपरिघः शिलानिष्पिष्टमुद्गरः ।
अतिशस्त्रनखन्यासः शैलरुग्णमतङ्गजः ॥७३॥

अथ रामाणिरश्छेद - दशानोद्भ्रान्तचेतनाम् ।
सोता मायेति शंसन्ती त्रिजटा समजोवयत् ॥७४॥

कामं जीवति मे नाथ इति सा विजहौ शुचम् ।
प्राङ् मत्वा सत्यमस्यान्तं जीवितास्मोति लज्जिता ॥७५॥

गरुडापात - विश्लिष्ट - मेघनादास्त्र - बन्धनः ।
दाणरथ्योः क्षणकलेशः स्वप्नवृत्त इवाभवत् ॥७६॥

ततो विभेद पीलस्त्यः शक्त्या वक्षसि लक्ष्मणम् ।
रामस्त्वनाहतोऽप्यासीद् विदीर्णहृदयः शुचा ॥७७॥

स मारुति - समानीत - महोषधि - हृत - व्यथः ।
लङ्कास्त्रोणां पुनश्चक्रे विलापाचार्यकं शरैः ॥७८॥

१. संयोगपूर्वत्वेऽप्यत्रैव दीर्घविकल्पः कु० ७।११ पाठान्तरेऽपि ।

स नार्द मेघनादस्य घनुश्चेन्द्रायुषप्रभम् ।
मेघस्येव शरत्कालो न किञ्चित् पर्यशेषयत् ॥७९॥

कुम्भकर्णः कपीन्द्रेण तुल्यावस्थः स्वसुः कृतः ।
रुशोष रामं शृङ्गीव टङ्कुच्छिन्नमनःशिलः ॥८०॥

यकाले बोधितो भ्रात्रा प्रियस्वप्नो वृथा भवान् ।
रामेषुभिरितीवासौ दीर्घनिद्रां प्रवेशितः ॥८१॥

इतराप्यपि रक्षांसि पेतुर्बान्तरकोटिषु ।
रजांसि समरोस्थानि तच्छोणितनदोष्विव ॥८२॥

निर्ययावथ पीलस्त्यः पुनयुंदाय मन्दिरात् ।
अरावणमरामं वा जगदद्येति निश्चितः ॥८३॥

रामं पदातिमालोक्य लङ्केणं च वरुयिनम् ।
हरियुग्यं रथं तस्मै प्रजिघाय पुरन्दरः ॥८४॥

तमाधूतध्वजपटं ध्योमगङ्गामिवायुभिः ।
देवसूतभुजालम्बी जैत्रमध्यास्त राघवः ॥८५॥

मातलिस्तस्य माहेन्द्रमामुमोच तनुच्छदम् ।
यत्रोत्पलदलकलैव्यमस्त्राण्यापुः सुराद्विषाम् ॥८६॥

अन्योन्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरं चिरात् ।
रामरावणयोयुंद्धं चरितार्थमिवाभवत् ॥८७॥

भुजमूर्धोरुवाहल्यादेकोऽपि धनदानुजः ।
ददृशे ह्ययथापूर्वो मातृवंश इव स्थितः ॥८८॥

जितारं लोकपालानां स्वमुखैरर्चितेश्वरम् ।
रामस्तुलितकौलासमराति बह्वमन्यत ॥८९॥

१. अण्यन्तार्थमिदम् । मातृवंशस्त्वित्येव किं न्वथ विवक्षितमिति विचार्यम् ।

तस्य स्फुरति पीलस्त्यः सीतासंगमशंसिनि ।
निषखानाधिकक्रोधः शरं सव्येत्तरे भुजे ॥९०॥

रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाणुमः ।
विवेश भुवमाहपातुमुुरयेभ्य इव प्रियम् ॥९१॥

वचसं व तयोर्वाक्यमस्त्रमस्त्रेण निघ्नतोः ।
अन्योन्यजयसंरम्भो ववूधे वादिनोरिव ॥९२॥

विक्रमव्यतिहारेण सामान्याऽभूद् द्वयोरपि ।
जयश्रीरन्तरा वेदिमत्तवारणयोरिव ॥९३॥

कृतप्रतिकृतप्रतीतस्तयोर्मुक्तां सुरासुरैः ।
परस्पर-शरघाताः पृष्पवृष्टिं न सेहिरे ॥९४॥

अयःशङ्कु-चितां रक्षः शतध्नीमथ शत्रवे ।
हृतां वैवस्वतस्येव कूटशाल्मलिमाक्षिपत् ॥९५॥

राघवो रथमप्राप्तां तामाशां च सुरद्विषाम् ।
अर्द्धचन्द्रमुखैर्वाणेश्चिच्छेद कदलीमुखम् ॥९६॥

अमोघं संदधे चास्मै धनुष्येकधनुर्वरः ।
ब्राह्ममस्त्रं प्रियाशोकशल्यनिष्कर्षणीघघम् ॥९७॥

तद् व्योम्नि शतघा भिन्नं ददृशे दीप्तिमन्मुखम् ।
वपुर्महोरगस्येव करालफणमण्डलम् ॥९८॥

तेन मन्त्रप्रयुक्तेन निमेषाघदियातयत् ।
स रावणशिरः-पङ्क्तिमशतश्रगवेदनाम् ॥९९॥

वालार्कप्रतिमेवाप्सु वीविभिसा पतिष्यतः ।
रराज रक्षःकायस्य कण्ठच्छेदपरम्परा ॥१००॥

१. कूटशाल्मलिः अस्त्रविशेषोऽपि ।

मरुतां पश्यतां तस्य शिरांसि पतितान्वपि ।
मनो नातिविशश्वास पूतः संधानमाङ्किनाम् ॥१०१॥

अथ मदगुरुपक्षौलोकपालद्विषाना-
मनुगतमलिवृन्दैर्गण्डभित्तोर्विहाय ।
उपनतमणिवन्धे भृङ्घ्न पौलस्त्यशशोः
सुरभि सुरविमुक्तं पुष्पवर्षं पपात ॥१०२॥

यन्ता हरेः सपदि संहृतकार्मुकज्य-
मापृच्छथ राघवमनुष्ठितदेवकार्यम् ।
नामाङ्कुरात्रणगराङ्कितकेतुवाण्टि-
मूर्ध्वं रथं हरिसहस्रयुजं निनाय ॥१०३॥

रघुपतिरपि जातदेवोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियां
प्रियसुहृदि विभीषणे संक्रमय्य^१ श्रियं वरिणः ।
रविसुतसहितेन तेनानुयातः सद्योमित्रिणा
भुजविजितविमानरत्नाधिरुडः प्रतस्थे पुरीम्^२ ॥१०४॥

॥ इति श्रीमहाकविकालिदासकृती रघुवंशे महाकाव्ये
रावणवधो नाम द्वादशः सर्गः ॥

१. संगमय्य म.

२. तारा-मिशा-प्रिया-वरदा-तारका-नाराच-नाराचक-महामातिका-सिंहवित्री-
द्वितान्वतमनामकं छन्दः, 'मत्तररर' इति चैतल्लक्षणम् । इ. छ.

त्रयोदशः सर्गः

अयात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः पदं विमानेन विगाहमानः ।
रत्नाकरं वीक्ष्य मियः स जायां रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥१॥

वंदेहि पश्यामलयाद् विभक्तं मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम् ।
छायापथेनेव षारत्प्रसन्नमाकाशमाविष्कृतचाक्षरम् ॥२॥

गुरोरियिलोः कपिलेन मेध्ये रसातलं संक्रमिते तुरङ्गे ।
तदर्थमुर्वीमवदारयद्भिः पूर्वं किलायं परिवर्धितो नः ॥३॥

गमं दधत्यकमरीचयोऽस्माद् विवृद्धिमन्नाम्नुवते वसूनि ।
अविन्धनं वल्लिमसौ विभर्ति प्रह्लादनं ज्योतिरजन्यनेन ॥४॥

तां तामवस्थां प्रतिपद्यमानं स्थितं दश व्याप्य दिशो महिम्ना ।
विष्णोरिवास्यानवभारणीयमोदकतया रूपमियत्तया वा ॥५॥

नाभिप्रह्वाम्बुरुह्वासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन घात्रा ।
ध्रुवं युगान्तोच्चतयोगनिद्रः संहृत्य लोकान् पुरुषोऽविशेते ॥६॥

पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः शरप्यमेनं शतशो महोद्भवाः ।
नृपा इवोपप्लवितः परेभ्यो धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते ॥७॥

रसातलादाविभवेन पुंसां भुवः प्रयुक्तोद्वहनक्रियायाः ।
अस्याच्छ्रमम्भः अलयप्रवृद्धं मुहूर्तवक्त्राभरणं वभूव ॥८॥

मुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः स्वयं तरङ्गाधरदानदक्षः ।
अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः पिबत्यसौ पाययते च सिन्धुः ॥९॥

ससत्त्वमादाय नदीमुखाम्भः संमीलयन्तो विवृताननत्वम्^१ ।
असौ शिरोभिस्तिमयः सरन्ध्रैरुर्ध्वं वितन्वन्ति जलप्रवाहान् ॥१०॥

१. आकाशगङ्गा ।

२. विवृताननत्वान् म.

मातङ्गनक्रैः सहसोत्पतद्भिर्भिन्नान् द्विधा पश्य समुद्रफेनान् ।
कपोलसंक्षिप्तया य एषां व्रजन्ति कर्णक्षणाचामरत्वम् ॥११॥

वेलानिलाय प्रसृता भुजङ्गा महोमिविस्फूर्जंशुनिविशेषाः ।
सूर्याशुसंपर्कसमृद्धरागैर्व्यज्यन्त एते मणिभिः फणस्त्रैः ॥१२॥

तवाधरस्पधिषु विद्रुमेषु पर्यस्तमेतत् सहसोमिवेगात् ।
ऊर्ध्वाङ्कुरप्रोतमुखं कर्षन्चित् क्लेशादपक्रामति षड्व्यूथम् ॥१३॥

प्रवृत्तमात्रेण पयांसि पातुमावर्त्तवेगाद् घ्नमता घनेन ।
आभाति भ्रूयिष्ठमयं समुद्रः प्रमथ्यमानो गिरिणेव भूयः ॥१४॥

दूरादयश्चक्रतिभस्य तन्वी तमालतालीवनराजिनीला ।
आभाति वेला लवणाम्बुराशेर्घारानिदद्धेव कलङ्कुरेखा ॥१५॥

वेलानिलः केतकरेणुभिस्ते संभावयत्याननमायतालि ।
मामक्षमं मण्डनकालहानेर्वेत्तीव विम्वाघरवद्धतृष्णम् ॥१६॥

एते वयं संकतभिन्नशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटलं पयाधेः ।
प्राप्ता मूहूर्त्तेन विमानवेगात् कूलं फलावजितपूगमालम् ॥१७॥

कुरुष्व तावत् करभोह पञ्चान्मानं मृगप्रेक्षिणि दृष्टिपातम् ।
एषा विद्वुरीभवतः समुद्रात् सकानना निष्पततीव भूमिः १ ॥१८॥

क्वचित् पथा संचरते सुराणां क्वचिद् घनानां पततां क्वचिच्च ।
यथाविधो मे मनसोऽभिलाषः प्रवर्तते पश्य तथा विमानम् १ ॥१९॥

असौ मह्येन्द्र-द्विप-दानगन्धिस्त्रिमार्गंगा-वीचि-विमर्द-शीतः ।
आकाशवायुदिनयीवनोत्थानाचामति स्वेदलवान् मुखे ते ॥२०॥

करेण वातायनलम्बितेन स्पृष्टस्त्वया १तन्वि कुतूहलिन्या ।
आमुञ्चतीवाभरणं द्वितीयमुद्भिन्नविद्युद्वलयो घनस्ते ॥२१॥

धर्मो जनस्थानमपोडविघ्नं मत्वा समारब्धनवोटजानि ।
अध्यासते चोरभूतो यथास्वं चिरोज्जितान्याश्रममण्डलानि ॥२२॥

संपा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।
अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव वद्धमीनम् ॥२३॥

त्वं रक्षसा भीरु यतोऽपनीता तं मार्गमेताः कृपया लता मे ।
अदर्शयन् वक्तुमशक्नुवत्स्यः षाळाभिरावजितपल्लवाभिः ॥२४॥

मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षास्तवागतिर्न समबोधयन् माम् ।
व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्यामुत्पक्षमराजीनि विलोचनानि ॥२५॥

एतद् गिरेर्मात्स्यवतः पुरस्तादाविर्भवत्यम्बरलेखि शृङ्गम् ।
नवं पयो यत्र धनंमया च त्वद्विप्रयोगाश्रु समं विसृष्टम् ॥२६॥

गन्धश्च धाराहृतपल्वलानां कादम्बमर्षोद्गतकेसरं च ।
स्निग्धापच केकाः शिखिनां बभूवुर्यस्मिन्नसङ्घानि विना त्वया मे ॥२७॥

पूर्वानुभूतं स्मरता च यत्र कम्पोत्तरं भीरु तवोपगूढम् ।
गुहाविसारीष्यतिवाहितानि मया कथंचिद् धनगजितानि ॥२८॥

आसारसिक्तकित्तिवाण्ययोगात्सामवाणोद् यत्र विभिन्नकोशैः ।
विडम्ब्यमाना नवकन्दलैस्ते विवाहघूमाहणलोचनश्रीः ॥२९॥

उपान्तवानोर—वनोपगूढा—स्यालक्ष्यपारिप्लव—सारसानि ।
दूरावतीर्णा पिवतीव खेदादमूनि पम्पासलिलानि दृष्टिः ॥३०॥

अत्रावियुक्तानि रथाङ्गनाम्नामन्योन्ववतोत्पलकेसरानि ।
इन्द्रानि दूरान्तरवर्तिना ते मया प्रिये सस्पृहमीक्षितानि ॥३१॥

इमां तटाशोकलतां च तन्वीं स्तनाभिरामस्तत्रकाभिनम्राम् ।
स्वत्प्राप्तिबुद्ध्या परिरब्धुकामः सौमित्रिणा साश्रुरहं निषिद्धः ॥३२॥

१. विन्तामणिमन्त्रवर्गं पद्यमित्यस्मद्गुह्यपारम्परी, अडधारस्यो हस्तलेखश्च।

अमूर्विमानान्तरलम्बिनीनां ध्रुत्वा स्वन्नं काञ्चनकिङ्किणीनाम् ।
प्रत्युद्व्रजन्तीव खमुत्पतन्त्यो गोदावरोसारसपङ्क्तयस्त्वाम् ॥३३॥

एषा स्वया पेशलमभ्ययापि घटाम्बुसंवर्चितवालचूता ।
भ्रानन्दयत्युन्मुञ्चकृष्णशारा दृष्टा चिरात् पञ्चवटी मनो मे ॥३४॥

अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्तस्तरङ्गवातेन विनीतखेदः ।
रहस्वदुत्सङ्गनिपण्णमूर्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तम् ॥३५॥

अ - भेदमात्रेण पदान्मघोनः प्रअंशयां यो नहुवं चकार ।
तस्याविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोर्भौभो मुनेः स्थानपरिग्रहोऽयम् ॥३६॥

श्रेताग्निधूमाप्रमनिन्द्यकीर्तैस्तस्येदमाक्रान्त - विमान - मार्गम् ।
घ्रात्वा हविर्गन्धि रजोविमुक्तः समञ्जुते मे लघिमातमात्मा ॥३७॥

एतन्मुनेर्मानिनि माण्डकर्णोः^१ पञ्चाप्सरो नाम विहारवारि ।
आभाति पर्यन्तवनं विदूरान्मेघान्तरालद्वयमिवेन्दुबिम्बम् ॥३८॥

पुरा स दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिश्चरन् मृगैः सार्धंमृषिभंघोना ।
समाधिभीतेन क्लिपोपनीतः पञ्चाप्सरोयौवनकूटबन्धम् ॥३९॥

तस्यायमस्तहितसौधभाजः प्रसक्तसंगीतमृदङ्गधोपः ।
वियद्गतः पुष्पकचन्द्रशालाः क्षणं प्रतिश्रुन्मुखराः करोति ॥४०॥

हविर्भुजाभेधवतां चतुर्णां मध्ये ललाटन्तपसप्तसप्तिः ।
असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी नाम्ना सुतीक्ष्णश्वरितेन दान्तः ॥४१॥

अमुं सहासप्रहितेक्षणानि व्याजार्धसंदर्शितमेखलानि ।
नालं विकर्तुं जनितेन्द्रणङ्कं मुराङ्गनाविभ्रमचेष्टितानि ॥४२॥

एषोऽक्षमालावलयं मृगाणां कण्डूयितारं कुशसूचिलावम् ।
सभाजने मे भुजमूर्ध्वंवाहुः सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्ते ॥४३॥

वाच्यमत्वात् प्रणति ममेव कम्पेन किञ्चित् प्रतिगृह्य मूर्ध्नः ।
दृष्टि विमानव्यवधानमुक्तां पुनः सहस्रार्चिषि संनिधत्ते ॥४४॥

अदः शरण्यां शरभङ्गनाम्नस्तपोवनं पावनमाहितान्नेः ।
चिराय संतप्यं समिद्भिरग्नि यो मन्त्रपूतां तनुमप्यहोषीत् ॥४५॥

छायाविनीताध्वपरिश्रमेषु भूयिष्ठसंभाव्यफलेष्वमीषु ।
तस्यातिथीनामधुना सपर्यां स्थिता सुपुत्रेष्विव पादपेषु ॥४६॥

धारास्वनोदगारिदरोमुत्तोऽसौ शृङ्गाश्लग्नाम्बुद-वप्र-पङ्कः ।
वध्नाति मे वन्धुरगात्रि चक्षुर्दुःप्तः कुकुद्धानिव चित्रकूटः ॥४७॥

एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा सरिद् विदूरान्तरभावतन्वी ।
मन्दाकिनो^२ भाति नगोपकण्ठे मुक्तावली कण्ठगतेव भूमेः ॥४८॥

अयं सुजातोऽनुगिरं तमालः प्रवालमादाय सुगन्धि यस्य ।
यवाङ्कुरावाण्डुकपोलशोभो मयावतसः पारिकल्पितस्ते ॥४९॥

अनिग्रहत्रासविनीतसत्त्वमपुष्पालिङ्गात् फलबन्धिवृक्षम् ।
वनं तपःसाधनमेतदत्रैराविष्कृतोदग्रतरप्रभावम् ॥५०॥

अत्राभिषेकाय तपोधनानां सप्तपिहस्तोद्घृतहेमपद्माम् ।
प्रवर्तयामास किलानसूया त्रिलोतसं श्यम्बकनीलिमालाम् ॥५१॥

वीरासनैर्ध्यानजुषामृषोणाममी समध्यासितवेदिमध्याः ।
निवातनिष्कम्पतया विभान्ति योगाधिरूढा इव शाखिनोऽपि ॥५२॥

त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ।
राशिर्मणीनामिव गारुडानां सपथरागः फलितो विभाति ॥५३॥

१-२. अण्डकारणान्तःपाती तत्रामा शिखोच्चयः, मन्दाकिनो चापि तत्र-
त्येवेति केचित् ।

क्वचित् प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैर्मुक्तामयी पष्टिरिवानुविद्धा ।
 अन्यत्र माला सितपङ्कजानामिन्द्रीवरैरुत्त्रचितान्तरेव ॥५४॥
 क्वचित् खगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः ।
 अन्यत्र कालानुरुदत्तपत्रा भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव ॥५५॥
 क्वचित् प्रभा चान्द्रमसी तमोभिश्छायाविलीनैः शबलीकृतेव ।
 अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा रन्ध्रोष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा ॥५६॥
 क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणेव भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य ।
 पश्यानवद्वाङ्गि विभाति गङ्गा भिन्नप्रवाहा यमुनातरङ्गैः ॥५७॥

समुद्रपत्न्योर्जलसंनिपाते पूतात्मनामत्र किलाभिषेकात् ।
 तत्त्वावबोधेन विनापि भूयस्तनुत्यजां नास्ति शरीरबन्धः ॥५८॥

पुरं निषादाधिपतेरिदं तद् यस्मिन् मया मौलिमणि विहाय ।
 जटासु बद्धास्वरुदत् मुमन्त्रः कंकेयि कामाः फलितास्तवेति ॥५९॥

पयोधरैः पुष्यजनाङ्गनानां निर्विष्टहेमाम्बुजरेणु यस्याः ।
 ब्राह्मं सरः कारणमाप्तवाचो बुद्धेरिवाव्येक्तमुदाहरन्ति ॥६०॥
 जलानि या तीरनिखातयूपा वहत्ययोध्यामनु राजधानीम् ।
 तुरङ्गमेधावभूयावतीर्णैरिद्वक्त्राकुभिः पुष्यतरीकृतानि ॥६१॥
 यां संकतोत्सङ्गमुखोचितानां प्राज्यैः पयोभिः परिवर्धितानाम् ।
 सामान्यधात्रीमिव मानसं मे संभावयत्युत्तरकोसलानाम् ॥६२॥
 सेयं मदीया जननीव तेन मान्येन राज्ञा सरयूर्विद्युक्ता ।
 दूरे वसन्तं शिशिरानिलैर्भा तरङ्गहस्तैरुपगूहतीव ॥६३॥

विरक्तसंव्याकृपिणं पुरस्ताद् यतो रजः पाथिवमुज्जिहीते ।
 शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिः प्रत्युद्गतो मां भरतः ससंन्यः ॥६४॥

अद्धा श्रियं पालितसंगराय प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ।
 हत्वा निवृत्ताय मूढे खरादीन् संरक्षितो त्वामिव लक्ष्मणो मे ॥६५॥

असौ पुरस्कृत्य गुरुं पदातिः पश्चादवस्थापितवाहिनीकः ।
वृद्धैरमात्यैः सह चीरवासा मामर्घ्यपाणिभरतोऽभ्युपैति ॥६६॥

पित्रा विमृष्टां मदपेक्षया यः श्रियं युवाप्यङ्गतामभोक्ता ।
इयन्ति वर्षाणि तथा सहोद्यमभ्यस्मतीव व्रतमासिधारम् ॥६७॥

एतावदुक्तवति दशरथौ तदीया-
मिच्छां विमानमधिदेवतया विदित्वा ।
ज्योतिष्पथादव्रततार सविस्मयाभि-
रुद्बोधितं प्रकृतिभिर्भरतानुगाभिः ॥६८॥

तस्मात् पुरःसरविभोषणदर्शितेन
सेवाविचक्षणहरोष्वरदत्तहस्तः ।
यानादवातरददूरमहीतलेन
मार्गेण भङ्गिरचितस्फटिकेन रामः ॥६९॥

इक्ष्वाकुवंशगुरवे प्रयतः प्रणम्य
स ध्वातरं भरतमर्घ्यपरिप्रहान्ते ।
पर्यभुरस्त्वजत मूर्धनि चोपजघ्नौ
तद्भक्त्यपोढपितृराज्यमहामिषेके ॥७०॥

प्रमथ्रुप्रवृद्धिजनिताननविक्रियांश्च
प्लदान् प्ररोहजटिलानिव मन्त्रिवृद्धान् ।
अन्वग्रहोत् प्रणमत्ः शुभदृष्टिपातै-
र्वार्तानुयोगमधुराक्षरया च वाचा ॥७१॥

दुर्जातबन्धुरयमृक्षहरीश्वरो मे
पौलस्त्य एष समरेषु पुरः प्रहर्ता ।
इत्यावृतेन कथितौ रघुनन्दनेन
च्युत्कम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो ववन्दे ॥७२॥

सौमित्रिणा तदनु संसृजे स चैन-
 मुत्थाप्य नम्रशिरसं^१ भृशमालिलिङ्ग ।
 हृद्वेन्द्रजित्प्रहरणव्रणकक्षेन
 विलसन्निवास्य भुजमध्यमुरःस्थलेन ॥७३॥

रामाज्ञया हरिचमूपतयस्तदानीं
 कृत्वा मनुष्यवपुरारुहदुर्गजेन्द्रान् ।
 येषु क्षरत्सु बहुधा मदवारिधाराः
 शैलाधिरोहणसुखान्कृपलेभिरे ते^२ ॥७४॥

सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणां
 भेजे रथान् दशरथप्रभवानुशिष्टः ।
 मायाविकल्परचित्तरपि ये तदीय-
 नं स्पन्दनेस्तुलितकृत्रिमभक्तिशोभाः ॥७५॥

भूयस्ततो रघुपतिविलसत्पताक-
 मध्यास्त कामगति सावरजो विमानम् ।
 दोषातनं बुधबृहस्पतियोगदृष्य-
 स्तारापतिस्तरलविसृदिवाभ्रवृन्दम् ॥७६॥

तन्नेश्वरेण जगतां प्रलयादिवोर्वीं
 वर्षात्ययेन रुचमभ्रघनादिवेन्दोः ।
 रामेण मैथिलसुतां दशकण्ठकृच्छ्रात्
 प्रत्युद्धृतां धृतिमतीं भरतो ववन्दे ॥७७॥

लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतं तद्
 वन्द्यं युगं चरणयोजनकात्मजायाः ।
 ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलं च शिरोऽस्य साधो-
 रन्योन्यपावनमभूदुभयं समेत्य ॥७८॥

१. एतेन भरतस्य लक्ष्मणानुपलमिति केषाञ्चिद्विशेषा । २. वि० ४१२५

क्रोशावं प्रकृतिपुरःसरेण मत्वा
 काकुत्स्थः स्तिमितजवेन पुष्पकेण ।
 शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यमायं
 साकेतोपवनमुदारमध्युवास ॥७९॥

॥ इति श्रीमहाकविकालिदासकृतो रघुवंशे महाकाव्ये
 साकेतप्रत्यागमनो नाम त्रयोदशः सर्गः ॥

चतुर्दशः सर्गः

भर्तुः प्रणाशादथ शोचनीयं दशान्तरं तत्र समं प्रपन्ने ।
अपश्यतां दाशरथी जनन्या छिदादिवोपपन्नतरोर्^१ व्रतत्यौ ॥१॥

उभावुभाभ्यां प्रणतौ हतारी यथाक्रमं विक्रमशोभिनी तौ ।
विस्पष्टमस्त्रान्वतया न दृष्टौ ज्ञातौ सुतस्पर्शंमुखोपलम्भात् ॥२॥

आनन्दजः शोकजमश्रु बाष्पस्तयोरणीतं शिशिरो विभेद ।
गङ्गासरखोजलमुष्णतप्तं हिमाद्रिनिस्यन्द इवावतीर्णः ॥३॥

ते पुत्रयोर्नेहृत्तशस्त्रमार्गानाद्रानिवाङ्गे सदयं स्पृशन्त्यौ ।
प्रपीप्सितं क्षत्रकुलाङ्गनानां न वीरसूत्रमकामयेताम् ॥४॥

क्लेशावहा भर्तुरलक्षणाहं सीतेति नाम स्वमुदीरयन्ती ।
स्वर्गप्रतिष्ठस्य गुरोर्महिष्यावभक्तिभेदेन वधूर्वंवन्दे ॥५॥

उत्तिष्ठ वत्से ननु सानुजोऽसौ वृत्तेन भर्ता शुचिना तवैव ।
कृच्छ्रं महत् तीर्णं इति प्रियाहो तामूत्रतुस्ते प्रियमप्यमिष्या ॥६॥

अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः प्रारब्धमानन्दजलैर्जनन्योः ।
निर्वन्तयामासुरमात्यवृद्धास्तीर्याहृतैः कारुचनकुम्भतोयैः ॥७॥

सरित्समुद्रान् सरसीश्च गत्वा रक्षःकपीन्द्रैरुपपादितानि ।
तस्यापतन् मूर्ध्नि जलानि जिष्णोविन्ध्यस्य मेघप्रभवा इवापः ॥८॥

तपस्विवेषक्रिययापि तावद् यः प्रेक्षणीयः सुतरां वभूव ।
राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा तस्योदिताऽऽसीत् पुनरुक्तदोषा ॥९॥

समौलरक्षोहरिभिः ससैन्यस्तूर्यस्वनानन्दितपीरवर्गः ।
विवेश सौधोद्गतलाजवर्षामुत्तोरणामन्वयराजधानीम् ॥१०॥

सौमित्रिणा सावरजेन मन्दमाधूतवालव्यजनो रथस्थः ।
 घृतातपत्रो भरतेन साक्षादुपाससंघात इव प्रवृद्धः ॥११॥

प्रासादकालानुरुधूमराजिस्तस्याः पुरो त्रायुवशेन भिक्षा ।
 वनान्निवृत्तेन रघूत्तमेन मुक्ता स्वयं वेणिरिवावभासे ॥१२॥

श्वश्रूजनानुष्ठितचारुवेषां कर्णारथस्थां रघूवीरपत्नीम् ।
 प्रासादवातायनदृश्यवन्वैः साकेतनार्योञ्जलिभिः प्रणमुः ॥१३॥

स्फुरत्प्रभामण्डलमानसुर्यं सा विभ्रती शाश्वतमङ्गरागम् ।
 रराज शुद्धेति पुनः स्वपुर्ये संदक्षिता वह्निगतेव भर्त्रा ॥१४॥

वेशमानि रामः परिवहं वन्ति विश्राप्य सौहार्दनिधिः सुहृदभ्यः ।
 बाष्पागमाणी बलिमन्निकेतमालेख्यशेषस्य पितुर्विवेश ॥१५॥

कृताञ्जलिस्तत्र यदम्ब सत्यान्नाभ्रश्यत स्वर्गफलाद् गुरुतः ।
 तच्चिन्त्यमानं मुहुतं तवेति जहार लज्जां भरतस्य मातुः ॥१६॥

तथैव सुप्रौढविभोषणादीनुपाचरत् कृत्रिमसंविधाभिः ।
 संकल्पमात्रोदितसिद्धयस्ते क्रान्ता यथा चेतसि विश्मयेन ॥१७॥

सभाजनायोगतान् स दिध्यान् मुनीन् पुरस्कृत्य हृतस्य सत्रोः ।
 शुश्राव तेभ्यः प्रभवादिवृत्तं स्वविक्रमे गौरवमादधानम् ॥१८॥

प्रतिप्रयातेषु तपोधनेषु सुखादविज्ञातगतार्धमासान् ।
 सीतास्वहस्तोपहृताग्रचपूजान् रक्षःकपीन्द्रान् विससर्ज रामः ॥१९॥

तच्चात्मचिन्तासुलभं विमानं हृतं सुरारेः सह जीवितेन ।
 कैलासनाथोद्बहनाय भूयः पुष्पं दिवः पुष्पकमन्वमस्त ॥२०॥

पितुर्नियोगाद् वनवासमेवं निस्तीर्य रामः प्रतिपन्नराज्यः ।
 धर्मार्थकामेषु समो प्रपेदे यथा तथैवावरजेषु वृत्तिम् ॥२१॥

१. एतेन स्पष्टम् 'कालिदासो बाल्मीकिरामायणस्योत्तरकाण्डं ददुशिवानि' इति ।

सर्वासु मातृष्वपि वत्सलत्वात् स निविशेषप्रतिपत्तिरासीत् ।
षडाननापीतपयोधरासु नेता चमूनामिव कृत्तिकाम् ॥२२॥

तेनार्थवर्त्तलोभपराङ्मुखेन तेन घ्नता विघ्नभयं क्रियावान् ।
तेनास लोकः पितृमान् विनेत्रा तेनैव शोकापनुदेन पुत्री ॥२३॥

स पौरकार्याणि समीक्ष्य काले रेमे विदेहाधिपतेर्दुहित्रा ।
उपस्थितश्चाह उपुस्तदीयं कृत्वोपभोगोत्सुक्यैव लक्ष्म्या ॥२४॥

तयोर्यथाप्राथितमिन्द्रियाथानासेदुषोः सप्तसु चित्रवत्सु ।
प्राप्तानि दुःस्वास्थ्यपि दण्डकेषु संचिन्त्यमानानि सुस्वास्थ्यभूवन् ॥२५॥

अथाधिकस्निग्धविलोचनेन मुखेन सीता क्षरपाण्डुरेण ।
आनन्दसिन्धौ परिणेतुरासीदनक्षरव्यञ्जितदोहदेन ॥२६॥

तामङ्कमारोप्य कृशाङ्गयष्टि वर्णान्तराक्रान्तपयोधराग्राम् ।
विलज्जमानां रहसि प्रतीतः पप्रच्छ रामां रमणोऽभिलाषम् ॥२७॥

सा दष्टनीवारवलीनि हिल्लैः संबद्धबलानसकन्यकानि ।
इयेष भूयः कुशवन्ति गन्तुं भागीरथीतीरतपोवनानि ॥२८॥

तस्य प्रतिश्रुत्य रघुप्रवीरस्तदीप्सितं पाश्र्वंचरानुपातः ।
आलोकयिष्यन् मुदितामयोध्या प्रासादमध्रंलिहमाररोह ॥२९॥

ऋद्वापणं राजपथं स पश्यन् विगाह्यमानां सरयूं च नौभिः ।
विलासिभिश्चाभ्युषितानि पौरैः पुरोपकण्ठोपवनानि रेमे ॥३०॥

स किवदन्ती वदतां पुरोगः स्ववृत्तमुद्दिश्य विणुद्धवृत्तः ।
सर्पाधिराजोरुभुजोऽपसर्पं पप्रच्छ भद्रं विजितारिभद्रः ॥३१॥

निर्वन्वपृष्टः स जगाद सर्वं स्तुवन्ति पौराश्चरितं त्वदीयम् ।
अन्यत्र रक्षोभवनोषितायाः परिग्रहात्मानवदेव देव्याः ॥३२॥

कलत्रनिन्दागुरुणा किलेवमभ्याहृतं कीर्तिविपर्ययेण ।
अयोधनेनाय इवाभितप्तं वैदेहिबन्धोर्दयं विदद्रे ॥३३॥

किमात्मनिर्वादि कथामुपेक्षे जायामदोषामुत संत्यजानि ।
इत्येकपक्षाश्रयविकलवत्वादासीत् स दोजाचलचित्तवृत्तिः ॥३४॥

निश्चित्य चानन्यनिवृत्ति वाच्यं त्यागेन पत्न्याः परिमार्ष्टुर्मच्छत् ।
अपि स्वदेहात् किमुतेन्द्रियार्थाद् यशोघनानां हि यशो गरीयः ॥३५॥

स संनिपात्यावरजान् हतौजास्तद्विक्रियादर्शननुप्तहर्षान् ।
कौलीनमात्माश्रयमाचक्षे तेभ्यः पुनश्चेदमुवाच वाक्यम् ॥३६॥

राजपिबंशस्य रविप्रसूतेरुपस्थितः पश्यत कोदृशोऽयम् ।
मत्तः सदाचारशुचेः कलङ्कः पयोदवातादिव दर्पणस्य ॥३७॥

पोरेषु सोऽहं बहुलोभवन्तमपां तरङ्गं ध्रुव तैलविन्दुम् ।
सोऽहं न तत्पूर्वमवर्णमीशे ह्यालानिकं स्वाणुमिव द्विपेन्द्रः ॥३८॥

तस्यापनोदाय फलप्रवृत्तावुपस्थितायामपि निर्व्यपेक्षः ।
त्यक्ष्यामि वंदेहसुतां पुरस्तात् समुद्रनेमि पितुराज्ञयेव ॥३९॥

अवेमि चैनामनघेति किन्तु लोकापवादो बलवान् मतो मे ।
छाया हि भूमेः शशिनी मलत्वेनारोपिता शुद्धिमतः प्रजामिः ॥४०॥

रक्षोवधान्तो न च मे प्रयासो व्यर्थः स वैरप्रतिमोचनाय ।
अमर्षणः शोणितकाङ्क्षया किं पदा स्पृशन्तं दशति द्विजिह्वः ॥४१॥

तदेष सर्गः करुणाद्भित्तैर्न मे भवद्भिः प्रतिषेधनीयः ।
यद्वाचिता निहृत्वाच्चक्षल्यान् प्राणान् मया धारयितुं चिरं वः ॥४२॥

इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां नितान्तरुक्षाभिनिवेशमोक्षम् ।
न कश्चन भ्रातृषु तेषु शक्तो निषेद्धमासीदनुमोदितुं वा ॥४३॥

स लक्ष्मणं लक्ष्मणपूर्वजन्मा विलोक्य लोकत्रयगीतकीर्तिः ।
सौम्येति चाभाष्य यथार्थभाषो स्थितं निदेशे पृथगादिदेश ॥४४॥

प्रजावती दोहदशांसिनो ते तपोवनेषु स्पृह्यालुरेव ।
स त्वं रयी तद्व्यपदेशनेयां प्रापय्य वात्मोक्तिपदं त्यजेनाम् ॥४५॥

स शुश्रवान् मातरि भागंवेण पितुनियोगात् प्रहृतं द्विषद्वत् ।
प्रत्यग्रहोदप्रजणासनं तदाज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीया ॥४६॥

अथानुकूलव्यवणप्रतीतामत्रस्तुभिर्युक्तधुरं तुरङ्गैः ।
रथं सुमन्त्रप्रतिपन्नरथिममारोप्य बंदेहसुतां प्रतस्थे ॥४७॥

सा नीयमाना चचिरान् प्रदेशान् प्रियङ्करो मे प्रिय इत्यनन्दत् ।
नाबुद्ध कल्पद्रुमतां विहाय जातं तमात्मन्यसिपयवृक्षम् ॥४८॥

जुगूह तस्याः पथि लक्ष्मणो यत् सव्येतरेण स्फुरता तदक्षणा ।
भाष्यातमस्यै गुरु भावि दुःखमत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनेन ॥४९॥

सा दुर्निमित्तोपगताद् विषादात् सद्यः परिम्लानमुखारविन्दा ।
राज्ञः शिवं सावरजस्य भूयादित्याशमंसे करणैरवाह्यः ॥५०॥

गुरोर्नियोगाद् धनितां वनान्ते साध्वीं सुमित्रातनयो विहास्यन् ।
भवायंतेवोत्स्वितवीचिहस्तैर्जह्लोदुंहित्रा स्थितया पुरस्तात् ॥५१॥

रथात् स यन्त्रा निगूहीतवाहात् तां भ्रातृजायां पुलिनेऽवतार्यै ।
गङ्गां निषादाहृतनौविशेषस्ततार सन्धामिव सत्यसन्धः ॥५२॥

अथ व्यवस्थापितवाक् कथंचित् सोमित्रिरन्तर्गतवाष्पकण्ठः ।
औत्पातिको मेघ इवाश्मवर्षं महोपतेः शासनमुज्जगार ॥५३॥

ततोऽभियङ्गानिलविप्रविद्धा प्रभ्रश्यमानाभरणप्रसूना ।
स्वमूर्तिलाभप्रकृतिं धरित्रीं लतेव सीता सहसा जगाम ॥५४॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवः कथं त्वां त्यजेदकस्मात् पतिरायंवृत्तः ।
इति क्षितिः संशयितेव तस्यै ददौ प्रवेशं जननी न तावत् ॥५५॥

सा लुप्तसंज्ञा न द्विवेद दुःखं प्रत्यागतानुः समतप्यतान्तः ।
तस्याः सुमित्रात्मजयत्नलब्धो मोहादभूत् कष्टतरः प्रबोधः ॥५६॥

न चावदद् भर्तुरवर्णमार्यां निराकरिष्णोऽवृजिनादृतेऽपि ।
आत्मानमेव स्थिरदुःखभाजं पुनःपुनर्दुःकृतिर्न निनिन्द ॥५७॥

आश्वस्य रामावरजः सती तामाख्यातवाल्मीकिनिकेतमार्गः ।
निष्वास्य मे भर्तृनिदेशरीड्यं देवि क्षमस्वेति बभूव नम्रः ॥५८॥

सीता तमुत्थाप्य जगद वाक्यं प्रोतास्मि ते सौम्य चिराय जीव ।
विद्वौजसा विष्णुरिवाप्रजेत भ्रात्रा यदित्यं परवानसि त्वम् ॥५९॥

एवभ्रूजनं सर्वमनुक्रमेण विज्ञापय प्रापितमत्प्रणामः ।
प्रजानियेकं मयि वर्तमानं सुनोरनुध्यायत चेतसेति ॥६०॥

वाच्यस्त्वया मद्वचनात् स राजा बह्वी विशुद्धामपि यत् समक्षम् ।
मां लोकवादश्रवणादहासीः श्रुतस्य किं तत् सदृशं कुलस्य ॥६१॥

कल्याणबुद्धेरथवा तवार्थं न कामचारो मयि शङ्कनीयः ।
ममैव जन्मान्तरपातकानां विपाकविस्फूर्जयुरप्रसह्यः ॥६२॥

उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीं वनं मया साधंमसि प्रपन्नः ।
तदास्वदं प्राप्य तयातिरोषात् सोढास्मि न त्वद्भवने वसन्ती ॥६३॥

निष्पाचरोपप्लुतभर्तृकाणां तपस्विनीनां भवतः प्रसादात् ।
भूत्वा शरण्या शरणार्थमन्यं कथं प्रपत्स्ये त्वयि दोष्यमाने ॥६४॥

किंवा तवात्यन्तवियोगमोचे कुर्यामुपेक्षां हतजीवितेऽस्मिन् ।
स्याद् रक्षणीयं यदि मे न तेजस्त्वदीयमन्तर्गतमन्तरायः ॥६५॥

साऽहं तपः सूर्यनिविष्टदृष्टिरुर्ध्वं प्रसूतेश्चरितुं यतिष्ये ।
भूयो यथा मे जनतान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः ॥६६॥

नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत् स एव धर्मो मनुना प्रणीतः ।
निर्वासिताप्येवमतस्त्वयाहं तपस्विसामान्यमवेक्षणीया ॥६७॥

तथेति तस्याः प्रतिगृह्य वाचं रामानुजे दृष्टिपथं व्यतीते ।
सा मुक्तकण्ठं व्यसनातिभारारुचक्रन्द बिम्बा कुररीव भूयः ॥६८॥

नृतं मधुराः कुमुमानि वृक्षा दर्भानुपासान् विजहुर्हरिष्यः ।
तस्याः प्रपन्नं समदुःखभावमत्यन्तमासौद् रुदितं वनेऽपि ॥६९॥

तामभ्यगच्छद् रुदितानुसारी कविः कुशेष्माहरणाय यातः ।
निषादविद्वाण्डजदर्शनोत्थः श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ॥७०॥

तमश्रु नेत्रावरणं प्रमृज्य सीता विलापात् विरता ववन्दे ।
तस्यै मुनिर्दोहदलिङ्गदर्शी दाश्वान् पुत्राशिषमित्युवाच ॥७१॥

जाने विसृष्टां प्रणिधानतस्त्वां मिथ्यापवादक्षुभितेन भर्त्रा ।
तन्मा व्यधिष्टा विषयान्तरस्यं प्राप्तासि वंदेहि पितुनिकेतम् ॥७२॥

उत्खातलोकत्रयकण्टकेऽपि सत्यप्रतिज्ञेऽप्यविकल्पनेऽपि ।
त्वां प्रत्यकस्मात् कलुषप्रवृत्तावस्त्येव मन्युर्भरताग्रजे मे ॥७३॥

तवोरुकीर्तिः श्वशुरः सखा मे सतां भयच्छेदकरः पिता ते ।
धुरिस्थिता त्वं पतिदेवतानां किं तन्न येनासि ममानुकम्प्या ॥७४॥

तपस्विंसंसर्गोविनीतसत्त्वे तपोवने वीतभया वसास्मिन् ।
इतो भविष्यत्यनघप्रसूतेरपत्यसंस्कारमयो विधिस्ते ॥७५॥

अशून्यतीरां मुनिसन्निवेशंस्तमोपहन्त्रीं तमसां वगाह्य ।
तत्संकतोत्सङ्गबलिक्रियाभिः सपत्स्यते ते मनसः प्रसादः ॥७६॥

पुष्पं फलं चातं वमाहरन्त्यो बीजं च बालेयमकृष्टराहि ।
विनोदयिष्यन्ति नवाभिषङ्गामुदारवाचो मुनिकन्धकास्त्वाम् ॥७७॥

पयोघटेराश्रमबालवृक्षान् संवर्धयन्ती स्वबलानुरूपः ।
असंशयं प्राक् तनयोपपत्तेः स्तनन्धयप्रोतिमवाप्स्यसि त्वम् ॥७८॥

अनुग्रहप्रत्यभिनन्दिनीं तां बाल्मीकिरादाय दयाद्वंशेताः ।
सार्यं मृगाध्यासितवेदिपाश्वं स्वमाश्रमं शान्तमृगं निनाय ॥७९॥

तामर्पयामास च शोकदीनां तदागमप्रीतिषु तापसीषु ।
निर्विष्टसारां पितृभिहिमाशोरन्त्यां कलां दर्शं इवोपधीषु ॥८०॥

१. भवो० म., भव० हे । भयेन भवमयमपि नो न गृह्यते ।

ता इङ्गुदोस्नेहकृतप्रदीपमास्तीर्णमेध्याजिनतल्पमन्तः ।
तस्यै सपर्यानुपदं दिनान्ते निवासहेतोरुदञ्जं वितेरुः ॥८१॥

तत्राभिषेकप्रयता वसन्ती प्रयुक्तपूजा विधिनाऽतिथिभ्यः ।
वन्द्येन सा वल्कलिनी शरीरं पत्युः प्रजासन्ततये बभार ॥८२॥

अपि प्रभुः सानुशयोऽधुना स्यात् किमुत्सुकः शत्रुजितोऽपि हन्ता ।
शशंस सीतापरिदेवनान्तमनुष्ठितं शासनमस्रजाप ॥८३॥

बभूव रामः सहसा सबाष्पस्तुपारवर्षाव सहस्यचन्द्रः ।
कौलीनभीतेन गृह्णाद्विरस्ता न तेन वंदेहसुता मनस्तः ॥८४॥

निगृह्य शोकं स्वयमेव धीमान् वर्णाश्रमावेक्षणजागरुकः ।
स भ्रातृसाधारणभोगमृद्धं राज्यं रजोरिक्तमनाः शशास ॥८५॥

तामेकभायां परिवादभीरोः साध्वीमपि त्यक्तवतो नृपस्य ।
वक्षस्यसंघट्टसुखं वसन्ती रेजे सपत्नीरहितेव लक्ष्मीः ॥८६॥

सीतां हित्वा दशमुखरिपुर्नोपयेभे यदन्यां
तस्या एव प्रतिवृत्तिसखी यत् क्रतूनाजहार ।
वृत्तान्तेन श्रवणविषयप्रापिणा तेन भर्तुः
सा दुर्वारं कथमपि परित्यागदुःखं विषेहे ॥८७॥

॥ इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
सीतापरित्यागो नाम चतुर्दशः सर्गः ॥

पञ्चदशः सर्गः

कृतसीतापरित्यागः स रत्नाकरमेखलाम् ।
बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् ॥१॥

लवणेन बिलुप्तेज्यास्तामित्रेण तमभ्यधुः ।
मुनयो यमुनाभाजः शरण्यं शरणार्थिनः ॥२॥

अवेक्ष्य रामं ते तस्मिन् प्रजह्लः स्वतेजसा ।
त्राणाभावे हि ज्ञापास्त्राः कुर्वन्ति तपसो व्ययम् ॥३॥

प्रतिशुभाव काकुत्स्थस्तेभ्यो विघ्नप्रतिक्रियाम् ।
धर्मसंरक्षणार्थं प्रवृत्तिर्भुवि शार्ङ्गणः ॥४॥

ते रामाय वधोपायमाचक्षुर्विवुधद्विषः ।
दुर्जयो लवणः शूली विशूलः प्राप्यतामिति ॥५॥

आदिदेशाथ शत्रुघ्नं तेषां क्षेमाय राघवः ।
करिष्यन्निव नामास्य यथार्थंमरिनिग्रहात् ॥६॥

यः कञ्चन रघूणां हि परमेकः परन्तपः ।
अपवाद इवात्सर्गं व्यावर्तयितुमोश्वरः ॥७॥

अग्रजेन प्रयुक्ताशीस्ततो दाशरथी रथी ।
ययौ वनस्थलीः पश्यन् पुष्पिताः सुरभीरभीः ॥८॥

रामादेशादनुगता सेना तस्यार्धसिद्धये ।
पश्चादध्ययनार्थस्य धातोरधिरिवाभवत् ॥९॥

आदिष्टवर्त्मा मुनिभिः स गच्छेत्तपतां वरः ।
विरराज रथप्रष्ठैर्वालखिल्यैरिवांशुमान् ॥१०॥

तस्य मार्गवशादेका वभूव वसतिः सतः ।
रथस्वनोत्कण्ठमृगे वाल्मीकीये तपोवने ॥११॥

तमृषिः पूजयामास कुमारं क्लान्तवाहनम् ।
तपःप्रभावसिद्धाभिर् विशेषप्रतिपत्तिभिः ॥१२॥

तस्यामेवास्य यामिन्यामन्तर्बन्ती प्रजावती ।
सुतावसूत संपन्नी कोशदण्डाविव क्षितिः ॥१३॥

संतानध्रवणाद् भ्रातुः सौमित्रिः सौमनस्यवान् ।
प्राञ्जलिमुनिमामन्व्य प्रातयुक्तरथो वयो ॥१४॥

स च प्राप मधूपन्नं कुम्भोत्सवाश्च कुक्षिजः ।
वनात् करमिवादाय सत्स्वराशिसुपस्थितः ॥१५॥

धूमधूमो वसागन्धी ज्वालावधु शिरोरुहः ।
ऋष्याद्गणपरीवारश्चिताग्निरिव जङ्गमः ॥१६॥

अपशूर्ल तमासाद्य लवणं लक्ष्मणानुजः ।
रुरोध संमुल्लोनी हि जयो रघुप्रहारिणाम् ॥१७॥

नातिपर्याप्तमालक्ष्य मत्कुक्षेरद्य भोजनम् ।
दिष्ट्या त्वमसि मे धात्रा भीतेनेवोपपादितः ॥१८॥

इति संतज्यं शत्रुघ्नं राक्षसस्तज्जिघांसया ।
प्रांशुमुत्पाटयामास मुस्तास्तम्बमिव द्रुमम् ॥१९॥

सौमित्रेतिशितैर्वाणेरन्तरा शकलीकृतः ।
गात्रं पुष्परजः प्राप न शाखी नैर्ऋतेरितः ॥२०॥

विनाशात् तस्य वृक्षस्य रक्षस्तत्तमं महोपलम् ।
प्रजिघाम कृतान्तस्य मुष्टिं पृषगिव स्थितम् ॥२१॥

ऐन्द्रमस्त्रमुपादाय शत्रुघ्नेन स ताडितः ।
सिकतात्वादिपि परां प्रपेदे परमाणुताम् ॥२२॥

तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोरनिशाचरः ।
एकताल इवोत्पातपवनप्रेरितो गिरिः ॥२३॥

कार्ष्णेन पत्रिणा शत्रुः स भिन्नहृदयः पतन् ।
आनिनाय भुवः कम्पं जहाराश्वमवासिनाम् ॥२४॥

वयसां पङ्क्तयः पेतुर्हृतस्योपरि विद्विषः ।
तत्प्रतिद्वन्द्विनो मूर्ध्नि दिव्याः कुसुमवृष्टयः ॥२५॥

स हत्वा लवणं वीरस्तदा मेने महोजसः ।
भ्रातुः सोदयंमात्मानमिन्द्रजिद्वचशोभिनः ॥२६॥

तस्य संस्तूयमानस्य चरितार्थैस्तपस्विभिः ।
शुशुभे विक्रमोदस्रं व्रीडयाऽवनतं शिरः ॥२७॥

उपकूलं स कालिन्ध्याः पुरीं पौरुषभूषणः ।
निर्ममे निर्ममोऽर्थेषु मधुरां मधुराऽऽकृतिः ॥२८॥

या सौराज्यप्रकाशाभिर्वभौ पौरविभूतिभिः ।
स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्स्वेषोपनिवेशिता ॥२९॥

तत्र सौधगतः पश्यन् यमुनां चक्रवाकिनीम् ।
हेमभक्तिमतीं भूमेः प्रवेणोमिव पिप्रिये ॥३०॥

सखा दशरथस्यापि जनकस्य च मन्त्रकृत् ।
सचस्कारोभयप्रोत्था मंथिलेयो यथाविधि ॥३१॥

स तो कुशलवोन्मृष्टगर्भक्लेदो तदाख्यया ।
कविः कुशलवावेव चकार किल नामतः ॥३२॥

साङ्गं च वेदमध्याप्य किञ्चिदुत्क्रान्तशंशवौ ।
स्वकृतिं गापयामास कविप्रथमपद्धतिम् ॥३३॥

रामस्य मधुरं वृत्तं गायन्तो मातुरग्रतः ।
तद्वियोगव्यथा किञ्चिच्चिच्छियिलीचक्रतुः सुतो ॥३४॥

इतरेऽपि रघोर्वैण्यास्त्रयस्त्रेताग्नितेजसः ।
 तद्योगात् पतिवल्नीषु पत्नीष्वासन् द्विसूनवः ॥३५॥
 शत्रुघातिनि शत्रुघ्नः सुवाहो च बहुश्रुते ।
 मधुराविदिशे सूर्वाग्निदधे पूर्वजोत्सुकः ॥३६॥
 भूयस्तपोव्ययो मा भूद् वाल्मीकेरिति सोऽश्वगात् ।
 मेधिलीतनयोद्गीत — निःसन्दमृगमाश्रमम् ॥३७॥
 वशी विवेश चायोध्यां रथ्यासंस्कारशोभिनीम् ।
 लवणस्य बघात् पौरैरोक्षितोऽश्वन्तगौरवम् ॥३८॥
 स ददर्श सभामध्ये सभासद्भिरुपस्थितम् ।
 रामं सीतापरित्यागादसामान्यपति भूवः ॥३९॥
 तमभ्यनन्दत् प्रणतं लवणान्तकमग्रजः ।
 कालनेमिवधात् प्रीतस्तुरापाडिव शार्ङ्गिणम् ॥४०॥
 स पृष्टः सर्वतो वात्संमाद्यद् राज्ञे न संततिम् ।
 प्रत्यर्पयिष्यतः काले कवेराज्ञस्य शासनात् ॥४१॥
 अथ जानपदो विप्रः शिशुमप्राप्तयौवनम् ।
 अवतार्याङ्कुशय्यास्त्रं द्वारि चक्रन्द भूपतेः ॥४२॥
 शौचनीयाऽसि वसुधे वा त्वं दशरथाच्छ्रुता ।
 रामहस्तमनुप्राप्य कष्टात् कष्टतरं गता ॥४३॥
 श्रुत्वा तस्य शुचो हेतुं गोप्ता जिह्वाय राघवः ।
 न ह्यकालभवो मृत्युरिदवाकुपदमस्पृशत ॥४४॥
 स मुहूर्तं क्षमस्वेति द्विजमाश्रवास्य दुःखितम् ।
 यानं सस्मार कौवेरं वैवस्वतजिगीषया ॥४५॥
 आत्तशस्त्रस्तदध्यास्य प्रस्थितः स रघूद्वहः ।
 उच्चचार पुरस्तस्य गूढरूपा सरस्वती ॥४६॥

राजन् प्रजासु ते कश्चिदपचारः प्रवर्तते ।
तमन्विष्य प्रशमयेर्भवितासि ततः कृती ॥४७॥

इत्याप्तवचनाद् रामो विनेष्यन् वर्णविक्रियाम् ।
दिशः पपात पत्रेण वेगनिष्कम्पकेतुना ॥४८॥

अथ धूमाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बनम् ।
ददर्श कञ्चिदक्ष्वाकस्तपस्यन्तमधोमुखम् ॥४९॥

पष्टनामाम्बयो राजा स किलाचष्ट धूमपः ।
आत्मानं शम्बुकं नाम शूद्रं सुरपदाबिनम् ॥५०॥

तपस्यनधिकारित्वात् प्रजानां तमघ्रावहम् ।
शीर्षच्छेद्यं परिच्छिद्य नियन्ता षस्त्रमाददे ॥५१॥

स तद्ववत्रं हिमविलष्टकिञ्जल्कमिव पङ्कजम् ।
ज्योतिष्कणाहतमश्रु कण्ठनालादपातयत् ॥५२॥

कृतदण्डः स्वयं राजा लेभे शूद्रः सतां गतिम् ।
तपसा दुश्चरेणापि न स्वमार्गं विलङ्घिता ॥५३॥

रघुनाथोऽप्यगस्त्येन मार्गसंदाशितात्मना ।
महौजसा संयुधजे शरत्काल इवेन्दुना ॥५४॥

कृम्भयोनिरलंकारं तस्मै दिव्यपरिग्रहम् ।
ददौ दत्तं समुद्रेण पीतेनेवात्मनिष्कयम् ॥५५॥

तं दधन्मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना ।
पश्चान्निववृते रामः प्राक् परासुडिजात्मजः ॥५६॥

तस्य पूर्वोदितो निन्दां द्विजः पुत्रसमागतः ।
स्तुत्या निवर्तयामास त्रातुर्वैश्वतादपि ॥५७॥

तमध्वराय मुक्ताश्वं रक्षाःकपिनरेश्वराः ।
मेघाः सस्यमिवाम्भोभिरम्यवर्षन्नुपायनैः ५८॥

दिग्भ्यो निमन्त्रिताश्चैनमभिजग्मुर्महर्षयः ।
 न भीमान्येव विष्णुपानि हित्वा ज्योतिर्मयान्यपि ॥१६॥
 उपशल्पनिविष्टंस्तंश्चतुर्द्वारमुखी वभौ ।
 अयोध्या सुष्टलोकेव सद्यः पंतामही तनुः ॥१७॥
 श्लाघ्यस्त्यागोऽपि वंदेद्याः पत्युः प्रान्धंशवासिनः ।
 अनन्यजानेः संवासीष् यस्माज्जायाहिरण्मयी ॥१८॥
 विघ्नेरधिकसंभारस्ततः प्रववृते मखः ।
 आसन् यत्र क्रियाविघ्ना राज्ञसा एव रक्षिणः ॥१९॥
 अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः ।
 मोक्षलेयी कुशलवी जगतुर्गुरुचोदिती ॥२०॥
 वृत्तं रामस्य वाल्मोकेः कृतिस्तौ किन्नरस्वनी ।
 किं तद् येन मनो हर्तुमर्त्नं स्यातां न शृण्वताम् ॥२१॥
 रूपे गीते च माधुर्यं तयोस्तज्ज्ञेनिवेदितम् ।
 ददर्श सानुजो रामः शुश्राव च कृतूहली ॥२२॥
 तद्गीतश्रवणंकाप्रा संसदधुमुत्ती वभौ ।
 हिमनिष्यन्दिनी प्रातनिर्वातिय वनस्थली ॥२३॥
 वयोवेषविसंवादी रामस्य च तयोस्तदा ।
 जनता प्रेक्ष्य सादृश्यं नाक्षिकम्पं व्यतिष्ठत ॥२४॥
 उभयोरनं तथा लोकः प्रवोष्येन विसिध्मये ।
 नृपतेः प्रीतिदानेषु वीतस्पृहतया यथा ॥२५॥
 मेये को नु विनेता वां कस्य चेयं कृतिः कवेः ।
 इति राज्ञा स्वयं पृष्टो तौ वाल्मोकिमणंसताम् ॥२६॥

१. एतेन स्वितनिर्वं वद् वाल्मीकिरामायणोत्तरकाण्डं कानिदासोऽप्यगोष्ठ ।

अथ सावरजो रामः प्राचेतसमुपेयिवान् ।
ऊरीकृत्यात्मनो देहं राज्यमस्मै न्यवेदयत् ॥७०॥

स तावास्थाय रामाय मैथिलेयी तदात्मजौ ।
कविः कारुणिको वब्रे सीतायाः संपरिग्रहम् ॥७१॥

तात शुद्धा समक्षं नः स्नुषा ते जातवेदसि ।
दौरात्म्याद् रत्नसस्तां तु नात्रत्याः श्रद्दधुः प्रजाः ॥७२॥

ताः स्वचारित्रमुद्दिश्य प्रत्याययतु मैथिली ।
ततः पुत्रव्रतीमेनां प्रतिपत्स्ये त्वदाज्ञया ॥७३॥

इति प्रतिश्रुते राज्ञा जानकीमाश्रमान्मुनिः ।
शिष्यैरानाययामास स्वसिद्धिं नियमैरिव ॥७४॥

अन्येद्दुरथ काकुत्स्थः संनिपात्य पुरोकसः ।
कविमाह्वाययामास प्रस्तुतप्रतिपत्स्ये ॥७५॥

स्वरसंस्कारवत्यासौ पुत्राम्यामथ सोतया ।
ऋचेवोर्दक्षिणं सूर्यं रामं मुनिश्चास्थितः ॥७६॥

कापायपरिवीतेन स्वपदापिंतचक्षुषा ।
अन्वमीयत शृद्धेति शाल्तेन वपुषैव सा ॥७७॥

जनास्तदालोकपथात् प्रतिसंहृतचक्षुषः ।
तस्थुस्तेऽवाङ्मुखाः सर्वे फलिता इव शालयः ॥७८॥

तां दृष्टिविषये भर्तुर्मुनिरास्थितविष्टरः ।
कुर्वन्निःसंशयं वत्से स्ववृत्ते लोकमित्यज्ञात् ॥७९॥

अथ वाल्मीकिशिष्येण पुण्यमार्वाजितं पयः ।
आचम्योदीरयामास सीता सत्वां सरस्वतीम् ॥८०॥

वाङ्मनःकर्मभिः पत्यौ व्यभिचारो यथा न मे ।
तथा विष्वम्भरे देवि मामन्तर्घातुमर्हसि ॥८१॥

एवमुक्ते तथा साध्व्या रन्ध्रात् सद्योभवाद् भुवः ।
शातहृदमिव ज्योतिः प्रभामण्डलमुद्दययौ ॥८२॥

तत्र नाग - फणोत्क्षिप्त - सिंहासन - निषेदुषी ।
समुद्ररसना साक्षात् प्रादुरासीद् वसुन्धरा ॥८३॥

सा सीतामङ्कमारोप्य भर्तृप्रणिहितेक्षणाम् ।
मा मेति व्याहरत्येव तस्मिन् पातालमभ्यगात् ॥८४॥

धरायां तस्य संरम्भं सीताप्रत्यर्पणैविणः ।
गुरुर्विधिवलापेक्षो शमयामास धन्विनः ॥८५॥

ऋषीन् विसृज्य यज्ञान्ते सुहृदश्रु-पुरस्कृतान् ।
रामः सीतागतं स्नेहं निदधे तदपत्ययोः ॥८६॥

युधाजितश्च संदेशात् स देशं सिन्धुनामकम् ।
ददौ दत्तप्रभावाय भरताय भृतप्रजः ॥८७॥

भरतस्तत्र गन्धर्वान् युधि निर्जित्य केवलम् ।
आतोद्यं ग्राहयामास समत्याजयदायुधम् ॥८८॥

स तक्षपुष्कली पुत्रौ राजघान्यास्तदाद्ययोः ।
अभिषिञ्च्याभिषेकाहौ रामान्तिकमगात् पुनः ॥८९॥

अङ्गदं चन्द्रकेतुं च लक्ष्मणोऽप्यात्मसंभवौ ।
शासनाद् रघुनायस्य चक्रे कारापथेश्वरौ ॥९०॥

इत्यारोपितपुत्रास्ते जननीनां जनेश्वराः ।
भर्तृलोकप्रपन्नानां निवापान् विदधुः क्रमात् ॥९१॥

उपेत्य मुनिवेपोऽथ कालः प्रोवाच राघवम् ।
रहः—संवादिनी पश्येदावां यस्तं त्यजेरिति ॥९२॥

तथेति प्रतिपन्नाय विवृतात्मा नृपाय सः ।
आचक्षुषौ दिवमध्यास्व शासनात् परमेष्ठिनः ॥९३॥

विद्वानपि तयोर्द्वीःस्थः समयं लक्ष्मणोऽभिनत् ।
भीतो दुर्वाससः शापाद् रामसंदर्शनादिनः ॥९४॥

स गत्वा सरयूतीरं देहत्यागेन योगवित् ।
चकारावितथां धातुः प्रतिज्ञां पूर्वजन्मनः ॥९५॥

तस्मिन्नात्मत्रनुभंगि प्राङ्नाकमघितस्युषि ।
राघवः शिथिलं तस्थौ भुवि धर्मस्त्रिपादिव ॥९६॥

स निवेश्य कुशावत्यां रिपुनामाङ्कुशं कुशम् ।
शरावत्यां सतां सूक्तजंनिताश्रुलवं लवम् ॥९७॥

उदक् प्रतस्थे स्थिरघोः सानुजोऽग्निपुरःसरः ।
अन्वितः पतिवात्सल्याद् गृहवज्रमयोच्यया ॥९८॥

जगृहस्तस्य चितज्ञाः पदवीं हरिराक्षसाः ।
कदम्बमुकुलस्थूलैरभिवृष्टां प्रजाश्रुभिः ॥९९॥

उपस्थितविमानेन तेन भक्तानुकाम्पना ।
चक्रे त्रिदिवनिःश्रेणिः सरयूरनुयायिनाम् ॥१००॥

यद् 'गोप्रतरकल्पोऽभूत् संमदंस्तत्र मज्जताम् ।
अतस्तदाह्वयया तीर्थं पावनं भुवि पप्रथे ॥१०१॥

स विभुर्विबुधांशेषु प्रतिपन्नात्ममूर्तिषु ।
त्रिदशीभूतपौराणां स्वर्गान्तरमकल्पयत् ॥१०२॥

निर्वर्त्यैवं दशमुख-^३भयच्छेदकायं सुराणां
विष्वक्सेनः स्वतनुमविशत् सर्वलोकप्रतिष्ठाम् ।
लङ्कानाथं पवनतनयं चोभयं स्थापयित्वा
कीर्तिस्तम्भद्वयमिव गिरौ दक्षिणे चोत्तरे च ॥१०३॥

॥ इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
रामस्वर्गारोहणो नाम पञ्चदशः सर्गः ॥

षोडशः सर्गः

अथेतरे सप्त रघुप्रवीरा ज्येष्ठं पुरोजन्मतया गुणैश्च ।
चक्रुः कुशं रत्नविशेषभाजं सौभ्रात्रमेषां हि कुलानुसारि ॥१॥

ते सेतुवात्तगिजवन्धमुख्यैरभ्युच्छिताः कर्मभिरप्यवन्धैः ।
अन्योन्यदेशप्रविभागसीमां वेलां समुद्रा इव न व्यतीयुः ॥२॥

चतुर्भुजांशप्रभवः स तेषां दानप्रवृत्तेरनुपारतानाम् ।
सुरद्विपानामिव सामयोनिभिलोऽष्टघा विप्रससार वंशः ॥३॥

अथार्धरात्रे स्तिमितप्रदीपे शय्यागृहे सुप्तजने प्रबुद्धः ।
कुशः प्रवासस्थकलत्रवेषामदृष्टपूर्वा वनितामपश्यत् ॥४॥

सा साधुसाधारणपार्थिवद्वैः स्थित्वा पुरस्तात् पुरुहूतभासः ।
जेतुः परेषां जयशब्दपूर्वं तस्याञ्जलि वन्धुमतो बबन्ध ॥५॥

अथानपोढार्गलमप्यगार छायामिवादर्शतलं प्रविष्टाम् ।
सविस्मयो दाशरथेस्तनूजः प्रोवाच पूर्वार्धविसृष्टतल्पः ॥६॥

लब्धान्तरा सावरणेऽपि मेहे योगप्रभावो न च लक्ष्यते ते ।
विभर्षि चाकारमनिर्वृतानां मृणालिनी हैममिवोपरागम् ॥७॥

का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा क्वा मदभ्यागमकारणं ते ।
प्राचक्ष्व मत्वा वणिनां रघूणां मनः परस्त्रोविमुखप्रवृत्ति ॥८॥

तमन्नवीत् सा गुरुणानवद्या या नीतपौरा स्वपदोन्मुखेन ।
तस्याः पुरः संप्रति वीतनाथां जानोहि राजन्नचिदेवतां माम् ॥९॥

वस्वौकसारामभिभूय साहं सौराज्यवद्धोत्सवया विभ्रूत्या ।
समग्रशक्तौ त्वयि सुर्यवंशे सति प्रपन्ना करुणामवस्थाम् ॥१०॥

विशीर्णतल्पादृशतो निवेशः पर्यस्तसालः प्रभुणा विना मे ।
विडम्बयत्यस्तनिगमनसूर्यं दिनान्तमुग्रानिजभिन्नमेवम् ॥११॥

निशासु भास्वत्कलनूपुराणां यः संचरोऽभूदभिसारिकाणाम् ।
नदन्मुखोल्काविचितामिषाभिः स बाह्यते राजपथः शिवाभिः ॥१२॥

आस्फालितं यत् प्रमदाकराग्रं मृदङ्गधीरध्वनिमन्त्रगच्छत् ।
वन्यैरिदानीं महिषैस्तदम्भः शृङ्गाहतं क्रोशति दीचिकाणाम् ॥१३॥

वृक्षे शया यष्टिनिवासभङ्गान्मृदङ्गशब्दापगमादलास्याः ।
प्राप्ता दवोल्काहतशेषवर्हाः क्रीडामयूरा वनवर्हिणत्वम् ॥१४॥

सोपानमार्गेषु च येषु रामा निक्षिप्तवत्यश्चरणान् सरागान् ।
सद्यो हतन्यङ्कुभिरस्रदिग्धं व्याघ्रं पदं तेषु निधोयते मे ॥१५॥

चित्रद्विपाः^१ पद्मयनावतीर्णाः करेणुभिर्दत्तमृणालभङ्गाः ।
नखाङ्कुशाघातविभिन्नकुम्भाः संखर्वसिहृप्रहृतं वहन्ति ॥१६॥

स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानामुत्क्रान्तवर्णक्रमघूसराणाम् ।
स्तनोत्तरीयाणि भवन्ति सङ्गात्रिमोक्षपट्टाः फणिभिर्विमुक्ताः ॥१७॥

कालान्तरप्रयामसुधेषु नक्तमितस्ततो रुढतृणाङ्कुरेषु ।
त एव मुक्तानुणुद्वयोऽपि हर्म्येषु मूर्च्छन्ति न चशपादाः ॥१८॥

आवर्ज्यं शास्ताः सदयं च यासां पुष्पाण्युपात्तानि विलासिनोभिः ।
वन्यैः पुलिन्दैरिव वानरैस्ताः क्लिश्यन्त उद्यानलता मदीयाः ॥१९॥

रात्रावनाविष्कृतदीपभासः कान्तामुखश्रोवियुता दिवापि ।
तिरस्क्रियन्ते कृमितन्तुजालैर्विच्छिन्नधूप^२प्रसरा गवाक्षाः ॥२०॥

बलिक्रियावर्जितसैकतानि स्नानोयसंसर्गमनाप्नुवन्ति ।
उपान्तवानोरगृहाणि दृष्ट्वा शून्यानि दूये सरयूजलानि ॥२१॥

तदहंसीमां वसति विसृज्य मामभ्युपेतुं कुलराजधानीम् ।
हित्वा तनं कारणमानुषीं तां यथा गुह्ये परमात्ममूर्तिम् ॥२२॥

तथेति तस्याः प्रणयं प्रतीतः प्रत्यग्रहीत प्राग्रहरो रघूणाम् ।
पूरप्यभिव्यक्तमुखप्रसादा शरीरबन्धेन तिरोबभूव ॥२३॥

तदद्भुतं संसदि रात्रिवृत्तं प्रातर्द्विजेभ्यो नृपतिः शशंस ।
श्रुत्वा त एनं कुलराजधान्या साक्षात्पतित्वे वृतमभ्यनन्दन् ॥२४॥

कुशावतीं श्रोत्रियसात् स कृत्वा यात्रानुकूलेऽहनि सावरोधः ।
अनुद्रुतो वायुरिवाभ्रवन्दैः सैन्यैरयोध्याभिमुखः प्रतस्थे ॥२५॥

सा केतुमालोपवना बृहद्भिर्विहारशैलानुगतेव नामैः ।
सेना रथोदारगृहा प्रयाणे तस्याभवज्जङ्गमराजधानी ॥२६॥

तेनातपत्रामलमण्डलेन प्रस्थापितः पूर्वंनिवासभूमिम् ।
बभौ बलौघः शशिनोदितेन वेलामुदस्वानिव नीयमानः ॥२७॥

तस्य प्रयातस्य वरुथिनीनां पोडामपर्याप्तवतीव सोढुम् ।
वसुन्धरा विष्णुपदं द्वितीयमध्यासुरोहेन रजश्लेन ॥२८॥

उद्यच्छमाना गमनाथ पश्चात् पुरो निवेशे पथि च व्रजन्ती ।
सा यत्र सेना ददृशे नृपस्य तत्रैव सामग्र्यमतिं चकार ॥२९॥

तस्य द्विपानां मदवारिसेकात् खुराभिघाताच्च तुरङ्गमाणाम् ।
रेणुः प्रपेदे पथि पङ्कभावं पङ्कोऽपि रेणुत्वमियाय नेतुः ॥३०॥

मार्गेषिणी सा कटकान्तरेषु वैन्ध्येषु सेना बहुधा विभिन्ना ।
चकार रेवेव महाविरावा वद्धप्रतिश्रुन्ति गुहामुत्थानि ॥३१॥

स धातुभेदारुणवाननेमिः प्रभुः प्रयाणध्वनिमिश्रतूर्यैः ।
व्यलङ्घयद् विन्ध्यमुपायनानि पश्यन् पुलिन्दैरुपपादितानि ॥३२॥

तीर्थे तदीये गजसेतुबन्धात् प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गाम् ।
अयत्नवालव्यजनीवभ्रुवर्हसा नभोलङ्घनलोलपलाः ॥३३॥

स पूर्वजानां कपिलेन रोषाद् भस्मावशेषीकृतविग्रहाणाम् ।
सुराऽलयप्राप्तिनिमित्तमम्भस्त्रैल्लोतसं नीलुलितं ववन्दे ॥३४॥

इत्यध्वनः कैश्चिदहोभिरन्ते कूलं समासाद्य कृशः सरय्वाः ।
वेदिप्रतिष्ठान् वितताध्वराणां यूपानपश्यच्छतशो रघूणाम् ॥३५॥

आधूय शाखाः कुसुमद्रुमाणां स्पृष्ट्वा च शीतान् सरयूतरङ्गान् ।
तं क्लान्तसैन्यं कुलराजधान्याः प्रत्युज्जगामोपवनान्तवायुः ॥३६॥

अयोपणल्ये रिपुमग्नशल्यस्तस्याः पुरः पौरसखः स राजा ।
कुलध्वजस्तानि चलध्वजानि निवेशयामास बली बलानि ॥३७॥

तां शिल्पिसंधाः प्रभुणा नियुक्तास्तथागतां संभृतसाधनत्वात् ।
पुरं नवीचक्रुरपां विसर्गान्मेघा निदाघग्लपितामिवोर्वीम् ॥३८॥

ततः सपर्यां सपशूपहारां पुरः परार्ध्यप्रतिमानूहायाः ।
उपोषितैर्वास्तुविधानविद्भिर्निर्वर्तयामास रघुप्रवीरः ॥३९॥

तस्याः स राजोपपदं निशान्तं कामीव कान्ताहृदयं प्रविश्य ।
यथाहर्मन्यैरनुजीविलोकं संभावयामास यथाप्रधानम् ॥४०॥

सा मन्दुरासंश्रयिभिस्तुरङ्गैः शालाविधिस्तम्भगर्तेश्च नागैः ।
पूरावभासे विपणिस्थपण्या सर्वाङ्गनद्धाभरणेव नारी ॥४१॥

वसन् स तस्यां वसती रघूणां पुराणशोभामविरोपितायाम् ।
न मंथिलेयः स्पृहयाम्बभूव भत्रे दिवो नाप्यलकेश्वराय ॥४२॥

अथास्य रत्नग्रथितोत्तरीयभेकान्तपाण्डुस्तनलम्बिहारम् ।
निःश्वासहायांशुकमाजगाम धर्मः^१ प्रियावेषमिवोपदेष्टुम् ॥४३॥

अगस्त्यचिह्लादयनात् समीपं दिगुत्तरा भास्वति संनिवृत्ते ।
आनन्दशीतामिव बाष्पवृष्टिं हिमस्रुतिं हैमवतीं ससर्ज ॥४४॥

प्रवृद्धतापो दिवसोऽतिमात्रमत्यर्थमेव क्षणदा च तन्वी ।
उभौ विरोधक्रियया विभिन्नौ जायापतो सानुशयाविवास्ताम् ॥४५॥

१. धर्मो श्रीष्मकालः ।

दिने दिने शंवलवन्त्यधस्तात् सोपानपर्वाणि विमुञ्चदम्भः ।
उद्दण्डपद्मं गृह्णीषिकाणां नारीनितम्बद्वयसं वभूव ॥४६॥

वनेषु सायन्तनमल्लिकानां विजृम्भणोद्गन्धिषु कुङ्मलेषु ।
प्रत्येकनिक्षिप्तपदः सशब्दं संख्यामिवेषां भ्रमरश्चकार ॥४७॥

स्वेदानुविद्धान्द्रंनसक्षताङ्के भूयिष्ठसंदष्टशिखं कपोले ।
च्युतं न कर्णादपि कामिनीनां शिरोपपुष्पं सहसा पपात ॥४८॥

यन्त्रप्रवाहेः शिशिरैः परीतान् रसेन घौतान् मलयोद्भवस्य ।
शिलाविशेषानधिशय्य निन्युर्धारागृहेष्वातपमृद्धिमन्तः ॥४९॥

स्नानार्द्रमुक्तेष्वनुघूपवासं विन्यस्तसायन्तनमल्लिकेषु ।
कामो वसन्तात्प्रयमन्दवीर्यः केशेषु लेभे बलमङ्गनानाम् ॥५०॥

प्रापिञ्जरा बद्धरजःकणत्वान्मञ्जर्युदारा शुशुभेऽजुं नस्य ।
दग्ध्वापि देह गिरिशेन रोषात् सण्डीकृता ज्येव मनोभवस्य ॥५१॥

मनोजगन्धं सहकारभङ्गं पुराणशीघ्रं नवपाटलं च ।
संबध्नता कामिजनेषु दोषाः सर्वे निदाघावधिना प्रमृष्टाः ॥५२॥

जनस्य तस्मिन् समये विगाडे वभूवतुर् द्वौ सविशेषकान्तौ ।
तापापनोदक्षमपादसेवौ स चोदयस्थो नृपतिः शशी च ॥५३॥

अथोमितोलोन्मदराजहंसे रोधोलतापुष्पवहे सरग्वाः ।
विहर्तुमिच्छा वनितासखस्य तस्याम्भसि प्रीष्मसुखे वभूव ॥५४॥

स तीरभूमौ विहितोपकार्यामानायिभिस्तामपकृष्टनक्राम् ।
विगाहितुं धोमहिमानुरूपं प्रचक्रमे चक्रधरप्रभावः ॥५५॥

सा तीरसोपानपधात्रतारादन्योन्यकेयूरविघट्टिनोभिः ।
सन्पुष्कोभपदाभिरासौदुद्विग्नहंसा सरिदङ्गनाभिः ॥५६॥

परस्पराभ्युक्षणतत्पारणां तासां नृपो मज्जनरागदर्शी ।
नौसंश्रयः पार्श्वगतं किरातीमुपात्तवालव्यजनां वभाषे ॥५७॥

पश्यावरोधैः शतशो मदोर्यैर्विगाह्यमानो गलिताङ्गरागैः ।
सन्ध्योदयः साञ्ज इवैष वर्णं पुष्यत्यनेकं सरयूप्रवाहः ॥५८॥

विलुप्तमन्तःपुरसुन्दरीणां यदञ्जनं नौलुलिताभिरद्भिः ।
तद् बध्नतीभिर्मदरागशोभां विलोचनेषु प्रतिमुक्तमासाम् ॥५९॥

एता गुरुश्रोणिपयोधरत्वादात्मानमुद्वोढुमशक्नुवत्यः ।
नाढाङ्गदैर्वाहुभिरप्सु बालाः क्लेशोत्तरं रागवशात् प्लवन्ते ॥६०॥

अमी शिरोषप्रसवावृतंसाः प्रध्रंशिनो वारिविहारिणीनाम् ।
पारिप्लवाः स्रोतसि निम्नगायाः शैवाललोलांश्छलयन्ति मीनान् ॥६१॥

आसां जलास्फालनतत्पराणां मुक्ताफलस्पर्धिषु सीकरेषु ।
पयोधरोत्सार्पिषु शौर्यमाणः संलक्ष्यते न च्छिदुरोऽपि हारः ॥६२॥

श्रावतंशोभा नतनाभिकान्तेर्भङ्गयो ध्रुवां द्वन्द्वचराः स्तनानाम् ।
जातानि रूपावयवोपमानान्यदूरवर्तीनि विलासिनीनाम् ॥६३॥

तोरस्थलोवहिभिरुत्कलापैः प्रस्निग्धकेकरंभिनन्दमानम् ।
श्रोत्रेषु संमूर्च्छति रक्तमासां गीतानुगं वारिमृदङ्गवाद्यम् ॥६४॥

संदष्टवस्त्रेष्ववलानितम्बेष्विन्दु — प्रकाशान्तरितोद्भुत्याः ।
अमो जलापूरितमूत्रमार्गा मीनं भजन्ते रसनाकलापाः ॥६५॥

एताः करोतीडितवारिचारा दर्पात् सखीभिवंदनेषु सिक्ताः ।
वक्त्रेतराग्रैरनकंस्तरुष्यश्चूर्णारुणान् वारिलवान् वमन्ति ॥६६॥

उद्वन्धकेशश्च्युतपत्रलेखो विश्लेषिमुक्ताफलपत्रवेष्टः ।
मनोज एव प्रमदामुखानामम्भोविहारकुलितोऽपि वेषः ॥६७॥

स नौविमानादवतीर्य रेमे विलोलहारः सह ताभिरप्सु ।
स्कन्धावलग्नोद्धृतपश्चिनीकः करेणुभिवन्स्य इव द्विपेन्द्रः ॥६८॥

ततो नृपेणानुगताः स्त्रियस्ता भ्राजिष्णुना सातिशयं विरेजुः ।
प्रागेव मुक्ता नयनाभिरामाः प्राप्येन्द्रनीलं किमुतोन्मयूखम् ॥६९॥

वर्षादिकैः काञ्चनशृङ्गमुक्तंस्तमायताक्ष्यः प्रणयादसिञ्चन् ।
तथागतः सोऽतितरां वभासे सधातुनिष्यन्द इवाद्रिराजः ॥७०॥

तेनावरोधप्रमदासखेन विगाहमानेन सरिद्वरां ताम् ।
आकाशगङ्गारतिरप्सरोभिर्वृत्तो मरुत्वाननुयातलीलः ॥७१॥

यत् कुम्भयोनेरधिगम्य रामः कुशाय राज्येन समं दिदेश ।
तदस्य जंत्राभरणं विहर्तुरज्ञातपातं सलिले ममज्ज ॥७२॥

स्नात्वा यथाकाममसौ सदारस्तीरोपकार्यां गतमात्र एव ।
दिव्येन शून्यं बलयेन वाहृमुपोढनेपथ्यविधिर्ददर्श ॥७३॥

जयश्रियः संवननं यतस्तदामुक्तपूर्वं गुण्णा च यस्मात् ।
सेहेऽस्य न भ्रंशमतो न लोभात् स तुल्यगुण्णाभरणो हि धीरः ॥७४॥

ततः समाज्ञापयदाशु सर्वानानायिनस्तद्विचये नदीष्णान् ।
बन्ध्यश्चमास्ते सरयूं विगाह्य तमूचुरम्लानमुखप्रसादाः ॥७५॥

कृतः प्रयत्नो न च देव लब्धं मग्नं पयस्याभरणोत्तमं ते ।
नागेन लौल्यात् कुमुदेन नूनमुपात्तमन्तर्हृदवासिना तत् ॥७६॥

ततः स कृत्वा धनुराततज्यं धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षः ।
गारुत्मतं तीरगतस्तरस्वी भुजङ्गनाशाय समाददेऽत्रम् ॥७७॥

तस्मिन् हृदः संहितमात्र एव क्षोभात् समाविद्धतरङ्गहस्तः ।
रोधांसि निघ्नन्नवपातमग्नः करीव बन्धः परुषं ररास ॥७८॥

तस्मात् समुद्रादिव मध्यमानाद्दुद्वृत्तनकात् सहस्रीन्मज्ज ।
लक्ष्म्येव सार्धं सुरराजवृक्षः कन्यां पुरस्कृत्य भुजङ्गराजः ॥७९॥

विभूषणप्रत्युपहारहस्तमुपस्थितं वीक्ष्य विशांपतिस्तम् ।
सौपर्णमस्त्रं प्रतिसंजहार प्रह्लेध्वनिर्बन्धरुषो हि सन्तः ॥८०॥

त्रैलोक्यनाथप्रभवं प्रभावात् कुशं द्विषामङ्कुशमस्त्रविद्वान् ।
मानोऽस्तेनाप्यभिनन्द्य मूर्च्छां भूर्धाभिषिक्तं कुमुदो वभाषे ॥८१॥

अवैमि कार्यान्तरमानुषस्य विष्णोः सुताख्यामपरां तनु त्वाम् ।
सोऽहं कथं नाम तवाचरेयमाराधनीस्य घृतेर्विधातम् ॥८२॥

कराभिघातोत्थितकन्दुकैयमालोक्ष्य चालाऽतिकृतूहलेन ।
हृदात् पतञ्ज्योतिरिवान्तरिक्षादादत्त जैत्राभरणं त्वदीयम् ॥८३॥

तदेतदाजानुविलम्बिना ते ज्याघातरेखाकिणलाञ्छनेन ।
भुजेन रक्षापरिषेण भूमेरुतु योगं पुनरंसलेन ॥८४॥

इमां स्वसारं च यवोपसीं मे कुमुद्वतीं नाहंसि नानुमन्तुम् ।
आत्मापराधं नुदतीं चिराय शुश्रूषया पार्थिव पादयोस्ते ॥८५॥

इत्युचिवानुपहृताभरणः क्षितीशं
श्लाघ्यो भवान् स्वजन इत्यनुभाषितारम् ।
संयोजयां विधिवदास समेतवन्धुः,
कन्यामयेन कुमुदः कुलभूषणेन ॥८६॥

तस्याः स्पृष्टे मनुजपतिना साहचर्याय हस्ते,
माङ्गल्योर्णावलयिनि पुरः पावकस्योच्छिखस्य ।
दिव्यस्तूर्यध्वनिरुदचरद् व्यश्नुवानो दिगन्तान्,
गन्धोदग्रं तदनु बवृषुः पुष्पमाश्रयमेघाः ॥८७॥

इत्थं नागस्त्रिभुवनगुरोरीरसं मैघिलेयं,
लब्ध्वा ब्रह्मं तमपि च कुशः पञ्चमं तक्षकस्य ।
एकः शङ्कां पितृवधरिपोरत्यजद् वनतेया-
च्छान्तव्यालामवनिमपरः पौरकान्तः शशास ॥८८॥

॥ इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
कुश-कुमुद्वतीपरिणयो नाम षोडशः सर्गः ॥

सप्तदशः सर्गः

अतिवि नाम काकुत्स्थात् पुत्रं प्राप कुमुद्वती ।
पश्चिमाद् यामिनीयामात् प्रसादमिव चेतना ॥१॥

स पितुः पितृमान् वंशं मातुश्चानुपमद्युतिः ।
अपुनात् सवितेवोभी मार्गावुत्तरदक्षिणौ ॥२॥

तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थविदा वरः ।
पश्चात् पाथिवकन्यानां पाणिमन्नाहयत् पिता ॥३॥

जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्यवता कुशः ।
अमन्यतैकमात्मानमनेकं वशिना वशी ॥४॥

स कुलोचितमिन्द्रस्य साहायकमुपेयिवान् ।
जघान समरे दैत्यं दुर्जयं तेन चावधि ॥५॥

तं स्वसा नागराजस्य कुमुदस्य कुमुद्वती ।
अन्वगात् कुमुदानन्दं शशाङ्कमिव कौमुदी ॥६॥

तयोदिवस्पतेरासोदेकः सिंहासनार्धभाक् ।
द्वितीयापि सखी शक्याः पारिजातांशभागिनी ॥७॥

तदात्मसंभवं राज्ये मन्त्रिवृद्धाः समादधुः ।
स्मरन्तः पश्चिमामाज्ञां भर्तुः संप्रामयायिनः ॥८॥

ते तस्य कल्पयामासुरभिषेकाय शिल्पिभिः ।
विमानं नवमुद्देदि चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितम् ॥९॥

तत्रैनं हेमकुम्भेषु संभृतंस्तीर्षवारिभिः ।
उपतस्थुः प्रकृतयो भद्रपीठोपवेशितम् ॥१०॥

नदद्भिः स्निग्धगम्भीरं तुर्यैराहतपुष्करैः ।
अन्वमीयत कल्याणं तस्याविच्छिन्नसंतति ॥११॥

दूर्वायवाङ्कुरप्लव — त्वगभिन्नपुटोत्तरान् ।
जातिवृद्धैः प्रशुक्तान् स भेजे नीराजनाविधीन् ॥१२॥

पुरोहितपुरोगास्तं जिष्णुं जैत्रैरवर्चभिः ।
उपचक्रमिरे पूर्वगभिषेकं द्विजातयः ॥१३॥

तस्योधमहती मूर्ध्नि निपतन्ती व्यरोचत ।
सशब्दमभिवैकश्रीर्गङ्गैव त्रिपुरद्विषः ॥१४॥

स्तूयमानः क्षणं तस्मिन्नलक्ष्यत स वन्दिभिः ।
प्रवृद्ध इव पञ्चन्यः सारङ्गैरभिनन्दितः ॥१५॥

तस्य सन्मन्त्रपूताभिः स्नानमद्भिः प्रतीच्छतः ।
ववृषे वृक्षुतस्याग्नेर्वृष्टिसेकादिव ह्यतिः ॥१६॥

स तावदभिवेकान्ते स्नातकेभ्यो ददौ वसु ।
यावतैषां समाप्येरन् यज्ञाः पर्याप्तदक्षिणाः ॥१७॥

ते प्रीतमनसस्तस्मै यामाशिपमुदैरयन् ।
सा तस्य कमनिवृत्तैर्दूरं पश्चात्कृता फलैः ॥१८॥

बन्धच्छेदं स वृद्धानां वधार्हाणामवध्यताम् ।
धूर्गाणां च धुरो मोक्षमदोर्हं चादिणद् गवाम् ॥१९॥

क्रीडापतत्रिणोऽप्यस्य पञ्चरस्थाः शुकादयः ।
लब्धमोक्षास्तदादेशाद् यथेष्टगतयोऽभवन् ॥२०॥

ततः कक्ष्यान्तरन्यस्तं गजदन्तासनं शुचि ।
सोत्तरच्छदमध्यास्त नेपथ्यग्रहणाय सः ॥२१॥

तं धूपाशयानकेशान्तं तोयनिणिक्तपाणयः ।
आकल्पसाधनैस्तैस्तैरुपसेदुः प्रसाधकाः ॥२२॥

तेऽस्य मुक्तागुणोन्नद्धं मौलिमन्तर्गतस्रजम् ।
प्रत्यूषुः पयरागेण प्रभामण्डलशोभिना ॥२३॥

चन्दनेनाङ्गरागं च मृगनाभिसुगन्धिना ।
समापय्य ततश्चक्रुः पत्रं विन्ध्यस्तरोचनम् ॥२४॥

आमुक्ताभरणः स्रग्वी हंसचिह्नदुकूलवान् ।
आसीदतिशयप्रेक्ष्यः स राज्यश्रीवधूवरः ॥२५॥

नेपथ्यदर्शिनश्छाया तस्यादर्शं हिरण्मये ।
विरराजोदिते सूर्ये मेरौ कल्पतरोरिव ॥२६॥

स राजककुदव्यग्रपाणिभिः पार्श्ववर्तिभिः ।
ययाबुदीरितालोकः सुधर्मानवमां सभाम् ॥२७॥

वितानसहितं तत्र भेजे पैतृकमासनम् ।
चूडामणिभिरुद्धृष्टपादपीठं महीक्षिताम् ॥२८॥

शुशुभे तेन चाक्रान्तं मङ्गलायतनं महत् ।
श्रीवत्सलक्षणं वक्षः कौस्तुभेनेव केशवम् ॥२९॥

वभौ भूयः कुमारत्वादाधिराज्यमवाप्य सः ।
रेखाभावादुपाह्वः सामग्रधमिव चन्द्रमाः ॥३०॥

प्रसन्नमुखरागं तं स्मितपूर्वाभिभाषिणम् ।
मूर्तिमन्तममन्यन्त विश्वासमनुजीविनः ॥३१॥

स पुरं पुरुहूतश्रीः कल्पद्रुमनिभध्वजाम् ।
क्रममाणश्चकार द्यौं नागेनैरावतीजसा ॥३२॥

तस्यैकस्योच्छ्रितं छत्रं मूर्ध्नि तेनामलत्विषा ।
पूर्वराजवियोगीर्ष्यं कृत्स्नस्य जगतो हृतम् ॥३३॥

धूमादग्नेः शिलाः पञ्चादुदयादंशवो रवेः ।
सौस्तीत्य तेजसां वृत्ति सममेवोत्थितो गुणैः ॥३४॥

तं प्रीतिविणदनेत्ररन्वयुः पौरयोषितः ।
 शरत्प्रसन्नैर्ज्योतिर्भविभावयं इव ध्रुवम् ॥३५॥
 धयोध्यादेवताश्चनं प्रशस्तायतनाचिताः ।
 अनुदध्युरनुध्येयं सानिध्यं प्रतिमागतं ॥३६॥
 यावन्नाश्यायते वेदिरभिषेकजलाप्लुता ।
 तावदेवास्व वेलान्तं प्रतापः प्राप दुःसहः ॥३७॥
 वसिष्ठस्य गुरोर्मन्त्राः सायकास्तस्य धन्विनः ।
 किं तत् साध्यं यदुभये साधयेयुर्न संगताः ॥३८॥
 स धर्मस्यसखः शश्वदधिप्रत्याशिनां स्वयम् ।
 ददर्श संशयच्छ्रेयान् व्यवहारानतन्द्रितः ॥३९॥
 ततः परमभिव्यक्तसीमनस्यनिवेदितैः
 युयोज पाकाभिमुखैर्भूत्यान् विज्ञापनाफलैः ॥४०॥
 प्रजास्तद्गुरुणा नद्यो नभसेव विवर्षिताः ।
 तस्मिस्तु भूयसीं वृद्धिं नभस्ये ता इवाययुः ॥४१॥
 यदुवाच न तन्मिथ्या यद् वदो न जहार तत् ।
 सोऽभूद् भग्नव्रतः जन्ननुदधृत्य प्रतिरोपयन् ॥४२॥
 वयोरूपविभूतीनामेकैकं मदकारणम् ।
 तानि तस्मिन् समस्तानि न तस्योत्सृषिचे मनः ॥४३॥
 इत्थं जनितरागामु प्रकृतिष्वनुवासरम् ।
 अक्षोभ्यः स नवोऽप्यासीद् दूढमूल इव द्रुमः ॥४४॥
 अनित्याः जन्वो वाह्या विप्रकृष्टाश्च ते यतः ।
 अतः सोऽभ्यन्तरान्नित्यान् पट् पूर्वमजयद् रिपून् ॥४५॥
 प्रसादाभिमुखे तस्मिँश्चपलापि स्वभावतः ।
 निकषे हेमरेखेव श्रीरासीदनपायिनी ॥४६॥

कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।
 अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ॥४७॥
 न तस्य मण्डले राज्ञो न्यस्तप्रणिधिदीधितेः ।
 अदृष्टमभवत् किञ्चिद् व्यभ्रस्येव विवस्वतः ॥४८॥
 रात्रिन्दिवविभागेषु यदादिष्टं महोक्षिताम् ।
 तत् सिषेवे नियोगेन स विकल्पपराङ्मुखः ॥४९॥
 मन्त्रः प्रतिदिनं तस्य वभूव सह मन्त्रिभिः ।
 स जातु सेव्यमानोऽपि गुप्तद्वारो न सूच्यते ॥५०॥
 परेषु स्वेषु च क्षिप्तैरविज्ञातपरस्परैः ।
 सोऽपसर्पजजागार यथाकालं स्वपन्नपि ॥५१॥
 दुर्गाणि दुर्ग्रहाण्यासैस्तस्य रोद्धुरपि द्विषाम् ।
 न हि सिहो गजास्कन्दो भवाद् गिरिगुहाशयः ॥५२॥
 भव्यमुख्याः समारम्भाः प्रत्यवेक्ष्या निरत्ययाः ।
 गर्भशालिसद्यर्माणस्तस्य गूढं विपेक्षिरे ॥५३॥
 अपथेन प्रवृत्ते न जातूपचितोऽपि सः ।
 बृद्धौ नदीमुखेनैव प्रस्थानं लवणाम्भसः ॥५४॥
 कामं प्रकृतिवैराग्यं सद्यः शमयितुं क्षमः ।
 यस्य कार्यः प्रतीकारः स तन्नेवोदपादयत् ॥५५॥
 शक्येष्वेवाभवद् यात्रा तस्य शक्तिमतः सतः ।
 समीरणसहायोऽपि नाम्भःप्रार्थी दवानलः ॥५६॥
 न धर्ममर्थकामाभ्यां दवाधे न च तेन तौ ।
 नार्थं कामेन कामं वा सोऽर्थेन सदृशस्त्रिषु ॥५७॥
 हीनान्यनुपकर्तृणि प्रबुद्धानि विकुर्वते ।
 तेन मध्यमशक्तीनि मित्राणि स्थापितान्यतः ॥५८॥

परात्मनोः परिच्छिद्य शक्त्यादीनां बलाबलम् ।
यथावेभिर्बलिष्ठश्चेत् परस्मादास्त सोऽन्यथा ॥१५॥

कोशेनाश्रयणीयत्वमिति तस्यार्थसंग्रहः ।
अम्बुगर्भो हि जीमूतश्चातकेरभिनन्दते ॥१६०॥

परकर्मापहः सोऽभूदुद्यतः स्वेषु कर्मसु ।
आवृणोदात्मनो रन्ध्रं रन्ध्रेषु प्रहरन् रिपून् ॥१६१॥

पित्रा सर्वाधितो नित्यं कृतास्त्रः सांपरायिकः ।
तस्य दण्डवतो दण्डः स्वदेहान्न अशिष्यत ॥१६२॥

संपत्स्येव शिरोरत्नं नास्य शक्तित्रयं परः ।
स चक्रथं परस्मात् तदयस्कान्त इवायसम् ॥१६३॥

वापोष्विव ज्वन्तीषु वनेषुगवनेष्विव ।
सार्याः स्वरं स्वकीयेषु चैरुर्वैश्वस्विवाद्रिषु ॥१६४॥

तपो रक्षन् स विघ्नेभ्यस्तस्करेभ्यश्च संपदः ।
यथास्वमाश्रमैश्चक्रे वर्णैरपि षडंशभाक् ॥१६५॥

खनिभिः सुषुवे^१ रत्नं क्षेत्रैः सस्यं वनंगंजान् ।
दिदेश वेतनं तस्मै रक्षासदृशमेव भूः ॥१६६॥

स गुणानां बलानां च घण्टां घण्मुखविक्रमः ।
बभूव वितियोगज्ञः साधनीयेषु वस्तुषु ॥१६७॥

इति क्रमात् प्रयुञ्जानो राजनीतिं चतुर्विधाम् ।
आ तीर्थादिप्रतीघातं स तस्याः फलमानशे ॥१६८॥

कूटयुद्धविधिज्ञेऽपि तस्मिन् सन्मार्गयोधिति ।
भेजेऽभिसारिकावृत्तिं जयश्रीर्वीरगामिनी^२ ॥१६९॥

प्रायः प्रतापभग्नत्वादरीणां तस्य दुर्लभः ।
रणो गन्धद्विपस्येव गन्धभिन्नान्यदन्तिनः ॥१७०॥

१. मूरत्र कर्ता. २. कामिणी. द्वे.

प्रवृद्धो हीयते चन्द्रः समुद्रोऽपि तथाविधः ।
स तु तत्समवृद्धिश्च न चाऽभूत् ताविव क्षयी ॥७१॥

सन्तस्तस्याभिगमनादत्यर्थं महतः कृशाः ।
उदधेरिव जीमूताः प्रापुर्दातृत्वमधिनाः ॥७२॥

स्तूयमानः स जिह्वाय स्तुत्यमेव समाचरन् ।
तथापि ब्रह्मे तस्य तत्कारि-द्वेषिणो यशः ॥७३॥

दुरितं दशमेन ध्वंस्तस्वार्येन नुदंस्तमः ।
प्रजाः स्वतन्त्रप्राञ्चके शश्वत् सूर्य इवोदितः ॥७४॥

इन्दोरगतयः पद्मे सूर्यस्य कुमुदेषावः ।
गुणास्तस्य विपक्षेऽपि गुणिनो लेभिरेऽन्तरम् ॥७५॥

पराभिलषानपरं यद्यप्यस्य त्रिचेष्टितम् ।
जिगीषोरश्वमेधाय धर्म्यमेव बभूव तत् ॥७६॥

एवमुद्यन् प्रभावेण शास्त्रनिदिष्टवर्त्मना ।
वृषेव देवो देवानां राजा राजा बभूव सः ॥७७॥

पञ्चमं लोकपालानामूचुः साधर्म्ययोगतः ।
भूतानां महतां षष्ठमष्टमं कुलभूभृताम् ॥७८॥

दूरापवर्जितच्छत्रैस्तस्याजां श्वासनापिताम् ।
दधुः शिरोभिभूषात्ता श्लेषां पौरन्दरीमिव ॥७९॥

१. कात्तनं तादृपप्रापिषु दानाद्यादेशः ।

२. प्रसापदत्तां मालाम् इ० कु० ३।१२, शा० ७।२, देवाः म. ।

ऋत्विजः स तथाऽऽनवं दक्षिणाभिमंहाकृती ।
यथा साधरणीभूतं नामास्य धनदस्य च ॥८०॥

इन्द्राद् वृष्टिर्निगमितगदोद्रेकवृत्तिर्यमोऽभूद्
यादोनाथः शिवजलपथः कर्मणे नौचराणाम् ।
पूर्वापेक्षी तदनु विदधे कोषवृद्धिं कुवेर-
स्तस्मिन् दण्डोपनतचरितं भेजिरे लोकपालाः ॥८१॥

॥ इति श्रीमहाकविकालिदासकृती रघुवंशे महाकाव्ये
अतिथिवर्णनो नाम सप्तदशः सर्गः ॥

अष्टादशः सर्गः

स नैषधस्यार्चपतेः सुतायामुत्पादयामास निषिद्धशत्रुः ।
अनूनसारं निषधासनेन्द्रात् पुत्रं यमाहुर्निषधाख्यमेव ॥१॥

तेनोरुवोर्येण पिता प्रजायै कल्पिष्यमाणेन नतन्द यूता ।
सुवृष्टयोगादिव्र जीवलोकः सस्येन संपत्तिफलोन्मुखेन ॥२॥

शब्दादि निर्विश्य सुखं चिराय तस्मिन् प्रतिष्ठापितराजशब्दः ।
कौमुद्वतेभः कुमुदावदातैर्घमिर्जितां कर्मभिराकरोह ॥३॥

पौत्रः कुशस्यापि कुशेशयाक्षः ससागरं सागरधीरत्तेताः ।
एकातपत्रां मुवमेकवीरः पुरामंलादीर्घभुजो बुभोज ॥४॥

तस्यानलौजास्तनयस्तदत्ते वंशश्रियं प्राप तस्माभिधानः ।
यो नड्वलानीव गजः परेषां बलान्यमृदनाञ्जलिनामवक्त्रः ॥५॥

नभश्चरैर्गोतयशाः स लेभे नभस्तत्रश्यामतनुं तनूजम् ।
ख्यातं तभःशब्दमयेन नाम्ना कान्तं नभोमासमिव प्रजानाम् ॥६॥

तस्मै विमृज्योत्तरकोसलानां घर्मोत्तरस्तत्रभवे प्रभृत्वम् ।
मृगंरजयै जरसोपद्रिष्टमदेह्वन्धाय पुनर्वन्ध ॥७॥

तेन द्विपानामिव पुण्डरीको राज्ञामजय्योऽजनि पुण्डरीकः ।
शान्ते पितर्याहुतपुण्डरीका यं पुण्डरीकाक्षमिव श्रिता श्रीः ॥८॥

स क्षेमध्वानममोघधन्वा पुत्रं प्रजाक्षेमविधानदक्षम् ।
दमां लम्भयित्वा क्षमयोपपन्नं वने तपः क्षान्तरश्चकार ॥९॥

ध्रनोकिनीनां समरेऽग्रायायी तस्यापि देवप्रतिमः सुतोऽभूत् ।
व्यभ्रूयतानोकपदावसानं देवादि नाम त्रिदिशेऽपि यस्य ॥१०॥

पिता समाराधनतत्परेण पुत्रेण पुत्रो स वर्येव तेन ।
पुत्रस्तथैवात्मजवत्सलेन स तेन पित्रा पितृमान् वभूव ॥११॥

पूर्वंस्तयोरात्मसमे चिरोढामात्मोद्भवे वर्णचतुष्टयस्य ।
धुरं निघायैकनिधिगुणानां जगाम यज्वा यजमानलोकम् ॥१२॥

वशी सुतस्तस्य वशंवदत्वात् स्वेषामिवासीद् द्विषतामपीष्टः ।
सकृद् विविम्नानपि हि प्रयुक्तं माधुर्यमीष्टे हरिणान् ग्रहीतुम् ॥१३॥

अहीनगुर्नाम स गां समग्रामहीनबाहुद्रविणः शशास ।
यो हीनसंसर्गपराङ्मुक्तत्वाद् युवाप्यनर्थैर्व्यसनेविहीनः ॥१४॥

गुरोः स चानन्तरमन्तरजः पुंसां पुमानाद्य इवावतीर्णः ।
उपक्रमरस्त्रलितैश्चतुर्भिश्चतुर्दिगीशश्चतुरो वभूव ॥१५॥

तस्मिन् प्रयाते परलोकयात्रां जेतयंरीणां तनयं तदीयम् ।
उच्चैःशिरस्त्वाज्जितपारियात्रं^१ लक्ष्मीःसिबेवे किल पारियात्रम् ॥१६॥

तस्याभवत् सूनुरुदारशीलः शिलः शिलापट्टविशालवक्षाः ।
जितारिपक्षोऽपि शिलीमुख्यैः शालीनतामवजदीड्यमानः ॥१७॥

तमात्मसंपन्नमनिन्दितात्मा कृत्वा युवानं युवराजमेव ।
सुखानि सोऽभुङ्क्त सुखोपरोधि वृत्तं हि राज्ञामुपरुद्धवृत्तम्^२ ॥१८॥

तं रागवन्धिष्ववितृप्तमेव भोगेषु सौभाग्यविशेषभोग्यम् ।
विलासिनोनामरतिक्षमापि जरा ब्रूवा मत्सरिणो जहार ॥१९॥

उशाम इत्युद्गतनामधेयस्तस्यायथार्थोन्नतनाभिरन्ध्रः ।
सुतोऽभवत् पङ्कजनाभकल्पः कृत्स्नस्य नाभिर्नृपमण्डलस्य ॥२०॥

ततः परं वज्रवरप्रभावस्तदात्मजः संयति वज्रघोषः ।
वभूव^३ वज्राकरभूषणायाः पतिः पृथिव्याः किल वज्रणाभः ॥२१॥

तस्मिन् गते द्यां मुकृतोपलब्धां तत्संभवं शङ्खणमर्णवान्ता ।
उत्खातशत्रुं वसुधोपतस्थे रत्नोपहारेरुदितैः खतिभ्यः ॥२२॥

१. पारियात्रः शिलः । २. उपरुद्धो बन्दी । ३. वज्राकरो रत्नाकरः ।

तस्यावसाने हरिदश्रवामा पित्र्यं प्रपेदे पदमश्विरूपः ।
वेलातटेपूषितसैनिकाश्वं पुराविदो यं व्युपिताश्वमाहुः ॥२३॥

आराध्य विश्वेश्वरमीश्वरेण तेन क्षितेर्विश्वसहो विजज्ञे ।
पातुं सहो विश्वसखः समप्रां विश्वम्भरामात्मजमूर्तिरात्मा ॥२४॥

अंशे हिरण्याक्षरिपोः स जाते हिरण्यनाभे तनये तयज्ञः ।
द्विषामसह्यः सुतरां तरुणां हिरण्यरेता इव सानिलोऽभूत् ॥२५॥

पिता पितृणामनुषस्तमन्ते वयस्यतन्तानि सुखानि लिप्सुः ।
राजानमाजानुविलम्बिवाहुं कृत्वा कृती वल्कलवान् बभूव ॥२६॥

कौसल्य इत्युत्तरकोसलानां पत्युः पतङ्गान्वयभूषणस्य ।
तस्यौरसः सोमसुतः सुतोऽभून्नेत्रोत्सवः सोम इव द्वितीयः ॥२७॥

यशोभिराब्रह्मासभं प्रकाशः स ब्रह्मभूयं गतिमाजगाम ।
ब्रह्मिष्ठमाधाय निजेऽधिकारे ब्रह्मिष्ठमेव स्वतनुप्रसूतम् ॥२८॥

तस्मिन् कुलापीडनिभे विपीड सम्यङ् महौ शासति शासनाङ्काम् ।
प्रजाश्चिर सुप्रजास प्रजेशे ननन्दुरानन्दजलाविलाक्ष्यः ॥२९॥

पात्रीकृतात्मा गुरुसेवनेन स्वष्टाकृतिः पत्ररथेन्द्रकेतोः ।
तं पुत्रिणां पुष्करपत्रनेत्रः पुत्रः समारोपयदग्रसख्याम् ॥३०॥

वंशस्थिति वंशकरेण तेन संभाव्य भावी स सखा मघोनः ।
उपस्पृशन् स्पर्शनिवृत्तलोत्यस्त्रिपुष्करेषु त्रिदशत्वमाप ॥३१॥

तस्य प्रभानिजितपुष्परामं पौष्यां तिथौ पुष्यमसूत पत्नी ।
तस्मिन्नपुष्यन्नुदिते समप्रां पुष्टिं जनां पुष्य इव द्वितीये ॥३२॥

महौ महेश्छः परिकौर्यं सूतो मनीषिणे जैमिनयेऽपितात्मा ।
तस्मात् सयोगादधिगन्व्य योगमजन्मनेऽकल्पत जन्मभीरुः ॥३३॥

ततः परं तत्प्रभवः प्रपेदे ध्रुवोपमेयो ध्रुवसधिरर्चाम् ।
यस्मिन्नभूज्यायसि सत्यसन्धे सन्धिर्ध्रुवः संनमतामरोणाम् ॥३४॥

सुते शिषावेव सुदर्शनाख्ये दशोत्पयेन्दुप्रियदर्शने सः ।
मृगायताक्षो मृगयाविहारो सिंहादवापद् विपदं नृसिंहः ॥३५॥

स्वर्गामिनस्तस्य तमेकमत्यादमात्यवर्गः कुलतन्तुमेकम् ।
अनाथदीनाः प्रकृतीरवेक्ष्य साकेतनाथं विधिवच्चकार ॥३६॥

नवेन्दुना तन्नभसोपमेयं शार्वकसिंहेन च काननेन ।
रघोः कुलं कुड्मलपुष्करेण तोयेन चाप्रौढनरेन्द्रमासीत् ॥३७॥

लोकेन भावी पितुरेव तुल्यः संभावितो मौलिपरिग्रहात् सः ।
दृष्टो हि वृष्वन् कलभप्रमाणोज्ज्याशाः पुरोवातमवाप्य मेघः ॥३८॥

तं राजवीथ्यामधिहृस्ति^१ यान्तमाधोरणालम्बितमग्रधदेशम् ।
षड्वर्षदेशीयमपि प्रभृत्वात् प्रैक्षन्त पौराः पितृगौरवणे ॥३९॥

कामं न सोऽकल्पत पेतुकस्य सिंहासनस्य प्रतिपूरणाय ।
तेजामहिम्ना पुनरावृतात्मा तद् व्याप चामीकरपिञ्जरेण ॥४०॥

तस्मादधः किञ्चिदिवावतीर्णावसंसृशन्ती तपनीयपीठम् ।
सालक्तकौ भूपतयः प्रसिद्धं वैवन्दिरे मौलिभिरस्य पादौ ॥४१॥

मणौ महानील इति प्रभावादल्पप्रमाणेऽपि यथा न मिथ्या ।
शब्दो महाराज इति प्रतीतस्तथैव तस्मिन् युगुजेऽभकेऽपि ॥४२॥

पर्यन्तसंचारितचामरस्य कपोललोभयकाकपक्षात् ।
तस्याननादुच्चरितोऽपि^२ वादश्चस्त्राल वेलास्वपि नाणवानाम् ॥४३॥

निर्वृत्तजाम्बूनदपट्टशोभे न्यस्तं ललाटे तिलकं दधानः ।
तेनैव हून्याम्यरिसुन्दरीणां मुक्तानि स स्मेरमुखश्चकार ॥४४॥

शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यः खेदं स यायादपि भूषणेन ।
नितान्तगुर्वीमपि सोऽनुभावाद् धुरं धरिष्या विभ्रावभूव ॥४५॥

१. हस्तयन्तं पा० हे० २. कु० ५१९ ३. दुच्चरितो वि० म०

न्यस्ताक्षरामक्षरभूमिकायां कात्स्न्येन गृह्णाति लिपिं न यावत् ।
सर्वाणि तावच्छ्रुत्वृद्धयोगात् कलान्युपायुक्तं स इष्टनीतेः ॥४६॥

उरस्यपर्याप्तिनिवेशभोगा^१ प्रौढीभविष्यन्तमुदीक्षमाणा ।
संजातलज्जेव तमातपत्रच्छायाच्छलेनोपजुगूह लक्ष्मीः ॥४७॥

अनश्नुवानेन युगोपमातमवृद्धमौर्वीकिणलाञ्छनेन ।
अस्पृष्टखङ्ग-त्सरुणापि चासीद रक्षावती तस्य भूजेन भूमिः ॥४८॥

न केवलं गच्छति तस्य काले ययुः शरीरावयवा विवृद्धिम् ।
वंश्या गुणाः खल्वपि लोककान्ताः प्रारम्भसूक्ष्माः प्रथिमातमापुः ॥४९॥

स पूर्वजन्मान्तरदृष्टपाराः स्मरन्निवाकलेशकरो गुरुणाम् ।
तिलस्त्रिवर्गाधिगमस्य मूलं जग्राह विद्याः प्रकृतीश्व पित्र्याः ॥५०॥

व्यूह्य स्थितः किञ्चिदिवोत्तरार्धंमुन्नद्धबुद्धोऽञ्चितसन्ध्याजानुः ।
आकर्णमाकुष्ट-सवाणघन्वा व्यरोचतास्त्रेषु विनीयमानः ॥५१॥

अथ मधु वनितानां नेत्रनिर्वेशनीयं^२
मनसिजतरुपुष्पं रागबन्धप्रवालम् ।
अकृतक-विधिसर्वाङ्गीणमाकल्पजातं
विलसितपदमाद्यं यौवनं स प्रपेदे ॥५२॥

प्रतिकृतिरचनाभ्यो दूतिसंदशिताभ्यः
समधिकतररूपाः शुद्धसंतानकामैः ।
अधिविद्विदुरमात्यं राहूतास्तस्य यूनः
प्रथमपरिगृह्णीते श्रीभुवौ राजकन्याः ॥५३॥

॥ इति श्रीमहाकविकालिदासकृतो रघुवंशे महाकाव्ये
वंशानुक्रमो नामाष्टादशः सर्गः ॥

एकोनविंशः सर्गः

अग्निवर्णमभिषिष्य राघवः स्वे पदे तनयमग्नितेजसम् ।
शिथिये श्रुतवतामपश्चिमः पश्चिमे वगसि नैमिषं वर्षी ॥१॥

तत्र तीर्थसलिलेन दीघिकास्तल्पमन्तरितभूमिभिः कुर्षीः ।
सौघवासमुदजेन विस्मृतः सञ्चिकाय फलानिःस्पृहस्तपः ॥२॥

लब्धपालनविधौ न तत्सुतः जेदमाप गुरुणा हि मेदिनी ।
भोवतुमेव भुजनिर्जितद्विधा न प्रसाधयितुमस्य कल्पिता ॥३॥

सोऽधिकारमभिकः कुलोचितं काश्वन स्वयमवतंयत् समाः ।
संनिवेश्य सच्चिवेष्वतः परं स्त्रीविधेयनववीवनोऽभवत् ॥४॥

कामिनीसहचरस्य कामिनस्तस्य वेश्मनु मृदङ्गनादिषु ।
ऋद्धिमन्तमधिकार्द्धरुतः पूर्वंमुत्सवमपोहदुत्सवः ॥५॥

इन्द्रियार्थपरिशून्यमदमः सोढुमेकमपि स क्षणान्तरम् ।
अन्तरेव विहरन् दिवानिशं न व्यपैतत समुत्सुकाः प्रजाः ॥६॥

गौरवाद् यदपि जातु मन्त्रिणां दर्शनं प्रकृतिकाङ्क्षितं ददौ ।
तद् गवाक्षविवरावलम्बिना केवलेन चरणेन कल्पितम् ॥७॥

तं कृतप्रणतयोऽनुजीविनः कोमलात्मनस्तरागरूपितम् ।
भेजिरे नवदिवाकरातपस्पृष्टपङ्कजतुलाधिरोहणम् ॥८॥

यीवनोद्धतविलासितोस्तनक्षोभलोलकमलाञ्च दीघिकाः ।
गूढमोहनगूहास्तदम्बुभिः स व्यगाहत विगाढमन्मथः ॥९॥

तत्र सेकहतलोचनाञ्जनैघोतरागपरिपाटलाचरैः ।
अङ्गतास्तमधिकं व्यस्तोभयन्नपितप्रकृतकान्तिभिर्मुलैः ॥१०॥

ध्राणकान्तमधुगन्धकषिणीः पानभूमिरचनाः प्रियासखः ।
 अम्यपद्यत स वासितासखः पुष्पिता कमलिनीरिव द्विपः ॥११॥
 सातिरेकमदकारणं रहस्तेन दत्तमभिलेपुरङ्गनाः ।
 ताभिरप्युपहृतं मुखासवं सोऽपिबद् वकुलतुल्यदोहदः ॥१२॥
 अङ्कमङ्कपरिवर्तनोचिते तस्य निन्यतुरधुन्यतामुभे ।
 वल्लकी च हृदयङ्गमस्वना वल्लुवागपि च वामलोचना ॥१३॥
 स स्वयं प्रहृतपुष्करः कृती लोलमाल्यवलयो हरन्मनः ।
 नर्तकीरभिनयातिलङ्घिनीः पाश्वर्वातिषु गुरुष्वलञ्जयत् ॥१४॥
 चारु नृत्यनिगमे च तन्मुखं स्वेदभिन्नतिलकं परिश्रमात् ।
 प्रेमदत्तवदनानिलः पिवन्नत्यजीव-^१दमरालकेश्वरी ॥१५॥
 तस्य साव्रणदृष्टसन्धयः काम्यवस्तुषु नवेषु सङ्गिनः ।
 बल्लभाभिरुपसृत्य चकिरे सामिभुक्तविषयाः समागमाः ॥१६॥
 अङ्गुलीकिसलयप्रतर्जनं भ्रूविभङ्गकुटिलं च बोधितम् ।
 मेखलाभिरसकृच्च बन्धनं वञ्चयन् प्रणयिनीरवाप सः ॥१७॥
 तेन दूतिविदितं निषेदुषा पृष्ठतः सुरतवाररात्रिषु ।
 शुश्रूषे प्रियजनस्य कातरं विप्रलम्भपरिणङ्घिनो वचः ॥१८॥
 लौल्यमेत्य गृहिणीपरिग्रहाघ्नतंकीध्वसुलभासु तद्वपुः ।
 वर्तते स्म स कथंचिदालिखन्नङ्गुलीक्षणसन्नवर्तिकः ॥१९॥
 प्रेमगर्वितविपक्षमत्सरादायताच्च मदनान्महोक्षितम् ।
 निन्युरुत्सवविधिच्छलेन तं देव्य उरिभूतरुषः कृतार्थताम् ॥२०॥
 प्रातरेत्य परिभोगशोभिना दर्शनेन कृतखण्डनव्यथाः ।
 प्राञ्जलिः प्रणयिनीः प्रसादयन् सोऽबुनोत् प्रणयमन्थरः पुनः ॥२१॥

१. अमराया अमरावत्या अल्लकायाश्चेत्यपिच्छेदः । ३० हेमाद्रैर्वर्णनः ।

स्वप्नकीर्तितविपक्षमङ्गनाः प्रत्यगेत्सुरवदन्त्य एव तम् ।
 प्रच्छदान्तगलिताश्रुविन्दुभिः क्रोधभिन्नवलयेविवर्तनैः ॥२२॥
 कलस्तपुष्पशयनोऽल्लतागृहानेत्य इतिकृतमागंदशंनः ।
 अन्वभूत् परिजनाङ्गनारतं सोऽजरोधमयवेपथुत्तरम् ॥२३॥
 नाम बल्लभजनस्य ते मया प्राप्य भाग्यमपि तस्य काङ्क्ष्यते ।
 लोलुपं ननु मनो ममेति तं गोत्रविस्त्वलितमूचुरङ्गनाः ॥२४॥
 चूर्णवध्नं लुलितलगाकुलं छिन्नमेखलमलक्तकाङ्कितम् ।
 उत्थितस्य शयनं विलासिनस्तस्य विभ्रमरदान्यपावृणोत् ॥२५॥
 स स्वयं चरणरागमादधे योषितां न च तथा समाहितः ।
 लोभ्यमाननयनः श्लथांशुकैर्मैखलागुणपदेनितम्बिभिः ॥२६॥
 चुम्बने विपरिवर्तिताधरं हृस्तरोधि रसनाविधट्टने ।
 विध्नितेच्छमपि तस्य सर्वतो मन्मथेन्धनमभूद् वधूरतम् ॥२७॥
 दर्पणेषु परिभोगदर्शिनीर्नर्मपूर्वमनुपृष्टसंस्थितः ।
 ह्यायया स्मितमनोजया वधूर्ह्रीनिमीलितमुखीश्चकार सः ॥२८॥
 कण्ठसक्तमृदुवाह्ववत्वनं न्यस्तपादतलमगपादयोः ।
 प्रार्थयन्त शयनोत्थितं प्रियास्तं निशात्ययविसर्गंचुम्बनम् ॥२९॥
 प्रेक्ष्य दर्पणतलस्थमात्मनो राजवेशमतिशक्रशोभिनम् ।
 पिप्रिये न स तथा यथा युवा व्यक्तलक्ष्म परिभोगमण्डनम् ॥३०॥
 मित्रकृत्यमपदिश्य पारश्वतः प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रियाः ।
 विद्महे षाठ पलायनच्छलाभ्यञ्जसेति रुधुः कचग्रहैः ॥३१॥
 तस्य निर्दयरतिश्चमालसाः कण्ठसूत्रमपदिश्य योषितः ।
 अध्यगोरत बृहद् भुजान्तरं पीवरस्तनविलुप्तचन्दनम् ॥३२॥
 संगमाय निशि गूढचारिणं चारदूतिकथितं पुरोगताः ।
 वच्चयिष्यसि कुतस्तमोवृतः कामुकेति चकृपुस्तमङ्गनाः ॥३३॥

योपितामुडुपतेरिवाचिपां स्पर्शनिवृत्तिमसाववाप्नुवन्^१ ।
आरुरोहं कृमुदाकरोपमां रात्रिजागरपरो दिवाणयः ॥३४॥

वेणुना दशनमोडिताधरा वीणया नखपदाङ्कितोरवः^२ ।
शिल्पकार्यं उभयेन वेजितास्तं विजिह्वानयना व्यलोभयन् ॥३५॥

अङ्गसत्त्ववचनाश्रयं मिथः स्त्रीषु नृत्यमुपधाय दर्शयन् ।
स प्रयोगनिपुणः प्रयोक्तृभिः संजघर्ष सह मित्रसन्निधौ ॥३६॥

अंतलम्बिकुटजार्जुनस्रजस्तस्य नीपरजसाङ्गरागिणः ।
प्रावृषि प्रमदवाहिनोष्वभूत् कृत्रिमादिषु विहारविधमः ॥३७॥

विद्यहाञ्च शयने पराङ्मुखीर्नानुनेतुमब्रलाः स तत्त्वरे ।
आचकाङ्क्ष घनशब्दविकलवास्ता विवृत्य विद्यतीर्भुजान्तरम् ॥३८॥

कार्तिकीषु सन्नितानहर्म्यंभाग् यामिनीषु ललिताङ्गनासखः ।
अन्वभुङ्क्त सुरतश्रमापहां मेघमुक्तविशदां स चन्द्रिकाम् ॥३९॥

संकतं च सरयूं विवृण्वतीं श्रोणविम्बमिव हंसमेखलाम्^३ ।
स्वप्रियाविलसितानुकारिणीं सौघजालविवरैर्व्यलोकयत् ॥४०॥

ममरैरगुरुषूपगन्धिभिर् व्यक्तहेजरसनैस्तमेकतः ।
जह्नु - राप्रयनमोक्षलोलुपं हैमनैनिवसनेः सुमध्यमाः ॥४१॥

अपितस्तिमितदीपदृष्टयो गर्भवेश्मसु निघातकुक्षिषु ।
तस्य सर्वसुरतान्तरक्षमाः साक्षितां शिशिररात्रयो ययुः ॥४२॥

दक्षिणेन पक्षेन संभृतं प्रेक्ष्य चूतकुसुमं सपल्लवम् ।
अन्वनेषुरवधूतविग्रहास्तं दुरुत्सहवियोगमङ्गनाः ॥४३॥

ताः स्वमङ्गमधिरोप्य दोलया प्रेङ्खयन् परिजनापविद्धया ।
मुक्तरज्जु निविद्धं भयच्छलात् कण्ठबन्धनमवाप बाहुभिः ॥४४॥

तं पयोधरनिषिक्तचन्दनैर् मोक्तिकप्रथितचारुभूषणैः ।
श्रीष्मवेषविधिभिः सिधेविरे धोणिलम्बिमणिमेलनैः प्रियाः ॥४५॥

यत् स लम्नसहकारमासवं रक्तपाटलसमागमं पपी ।
तेन तस्य मधुनिगंमात् कृशश्चित्तयोनिरभवत् पुनर्नवः ॥४६॥

एवमिन्द्रियमुखानि निविशन्नन्यकार्यविमुखः स पाथिवः ।
आत्म—लक्षणनिवेदान्तु—नल्पवाह्यमदनङ्ग-वाहितः ॥४७॥

तं प्रमत्तमपि न प्रभावतः शेकुराक्रमितुमन्वपाथिवाः ।
आगमस्तु रतिरागसंभवो वशाणाप इव चन्द्रमक्षिणोत् ॥४८॥

दृष्टदोषमपि तन्न सोऽप्यगात् सङ्गमं^१ तु भिषजामनाश्रवः ।
स्वादुभिस्तु विषयैर्हृतस्ततो दुःखमिन्द्रियगणो निवार्यते ॥४९॥

तस्य पाण्डुवदनाऽल्पभूषणा सावलम्बगमना मृदुस्वना ।
राजयक्ष्मपरिहाणिराययौ कामयानसमवस्वया तुलाम् ॥५०॥

धोम पश्चिमकलास्थितेन्दु वा पङ्कशेषमिव घर्मपल्वलम् ।
राज्ञि तत्कुलमभूत् क्षयातुरे वामनाचिरिव दोषभाजनम् ॥५१॥

वाढमेषु दिवसेषु पाथिवः कर्म साधयति पुत्रजन्मने ।
इत्यदाशितरुजोऽस्य मन्त्रिणः शश्वदूचूरघशङ्किनीः प्रजाः ॥५२॥

स त्वनेकवनितासखोऽपि सन् पावनीमनवलोक्य सन्ततिम् ।
वैद्ययत्नपरिभाविनं गदं न प्रदीप इव वायुमत्यगात् ॥५३॥

तं गृहोपवन एव संगताः पश्चिमक्रतुविदा पुरोधसा ।
रोगशान्तिमपदिश्य मन्त्रिणः संभूते शिल्पिनि गूढमादधुः ॥५४॥

तैः कृतप्रकृतिमुख्यसंग्रहेराणु तस्य सहघर्मचारिणो ।
साधु दृष्टशुभगभलक्षणा प्रत्यपद्यत नराधिपश्रियम् ॥५५॥

तस्यास्तथाविधनरेन्द्रविपत्तिशोका-

दुर्णोविलोचनजलैः प्रथमाभितप्तः ।

निर्वापितः कृतककुम्भमुखोज्जितेन

वंशाभिषेकविधिना शिशिरेण गर्भः ॥१५६॥

तं ^१भावायै प्रसवसमयाकाङ्क्षिणीनां प्रजाना-

मन्तगूढं कितिरेव नभोबोजमुष्टि दधाना ।

मौलैः सार्धं स्थविरसचिवेर्हेमसिंहासनस्था

राज्ञो राज्यं विधिवदणिवद् भर्तुरव्याहताज्ञा ^२ ॥१५७॥

॥ इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये

गर्भाभिषेको नामैकोनविंशः सर्गः ॥

[समाप्तमिदं रघुवंशाख्यं ^३ महाकाव्यम्]

१. भूत्य० पा०, भावो भूतिः म०
२. धीलङ्काप्रस्तरलेखोल्लेखादिकमाश्रित्य पञ्चविंशतिसर्गात्मकमिदं काव्य-
मिति केचित् । अत्रैवेदं पर्यंपूरीति तु वयम् । अत्र रघुर्नायकस्तस्यै-
वैकस्माज्जन्मगुह्यद्वयारिषोडश-गुणवत्त्वात् । अन्येषां चरितानि
पुनस्तत्तद्गुणहाणेः कस्कोऽप्यकार्यं इति व्यतिरेकमुखेन रघोरेव प्रशंसा ।
रामावतारस्तु पौरुषं दौर्बल्यमित्याद्यावेदितमेव ।
३. क. कुमारसंभववत् कालिदासस्य रघुवंशं, विक्रमोर्वशीयं, चाकुन्तलं चेति
वितयमपि कुमारसंभवमेव । तत्र कुमारसंभवे कुमारो दिव्यः, विक्रमोर्वशीये
दिव्यादिव्यः, चाकुन्तले रघुवंशे च मानुषः । तत्रापि रघुवंशे तत्प्रायको रघुः
परम्परयाप्यदिव्ययोनिरिति रघुवंशमेव सुमानुषं श्रेष्ठं च महाकाव्यम् ।
- ख. रघुवंशस्य प्रसिप्तानि पद्यानि परिशिष्टे दृश्यानि ।

मालविकाग्निमित्रम्

पात्राणि

पुरुषाः

स्त्रियः

सूत्रधारः—नाटकस्य प्रवन्धकः

मालविका—मालवेशमाधवसेन-
भगिनी ।

पारिपात्यकः—सूत्रधारस्य सहचरः ।

राजा—अग्निमित्रस्य
विदिशापीडाः ।

धारिणी—अग्निमित्रस्य प्रवान-
महिषी ।

वाहतकः—प्राचीन-मन्त्री ।

इरावती—अग्निमित्रस्य द्वितीया
पत्नी ।

विद्रुपकः—राज्ञो मित्रम् ।

कञ्चुकी—अन्तःपुराध्यक्षो वृद्धः ।

परिव्राजिका—कौशिकीनाम्नी माधव-
सेवसचिवस्य सुमते-
विषवा भगिनी ।

गणदासः हरदत्तश्च—नाट्याचार्यौ ।

सारसः—कुञ्जः किञ्चुरः ।

वैतालिकः—स्तुतिपाठकः ।

बकुलावतिका—मालविकायाः सखी ।

मधुकरिका—उद्यानपालिका ।

कीमुदिका—दासी ।

समाहितिका—पारिव्राजिकायाः
परिचारिका ।

निपुणिका—इरावतीपरिचारिका ।

जयसेना—प्रतीहारो ।

चेटी—अपरा दासी ।

मदनिका } विदभेदेशीयं
ज्योत्स्निका } शिल्पिकन्याद्वयम् ।

मालविकाग्निमित्रम्

['पूर्वरङ्गः : नान्दी]

एकैश्वर्ये स्थितोऽपि प्रणतबहुफले यः स्वयं कृत्तिवासाः,
कान्तासंमिश्रदेहोऽप्यविषयमनसां यः परस्ताद् यतीनाम् ।
अष्टाभिर्यस्य क्लृप्तं जगदपि तनुभिर्विभ्रतो नाभिमानः,
सन्मार्गालोकनाय व्यपनयतु स वस्तामसीं वृत्तिमोक्षः ॥१॥

१. इयमस्माकृता योजना । अत्र 'प्रथमोऽङ्कः' इति सा. नि. च । तत्र पूर्वरङ्गो
द्राविणत्वङ्गः । यङ्गानि चास्य भरतदिशा द्विविधानि अन्तर्यमनिकासंस्थानि,
बहिर्धर्मनिकासंस्थानीति कृत्वा । तत्राद्यानि नेपथ्यभूतानि, शेषाणि च मञ्च-
गतानि । अङ्गेष्वेषु नान्दी अन्यतमम् । तच्च मञ्चगतम् । नान्द्या-
मप्यस्मां द्विविधम् चित्रत्वेन, शृङ्खलेन च । तत्र चित्रा प्रतिपादं गीत-
नृत्य-पुष्करवाद्यमिश्रिता । पुष्करवाद्यमाधमिश्र-मङ्गलश्लोकपाठरूपा च शृङ्गा,
केवलस्य श्लोकपाठस्य मुनिनैव "भाण्डेनैव समः कार्यस्तज्ज्योर्गीतपरिक्रम"
इति निषिद्धत्वात् । गीतं चात्र ध्रुवागीत-रूपम् । भाण्डं च भण्तीति
व्युत्पत्त्या पुष्कर इत्यभिनवगुप्तः । अस्ति च केवलः पुष्करोऽपि नान्दीपद-
वाच्यः । तथा चामरकोषे 'नान्दीवाद'-पदस्य व्याख्यायां 'नाटकादौ
मङ्गलार्थं भेषादिवादकस्ते'-ति भानुजिदीक्षितः, 'नक्तन्दिबमसंहृत-
नान्दीकः' पट्टाभिर्येकतमय' इत्युत्तररामचरितप्रस्तावनायां भवमूर्तिः,
वासवदत्ताकथान्तागतयुद्धप्रस्तावे 'कौतुकाकृष्ट-जन-कृत-वदन-नान्दीक' इति
'समुत्पतवतिमिन्द्र-नान्दीक' इति च तत्पाठान्तरे रणरत्न-विशेषणेषु
सुबन्धुञ्च । अत एव च कालिदासोऽप्यनैव प्रथमाङ्कावसाने 'मृदङ्गशब्द एव
न उत्थापयिष्यती'-ति, 'नेपथ्ये मृदङ्गध्वनिरिति'-जौमूलस्तनिते—
त्यादि चोपनिबन्धाति, सूत्रयति च मृदङ्गवाद्यस्यास्माहितत्वं प्रयोगारम्भे ।
अस्ति चेयं परम्पराद्यत्वेऽपि जीविता । अत एव 'नौटकी'-त्यभिधीयमानेषु
ग्राम्येषु नाट्यप्रयोगेषु मृदङ्गध्वनेरेव प्राधान्यम्, रामलीलादिषु च ।
उच्यते च भरतेनानि पुष्कराव्याये 'पूर्वं हि भाण्डवाद्येन सिद्धिस्तावतीया,
स्वी-बाण-मूलाविकीर्णे हि रङ्गे कुतूहल जननसमर्थं वाद्यमुपपन्नं भवती—'

(नान्द्यन्ते)

॥ प्रस्तावना ॥

सूत्रधारः—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) अलमतिविस्तरेण । मारिष !
इतस्तावत् ।

(प्रविश्य)

पारिपाश्विकः—भाव ! अयमस्मि ।

सूत्र०—अभिहितोऽस्मि विद्वत्परिषदा कालिदासप्रथितवस्तु मालविका-
निमिश्रं नाम नाटकम् अस्मिन् वसन्तोत्सवे प्रयोक्तव्यमिति ।
तदारभ्यतां संगीतकम् ।

(ना० शा० ३४ अ० व.सं.पू. २२२)—ति । अस्ति चावधानाय सिनेमात्स्वपि
षष्टिकाया नादश्रयमिदानींतनैरपि दृष्टप्रवृत्तिकम् । एष च मूढज्ञध्वमिर्नान्दी-
श्लोकपाठेऽभ्यहित इत्यत्रापि भरत एव प्रमाणम् 'बहिर्यमनिकासंस्थानां'
समेधामपि पूर्वैरङ्गाङ्गानां सवाद्यस्वगयोगव्यवच्छेदेनोपनिबन्धन् । यथा वैतत्
तदपि पुष्कराभ्यायेनैव स्पष्टम् । अत एव च मुद्राराक्षसे विद्यासदसः 'असौ
नान्दीनादः पटुपटहृद्यध्वनिमहान्' (२।१४) इति, 'द्रादसपूर्वनिचोपो
नान्दी'—त्यन्येऽपि (मा०, काशि० ६।३।६३) । आसुभ्यते चत एव
कुतुपविधानस्य प्राथम्यं भरतेनैव पूर्वैरङ्गाङ्गेषु । कुतुपश्च 'कुतुपो मुरजादीनां
भाष्यानां निचयः स्मृत' इति भावप्रकाशानतलक्षणोक्तः पुष्करादीनां निचयः ।
एवंगतेऽत्र स्थिरमिदं यन्नान्दीश्लोकः प्रतिचरणं नान्दीवाद्येनामुगन्तव्यध्रुवः ।
स च श्लोको येन पठ्यते स सूत्रधार एवेति भरतः । कालिदासे
पुनः नान्द्यन्ते सूत्रधारस्याविस्तरमिदः पारिपाश्विकस्य च सत्त्वात् सूत्रधारा-
तिरिक्तपात्रप्रयोक्तव्यत्वं श्लोकनान्द्याः स्थिरम् । तानि च पात्राप्यश्रोत्यापक-
पदवाच्यानीति शास्त्रविदः । निर्देशाभावाच्चान्दीयं प्रयोक्तृभिश्चित्रत्वेन युद्धत्वेन
वा यथाकामं प्रयोक्तव्येति कामचारलामः । चित्रत्वेन प्रयोक्तव्यत्वे पुनरत्र
प्रतिचरणं मूढज्ञवाचं, गीतं, नृत्यं, ध्रुवा गीतिः, पारिपाश्विकयोः 'एवमार्य'
इति वचनानि चावश्यकानि । तत्र य एव परंपरामुत्थापकः स एव भरतस्य
स्थापकः । उदुपसर्गेण स्थापकस्यैवोत्थपकत्वमिदं । अत्रान्नवगुप्तः 'सूत्र-
धार एव स्थापकः इति सूत्रधारः पूर्वैरङ्गं प्रगुण्य स्थापकः सन् प्रविशेत्
इति न भिन्नकर्तृता' इति ।

१. पूर्वैरङ्ग इति शेषः । इयमस्मात्कुता योजना ।

पारि०—मा तावत् । प्रथितयशसां भास-पौमिल्ल-कविपुत्रादीनां
प्रबन्धानतिशम्य वर्तमानकवेः कालिदासस्य क्रियायां कथं
बहुमानः ।

सूत्र०—अयि । विवेकविश्रान्तमभिहितम् । पश्य

पुराणमित्येव न साधु सर्वं
न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।
सन्तः परीक्ष्यान्यतरद् भजन्ते
मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥२॥

पारि०—आर्यमिश्राः प्रमाणम् ।

सूत्र०—तेन हि त्वरतां भवान् ।

शिरसा प्रथमगृहीतामाज्ञामिच्छामि परिषदः कर्तुम् ।
देव्या इव धारिण्याः सेवादक्षः परिजनोऽयम् ॥३॥

(निष्क्रान्ती ।)

॥ इति प्रस्तावना पूर्वरङ्गश्च ॥

॥ अथ मिश्रविष्कम्भकः ॥

(ततः प्रविशति बकुलावतिका ।)

बकु०—आणत्तमिह देवीए धारणोए । अइरण्णउत्तोवदेसं ३ छलियं णाम
णट्टअं अन्दरेण कीरिसो मालवियं त्ति मट्टाअरियं अज्जगणदासं
पुच्छिदुं । ता दाव संगीदसालं गच्छमिह । (आजप्तास्मि देव्या
धारिण्या 'अचिरअवृत्तोपदेशं छलिकं नाम नाट्यमन्तरेण कीदृशी
मालविकेति नाट्याचार्यनार्यगणदासं प्रष्टुम् । तत् तावत् संगीतपाली
नच्छामि' ।) (परिक्रामति)

(ततः प्रविशत्याभरणहस्ता कौमुदिका)

बकु०—(कौमुदिकां दृष्ट्वा) हला कौमुदीए, कुदो दे दाणि इअं धीरदा,
अं समीवेण वि अदिवकमन्ती इदो दिट्ठि ण देसि । (सखि
कौमुदिके ! कुतस्त इदानीमियं धीरता, यत् समीपेनापतिक्रामन्ती इतो
दृष्टि न दशसि ।)

कौमु०—अहो वउलावतिका ? सखि ! देवीए इदं सिल्पिसजासादो
आणीदं णागमुद्दासणाहं अंगुलीअअं सिणिद्धं णिज्जाअन्ती तुह
उत्तालम्भे पडिदमिह । (अहो बकुलावतिका ! सखि ! देव्या इदं सिल्पि-
सकाशादानोत्तं णागमुद्दासनापमङ्गुलीअअं स्निग्धं निधायन्ती तवोपालम्भे
पतित्तास्मि ।)

बकु०—(विलोक्य) ठाणे सज्जदि दिट्ठी । इमिणा अंगुलीअएण उच्चिण्ण-
किरणकेसरेण कुसुमिदो विअ दे अम्महत्थो पडिभादि । (स्थाने
सज्जसि दृष्टिः । अनेनाङ्गुलीअकेन उच्चिण्णकिरणकेसरेण कुसुमित इव
ते अणहस्तः प्रतिभाति ।)

कौमु०—हला ! कहि पत्तिवदासि । (सखि ! कुत्र प्रस्वितासि ।)

बकु०—देवीए एव्व वध्रणेण णट्टाअरियं अज्जगणदासं पुच्छिदुं उव-
देसग्गहणे कीरिसो मालविए त्ति । (देव्या एव वचनेन नाट्याचार्यम्
आर्यगणदासं प्रष्टुम् उपदेशग्रहणे कीदृशी मालविकेति ।)

कौमु०—सहि ईरिसेण वावारेण असण्णिहिदा वि सा कहं भट्टिणा दिट्ठा ।
(सक्ति ! ईद्वेन व्यापारेणासंनिहितार्पि सा कथं भर्त्रा दृष्टा ।)

बकु०—आम् । सो जणो देवीए पास्सगदो चित्ते दिट्ठो । (आम् । स जणो
देव्याः पार्श्वगतश्रित्ते दृष्टः ।)

कौमु०—कहं विअ । (कथमिव ?)

बकु०—सुणु । चित्तसालं गदा देवो जदा पच्चग्गवण्णराअं चित्तलेहं
आआरिअस्स आलोअन्ती चिट्ठदि भट्टा अ उवट्ठिदो । (शृणु ।
चित्रशालां गता देवी गदा प्रत्यप्रवर्णरागा चित्रलेखामाचार्यस्य आलोकयन्ती
तिष्ठति भर्ता च उपस्थितः ।)

कौमु०—तदो तदो । (ततस्ततः ।)

बकु०—उववाराणन्तरं एककासणोवविट्ठेण भट्टिणा चित्तगदाए देवीए
परिअणमज्जगदं आसण्णदारिअं देमिस्सअ देवी पुच्छिदा ।
(उपचारानन्तरमेकासतोपविष्टेन भर्ता चित्रगताया देव्याः परिजनमध्य-
गताम् आसन्नदारिकां दृष्ट्वा देवी पृष्टा ।)

कौमु०—किं ति । (किमिति ।)

बकु०—अपुव्वा इअं दारिआ देवीए आसण्णा आलिहिदा किं णामहे-
ए ति । (अपूर्वैर्दारिका देव्या आसन्ना आलिक्षिता किनामधेयेति ।)

कौमु०—आकिदिविसेसेसु आजरो पुदं करेति । तदो तदो । (आकृति-
विशेषेष्वादरः पदं करोति । ततस्ततः ।)

बकु०—तदो अवहीरिअवअणो भट्टा संकिदो देवीं पुणोवि अणुबंधिदुं
पउत्तो । तदो कुमारिए वसुलच्छीए आजक्खिदम् अज्ज एसा
मालविएत्ति । (ततोऽवधोरितवचनो भर्ता प्राङ्मुखो देवीं पुनरप्यनुबन्धुं
प्रवृत्तः । ततः कुमार्यां वसुलक्ष्यां आख्यातम् आर्यं एषा मालविकेति ।)

कौमु०—[सस्मितम्] सरिसं वल्लु बालभावस्स । अदो अवरं कहेहि । (सदृशं
खलु बालभावस्य । अतोऽपरं कथय ।)

बकु०—किं अर्णम् । संपदं मालविजा सविसेसं भट्टिणो दंसणपहादो
रवस्वीअदि । (किमन्यत् । साम्प्रतं मालविका सविशेषं भर्तुर्दर्शन-
पथाद् रक्षते ।)

कौमु०—हला ! अणुचिट्टु अत्तणो णिओअं । अहं वि एवं अङ्गुलीअअं
देवीए उवणइस्सं । (सखी ! अनुतिष्ठात्मनो नियोगम् । अहमप्येत-
दङ्गुलीयकं देव्या उपनेष्यामि ।)

(निष्क्रान्ता ।)

बकु०—(परिक्रम्यवलोक्य) एसो णट्टाअरिओ संगीदसालादो णिग्गच्छदि ।
जाव से अत्ताणं दंसेमि । (एष नाट्याचार्यः संगीतशालातो
निर्गच्छति । यावदस्मै आत्मानं दर्शयामि ।) (इति परिक्रामति ।)

(प्रविश्य)

गण०—कामं खलु सर्वस्यापि कुलविद्या बहुमता । न पुनरस्माकं नाट्यं
प्रति मिथ्या गौरवम् । तथाहि—

देवानामिदमामनन्ति मुनयः शान्तं क्रतुं चाक्षुषं
रुद्रेणदमुमाकृतव्यतिकरे स्वाङ्गे विभक्तं द्विधा ।
वैगुण्योद्भवमत्र लोकचरितं नानारसं दृश्यते
नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधनम् ॥४॥

बकु०—(उपेत्य) अज्ज वन्दामि । (आर्यं वन्दे ।)

गण०—भद्रे चिरञ्जीव ।

बकु०—अज्जा देवी पुच्छदि अवि उवदेसग्गहणे णादिकीलिस्सदि वो
सिस्सा मालविएत्ति । (आर्य ! देवी पुच्छति अप्युपदेशग्रहणे नाति-
क्लिष्णति नः शिष्या मालविकेति ।)

गण०—भद्रे ! विज्ञाप्यतां देवी परमनिपुणा मेधाविनी चेति । किं
बहुना—

१. कान्तम्—पा०, शान्तं पणुवधादिनिष्ठुरव्यापारानञ्जितम् । २. ०कम् का-

यद् यत् प्रयोगविषये भाविकमुपदिश्यते मया तस्यं ।
तत् तद् विशेषकरणात् प्रत्युपदिशतीव मे दान्ता ॥५॥

वकु०—(आत्मगतम्) अदिककमती विअ इरावदि पेवखामि । (प्रकाशम्)
किदत्या दाणि वो सिस्सा जाए गुरुअणो एवं तुस्सदि ।
(अतिक्रामन्तीमिव इरावतीं पश्यामि । (प्रकाशम्) कृतार्थदानो वः शिष्या
यस्या गुरुजन एवं तुष्यति ।)

गण०—भद्रे ! तद्विधानाममुलभत्वात् पूच्छामि—कुतो देव्या तत्
पात्रमानीतम् ।

वकु०—अत्थि देवीए वण्णावरो भादा वीरसेणो णाम । सो भट्टिणा
णम्मदातीरे अन्तवालहुग्गे ठाविदो । तेण सिप्पाहिआरे जोग्गा
इअं दारिएत्ति भणिअ भइणीए देवीए उवाअणं पेसिदा ।
(अस्ति देव्या वणावरो भ्राता वीरसेनो नाम । स भर्ता नर्मदातीरे अन्त-
पालदुर्गे स्थापितः । तेन शिल्पाधिकारे मोर्म्येयं दारिकेति भणित्वा भणित्वा
देव्या उपापनं प्रेषिता ।)

गण०—(आत्मगतम्) आकृतिविशेषप्रत्ययादेनामनूनवस्तुकां संभावयामि ।
(प्रकाशम्) भद्रे ! मयापि यशस्विना भवितव्यम् । यतः—

पात्रविशेषे न्यस्तं गुणान्तरं व्रजति शिल्पमाधातुः ।
जलमिव समुद्रशुक्तो मुक्ताफलतां पयोदस्य ॥६॥

वकु०—अज्ज ! कहि दाणि वो सिस्सा । (आर्य ! कुत्रेदानीं वः शिष्या ।)

गण०—इदानीमेव १पञ्चाङ्गाभिनयमुपदिश्य मया विश्रम्यतामित्यभि-
हिता दोशिकावलोकनगवाक्षगता प्रवातमासेवमाना तिष्ठति ।

वकु०—तेण हि पुणो अणुजाणादु मं अज्जो । जाव से अज्जस्स
परितोसणिवेदणेष उस्साहं वड्ढेमि । (तेन हि पुनरनुजानातु
मामार्यः । यावदस्या आर्यस्य परितोषनिवेदनेनोत्साहं वर्धयामि ।)

गण०—दृश्यतां सखी । अहमपि लब्धक्षणः स्वगूहं गच्छामि ।

(निष्क्रान्तौ)

॥ इति मिश्रविष्कम्भकः ॥

अथ प्रथमोऽङ्कः

(ततः प्रविशत्येकान्तस्थितपरिजनो मन्त्रिणा लेखहस्तेनान्वास्यमानो राजा ।)

राजा—(अनुवाचितलेखममाल्यं विलोक्य) वाहृतक! किं प्रतिपद्यते वैदर्भः ?

अमा०—देव आत्मविनाशम् ।

राजा—संदेशमिदानीं श्रोतुमिच्छामि ।

अमा०—इदमिदानीमनेन प्रतिलिखितम्—पूज्येनाहमादिष्टः—'भवतः पितृव्यपुत्रः कुमारो माघवसेनः प्रतिश्रुतसंबन्धो ममोपान्तिकमुपसर्पन्नन्तरा त्वदीयेतान्तपालेनावस्कन्द्य गृहीतः । स त्वया मदपेक्षया सकलत्रसोदर्यो मोक्तव्यः' इति ॥ एतन्ननु चो विदितं यत् तुल्याभिजनेषु राज्ञां वृत्तिः । अतोऽत्र मध्यस्थः पूज्यो भवितुमर्हति । सोदरा पुनरस्य ग्रहणविप्लवे विनष्टा । तदन्वेषणाय प्रयतिष्ये । अथवा अवश्यमेव माघवसेनो मया पूज्येन मोक्षयितव्यः । श्रूयतामभिसंधिः—

मीर्यंसचिवं विमुञ्चति यदि पूज्यः संयतं मम श्यालम् ।

मोक्ता माघवसेनस्ततो मया बन्धनात् सद्यः ॥७॥

इति ।

राजा—(सरोपम्) कथं कार्यविनिमयेन मयि व्यवहरत्यनात्मज्ञः । वाहृतक ! प्रकृत्यमित्रः प्रतिकूलकारी च मे वैदर्भः । तद् यातव्यपक्षे स्थितस्य पूर्वसंकल्पितसमुन्मूलनाय वीरसेनमुखं दण्डचक्रमाज्ञापय ।

अमा०—यदाज्ञापयति देवः ।

राजा—अथवा किं भवान् मन्यते ।

१. इदमस्मल्लता योजना । नान्दी, प्रस्तावना, विष्कम्भश्चेति त्रितयस्यापि अङ्कान्तर्गतत्वमेव ।

अमा०—शास्त्रदृष्टमाह देवः ।

अचिराद्विष्टितराज्यः शत्रुः प्रकृतिष्वरुद्धमूलत्वात् ।
नवसंरोपणशिविलस्तरिव सुकरः समुद्धर्तुम् ॥८॥

राजा—तेन ह्यवितथं तन्त्रकारवचनम् । इदमेव वचनं निमित्तमुपादाय
समुद्योज्यतां सेनाधिपतिः ।

अमा०—तथा । (निष्क्रान्तः)

(परिजनो यथाव्यापारं राजानमभितः स्थितः ।)

(प्रविश्य विदूषकः)

विदू०—आणत्तोमिह तत्तभवदा रणणा- गोदम ! चिन्तेहि दाव उवाचं ।
जह मे जदिच्छादिदृष्टदिदिदी मालविआ पञ्चक्खदंसणा
होदित्ति । मए अ तं तहा किदं । दाव सेणिवेदेमि । (आणत्तोस्मि
तवभवता राजा । गौतम ! चिन्तय तावदुपायम् । मया मे यदृच्छादृष्टप्रति-
कृतिमालविका प्रत्यक्षदर्शना भवतीति । मया च तत् तथा कृतम् । तावदस्मै
निवेदयामि ।) (परिक्रामति ।)

राजा—(विदूषकं दृष्ट्वा) अयमपरः कार्यान्तरसचिवोऽस्माकमुपस्थितः ।

विदू०—(उपगम्य) बड्ढदु भवं । (वधंतां भवान् ।)

राजा—(सगिरःकम्पम्) इत आस्यताम् । (विदूषकः उपविष्टः ।)

राजा—अपि कच्चिदुपेयोपायदर्शने व्यापृतं ते प्रजाचक्षुः ।

विदू०—पजोवसिद्धिं पुच्छ । (प्रयोगसिद्धिं पुच्छ ।)

राजा—कथमिव ।

विदू०—(कर्णं) एवमिव । (एवमिव)

राजा—साधु वयस्य निपुणमुपक्रान्तम् । इदानीं दुरधिगमसिद्धावप्यस्मि-
न्नारम्भे वयमाशंसामहे । कुतः—

अर्धं सप्रतिबन्धं प्रभुरधिगन्तुं सहायवानेव ।

दृश्यं तमसि न पश्यति दीपेन विना सवक्षुरपि ॥९॥

(नेपथ्ये)

अलं बहु विकल्प्य । राज्ञः समदामेवावयोरधरोत्तरयोर्व्यक्ति-
भंविष्याति ।

राजा—(आकर्ष्य) सखे ! त्वत्सुनोतिपादपस्य पुण्यमुद्भिन्नम् ।

विदू०—फलं वि अदरेण देखिखस्ससि । (फलमप्यचिरेण द्रक्ष्यसि ।)

(ततः प्रविशति कञ्चुको)

कञ्चु०—देव देव ! अमात्यो विज्ञापयति । अनुष्ठिता प्रभोराजा । एतो
पुनर्हरदत्तगणदातो—

उभावभिनयाचार्यौ परस्परजयैषिणौ ।

त्वां द्रष्टुमुद्यती साक्षाद् भावाविव सरीरिणौ ॥१०॥

राजा—प्रवेशय तो ।

कञ्चु०—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रम्य तान्यां सह प्रविश्य) इत इतो
भवन्ती ।

गण०—(राजानं विलोक्य) अहो दुरासदो राजमहिमा ।

न च न परिचितो न चाप्यरम्य-

श्रुतितमुपैमि तथापि पाश्वंमस्य ।

सलिलनिधिरिव प्रतिक्षणं मे

भवति स एव नवो नवोऽयमवधोः ॥११॥

हर०—महत् खलु पुरुषाकारमिदं ज्योतिः । तथाहि—

द्वारे नियुक्तपुरुषाभिमतप्रवेशः

सिंहासनान्तिकचरेण सहोपसर्पन् ।

तेजोभिरस्य विनिर्वलितदृष्टिपातं-

वाक्यादृते पुनरिव प्रतिवारितोऽस्मि ॥१२॥

कञ्चु०—एष देवः । उपसर्पतां भवन्ती ।

उभौ—(उपेत्य) विजयतां देवः ।

राजा—स्वागतं भवद्भ्याम् । (परिजनं विलोक्य ।) आसने तावदत्रभवतोः ।

(उभौ परिजनोपनीतमोरासनयोश्चविष्टौ ।)

राजा—किमिदं शिष्योपदेशकाले युगपदाचार्याभ्यामत्रोपस्थानम् ?

गण०—देव ! श्रूयताम् । मया सुतीर्थादग्निनयविद्या सुशिक्षिता । दत्त-
प्रयोगश्चास्मि । देवेन देव्या च परिगृहीतः ।

राजा—वाङ् जाने । ततः किम् ?

गण०—सोऽहममुना हरदत्तेन प्रधानपुरुषसमक्षम् अयं मे न पादरजसापि
तुल्य इत्यधिदक्षिप्तः ।

हर०—देव ! अयमेव प्रथमं परिवादकरः—‘अत्रभवतः किल, मम च,
समुद्रपल्वलयोरिवान्तरमिति । तत् अत्रभवानिमं, मां च, शास्त्रे,
प्रयोगे च विमृशतु । देव एव नो विशेषज्ञः प्राश्निकः ।

विदू०—समस्थं पइष्णादं । (समर्थं प्रतिज्ञातम् ।)

गण०—प्रथमः कल्पः । अवहितो देवः श्रोतुमर्हति ।

राजा—तिष्ठ तावत् । पक्षपातमत्र देवां मन्यते । तदस्याः पण्डित-
कोशिकीर्साहितायाः समक्षमेव न्याय्यो व्यवहारः ।

विदू०—सुट्टु भवं भणादि । (सुष्टु भवान् भणति ।)

आचार्यी—यद् देवाय रोचते ।

राजा—मीद्गल्य ! अमुं प्रस्तावं निवेद्य पण्डितकोशिकया सार्धमाहूयता
देवी ।

कञ्जकी—यदाज्ञापति देवः । (इति निष्कम्य सपरिजाजिक्या देव्या सह प्रविष्टः ।)
इत इती भवती ।

धारि०—(परिजाजिकां विज्ञोक्त्य) भजवदि ! हरदत्तस्स गणदासस्स अ-
संरम्भं कर्हं पेवस्तसि । (भगवति ! हरदत्तस्य गणदासस्य च संरम्भे
कर्म पश्यसि ।)

परि०—अलं स्वपक्षावसादशङ्कया । न परिह्रीयते प्रतिवादिनो गणदासः ।

धारि०—जइ वि एवं तह वि राजपरिग्गहो पहाणत्तणं उवहरदि ।
(यद्यप्येवं तथापि राजपरिग्रहः प्रधानत्वमुपहरति ।)

परि०—अवि ! राज्ञोऽशब्दभाजनमात्मानमपि चिन्तयतु भवती । पश्य—

अतिमात्रभामुखं पुष्यति भानोः परिग्रहादनलः ।

अधिगच्छति महिमानं चन्द्रोऽपि निशापरिगृहीतः ॥१३॥

विद्व०—अइ उअद्विदा देवी पीठमद्विअं पण्डिअकोसिअं पुरोकरिअ
तत्तभोदी धारिणी । (अवि ! उपस्थिता देवी पीठमदिकां पण्डित-
कौशिकीं पुरस्कृत्य तवभवती धारिणी ।)

राजा—पश्याम्येनाम् । यथा—

मङ्गलालङ्कृता भाति कौशिक्या यतिवेषया ।

त्रयी विग्रहवत्येव सममध्यात्मविद्यया ॥१४॥

परि०—(उपैत्य) विजयतां देवः ।

राजा—भगवति अभिवादये ।

परि०— महाभारप्रसवयोः सदृशक्षमयोर्द्वयोः ।

धारिणीभूतधारिण्योर्भवं भर्ता शरच्छतम् ॥१५॥

धारि०—जेदु जेदु अज्जउत्तो । (अयतु जमत्वार्यपुत्रः ।)

राजा—स्वागतं देव्यै । (परिष्ठाजिकां विलोक्य) भगवति ! क्रियतामा-
सनपरिग्रहः ।

(सर्वं उपविशन्ति ।)

राजा—भगवति ! अत्रभवतोर्हृरदत्तगणदासयोः परस्परं विज्ञानसंघर्षिणो-
र्भगवत्या प्राग्निरूपदमध्यासितव्यम् ।

परि०—(सस्मितम्) अलमुपालम्भेन । पत्तने सति ग्रामे रत्नपरीक्षा ।

राजा—नैतदेवम् । पण्डितकौशिकी खलु भगवती । पक्षपातिनी पुनः,
अहम्, देवी च ।

आत्मा०—सम्यग्ग्राह देवः । मध्यस्था भगवती नौ गुणदोषतः परिच्छेत्तु-
मर्हति ।

राजा—तेन हि प्रस्तूयतां विवादः ।

परि०—देव प्रयोगप्रधानं हि नाट्यशास्त्रम् । किमत्र वाग्व्यवहारेण ।
कथं वा देवी मन्यते ।

देवी—जइ मं पुच्छसि तदा एदाणं विवादो एव्व ण मे रोअदि । (पदि
मां पुच्छसि तदैतयोविवाद एव न मे रोचते ।)

गण०—देवि ! न मां समानविद्यतः परिभवनीयमवगन्तुमर्हसि ।

विद्व०—भोदि पेवस्वामो उरअसंवादं । किं मुहा वेअणदाणेण एदेणं ।
(भवति पश्याम उरअसंपातम् । किं मुघा वेतनदानेनेतेषाम् ।)

देवी—णं कलहप्पिओसि । (ननु कलहप्रियोजसि ।)

विद्व०—मा एव्वं । चण्डि ! अण्णोण्णकलहप्पिआणं मत्तहत्थीणं एक्क-
दरस्सि अणिज्जिदे कुदो उवसमो । (सैवम् । चण्डि ! अन्योन्य-
कलहप्रिययोर्मत्तहस्तिनोरैकतरस्मिन्ननिजिते कुत उपचमः ।)

राजा—ननु स्वाङ्गसौष्ठवातिशयमुभयोर्दृष्टवती भगवती ।

परि०—अथ किम् ।

राजा—तदिदानीमतः परं किमाभ्यां प्रत्याययितव्यम् ।

परि०—तदेव वक्तुकामास्मि ।

श्लिष्टा क्रिया कस्यचिदात्मसंस्था संक्रान्तिरन्यस्य विशेषयुक्ता ।

पस्योभयं साधु स शिक्षकाणां धुरि प्रतिष्ठापयितव्य एव ॥१६॥

विद्व०—सुदं अज्जेहिं भअवदीए वअणं । एसो पिण्डितत्थो उवदेस-
दंसणादो णिण्णओ त्ति । (श्रुतमार्याभ्यां भगवत्या वचनम् । एष-
पिण्डितार्थं उपदेशदर्शनाभिर्णय इति ।)

हर०—परमभिमतं नः ।

गण०—देवि ! एवं स्थितम् ।

देवी—जदा उण भंदमेघा सिस्सा उवदेसं मलिणेन्ति तदा आअरिअस्स
ण दोसो । (यदा पूनर्मन्दमेघा शिष्या उपदेशं मलिनयन्ति तदा आचार्यस्य
न दोषः ।)

राजा—देवि । एवमापठ्यते 'विनेतुरद्रव्यपरिग्रहोऽपि बुद्धिलाघवं प्रकाशयती'-ति ।

देवी०—(धात्मगतम्) कहं दाणि । (गणदासं विलोक्य जनान्तिकम्) अलं अज्जउत्तस्स ऊसाहकारणं मनोरहं पूरिअ । (प्रकाशम्, गणदासं प्रति) विरम गिरस्थम्नादो झारंभादी (कथमिदानीम् । (गणदासं विलोक्य जनान्तिकम्) अलमार्यपुत्रस्य उत्साहकारणं मनोरथं पूरयित्वा । (प्रकाशम्, गणदासं प्रति) विरम निरर्थकादारम्भात् ।)

विदू०—सुट्ठ भोदी भणादि । भो गणदास ! संगीतगदं लम्बिअ सरस्सईए उवाअणमोदआणं खादमाणस्स कि दे भुहणिगगहेण विवादेण । (सुष्टु भवती भणति । भो गणदास ! संगीतपदं सञ्ज्ञा सरस्वत्या उपापनमोदकान् खादतः कि ते मुनिनिरहेण विवादेन ।)

गण०—सत्यम्, श्रयमेवाधो देवोवाक्यस्य । श्रूयतामवसरप्राप्तमिदानीम्-लब्धास्पदोऽस्मोति विवादभीरोस्तितिक्षमाणस्य परेण तित्त्वाम् । यस्यागमः केवलजीविकार्यं तं ज्ञानपथ्यं वणिजं वदन्ति ॥१७॥

देवी—अहरोवणीदा दे सिस्सा । अवरिणिट्टिदस्स उवदेसस्स उण अण्णाअय्यं पआसणं । (अचिरोपनीता ते सिध्या । अपरिनिष्ठितस्योदेशस्य पुनरन्याय्यं प्रकाशनम् ।)

गण०—अत एव मे निर्बन्धः ।

देवी०—तेण हि हुवेवि भवदीए उवदेसं दंसेध । (तेन हि तावपि भगवत्यै उपदेशं दर्शयतम् ।)

परि०—देवि ! नंतन्याय्यम् । सर्वज्ञस्याप्येकाकिनो निर्णयाम्युपगमो दोषाय ।

देवी—(स्वगतम्) मूडे परिव्वाजिए ! मं जाग्गति वि सुत्तं विअ करेसि । (मूडे परिव्राजिके ! मां जाग्रतीमपि सुप्तापिब करोमि ।) (सामूर्यं परावर्तते ।) (राजा देवीं परिव्राजिकार्यं दर्शयति ।)

परि०—अनिमित्तमिन्दुवदने किमत्रभवतः पराङ्मुखी भवसि ।

प्रभवन्त्योऽपि हि भर्तृषु कारणकोपाः कुटुम्बिन्यः ॥१८॥

विदू०—णं सकारणं एव । अत्तणो पक्खो रक्खिदव्वो । (गणदासं विलोक्य ।) दिट्ठिआ कोवव्वाजेण देवीए परित्तादो भवं । सुसि-
विखदो वि सव्वो उवदेसदंसणेण णिण्हादो होदि । (ननु सकार-
णमेव । आत्मनः पक्षो रक्षितव्यः । (गणदासं विलोक्य) दिष्ट्या कोप-
व्याजेन देव्या परित्रातो भवान् । सुशिक्षितोऽपि सर्व उपदेशदर्शनेन
निष्णातो भवति ।)

गण०—देवि ! श्रूयताम् । एवं जनो गृह्णाति । तदिदानीम्—

विवादे दर्शयिष्यामि क्रियासंश्रान्तिमात्मनः ।

यदि मां नानुजानासि परित्यक्तोऽस्म्यहं त्वया ॥१९॥

(इत्यासनादुत्थातुमिच्छति ।)

देवी—(स्वगतम्) का गई । (प्रकाशम् ।) पहवदि आबारिओ सिस्सजणस्स ।
(का गतिः । (प्रकाशम्) प्रभवत्याचार्यः शिष्यजनस्य ।)

गण०—चिरमपदेशशङ्कितोऽस्मि । (राजानभवत्कोप) अनुज्ञातं देव्या ।
तदाज्ञापयतु देवः कस्मिन्नभितयवस्तुनि प्रयोगं दर्शयिष्यामि ।

राजा—यदादिशति भगवती ।

परि०—किमपि देव्या मनसि वर्तते । ततः शङ्कितास्मि ।

देवी—भण वीसद्धं । पहवदि प्पहू अत्तणो परिअणस्स । (भण विलम्बम् ।
प्रभवति प्रभुरात्मनः परिजनस्य ।)

राजा—मम चेति ब्रूहि ।

देवी—भअवदि । भणेदाणोम् । (भगवति ! भणदानीम् ।)

परि०—देव ! शमिष्ठायाः कृतिं चतुष्पदोत्थं 'छलिकं' दुःप्रयोज्यमुदा-
हरन्ति । तत्रैकार्थसंश्रयमुभयोः प्रयोगं पश्यामः । तावता ज्ञायत
एव अत्रभवतोरुपदेशान्तरम् ।

वाचा०—यदाज्ञापयति भगवती ।

विदू०—तेषां हि दुवे वि वग्ना पेक्खाघरे संगीतरक्षणं करिअं तत्तभवदो
दूदं पेसअहं । ग्रहवा मुदङ्गसद्दो एव्व णो उत्थावइस्सदि । (तेन
हि द्वावपि वगौ प्रेक्षागृहे संगीतरचनां कृत्वा तत्रभवतो दूतं प्रेषयत्तम् ।
अथवा मुदङ्गशब्द एव न उत्थापयिष्यति ।)

हर०—तथा । (इत्युत्तिष्ठति ।)

गण०—(घारिणीमवलोकयति ।)

देवी—(गणदासं विलोक्य) विश्रद्धं भोदु । णं विजअव्वभत्तिघणी अहं आअ-
रिअस्स (विजयो भवतु । ननु विजयाम्बुधिनी अहमाचार्यस्य ।)

(आचार्यो प्रस्रियती ।)

परि०—इतस्तावदाचार्यो ।

आचार्यो—(परिवृत्य) इमो स्वः ।

परि०—निर्णयाधिकारे श्रवीमि । सर्वाङ्गसौष्ठवाभिव्यक्तये विगत-
नेपथ्ययोः पात्रयोः प्रवेशोऽस्तु ।

आचार्यो—नेदमात्रयोरुपदेश्यम् ।

(निष्क्रान्तौ ।)

देवी—(राजानमवलोक्य) जइ राजकज्जेमु ईरित्तो उवाअणिउभदा तदो
सोहर्णं भवे । (यदि राजकार्येषु ईदृशो उपायनिपुणता आर्यपुत्रस्य ततः
शोभनं भवेत् ।)

राजा—

अलमन्यथा गृहीत्वा न खलु मनस्विनि मया प्रयुक्तमिदम् ।

प्रायः समानविद्याः परस्पररयशःपुरोभागाः ॥२०॥

(नेपथ्ये मूदङ्गध्वनिः)

(सर्वे कर्णं ददति)

परि०—हन्त । प्रवृत्तं संगीतम् । तथा ह्येषा—

जीमूतस्तनितविशङ्कित्वाभिमयूरै-
रुद्योर्वैरनुरसितस्य पुष्करस्य^१ ।
निह्वादिन्युपहितमध्यमस्वरोत्था
मायूरी मदयति^२ मार्जना मनांसि ॥२१॥

राजा—देवी ! तस्याः सामाजिका भवानः ।

देवी—(स्वगतम्) अहो अविणभो अज्जउत्तस्स । (अहो अविनय आर्य-
पुत्रस्य ।)

(सर्वं उत्तिष्ठन्ति)

विदू०—(अपवार्यं) भो धीरं गच्छ । तत्तभोदी पारिणी विसंवादश्स्सदि ।
(भोः धीरं गच्छ । तत्रभवती पारिणी विसंवादयिष्यति ।)

वैर्यावलम्बिनमपि त्वरयति मां मुरजवाच्चरागो^३ऽयम् ।
अवतरतः सिद्धिपथं शब्दः स्वमनोरथस्येव ॥२२॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥ इति प्रथमोऽङ्कः ॥

१. पुष्करो मूदङ्गभेदः २. मार्जना पुष्करस्वरगतो विशेषः । तत्र मध्यमः
स्वरो नामोर्ध्वनः पुष्करस्वरारोहः, अत एव निह्वादिनीति विशेषणम् । का.
३. नादो—शा.

द्वितीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति संगीतरचनायां कृतायामासनस्थो राजा सत्यस्यः
धारिणी, परिव्राजिका, विभवतश्च परिवारः)

राजा—भगवति अत्रभवतोराचार्ययोः प्रथमं कतरस्योपदेशं ब्रूयामः ।

परि०—ननु समानेऽपि ज्ञानवृद्धभावे वयोवृद्धत्वाद् गणदासः पुरस्कार-
मर्हति ।

राज—तेन हि मौद्गल्य एवमत्रभवतोरावेद्य स्वतियोम्यमणून्यं कुरु ।

कञ्ज०—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रान्तः)

(प्रविश्य)

गण०—देव! शर्मिष्ठासाः कृतिर्लयमध्या चतुष्पदास्ति । तस्यास्तु
'द्वलिकप्रयोगमेकमना; श्रोतुमर्हति देवः ।

राजा—आचार्यं बहुमानादवहितोऽस्मि । (निष्क्रान्तो गणदासः)

राजा—(जनान्तिकम्) वयस्य ।

नेपथ्यपरिगतायाश्चक्षुर्दुर्शनसमुत्सुकं तस्याः ।

संहतुमधोरतया व्यवसितमिव मे तिरस्कारिणीम्^१ ॥१॥

विद्व०—(अपवार्म) उवट्टिदं णअणमहु संणिहिदमक्खिच्चं अ । ता अप्पमत्तो
दाणि पेक्ख । (उपस्थितं गवतमधु सन्निहितमक्षिकं च । तद् अप्रमत्त
इदानीं पश्य ।)

(ततः प्रविशत्याचार्यप्रत्यवेश्यमाणा ज्ञसौष्ठवा मातृविका)

१. चलित—पा., चतुर्ध्वस्तुनः. का.

२. तिरस्कारिणी यमनिका, यवनिका, जवनिका, जमनिका, पर्दा इति यावत् ।
एतेन स्थितमिदं 'कालिदाससमये मञ्चमुखे तिरस्कारिणी भवति स्मेति ।
यवनिकेत्यपशब्दे यवनपदमुत्प्रेक्ष्य यवनानप्रभावमस्मासु श्रीक्यामाणा घन्याः ।
तिरस्करणभावे कर्त्तव्यं स्यादासनस्थादीनां प्रवेशः । इ. २।११ अपि ।

विद्व०—(जनान्तिकम्) पेक्खदु भवं । ण वत्तु से पडिच्छन्दादो परिहीयदि
महुरदा । (पश्यतु भवान् । न खस्वस्याः प्रतिच्छन्दात् परिहीयते
मधुरता ।)

राजा—(अपवार्म) वयस्य!

चित्रगतायामस्यां कान्तिविसम्बादशङ्क मे हृदयम् ।
सम्प्रति शिथिलसमाधि मन्मे येनेवमालिखिता ॥२॥

मग०—वत्से! मुक्तसाध्वसा सत्त्वस्था भव ।

राजा—(बालगतम्) अहो सर्वस्थानात्तवद्यता रूपविशेषस्य । तथाहि—

दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्ति वदनं वाहू नतावंसयोः
संक्षिप्तं निविडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रमृष्टं इव ।
मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावरालाङ्गुली
छन्दो नतयितुर्यथैव मनसि श्लिष्टं तथास्या वपुः ॥३॥

मात०—(उपपानं कृत्वा चतुष्पदवस्तु सापति)

दुल्लहो प्रियो मे तस्मि भव हिवअ गिरामं
अम्हो अपङ्गो मे परिप्फुरइ किं वि वामयो ।
एसो सो चरदिट्ठो कहँ उण उवणइदव्वो
णाह मं पराहीणं तुइ परिगणअ सतिण्हम् ॥४॥

(दुर्लभः प्रियो मे तस्मिन् भव हृदय निराश-
महो अपाङ्गो मे परिस्फुरति किमपि वामः ।
एष स चिरदृष्टः कथं पुनरुपनेतभ्यो
नाथ मां पराधीनां त्वयि परिगणय चतुष्पाम् ॥)

(ततो वयारसमभिगयात्)

विद्व०—(जनान्तिकम्) भो वअस्स । चउप्पदवत्खुअं दुवारीकरिअ तुइ
उवट्ठाविदो अप्पा ततहोदीए । (भो वयस्य ! चतुष्पदवस्तुकं द्वारी-
कृत्य त्वय्युपस्थापित आत्मा तवभवत्या ।)

राजा—सखे! एवमेव ममापि हृदयम् । अनया खलु—

जनमिममनुरक्तं विद्धि नाथेति गेये
 वचनमभिनयन्त्या स्वाङ्गनिर्देशपूर्वम् ।
 प्रणयगतिमदृष्ट्वा धारिणोसंनिकर्षा-
 दहमिव सुकुमारप्राचैनाभ्याजमुक्तः ॥५॥
 (मालविका गीतान्ते निष्क्रमितुमाख्या)

विदू०—भोदि चिट्ट । किवि वो विनुमरिदो कम्मभेदो । तं दाव
 पुच्छिस्सम् । (भवति तिष्ठ । किमपि वो विस्मृतः कर्मभेदः । तं
 तावत् प्रख्यामि ।)

गण०—वत्से । क्षणमात्रं स्थित्वोपदेशविशुद्धा यास्यासि ।
 (मालविका निवृत्य स्थिता)

राजा—(आत्मगतम्) अहो ! सर्वास्ववस्थामु चारुता शोभान्तरं पुष्यति ।
 तथा हि—

वामं संघिस्तिमितवलयं न्यस्य हस्तं नितम्बे
 कृत्वा श्यामाविटपसदृशं त्रस्तमुक्तं द्वितीयम् ।
 पादाङ्गुष्ठालुलितकुसुमे कुट्टिमे पातितार्थं
 नृत्यादस्याः स्थितमतितरां कान्तमृज्वायतार्धम् ॥६॥

देवी—णं गोदमवजणं वि अज्जो हिअए करेदि । (ननु गीतमवचनमप्यार्षो
 हृष्ये करोति ।)

गण०—देवी! मा भवम् । देवप्रत्ययात् संभाव्यते सूक्ष्मदर्शिता गीतमस्य ।
 पश्य—

मन्दोऽप्यमन्दतामेति संसर्गेण विपश्चितः ।
 पञ्चुच्छिरः फलस्येव निकषेणाविलं पयः ॥७॥
 (विदूषकं विलोक्य) तच्छृणुमो वयं विवक्षितमार्यस्य ।

विदू०—(गणदासं विलोक्य) कोसिइ दाव पुच्छ । पच्छा जो मए कम्मभेदो
 दिट्ठो तं भणिस्सं । (कौशिकी तावत् पुच्छ । पश्चाद् यो मया कर्मभेदो
 दृष्टस्तं भणिष्यामि ।)

१. प्रणयः प्रीतिपूर्विका याञ्जा । अत्र प्रेयासं प्रत्यात्मनिवेदनम् ।

गण०—भगवन्ति ! यथादृष्टमभिधीयतां गुणो वा दोषो वेति ।

परि०—यथा दृष्टं सर्वमनवद्यम् । कुतः—

अङ्ग^१ रन्तनिहितवचनैः सूचितः सम्पगर्भः
पादन्धासो^२ लयमनुगतस्तन्मयत्वं रसेषु ।
^३शाखायोनिमृदुरभिनयस्तद्विकल्पानुवृत्ती
भावो भावं नुदति विषयाद्^४ रागबन्धः स एव ॥८॥

गण०—देवः कथं वा मन्यते ।

राजा—वयं स्वपक्षशियिलाभिमानाः संवृत्ताः ।

गण०—अद्य नतंयितास्मि । कुतः—

उपदेशं विदुः शुद्धं सन्तस्तमुपदेशिनः ।
ध्यामायते न युष्मासु यः काञ्चनमिवाग्निषु ॥९॥

देवो—दिट्टिया^५ परिक्खआराहणेण अज्जो वड्ढइ । (दिट्टिया परीसका-
राधनेनार्यो वर्धते ।

गण०—देवीपरिग्रह एव मे वृद्धिहेतुः । (विदूषकं विलोक्य ।) गौतम
वदेदानीं यत् ते मनसि वर्तते ।

विदू०—पढमोवदेसदंसणे पढमं वम्हणस्स पूजा कादव्वा । सा णं वो
विसुमरिदा । (प्रथमोपदेशदर्शने प्रथमं ब्राह्मणस्य पूजा कर्तव्या । सा
ननु वो विस्मृता ।)

परि०—अहो ! प्रयोगाभ्यन्तरः प्रश्नः ।

(सर्वे प्रहसिताः मालविका स्मितं करोति)

राजा—(आत्मगतम्) उपात्तसारश्चक्षुषा मे स्वविषयः । यदनेन—

स्मयमानमायताक्षयाः किञ्चिदभिव्यक्तदशनशोभि मुखम् ।
असमग्रलक्ष्यकेसरमुच्छ्वसदिव पञ्चुर्जं दृष्टम् ॥१०॥

१. 'लयस्ताजवर्ती कातः'—का.

२. 'शाखा तु नृत्तहस्तानां या मानोचितवर्तनी'—का.

३. रागबन्धो रञ्जनत्वयोगः—का. ४. अपरिक्खदा० का. नि. च.

गण०—महाब्राह्मण न खलु प्रथमं नेपथ्यदर्शनमिदम् । अन्यथा कथं त्वां
दक्षिणीयं नार्चयिष्यामः ।

विद्व०—मए णाम सुखघणगज्जिदे अन्तरिक्षे जलपाणं इच्छिदा चाद-
ग्राइदम् । अहवा पण्डितसंतोसपच्चआ णं मुढा जादी । जदि
अत्तहोदीए सोहणं भणिदं तदो इमं से पारितोसिअं पअच्छामि ।
(मया नाम सुखघनगजिते अन्तरिक्षे जलपानमिच्छता चातकायितम् । अथवा
पण्डितसन्तोषप्रत्यया ननु मूढजातिः । यतः अब्रभवत्या शोभनं भणितं तत्र
इदं ते परितोषिकं प्रयच्छामि ।)

(राज्ञो हस्तात् कटकमाकर्षति ।)

देवी—चिट्ट दाव । गुणन्तरं अजाणन्तो किणिमित्तं तुम साहरणं देसि ।
(तिष्ठ तावत् । गुणान्तरमजानम् किनिमित्तं त्वमाभरणं क्यासि ।)

विद्व०—परकेरअंति करिअ । (परकीयमिति कृत्वा ।)

देवी—(आचार्य विलोक्य) अज्जगणदास ! णं दसिदोवदेसा दे सिस्सा ।
आयं गणदास । ननु दक्षितोपदेशा ते शिष्या ।)

गण०—वत्से ! एहि गच्छाव इदानीम् ।

(सहाचार्येण निष्क्रान्ता मालविका ।)

विद्व०—(जनान्तिकम्) एत्तओ मे मदिविहवो भवन्तं सेविदुं । (एतावान्
मे मतिविभवो भवन्तं सेवितुम् ।)

राजा—(जनान्तिकम्) अलमलं परिच्छेदेन । अहं हि—

भाग्यास्तमयमिवाक्ष्णोहूँ दयस्य महोत्सवावसानमिव ।
द्वारपिघानमिव घृतेमंन्ये तस्यास्तिरस्करीणीम् ॥११॥

विद्व०—(जनान्तिकम्) दलिदो विअ आदुरो वेज्जेण ओसदं दीअमाणं
इच्छसि (दरिद्र इवातुरो वीर्येणोषर्षं दीयमानमिच्छसि ।)

(प्रविश्य)

हर०—देव ! भदीयमिदानीं प्रयोगमवलोकयितुं क्रियतां प्रसादः ।

राजा—(आत्मागतम्) प्रवसितो दर्शनार्थः । (वातिष्पमवतम्ब्य प्रकाशम्) ननु पर्युत्सुका एव वयम् ।

हर०—अनुगृहीतोऽस्मि ।

शैता०—अयतु जयतु देवः । उपाखण्डो मध्याह्नः । तथाहि—

पत्रच्छायासु हंसा मुकुलितनयना दीर्घिकापद्मिनीनां
सौघास्यत्यर्थतापाद् बलभिपरिचय-द्वेषिपारावतानि ।
विन्दुक्षेपान् पिपासुः परिसरति शिखी भ्रान्तिमद् वारियन्त्रं
सर्वैरुल्लंः^१ समग्रैस्त्वमिव नृपगुणैर्दीप्यते सप्तसप्तिः ॥१२॥

विदू०—अविहा अविहा । अम्ह्वाणं उण भोअणवेला उचट्टिदा । अत्त-
भवदो उइदवेलादिवकमे चिइच्छा दोसं उदाहरन्ति । (हरदत्तं
विलोक्य) हरदत्त ! किं दाणिं भणसि । (अविधा अविधा । अस्माकं
पुनर्भोजनवेलापस्थिता । अत्रभवत् उचितवेलातिक्रमे चिकित्सका दोषमुदा-
हरन्ति । (हरदत्तं विलोक्य) हरदत्त ! किमिदानीं भणसि ।)

हर०—अस्ति वचनस्यान्यस्यावकाशोऽत्र ?

राजा—तेन हि त्वदीयमुपदेशं श्वो वयं द्रक्ष्यामः । विरमतु भवान् ।

हर०—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रान्तः)

देवो—णिक्वठ्ठेट्टु अज्जउत्तो मज्जणविहिम् (निर्वर्तयतु आर्यपुत्रो मज्जन-
विधिम् ।)

विदू०—भोदि विसेसेण पाणभोअणं तुवरावेहि । (भयति विसेसेण पाण-
भोजनं त्वरय ।)

परि०—(उत्थाय) स्वस्ति भवते । (सपरिजनया देव्या सह निष्क्रान्ता)

विदू०—भो वअस्स ! ण केवलं खवे सिप्पे वि अदुदीग्गा मालविका ।
(भो वयस्य ! न केवलं ख्ये शिल्पेज्जमद्वितीया मालविका ।)

१. उल्लं: किरणैः ।

राजा—वयस्य !

अव्याजमुन्दरीं तां ^१ललितविधानेन योजयता ।
परिकल्पितो विधात्रा वाणः कामस्य विपदिग्धः ॥१३॥

किं बहुना । सखे ! चिन्तयितव्योऽस्मि ।

विद्व०—भवदा वि अहं । दिढं विपणिकन्दू विज मे उग्ररम्भन्तरं
दज्भइ । (भवताप्यहम् । दृढं विपणिकन्दुरिव ^३मे उदराम्भन्तरं दह्यते ।)

राजा०—एवमेव भवान् मुहूर्दर्थेऽपि त्वरताम् ।

विद्व०—गृहीतदक्षिणोऽस्मि । किं तु मेहावलीणिरुद्धा जोष्ठा विज
पराहीणदंशणा तत्तद्दो मालविद्या । भवं वि सूनापरिसरचरो
विज गिद्धो अमिसलोलुपो भीरुपो अ । ता अथादुरो हविश
कज्जसिद्धि पत्यन्तो मे रोचसि । (गृहीतदक्षिणोऽस्मि । किं तु
मेघावलीनिरुद्धा ज्योःस्नेत्र पराधीनदर्शना तत्रभवती मालविका । भवानपि
सूनापरिसरचर इव मूत्र आमिसलोलुपो भीरुकश्च । तत् अनानुरो भूत्वा
कार्यसिद्धिं शार्चयमानो मे रोचसे ।)

राजा—कथमनानुरो भविष्यामि—

— सर्वान्तःपुरवनिताव्यापारप्रतिनिवृत्तहृदयस्य ।
सा वामलोचना मे स्नेहस्वैकापनोभूता ॥१४॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥ इति द्वितीयोऽङ्कः ॥

१. 'विधानेन स०' च, 'विज्ञानेन स०' का, क. २. कन्दुः कदाही भा.
३. अञ्चन्तादुरो विज. च.

॥ अथ प्रवेशकः ॥

(ततः प्रविशति परिव्राजिकायाः परिचारिका समाहितिका ।)

समा०—आणत्तम्हि २ भवदीए—'समाहिदिए ! देवस्स उवावणत्वं वीअऊरअं गेण्हिअ आअच्छ'त्ति । ता जाव पमदवणपालिअं महुअरिअं अण्णेसामि । (परिक्रम्यावलोक्य) एसा तवणोआसोअं ओलोअन्ती महुअरिआ चिट्ठिदि । ता जाव णं उपसप्पामि । (आअप्तामि ३ भगवत्या—'समाहितिके ! देवस्योपवनत्वं बीअपूरकं गृहीत्वागच्छेति । तद् यावत् प्रमदवनपालिकां मधुरिकामन्विष्यामि । एषा तपनीयाशोकमवलोकयन्ती मधुकरिका तिष्ठति । तद् यावदेतामुपसप्पामि ।)

(ततः प्रविशति मधोक्तव्यापारा उद्यानपालिका ।)

समा०—(उपमृत्य) महुअरिए । अवि सुहो दे उज्जाणव्वावरो : (मधुकरिके ! अपि सुखस्त उद्यानव्यापारः ।)

मधु०—अम्हो समाहिदिआ । सहि सागवं दे । (अहो समाहितिका । सन्धि, स्वागतं ते ।)

समा०—हला भगवदी आणवेदि 'अरित्तपाणिणा अम्हारिसज्जेण तत्तहादी देवो देविक्खदव्वा । ता वीअपूरण सुस्सुसिदुं इच्छामि' त्ति । (सन्धि ! भगवत्याज्ञापयति—'अरित्तपाणिना अस्मादृशजनेन तत्रभवती देवी द्रष्टव्या तद् बीअपूरकेण सुधूपितुमिच्छामि'- इति ।)

मधु०—णं संणिहिदं वीअपूरअं । कहेहि दाव अण्णोण्णसंधरिसिदाणं णट्टाअरिआणं उवदेसं देविखअ कदरो भवदीए पसंसिदो । (मधु संनिहितं बीअपूरकम् । कथय तावदन्योन्यसंधर्षितयोर्नाट्याचार्ययो-रुपदेशं दृष्ट्वा कतरो भगवत्या प्रसंसितः ।)

समा०—दुवे वि किल आगमिणा पओअणिउणा अ । क्खित्तु सिस्साए^३ मालविआए गुणविसेसेण गणदासस्स^४ उवदेशो पसंसिदो ।

१. अस्मत्कृतेनं योजना । 'तृतीयोज्जुः' इति तु सा. नि. क. न.

२. परिव्राजिकाया । ३. सिस्सामुण० का. क. ४. मालविआए. का.

(द्वावपि किलागमिनौ प्रयोगनिपुणौ च । किन्तु शिष्याया मालविकाया गुणविशेषेण गणदासस्योपदेशः प्रसंसितः ।)

मधु०—अहं मालविभ्रागदं कोलीणं कीरिसं सुणीअदि ? (अथ मालविका-
गतं कौलीणं कीदृशं श्रूयते ?)

समा०—वाढं किल तस्सि साहिलासो भट्टा । किन्तु केवलं देवीए धारिणीए
चित्तं रत्नवन्तो अत्तणो पट्टत्तणं दंसेदि । मालविआ वि इमेसु
दिअसेसु अणूहूदमुत्ता विअ मालदीमाला मिलाणा लक्खीअदि ।
अदो अवरं ण जाणे । विसज्जेहि मं । (वाढं किल तस्यां साभि-
लाषो भर्ता । किन्तु केवलं देव्या धारिण्याञ्छित्तं रत्नवत्तमनः प्रभुत्वं
दर्शयति, मालविकाप्येषु विजसेष्वनुभूतमुक्तेव मालतीमाला म्लाना लक्ष्यते ।
अतः परं न जाने । विसृज माम् ।)

मधु०—एदं साहावलम्बिदं बीजपूरकं गेण्ह । (एतच्छाखावत्तम्बितं बीज-
पूरकं गृहाण ।)

समा०—तह । (मात्त्रेण बीजपूरकं गृहीत्वा) हला तुमं वि अदो पेसलदरं
साहुजणसुस्सूसाए फलं पावेहि । (तथा । (मात्त्रेण बीजबीजपूरकं
गृहीत्वा) सखि ! स्वमप्यतः पेशलतरं साधुजननुश्रूषायाः फलं प्राप्नुहि ।)
(प्रस्त्विता)

मधु०—हला समं जेव्व गच्छम्ह । अहं वि इमस्स चिराअमाणकुसुमोग्ग-
मस्स तवणीआसोअस्स दोह्लणिमित्तं देवीए निवेदेमि । (सखि !
सममेव गच्छावः । अहमप्यस्य चिरायमाणकुसुमोद्गमस्य तपनीयाशोकस्य
दोह्वदनिमित्तं देव्यै निवेदयामि ।)

समा०—जुज्जइ । अहिआरो क्खु तुइ । (युज्यते । अधिकारः सन्तु तव ।)

(निष्क्रान्ते)

॥ इति प्रवेशकः ॥

अथ तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति कामयानावस्त्रो राजा विदूषकञ्च ।)

राजा—(आत्मनं विलोक्य)

शरीरं क्षामं स्पादसति दयितालिङ्गनमुखे
भवेत् साक्षं चक्षुःक्षणमपि न सा दृश्यत इति ।
तया सारङ्गाक्ष्या त्वमसि न कदाचिद् विरहितं
प्रसक्ते निर्वाणे हृदय परितापं व्रजसि किम् ॥१॥

विदू०—अलं भवदो घोरं उज्ज्वल परिदेविदेण । दिट्टा मए तत्तहोदीए
मालविआए पिअसही वउलावलिआ । सुणाविदा अ अत्थं वो
भवदा संविट्ठो । (अलं भवतो पीरतामुज्जिस्त्वा परिदेवितेन । दृष्ट
मया तत्रभवत्या मालविकायाः प्रियसखी बकुलावतिका, आपिता चार्यं वो
भवता संविष्टः ।)

राजा—ततः किमुक्तयती ।

विदू०—विष्णावेहि भट्टारकम्—'अणुगहीदम्हि इमिणा णिओएण ।
किदु सा तवस्सिणी देवीए अहिअं रक्खन्तीए णाअरक्खिदो
विअ णिही ण मुहं समासादइदव्वा । तहवि जइस्सं ।' (विज्ञापय
भट्टारकम्—'अनुगृहीतास्म्यनेन नियोगेन । किन्तु सा तपस्विनी
देव्या अधिकं रक्षन्त्या नागरक्षित इव निविर्नं सुलं समासादयितव्या ।
तथापि, यतिष्ये' ।)

राजा—भगवन् संकल्पयोगे । प्रतिबन्धवत्स्वपि विषयेषु अभिनिवेश्य किं
तथा प्रहरसि यथा जनोऽप्यं न कालान्तरक्षमो भवति ।
(सविस्मयम्)

क्व रुजा हृदयप्रमाथिनी क्व च ते विश्वसनीयमायुधम् ।
मृदु तीक्ष्णतरं यदुच्यते तदिदं मन्मथ दृश्यते त्वयि ॥२॥

विदू०—णं भणामि तस्मिन् साहणिज्जे कज्जे किदो मए उवाओववसेओ ।
ता पज्जवत्यावेदु भवं अण्णारणं । (ननु भणामि तस्मिन् साधनीये
कार्ये कृतो मया उपायोपक्षेपः । तत् पर्यवस्थापयतु भवानात्मानम् ।

राजा—अथेमं दिवसशेषम् उचितव्यापारविमुखेन चेतसा क्व नु खलु
यापयामि ।

विदू०—अज्ज एव्व पढमादारमुहधाणि रत्तकुरववाणि उवाअणं पेसिअ
णववसन्तावदारव्वदेसेण इरावदोए णिउणिआमुहेण पत्थिदो
भवं—'इच्छामि अज्जत्तेण सह दोलाहिरोहणं अणुहविदु'त्ति ।
भवदा वि से पडिण्णादं । ता पमदवणं एव्व गच्छम्ह । (अथैव
प्रथमावतारसुभयानि रत्तकुरवकाणि उपायतं प्रेम्णं गववसन्तावतार-व्यप-
देशेन इरावत्या निपुणिकामुत्तेन प्रापितो भवान्—'इच्छामि आर्यापुत्रेण सह
दोलाधिरोहणमनुभवितुमि'ति । भवताप्यस्यै प्रतिज्ञातम् । तत् प्रमदवनमेव
गच्छावः ।)

राजा—न क्षममिदम् ।

विदू०—कहं विअ । (कथमिव)

राजा—वयस्य निसर्गनिपुणाः स्त्रियः । कथमन्यसंक्रान्तहृदयमुपलाल-
यन्तमपि ते सख्यो न मां लक्षयिष्यति । अतः पश्यामि—

उचितः प्रणयो वरं विहन्तुं
बहवः खण्डनहेतवो हि दृष्टाः ।
उपचारविधिर्मनस्विनीनां
न तु पूर्वान्यधिकोऽपि भावशून्यः ॥३॥—इति ।

विदू०—गारिहृदि भवं अन्तेउरट्टिदं दक्खिण्णं एककपदे पिट्टदो कादुम् ।
(नार्हति भवानन्तःपुरस्थितं दाक्षिण्यमेकपदे पृष्ठतः कर्तुम् ।)

राजा—(विचिन्त्य) तेन हि प्रमदवनमार्गमादेशय ।

विदू०—इदो इदो भवं । (इत् इतो भवान् ।) (उभौ परिक्रामतः ।)

विदू०—णं एवं पमदवणं पवणवलचलाहि पल्लवङ्गुलीहि तुवरेदि विअ
भवन्तं पवेसिट्ठुं । (मन्वेतत् प्रमदवनं पवनवलचलाभिः पल्लवाङ्गुली-
भिस्त्वरयतीव भवन्तं प्रवेष्टुम् ।)

राजा—(स्पर्शं स्पर्शित्वा) अभिजातः खलु वसन्तः । सखे पश्य—

उन्मत्तानां श्वणसुभगैः कूजितैः कोकिलानां
सानूकोशं मनसिजरुजः सहातां पृच्छतैव ।
अङ्गं चतुप्रसवमुरभिर्दक्षिणो मारुतो मे
सान्द्रस्पर्शः करतल इव व्याप्तो माघवेन ॥४॥

विदू०—पविस णिव्वुदिलाहाअ । (प्रविश निर्वृत्ताभाय ।)

(उभौ प्रविशतः)

विदू०—अवहाणेण दिट्ठि देहि । एदं वञ्चु भवन्तं विअ विलोहइदुकामाए
पमदवणलच्छीए जुवदोवेसलज्जावइत्तिअं वसन्तकुसुमणेवत्थं
गहीदं । (अवधानेन दृष्टिं देहि । एतत् क्षणं भवन्तमिव विलोभयितु-
कामया प्रमदवनलदन्त्या युवतिवेषलज्जापयितुर्कं वसन्तकुसुमनेपथ्यं
गृहीतम् ।)

राजा—ननु विस्मयादवलोकयामि—

रक्ताशोकरुचा विशेषितगुणो विम्बाघरालक्तकः
प्रत्याख्यातविशेषकं कुरवकं व्यासावदातारुणम् ।
आक्रान्ता तिलकक्रिया च तिलकैर्लग्नद्विरेफाञ्जनैः
सावज्ञैव मुखप्रसाधनविधौ श्रीर्माघवी योषिताम् ॥५॥

(उभौ माघेनोद्यानयोर्भां निर्वर्णयतः ।)

(ततः प्रविशति पर्युत्सुका मालविका ।)

माल०—अविष्णादहिअअं भट्टारअं अहिलसन्दी अप्पणो वि दाव
लज्जेमि । कुदो विहवो सिण्डिस्स सहीजणस्स इमं वुत्तन्तं
आचक्खिद्धुं । ण जाणे अप्पडिआरगरुअं वेदणं केत्तिअं कालं
मअणो मं णइस्सदि त्ति । आ, कहि खु पत्थिदमिह् ? (इति
स्मृतिगमिनीय) आदिट्ठमिह् देवीए—मालविए मोदमचापलादो
दोलापरिभट्टाए सरुओ मह चलणी । तुमं दाव गदुअ तवणी-
आसोअस्स दोहलं णिवट्ठेहि त्ति । जइ सो पञ्चरत्तवन्तरे
कुसुमं दसेदि तवो अहं अहिलासपूरइत्तअं पसादं दावइस्सं
त्ति । ता जाव णिओअभूमि पढमं गवा होमि दाव अणुपदं

मह चलणालंकारहृत्वाए वडलावलिआए आअन्दव्वं । ता
परिदेवइस्सं ताव वीसद्धं मुहुत्तथं । (अविज्ञातहृदयं भर्तारमभि-
सपन्ती आत्मनोऽपि तावल्लज्जे । कुतो विभवः स्निग्धस्य सखीजनस्य इमं
वृत्तान्तमाख्यातुम् । न जाने अप्रतिकारगुत्कां वेदनीं कियन्तं कालं मदनी
मां नेष्यतीति । आ कुत्र खलु प्रस्थितास्मि । (स्मृतिमभिनीय) आदिष्टास्मि
देव्या—मात्सिके गीतमचापनाद् बोलापरिभ्रष्टायाः सरुजी मम चरणी ।
त्वं तावद् गत्वा तपनीयाशोकस्य दोहदं निर्वर्तयेति । बद्धसौ पञ्चरात्रा-
भ्यन्तरे कुसुमं द्रशयति ततोऽहमभिलाषपूरयितुं प्रसादं दापयिष्यामीति ।
तद् यावन्निवोगभूमिं प्रथमं गता भवामि तावदनुपदं मम चरणालङ्कार-
हस्तया बकुलावलिकया आगन्तव्यम् । तत् परिदेवियं तावद् विस्रब्धं
मुहूर्तकम् ।) (परिक्रमति ।)

विदू०—(दृष्ट्वा) ही ही । वअस्स ! एदं क्वु सीहुपाणुव्वेजिदस्स
मच्छण्डिआ उवणदा । (आश्चर्यमाश्चर्यम् । वयस्य ! एतत् खलु
सीघुपानोद्बैजितस्य मत्स्यण्डिकोपनता ।)

राजा—अये ! किमेतत् ।

विदू०—एसा गादिपरिचिखदवेसा ऊमुअवअणा एआइणी मालविआ
अदूरे वट्टदि (एसा नातिपरिक्कतवेपा उट्टुकवदना एकाकिनी मालविका
अदूरे वर्तते ।)

राजा—(सहर्षम्) कथं मालविका

विदू०—अह इं । (अथ किम् ।)

राजा—शक्यमिदानीं जीवितमवलम्बितुम्—

त्वदुपलभ्य समीपगतां प्रियां हृदयमुच्छ्वसितं मम चिबलवम् ।
तरुवृतां पथिकस्य जलायिनः सरितमारसितादिव सारसात् ॥६॥
अथ क्व तत्रभवती ?

१. मत्स्यन्दिकेति पाठे तु मदं स्पन्दयतीति व्युत्पत्तिः । मत्स्यण्डिका शर्करालु-
गुंढद्रवः । विदेशेषु सांप्रतं प्रसिद्धः मदशामको मत्स्याण्डनिर्मितः प्रशस्ततमः
पानविशेष इति त्वन्ये ।

विदू०—एसा तरुराइमज्जादो णिवकन्ता इदो ज्जेव्व परिवट्टन्ती
दीसइ । (एसा तरुराजिमध्याग्निष्क्रान्ता इत एव परिवर्तमाना दृश्यते ।)

राजा—(विलोक्य सहर्षम्) वयस्य पश्याम्येनाम् ।

विपुलं नितम्बदेशे मध्ये धाम समुन्नतं कुचयोः ।

अत्यायतं नयनयोर्मम जीवितमेतदायाति ॥७॥

सखे ! पूर्वस्मादतिमनोहरावस्थान्तरमुपारूढा तत्रभवती ।
तथा हि—

शरकाण्डपाण्डुगण्डस्थलेयमाभाति परिमिताभरणा ।

माधवपरिणतपत्रा कतिपयकुसुमेव कुन्दलता ॥८॥

विदू०—एसा वि भवं विअ मज्जणव्वाहिणा परामिट्ठा भविस्सदि ।
(एसापि भवानिव मदनव्याधिना परामृष्टा भविष्यति ।)

राजा—सोहादंमेवं पश्यति ।

मात०—अयं सो ललितसुउमालदोह्लापेक्खी अग्निहोदकुसुमणेवत्थो
उक्कण्ठिदाए मह् अणुकरेदि असोओ । जाव एदस्स पच्छा-
असीदले सिलापट्टए णिसण्णा अप्पाणं विणोदेमि । (अयं स
ललितसुकुमारदोह्लापेक्खी अग्नीहोतकुसुमनेपथ्यः उत्कण्ठिताया मम अनु-
करोत्यशोकः । यावदस्य प्रच्छायशीतले शिलापट्टके निपण्णा आत्मानं
विनोदयामि ।)

विदू०—सुदं भवदा उक्कण्ठिदमिह् ति उत्तहोदो मन्तेदि । (श्रुतं भवता
उत्कण्ठितास्मीति तत्रभवती मन्त्रयति ।)

राजा—नैतावता भवन्तं प्रसन्नतकं मन्ये । कुतः—

बोढा कुरवकरजसां किसलयपुटभेदसीकरानुगतः ।

अनिमित्तोत्कण्ठामपि जनयति मनसो मलयवातः ॥९॥

(मालविकोपविष्टा ।)

राजा—सखे ! इतस्तावदावां सतान्तरितौ भवावः ।

१. उत्कण्ठामनिमित्तामिति तु युज्येत ।

विदू०—इरावदि विअ अदूरे पेवस्वामि । (इरावतीमिवादूरे प्रेक्षे ।)

राजा—नहि कमलिनीं दृष्ट्वा ग्राहमवेदाते मतङ्गजः । (विलोकयन् स्थितः ।)

माल०—हिअअ निरखलम्बणादो अविभूमिलंघिणो ते मणोरहादो विरम । किं मं आआसिअ । (हृदय ! निरखलम्बनाद् अतिभूमि-लङ्घिनो मनोरथाद् विरम । किं मामायास्य ?)

(विदूषको राजानं बोधते ।)

राजा—प्रिये ! पश्य वामत्वं स्नेहस्य—

औत्सुक्यहेतुं विदूषोपि न त्वं तत्त्रावबोधकफलो^१ न तर्कः ।

तथापि रम्भोरु करोमि लक्ष्यमात्मानमेषां परिदेवितानाम् ॥१०॥

विदू०—संपदं भवदो णिस्संसधं भविस्सदि । एसा अप्पिदमजणसंदेशा विवित्ते णं वउलावलिआ उवट्टिदा । (सांप्रतं भवतो निःसंशयं भविष्यति । एषा अपित्तमदनसंदेशा विवित्ते ननु बकुलावलिकोपस्थिता ।)

राजा—अपि स्मरेदसावस्मदभ्यर्थेनाम् ।

विदू०—किं दाणि एसा दासीए दुहिदा सुहं गुरुअं संदेशं विसुमरेदि । अहं दाव ण विसुमरेमि । (किमिदानीमेषा दास्या दुहिता तव गुरुकं संदेशं विस्मरति । अहं तावन्न विस्मरामि ।)

(प्रविश्य चरणालङ्कारहस्ता बकुलावलिका)

बकु०—अवि सुहं सहोए । (अपि सुखं सक्त्वाः ।)

माल०—अम्हो वउलावलिआ उवट्टिदा । सहि साअवं दे । उवविस । (अहो बकुलावलिकोपस्थिता । सखि स्वागतं ते । उपविद्य ।)

बकु०—(उपविश्य) हला तुमं दाणि जोस्यदाए णिउत्ता । ता एक्कं दे चलणं उवणेहि आव सालत्तअं सणूउरं अ करेमि । (सखि त्वमिदानीं योग्यतया निपुत्रा । तस्मादेकं ते चरणमुपनय यावत् सालत्तकं सन्पुत्रं च करोमि ।)

माल०—(आत्मगतम्) हिअञ्ज ! अलं सुहिदाए । उवट्टिदो अञ्जं विहवो ।
कहं दाणि अत्ताणं मोचेअं । अहवा एवं एव्व मे मिच्चुमण्डणं
भविस्सदि । (हृदय ! अलं सुखितया । उपस्थितोज्ञं विभवः । कथ-
मिदानीमाल्मानं मोचयेयम् । अथवा एतदेव मे मृत्युमण्डनं भविष्यति ।)

बकु०—किं विचारेसि । ऊमुआ कखु इमस्स तवणीवासोअस्स कुमु-
मोग्गमे देवी । (किं विचारयसि । उत्सुका खल्वस्य तपनीमाशोकस्य
कुमुमोद्गमैत देवी ।)

राजा—कथमशोकदोहृदनिमित्तोऽयमारम्भः ।

विदू०—किं ण कखु जाणासि तुमं । मह कालणादो देवी मं अन्ते
उरणेवच्छ्रेण योजअस्सदि त्ति । (किं नु खलु जानासि त्वम् 'मम
कारणाद् देवी इमामन्तःपुरनेपथ्येन भोजयिष्यती'-ति ।)

माल०—हला मरिसेहि दाव णं । (सखि मयं तावदेनम् ।)

(पादमुपहरति)

बकु०—अइ सरोरअं सि मे । (अपि धरीरमसि मे ।)

(नाट्येन चरणसंस्कारमारभते ।)

राजा—

चरणान्तनिवेशितां प्रियायाः सरसां पश्य वयस्य रागलेखाम् ।
प्रथमामिव पल्लवप्रसूर्ति हरदग्धस्य मनोभवद्रुमस्य ॥११॥

विदू०—चलणाणुखवो तत्तहोदीए अहिआरो उवविखत्तो ।
(चरणानुरूपस्तत्रभवत्या अधिकार उपश्लिप्तः ।)

राजा—सम्यगाह भवान् ।

नवकिसलयरागेणाप्रपादेन बाला
स्फुरितनखरुचा द्वौ हन्तुमहंत्यनेन ।
अकुसुमितमशोकं दोहृदापेक्षया वा
प्रणमितशिरसं वा कान्तमाद्रापरोधम् ॥१२॥

विदू०—पहरिस्सदि तत्तहोदी तुमं अवरद्धम् । (प्रहरिष्यति तत्रभवती
त्वामपराद्धम् ।)

राजा—मूर्ध्ना प्रतिगृह्योतं वचः सिद्धिदशिनो ब्राह्मणस्य ।

(ततः प्रविशति युक्तमवा इरावती चेटी च ।)

इरा०—हृज्जे णिउणिए ! सुणामि बहुसो मदो किल इत्थिआजणस्स विसेसमण्डणं त्ति । अवि सञ्चो एसो लोअवाओ । (चेटि निपुणिके । शृणोमि बहुसो मदः किल स्त्रीजनस्य विशेषमण्डनमिति । अपि सत्य एष लोकेवादः ।)

निपु०—पढमं लोअवाओ एव्व अज्ज सञ्चो संवृत्तो ।

(प्रथमं लोकेवाद एवाद्य सत्यः संवृतः ।)

इरा०—अलं मयि सिणोहेण । कहेहि कुदो दाणि ओगमिदव्वं दोलाघरं पढमं गदो भट्टा ण वेत्ति । (अलं मयि स्नेहेन । कथय कुत इदमो-
वगन्तव्यं दोलागृहं प्रथमं गतो भर्ता न वेत्ति ।)

निपु०—भट्टिणीए अक्षिण्डदादो पणमादो । (भट्टिण्या अक्षिण्डतात् प्रणयात् ।)

इरा०—अलं सेवाए । मज्जत्तवदं परिगाह्णिअ भणाहि । (अलं सेवया ।
मध्यस्वतां परिगृह्य भण ।)

निपु०—वसन्तोस्सव्वाअणलोलुपेण अज्जगोदमेण कहिअं तुवरदु
भट्टिणी त्ति । (वसन्तोस्सवांपायनलोलुपेतायंगौतमेन कथितं त्वरतां
भट्टिनोति ।)

इरा०—(अवस्थासदृशं परिक्रम्य) हृज्जे ! मदेण किलाअमाणं अत्ताण
अज्जउत्तस्स दंसणे हिअअं तुवरेदि । चलणा उ ण मह पसरन्ति ।
(चेटि ! मदेन क्लाम्यमानमात्मानभार्यपुत्रस्य दर्शने हृदयं त्वरयति, चरणौ
पुनर्न मम प्रसरतः ।)

निपु०—णं संपत्ते मह दोलाघरं । (ननु संप्रान्ते स्वो दोलागृहम् ।)

इरा०—णिउणिए ! अज्जउत्तो एत्थ ण दीसदि । (निपुणिके ! आयंपुनोऽव
न वृष्यते ।)

निपु०—णं भट्टिणीए ओलोअदु । परिहासणिमित्तं कहि वि अदिट्ठेण
भत्तुणा होअव्वं । अम्हे वि पिअंगुलदापरिक्खित्तं असोअसि-
लाभट्टअं पविसानो । (ननु भट्टिन्यवलोकयतु । परिहासनिमित्तं कुशा-

प्यदृष्टेन भर्ता भवितव्यम् । आवामपि प्रियङ्गु-सतापरिक्षिप्तमजोक-
शिलापट्टकं प्रविधावः ।)

इरा०—तह । (तथा)

निपु०—(विलोक्य) आलोअदु भट्टिणी चूदङ्कुरं विचिण्णन्तीणं पिपीलि-
आहिं दंसिदं । (अवलोकयतु भट्टिणी चूताङ्कुरं विचिन्वत्योः
पिपीलिकाभिर्दष्टम् ।)

इरा०—कहं विअ एदं । (कथमिवेदम् ।)

निपु०—एसा असोअपादवच्छाआए मालविआए वउलावलिआ चलणा-
लंकारं णिवट्टेदि । (एषाशोकपादपच्छायायां मालविकाया वकुला-
वलिका चरणालङ्कारं विवन्तयति ।)

इरा०—(शङ्कां स्पष्टित्वा) अभूमो इअं मालविआए ! कहं एत्थ तक्केसि ।
अभूमिरियं मालविकायाः । कथमत्र तर्कयसि ।)

निपु०—तक्केमि दोलापरिअंसिदाए सरुअचलणाए देवीए असोअ-
दोह्लाहिआरे मालविआ णिउत्तेत्ति । अण्णहा कहं देवी सअं
घारिअं णूउरजुअलं परिअणस्स अब्भणुजाणिस्सदि । (तर्क्यामि
दोलापरिभ्रष्टया सरुअचरणया देव्याऽशोकदोहदाधिकारे मालविका
निमुञ्चेत्ति । अन्यथा कथं देवी स्वयं धारितं नूपुरयुगलं परिजनस्याभ्यनु-
ज्ञास्यति ।)

इरा०—महदो वखु से संभावणा । (महतो खल्वस्याः संभावना ।)

निपु०—कि ण अण्णेसोअदि भट्टा । (किं नान्विष्यते भर्ता ।)

इरा०—हला ण मे चलणा अण्णदो पवट्टन्ति । मदो मं विआरेदि ।
आसंकिदस्स दाव अन्त गमिस्सं । (मालविकां निर्वर्ण्यं । निरूप्यात्म-
गतम् ।) ठाणे वखु कादरं मे हिअअं । (सखि ! न मे चरणान्वयतः
प्रवर्तते । मदो मां विकारयति । आयाङ्कितस्य तावदन्तं गमिष्यामि ।
(मालविकां निर्वर्ण्यं निरूप्यात्मगतम्) स्थाने खलु कातरं मे हृदयम् ।)

वकु०—(मालविकार्यं चरणं दर्शयन्ती) अवि रोअदि दे राअरेहाविण्णासो ।
(अपि रोचते ते रागरेखाविन्यासः ।)

माल०—हला ! अत्तणो चलणं त्ति लज्जेमि णं पर्ससिदुं । केण पसा-
हूणकलाए बहिणीदासि । (सखि ! आत्मनश्चरण इति लज्जे एनं
प्रशंसितुम् । केन प्रसाधनकलायामभिनीतासि ।)

बकु०—एत्थ वल्लु भत्तुणो सोसम्हि । (अत्र वल्लु भर्तुः शिष्यास्मि ।)

विदू०—तुवरेहि दाव णं गुरुदक्षिणाए । (स्वरय तावदेनां गुरुदक्षिणायै ।)

माल०—दिट्ठिआ ण गव्विदासि । (दिष्ट्या न गवितासि ।)

बकु०—उवदेसाणहूवा चलणा लम्भिअ अज्ज दाव गव्विदा भविस्सं ।
(रागं विलोक्यात्मगतम्) हन्त सिद्धो मे दर्पो । (प्रकाशम्) सहि
एवकस्स दे चलणस्स अवसिदो राअणिवखेवो । केवलं मुहमाहदो
लम्भइदव्वो । अहवा पवादं एदं ठाणं । (उपदेशानुत्सो चरणौ
लब्ध्वा अद्य तावद् गविता भविष्यामि । हन्त सिद्धो मे दर्पः । (प्रकाशम्)
सखि एकस्य ते चरणस्यावसितो रागनिक्षेपः । केवलं मुखमाहतो लम्भ-
यितव्यः । अथवा प्रवातमेतत् स्थानम् ।)

राजा—सखे ! पाय—

आद्रालिक्तकमस्याश्चरणं मुलमास्तेन शोषयितुम् ।

प्रतिपन्नः प्रवमततः संप्रति सेवावकाशो मे ॥१३॥

विदू०—कुदो दे अणुसओ । चिरं भवदा एदं कमेण^१ अणुभविदव्वं ।

(कुतस्तेजुषयः । चिरं भवता एतत् क्रमेणानुभवितव्यम् ।)

बकु०—सहि ! अरुणसतपत्तं विअ सोहृदि दे चलणं । सव्वहा भत्तुणो
अंकपरिवट्टिणी होहि । (सखि ! अरुणसतपत्रमिव शोभते ते चरणम् ।
सर्वथा भर्तुरङ्गुपरिवर्तितो भव ।) (इरावती निपुणिकामवेक्षते ।)

राजा—ममेवमाशोः ।

माल०—हला मा अवअणोअं मन्तेहि । (सखि मा अवचनीयं मन्त्रयस्व ।)

बकु०—मन्तइदव्वं एव्व मन्तिदं मए । (मन्त्रयितव्यमेव मन्त्रितं मया ।)

माल०—पिआ वल्लु अहं तव । (प्रिया वल्लवहं तव ।)

वकु०—ण केवलं मह । (न केवलं मम ।)

माल०—कस्स वा अण्णस्स । (कस्य वान्यस्य ।)

वकु०—गुणेषु अहिणिवेसिणो भत्तुणो वि । (गुणेष्वभिनिवेशिनो भर्तुरपि ।)

माल०—अलिअं मत्तेसि । एदं एव्व भइ णत्थि । (अलीकं मन्त्रयसे ।
एतदेव मयि नास्ति ।)

वकु०—सच्चं तुइ णत्थि । अत्तुणो किसेसु सुन्दरपाण्डरेसु दीसइ
अंगेसु । (सत्यं त्वयि नास्ति । भर्तुः कृष्येण सुन्दरपाण्डुरे दृश्यते अङ्गेषु ।)

निपु०—पढमं गणिदं विअ ह्दासए उत्तरं ।
(प्रथमं गणितमिव हृताशाया उत्तरम् ।)

वकु०—अणुराओ अणुराएण परिविखदब्बो त्ति सुअणवअणं पमाणो-
करेहि । (अनुरागोऽनुरागेण परिक्षित्तव्य इति सुजनवचनं प्रमाणीकुरु ।)

माल०—कि अत्तणो अन्देण मत्तेसि (किमात्मनश्छन्देन मन्त्रयसि ।)

वकु०—णहि णहि । भत्तुणो व्खु एदाई पणअमिदुलाई अक्खराई
वत्तन्तरिताई । (नहि नहि । भर्तुः खल्वेतानि प्रणयमृदुसान्वयस्यराणि
वक्त्रान्तरितानि ।)

माल०—हला ! देवीं चन्तिअ ण मे हिअअं विस्ससदि ।
(सखि ! देवीं चिन्तयित्वा न मे हृदयं विभ्रसिति ।)

वकु०—मुद्धे ! भमरसंपादो भविस्सदि त्ति वसन्तावदारसव्वस्सं कि ण
चूदप्पसवो ओदंसिदब्बो । (मुग्धे ! भ्रमरसंपातो भविष्यतीति
वसन्तावतारसर्वस्वं कि न चूलप्रसवोऽवर्तंसित्तव्यः ।)

माल०—तुमं दाव दुज्जादे गच्छत्तस्स सहायिणी होसि ।
(त्वं तावद् दुर्जति गच्छतः सहायिनी भव ।)

वकु०—विमहसुरहो बउलावलिआ व्खु अहं ।
(विमर्दसुरभिर्बकुलावजिका सत्त्वहम् ।)

राजा—साधु वकुलावलि के साधु ।

भावज्ञानानन्तरं प्रस्तुतेन
प्रत्याख्याने दत्तयुक्तोत्तरेण ।
वाक्येनेयं स्थापिता स्वे निदेशे
स्थाने प्राणाः कामिनां हृत्यधीनाः ॥१४॥

इरा०—हञ्जे ! पेक्ख कारिदं एव्व वउलावत्तिआए एदस्सि पदं
मालविआए । (सच्चि ! पश्य कारितमेव वकुलावत्तिकया एतस्मिन् पदं
मालविकायाः ।)

निपु०—भट्टिणि ! अहिआरस्स उइदो उवदेसो । (भट्टिनि ! अधिकारस्यो-
चित उपदेशः ।)

इरा—ठाणे वखु संकिदं मे हिअञ्चं । गहीदत्था अणन्तरं चिन्तइस्सं ।
(स्थाने सन्नु शङ्कितं मे हृदयम् । गृहीतार्या अनन्तरं चिन्तयिष्यामि ।)

वकु०—एसो दुदोओ वि दे णिव्वुत्तपरिकम्मा चलणो । जाव णं सणूउरं
करेमि । (नाट्येन नूपुरयुगलमामुच्य) । हला ! उट्टेहि ।
असोअविआसइत्तञ्चं देवोए णिओओञ्चं अणूचिट्ठु । (एष द्वितीयोऽपि
ते निर्वृत्तपरिकर्मा चरणः । यावदेवं सन्तुपुरं करोमि । (नाट्येन नूपुर-
युगलमामुच्य) हला ! उत्तिष्ठ । असोकविकासमितृषां देव्या नियोगमनुत्तिष्ठ ।)

(उभे उत्तिष्ठतः ।)

इरा०—सुदो देवोए णिओओ । होटु दाणि । (श्रुतो देव्या नियोगः ।
भर्तृत्वदानोम् ।)

वकु०—एसो उवाखुदराओ उअभोअक्खमो पुरदो दे वट्टइ ।
(एष उपाखुदराग उपभोगक्षमः पुरतस्ते वर्तते ।)

माल०—(सहपंम्) किं भट्टा (किं भर्ता ।)

वकु०—(सस्मितम् ।) ण दाव भट्टा । एसो असोअसाहावलम्बी पल्लव-
गुच्छओ । ओदंसेहि णं । (न तावद् भर्ता । एषः अशोकशाखावलम्बी
पल्लवगुच्छः । अवर्तंसपैनम् ।) (मालनिका विषादं नाटयति ।)

विदू०—सुदं भवदा । (श्रुतं भवता ।)

राजा—सखे । पर्याप्तमेतावता कामिनाम्—

अनानुरोत्कण्ठितयोः प्रसिद्धचता
समागमेनापि रतिर्न मां प्रति ।
परस्पर-प्राप्ति-निरागयोर् वरं
शरीरताशोऽपि समानुरागयोः ॥१५॥

(मालविका रचितपल्लवावतंसा पादमशोकाम प्रहिणोति ।)

राजा—वयस्य !

श्रादाय कर्णकिसलयमस्मादियमत्र चरणमर्पयति ।
उभयोः सदृशत्रिनिमयादात्मानं वञ्चितं मन्ये ॥१६॥

बहु०—हला ! गत्वि दे देसो । णिग्गुणो अञ्जं असोओ जइ कुसुमोब्भेद-
मन्थरो भवे जो दे चलणसत्कारं लंभिओ । (सखि ! नास्ति ते
दोषः । निर्गुणोऽयमशोकः, यदि कुसुमोद्भेदमन्थरो भवेत्, यस्ते चरणसत्कारं
लम्बितः ।)

राजा—

अनेन तनुमध्यया मुखरनूपुराराविणा
नवाम्बुरुद्धकोमलेन चरणेन संभावितः ।
प्रशोक यदि सद्य एव मुकुलंनं संपत्स्यसे
वृथा वहसि दोहदं ललितकामिसाधारणम् ॥१७॥

सखे ! वचनानुसरणपूर्वकं प्रवेष्टुमिच्छामि ।

विद्व०—एहि । णं परिहासइस्सं । (एहि एनां परिहासकिष्णामि ।)

(उभौ प्रवेष्टं कुरुतः ।)

निपु०—भट्टिणि भट्टिणि ! भट्टा एत्थं पवितासि ।

(भट्टिणि भट्टिणि ! भर्ताऽत्र प्रविधाति ।)

इरा०—इदं मम पढमं चिन्तिदं हिअएण ।

(एतन्मम प्रथमं चिन्तितं हृदयेन)

विद्व०—(उपेत्य) भोदि जुत्तं णाम अत्तभवदो पिअवजस्सो अञ्जं असोओ
णं वामपादेण ताडिदुं ? (भवति । पुनर्न नाम अत्रभवतः प्रियवयस्योऽ-
यमशोको ननु वामपादेन ताडयितुम् ?)

उभे—(ससंभ्रमम्) अम्हो भट्टा । (अहो भर्ता ।)

विदू०—बउलावलिए । गहीदत्याए तुइ अत्तहोदी ईरिसं अविण्णं
करन्ती कीस षं णिवारिदा । (बकुलावलिके ! गृहीतार्यया त्वपात्र-
भवती ईदृश दशमविनयं कुर्वन्ती कस्मान्न निवारिता ।)

(मालविका भयं रूपयति ।)

निपु०—भट्टिणि पेक्ख । कि पउत्तं अज्जगोदमेण ।

(भट्टिनि ! पश्य । कि प्रवृत्तमार्गगौतमेन ।)

इरा०—कहं कलु बह्वावन्धु अण्णहा जीविस्सदि । (कथं कलु ब्रह्मवन्धुर-
न्यया जीविष्यति ।)

बकु०—अज्ज ! एसा देवीए णिओअं अणुत्तिट्ठिदि । एदास्सि अदिक्कमे
परवदी इअं । पसीददु भट्टा । आर्यं । एषा देव्या नियोगमनुत्तिष्ठति ।
एतस्मिन्नतिक्रमे परवतीयम् । प्रसीदतु भर्ता ।)

(आत्मना सहैनां प्रणिपातयति ।)

राजा—यद्येवमनपराधासि । उत्तिष्ठ भद्रे !

(हस्तेन गृहीत्वैनामुत्थापयति ।)

विदू०—जुज्जइ देवी एत्थ माणइदठ्ठा । (युज्यते देवी अथ मानयितव्या ।)

राजा—(विहस्य)

किसल्लयमूदोबिलासिनि कठिने निहतस्य पादपस्कन्धे ।

चरणस्य न ते वाघा संप्रति वामोरु ! वामस्य ॥१०॥

(मालविका सज्जां नाटयति ।)

इरा०—अहो णवणीदकप्पहिअओ अज्जउत्तो ।

(अहो नवनीतकल्पहृदय आर्यपुत्रः ।)

माल०—बउलावलिए । एहि । अणुत्तिट्ठं अत्तणो णिवोअं देवीए
णिवेदेम्ह । (बकुलावलिके ! एहि । अनुष्ठितमात्मनो नियोगं देव्यं
निवेदयावः ।)

बकु०—विण्णावेहि भट्टारं विसज्जेहि त्ति । (विज्ञापय भर्तारं विसर्जयेति ।)

राजा—भद्रे यास्यसि । मम तावदुत्पन्नावसरमधिकत्वं श्रूयताम् ।

वक्र०—अवहिदा सुणाहि । आणवेदु भट्टा ।
(अवहिता शृणु । आज्ञापयतु भर्ता ।)

राजा—

धृतिपुष्पमयमपि जनो वध्नाति न तादृशं चिरात् प्रभृति ।
स्पर्शामृतेन पूरय दोहदमस्याप्यनन्यरुचिः ॥१६॥

इरा०—(सहसोपसृत्य) पूरेहि पूरेहि । असौओ कुसुमं ण इमेदि । अयं
उण पुष्फदि एव्व । (पूरय पूरय । असोकः कुसुमं न दसंयति । अयं
पुनः पुष्पत्येव ।)

(सर्वे इरावत्तो दृष्ट्वा संभ्रान्ताः ।)

राजा—(अपवर्गं) वयस्य । का प्रतिपत्तिरत्र ।

विदू०—कि अष्णं । जंघावलं एव्व । (किमन्यत् । जङ्घावलमेव ।)

इरा०—वउलावलिण् । तुण् साहु उवक्कन्तं । दाणिं सफलव्भत्थणं
करेहि अज्जउत्तं । (बकुलावलिके ! त्वया साधूपक्रान्तम् । इदानीं
सफलान्मार्गधिनं कुरु आर्यपुत्रम् ।)

उने—पसीददु भट्टिणो । काओ अम्हे भत्तुणो पणअपरिग्गहस्स ।
(प्रसीदतु भट्टिनी । के आवां भर्तुः प्रणयपरिसहस्य ।)

(निष्क्रान्ते ।)

इरा०—अविसस्ससणीआ पुरिसा । अत्तणो वञ्चनावअणं पमाणीकरिअ
आक्खिताए वाहजणगदगहीदचित्ताए विअ हरिणोए एदं ण
विण्णादं मए । (अविस्वसनीयाः पुरुषाः । आत्मनो वञ्चनावचनं
प्रमाणीकृत्याक्षिप्तया व्याघजनगीतगृहीतचित्तयेव हरिष्या एतन्न विज्ञातं
मया ।)

विदू०—(जनान्तिकम्) भो पडिपज्जेहि किपि उत्तरम् । कम्मग्गहीदेण
वि कुम्भीलएण संधिच्छेदे सिक्खिओम्मि त्ति वत्तव्वं होदि ।
(नो प्रतिपद्यस्व किमप्युत्तरम् । कर्मगृहीतेनापि कुम्भीलकेन संधिच्छेदे
सिक्खिताऽस्मीति वक्तव्यं भवति ।)

राजा—सुन्दरि ! न मे मालविकया कश्चिदर्थः मया त्वं चिरयसोति यथाकथंनिदात्मा विनोदितः ।

इरा०—विस्ससणीओसि । ण मए विण्णादं ईरिसं विणोदवुत्तन्तं अज्जउत्तेण उवलद्धं ति । अण्णहा दुक्खभाइणोए एव्वं ण करीअदि । (विस्ससनीयोऽसि । न मया विज्ञातम् ईदृशो विनोदवृत्तान्तः, आर्यपूत्रेणोपलब्ध इति । अन्यथा दुःखभागिन्या एवं न क्रियेत ।)

विदू०—मा दाव असभोदो दक्खिण्णस्य उवरोहं करेहि । समावदिट्ठेण देवोए परिचारिआइत्थिआजणेन संकहावि जइ वारीअदि एत्थं तुमं एव्व पमाणं । (मा तावदवभवतो दाक्षिण्यस्योपरोधं कुरु । समोपदृष्टेन देव्याः परिचारिकास्त्रीजनेन संकथापि यदि वार्यते अत्र स्वमेव प्रमाणम् ।)

इरा०—णं संकहा णाम होदु । किति अत्तारणं आआसइस्सं ।
(ननु संकथा नाम भवतु । किमित्यात्मानमायासयिष्यामि ।)

(रुषा प्रस्रियता)

राजा—(अनुसरन्) प्रसीदतु भवती ।

(इरावती रसनागंधारितचरणा ब्रजत्येव)

राजा—सुन्दरि ! न शोभते प्रणयिनि जने निरपेक्षता ।

इरा०—सठ । अविस्ससणोअहिअओसि । (सठ ! अस्विसनीयहृदयोऽसि ।)

राजा—

सठ इति मयि तावदस्तु ते
परिचयवत्यवधोरणा प्रिये ।
चरणपतितया न चण्डि ! तां
विसृजसि मेखलयापि याचिता ? ॥२०॥

इरा०—इअं पि हृदासा तुमं एव्व अणुसरदि ।

(इयमपि हताशा त्वामेवानुसरति ।)

(इति रसनामादाय राजानं ताडयितुमिच्छति)

राजा—वयस्य ! इयमिरावती

वाष्पासारा हेमकाञ्चीगुणेन
श्रोणीविम्बादप्युपेक्षाच्युतेन ।
चण्डी चण्डं हन्तुमभ्युद्यता यां
विद्युद्दाम्ना मेघराजीव विन्द्यम् ॥२१॥

इरा०—किं मं एव भूयो वि अवरद्धं करेसि ।

(किं मामेव भूयोऽप्यपराधां करोषि ।)

राजा—(सरसनं हस्तमवलम्बयति)

अपराधिनं मयि दण्डं संहरसि किमुद्यतं कुटिलकेषि ।
वर्षयसि विलसितं त्वं दासजनायाश्च कुप्यसि च ॥२२॥
नूनमिदमनुज्ञातम् । (पादयोः पतति)

इरा०—ण वक्षु इमे मालविभ्राचलणा जा द्वे हरिसदाहलं पूरयिस्सन्ति ।

(न खल्विमी मालविकाचरणौ यौ ते हर्षदोहर्षं पूरयिष्यतः ।)

(निष्क्रान्ता सह चेट्या)

विदू०—उट्ठंहि अकिदप्पसादोऽसि । (उत्तिष्ठ । अकृतप्रसादोऽसि ।)

राजा—(उत्थायेरावतीमपश्यन्) तत्कथं गतं प्रिया ।

विदू०—अवस्स । दिट्ठिआ इमस्स अविणअस्स अप्पसण्णा गदा एसा ।
ता वअं सिग्घं अवक्कमाम जाव अंगारओ रासि विअ अणुवकं
परिगमणं ण करेदि । (वयस्य ! दिष्ट्या अनेनाविनयेन अप्रसन्ना गतं पा-
तद् वयं शीघ्रमपक्रमामः गावदङ्गारको रागिमिवानुवकं प्रतिगमनं न
करोति ।)

राजा—अहो मदनस्य वयस्यम् ।

मन्ये प्रियाहृतमनास्तस्याः प्रणिपातलङ्घनं सेवाम् ।
एवं हि प्रणयवती सा शक्यमुपेक्षितुं कुपिता ॥२३॥

(निष्क्रान्तः सह वयस्येन)

॥ इति तृतीयोऽङ्कः ॥

चतुर्थोऽङ्कः

(उत्तः प्रविशति पर्युत्सुको राजा प्रतीहारी च ।)

राजा—(आत्मगतम्)

तामाधित्य श्रुतिपद्यगतामाशया बद्धमूलः
संप्राप्तायां नयनविषयं रुदरागप्रवालः ।
हस्तस्पर्शोर्मकुलित इव व्यक्तरोमोद्गमत्वात्
कुर्यात् कान्तं मनसिजतरुर् मां रसज्ञं फलस्य ॥१॥

(प्रकाशम्) सखे गौतम !

प्रती०—जेदु जेदु भट्टा । असंनिहितो गोदमो ।

(जयतु जयतु भर्ता । असंनिहितो गौतमः ।)

राजा—(आत्मगतम्) आः भालविकावृत्तान्तज्ञानाय मया प्रेषितः ।

विदू०—(प्रविश्य) बड्ढदु भवं । (वर्धतां भवान् ।)

राजा—अयसेने ! जानीहि तावत् इव देवी धारिणी सरुजचरणत्वाद्
विनोद्यत इति ।

प्रती०—जं देव आणिवेदि । (यद् देव आनापयति ।) (निष्क्रान्ता)

राजा—गौतम ! को वृत्तान्तस्तत्रभवत्यास्ते सख्याः ?

विदू०—जो विडालगृहीदाए परहुदिआए ।

(जो विडालगृहीतायाः परभृतिकायाः ।)

राजा—(सविषादम्) कथमिव ?

विदू०—सा वखू तवस्तिणी तए ण पिगलच्छीए सारभाण्डभूधरए
गुहाए विअ णिक्खित्ता । (सा सन्तु तपस्विनी तथा पिङ्गलाद्या
सारभाण्डभूगृहे गुहायामिव निक्षिप्ता ।)

राजा—ननु मत्संपर्कमुपलभ्य ?

विदूः—ग्रह इ । (अथ किम् ।)

राजा—क एवं विमुक्तोऽस्माकम् येन चण्डीकृता देवी ?

विदूः—सुणादु भवं परिव्राजिवाए मे कहिदं । हिओ किल तत्तहोदी इरावदी रुअकन्तचलणं देवि सुहपुच्छिआ आअदा । (शृणोतु भवान् परिव्राजिकया मे कथयतिम् । ह्यः किल तत्रमपती इरावती रुजाक्रान्तचरणां देवीं सुखपुच्छिका वागता ।)

राजा—ततस्ततः ।

विदू०—तदो सा देवीए पुच्छिदा—'कि णु ओलोइदो वल्लहजणो' ति । ताए उत्तं—'मन्दो वा उपचारो जं परिजणे संकंतं वल्लहत्तणं ण जाणीअदि' (ततः सा देव्या पृष्टा—'किन्ववलोकितो वल्लभजनं इति । तयोक्तम्—'मन्दो व उपचारः यत् परिजने संक्रान्तं वल्लभत्वं न ज्ञायते' ।)

राजा—अहो निर्भेदाद् ऋतेऽपि मालविकायामयमुपन्यासः शङ्कयति ।

विदू०—तदो ताए अणुवंधिज्जमाणा सा भवदो अविणअं अंतरेण परिगदत्था किदा देवी । (ततस्तयानुबन्धयमाना सा भवतः अविनय-मन्तरेण परिगतायां कृता देवी ।)

राजा—ग्रहो दीर्घरोपता तत्रभवत्याः । अतः परं कथय ।

विदू०—कि अवरं । मालविआ वउलावलिआ अ पातालवासं णिगल-पदीओ अदिदुसुज्जपादं नागकण्णाआओ विअ अणुहोन्ति । (किमपरम् । मालविका वकुलावलििका च पातालवासं निगडपद्यो अदृष्ट-सूर्यपादं नागकन्थके इवानुभवतः ।)

राजा—कष्टं कष्टम् ।

मधुरस्वरा परमृता भ्रमरो च विबुद्धचूतसङ्गिन्यो ।
कोटरमकालवृष्ट्या प्रबलपुरोवातया गमिते ॥२॥

अप्यत्र कस्यचिदुपक्रमस्य गतिः स्यात् ।

विदू०—कहं भवस्सदि । जं सारभांडयरव्वावारिदा माह्विद्या देवोए
संदिट्टा—‘मह अंगुलीअमुट्ठिअं अदेक्खिअ ण मोत्तव्वा तुए
हृदासा मालविआ वउलावलिआ अ’ ति । (कर्णं भविष्यति,
यत् सारभाण्डगृहव्यापारिता मामविका देव्या संदिष्टा । ममाङ्गुलीयक-
मुद्रिकामदृष्टा न मोक्तव्या त्वया हताशा मालविका वकुलावलिता
चेति ।)

राजा—(निःश्वस्य सपरामर्शम् ।) सखे ! किमत्र कर्तव्यम् ।

विदू०—(विचिन्त्य) अत्थि एत्थ उवाओ । (अस्त्यशोपायः ।)

राजा—क इव ।

विदू०—(सदृष्टिशोभम्) को वि अदिट्ठो सुणिस्सदि । कण्णे दे कहेमि ।
(उपसिन्ध्य कर्णे) एव्वं विअ । (काञ्च्यदृष्ट धोष्यति । कर्णे ते
कपयामि (उपसिन्ध्य) एवमिव ।

(आवेदयति ।)

राजा—(सहर्षम्) सुष्टु । प्रयुज्यतां सिद्धये ।

(प्रविश्य)

प्रति०—देव ! पवादसअणे देवो णिमण्णा रत्तचंदणवारिणा परिअण-
हत्थगदेण चलणेण भअवदीए कहाहि विणोदिज्जमाणा
चिट्ठदि । (देव ! प्रवातशयने देवो निगण्णा रत्तचन्दनधारिणा परिअण-
हस्तगतेन चरणेन भगवत्था कथाभिविनोद्यमाना तिष्ठति ।

राजा०—तस्मादस्मत्प्रवेशयोग्योऽयमवसरः ।

विदू०—भो गच्छदु भवं । अहं वि देवि पेक्खिदुं अरित्तपाणी भविस्सं ।
(भो गच्छतु भवान् । अहमपि देवो द्रष्टुमरिक्तपाणिर्भविष्यामि ।)

राजा—अयसेनायास्तावदस्मद्ग्रहस्यं विदितं कुरु ।

विदू०—तह । (इति कर्णे) एव्वं विअ होदि ।

(तथा । (कर्णे) एवमिव भवति ।)

(आवेद्य निक्रान्तः)

राजा—जयसेने ! प्रवातशयनमार्गमादेशय ।

प्रती०—इदो इदो देवो । (इत इतो देवः)

(सतः प्रविशति शयनस्था देवी परिव्राजिका विभवतश्च परिवारः ।)

देवी—भजवदि ! रमणिज्जं कहावत्यु । तदो तदो ।

(भगवति ! रमणीयं कथावस्तु । ततस्ततः ।)

परि०—(सदृष्टिबोधम्) देवी ! प्रतः परं पुनः कथयिष्यामि । अत्र भवान्
त्रिविधेश्वरः संप्राप्तः ।

धारि०—अम्हो भट्टा (अहो भर्ता ।)

(उत्थानुमिच्छति ।)

राजा—अलमलगुणचारयन्त्रणया—

अनुचितनूपुरविरहं नाहंसि तपनीयपीठिकालम्बि ।

चरणं रुजा परोतं कलभापिणि ! मां च पीडयितुम् ॥३॥

धारि०—जेदु जेदु अज्जउत्तो । (जयतु जयत्वार्थपुत्रः ।)

परि०—विजयतां देवः ।

राजा—(परिव्राजिकां प्रणम्योपविश्य ।) देवि ! अपि सह्या वेदना ।

धारि०—अज्ज अत्थि मे विसेसो । (अद्यास्ति मे विशेषः ।)

(सतः प्रविशति यशोपवीतबद्धाङ्गुष्ठः संभ्रान्तो विद्वपकः ।)

विद्व०—परित्ताअदु परित्ताअदु भवं । सप्येणम्हि इट्ठो ।

(परिनायतां परिव्रामतां भवान् । सर्पेणास्मि दष्टः ।)

(सर्वे विपण्णाः)

राजा—कण्टं कण्टम् । इव भवान् परिभ्रान्तः ।

विद्व०—देवि देवित्तस्सं त्ति आभारपुष्कगहणकारणादो पमदवर्णं
गदोम्हि । (देवीं द्रक्ष्यामीत्याचारपुष्पग्रहणात् प्रमदवर्णं गतोऽस्मि ।)

षारि०—हृद्धी हृद्धी । अहं एष्व बम्हणस्स जीविदसंसअणिमित्तं जादम्हि ।
(हा चिक् ! हा चिक ! अहमेव ब्राह्मणस्य जीवितसंशयनिमित्तं जातास्मि ।)

विदू०—तहि असोअत्थवअकालणादो पसारिदो दक्खिणहत्थो । तदो
कोडरणिग्गदेण सण्णरूवेण कालेण दट्ठोम्हि । णं एदाणि दुवे
दंसणपदाणि । (सस्मिन्नसोकस्तवकारणात् प्रसारितो दक्षिणहस्तः ।
सतः कोटरनिर्गतं सर्पकृपेण कालेन दष्टोऽस्मि । नन्वेते द्वे दंशतपदे ।)

(दंशं दर्शयति)

षारि०—तेन हि दंशच्छेदः पूर्वकर्मति श्रूयते । स तावदस्य क्रियताम्—

छेदो दंशस्य दाहो वा क्षतेर्वा रक्तमोक्षणम् ।

एतानि दष्टमात्राणामायुष्याः प्रतिपत्तयः ॥४॥

राजा—संप्रति विषवैद्यानां कर्म । जयसेने ! ध्रुवसिद्धिः क्षिप्रमानी-
यताम् ।

प्रती०—जं देवो आवेणदि । (यद् देव आज्ञापयति ।) (निष्क्रान्ता)

विदू०—अहो पावेण भिच्चुणा गहोदोम्हि । (अहो पापेन मृत्युना गृहीतोऽस्मि ।)

राजा—मा कातरो भूः । अविषोऽपि कदाचिद् दंशो भवेत् ।

विदू०—कहं ण भाइस्सं । सिमसिमाअन्ति मे अंगाईं ।

(कथं न भेष्यामि, सिमसिमामन्ति मेऽङ्गानि ।)

(विषवेगं रूपयति)

षारि०—हा दंसिदं असुहं विआरेण । अवलम्बय वम्हणं ।

(हा ! दक्षितमधुनं विकारेण । अवलम्बय ब्राह्मणम्)

(परिवाजिका ससंभ्रममवलम्बते ।)

विदू०—(राजानं किलोक्य) भो ! भवदो वाल्लादो वि पिअवअस्सोम्हि । तं
विआरिअ अउत्ताए मे अणणीए अोगअअमं वहेहि । (भोः ! भवतो
वाल्गवपि प्रियवयस्योऽस्मि । तं विचार्य अपुत्रामा मे जनन्या योगक्षेमं वह ।)

राजा—मा भौषीगौतम । स्थिरो भव । अचिरात् त्वां वैद्यञ्चिकित्सिष्यति ।

(प्रविश्य)

जय०—देव ! आणाविदो ध्रुवसिद्धीविष्णावेदि इह एव्व आणीअदु सो गोदमो ति । (देव ! आज्ञापितो ध्रुवसिद्धिविज्ञापयति—इहैवानीयतां स गौतम इति ।)

राजा—तेन हि प्रतिगृहीतमेनं तत्रभवतः सकाशं प्रापय ।

जय०—तहा । (तथा ।)

विदू०—(दिवी विलोभय) भोदि । जीवेअं वा ण वा । जं मए अत्तभवन्तं सेवमाणेण ते अवरद्धं तं मरिसेहि ।

(भवति । जीवेयं वा नवा । यत्नयात्रभवन्तं सेवमानेन तेश्वरद्धं तन्मूष्यस्व ।)

धारि०—दीहाऊ होहि । (दीर्घायुर्भव ।)

(निष्क्रान्तो विदूषकः प्रतीहारो च ।)

राजा—प्रकृतिभीरुस्तपस्वी ध्रुवसिद्धिमपि यथार्थनामानं सिद्धिमन्तं न मन्यते ।

(प्रविश्य)

जय०—जेदु जेदु भट्टा । ध्रुवसिद्धी विष्णावेदि—उदकुंभविहाणेण सप्पमुट्ठिअं किमि कप्पिदवं । तं अण्णेसीअदु ति ।

(जयतु जयतु नर्ता । ध्रुवसिद्धिविज्ञापयति—उदकुम्भविधानेन सर्पमुद्रितं किमपि कल्पयितव्यम् । तदन्विष्यतामिति ।)

धारि०—इदं सप्पमुट्ठिअं अंगुलीअअं । पच्छा मम हत्थे देहि णं ।

(इदं सर्पमुद्रितमङ्गुलीयम् । पश्चान्भम हस्ते दृश्येत् ।)

(अङ्गुलीयकं ददाति)

(प्रतीहारी गृहीत्वा प्रस्थिता)

राजा—जयसेने । कर्मसिद्धावाणु प्रतिपत्तिमानय ।

प्रती०—जं देवो आणवेदि । (यद् देव आज्ञापयति ।)

परि०—यथा मे हृदयमाचष्टे तथा निर्विषो गौतमः ।

राजा—भूयादेवम् ।

(प्रविश्य)

जय०—जेदु देवो भद्रा । निवृत्तविसवंगो गोदमो मुहुत्तेण पकिदित्थो संवुत्तो । (जगतु देवो भर्ता । निवृत्तविषवंगो भीतमो मुहूर्तेन प्रकृतिस्वः संवृत्तः ।)

धारि०—दिट्ठिआ ववणीआदो मुत्तम्हि । (दिष्ट्या वचनीयान्मुक्तास्मि ।)

प्रती०—एसो उण वाहतथो अमच्चो विण्णवेदि—राजकज्जं बहु मन्ति-दब्बं दंसणेण अणुग्गहं इच्छामि त्ति । (एष पुनर्वाहृतकोऽमात्मो विज्ञापयति—राजकार्यं बहु मन्त्रयितव्यम्, दशनेनानुग्रहमिच्छामीति ।)

वारि०—गच्छदु अज्जउत्तो कज्जसिद्धोए ! (गच्छत्वार्थपुत्रः कार्यसिद्धये ।)

राजा—देवि ! आतपाक्रान्तोऽयमुद्देशः । शीतक्रिया चास्या रुजः प्रशस्ता । तदन्यत्र नीयतां शयनम् ।

देवी०—वालिगाओ । अज्जउत्तवध्रणं अणुचिट्ठह ।
(बालिकाः ! आर्यपुत्रवचनमनुतिष्ठत ।)

परि०—तह । (तथा ।) (निष्क्रान्ता देवी परिव्राजिका परिजनञ्च)

राजा—जयसेने ! मां मूडेन पथा प्रमदवनं प्रापय ।

जय०—इदो इदो देवो । (इत इतो देवः ।)

राजा—जयसेने ! तनु समाप्तकाम्यो गीतमः ।

जय०—अहं ई । (अथ किम् ।)

राजा—

इष्टाविगमनिमित्तं प्रयोगमेकान्तसाध्यमपि मत्वा ।
संदिग्धमेव सिद्धी कातरमाशङ्कते हृदयम् ॥५॥

(प्रविश्य)

विदू०—वड्ढदु भवं । सिद्धाणि दे मज्जलकम्माणि ।
(वर्षतां भवान् । सिद्धानि ते मज्जलकर्माणि ।)

राजा—जयसेने ! त्वमपि स्वं नियोगमशून्यं कुरु ।

जय०—जं देवो आणवेदि । (यद्, देव आज्ञापयति ।)

(निष्क्रान्ता)

राजा—गौतम ! क्षुद्रा माधविका । न खलु किञ्चिद् विचारितमनया ।

विद्व०—देवीए अगुलीअमुद्धिअं देविखअ कहं विआरेदि ।

(देव्या अङ्गुलीयकमुद्रां दृष्ट्वा कथं विचारयति ।)

राजा—न खलु मुद्रामधिकृत्य ब्रवीमि । एतयोर्द्वयोः किनिमित्तो मोक्षः ।
किं वा देव्याः परिजनमतिक्रम्य भवान् संदिष्ट इत्येवमनया
प्रष्टव्यम् ।

विद्व०—णं पुच्छिदोमिह ! पुणो मन्दस्स मे तस्सि पच्चूपण्णा मदी ।

(ननु पृष्टोऽस्मि । पुनर्मन्दस्य मे तस्मिन् प्रत्युत्पन्ना मतिः ।)

राजा—कथ्यताम् ।

विद्व०—भणितं मए । देव्वचित्तएहि विण्णाविदो राजा—‘सोवसग्गं
वो णवखत्तं’ । ता अवस्सं सब्बवद्धमोक्खो करीअदु त्ति ।

(भणितं मया । देवचित्तकैविज्ञापितो राजा—‘सोपसर्गं वो नखत्तम्’ ।
तदवश्यं सर्वबन्धमोक्षः क्रियतामिति ।)

राजा—(सहर्षम्) ततस्ततः ।

विद्व०—तं सुणिअ देवीए इरावदीए चित्तं रक्खन्तीए राजा किल
मोएदि त्ति अहं संदिट्ठो त्ति । तदो जुज्जदि त्ति ताए एव्वं
संपादिदो अत्थो । (तच्छ्रुत्वा देव्या इरावत्याञ्चित्तं रक्षन्त्या राजा
किल मोक्षयतीत्यहं संदिष्ट इति । ततो मुष्यत इति तथैवं सम्पादितोऽर्थः ।)

राजा—(विद्वेषकं परिष्वज्य) सखे ! प्रियोऽहं खलु तव ।

नहि बुद्धिगुणेनैव सुहृदामर्थदशंनम् ।

कार्यसिद्धिपथस्त्वन्यः^१ स्नेहेनाप्युपलभ्यते ॥६॥

विद्व०—तुवरदु भवं । समुद्रघरए सहीसहिदं मालविधं ठाविघ्न भवन्तं
पञ्चुगदोम्हि । (स्वस्ता भवान् । समुद्रगृहे सखीसहितां मालविकां
स्थापयित्वा भवन्तं प्रत्युदगतोऽस्मि ।)

राजा—अहमेनां संभावयामि । गच्छापतः ।

विद्व०—एदु भवं । (परिक्रम्य) एदं समुद्रघरं । (एतु भवान् । (परिक्रम्य)
इदं समुद्रगृहम् ।)

राजा—(सागङ्गम्) वयस्य ! एषा कुसुमावचयव्यग्रहस्ता सख्यास्ते
परिचारिका चन्द्रिका संनिकृष्टमागच्छति । इतस्तावदावां
भित्तिगूढौ भवावः ।

विद्व०—अहो ! कुंभीलएहि कामुएहि च परिहरणीया वस्तु चंदिवा ।
(अहो कुम्भीलकैः कामुकैश्च परिहरणीया वस्तु चन्द्रिका ।)
(उभौ मणोरुं कुरुतः ।)

राजा—पौतम ! कथं नु ते सखी मां प्रतिपालयति । एहि । एनां
गवाक्षमाश्रित्य विलोकयावः ।

विद्व०—तह । (तथा ।)

(उभौ विलोकयन्ती तिष्ठतः ।)

(ततः प्रविशति मालविका वकुलाश्लिका च ।)

वकु०—सहि ! पणम भट्टारं । (सखि ! पणम भर्तारम् ।)

माल०—णमो दे । (नमस्ते ।)

राजा—शङ्के मे प्रतिक्रति निर्दिपाति ।

माल०—(सहर्षं द्वारमणलोक्य सविपादम्) हस्ता ! मं विप्ललंभेत्ति ।
(सखि ! मां विप्रलम्भयति ।)

राजा—हर्षविषादाभ्यामत्रभवत्याः प्रीतोऽस्मि—

सूर्योदये भवति या सूर्यास्तमये च पुण्डरीकस्य ।

वदनेन सुवदनायास्ते समवस्ये क्षणादूढे ॥७॥

वकु०—णं एसो चित्तगदो भट्टा । (नन्वेव चित्तगतो भर्ता ।)

उभे—(प्रणिपत्य ।) जेदु भट्टा । (जयतु भर्ता ।)

माल०—हला ! तदा संभमद्विष्टे भट्टिणो रूवे जहा ण त्रितिण्हमिह तहा
अज्जवि मए भाविदो अत्रितिण्हदंसणो भट्टा । (सखि ! तदा
संभ्रमदृष्टे भर्तुं रूपे यथा न त्रितुण्णास्मि तथा अद्यापि मया भावितः
अवितुण्णदर्शनो भर्ता ।)

विदू०—सुदं भवदा । तत्तहोदि—'चित्ते जहा विट्ठो ण तहा विट्ठो भव'त्ति
मन्तेदि । मुहा दाणि मंजूसा विम रअणभंडअं जोव्वणगव्वं
वहेसि । (श्रुतं भवता । तत्रभवती—'चित्रे यथा दृष्टो न तथा दृष्टो
भवानि'-ति मन्त्रयति । मुग्धेयानी मञ्जूषेय रत्नभाष्यं यौवनसर्वं बहसि)

राजा—सखे ! कुतूहलवानपि निसर्गशालीनः स्त्रीजनः । पश्य—

कात्स्म्यन निर्वर्णयितुं च रूप-
मिच्छन्ति तत्पूर्वसमागमानाम् ।
न च प्रियेष्वायतलोचनानां
समग्रवृत्तीनि विलोचनानि ॥८॥

माल०—हला ! का एसा पासपरिउत्तमुहेण भट्टिणा सिणिद्धाए दिट्ठीए
णिज्झाईधदि । (सखि ! कैषा पाश्वरिउत्तमुखेन भर्ता मे स्निग्धया
दृष्ट्या निष्पामते ।)

बकु०—णं इअं पासगदा इरावदी । (नन्वियं पाश्वरगतेरावती ।)

माल०—सहि ! अदक्खिणो विअ भट्टा मे पडिभादि जो सव्वं देवीजणं
उज्जिअ एक्काए मुहे बदलस्खो । (सखि ! अदक्षिण श्व भर्ता मे
प्रतिभाति यः सर्वं देवीजनमुज्जित्वा एकस्या मुखे बदलस्यः ।)

बकु०—(आत्मगतम्) चित्तगदं भट्टारजं परमत्थदो संकप्पिअ असुअदि ।
होदु । कीडिस्सं दाव एदाए । (प्रकाशम्) हला ! भट्टिणो वल्लहा
एसा । (चित्रगतं भर्तारं परमार्यतः संकल्प्यासूयति । भवतु । क्रीडिष्यामि
तावदेतया । सखि ! (प्रकाशम्) भतुर्वल्लभैया ।)

माल०—तदो कि दाणि अत्ताणं आजासइस्सं । (ततः किमिधानीमात्मान-
मायासखिष्यामि ।)

(सामूयं परावर्तते ।)

राजा—सखे ! पश्य ।

ध्रुमङ्गभिन्नतिलकं स्फुरिताधरोष्ठं
सासूयमाननमितः परिवर्तन्त्या ।
कान्तापराधकुपितेष्वनया विनेतुः
संदाशितेव ललिताभिनयस्य शिक्षा ॥६॥

विद्व०—अणुणअसज्जो दाणि होहि । (अनुनयसञ्जः इदानीं भव ।)

मात०—अज्जगोदमो एत्थ एव संसेवदि णं । (आर्गगीतमोऽयं संसेवत
एनाम् ।)

(पुनः स्थानान्तराभिमुखी भवितुमिच्छति ।)

बकु०—(मातृविकां रुद्ध्वा) गच्छ कुविदा दाणि तुमं ।
(न खलु कृपितेदानीं स्वम्)

मात०—अइ चिरं कुविदं एव्व मं मण्णेसि एसो पच्चाणीअदि कोवो ।
(यदि चिरं कृपितामेव मां मन्यसे एष प्रत्यानीयते कोपः ।)

राजा—(उपेत्य)

कुप्यसि कुवलयनयने चित्रापितत्रेष्टया किमेतन्मे ।
ननु तव साक्षादयमहमनन्यसाधारणो दासः ॥१०॥

बकु०—जेदु जेदु भट्टा । (अपतु जगतु भर्ता ।)

मात०—(आत्मगतम्) कहं चित्तगतो भट्टा मए असूइदो ।
(कथं चित्रगतो भर्ता मया असूयितः ।)

(प्रकाशं सत्रीद्वयनमञ्जलिं करोति ।)

(राजा मदनकातर्यं रूपयति ।)

विद्व०—किं भवं उदासीणो विअ दौसइ । (किं भवानुदासीन इव दृश्यते ।)

राजा—अविश्वसनीयत्वात् सख्यास्तव ।

विद्व०—अत्तहोदीए अजं कहं तुई अविस्सासो ।

(अत्रभवत्याम् अयं कथं तव अविश्वासः ।)

राजा—श्रूयताम् ।

पथि नयनयोः स्थित्वा स्थित्वा तिरोभवति क्षणात्
सरति सहसा बाह्वोर्मध्यं गतापि सखी तव ।
मनसिजरुजा क्लिष्टस्यैवं समागममायया
कथमिव सखे विस्मयं स्यादिमां प्रति मे मनः ॥११॥

बकु०—सहि । बहुसो बलु भट्टा विष्पलद्धो । ता तुए अत्ता विस्सस-
णिज्जो करोअदु । (सखि ! बहुशः किल भर्ता विप्रलब्धः । तत्-
त्वयात्मा विश्वसनीयः क्रियताम् ।)

माल०—सहि ! मह उण मन्दभग्गाए सिविणसमाअमो वि भट्टिणो
दुल्लहो आसि । (सखि ! मम पुनर्मन्दभाग्यायाः स्वप्नसमागमोऽपि
भर्तुर्दुर्लभ आसीत् ।)

बकु०—भट्टा । कहेदु से उत्तरं । (भर्ता कथमत्वस्या उत्तरम् ।)

राजा—

उत्तरेण किमात्मैव पञ्चवाणाग्निसाक्षिकम् ।
तव सख्यं मया दत्तो न सेव्यः सेविता रहः ॥१२॥

[बकु०—अणुगहीदमिह । (अनुगृहीतास्मि ।)

विदू०—(परिक्रम्य ससंभ्रमम्) बउलावलिए ! एसो बालासोअस्सस्स
पल्लवाइँ लंघेदि हरिणो । एहि णिवारेम णं । (बकुलावलिके !
एष बालाशोकनुक्षस्प पल्लवानि सङ्घयति हरिणः । एहि, निवारयाम
एनम् ।)

(प्रस्थिता ।)

बकु०—तह । (तथा ।)

राजा—वयस्य ! एवमेवास्मिन् रक्षणक्षणेऽवहितेन त्वया भवितव्यम् ।

विदू०—एव्वं वि गोदमो सन्दिसेअदि । (एवमपि गौतमः सन्दिष्यते ?)

बकु०—(परिक्रम्य) अज्ज गोदम । अहं अप्पभासे चिट्ठामि । तुमं दुवार-
रक्खन्तो हीहि । (भार्यं गौतम ! अहमप्रकाशे तिष्ठामि । त्वं शर-
रक्षको भव ।)

विदू०—जुज्जदि । (गुज्जते ।)

(निष्क्रान्ता बकुलावलिका)

विदू०—इमं दाव फलिहृक्त्वंमं अस्सिदो होमि । (तथा कृत्वा) अहो सुहृप्फरिसदा सिलाविसेसस्स । (इमं तावत् स्फटिकस्तम्भमाश्रितो भवामि । (तथा कृत्वा) अहो सुखस्पर्शांता सिलाविशेषस्य ।) (निद्रायते ।)

(मालविका ससाध्वसा तिष्ठति)

राजा—

विसृज सुन्दरि संगमसाध्वसं
मयि^१ चिरात् प्रभृति प्रणयोन्मुखे ।
परिगृहाण मते सहकारतां
त्वमातिमुक्तलताचरितं मयि ॥१३॥

माल०—देवीए भएण अत्तणो वि पिअं कादुं ण पारेमि ।
(देव्या भयेनात्मनोऽपि प्रियं कर्तुं न पारयामि ।)

राजा—अयि ! न भेतव्यम् ।

माल०—(सोपालम्भम्) ओ ण भाअदि सो मए भट्टिणीदंसणे दिट्ठसामत्थो भट्टा । (सो न विभेति स मया भट्टिणीवर्णने दृष्टसामर्थ्यो भर्ता ।)

राजा—

दाक्षिण्यं नाम विम्बोष्ठि ! नायकानां^२ कुलव्रतम् ।
तन्मे दीर्घाक्षि ! ये प्राणास्ते त्वदाशानिवन्धनाः ॥१४॥

तत् अनुगृह्यतां चिरानुक्तोऽयं जनः । (संक्षेपमुपवनयति ।)

(मालविका नाट्येन परिहरति)

राजा—(आत्मगतम्) रमणीयः खलु नवाङ्गनानां मदतविषयावतारः ।
तथा हीयम्—

हस्तं कम्पवती^३ रुणद्धि रसनाव्यापारलोलाङ्गुलि^४
स्वी हस्तौ नयति स्तनावरणतामालिङ्गचमाना बलात् ।
पातुं पक्षमलनेत्रमुन्तमयतः साचोकरोत्पाननं
व्याजेनाप्यभिलाषपूरणसुखं निर्वर्तयत्येव मे ॥१५॥

१. तव. पा. २. वैम्बालाम् पा. ३. ०यते नि.च. ४. ०सी. नि. च.

(सतः प्रविजितोरावती निपुणिका च)

इरा०—हंजे णिउरिए ! सच्चं तुमं परिगदत्था चंदिवाए । समुद्-
घरजलिदसइदो एवाई अज्जगोदमो दिट्ठो ति । (इज्जे निपुणिके !
सत्थं त्वं परिगतायां चन्द्रिकया । समुद्गृहान्तिन्दशयित एकाकी आर्य-
गौतमो दृष्ट इति ।)

निपु०—अण्णहा कहं भट्टिणीए विण्णावेसि ।
(अन्यथा कथं भट्टिणीं विज्ञापयामि ।)

इरा०—तेण हि तहि एव्व गच्छम्ह संसआदो मुत्तं पिअववस्सं पुच्छिट्ठुं अ ।
(तेन हि तत्रैव गच्छामः । संशयान्मुक्तं प्रियवयस्यं प्रष्टुं च ।)

निपु०—सावसेसं विअ भट्टिणीए वअणं । (सावशेषमिव भट्टिन्या वचनम् ।)

इरा०—अण्णं अ चित्तगदं अज्जउत्तं पसादेट्ठुं ।
(अन्वञ्च चित्रगतगार्पणं प्रसादयितुम् ।)

निपु०—अहं दाणिं कहं णु भट्टा एव्वं अणुणीअदि ।
(अश्वेदानीं कथं नु भर्ता एवमनुमीयते ।)

इरा०—मुद्धे ! जारिसो चित्तगदो णं तारिसो एव्व अण्णसंकंतहिअओ
अज्जउत्तो । केवलं उवआरादिककमं पमज्जिट्ठुं अजं आरंभो ।
(मुग्धे ! गार्पणमित्रगतो मनु तादृश एवान्यसंक्रान्तहृदय आर्षपुत्रः ।
केवलमुपचारातिक्रमं प्रमाजितुमयमारम्भः ।)

निपु०—इदो इदो भट्टिणी । (इत इतो भट्टिनी ।)
(उभे परिक्रामतः ।)

(प्रविश्य)

चेटी—जेट्ठु जेट्ठु भट्टिणी भट्टिणी । देवी भणादि—ण मे मच्छरस्स
एसो कालो । तेण वत्तु बहुमाण वड्ढेट्ठुं वअस्साए सह णिवल-
बधण किदा मालविआ । जइ अणुमण्णासि अज्जउत्तस्स पिअं
कावु तहा करेमि । जं तुहं इच्छिअं तं मे भणाहि ति । (जयतु
जयतु भट्टिनी । भट्टिनि ! देवी भणति—न मे मत्तरस्वीय कालः । तेन
वत्तु बहुमानं वर्धयितुं वयस्यया सह निगदयन्वने कृता मालविका ।
गद्यमुमन्यसे आर्षपुत्रस्य प्रियं कर्तुं तथा करामि । यत्तवेष्टं तन्मे भणोति ।)

इरा०—णाअरिए । विण्णावेहि देवीं—का वधं भट्टिणी णिओजेदुं ।
परिअणणिग्गहेण दंसिदो मइ अणुग्गहो । कस्स वा पसादेण
अअं जणो वड्ढदि'त्ति । (नागरिके ! विजापय देवीम्—'का वधं
भट्टिनी निमोजयितुम् । परिजननिग्रहेण दशितो मय्यनुग्रहः कस्य वा
प्रसादेनार्यं जनो' वर्धत इति ।)

चेटी—तह ! (तथा ।) (निक्रान्ता ।)

निपु०—(परिक्रम्यावलोक्य च) भट्टिणि ! एसो दुवारुद्देशे समुद्घरअस्स
विपणिग्गदो विअ बलीवट्ठो अज्जगोदमो आसोणो एव्वणिट्ठाअदि ।
(भट्टिनि ! एष द्वारोद्देशे समुद्रगृहस्य विपणिगत इव बलीवदः आर्य-
गौतमः, आसोन एव निद्रामते ।)

इरा०—अच्चाहिदं ण वखु सावसेसो विसविआरो हवे ।
(अत्याहितम् । न खलु सावशेषो विपविकारो भवेत् ।)

निपु०—पसण्णमुह्वण्णो दीसइ । अवि अ ध्रुवसिद्धिणा चिइच्छदो त
से असंकणिज्जं पावं । (प्रसन्नमुखवर्णो दृश्यते । अपि च ध्रुवसिद्धिना
चिकित्सितः । तदस्माच्छुनीर्यं पापम् ।)

विदू०—(उत्स्वप्नायते) भोदि मालविए । (भवति मालविके !)

निपु०—सुदं भट्टिणीए । कस्स एसो अत्तणिओअसंपादणे विस्ससणिज्जो
हुदासो । सव्वकालं इदो एव्व सोत्थिवाअणमोदएहि कुन्नि
पूरिअ संपदं मालविअं सिद्धिणावेदि । (श्रुतं भट्टिण्या । कस्यैव
आत्मनियोगसम्पादने विश्वसनीयो हताशः । सर्वकालमित एव स्वस्ति-
वाचनमोदकैः कृशं पूरयित्वा साम्प्रतं मालविकां स्वप्नायते ।)

विदू०—इरावदीं अदिक्कमन्ती होहि । (इरावतीमतिव्रामन्ती भव)

निपु०—एदं अच्चाहिदं । इमं भुअंगभीरुअं वम्हवंधुं इमिणा भुअंग-
कुडिलेण दंडकट्टेण खभतरिदा भाअइस्सं । (एतदत्याहितम् ।
इमं भुअंगभीरं ब्रह्मबन्धुमनेन भुजङ्गकुटिलेन दण्डकाष्ठेन स्तम्भान्तरिता
भीषयिष्यामि ।)

१. अयं जनो मल्लक्षणो भर्ता चेति विनय उपात्मश्लेषः ।

इरा०—अरिहृदि एव्व किदग्घो उवह्वस्स । (अर्हत्येव कृतघ्न उपद्रवस्स ।)
(निपुणिका विद्वेषकस्योपरि दण्डकाष्ठं पातयति ।)

विद्व०—(सहसा प्रबुध्य) अविहा अविहा । भो वअस्स । सप्पो मे उवरि पडिदो । (अविधा अविधा । भो वयस्स ! सर्पो मे उपरि पतितः ।)

राजा—(सहसोपमृत्य) सखे ! न भेतव्यं न भेतव्यम् ।

माल०—(अनुमृत्य) भट्टा । मा दाव सहसा णिक्कम । सप्पो त्ति भणीअदि । (भतः ! मा तावत् सहसा निष्क्रम । सर्प इति भण्यते ।)

इरा०—हद्धी हद्धी । भट्टा इदो एव्व घावदि । (हा भिक् हा भिक् ! भतां इत एव घावति ।)

विद्व०—(सप्रहासम्) कहं दंडकट्टं एदं । अहं उण जाणे जं मए केदईकंट-
एहि डंसं करिअ सप्पस्स उवरि अअसो किदं तं मे फलिदं त्ति ।
(कथं दण्डकाष्ठमेतत् । अहं पुनर्जनि यन्मया केतकीरुष्टकैर्दशं कृत्वा-
सर्पस्योपरि अयतः कृतं तन्मे फलितमिति ।

(प्रविश्य ^१पटाक्षेपेण ।)

बकु०—मा दाव भट्टा पविसदु । इह कुडिलगई सप्पो विअ दोसदि ।
मा तावद् भतां प्रविशतु । इह कुटिलगतिः सर्प इव दृश्यते ।)

इरा०—(स्तम्भान्तरिता राजानं सहसोपेत्य) अवि णिव्विग्घमणोरहो दिवा-
संकेदो मिहुणस्स । (अपि निविष्मनोरयो दिवासङ्केतो मिथुनस्य ।)

(सर्वे इरावतीं दृष्ट्वा संभ्रान्ताः ।)

राजा—प्रिये ! अपूर्वोऽयमुपचारः ।

इरा०—वउलावलिए । दिट्ठिआ दुक्काहिसारविसआ संपुण्णा दे पड्ण्णा ।
(बकुलावलिके ! दिष्टया ^२दूत्याभिसारविषया संपूर्णां ते प्रतिज्ञा ।)

१. सर्वत्रापमेव पाठः । २. दूत्यं दौत्यम्, तेनाभिसारः, स विषयो यस्याम् ।
दुक्काहिआरेति पाठे दूत्याधिकार इतिच्छाया ।

बहु०—पसीदतु भट्टिणी ! कि मए किदं त्ति देवो पुच्छिदव्वो । दव्वुदुरा
वाहरन्ति त्ति कि देवो पुहवीएँ वरिसिदुं विरमदि ।

(प्रसीदतु भट्टिनि ! कि मया कृतमिति देवः प्रष्टव्यः । दर्वुरा व्याहरन्तीति
कि देवः पुषिव्यां वक्तुं विरमति ।)

विद्व०—मा दाव । भोदीए दंसणमत्तेण अत्तभवं पणिवादलंघणं विमु-
मरिदो । तुमं उण अज्जवि पसादं ण रेण्हसि । (मा तावत् ।
भवत्याः दर्शनमात्रेणात्रभवान् प्रणिपातलङ्घनं विस्मृतः । त्वं पुनरद्यापि
प्रसादं न गृह्णासि)

इरा०—कुविदा दाणि अहं कि करिस्सं । (कुपितेदानीमहं कि करिष्यामि ।)

राजा—एवमेतद् 'अस्थाने कोप' इत्यनुपपन्नं त्वयि । तथा हि—

कदा मुखं वरतनु कारणादृते
तवागतं क्षणमपि कोपपात्रताम् ।
अपर्वणि ग्रहकलुषेन्दुमण्डला
विभावरी कथय कथं भविष्यति ॥१६॥

इरा०—अट्टाणे त्ति सुट्ठु वाहरिदं अज्जउत्तेण । अण्णसंकन्तेसु अम्हाणं
भाअहेएसु जह उण कुप्पेअं तदो णं अहं हस्सा भवेअं । (अस्थान
इति सुष्ठु व्याहृतमार्गपुत्रेण । अन्यसंक्रान्तेष्वस्माकं भागधेयेषु यदि पुनः
कुप्पेयम् ततो नन्वहं हास्या भवेयम् ।)

राजा—त्वमग्यथा कल्पयसि । अहं पुनः सत्यमेव कोपस्वानं न
पश्यामि । कुतः—

नाहंति कृतापराधोऽप्युत्सवदिवसेषु परिजतो बन्धुम् ।
इति मोचिते मयैते प्रणिपत्तितुं मामुपगते च ॥१७॥

इरा०—णिउणिए ! गच्छ । देवीं विष्णावेहि-विट्ठोभवदीए पक्खवादो
णं अज्ज त्ति । (निपुणिके ! गच्छ । देवीं विज्ञापय—दृष्टो भवत्याः
पक्षपातो मन्वर्षति ।)

निपु०—तह । (तथा ।)

(निष्क्रान्ता)

विदू०—(आत्मगतम्) अहो अणत्यो संपडिदो । बंधणम्भट्टो गिहकबोदो
विडालिआए आलोए पडिदो । (अहो अनर्थः संपतितः बन्धनभट्टो
गृहकपोतो विडालिकाया आलोके पतितः ।)

निपु०—(प्रविश्यापवायं) भट्टिणी ! जदिच्छादिट्टाए माहविधाए आच-
क्खिदं एव्वं वल्लु एदं णिव्वुत्तं त्ति । (भट्टिनि ! यदृच्छादृष्ट्या माध-
विक्रमाख्यातम्—एवं खल्वेतत्तित्वमिति ।)

(कर्णं कथयति ।)

इरा०—(आत्मगतम्) उववण्णं । सच्चं अअं एत्थ बह्मवंधुणा कियो
पभ्भोओ । (विदूषकं विलोक्य प्रकाशम्) इअं इमस्स कामतन्तसचि-
वस्स णोदी । (उपपन्नम् । सत्यमयमत्र बह्मबन्धुना कृतः प्रयोगः ।
(विदूषकं विलोक्य प्रकाशम्) इयमस्य कामतन्त्रसचिवस्य नीतिः)

विदू०—भोदि ! जदि णोदिगदं एककं वि पक्खरं पडेअ णं मए अत्तभवं
पासिदो हवे ! (सवति ! यदि नीतिगतमेकमप्यक्षरं पठेयं ननु मया
अत्रभवान् पासितो भवेत् ?)

राजा—(आत्मगतम्) कथं नु खल्वस्मात् सङ्कुटादात्मानं मोचयिष्यामि ।

(प्रविश्य)

जम०—देव ! कुमारी वसुलच्छी कंदुअं यणुघावन्दो पिगलवाणरेण
वलीअं तासिदा अंकणिसण्णा देवीए पवादकिसलअं विअ
वेवमाणा ण किवि पकिदि पडिवज्जइ । (देव ! कुमारी वसुलक्ष्मीः
कन्दुकमनुष्यावन्ती पिङ्गलवाणरेण बलवत्वासिता, अङ्कुनिषण्णा देव्याः
प्रवातकिसलयमिव वेवमाना न किञ्चित् प्रकृतिं प्रतिपद्यते)

राजा—कष्टं कष्टम् । कातरो बालभावः ।

इरा०—(सावेगम्) तुवरदु अज्जउत्तो णं समासासिदुं । मा से संतास-
जणिदो विधारो वड्ढदु । (त्वरतामार्यपुत्र एनां समाश्वासयितुम् ।
मास्याः सभासजनितौ विकारो वर्धताम् ।)

१. क. तदो माभति वि विम्हरेअं = तदा शायत्रीमपि विस्मरेयम् नि-९. क.

ख. मए अत्तभवं पेसिदो = मया अत्रभवान् प्रेषितः का.च. नि-४

राजा—अयमेनामहं संज्ञापयामि ।

(सत्वरं परिक्रामति ।)

विद्म—साहु रे पिगलवाणर साहु । परित्तादो तुए सपक्खो ।
(साधु पिङ्गलवानर साधु । परित्तातस्त्वया स्वपलः ।)

(निष्क्रान्तो राजा विद्रुपकञ्च, इरावती निपुणिका प्रतिहारो च ।)

मात०—हला देवि चिन्तिअ वेवदि मे हिअग्रं । ण जाणे अदो वरं कि
वा अणुह्विदञ्चं ह्विस्सदि ति । (सखि ! देवीं चिन्तयित्वा वेपते
हृदयम् । न जाने अतः परं किं वानुभवितव्यं भविष्यतीति ।

(निपथ्ये)

अच्चरिअं अच्चरिअं अपुण्णे एव्व पंचरत्ते दोहलस्स मुउलेहि
संणद्धो तवणीआसोओ । जाव देवोए णिवेदेमि ।

(आश्चर्यमाश्चर्यम् । अपूर्णं एवं पञ्चरात्रे दोहदस्य मुकुलैः संनद्धस्तपनी-
माशोकः । यावद् देव्यै निवेदयामि ।)

(उभौ श्रुत्वा प्रहृष्टे ।)

बकु०—आस्ससिदु सही । सच्चप्पइण्णा देवी ।
(आएवसितु सखी ! सत्यप्रतिज्ञा देवी ।)

मात०—तेण हि प्रमदवणपालिआए पिदुदो होमि ।
(तेन हि प्रमदवनपालिकायाः पृच्छतो भवामि ।)

बकु०—सह । (तथा ।)

(निष्क्रान्ते)

॥ इति चतुर्थोऽङ्कः ॥

॥ अथ प्रवेशकः ॥

(ततः प्रविशत्युद्यानपालिका ।)

उद्या०—उवन्निश्चतो मए किदसक्कारविहिणो तवणोआसोअस्स वेदिआ-
बंघो जाव अणुट्टिदिणिओअं अत्ताणं देवीए णिवेदेनि ।
(परिक्रम्य) अहो देवस्य अणुकंपणीआ मालविजा । तस्सि तह
चंडिआ देवी इमिणा असोअकुसुमवुत्तंतेण पसादसुमुहो हवि-
स्सदि । कहि णु वस्तु देवी हवे । (विलोक्य) अम्हो एसो देवीए
परिअणाअन्तरो किंवि अट्टुमुट्टालच्छिदं मंजूसं गेण्हिअ चदुस्सा-
लादो कुञ्जो सारसिधो णिक्कामदि । पुच्छिसं दाव णं ।
सारसिअ कहि पत्थिदोसि ।

(उपश्लिप्तो मया कृतसत्कारविधिस्तपनीमाशोकस्य वेदिकादन्वः ।
यावदनुष्ठितनियोगमात्मानं देव्यै निवेदयामि । (परिक्रम्य) अहो देवस्य
अनुकम्पनीया मालविका ! तस्यां तथा चण्डी देवी अनेनाशोककुसुम-
वृत्तान्तेन प्रसादसुमुखी भविष्यति । कुत्र नु शलु देवो भवेत् । (विलोक्य)
अहो एष देव्याः परिजनाभ्यन्तरः किमपि अतुमुद्रालाञ्छितां मञ्जूषां
गृहीत्वा चतुशासतः कुञ्जः सारसिको निष्कामति । पूच्छामि तावदेनम् ।
सारसिक ! कुत्र प्रस्थितोऽसि ?)

(ततः प्रविशति यथानिदिष्टहस्तः कुञ्जः ।)

सार०—महुअरिए विज्जाअरिआणं बह्हाणाणं णिच्चदक्खिणा
दादव्वा । तं अज्ज पुरोहिदस्स हत्थं पावइस्सं । (मधुकरिके !
विद्याभरितानां ब्राह्मणानां नित्यदक्षिणा दातव्या । तामथ पुरोहितस्म
हस्तं प्रापयिष्यामि ।)

मधु०—अहं किंणिमित्तं । (अथ किंनिमित्तम् ?)

१. इयमस्माकं पाठयोजना । अत्र पञ्चमोऽङ्कः सा.च. नि-४, नि-९. क.

२. णां मासिई णिक्कादिरूपं पु० का. नि-९. । ०णामाडिका निष्काणि पु०
का नि-४.

सार०—अदप्पहृदि सेणावदो जण्णतुरंगरक्खणे णित्तो भट्टदारओ वसुमित्तो तदप्पहृदि तस्स आउसणित्तं णिककसदसुवण्णपरिमाणं दक्खिणं देवो दक्खिणीएहि परिग्गाहेदि । (मतः प्रभृति सेनापतिर्यजतुरङ्गरक्षणे निमुक्तो भर्तृदारको वसुमित्रः ततः प्रभृति तस्यापु-
नित्तं निष्कसतमुवर्णपरिमाणां दक्षिणां देवो दक्षिणीयैः परिग्रहयति ।)

मधु०—अहं कहिं देवो ? किं वा अणुत्तिहृदि ? (अथ कृत्वा देवो ? किं वानु-
तिष्ठति ?)

सार०—संगलधरे आसणात्वा भविअ विदम्भ-विसजादो भादुणा वीर-
सेणेण पेसिदं लेहं लेहकरेहिं वाइअमाणं सुणादि । (मञ्जलगृहे
आसन्नस्त्वा भूत्वा विदमंविषयाद् भ्रात्रा वीरसेनेन प्रेषितं लेखं लेखकरे-
वांच्यमानं श्रूणोति ।)

मधु०—को उण विदम्भराअवुत्तन्तो सुणीअदि । (कः पुनविदमंराजवृत्तान्तः
श्रूयते ।)

सार०—वसोकिदो क्खु वीरसेणप्पमुहेहिं भत्तुओ विजअदंडेहिं विदम्भ-
णाहो । मोइदो से दाआदो माहवसेणो दूदो । अ तेण महासाराणि
रअणाणि वाहणाणि सिप्पआरिआ-भूइट्टं परिअणं उणाअणो-
करिअ भट्टिणो सआसं पेसिदो त्ति । (वणोक्तः किल वीरसेन-
प्रमुखंभर्तृविजयदण्डैर् विदमंनापः । मोचितोऽस्य दायादो माधवसेनः ।
दूतञ्च तेन महासाराणि स्त्वानि वाहन्ति शिलाकारिकानुसिद्धं परिअत-
मुपायनीकृत्य भर्तुः सकारं प्रेषित इति ।)

मधु०—गच्छ अणुत्तिहृ अत्तणो णिओअं । अहं वि देवि पेक्खिस्सं ।
(गच्छानु तिष्ठ्यात्मनो निगोगम् । अहमपि देवो प्रेक्षिष्ये ।)

(निष्क्रान्ते ।)

॥ इति प्रवेशकः ॥

अथ पञ्चमोऽङ्कः

(ततः प्रविशति प्रतिहारी)

प्रति०—आणत्तम्हि असोअसक्कारवावुदाए देवीए—विण्णावेहि अज्ज-
उत्तम् इच्छम्मि उज्जउत्तेण सह असोअरुक्खस्स पसूणलन्धि
पच्चक्खीकादुं त्ति । ता जाव धम्मासणागवं देवं पडिवालेमि ।
(आज्ञाप्तास्मि अञ्जोअसत्कारव्यापुतया देव्या—विज्ञापय आर्यपुत्रम्-
इच्छामि आर्यपुत्रेण सहाशोकवृजस्य असूनलक्ष्मीं प्रत्यञ्जीकर्तुमिति ।
तद् यावद् धर्मासिनागतं देवं प्रतिपालयामि)

(परिक्रामति ।)

(निपथ्ये वैतालिकौ)

प्रथमः—विजयतां विजयतां देवः । दिष्ट्या दण्डंरेव रिपुशिरासु वर्तते
देवः ।

परभूतकलव्याहरेषु त्वमात्तरतिर्मधुं
नयसि विदिशातीरोद्यानेष्वनङ्ग इवाङ्गवान् ।
विजयकरिणामालानत्वं गतः प्रबलस्य ते
वरद १वरदारोषोवृक्षैः सहावनतो रिपुः ॥१॥

द्वितीयः—

विरचितपदं २ वीरश्रीत्या सूरुपम सूरिभि-
ञ्जरितमुभयोर्मध्येकृत्य स्थितं कथकैशिकान् ।
तव हृतवतो दण्डानीकंविदमंपतेः श्रियं
परिघगुरुभिर्दोर्भविष्णोः प्रसह्य च रुक्मिणीम् ॥२॥

प्रती०—एसो जमसद्दसूइदप्पत्थानो भट्टा इवो एव्व आअच्छदि । अहं
वि दाव इमस्स पमुहादो लोआदो ओसरिअ खम्मन्तरिदा
होमि । (एष जयशब्दसूचितप्रस्थानो भर्ता इत एवागच्छति । अहमपि

१. वरदा नदीविशेषः । २. अत्राद्योः पादयोर्व्यत्यासो युक्तः ।

तावदस्य प्रमुखात्लोकाद्यसूत्य स्तम्भान्तरिता भवामि । (एकान्ते स्थिता ।)

(प्रविश्य सवयस्यो राजा)

राजा— कान्तां विचिन्त्य सुलभेतरसंप्रयोगां
श्रत्वा विदभंपतिमानमितं वल्लभम् ।
घोराभिरातप इवाभिहतं सरोजं
दुःस्त्रायते मम मनः सुखमश्नुते च ॥३॥

विदू०—जह अहं पेक्खामि तह एवकन्तमुहिदो भवं हविस्सदि । (यथाहं
प्रेक्ष्ये तथा एकान्तसुखितो भवान् भविष्यति ।)

राजा—कथमिव ।

विदू०—अज्ज किल देवीए एव्वं पंडितकोसिई भणिदा—भववदि ! जं
तुमं पसाहणगव्वं वहसि तं दंसेहि मालविआए सरीरे विवाह-
णेवत्थं ति । ताए सविसेसालंकिदा मालविआ । तत्तहोदो
कदावि पूरए भवदो वि मनोरहं । (अथ किल देव्या एवं पण्डित-
कौशिकी भणिता—भववती ! यत् त्वं प्रसाधनगर्वं वहसि तद् दर्शय
मालविकायाः शरीरे विवाहनेपथ्यमिति । तथा सविलोपालंकृता मालविका ।
तत्रभवती कदाचित् पूरयेद् भवतींशपि मनोरथम् ।)

राजा—सखे ! मदपेक्षानुवृत्त्या निवृत्तेर्ध्याया^१ वारिण्या पूर्वांचरितैः
संभाव्यत एवंचत ।

प्रति०—(उपगम्य) जेदु जेदु भट्टा । देवी विण्णावेदि—तवणीआसोअस्स
कुसुमसहदंसणेण सह आरम्भो सफलो करीअदु ति । (अथ
अथतु भर्ता । देवी विज्ञापयति—उपनीयाद्योक्तस्य कुसुमसहदशनैः
ममारम्भः सफलः क्रियतामिति ।)

राजा—ननु तत्रैव देवी तिष्ठति ?

प्रति०—अहं ई । जहरिहसंमाणसुहिअं अन्तेउरं विसज्जिअ मालविआ-
पुरोएण अत्तणो परिअणेण सह देवं पडिवालेदि । (अथ किम् ।
यथाहंस्तम्भानसुखितमन्तःपुरं विमृष्य मालविकापुरोगेण आत्पनः परिजनेत
सह देवं प्रतिपालयति ।)

१. ननुप्राप्य अनया नि-४, च.

राजा—(सहर्षं विदूषकं विलोक्य) जयसेने । गच्छाम्यतः ।

प्रति०—एदु एदु देवो । (एत्वेतु देवः ।) (परिज्वामति ।)

विदू०—(विलोक्य) भो वअस्स । किंवि परिवृत्तजोव्वणो विअ वसन्तो पमदवणे लवन्तोअदि । (भो वयस्य । किंचित्परिवृत्तयौवन इव वसन्तः प्रमदवने लक्ष्यते ।)

राजा—यथाह भवान्

अग्रे विकीर्णं-कुरवक-फल-जालकभिद्यमान-सहकारम् ।
परिणामाभिमुखमृतोस्तमुकयति यौवनं चेतः ॥४॥

विदू०—(परिक्रम्य) अहो । अअं सो दिण्णणेवत्थो विअ कुसुमत्थवएहि तवणीआसोओ । ओलोएदु भवं । (अहो । अयं स दत्तनेपथ्य इव कुसुमस्तवकस्तपनीयाशोकः । अवलोकयतु भवान् ।)

राजा—स्थाने ललु प्रसवमन्वरोऽयमभूत् । यदिदानीमनन्यसाधारणीं शोभागुद्वहति । पश्य—

सर्वाशोकतरुणां प्रथमं सूचितवसन्तविभवानाम् ।
निर्वृत्तदोहदेऽस्मिन् संक्रान्तानीव कुसुमानि ॥५॥

विदू०—तह । भो वीसडो होहि अम्हेसु संणिहिदेसु वि धारिणी पास-परिवट्टिणीं मालविअं अणुमण्णेदि । (तथा । भोः विसृज्यो भव । अस्मानु संनिहितेष्वपि धारिणीं पार्श्वपरिवर्तिनीं मालविकामनुन्व्यते ।)

राजा—(सहर्षम्) सखे । पश्य—

मामियमभ्युत्तिष्ठति देवी विनयादनृत्यिता प्रियया ।
विस्मृत^१-हस्त-कमलया नरेन्द्रलक्ष्म्या वसुमतीव ॥६॥

(ततः प्रविशति धारिणी मालविका परिव्राजिका विभवतश्च परिवारः ।)

माल०—(आत्मगतम्) जानामि णिमित्तं कोडुआलंकारस्स । तह वि मे हिअअं विसिणीपत्तगदं विअ सलिलं वेवदि । अवि अ दक्खिणेदरं वि मे णअणं बहुसो फुरदि । (जानामि निमित्तं^२ कौतुकालंकारस्य ।)

१. विस्तृत०.

२. कौतुकं विवाहहस्तसूत्रं कङ्कणनाम्ना प्रतीतम् ।

अथापि मे हृदयं विसिनीषन्नगतमिव सलिलं वेपते । अपि च दक्षिणोत्तर-
मपि मे नयनं बहुशः स्फुरति ।)

विद्व०—भो वज्रस्स ! विवाहृणोवत्थेण सविसेसं क्लु सोहृदि मालविआ ।
(भो धयस्य ! विवाहृतेपथ्येन सविशेषं क्लु शोभते मालविका ।)

राजा—पश्याम्येनाम् । येषा—

अनतिलम्बिदुकूलनिवासिनी
बहुभिराभरणैः प्रतिभाति मे ।
उद्गुण्णैरुदयोन्मुखचन्द्रिका
हतहिमैरिव चैत्रविभावरो ॥७॥

धारि०—(उपेत्य) जेटु जेटु अज्जउत्तो । (जमत्तु जयत्वार्यपुत्रः)

विद्व०—वडडुदु भोदी । (वर्धतां भवती ।)

परि०—विजयतां देवः ।

राजा—भगवति अभिवादये ।

परि०—अभिप्रेतसिद्धिरस्तु ।

धारि०—(सस्मितम्) अज्जउत्त ! एस से अम्हेहि तरुणीजणसहाअस्स
असोओ संकेदधरो कप्पिदो । (आर्यपुत्र ! एष ते अस्माभिस्तरुणीजन-
सहायस्य अशोकः संकेतगृहं कल्पितः ।)

विद्व०—भो आराह्णोसि । (भोः आराधितोऽसि)

राजा—(सब्रौडमशोकमन्वितः परिक्रामन् ।)

नायं देव्या भाजनत्वं न नेयः
सत्काराणामीदृशानामशोकः ।
यः सावजो माषवश्रीनियोगे
पुरुषैः शंसत्यादरं त्वत्प्रयत्ने ॥८॥

विद्व०—भो वीसद्धो भविअ तुमं जोव्वणवदि इमं पेवन्न । (भो विलम्बो
भूत्वा त्वं यौवनतीमिमां पश्य ।)

धारि०—कं ? (काम् ?)

विदू०—भोदि तवणीजासोअस्ती कुसुमसोहम् । (भवति ! तपनीयाशोकस्य कुसुमशोभाम् ।)

(सर्वं उपविशन्ति ।)

राजा—(मालविकां विलोक्य आत्मगतम्) कष्टः खलु संनिधिवियोगः

अहं रथाङ्गनामेव प्रिया सहचरीव मे ।

अननुज्ञातसंपर्का धारिणी रजनीव नौ ॥६॥

(प्रविश्य)

कञ्चु०—विजयतां देवः ! अमात्यो विज्ञापयति—विदर्भविषयोपायने द्वे शिल्पकारिके मार्गपरिश्रमादलघुशरीरे इति पूर्वं न प्रवेशिते । संप्रति देवोपस्थानयोग्ये संवृत्ते । तदाजां देवो दातुमर्हतीति ।

राजा—प्रवेशय ते ।

कञ्चु०—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रम्य ताम्नां सह प्रविश्य) इत इतो भवत्यौ ।

प्रथ०—(जनान्तिकम्) हला मदणिए । अपुब्बं इमं राअउलं^१ पविसस्तीए पसीददि मे हिअअं । (सखि मदनिके ! अपूर्वमिदं राजकुलं प्रविशन्त्याः प्रसीदति मे हृदयम् ।)

द्विती०—जोसिणीए । अत्थि वत्तु लोअप्पवादो आवामि सुहं दुक्खं वा हिअअसमवस्था कहेदि त्ति । (अग्निस्तिके ! अस्ति असु लोकप्रवादः आगामि सुखं दुःखं वा हृदयसमवस्था कथयतीति ।)

प्रथ०—सो सच्चो दाणि होदु । (स सत्य इदानीं भवतु ।)

कञ्चु०—एष देव्या सह देवस्तिष्ठति । उपसर्पतां भवत्यौ ।

(उभे उपसर्पतः)

(मालविका परिव्राजिका च च्छेष्टौ विलोक्य परस्परमवलोकयतः ।)

उभे—(प्रणिपत्य) जेदु जेदु भट्टा । जेदु जेदु भट्टिणी ।

(जयतु जयतु भर्ता । जयतु जयतु भट्टिनी ।)

(उभे राजाज्ञया उपविष्टे ।)

१. राजकुलं राजभवनसंनिवेशः दुर्गमिति यावत् ।

राजा—कस्यां कलायामभिविनीते भवत्यौ ।

उभे—भट्टा ! संगीदए अब्भन्तरे म्हे । (भर्तः ! संगीतके अब्भन्तरे स्वः ।

राजा—देवि ! गृह्यतामनयोरन्यतरा ।

धारि०—मालविए ! इदो पेक्ख । कदरा दे संगीदसहवरिणी रुच्चदि ।
(मालविके । इतः पश्च । कतरा ते संगीतसहवारिणी रोचते ।)

उभे—(मालविकां दृष्ट्वा) अब्भो भट्टदारिआ । जेदु जेदु भट्टदारिआ ।
(अहो भर्तृदारिका । जयतु जयतु भर्तृदारिका ।)

(प्रणम्य तया सह बाष्पं विसृजतः ।) (सर्वे सविस्मयं विलोकयन्ति ।)

राजा—के भवत्यौ ? का वेयम् ?

उभे—भट्टा ! एसा अब्भ्हाणं भट्टारिआ । (भर्तः ! एयास्माकं भर्तृदारिका ।)

राजा—कथमिव ।

उभे—सुणादु भट्टा । जो सो भट्टिणा विजवदण्डेहि विदग्गणाहं वसी-
करिअ वन्धणादो मोइअो कुमारो माहवसेणो णाम तस्स इअं
करागोअसी भइणी मालविआ णाम । (शृणोतु भर्ता ! यः स भर्ता
विजयदण्डैर्विदर्शनाय बलीकृत्य बन्धनान्मोचितः कुमारो माधवसेनो नाम
तस्वैयं कनीयसी भगिनी मालविका नाम ।)

धारि०—कहं राजदारिआ इअं । चन्दणं क्खु मए पादुओवओएण
दूसिदं । (कथम् राजदारिकेयम् । चन्दनं खलु मया पादुकोपयोगेन
द्रुषितम् ।)

राजा—अथ, अत्रभवती, कथमित्यंभूता ?

माल०—(निःश्रम्यात्मगतम्) विहिणिअोएण । (विधिनियोगेन ।)

द्विती०—सुणादु भट्टा । दाआदवसंगदे भट्टदारए माहवसेणे तस्स
अमच्चेण अज्जसुमादिणा अब्भारिसं परिअणं उज्जिअ गूढं
आणीदा एसा । (शृणोतु भर्ता । दायाश्वशंगते भर्तृदारके माधवसेने
तस्यामात्येनार्यसुमतिनास्मादृषं परिजनमुज्जित्वा गूढमानोत्तया ।)

राजा—श्रुतपूर्वं मयंतत् । ततस्ततः ।

द्विती०—भट्टा ! अदो वरं ण आणामि । (भर्तः ! अतः परं न जानामि ।)

परि०—ततः परं मन्दभागिनी कथयिष्यामि ।

उभे—भट्टदारिए । अज्जकोसिईए विअ सरसंजोओ । णं सा एव्व ।
(भर्तृदारिके ! आर्यकौशिक्या इव स्वरसंबोगः ? मनु सैव ।)

मास०—अहं इम् । (अथ किम् ।)

उभे—जदिवेसघारिणी अज्जकोसिई दुक्खेण विभावीअदि । भजवदि !
णमो दे । (यतिवेषाग्निषो आर्यकौशिकी दुःखेन विभाष्यते । भगवति !
नमस्ते ।)

परि०—स्वस्ति भवतीभ्याम् ।

राजा—कथम्, आप्तवर्गोऽयं भगवत्याः ।

परि०—एवमेतत् ।

विद्व०—तेण हि कहेदु भजवदो अत्तहोदोए वुत्तन्तं दाव असेसं ।
(तेन हि कथयतु भगवती अथभवत्या वृत्तान्तं तावदशेषम् ।)

परि०—(सर्वैकल्यम्) तावच्छ्रूयताम् । माधवसेनसचिवं ममाग्रजं
सुमतिमवगच्छ ।

राजा—उपलक्षितः । ततस्ततः ।

परि०—स इमां तथागतञ्चानृकां मया सार्धमपवाह्य भवत्सम्बन्धापेक्षया
पथिकसार्थं विदिशागामिनमनुप्रविष्टः ।

राजा—ततस्ततः ।

परि०—स च अष्टव्यन्तरे निविष्टो गताध्वा वणिग्गणः ।

राजा—ततस्ततः ।

परि०—ततः

सूणीरपट्टपरिणद्धभुजान्तराल-
मापार्णिणलम्बिशिखिबर्हकलापघारि ।
कोदण्डपाणि विनदत्प्रतिरोषकाना-
मापातदुष्प्रसहमाविरभूदनीकम् ॥१०॥
(मासविका भयं रूपयति ।)

विदू०—भोदि ! मा भद्राहि । अदिककन्तं क्वत् तत्तहोदी कहेदि ।
(भवति ! मा विभेहि । अतिकान्तं खलु तवभवती कथयति ।)

राजा—ततस्ततः ।

परि०—ततो मुहूर्तं वद्धायुधास्ते पराङ्मुखीभूताः सार्धंवाहयोद्धार-
स्तस्करैः ।

राजा—हन्त । इतः परं कष्टतरं श्रोतव्यम् ।

परि०—ततः स मत्सोदर्यः

इमां परीप्सुर्दुजति पराभिभवकातराम् ।

भर्तुं प्रियः प्रियैर्भर्तुरानुष्यमसुभिर्गतः ॥११॥

प्रथ०—हा हदो सुमदी । (हा हतः सुमतिः ।)

द्विती०—तदो क्वत् इजं भट्टदारिआए समवत्या संवृत्ता । (ततः खल्वियं
भर्तुंदारिकायाः समवस्था संवृत्ता)

(परिव्राजिका वाष्पं विसृजति ।)

राजा—भगवति ! तनुत्वजामीदृशी लोकयान्ना । न शोच्यस्तत्रभवान्
सफलीकृतभर्तुं पिण्डः । ततस्ततः ।

परि०—ततोऽहं मोहमुपगता यावत् संज्ञां लभे तावदियं दुर्लभदर्शना
संवृत्ता ।

राजा—महत् खलु कृच्छ्रमनुभूतं भगवत्या ।

परि०—ततो भ्रातुः शरीरमग्निसात्कृत्वा पुनर्नवीकृतवंधव्यदुःखया मया
त्वदीयं देशमवतीर्य इमे कापाये गृहीते ।

राजा—युक्तः संज्जनस्यैष पत्न्याः । ततस्ततः ।

परि०—सेयमाटविकेभ्यो वीरसेनं वीरसेनाच्च देवीं गता । देवीगृहे
सन्धप्रवेशया मया चानन्तरं दृष्टेत्पेतदवसानं कथायाः ।

माल०—(आत्मगतम्) किं णु क्वत् संपदं भट्टा भणादि । (किं नु खलु संप्रतं
भर्ता भवति)

राजा—अहो परिभवोपहारिणो विनिपाताः । कुतः—

प्रेष्यभावेन नामेयं देवीशब्दक्षमा सती ।

स्नानीयवस्त्रक्रियया पत्रोर्णं वोपयुज्यते ॥१२॥

धारि०—भवद्वि ! तुए अभिजनवदि मालविश्रं अणाचक्खन्तीए
असंपदं किदं (भवति । त्वया अभिजनवतीं मालविकामनाचक्षणया
असांप्रतं कृतम् ।)

परि०—शास्तं पापम् । केनचित् कारणेन खलु मया नैर्घृण्यमव-
लम्बितम् ।

धारि०—किं विअ तं कारणम् ? (किमिव तत् कारणम् ?)

परि०—इयं पितरि जीवति केनापि देवयात्रागतेन सिद्धादेशकेन साधुना
भत्समक्षं समादिष्टा—आसंवत्सरमात्रमियं प्रेष्यभावमनुभूय
ततः सदृशभर्तृगामिनी भविष्यतीति । तदेवं भाविनमादेशम-
स्यास्त्वत्पादशुभ्रपया परिणमन्तमवेक्ष्य कालप्रतीक्षया मया
साधु कृतमिति पश्यामि ।

राजा—युक्ता प्रतीक्षा ।

कञ्चु०—देव ! कथान्तरेणान्तरितम् । अमात्यो विज्ञापयति—विदभं-
गतमनुष्ठेयमनुष्ठितमभूत्, देवस्य तावदभिप्रायं श्रोतुमिच्छा-
मोति ।

राजा०—मौद्गल्य ! तत्रभवतोर्यज्ञसेनमाधवसेनयोर्द्वैराज्यमिदानीमव-
स्थापयितुकामोऽस्मि ।

तौ पृथग् वरदाकुले शिष्टामुत्तरदक्षिणे ।

नक्तन्दिवं विभज्योभौ शीतोष्णकिरणाविव ॥१३॥

कञ्चु०—देव ! एवममात्यपरिषदे निवेदयामि ।

(राजा अङ्गुल्यानुमन्यते)

(निष्क्रान्तः कञ्चुकी)

प्रथमा—(जनान्तिकम्) भट्टदारिए । दिट्टिआ भट्टिणा भट्टिदारओ अद्धरज्जे पडिट्ठं गमइस्सदि । (भट्टदारिके । दिट्ठ्या भर्त्ता भट्टदारकः अद्धराज्ये गमिष्यते ।)

माल०—एवं दाव इहु मणिदब्धं जं जोविदसंसआदो मुत्तो (एतत् तावद् बहु मन्तव्यम् यज्जोवितसंशयान्मुक्तः ।)

(प्रविश्य)

कञ्चु०—विजयतां देवः ! देव अमात्यो विज्ञापयति—कल्याणी देवस्य बुद्धिः । मन्त्रिपरिषदोऽप्येतदेव दर्शनम् । कुतः—

द्विधा विभक्तां श्रियमुद्वहन्ती
धुरं रथाशवाविव संग्रहीतुः ।
तो स्यास्पतस्ते नृपतेनिदेशे
परस्परोपग्रहनिर्विकारौ ॥१४॥

राजा—तेन हि मन्त्रिपरिषदं ब्रूहि—सेनान्ये वीरसेनाय लेख्यताम् एवं क्रियतामिति ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रम्य सप्राभूतकं लेखं गृहीत्वा पुनः प्रविष्टः ।) अनुष्ठिता प्रभोराजा । अयं देवस्य सेनापतेः पुष्यमित्रस्य सकाशात् सोत्तरीयप्राभूतको लेखः प्राप्तः । प्रत्यक्षी-
करोत्वेनं देवः ।

(राजोत्थाय सप्राभूतकं लेखं सोपचारं गृहीत्वा परिजनामार्षयति ।)

(परिजनो लेखं नाट्येनोद्घाटयति ।)

धारि०—(आत्मगतम्) अम्हो । तदोमुहं एव्व णो हिअवं । सुणस्सं दाव गुरुअणस्स कुसलाणन्तरं वमुमित्तस्स वृत्तन्तं । अदिधोरे वस्सु पुत्तओ सेनावदिणा णित्तो । (अहो ! ततोमुखमेव नो हृदयम् । श्रोष्यामि तावद् गुरुजनस्य कुशलानन्तरं वमुमित्रस्य वृत्तान्तम् । अतिधोरे खलु पुष्यकः सेनापतिना नियुक्तः ।)

राजा—(उपविश्य लेखं शोषचारं गृहीत्वा वाचयति ।) स्वस्ति । यज्ञशरणात् सेनापतिः पुण्यमित्रो वैदिशस्थं पुत्रमायुष्मन्तमग्निमित्रं स्नेहात् परिष्वज्येदमनुदशंयति 'विदितमस्तु, सोऽसौ राजयज्ञदीक्षितेन मया राजपुत्रशतपरिवृतं वसुमित्रं गोप्तारमादिश्य वत्सरोपा- व्रतन्नीयो' निरर्गलस्तुरङ्गो विसृष्टः । स तिव्वोर्दक्षिणरोधसि चरन्नश्वानीकेन यवनेन प्राणितः । ततः उभयोः सेनयोर्महा- नासीत् संमर्दः ।

(देवी विषाहं नाटयति)

राजा—कथमीदृशं संवृत्तम् । (शेषं पुनर्वाचयति)

ततः परान् पराजित्य वसुमित्रेण धन्विना ।

प्रसह्य ह्लियमाणो मे वाजिराजो निविततः ॥१५॥

पारि०—इमिणा आससिद्धं मे हिजअं । (अनेनाश्वस्तं मे हृदयम् ।)

राजा—(शेषं पुनर्वाचयति ।) सोऽहमिदानीमंशुमता सगरपुत्रेणैव प्रत्या- हृताश्वो यक्ष्ये । तदिदानीमकालहीनं विगतरोषचेतसा भवता वधूजनेन सह यज्ञसेवनायागन्तव्यमिति ।

राजा—अनुगृह्यतोऽस्मि ।

रि०—दिष्ट्या पुत्रविजयेन दम्पती वर्धते ।

भर्त्रासि वीरपत्नीनां श्लाघ्यानां स्थ । पिता धुरि ।

वीरसूरित शब्दोऽयं तनयात् त्वामुपस्थितः ॥१६॥

पारि०—अजवदि ! परितुट्टुमिह जं पितरं अणुजादो मे वच्छओ ।
(भगवति ! परितुट्टास्मि यत् पितरमनुजादो मे वत्तकः ।)

राजा—मीदृगल्य ! ननु कलभेन यूथपतेरनुकृतम् ।

कञ्चु०—देव ! अयं कुमारः—

नैतावता वीरविजृम्भितेन
चित्तस्य नो विस्मयमादधाति ।

यस्याप्रवृष्यः प्रभवस्त्वमुच्चं-

रत्नरपां दग्धुरिवोरुजन्मा ॥१७॥

राजा—मौद्गल्य ! यज्ञसेनश्यालमुररीकृत्य मोच्यन्तां सर्वे दम्बनस्थाः ।

कञ्चु०—यदाज्ञापयति देवः ।

(निष्क्रान्तः ।)

धारि०—जयसेने । गच्छ । इरावदपौमुद्ग्राणं अंतेउराणं पुत्तस्त वृत्तन्तं
णिवेदेहि । (जयसेने ! गच्छ । इरावतीप्रमुक्तेन्मोऽन्तःपुरेभ्यः पुत्रस्य
वृत्तान्तं निवेदय ।)

(प्रतीहारी प्रस्थिता ।)

धारि०—एहि दाव । (एहि तावत् ।)

प्रति०—(प्रतिनिवृत्त्य) इज म्हि । (इयमस्मि ।)

धारि०—(जनान्तिकम्) जं मए असोजदोहलगिओए मालविजाए पइण्णादं
तं से अभिजणं च णिवेदिज मह वअणेण इरावदि अणुणेहि—तुए
अहं सच्चादो ण विअभंसिदएवे त्ति । (प्रभमयाशोकदोहदणियोगे
मालविकायै प्रतिज्ञातम् तदस्या अभिजनं च निवेद्य मम वचनेनेरावती-
मनुष्य—त्वया अहं सत्यान्न विभ्रंजयितव्येति ।)

प्रती०—जं देवी आणवेदी । (निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य) भट्टिणी !
पुत्तविजअणिमित्तेण परितोसेण अंतेउराणं आहरणाणं
मंजूसम्हि संवृत्ता । (यद् देवी आज्ञायति । (निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य)
भट्टिनि ! पुत्रविजयनिमित्तेण परितोषेण अन्तःपुराणामावरणानां मञ्जूपास्मि
संवृत्ता ।)

धारि०—एदं कि अच्चरिअं । साहारणो वल्लु ताणं मह अ अअं अब्भु-
दओ । (एतत्किमाश्चर्यम् । साधारणः खलु तासां मम चायमभ्युदयः ।)

प्रती०—(जनान्तिकम्) भट्टिणी ! इरावदी उण विण्णवेदी—सरिसं
देवोए पइवन्तीए । तुह वअणं संकप्पिदं ण जुज्जदि अण्णहा
कादुं त्ति । (भट्टिनि ! इरावती पुनर्विज्ञापयति—सदृशं देव्याः
प्रभवन्त्याः । तव वचनं संकल्पितं न युज्यते अन्यथा कर्तुमिति ।)

धारि०—भगवदी ! तुए अणुमदा इच्छामि अज्जसुमदिणा पढम-
संकप्पिदं मालविअं अज्जउत्तस्स पडिवादेदु । (भगवति ! त्वयानु-
मता इच्छामि आर्यसुमतिना प्रथमसंकल्पितां मालविकामार्यपुत्राय प्रति-
पादयितुम् ।)

परि०—इदानीमपि त्वमेवास्याः प्रभवसि ।

धारि०—(मालविकां हस्ते गृहीत्वा ।) इदं अज्जउत्तो पिअणिवेदणाणुरुवं
पारितोसिअं पडिच्छदु त्ति । (इदमार्यपुत्रः प्रियनिवेदनानुरूपं पारि-
तोपिकं प्रतीच्छत्विति ।)

(राजा श्रीडं नाटयति ।)

धारि०—(सस्मितम्) किं अवधीरेदिअज्जउत्तो । (किम् अवधीर्यत्वार्यपुत्रः ।)

विदू०—भोदि ! एसो लोअव्ववहारो । सव्वो णववरो लज्जादुरो
होदि त्ति । (भवति ! एष लोकव्यवहारः सर्वो नववरो सज्जापुरो
भवतीति ।)

(राजा विदूषकमवेक्षते ।)

विदू०—अहं देवीए एव्व किदण्णअविसेसं दिण्णदेवीसद्दं मालविअं
अत्तभवं पडिग्गहीदुं इच्छदि । (अथ देव्यैव कृतप्रणयविशेषां
दत्तदेवीशब्दां मालविकामश्रनवान् प्रतिग्रहीतुमिच्छति ।)

धारि०—एदाए राअदारिआए अहिज्जणेण एव्व दिण्णो देवीसद्दो किं
पुणरुत्तेण । (एतस्या राजदारिकाया अभिजनेनैव दत्तो देवीशब्दः किं
पुनरुत्तेन ।)

परि०—मा मैवम् ।

अप्याकरसमुत्पन्नो रत्नजातिपुरस्कृतः ।

जातरूपेण कल्याणि ! मणिः संयोगमर्हति ॥१॥

धारि०—(स्मृत्वा) मरिसेदु भगवदी अब्भुदअकहाए उइदं ण लक्खिदं ।
जअसेणे । गच्छ दाव । कोसेअपत्तोण्णजुअलं उवणेहि । (मर्षयतु
भगवती । अभ्युदयकथयोनितं न लजितम् । जयसेने । गच्छ तावत् ।
कौशेयपत्रोर्णयुगलमुपनय ।)

प्रती०—जं देवां आणवेदि । (निष्क्रम्य पवोर्णं गृहीत्वा पुनः प्रविश्य) देवो !
एदम् । (यद् देव्याज्ञापयति । (निष्क्रम्य पवोर्णं गृहीत्वा पुनः प्रविश्य)
देवि ! एतत् ।)

घारि०—(मातृविकामवगुण्ठनवतीं कृत्वा) अज्जउत्तो । दाणि इमं पडिच्छदु ।
(आर्यपुत्र ! इवानोमिमां प्रतीच्छतु ।)

राजा—त्वच्छासनात् प्रवृत्ता एव वयम् । (अपवारं) हन्त प्रतिगृह्येता ।

विद्व०—ग्रहो देवीए अणुऊलदा । (अहो देव्या अनुकूलता ।)

(देवी परिजनमवलोकयति ।)

प्रती०—(मातृविकामुपेत्य ।) जेटु भट्टिणी । (जयतु भट्टिणी ।)

(देवी परिव्राजिकां निरीक्षते ।)

परि०—नैतच्चित्रं त्वयि ।

प्रतिपक्षेणापि पतिं सेवन्ते भर्तृवत्सलाः साध्यः ।

अन्यस्मिन्नापि जलं समुद्रगाः प्रापयन्त्युदधिम् ॥१९॥

(प्रविश्य)

निपु०—जेटु भट्टा । इरावती विष्णावेदि—‘जं उव आरातिक्रमेण तदा
भट्टिणी अवदद्धा तं सअं एव्व भत्तुणो अणुऊलं णाम मए
आअरिदं । संपदं पुण्णजणोरहेण भत्तुणा पसादमत्तेण संभावइ-
दव्वेत्ति । (जयतु भर्ता । इरावती विज्ञापयति—यदुपचारातिक्रमेण
भर्तुं अपराद्धा तत् स्वयमेव भर्तुरनुकूलं नाम मया आचरितम् । साम्प्रतं
पूर्णमनोरथेन भर्ता प्रसाधमानेन संभावयितव्येति ।)

घा०—णिउणिए । अवस्सं से सेविदं अज्जउत्तो जाणिस्सदि ।

(निपुणिके ! आवश्यकमस्याः सेवितमार्यपुत्रो ज्ञापयति ।)

निपु०—अणुगहीदम्हि । (अनुगृहीतास्मि ।)

परि०—देव ! अमुना युक्तसंघन्धेन चरितार्थं माधवसेनं सभाजयितुं
गच्छामः ।

धारि०—भगवदीए ण जुत्तं अम्हे परिच्चइदुं ।
(भगवत्या न युक्तमस्मान् परित्यक्तुम् ।)

राजा—भगवति ! मदीयेष्वेव लेखेषु तत्रभवतस्त्वामुद्दिश्य सभाजनाक्ष-
राणि पातयिष्यामः ।

परि०—युवयोः स्नेहात् परवानयं जनः^१ ।

धारि०—अज्जउत्त ! किं ते भूओ वि पिअं उवहरामि ।
(आर्यपुत्र ! किं ते भूयोऽपि प्रियमुपहरामि ।)

राजा—

त्वं मे प्रसादनुमूली भव देवि ! नित्य-
मेतावदेव हृदये प्रतिपालनीयम् ।

तयापीदमस्तु ।

(भरतवाक्यम्)

आशास्यमो^२तिविगमप्रभृति प्रजानां
संपत्स्यते न खलु गोप्तरि^३ नान्निमित्रे ॥२०॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

॥ इति पञ्चमोऽङ्कः ॥

॥ समाप्तमिदं श्रीकालिदासकविकृतं मालविकाग्निमित्रं
नाम नाटकम् ॥

१. र ८।८१. २. र १।६३.
३. कु २।५२, र २।१४, २४ प्रभृति.

Introduction

The first part of the book is devoted to a general survey of the history of the subject. It begins with a brief account of the early attempts to explain the phenomena of life, and then proceeds to a more detailed consideration of the various theories which have been advanced from time to time. The author's object is to show how far we have advanced in our knowledge of the subject, and to point out the difficulties which still remain to be solved.

The second part of the book is devoted to a consideration of the various theories which have been advanced to explain the phenomena of life. It begins with a brief account of the early attempts to explain the phenomena of life, and then proceeds to a more detailed consideration of the various theories which have been advanced from time to time. The author's object is to show how far we have advanced in our knowledge of the subject, and to point out the difficulties which still remain to be solved.

The third part of the book is devoted to a consideration of the various theories which have been advanced to explain the phenomena of life. It begins with a brief account of the early attempts to explain the phenomena of life, and then proceeds to a more detailed consideration of the various theories which have been advanced from time to time. The author's object is to show how far we have advanced in our knowledge of the subject, and to point out the difficulties which still remain to be solved.

The fourth part of the book is devoted to a consideration of the various theories which have been advanced to explain the phenomena of life. It begins with a brief account of the early attempts to explain the phenomena of life, and then proceeds to a more detailed consideration of the various theories which have been advanced from time to time. The author's object is to show how far we have advanced in our knowledge of the subject, and to point out the difficulties which still remain to be solved.

विक्रमोर्वशीयम्

पात्राणि

पुरुषाः

- सूत्रधारः—नाटकस्य प्रबन्धकः ।
 पारिपास्विकः—सूत्रधारस्य सहचरः ।
 पुरुरवाः—सौमवंश्यो राजा,
 अत्र नायकः ।
 माणवकः—विदूषकः ।
 जामुः—पुरुरवसः पुत्रः ।
 नारदः—देवर्षिः ।
 चित्ररथः—गन्धर्वेश्वरः ।
 कञ्चुकी—अन्तःपुराध्यक्षः ।
 पल्लवः } भरतमुनेः शिष्यी ।
 मालवञ्च }

स्त्रियः

- उर्वशी—अप्सरोविशेषः ।
 अत्र नायिका ।
 चित्रलेखा—अप्सरोविशेषः ।
 उर्वण्याः सखी ।
 सहजग्न्या } अप्सरोऽन्तराणि
 रम्भा }
 मेनका }
 देवी—राज्ञी । काशिराजस्य कन्या ।
 निपुणिका—राज्ञ्याः परिचारिका ।
 तापसी—तपस्विनी ।
 परिजनः—राज्ञ्याः परिचारिकाः ।
 यवनी—राज्ञः परिचारिका ।

विक्रमोर्वशीयम्

[^१पूर्वरङ्गः : नान्दो]

वेदान्तेषु^२ यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी
यस्मिन्नोश्वर इत्यनन्यविषयः^३ शब्दो यथाशक्तिरः ।
अन्तर्यञ्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते^४
स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगमुलभो निःश्रेयसायास्तु वः ॥१॥

(नान्द्यन्तं)

॥ ^१अथ प्रस्तावना ॥

सूत्रधार — (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) अलमतिविस्तरेण मारिष !

इतस्तावत् ।

(प्रविश्य)

पारिपाश्विकः— भाव ! अयमस्मि ।

सूत्र०—^१मारिष ! परिषदेषां पूर्वेषां कवीनां दूष्टरसप्रवन्धा । ग्रहमस्यां
कालिदासप्रपितवस्तुना नवेन विक्रमोर्वशीयनामघेयेन ^२चोट-
केनोपस्थास्ये । तदुच्यतां पात्रवर्गः स्वेषु स्वेषु पाठेष्ववहितं-
भंवितव्यमिति ।

१. इयमस्मत्कृता योजना । एतदर्थं द्रष्टव्याऽऽर्यैव मालविकाग्निमित्रारम्भेऽस्माकं पारटिप्पणी ।
२. वेदान्तेषूपनिषत्सु । 'तस्मिन्शपो मातरिश्वा दधाती'-तीशोपनिषदि; 'तस्मिन्नु खल्वाकाशमोतं च प्रोतं च'-त्यन्यत्र ।
३. कु० ६।७५, २० ३।४९. | एवं हि कुमारसंभवादिकर्तृनिश्कर्तृकत्वमेव
४. कु० ६।७७, ३।५०. | नाटकेष्वप्यमीषु स्थिरम् ।
५. प्रस्तावनापदमत्रमस्माभिर्योजितम् ।
६. मारिष, बहुवास्तु परिषदा पूर्वेषां कवीनां दूष्टः प्रयोगवन्धः । सोऽहमथ विक्रमोर्वशीयं नामापूवं नाटकं प्रयोक्ष्ये । सा.
७. श्लोकं नाम दिव्यादिव्यनायकाभितार्थं नाट्यम् ।

पारि०—यदाज्ञापयति भावः । (निष्क्रान्तः)

सूत्र०—यावदिदानीमायंमिश्रान् विज्ञापयामि । (प्रणिपत्य)

प्रणयिषु वा दाक्षिण्यादथवा सद्-वस्तु-पुरुष-बहुमानात् ।
शृणुत जना श्रवधानात् क्रियामिमां कालिदासस्य ॥२॥
(नेपथ्ये)

अञ्जा परित्ताभघ परित्ताग्रघ, जो सुरपक्षवाद्यो जस्स वा
अम्बरअले गई अत्थि । (आर्वाः परित्रायञ्चम् परित्रायञ्चम्, यः
सुरपलापाती यस्य वाम्बरतले गतिरस्ति ।)

सूत्र०—(कर्णं श्रुत्वा) अये किं नु खलु मद्-विज्ञापनानन्तरमार्तानां कुरुरी-
णामिवाकाशे शब्दः श्रूयते—

मत्तानां कुमुमरसेन षट्पदानां
शब्दोऽयं, परभृतनाद एष धीरः ।
आकाशे सुरगणसेविते समन्तात्
किं नार्यः कल-मधुराक्षरं प्रगीताः ॥३॥

(विचिन्त्य) भवतु । ज्ञातम् ।

अरुद्भवा नरसखस्य मुनेः सुरस्त्री
केलासनाद्यमुपसृत्य निवर्तमाना ।
वन्दोक्ता विबुधशत्रुभिरर्धमार्गे
क्रन्दत्यतः कण्ठमप्सरसां गणोज्यम् ॥४॥

(निष्क्रान्तः)

॥ इति प्रस्तावना ॥

अथ प्रथमोऽङ्कः

(ततः प्रविशन्त्यप्सरसः ।)

अप्स०—अज्जा परिस्ताअघ परिस्ताअघ । जो सुरपक्खवादी जस्स वा अम्बरअले गई अत्थि । (आर्षाः परित्रायध्वं परित्रायध्वम् । सः सुर-पक्षपाती यस्य वाम्बरस्तने गतिरस्ति ।)

(ततः प्रविशतोऽपटीलेपेण रथाधिरूढो राजा सूतश्च ।)

राजा—अलमाकन्दितेन । सूयोपस्थाननिवृत्तं पुरुवरसं, मामेत्य कथ्यतां, कुतो भवत्यः परित्रातव्याः ।

रम्भा—असुरावलेवादी । (असुरावलेपात् ।)

राजा—किं पुनरसुरावलेपेन भवतीनामपराद्धम् ।

रम्भा—मुणादु महाराजो । जा तवोविसेससंकिदस्स सुउमारं पहरणं महिदस्स, पच्चादेशो ह्वगच्चिदाए सिरिगोरिए, अलंकारो सम्गस्स, सा णो पिअसही उव्वसी कुवेरभवणादो णिवत्तमाणा केणावि दाणवेण चित्तलेहादुदीया अद्धपथं ज्जेव बंदिग्गाहं गिहीदा । (शृणोतु महाराजः । या तपोविशेषणञ्चित्तस्य सुकुमारं प्रहरणं महेन्द्रस्य, प्रत्यादेशो रूपगवितायाः श्रीगौर्षाः, अलंकारः सर्गस्य, सा नः श्रियसली उर्वशी, कुवेरभवनाञ्जिवर्तमाना, केनापि दातवेण, चित्र-सेखा द्वितीया, अर्धपथ एव, बन्दिग्गाहं गृहीता ।)

राजा—अपि ज्ञायते कतमेन दिग्बिभागेन गतः स जाल्मः ।

अप्स०—ईसाणीए दिसाए । (ऐशान्या दिशा ।)

राजा—तेन हि मुच्यतां विवादः । यतिष्ये वः सखीप्रत्यानयनाय ।

अप्स०—सरिसं एवं सोमवंससंभवस्स । (सङ्गमेतत् सोमवंससंभवस्य ।)

राजा—एव पुनर्मा भवत्यः प्रतिपालयिष्यन्ति ।

अप्स०—एदस्सि हेमकूडसिहरे । (एतस्मिन् हेमकूटसिहरे ।)

राजा—सूत ! ऐशानो दिशं प्रति चोदयाश्वानाशुगमनाय ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुध्मान् । (यथोक्तं करोति ।)

राजा—(रथवेगं रूपमिष्या ।) साधु साधु । अनेन रथवेगेन पूर्वप्रस्थितं
बैनतेयमप्यासादयेयम् । किं पुनस्तम् अपकारिणं मघोनः । मम

अग्रे यान्ति रथस्य रेणुपदवीं चूर्णाभवन्तो घना-
श्वक्रभ्रान्तिररान्तरेषु वितनोरत्यन्यामिवारावलीम् ।
चित्रारम्भविनिश्चलं हरिणिरस्यायामवच्चामरं
यन्मध्ये समवस्थितो ध्व वपटः प्रान्ते च वेगानिलात् ॥१॥

(निष्क्रान्तो रथेन राजा सूतश्च)

सहज०—ह्ला ! गदो राएसो । ता अम्हे वि जघासंदिट्टं पदेसं गच्छम्ह ।

(ह्ला ! गतो राजपिः । तद् वयमपि यथासंदिष्टं प्रवेशं गच्छेम ।)

मेनका—सहि ! एवं करेम्ह (सखि ! एवं कुमंः ।)

(हेमकूटविषण्णरे नाट्येतापिरोहन्ति)

रम्भा—अवि णाम सो राएसो उद्धरदि णो हिअअसल्लं । (अपि नाम
स राजपिउद्धरति नो हृदयगत्यम् ।)

मेनका—सहि ! मा दे संसओ भोदु । (सखि ? मा ते संसयो भवतु ।)

रम्भा—णं दुज्जआ दाणवा । (मनु दुर्जया दानवाः ।)

मेन०—उवट्टिदसंपराओ मंहिदो वि मज्झमलोआदो सबहुमाणं आणा-
विअ तं एव विबुघविजआअ सेणामुहे णिओजेदि । (उपस्थित-
संपरायो महेंद्रोऽपि मध्यमलोकात् सबहुमानमानाय्य तमेव विबुघविजयाय
सेनामुखे नियुङ्क्ते ।)

रम्भा—सव्वहा विअई भोदु । (सर्वथा विजयी भवतु ।)

मेन०—(क्षणमात्रं स्थित्वा) ह्ला समस्ससघ समस्ससघ । एस उल्लसिद-
हरिणकेदणो तस्स राएसिणो सोमदत्तो र्हो दीसदि । ण एसो
अकिदत्थो पडिणउत्तिस्सदि त्ति तक्केमि । (सख्यः समाश्वसित
समाश्रंसित । एष उल्लसितहरिणकेतनः तस्य राजर्षेः सोमदत्तो रथो
दृश्यते । नैवः अकृतार्थः प्रतिनिवर्तिष्यत इति तर्कयामि ।)

(निमित्तं सूचयित्वावलोकन्यः, स्थिताः)

(ततः प्रविशति रथारूढो राजा सूतश्च । भयनिमोनिताधी चित्रलेखा-
दक्षिणहस्तावलम्बिता उर्वशी च ।)

चित्र०—सहि समस्तस समस्तस । (सखि समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।)

राजा—गुन्दरि ! समाश्वसिहि

गतं भयं भीरु सुरारिसंभवं
त्रिलोकरक्षो महिमा हि वञ्चिणः ।
तदेतदुन्मीलय चक्षुरायतं
निशावसाने नलिनीव पङ्कजम् ॥६॥

चित्र०—ग्राम्महे कहं उस्ससिदमेत्तसंभाविदजोविदा अज्ज वि एसा
सण्णं ण पडिदज्जदि । (अहो कथमुच्छ्वसितमात्रसंभावितजीविता,
अद्याप्येषा संज्ञां न प्रतिपद्यते ।)

राजा—बलवदन्नभवती परित्रस्ता । तथाहि—

मन्दारकुसुमदाभ्ना गुरुरस्याः सूच्यते हृदयकम्पः ।
मुद्गरुच्छ्वसता मध्ये परिणाह्वतोः पयोधरयोः ॥७॥

चित्र०—(सकथम्) हला उव्वसि ! पज्जवत्थावेहि अत्ताणम् ।
अणच्छरा विजं पडिभासि । (सखि उर्वसि ! पर्यवस्थापयात्मानम् ।
अनप्यरेव प्रतिभासि ।)

राजा—मुञ्चति न तावदस्या भयकम्पः कुसुमकोमलं हृदयम् ।
सिचयान्तेन कथञ्चित् स्तनमध्योच्छ्वासिना कथितः ॥८॥
(उर्वशी प्रत्यागच्छति)

राजा—(सहर्षम्) चित्रलेखे दिष्ट्या वधंसे । प्रकृतिमापन्ना ते प्रियसखी ।
पश्य—आविभ्रूते शशिनि तमसा मुच्यमानेव रात्रि-
नेशस्यात्रिहृतभुज इव चिद्धन्नभूयिष्ठधूमा ।
मोहेनान्तर्वरतनुरियं लक्ष्यते मुक्तकल्पा
गङ्गा रोधःपतनकलुषा गच्छतीव प्रसादम् ॥९॥

चित्र०—सहि उव्वसि । वीसद्धा भव । आवण्णाणुकंपिणा महाराएण
पडिहदा खलु दे तिदसपरिपंधिणो हदासा दाणवा । (सखि
उर्वसि ! विस्रब्धा भव । आपन्नानुकम्पिना महाराजेन प्रतिहताः खलु
ते त्रिदशपरिपन्थिनो हतासा दानवाः ।)

१. अप्परःशब्द एकवचनान्तोऽभ्यस्तीति हेमाद्री रघुवंशटीकायाम् ।

उर्व०—(वक्षुषी उन्मील्य ।) किं पहावदंसिणा महिदेण अब्भुवपल्लुम्हि ।
(किं प्रभावदक्षिणा महेंद्रेणाम्पुपपत्तास्मि ।)

चित्र०—ण महिदेण । महिदसरिसाणुभावेण राएसिणा पुरूरवसेण ।
(न महेंद्रेण । महेंद्रसद्वसानुभावेन राजर्षिणा पुरूरवसा ।)

उर्व०—(राजानमवलोक्य । आत्मगतम् ।) उवकिदं वल्लु दाणवेदसंरंभेण ।
(उपकृतं खलु दानवेन्द्रसंरम्भेण ।)

राजा—(उर्वशी विलोक्य । आत्मगतम् ।) स्याने खलु नारायणमृषि
विलोभयन्त्यः, तद्गुरुसंभवामिमां विलोक्य श्रीडिताः सर्वा
अप्सरस इति । अथवा नेयं तपस्विनः सृष्टिरित्यर्वमि—

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारंकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।
वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मतोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः^१ ॥१०॥

उर्व०—हला—चित्तलेहे सहीअणो कहि वल्लु भवे । (सखि चित्रलेले ।
सखीजनः कुव खलु भवेत् ।)

चित्र०—सहि अभअप्पदाई महाराओ जाणादि ।
(सखि अभयप्रदायी महाराजो जानाति ।)

राजा—(उर्वशी विलोक्य) महति विषादे वर्तते सखीजनः । पश्यतु भवती—

यदृच्छया त्वं सकृदप्यवन्ध्ययोः
पथि स्थिता सुन्दरि यस्य नेत्रयोः ।
त्वया विना सोऽपि समुत्सुको भवेत्
सखीजनस्ते किमुदाद्रसौहृदः^२ ॥११॥

उर्व०—(आत्मगतम् ।) अमिअं वल्लु दे वअणम् । अहवा चंदादो अमिअं
त्ति कि अच्चरिअम् । (प्रकाशम्) अदो एव्व मे पेक्खिट्ठुं तुवरदि
हिअअम् । (अमृतं खलु ते वचनम् । अथवा चन्द्रादमृतमिति किमाश्चर्यम् ।
(प्रकाशम्) अत एव मे प्रेक्षितुं त्वरते हृदयम् ।)

१. मुनिर्नारायण ऋषिः, न तु ब्रह्मा, यथा प्रतिपन्नं कैश्चित् ।

२. ०त्त०. पा०

राजा—(हस्तेन दर्शयन्)

एताः सुतनुं मुखं ते सख्यः पश्यन्ति हेमकूटगताः ।

उत्सुकनयना लोकाश्चन्द्रमिवोपप्लवान्मुक्तम् ॥१२॥

(उर्वशी साभिलाषं पश्यति ।)

चित्र०—हला किं पैवखमि । (सखि किं प्रेक्षते ।)

उर्व०—णं समदुक्खगदो पिवीअदि लोअणोहि ।

(ननु समदुःखगतः पीयते लोचनाम्भाम्)

चित्र०—(सस्मितम्) अइ को । (अयि कः ।)

उर्व०—णं पणइअणो । (ननु प्रणयिजनः ।)

रम्भा—(सहर्षमवलोक्य) हला ! चित्तलेह्यादुदोअं पिअसही उअवसीं नेपिहअ
विसाहासहिदो विअ भअवं सोमो समुवट्टिदो राएसी । (सखी !
चित्तलेखाद्वितीयां प्रियसखीमुर्वशीं गृहीत्वा विशाखासहित इव भगवान्
सोमः, समुपस्थितो राजर्षिः ।)

मेनका—(निर्वर्ण्य) हला दुवे वि णो एत्थ पिआ उवणदा— इअं पच्चा-
णोदा पिअसही, अअं च अपरिक्खदसरीरो राएसी ।
(सखि ! द्वे अपि नोज्ञ प्रिये उपनते— एवं प्रत्यानीता प्रियसखी, अयं
चापरिगतशरीरो राजर्षिः ।)

सहज०—सहि जुत्तं भणासि दुज्जओ दाणओ ति ।

(सखि ! युक्तं भणसि दुर्जयो दानव इति)

राजा—सूत इदं तच्छैलशिलरम् । अश्वतारय रथम् ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुध्मान् । (तप्ता करोति)

(उर्वशी रथाश्वतारक्षोभं नाटयन्ती सत्रासं राजानमवलम्बते ।)

राजा—(स्वगतम्) हन्त सफलो मे विषमाश्वतारः^१ ।

यदिदं रथसंधोभादङ्गेनाङ्गं समायत्तेक्षणया ।

स्पृष्टं सरोमकण्टकमङ्कुरितं मनसिजेनेव ॥१३॥

उर्व०—हला किं वि परदो ओसर । (सखि किमपि परतोऽपसर ।)

१. विषमाश्वतारः पा०

चित्र०—णाहं सवकेमि । (नाहं शक्नोमि ।)

रम्भा—एत्थ पित्रञ्चारिणं संभावेम्ह राएसि ।

(अत्र प्रियकारिणं संभावयामो राजपिम् ।) (सर्वा उपसर्पन्ति ।)

राजा—सूत उपश्लेषय रथम् ।

यावत् पुनरियं सुभ्रूयत्सुकाभिः समुत्सुका ।

सखीनिर्वाति संपर्कं लताभिः श्रीरिवातंबी ॥१४॥

(सूतो रथं स्थापयति ।)

अप्स०—दिट्ठिआ महाराओ विजएण वड्ढदि ।

(दिष्ट्या महाराजो विजयेन वधते ।)

राजा—भवत्यश्च सखीसमागमेन ।

उर्व०—(चित्रलेखादसहस्तावलम्बा रथादवतीर्य) हला अहिं परिससजह ।

ण वखु मे आसो आसातो जहा पुणो वि सहोअणं पेक्खिस्सं

त्ति । (सख्यः अपिकं परिष्वजय । न खलु मे आसीदाश्नातो यथा पुनरपि

सखीजनं प्रेक्षिष्य इति ।) (सख्यः परिष्वजन्ते ।)

मेनका—(साशंसम्) सञ्चहा कप्पसदं महाराओ पुहवि पालअंतो होदु ।

(सर्वथा कल्पशतं महाराजः पृथिवीं पानयन् भवन्तु ।)

सूतः—आयुष्मन् ! पूर्वस्यां दिशि महता रथवेगेनोपदर्शितः शब्दः

अयं च गगनात् कोऽपि तप्तचामीकराङ्गदः ।

अधिरोहति शैलाग्रं तडित्वानिव तोयदः ॥१५॥

अप्स०—(पश्यन्त्यः) अम्मो चित्तरहो । (अहो चित्ररथः ।)

(ततः प्रविशति चित्ररथः ।)

चित्र०—(राजानं दृष्ट्वा सबहुमानम् ।) दिष्टिआ महेन्द्रोपकारपर्याप्तेन

विक्रममहिम्ना वधते भवान् ।

राजा—अये गन्धर्वराजः । (रथादवतीर्य ।) स्वागतं प्रियमुहूदे ।

(परस्परं हस्ती स्पर्शतः)

चित्र०—वयस्य केशिना हृतामुर्वशीं नारदादुपश्रुत्य प्रत्याहरणाद्यंभस्याः

शतक्रतुना गन्धर्वसेना समादिष्टा । ततो वयम् अन्तरा चारणेभ्य-

स्त्वदीयं अयोदाहरणं^१ धृत्वा त्वामिहस्थमुपागताः । स
भवानिमां पुरस्कृत्य सहास्माभिमंघवन्तं द्रष्टुमर्हति । महत् खलु
तत्रभवतो मघोनः प्रियमनुष्ठितं भवता । पश्य—

पुरा नारायणेनेयमतिसुष्टा मरुत्वते ।
दंत्यहस्तादपाच्छिद्य सुहृदा संप्रति त्वया ॥१६॥

राजा—सखे मैत्रम्—

ननु वञ्चिण एव वीर्यमेतद्
त्रिजयन्ते द्विपतो यदस्य पदयाः ।
वसुधाधर—कन्दरा—विसर्पी
प्रतिशब्दोऽपि^२ हरोहिनस्ति नागान् ॥१७॥

चित्र०—युक्तमेतत् । अनुत्सेकः खलु विक्रमालङ्कारः ।

राजा—सखे नायमवसरो मम शतक्रतुं द्रष्टुम् । अतः स्त्वमेवात्रभवतीं
प्रभोरन्तिकं प्रापय ।

चित्र०—यथा भवान् मन्यते । इत इतो भवत्यः । (सर्वा प्रस्थिताः ।)

उर्व०—(जान्तिकम्) हला चित्तलेहे, उवधारिणं राएसि ण सक्कणोमि
आमंतेदुम् । ता तुमं एव्व मे मुहं होहि । (सखि चित्रलेखे । उप-
कारिणं राजपि न शक्नोम्यामन्नयितुम् तत् त्वमेव मे मुक्तं भव ।)

चित्र०—(राजानमुपेत्य ।) महाराज उव्वसी विष्णवेदि—महाराएण
अवभणुण्णादा इच्छामि पिअसहिं विअ महाराअस्स कित्ति
सुरलाअं णेदुं । (महाराज ! उर्वशी विज्ञापयति—महाराजेनाम्पनुजाता
इच्छामि प्रियसखीमित्र महाराजस्य कीर्ति सुरलोकं नेतुम् ।)

राजा—गम्यतां पुनर्दर्शनाय ।

(सर्वाः समन्धर्वा आकाशोत्पतनं रूपयन्ति ।)

उर्वशी—(उत्पतनभङ्गं रूपयित्वा) अम्मो लदाविडवे एस एआवलो
वेजपंतिआ^३ मे लग्गा । (सव्याजमुपसृत्य राजानं पश्यन्ती ।) सहिं चित्त-
लेहे मोआवेहिं दाव णं । (अहो सताविट्पे एएकावली वैजयन्तिका
मे लग्गा । (सव्याजमुपसृत्य राजानं पश्यन्ती) सखि चित्रलेखे मोचय
सावदेनाम् ।)

चित्र०—(विलोप्य विहस्य च ।) आं दिडं वस्तु लग्ना सा । असक्का
मोप्राविदुं । (आम्, दृढं खलु लग्ना सा । अशक्यं मोचयितुम् ।)

उर्वशी—अलं पडिहासेन । मोआवेहि दाव णं ।
(अलं परिहासेन । मोचय तावदेनाम् ।)

चित्र०—आं दुम्मोआ विअ मे पडिहादि । तथा वि मोआइस्सं दाव ।
(आम् दुर्मोच्चैव मे प्रतिभाति । तथापि मोचयिष्ये तावत् ।)

उर्वशी—(स्मितं कृत्वा) पिअसहि सुमरेहि वस्तु एदं अत्तणो वअणं ।
(प्रयसन्ति ! स्मर खल्वेतदात्मनो वचनम् ।)

राजा—(स्वगतम्)

प्रियमाचरितं लते त्वया मे गमनेऽस्याः क्षणविघ्नमाचरन्त्या ।
यदियं पुनरप्यगाङ्गनेत्रा परिवृत्तार्धमुखी मया हि दृष्टा ॥१८॥

(चित्रलेखा मोचयति । उर्वशी राजानमालोकयन्ती सखीजनमुत्पतन्तं पश्यति ।)

सूतः—आयुष्मन् !

अदः सुरेन्द्रस्य कृतापराधान् प्रक्षिप्य देत्याल्लवणाम्बुराशौ ।
वायव्यमस्त्रं शरधिं पुनस्ते महोरगः श्वभ्रमिव प्रविष्टम् ॥१९॥

राजा—तेन ह्युपश्लेषय रयम् । यावदारोहामि ।

(सूतस्तथा करोति । राजा नाद्वेन रथमारोहति ।)

उर्वशी—(सस्पृहं राजानमवलोकयन्ती ।) अवि णाम पुणो वि उअवारिणं
एदं पेविखस्सं (अपि नाम पुनरप्युपकारिणमेतं प्रेक्षिष्ये ।)

(सगन्धर्वा सह सखीनिनिष्क्रान्ता ।)

राजा—(उर्वशीवत्सर्गमुखः) अहो दुर्लभाभिलाषो मदनः—

एषा मनो मे प्रसभं शरीरात् पितुः पदं मध्यममुत्पतन्ती ।
पुराङ्गना कर्षति खण्डिताग्रात् सूत्रं मृणालादिव राजहंसी ॥२०॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

॥ इति प्रथमोऽङ्कः ॥

॥ अथ मिश्रविष्कम्भः ॥

(ततः प्रविशति विद्रूपकः ।)

विद्रूप—ह्रीं ह्रीं भो णिमंतणिओ परमण्णेण विअ राजरहस्सेण फुट्टमाणो ण सबकणोमि जणाइण्णे अत्तणो जोहं धारिदुं । ता जाव सो राजा घम्मासणगदो इदो आअच्छइ दाव इमस्सि विरलजणसंवादे देवच्छंदअप्पासादे आरुहिअ चिट्ठिस्सं । (ह्रीं ह्रीं भोः निमन्त्रणिकः परमान्तेनेव राजरहस्येन स्पृष्टुं न शक्नोमि जनाकीणे आत्मनो जिह्वां धारयितुम् । तद् यावत् स राजा घर्मासनगत इत आयाति तावदेतस्मिन् विरलजनसंपाते देवच्छन्दकप्रसादे, आरुह्य स्थास्यामि) (परिक्रम्योपविश्य पाणिभ्यां मूलं पिपाय स्थितः ।)

(ततः प्रविशति चेटी)

चेटी—आणत्तमिह देवीए काशिराअदुहिदाए जघा—हंजे णिउणिण्ण जदो पट्टदि भअअदो सुज्जस्स उअत्थाणं कट्टुअ पडिखिउत्तो महाराओ तदो पट्टदि सुण्णहिअओ विअ लक्खीअदि । ता तुमं वि दाव अज्जमाणवआदो जाणाहि से उक्कण्ठकानणं ति । ता कहं सो अमहबन्धु अदिसंघादओ । अहवा तिणगलमं विअ अवस्साअसलिलं ण तस्सि राजरहस्सं चिरं चिट्ठिदि ति तवकेमि । ता जा णं अण्णेसामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) अम्मो आलेक्खवाणरो विअ किपि मंतअंतो णिहदो अज्जमाणअवो चिट्ठिदि । ता जाव णं उवसप्पामि । (उपसृत्वा ।) अज्ज वंदामि । (आक्रान्तास्मि देव्या काशिराजदुहिना यथा—हंजे निपुणिके यतः प्रभृति भगवतः सूर्यस्योपस्थानं कृत्वा प्रतिनिवृत्तो महाराजः, स्ततः प्रभृति शून्य-हृदय इव लक्ष्यते । तत् त्वमपि तावदार्यमाणवकाञ्चालीहि अस्योत्कण्ठा-कारणमिति । तत्, कथं स ब्रह्मबन्धुरतिसंघातव्यः? अथवा तृणाग्रमग्नमिवा-वस्थापयसलिलं न तस्मिन् राजरहस्यं चिरं तिष्ठतीति तर्कयामि । तद्

तावदेनमन्वेपयामि । (परिक्रम्यावलोच्य च) अहो आनेत्यवानर इव
किमपि मन्त्रयन् निभूत आर्षमाणवकस्तिष्ठति । तद्, यावदेनमुपसर्षामि ।
(उपसृत्य) आर्ष ! वन्दे ।)

विदू०—सत्यि भोदोए । (आत्मगतम्) एदं दृष्टचेडिअं पेक्खिअ तं
राअरहस्सं हिअअं भिदिअ णिक्कमदि विअ (किञ्चिन्मुखं संवृत्य,
प्रकाशम्) भोदि णिउणिए संगीदवावारं उज्जिअ कहि पत्थि-
दासि । (स्वस्ति भवत्यै । एतां दृष्टचेटिकां प्रेक्ष्य तद् राजरहस्यं हृदयं
मित्वा निष्क्रामतीव । (किञ्चिन्मुखं संवृत्य प्रकाशम्) भवति निपुणिके
संगीतव्यापारमुज्जित्वा कुत्र प्रस्थिताति ।)

चेटी—देवोए वजणेण अज्जं एव्व पेक्खिअहुम् ।
(देव्या वचनेनार्षमेव प्रेषितुम् ।)

विदू०—किं तत्तभोदो आणवेदि । (किं तत्रभवती आज्ञापयति ।)

चेटी—देवी भणादि जघा—अज्जस्स मम उअरि अदक्खिण्णं । ण मं
अणुइदवेदणं दुक्खिदं अज्जोअदि त्ति । (देवी भणति यथा—
आर्षस्य मगोपरि अदाक्षिण्यम् । न मामनुचितवेदनां दुःखितामव-
लोकयतीति ।)

विदू०—णिउणिए किं वा पिअवअस्सेण तत्तभोदोए पडिऊलं किंवि
समाचरिदं । (निपुणिके ! किंवा प्रियवयस्येन तत्रभवत्याः प्रतिकूलं
किमपि समाचरितम् ।)

चेटी—जं णिमित्तं उण भट्टा उक्कण्ठिदो ताए इत्थिआए णामेण भट्टिणा
देवी आलविदा । (यन्निमित्तं पुनर्भर्ता उक्कण्ठितः, तस्याः स्त्रिया
नाम्ना आलपिता ।)

विदू०—(स्वगतम्) कहं सअं एव्व तत्तभोदा वअस्सेण रहस्सभेदो
किदो । किं दाणि अहं 'जोहाजं तणेण दुक्खं अणुहवम्मि ।
(प्रकाशम्) कि उव्वसीणामधेएण आमतिदा । (कथं स्वयमेव
तत्रभवता वयस्येन रहस्यभेदः कृतः । किमिदानीमहं जिह्वापन्वणेन दुःख-
मनुभवामि (प्रकाशम्) । किं तत्र भवता उर्वशीनामधेयेनामन्विता ।)

चेटी—अज्ज का सा उव्वसी ? (आर्ष का सा उर्वशी ?)

विदू०—अत्वि उव्वसि त्ति अचछरा । ताए दंसणेण उम्मादिदो ण केवलं तं आआसेदि, मं वि बम्हणं असिदव्वविमुहं दिहं पोडेदि । (अस्ति उर्वशीत्यन्तराः । तस्या दर्शनेनोम्मापितो न केवलं तामायासपतिं मामपि ब्राह्मणमशितव्यविमुखं दूढं पीडयति ।)

चेटी—(स्वगतम् ।) उव्वादिदो मए भेओ भट्टिणो रहस्सदुग्गास्स । ता गदुअ देवीए एवं णिवेदेमि । (उत्पादितो मया भेदी भर्तुं रहस्य-दुर्गस्य । तद् गत्वा देव्यै एतन्निवेदयामि ।) (प्रस्थिता ।)

विदू०—णिठणिए ! विण्णावेहि मम वअणेण कासिराअदुहिदरं—परिस्संतम्हि इमाए मिअत्तिण्हिआए वसस्स णिअत्तावेदु । जइ भोदोए मुहकमलं पेक्खस्सदि तदो णिअत्तिस्सदि त्ति । (निपुणिके ! विज्ञापय मम वचनेन काणोराजदुहितरम्—परिध्वान्तो-ऽभ्येतस्या मृगतृष्णिकाया वयस्यं निवर्तयितुम् । यदि भवत्या मुखकमलं प्रेक्षिष्यते ततो निवर्तिष्यत इति ।)

चेटी—अं अज्जो आणवेदि । (यदयं आज्ञापयति) (निष्क्रान्ता^१ ।)

(नेपथ्ये वैतालिकः ।)

जयतु जयतु देवः ।

आ लोकान्तात् प्रतिहृततमोवृत्तिरासां प्रभानां
तुल्योद्योगस्तव च सवितुश्चाधिकारो मतो नः ।
तिष्ठत्येकः क्षणमधिपतिर्ज्योतिषां व्योममध्ये
षष्ठे काले त्वमपि लभसे देव विभ्रान्तिमहः ॥१॥

विदू०—(कर्णं दत्त्वा) एसो उण पिअवअस्सो घम्मासणसमुत्थिदो इदो जेव्व आअच्छदि । ता जाव पासपडिवत्तो ह्योमि । (एष पुनः प्रियववस्यो घर्मात्तनसमुत्थित इत एवागच्छति । तद् यावत्-पार्श्वपरिवर्ती भवामि ।) (निष्क्रान्तः ।)

॥ १ इति मिश्रविष्कम्भः ॥

१. अथैव प्रवेशकसमाप्तिरिति सर्वे ।

२. इयमस्मद्योजना.

अथ द्वितीयोऽङ्कः

(ततः प्रविणत्युत्कण्ठितो राजा विदूषकम्)

राजा— आ दर्शनात् प्रविष्टा सा मे सुरलोकसुन्दरो हृदयम् ।
वाणेन मकरकेतोः कृतमार्गमवन्ध्यपातेन ॥२॥

विद्व०—सपीडा न्खु जादा तत्तभोदो कासिराजदुहिदा ।
(सपीडा खनु जाता तत्रभवतो कासिराजदुहिता ।)

राजा—(निरीक्ष्य) अपि रक्षते भवता रहस्यनिक्षेपः ?

विद्व०—(आत्मगतम्) हा धिग्, बंदिदोम्हि दुडु दासीए णिउणिआए ।
अण्णधा कथ एक्व पुच्छदि वजस्सा । (हा धिक् ? बद्धितोऽस्मि
दुष्टदास्या निपुणिकया । अन्यथा कथमेवं पुच्छति वयस्यः ।)

राजा—किं भवास्तूष्णीमास्ते ।

विद्व०—भो एक्वं मए जोहा संजतिदा जेण भवदो वि णत्थि पदिबअणं ।
(भोः एवं मया जिह्वा संयन्त्रिता येन भवतोऽपि नास्ति प्रतिवचनम् ।)

राजा—युक्तम् । थय केनेदानोमात्मानं विनोदयामि ।

विद्व०—भो महाणसं गच्छम्ह । (भो महानसं गच्छतव ।)

राजा—किं तत्र ।

विद्व०—तहि पंजविहत्स अक्खवहारस्स उवणदसंभारस्स जोअणां
पेक्खमाणोहि सक्कं उक्कंठां विणोदेदुं । (तत्र पञ्चविधस्य अन्यव-
हारस्य उपनतसंभारस्य योजनां प्रेक्षमाणान्यां शक्यमुत्कण्ठां विनोदयितुम् ।)

राजा—(सस्मितम्) तत्र ईप्सितसंनिधानाद् भवान् रंस्यते । मया खलु
दुर्लभप्रार्थनः कथमात्मा विनोदयितव्यः ।

विद्व०—णं, भवं वि तत्तभोदीए उव्वसोए दंसणपहं गदो ?
(ननु, भवानपि तत्रभवत्या उर्वस्या दर्शनपर्यं गतः ?)

राजा—ततः किम् ।

विदू०—ण कञ्चु दे दुल्लहं त्ति तवकेमि । (न खलु ते दुर्लभेति उर्वशीयम् ।)

राजा—पक्षपातोऽपि तस्यां सदरूपस्यालौकिक एव ।

विदू०—एवं मंतप्रतेण मे वड्डिदं कोदुहलं । किं तत्तभोदी उव्वसी
अदुदुदीया ह्वेण अहं विअ विरुवदाए । (एवं मन्वयता मम
वर्धितं कौतूहलम् । किं तत्रभवती उर्वशी अद्वितीया रूपेण अहमिव
विरूपतया ।)

राजा—माणवक ! प्रत्यवयवमशक्यवर्णनां तामवेहि । तेन हि समासतः
श्रूयताम् ।

विदू०—भो ! अवह्दिदोम्मि । (भोः ! अवहितोऽस्मि ।)

राजा— आभरणस्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः ।

उपमानस्यापि सखे प्रत्युपमानं वपुस्तस्याः ॥३॥

विदू०—अदो दाव तुए दिव्वरसाहिलासिणा चादअव्वदं गहीदं । ता
दाव तुमं कहि पत्थिदो । (अतस्तावत् त्वया दिग्बरसाभिलासिणा
चातकव्रतं गृहीतम् । तत् तावत् त्वं कुत्र प्रस्थितः ।)

राजा—विविक्तादृते नान्यदुत्सुकस्य शरणम् । तद्, भवान् प्रमदवन-
मार्गमादेशयतु ।

विदू०—(आत्मगतम्) का गदी । (प्रकाशम्) इदो इदो भवं ।

(का गतिः । प्रकाशम्) इत इतो भवान् (परिक्रामतः ।)

विदू०—एसो पमदवणपरिसरो । आणमिअ पच्छुवगदो भवं आअन्तुओ
दक्खिणमास्सेण । (एष प्रमदवनपरिसरः । आनम्य प्रत्युपगतो
भवानामन्तुको इक्षिणमाश्लेन ।)

राजा—(विलोक्य) उपपन्नं विशेषणमस्य वायोः । अयं हि—

निषिञ्चन् माधवीं लक्ष्मीं लतां कौन्दीं च लासयन् ।

स्नेहदाक्षिण्ययोर्वीगात् कामीव प्रतिभाति मे ॥४॥

विदू०—सरिसो एव्व से अहिणिवेसो । (परिक्रामन् ।) एदं पमद-
वणम् । पविसदु भवम् । (सदृश एवास्याभिनवेशः । (परिक्रामन्)
एतत् प्रमदवनम् । प्रविशतु भवान् ।)

राजा—वयस्य प्रविश अग्रतः । (उभौ प्रवेशं नाटयतः)

राजा—(त्रासं रूपयित्वा ।) वयस्य ! साधु मनसा समाहित आपत्प्रतो-
कारः किल ममोद्यानप्रवेशः । तच्चान्यथैवोपपन्नम् ।

विविशोर्यदिदं नूनमुद्यानं तापशान्तये ।
स्रोतसेवोह्यमानस्य प्रतीपतरणं महत् ॥५॥

विदू०—कहं विअ ? (कथमिव ?)

राजा— इदममुलभवस्तुप्रार्थनादुनिवारं
प्रथममपि मनो मे पञ्चवाणः क्षिणोति ।
किमुत मलयवातोन्मूलिताऽऽशाष्पुपत्रै-
रुपवनसहकारैर्दशितेष्वङ्कुरेषु ॥६॥

विदू०—अलं परिदेविदेण । अहरेण दे इदुसंपादणेण अणंगो एव्व दे
सहाओ भविस्सदि । (अलं परिदेवितेन । अचिरेण तवेष्टसम्पारनेना-
नङ्ग एव ते सहायो भविष्यति ।)

राजा—प्रतिगृहीतं ब्राह्मणवचनम् । (परिक्रामतः)

विदू०—पेक्खदु भवं वसंतावदार-सूअअं अहिरामत्तणं पमदवणस्स ।
(प्रेक्षतां भवान् वसन्तावतारसूचकमभिरामत्वं प्रमदवनस्य ।)

राजा—ननु प्रतिपादपमेव अवलोकयामि । अत्र हि—

अग्रे स्त्रीनखपाटलं कुरवकं श्यामं द्वयोर्भागयो
रक्ताशोकमुपोढरागसुभगं भेदोन्मुत्सं तिष्ठति ।
ईषद्वद्वरजःकणाग्रकपिशा चूते नवा मञ्जरी
मुग्धत्वस्य च यौवनस्य च सखे ! मध्ये मधुश्रीः स्थिता ॥७॥

विदू०—भो एसो वल्लु मणिशिलापट्टकसणाहो अदिमुत्तलदामंडवो भमर-
संघट्टपडिदेहि कुसुमेहि सअं विअ किदोवअरारो भवतं पडिच्चदि ।
ता अणुणेण्हिअदु दाव एसो । (भोः एष वल्लु मणिशिलापट्टकसनावः
अतिमुक्ततामण्डपः भ्रमरसङ्घट्टपतितैः कुसुमैः स्वयमिव कृतोपचारो
भवन्तं प्रतीच्छति । तदनूगृह्यतां तावदेयः ।)

राजा—यथा भवते रोचते । (परिक्रम्योपविशतः ।)

विदू०—दाणि इह सुहासीणो भवं ललिदलदाविलोहीअमाणणअणो
उव्वसोगदं उक्कंठं विणोदेदु । (इयानीमिह मूलासीणो भवत्तलित-
लता-विलोभ्यमान-नयनः, उर्वशीयतामुत्कण्ठां विनोदयतु ।)

राजा—(निःस्वस्य)

मम कुसुमितास्वपि सखे नोपवनलतासु नम्रविटपासु ।
चक्षुर्वध्नाति घृति तद्रूपालोकदुर्ललितम् ॥८॥

तदुपायश्चिन्त्यतां यथा सफलप्रार्थनो भवेयम् ।

विदू०—(विहस्य) भो अहल्लाकामुअस्स महिदस्स वज्जो^१ सचिवो,
उव्वसोपज्जुच्छुअस्स अ भवदो अहं । दुवेवि एत्थ उम्मत्तआ ।
(भोः, अहल्याकामुकस्य महेंद्रस्य वज्रः सचिवः, उर्वशीपभृत्सुकस्य च
भवतः अहम् । द्वात्रिंशदोन्मत्तो ।)

राजा—^२मा मैवम् । अतिस्नेहः खलु कार्यदर्शी । तत् उपायश्चिन्त्यताम् ।

विदू०—एसो चित्तेमि । मा उण परिदेविदेण मम समाधिं भिधि ।
(एष चिन्तयामि । मा पुनः परिदेवितेन मम समाधिं भिन्धि ।)
(चिन्तां नाटयति ।)

राजा—(निमित्तं सूचयित्वा । स्वगतम् ।)

न सुलभा सकलेन्दुमुखी च सा
किमपि चेदमनञ्जुविचेष्टितम् ।
अभिमुखीष्विव काङ्क्षितसिद्धिषु
व्रजति निर्वृत्तिमेकपदे मनः ॥९॥

(जाताशस्तिष्ठति)

(ततः प्रविज्जत्वाकाशयानेनोर्वशी चित्रलेखा च ।)

विष०—हला कहिं दाणि अणिदट्टकालणं गच्छीअदि ।

(हला क्वेदानीमनिविष्टकारणं गम्यते ।)

उर्व०—(मदनवेदनामभिनीय सतज्जम्) सहि तदा हेमऊडसिहरे लदाविडवेण
खणविग्घदआआसगमणं मं ओहसिअ कि दाणि पुच्छसि कहिं
गच्छीअदि त्ति । (सन्नि । तदा हेमकूटशिखरे लताविटपेन शन-
विञ्चिताकाशगमनां मामुपहस्य किमिदानीं पुच्छसि क्व गम्यते इति ।)

१. वेज्जो=वैद्यः. पं. अ. च. २. 'न खलु चिन्तयति भवान्'-नि-४. शा.

चित्र०—किं नु क्वत्तु तस्मै राएसिणो पुरुरवस्स सजासं पत्थिदासि ?
(किं नु क्वत्तु तस्य राजर्षेः पुरुरवसः सकाशां प्रस्थितासि ?)

उर्व०—अहं ईं । अयं मे अवहत्थिदलज्जो ववसाओ ।
(अथ किम् । अयं मे अपहस्तितलज्जो व्यवसायः ।)

चित्र०—को उण सहोए तहि पुडमं पेसिदो ।
(कः पुनः सख्या तत्र पुरतः प्रेषितः ।)

उर्व०—णं हिअअं । (ननु हृदयम् ।)

चित्र०—तथा वि सअं एव्व साहु संपघारिअदु दाव ।
(तथापि स्वयमेव साधु सम्प्रधार्यतां तावत् ।)

उर्व०—सहि भअणो क्वत्तु मं णिओएदि । किं एत्थ संपघारोअदि ?
(सखि ! मदनः क्वत्तु मां नियोजयति । किमत्र सम्प्रधार्यते ?)

चित्र०—अदोवरं णत्थि मे वअणम् । (अतः परं नास्ति मे वचनम् ।)

उर्व०—तेण हि आदिसीअदु भग्गो जेण तहि गच्छन्तीणं अंतराओ ण
भवे । (तेन ह्यादिपतां मार्गो येन तत्र गच्छन्त्योः, अन्तरायो न भवेत् ।)

चित्र०—सहि ! विस्सद्धा होहि । णं भअवदा देवगुरुणा अवराइदं णाम
सिहाबंघणविज्जं उवदिसंतेण तिसपडिवक्खस्स अलंघणिज्जा
कदम्ह । (सखि ! विलम्बा भव । ननु भगवता देवगुरुणा अपराजितां
नाम सिन्धारम्भनविद्यामुपदिशता त्रिदशप्रतिपक्षस्यालङ्घनीये कृते स्वः ।)

उर्व०—(सत्तज्जम्) अहो विमुमरिदं मे हिअअं ।
(अहो ! विस्मर्तुं मे हृदयम् ।) (उभे धमणं रूपगतः ।)

चित्र०—सहि पेक्ख पेक्ख । इदं भअवदोए भाईरहीए जमुणासंगम-
विसेसपावणेसु सलिलेसु अत्ताणअं ओलोअंतस्स विअ पइट्ठाणस्स
सिद्धाहरणभूदं तस्य राएसिणो भवणं उवट्ठिदम्ह । (सखि !
प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एतद् भगवत्याः भगीरथ्याः यमुनासङ्गमविशेषपावनेषु
सलिलेष्वाल्पानभवलोक्यत इव प्रतिष्ठानस्य^१ सिन्धारणभूतं तस्मै राजर्षे-
भवेणमुपस्थिते स्वः ।)

उर्व०—(सस्पृहमवलोक्य) णं वत्तव्वं ठाणंतरगदो संगो त्ति । (विमूढ)

सहि कहि णु क्खु सो आबण्णाणुकंगी भवे ? (मनु वक्तव्यं स्थानान्तरगतः स्वर्ग इति । (विमूष्य) सखि ! क्व नु खनु स आपणानुकम्पी भवेत् ?)

चित्र०—हला एदास्स पांदणवणेककदेशे विअ पदमवण ओदरिअ जाणिस्सामो । (हला एतस्मिन् नन्दनवनैकदेश इव प्रमदवने अवतीर्य आस्थावः ।) (उभे अवतरतः ।)

चित्र०—(राजानं दृष्ट्वा सहर्षम्) सहि ! एसो क्खु पढमोदिदो विअ चंदो कोमुदि विअ तुमं पडिच्छदि । (सखि ! एष खनु प्रथमोदित इव चन्द्रः कौमुदीमिव त्वां प्रतीच्छति ।)

उर्व०—(विलोक्य) हला दाणिं पढमदंसणादो सविसेसं पिअदंसणो महाराओ पडिहादि । (हला ! इदानीं प्रथमदर्शनात् सविशेषं प्रियः दर्शनो महाराजः प्रतिभाति ।)

चित्र०—जुज्जदि । ता एहि उवसप्पम्ह । (मुञ्चते । तदेहि उपसर्पावः ।)

उर्व०—ण दाव उवसप्पिस्सं । तिरक्खरिणीपडिच्छण्णा पासगदा से भविअ सुणिसं दाव पासवत्तिणा वअस्सेण सह विअणे कि मंतअंतो चिट्ठदि त्ति । (न तावदुपसर्पिष्यामि । तिरस्करिणीप्रतिच्छन्ना पादवंगतास्य भूत्वा शोष्यामि तावत् पादवंगतिना अवस्येन सह विजने कि मन्त्रयमाणस्तिष्ठतीति ।)

चित्र०—जं दे रोअहि । (यत् ते रोचते ।) (उभे यथोक्तमनुतिष्ठतः ।)

विदू०—भो, चित्तिदो मए दुल्लहप्पणइणीसमाअमोवाओ ।

(भोः चिन्तितो मया दुर्लभ-प्रणयिनी-समाममोपावः ।)

(राजा तूष्णीमास्ते ।)

उर्व०—(शेष्यम्) का णु क्खु घण्णा इत्थिआ जा इमिणा पत्थिअमाणा अत्ताणअं किदित्थेइ । (कौ नु खनु घन्या स्वी या अनेन प्रार्थ्यमानात्मानं कृतार्थयति ।)

चित्र०—कि उण माणुस्सअं विडंवीअदि । (किं पुनर्मानुष्यकं विदम्ब्यते ।)

उर्व०—सहि भोजामि सहसा पभावादो विण्णादुं ।

(सखि ! विभ्रंसि सहसा प्रभावाद् विजातुम् ।)

विदू०—भो ! णं भणामि चित्तदो मए उवाओ त्ति ।

(भोः ! ननु भणामि चिन्तितो मया उपाय इति ।)

राजा—तेन हि कथ्यताम् ।

विदू०—सिविणसमाअमआरिणि णिहं सेवदु भवं । अहवा तत्तभोदीए
उव्वसीए पडिक्किदि चित्तफलए आलिहिअ ओलोअदो चिट्ठुदु ।
(स्वप्नसमागमकारिणीं निद्रां सेवतां भवान् । अथवा तत्रभवत्या उर्वर्याः
प्रतिकृति चित्रफलके आलिख्य अवलोकयन्स्तिष्ठतु ।)

उर्व०—(सहस्रंमालमगतम्) हीणसत्त हिअअ ! समस्सस समस्सस ।

(हीनसत्त्व हृदय ! समाश्रयतिहि समाश्रयतिहि ।)

राजा—उभयमप्यनुपपन्तम् । पश्य—

हृदयमिषुभिः कामस्यान्तः सशल्यमिदं सदा
कवमुपलभे निद्रां स्वप्ने समागमकारिणोम् ।
न च सुवदनामालेख्येऽपि प्रियामसमाप्य तां
मम^१ नयनयोरुद्वाष्पत्वं सखे न भविष्यति ॥१०॥

चित्र०—सुदं तुए अवणं । (श्रुतं त्वया वचनम् ।)

उर्व०—सहि सुदं । ण उण पज्जत्तं हिअअस्स ।

(सखि ! श्रुतं । न पुनः पर्याप्तं हृदयस्य ।)

विदू०—एत्तिओ एव्व भे मदिविह्वओ । (एतावानेव मे मतिविभवः ।)

राजा—(निःश्वस्य)

नितान्तकठिनां रुजं मम न वेद सा मानसीं
प्रभावविदितानुरागमवमग्यते वापि माम् ।
अलव्वफलनोरसं मम विधाय तस्मिञ्जने
समागम-मतोरथं भवतु पञ्चवाणः कृती ॥११॥

चित्र०—सहि सुदं तुए । (सखि ! श्रुतं त्वया ।)

उर्व०—हृद्धी हृद्धी । मं एव्वं अबगच्छदि । (सखीभवलोक्य) सहि
असमत्थमिह अग्गदो भविअ अत्ताणं दस्सिदु^२ । ता पहाव-

णिम्मिदेष भुज्जवत्तेण लेहं संपादिअ अंतरा खिपिदु^१ इच्छामि ।
(हा धिक् हा धिक् । माम्, एवमवशच्छति । (सत्तीनवतोक्थ) सधि ।
असमर्थास्मप्रतो भूत्वा आत्मानं दर्शयितुम् । तत्, प्रभावनिर्मितेन भूजपत्रेण
लेहं संपाद्य अन्तरा ज्ञेयुमिच्छामि ।)

चित्र०—हला अणुमदं मे । (हला अनुमतं मे ।)

(उर्वशी नाट्येन ससंभ्रममभिलिख्यान्तरा विपति ।)

विदू०—(इष्ट्वा ससंभ्रमम्) अविहा अविहा । भो कि णु क्खु एदं ?
भुअंगणिम्मोअं मं खादिदुं णिवडिदो । (अविधा अविधा, भोः
किं नु खलु एतत् ? भुज्जनिमोकः कि मां खादितुं निपतितः ।)

राजा—(विभाव्य विहस्य च ।) वयस्य ! नायं भुज्जनिमोकः भूजपत्र-
गतोऽयमक्षरविन्यासः ।

विदू०—णं अविट्ठाए उव्वसीए भवदो परिदेविदं सुणिअ सभाणानुराअ-
सूअग्राइ अक्खराइ विसज्जिआइ होन्ति । (मनु अदृष्ट्या उर्वस्या
भवतः परिदेवितं श्रुत्वा समानानुरागसूचकान्यञ्जराणि विसृष्टानि स्युः ।)

राजा—नास्त्यगतिमनोरथानाम्^२ । (गृहीत्वानुवाच्य च सहस्रम्) सखे !
^३प्रसन्नस्ते तर्कः ।

विदू०—ही ही भो । कि वम्हणवअणाणि अण्णघा होन्ति । दाणि
पसीदतु भवं । जं एत्थ लिहिदं तं सुणिदुं इच्छामि । (ही ही
भोः । कि ब्राह्मणवचनान्यन्यथा भवन्ति । तविदानीं प्रसीदतु भवान् ।
यद्य लिखितं तच्छ्रोतुमिच्छामि ।)

उर्व०—साहू अज्ज णाअरोसि । (साधु आर्य ! नागरोऽसि ।)

राजा—वयस्य श्रूयताम् ।

विदू०—अवहिदो म्हि । (अवहितोऽस्मि ।)

राजा—श्रूयताम् (वाचयति)

सामिअ^४ संभाविआ^५ जहा अहं तुए अमुणिआ
तह अणुरत्तस्स जइ णाम तुज्ज उवरि अहं ।

१. ०त्तेण संवादिदउत्तरा होहं इच्छामि पं अ. च. २. कु. ५।६४

३. प्रसिद्ध इति पाठे ।

४. बहुतरमत्र पाठान्तरम् । स्वच्छार्थतया का. पाठे त्वाद्रियामहे, किञ्चिदन्तरेण ।

५. सामि असंभाविआ. का.

किं मे ललित्रपारिजात्र-सणिज्जञ्जमि ह्येति
पदेषु वण-वादा वि अच्युष्टुम् १ सरीरए ॥१२॥^३

(स्वामिन् संभाविता यथाहं त्वयाज्जाता
तथानुरक्तस्य यदि नाम तवोपरि अहम् ।
किं मे ललितपारिजातशयनीये भवन्ति
मन्दनवनवाता अप्यस्पृष्टकाः शरीरके ॥)

उर्वशी—किं णु सखु संपदं भणिस्सदि । (किं नु सखु साम्प्रतं भणिष्यति ।)

चित्र०—णं भणिदं एव्व मिलाणकमलणालाअमाणोहिं अणेहिं^४ ।

(ननु भणितमेव म्लान-कमलनालायमानैरङ्गैः ।)

विदू०—दिट्ठिआ मए बुभुक्खिदेण सोत्थिवाअणं विअ, उवलद्धं भवदा
उक्कंठिदेण समासासणं । (दृष्ट्वा, मया बुभुक्षितेन स्वस्तिवाचन-
मिव, उपलब्धं भवता उत्कृष्टितेन समाश्वासनम् ।)

राजा—समाश्वासनमिति किमुच्यते

तुल्यानुरागपिणुनं ललितायंबन्धं
पत्रे निवेशितमुदाहरणं^५ प्रियायाः ।
उत्पक्षणा मम सखे मदिरेक्षणायाः
तस्याः समागतमिवाननमाननेन ॥१३॥

उर्वशी—एत्थ णो समविभाआ पीदी । (अथावयोः समविभागा प्रीतिः ।)

राजा—वयस्य अङ्गुलिस्त्रेदेन दूष्येरक्षणायाः । धार्यतामयं मम प्रियायाः
स्वहस्तः^४ ।

विदू०—(गृहीत्वा)

किं दाणि तत्तभोदी उव्वसी भवदो मणोरहाणं कुमुमं वंसिअ

१. आच्युष्टुम् का.

२. इमे द्वे माषे इति अर्त्ते, अन्ये च कतिपये । अ. इ. पृ. २९३

३. उदाहरणं गीतबन्धः । र. ४/७८, अत्रैव ३४७ पं० 'उदाहरणं हृषदात्मजा
गिर' इति भारविश्च ।

४. भाषायां हस्ताक्षरम् इति Signature इति च मत् प्रसिद्धं तदर्थं स्वहस्त-
इति संस्कृतं भोजराजादिदानशासनेषु प्रतीयते । अत्र पुनः 'स्वहस्त-
सिद्धिः ततोऽक्षरविन्यास' इत्यर्थः । एवमर्थे २/१९ पद्येऽपि ।

फले विसंबददि । (किमिदानी तत्रभवती उर्वशी भवती मनोरथानां कुसुमं दर्शयित्वा फले विसंबदति ।)

उर्वशी—सहि जाव उवगमणकादरं हिजअं पज्जवत्थावेमि दाव तुमं से अत्ताणं दंसिअ जं मे खमं तं भणाहि । (सखि यावदुपगमनकातरं हृदयं पर्यवस्थापयामि, तावत्, त्वमस्य आत्मानं दर्शयित्वा, यत्नम धामं, तद् भण ।)

चित्र०—तह (तथा) (तिरस्करिणीमणनौय राजानमुपेत्य) जेदु जेदु महाराओ । (तिरस्करिणीमणनौय राजानमुपेत्य) (जयतु जयतु महाराजः ।)

राजा—(दृष्ट्वा सहर्षं) स्वागतं भवत्ये (पार्श्वमवलोक्य) भद्रे !

न तथा नन्दयसि मां सख्या विरहिता तथा ।

सङ्गमे दृष्टपूर्वेव यमुना गङ्गया विना ॥१४॥

चित्र०—णं पढमं मेहराई दीसदि पच्छा विज्जुलदा ।

(ननु प्रथमं मेघराजिदंश्यते पद्माद् विद्युल्लता ।)

विदू०—(अपवार्य) कहं ण एसा उव्वसी । ताए तत्तहोदोए अहिमदा सहअरी । (कथं नैषोर्वशी । तस्यास्तत्रभवत्या अभिमता सहचरो ?)

राजा—एतदासनमास्यताम् ।

चित्र०—उव्वसी महाराअं सिरसा पणामिअ विण्णवेदि ।

(उर्वशी महाराजं शिरसा प्रणम्य विज्ञापयति ।)

राजा—किमाज्ञापयति ?

चित्र०—तस्सि सुरारिसंभवे दुज्जादे महाराओ एव्व मं सरणं आसि । सा अहं संपदं, तुह दंसणसमुत्थेण मअणेण, बलिअं वाहोअमाणा, भूओवि महाराएण अणुकांपणीअत्ति । (तस्मिन् सुरारिसंभवे पुजति महाराज एव मम शरणमाप्नोत् । साहं साम्प्रतं तव दर्शनसमुत्थेन मदनेन, बलवद् बाध्यमाना नृसोऽपि महाराजस्यानुकम्पनीया भवामि इति ।)

राजा—अयि भद्रमुखि !

पयुंत्सुकां कथयसि प्रियदर्शनां ताम्,

आतं न पश्यसि पुरुरवसं तदर्धे ।

साधारणोऽयमुभवोः^१ प्रणयः स्मरस्य
तप्तेन तप्तमयसा घटनाय योग्यम् ॥१५॥

चित्र०—(उर्वशीमुपेत्य) सहि एहि । तुवत्तोवि णिट्ठअदरं भवणं पेक्खिअ
पिअतमस्सा दे दूदिमिह संवृत्ता । (सक्ति एहि ! त्वत्तोऽपि निर्वयतरं
मदनं प्रेक्ष्य प्रियतमस्य ते दृत्वामि संवृत्ता ।)

उर्वशी—(तिरस्करिणीमपनीम) अम्महे लहुअं तुए उज्झिदमिह ।
(अहो सधु त्वया उज्झितास्मि ।)

चित्र०—(सस्मितम्) सहि ! इतो मुहुत्तादो जाणिस्सं का कं उज्झिस्सादि ।
आआरं दाव पडिउज्ज । (सक्ति ! इतो मुहुत्तादेव आस्यामि का
कामुज्झिष्यतीति । आचारं तावत् प्रतिपद्यस्व ।)

उर्वशी—(समाध्वंसं राजानमुपेत्य प्रणम्य च सत्रीडम्) जेदु जेदु महाराओ ।
(जयतु-जयतु महाराजः ।)

राजा—(सहर्षम्) सुन्दरि !
मया नाम जितं यस्य त्वयायं समुदीर्यते ।
जयशब्दः सहस्रावाद्गतः^२ पुरुषान्तरम् ॥१६॥
(हस्ते गृहीत्वैनामुपवेशयति ।)

विद्व०—भोदि ! रणो पिअवअस्सो वम्हणो कि ण वन्दीअदि ।
(भवति ! राज्ञः प्रियवयस्यो ब्राह्मणः किं न वन्द्यते ।)
(उर्वशी सस्मितं प्रणमति)

विद्व०—सत्थि भोदीए । (स्वति भवस्यै ।)
(निपच्ये देवदूतः)

चित्रलेखे ! त्वरय त्वरय उर्वशीम् ।
मुनिना भरतेन यः प्रयागो
भवतीष्वष्टरसाश्रयो नियुक्तः^३ ।
ललिताभिनयं तमद्य भर्ता
मरुतां द्रष्टुमनाः सलोकपालः ॥१७॥

१. याञ्छा । 'प्रणयास्त्वमी विसम्भयाञ्छाप्रेमाणः ।' इ. पु. २३० पादति.

२. आगत इति पाठे पुरुषान्तरपदस्यान्तरशब्दी विशेषपरः । ३. निबद्ध पा०

(सर्वे कर्णं ददति । उर्वशी विषादं रूपयति)

चित्र०—सुदं पित्रसहोए देवदूदस्त वक्षणं । ता अणुमाणीअदु महाराओ ।
(श्रुतं प्रियसख्या देवदूतस्य वचनम् । तदनुमान्यतां महाराजः ।)

उर्वशी—णत्थि मे वाचा । (नास्ति मे वाचा ।)

चित्र०—महाराअ उव्वसी विण्णवेदि—परवसो अअं जणो । ता महाराएण अब्भणुणादा इच्छामि देवेषु अणवरद्धं अत्ताणअं काहुं
त्ति । (महाराज । उर्वशी विज्ञापयति—परवशोऽयं जनः । तन्महाराजेनाभ्यनुज्ञाता इच्छामि देवेष्वनपराद्धमात्मानं कर्तुम्—इति ।)

राजा—(कथं कथमपि वाचं व्यवस्थाप्य ।) नास्मि भवत्योः ईश्वरनियोग-
प्रत्यर्थी । स्मर्तव्यस्त्वयं जनः ।
(उर्वशी वियोगदुःखं रूपयित्वा राजानं पश्यन्ती सह सख्या निष्क्रान्ता ।)

राजा—(निःश्वस्य) सखे वयर्थ्यमिव मे चक्षुषोः संप्रति ।

विदू०—(पत्रं दर्शयितुकामः) णं एदं (अर्धोक्ते सविषादमात्मगतम्) हृद्धी हृद्धी
उव्वसोदंसणविम्हिदेण मए तं भुज्जावत्तअं पवभट्टं वि हत्थादो
पमादेण ण विण्णादं । (ननु एतत् (इत्यर्धोक्ते सविषादमात्मगतम्)
हा धिक् हा धिक् ! उर्वशीदर्शनविस्मितेन मया तद् भूर्जपत्रं प्रच्छन्नमपि
हस्तात् प्रमादेन न विज्ञातम् ।)

राजा—भद्र ! किमपि वक्तुकाम इव ?

विदू०—एव्वं वत्तुकामोम्हि—मा भवं अगाईं मुंचदु । दिढं वस्तु तुइ
बद्धभावा उव्वसी । ण सा इदोगदं अणुराअं सिद्धिलेदि त्ति ।
(एवं वक्तुकामोऽस्मि—'मा भवानङ्गानि मुञ्चतु । इदं खलु त्वमपि बद्ध-
भावा उर्वशी । न सा इतोगतमनुरागं शिथिलयति'—इति ।)

राजा—ममाप्येतदाशंसि मनः । तथा खलु प्रस्थाने—

अनीशया शरीरस्य स्ववशं हृदयं मयि ।

स्तनकम्पाक्रियालक्ष्यन्त्यस्तं निःश्वसितंरिव ॥३८॥

विदू०—(स्वगतम्) वेवदि मे हिअअं इमं वेअं अत्तभवदा तस्स भुज्जव-
त्तस्स णाम गेण्हिदव्वं त्ति । (वेपते मे हृदयमिमां वेतामत्रभवता
तस्य भूर्जपत्रस्य नाम ग्रहीतव्यमिति ।)

राजा—वयस्य केनेदानीं दृष्टि विलोभयामि । (स्मृत्वा) आः, उपनयतु भवान् भ्रूजंपत्रम् ।

विद्व०—(सर्वतो दृष्ट्वा विषादं नाटयति) हंत ण दिस्सदि । भो दिव्वं कस्तु तं भुज्जवत्तं गदं उच्चसीए मग्गेण । (हन्त न दृश्यते । भोः दिव्वं खलु तद् भ्रूजंपत्रं गतमुर्वंध्या मार्गेण ।)

राजा—(साम्प्रयम्) अहो सर्वत्र प्रमादी वैधेयः । ननु विचिनोतु भवान् ।

विद्व०—(उत्थाय) णं इदो भवे, इह वा भवे, इह वा भवे ।
(ननु इतो भवेत्, इह वा भवेत्, इह वा भवेत् ।) (विचेतव्यं नाटयति)

(ततः प्रविशति सपरिवारा काशिराजपुत्रो देवी चेटी च)

देवी—हंजे णिउणिए ! सच्चं तुए भणिदं इमं लदागेहं पविसंतो अज्ज-माणवअ-सहाओ अज्जउत्तो विट्ठो ति । (हञ्जे निपुणिके ! सत्थं त्वया भणितमिदं लतागृहं प्रविशन्नार्यमाणवकसहाय आर्यपुत्रो दृष्ट इति ।)

निपु०—किं अण्णहा भट्टिणी मए कदावि जिण्णविदपुञ्जा ?
(किमन्याया भट्टिनी मया कदापि निशापितपूर्वा ?)

देवी—तेण हि लदाविइवंतरिदा सुणिस्सं दाव से विस्सद्ध भंतिदाणि जं तुए कहिदं तं सच्चं ण व ति । (तेन हि लताविटपान्तरिता श्रोष्यामि तावदस्य विस्रब्धमन्त्रितानि यत् त्वया कथितं तत् सत्थं न वेति ।)

निपु०—जं भट्टिणीए रोग्गदि । (यद् भट्टित्यं रोचते ।)

देवी—(परिक्रम्य पुरस्तादवलोक्य च) हंजे णिउणिए कि णु कस्तु एदं जिण्ण-चीअरं विअ इदोमुहं दक्खिण-मारुदेण आणीअदि । (हञ्जे निपुणिके ! किं नु सत्त्वेतज्जीणंजीवरमिअ इतोमुखं दक्षिणमारुतेनानीयते ।)

निपु०—(विभाष्य) भट्टिणी ! पडिवत्तणविभाविदक्खरं भुज्जवत्तं कस्तु एदं । हंत भट्टिणीए एव्व णेउरकोडोए लग्गं । (गृहीत्वा) णं वाईअदु एदम् । (भट्टिनि ! परिवर्त्तनविभाविताअरं भ्रूजंपत्रं सत्त्वेतत् । हन्त भट्टिण्या एव नूपुरकोटपां लम्भम् । (गृहीत्वा) ननु बाध्यताभेत्तु ।)

देवी—अणुवाएहि दाव एदं । जदि अविरुद्धं तदो सुणिस्सं ।
(अनुवाचय तावदेतत् । यद्यपिबुद्धं ततः श्रोष्यामि ।)

निपु०—(तथा कृत्वा) भट्टिणी ! तं एव्व कोलीणं विअ पडिहादि भट्टारअं उट्टिसिअ उव्वसोए कव्वबंधो त्ति तक्केमि, अज्जमाणवअप्पमादेण अम्हाणं हृत्यं आगदो त्ति । (भट्टिणि ! तदेव कौलीणमिव प्रतिभाति । भट्टारकमुद्दिश्य उर्वस्याः काव्यबन्ध इति तर्कयामि, आर्यमाणवक-प्रमादेन आवयोर्हस्तमागत इति ।)

देवो—तेण हि से गहीदत्था होमि । (तेन ह्यस्य गृहीतार्या भवामि ।)

(निपुणिना वाचयति)

देवो—(श्रुत्वा) एहि इमिणा एव्व उवाअणेण दं अच्छराकामुअं पेक्खामि । (एहि, अनेनैवोपायनेन तमप्सरःकामुकं प्रेक्षे ।)

निपु०—तह । (तथा ।)

(परिजनसहिते सतागृहं परिक्रामतः ।)

विदू०—(विलोक्य) भो वअस्स ! किं एदं पवणवसगामि पमदवणसमीद-गदकीलापव्वदपज्जंते दीसदि । (भो वयस्य ! किमेतत् पवनवशगामि प्रमदवनसमीपगतक्रीडापर्वतपरमन्ते दृश्यते ।)

राजा—(उत्थाय) भगवन् वसन्त-प्रिय दक्षिणवापो !

वासार्यं हर संभूतं सुरभिणा पौष्पं रजो वीरुधां
किं मिथ्या भवतो हृतेन दमित्तास्नेह-^१स्वहस्तेन मे ।
जानारयेव^२ मनोविनोदन^३ शतरेवविघैर्घारितं
कामार्तं ^४जनमञ्जनां प्रति भवानालक्षितप्रार्थनः ॥१६॥

निपु०—भट्टिणि ! पेक्ख पेक्ख । एदस्स एव्व अण्णेसणा वट्टदि ।

(भट्टिणी ! प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एतस्पर्शान्वेषणा वर्तते ।)

देवो—णं पेक्खामि दाव । तुण्हि चिट्ठ । (ननु पश्यामि तावत् । तूष्णीं तिष्ठ)

१. कार्यं. च.

२. इ. ३६०-पृष्ठगत ४-पादटिप्पणी.

३. 'जानोते हि' च. सा. पं. अ. वा. एतच्चावहृहस्तलेखमतम्, अन्वाख्यान-विरुद्धं च, प्राघातोरकर्मकत्व एवात्मनेपदित्वात् ।

४. भवान्. च.

५. -कलैः. च.

६. जनमञ्जसाभिभविषुं नातन्वितप्रार्थनम् वा. । दक्षिणवायोर्वियोगिजनविरुद्ध-त्वादानुकुल्यामाञ्जनेतिहासोपन्यास उचितः ।

विदू०—(सविषादम्) हृदो हृदो भो मिलाजमाणकेसरच्छविना मोर-
पिच्छेण विप्लवदो म्हि । (हा विक् हा विक् भोः म्नापमान-
केसरच्छविना मयूरपिच्छेण विप्रलब्धोऽस्मि ।)

राजा—सर्वथा हतोऽस्मि ।

देवी—(सहसोपसृत्य) अज्जउत्त अलं आवेएण । एदं तं भुज्जवत्तं ।
(आर्यपुत्र ! अलमावेगेन । एतत् तद् भूर्जपत्रम्)

राजा—(ससंभ्रमम्) अये देवी । स्वागतं देव्यै ।

विदू०—(अपवार्यं) दुरागदं दाणि संवुत्तं । (दुरागतमिदानीं संवृत्तम्)

राजा—(जनान्तिकम्) वयस्य ! किमत्र प्रतिविधेयम् ।

विदू०—(अपवार्यं) लोत्तेण गृहीदस्स कूभीलजस्त अत्थि वा पडिवज्जणं ।
(सोप्येण गृहीतस्म कूभीलकस्यास्ति वा प्रतिवचनम् ।)

राजा—(जनान्तिकम्) मूढ नायं परिहासकालः । (प्रकाशम्) देवि ! मेदं
मया मृत्यते । अयं खलु परान्वेषणार्थमारम्भः ।

देवी—जुज्जदि अत्तणो सोहमं पच्छदेदुं ।
(युज्यते आरमनः सौभाग्यं प्रच्छादयितुम् ।)

विदू०—भोदि ! तुवरेहि से भोजणं जं पित्तोवसमणसमत्वं होदि ।
(भवति त्वरय अथ भोजनं यत् पित्तोपशमनसमर्थं भवति ।)

देवी—णिउणिए सोहणं वखु वम्हणेण अणुमाणिदो वअस्सो ।
(निपुणिके ! शोभनं खलु ब्राह्मणेनानुभामितो वयस्यः ।)

विदू०—भोदि णं पेक्ख आवेसिदो पिसाच्चोत्रि भोजणेण उज्जमइ ।
(भवति । ननु पश्य आवेशितः पिशाचोऽपि भोजनेन उज्जति ।)

राजा—मूखं ! बलादपराधिनं मां प्रतिपादयसि ।

१. सौभाग्यमत्र प्रणयिनोऽज्जगतः प्रेमा । प्रणयिनोरन्योन्यं प्रति यः प्रीतिवन्ध-
स्तस्यैव सौभाग्यमिति परिभाषा । द्रष्टव्योऽस्माकं 'कालिदासभारती'-तिलेख-
मालाया द्वितीयो लेखः सागरिका ४/२ अङ्के । अ. इ. पू. २९७.

देवो— णत्थि वखु भवदो अत्तराहो । अहं एव्व एत्थ अवरद्धा जा पडि-
ऊलदंसणा भविअ अग्गदो दे चिट्ठामि । इदो अहं गमिस्सं ।
णिज्जणिए, एहि गच्छम्ह । (नास्ति खलु भवतोऽपराधः । अहमेवात्र
अपराधा, या प्रतिकूलदर्शना भूत्वा अप्रतस्ते तिष्ठामि । इतोऽहं गमि-
ष्यामि । निपुणिके ! एहि गच्छामः ।)

(कोपं नाटयित्वा प्रस्थिता ।)

राजा—(अनुसृत्य)

अपराधो नामाहं प्रतोद रम्भोरु ! विरम संरम्भात् ।
सेव्यो जनश्च कुपितः कथं च दासो निरपराधः ॥२०॥

(पादयोः पतति ।)

देवो—(स्वगतम्) मा खलु लहृहिअआ अहं अणुणवं बहु मण्णे । किं दु
अदक्खिण्णकिदस्स पच्छादावस्स माएमि । (मा खलु लपुहुदया-
हमनुमयं बहु मन्ये । किंतु अशाधिम्भकृतात् पञ्चात्तापाद् बिभेमि ।)

(राजागमपहाय सपरिवारा निष्क्रान्ता ।)

विदू०—पाउसणदी विअ अप्पसण्णा गदा देवी । ता उट्टुहि ।
(प्राक्पद्मीव अप्रसन्ना गता देवी । तद्गुत्तिष्ठ ।)

राजा—(उत्थाय) वयस्य, नेदमनुपपन्नम् । पश्य—

प्रियवचनकृतोऽपि योषितां दयितजनानुनयो रसादृते ।
प्रविशति हृदयं न तद्विदां मणिरिव कृत्रिमरागयोजितः ॥२१॥

विदू०—अणुऊलं एव्व एत्थभवदो एदं । ण खलु अक्खिदुक्खिदस्स पमुहे
दीवसिहा सहेदि । (अनुकूलमेवात्रभवत् एतत् । न खलु अक्खिदुःखितस्य
प्रमुखे दीपशिखा सहते ।)

राजा— मा मैवम् ! उर्वंशोगतमनसोऽपि मे स एव देव्यां बहुमानः ।
किन्तु प्रणिपातलङ्घनाद् अहमस्यां धैर्यमवलम्बिष्ये ।

विदू०— भो चिट्ठदु दाव भवदो धीरदा । बुभुक्खिदस्स वम्हणस्स ओविदं
अवलंबदु भवं । समओ खलु ण्हाणभोअणं सेविदुं (भो तिष्ठतु

१. न खल्वक्खिदुःखितोऽभिमुखे दीपदीक्षा सहते सा. पं. अ. च. । अत्राकर्मकः
सहिः । शौभत इति च उदर्यः । सोऽयमभिजातो वाग्भोगः कालिदासस्य ।

तावद् भयतो धीरता । सुगुणितस्य ब्राह्मणस्य जीवितमवलम्बतां भवान् ।
समयः खलु स्नानभोजनं सेवितुम् ।)

राजा—(उर्ध्वमवलोक्य) गतमर्घं दिवसस्य । अतः खलु—

उष्णालुः शिशिरे निषीदति तरोर्मूलालवाले शिखी
निभिद्योपरि कर्णिकारमुकुलाम्यालीयते षट्पदः ।
तप्तं वारि विहाय तीरनलिनीं कारण्ढवः सेवते
क्रीडावेशमति चंप पञ्जरशुकः क्लास्तो जलं याचते ॥२२॥

(निष्क्रान्ती)

॥ इति द्वितीयोऽङ्कः ॥

॥ १अथ मिश्रविष्कम्भकः ॥

(ततः प्रविशतो भरतशिष्यी)

गाल०—सखे पेलव ! महेन्द्रभवनं गच्छता भगवतोपाध्यायेन त्वमासनं प्रतिग्राहितः । अग्निशरणसंरक्षणाय स्थापितोऽहम् । अतः खलु पृच्छामि—अपि गुरोः प्रयोगेण दिव्या परिषदाराधिता ।

पेल०—गालव । ण जाणे आराहिदा ण व त्ति । तस्सिं उण सरस्सई-
किदकव्वबंधे लच्छीसअं वरे तेषु तेषु रसंतरेसु तम्मई आसि ।
कित्तु—। (गालव ! न जाने आराधिता न वा इति । तस्मिन् पुनः
सरस्वतीकृतकाव्यबन्धे लक्ष्मीस्वयंवरे तेषु तेषु रसान्तरेषु तन्मयी
आसीत् । किन्तु—)

गाल०—सदोषावकाश इव ते वाक्यशेषः ।

पेल०—आम् तस्सि उव्वसीए वअणं पमादक्खल्लिदं आसि ।

(आम्, तस्मिन् उर्वस्या वचनं प्रमादस्खलितमासीत् ।)

गाल०—कथमिव ?

पेल०—लच्छीभूमिघ्राए वट्टमाणा उव्वसी वारुणोभूमिआए वट्टमाणाए
मेणआए पुच्छिदा—सहि समागदा एदे तेलोक्कमुपुरिसा
सकेसवा लोअवाला । कदमस्सि दे १भावाहिणिवेसोत्ति ।
(लक्ष्मीभूमिकायां वर्तमाना उर्वशी वारुणीभूमिकायां वर्तमानया मेनकया
पुष्टा—सखि ! समागता एते त्रैलोक्यसुपुराणाः सकेशवाश्च लोकपालाः ।
कतमस्मिस्ते भावाभिनिवेश इति ।)

१. इयमस्मत्कृता योजना ।

२. तन्मयीति परियद्विशेषणम् । अत्र 'उव्वसी तन्मया आसी' सा. शा. ।
किन्तु न युज्यतेऽत्रोर्वशीपद्योजना । परियद एवाराध्यत्वेन प्रस्तुतत्वात्,
पेलवस्य द्वितीये वाक्ये सर्वपठितस्य उर्वशीपदस्य पुनरुक्तत्वाच्च, सर्वनाम्नै-
वोपपत्तेः ।

३. हृदयाभिनिवेशः शा.

गाल०—ततस्ततः ।

पेल०—तदो ताए पुरुसत्तमे त्ति भणिदव्वे पुरुरवसि त्ति ताए निम्मादा वाणी । (ततः पुरुयोसमे इति भणितव्ये पुरुरवसीति तस्या निर्गता वाणी)

गाल०—भवितव्यतानुविधायीनि इन्द्रियाणि । न खलु तामभिक्रुद्धो गुरुः ?

पेल०—सा खलु सत्ता उवज्जाएण । महिदेण उण अणुगिहीदा ।
(सा खलु शप्ता उपाध्यायेन । महेंद्रेण पुनरनुगृहीता ।)

गाल०—कथमिव ?

पेल०—जेण मम उवदेसो तुए लंघिदो तेण ण दे दिव्वं ठाणं हवि-
स्सदि त्ति उवज्जाअस्स सावो । महिदेण उण पेक्खणावसाणे
लज्जावणदमुही सा एव्वं भणिदा—अस्सि तुमं बद्धभावासि
तस्य मे रणसहाअस्स राएसिणो पिअं एत्थ करणिज्जं । ता
दाव तुमं जहाकामं पुरुरवसं उवचिट्ठ जाव सो तुइ दिट्ठसंताणो
भोदि त्ति । (येन ममोपदेशस्त्वया सञ्चितः तेन न ते दिव्यं स्थानं
भविष्यति इति उपाध्यायस्य शपः । महेंद्रेण पुनः प्रेक्षणावसाने
लज्जावनतमुहो सा एव भणिता—यस्मिंस्त्वं बद्धभावासि तस्य मे
रणसहायस्य राज्ञेः प्रियमिव करणीमम् । तत् तावत् त्वं यथाकामं
परुरवसमुपतिष्ठस्व यावत् स त्वयि दृष्टसन्तानो भवेदिति ।)

गाल०—सदृशमेतत् पुरुषान्तरविदो महेंद्रस्य ।

पेल०—(सूर्यमवलोक्य) कथाप्रसंगेण अर्धेहि अवरद्धा अहिसेअवेला खलु
उवज्जाअस्स । ता एहि । से पासवत्तिणो होम । (कथाप्रसंगेनास्माभिः
अपराद्धा अग्निपेकवेला खलु उपाध्यायस्य । तदेहि । अस्या पार्श्ववर्तिनी भवाव ।

गाल०—तथा ।

(निष्क्रान्तौ^२)

१. यावत् स परिदृष्ट. सा. पा.

२. सर्वथाशैव विष्काम्भकससाप्तिः ।

(ततः प्रविशति कञ्चुकी)

कञ्चु०—(विनिःश्वस्य)

सर्वेः कल्पे वयसि यतते लब्धुमर्थान् कुटुम्बी
पश्चात् पुत्रैरपहृतभरः कल्पते विधमाय ।
अस्माकं तु प्रतिदिनमियं साधयन्ती प्रतिष्ठां
सेवा कारा-^१परिणतिरहो^२स्त्रीषु कष्टोऽधिकारः ॥१॥

(परिक्रम्य) आदिष्टोस्मि सनियमया काशिराजपुत्र्या—व्रतसम्पाद-
नार्थं मया भानमुत्सृज्य निपुणिकामुखेन पूर्वं याचितो महाराजः । तदेव
त्वं मद्दवचनाद् विज्ञापय इति । यावदहमिदानीम् अवसितसन्ध्याजप्यं
महाराजं पश्यामि । (परिक्रम्यापलोक्य च) रमणीयः खलु दिवसावसान-
वृत्तान्तो राजवेश्मनः । इह हि—

उत्कीर्णा इव वासयष्टिषु निशानिद्रालसा वहिणो
धूपैर्जालविनिःसृतैर्बलभयः संदिग्धपारावताः ।
आचारप्रयतः सपुष्पवलिषु स्थानेषु चाचिष्मतीः
सन्ध्या-मङ्गलदीपिका विभजते शुद्धान्तवृद्धो जनः ॥२॥

(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) अये इत एव प्रस्थितो देवः—

परिजनवनिताकरापिताभिः
परिवृत एष विभाति दीपिकाभिः ।
गिरिरिव गतिमानपक्षसादाद्,
अनुतटपुष्पितकर्णिकारयष्टिः ॥३॥

यावदेनमवलोकनमार्गं स्थितः प्रतिपालयामि ।

(परिक्रम्य स्थितः ।)

॥ इति मिश्रविष्कम्भकः ॥

१. साधयन्ती शरीरं सा. पं. अ.; साधयन्ती प्रतिष्ठां सा.
२. सेवाकारा परि० सा. च. पं. अ. ३. ०रमूत्
४. इयमस्माकं वस्तुयोजना.

अथ तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति यथानिदिष्टो राजा विदूषकश्च ।)

राजा—(स्वगतम्) आः ।

कार्यान्तरितोत्कण्ठं दिनं मया नीतमनतिकृच्छ्रेण ।
अविनोददीर्घायामा कर्षं नु रात्रिर्गमयितव्या^१ ॥४॥

कञ्चु०—(उपसृत्व) जयतु जयतु देवः ! देव ! देवी विज्ञापयति—
मणिहर्म्यं पृष्ठे सुदर्शनश्चन्द्रः । तत्र संनिहितेन देवेन प्रतिपाल-
यितुमिच्छामि यावद् रोहिणीसंयोग इति ।

राजा—आयं लातव्य ! विज्ञापयतां देवी यस्ते छन्द इति ।

कञ्चु०—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रान्तः)

राजा—वयस्य ! किं परमार्यत एव देव्या व्रतनिमित्तोऽयमारम्भः
स्यात् ?

विदू०—भो तर्ककेमि संजादपच्छादावा तत्तभोदो वदावदेशेण भवदो
पणिपादलंघनं पमञ्जिद्रुकाम त्ति । (भोः तर्कयामि सञ्जात-
पञ्चात्तापा तत्रभवती व्रतापदेशेन भवतः प्रणिपातलङ्घनं प्रमाष्टुं कामेति ।)

राजा—उपपन्नं भवानाह—

अवधूतप्रणिपाताः पश्चात् सन्तप्यमानमनसो हि^२ ।

^३निभूतैर्ध्वपत्रपन्ते दयितानुनयैर्^४मनस्विन्यः^५ ॥५॥

तदादेशय मणिहर्म्यं-पृष्ठमार्यम् ।

विदू०—इदो इदो भवं । इमिणा गंगातरंगसस्तिरीएण फलिजमणि-
सोवाणेण आरोहदु भवं पदोसावसररमणिज्जं मणिहर्मिमज-
पिटुं । (इत इतो भवान् । एतेन गङ्गातरङ्गसश्रोकेण^६ स्फटिक-
मणिसौपानेनारोहदु भवान् प्रदोषावसररमणीयं मणिहर्म्यं पृष्ठम्)

a. इयमस्मद्व्योजना । १. मे. २।२५. २. उषि सा. वा. पं. अ.

३. विविधैरनुत्पन्ते च. ४. अनुशयैः सा.

५. अयमेव हि पाठो विदूषकोक्त्या संबधति । ६. विशिरेण सा.

राजा—आरोग्यप्रदः । (सर्वे सोपानारोहणं नाटयन्ति ।)

विदू०—(मिरुष्य) भो पञ्चासण्णेण चंदोदएण ह्योदव्वं जह् तिमिररेई-
अमाणं पुव्वदिसामुहं आलोअसुहअं दीसदि । (भोः प्रत्यासन्नेन
चन्द्रोदयेन भवितव्यम्, यथा तिमिररिष्यमानं पूर्वदिशामुक्तमालोक-
मुभयं दृश्यते ।)

राजा—सम्यग् भवान् मन्यते—

उदयगूढसशाङ्कमरीचिभि-
स्तमसि दूरतरं प्रतिसारिते ।
अलकसंयमनादिव लोचने
हरति मे हरिवाहनदिङ्मुखम् ॥६॥

विदू०—(विजोक्तम्) ह्री ह्री भो, एसो वखु खंडमोदअसरिसो उदितो राजा
दुग्गादीणं । (ह्री ह्री भोः, एष खलु खण्डमोदकसदृशः उदितो राजा
द्विजातीनाम् ।)

राजा—(सस्मितम्) सर्वत्रौदरिकस्य अभ्यवहार्यमेव विषयः । (प्राञ्जलिः
प्रणम्य) भगवन् क्षपानाथ—

रविमावसते सतां क्रियायं
सुघया तर्पयते सुरान् पितृंश्च १ ।
तमसां निशि मूर्च्छतां निहन्त्रे
हरचूडानिहितात्मने नमस्ते ॥७॥

(उपतिष्ठते)

विदू०—भो बम्हणसंक्रामिदवत्तरेण दे पिदामहेण अब्भणुण्णादो सि । ता
आसणाट्टिदो होहि जाव अहं वि सुहासीणो होमि ।
(भोः ब्राह्मणसंक्रामितावतरेण ते पितामहेनाम्नानुज्ञातौअसि । उत्, आसन-
स्थितो मय । यावदहमपि सुखासीनो भवामि ।)

राजा—(विदूषकवचनं परिगृह्योपविष्टः परिजनं वितोक्त्य ।) अभिव्यक्तायां
चन्द्रिकायां किं दीपिकापौनरुक्त्येन ? तद् विश्राम्यन्तु भवत्यः ।

१. सस्तिरीजो = सश्रीकः सा. पं. अ. च. २. पितृन् सुरांश्च वा.

परि०—जं देवो आणवेदि । (यद् देव आणापयति ।) (निष्क्रान्तः)

राजा—(चन्द्रमसमवलोक्य विदूषकं प्रति) वयस्य ! परं मुहूर्त्तादागमनं
देव्याः । तद् विविकते कथयिष्यामि स्वामवस्याम् ।

विदू०—णं दीसदि एव्व सा । किदु तारिसं अणुराअं पेक्खिअ सक्कं वत्तु
आसाअंवेण अत्ताणं धारेदुं । (मनु द्रुपत एव सा । किन्तु तादृश-
मनुराअं प्रेक्ष्य शक्यं सत्तु ^१आशाबन्धेनात्मानं धारयितुम् ।)

राजा—एवमेतत् । ब्रलवान् पुनर्मो मनसोऽभिज्ञापः ।

नद्या इव प्रवाहो विषमशिलासङ्घटस्खलितवेगः ।

विघ्नितसमागमसुखो मनसि शयः ^२शतगुणो भवति ॥८॥

विदू०—भो जहा परिहीअमाणोहिं अग्गेहिं अहिअं सोहसि तथा अदूरे
पिआसमागमं दे पेक्खामि । (भोः यथा परिहीयमानैरङ्गैरधिकं
धोमसे तथा अदूरे प्रियासमागमं ते प्रेक्षे ।)

राजा—(निमित्तं सूचयन् ।) वयस्य—

ब्रह्मोभिराशाजननैर्^३भंवानिव गुरुव्यथम् ।

अयं मां स्पन्दितैर्बाहुराश्वसायति दक्षिणः ॥९॥

विदू०—ण वत्तु अण्णहा वम्हणस्त वअणं ।

(न शल्वन्मया ब्राह्मणस्य वचनम्)

(राजा सप्रत्याशस्तिष्ठति ।)

(ततः प्रविशति आकाशयानेनाभिसारिकावेषा उर्वशी चित्रलेखा च)

उर्वशी—(आत्मानमवलोक्य) हला चित्तलेहे ! अत्रि रोअदि दे अअं मम
मोत्ता^४हरणभूसिदो णोलंसुअपरिग्गहो अहिसारिकावेसो ।
(हला चित्रलेखे ! अपि रोचते ते अयं मम मुक्ताऽऽभरणभूषितः नीलांशुक-
परिग्रहः अभिसारिकावेषः ।)

१. मेघदूत-१/१०, शा. ४ १५

२. 'त्वनुगुणो' शा. । पाठ एष पूर्वार्धप्रविष्टदृष्टान्ताननुगुणः । इ. कु. ५/८५

३. आशाजनन-शब्दाय शा. ७/२०-२१ ग.

४. अणाभरणं = अल्पभरणं च. शा. पं. अ. । नीलांशुके नीलकानि
त्रिवेणोसोभाग्यमावहन्तीति 'मुक्ता'—पाठ एष हृदि सजते ।

चित्र०—सहि ! णत्वि मे वाआविहवो पसंसिदुं । इदुं तु चित्तेमि अवि
णाम ग्रहं रुखा भवेअं ति । (सखि ! तास्ति मे वाग्बिभवः
प्रसंसितुम् । इदं तु चिन्तयामि अपि नामाहं पुरुरवा भवेयमिति ।)

उर्व०—सहि ! मदणो खलु तुमं आणवेदि । ता सिग्धं णेहि मं तस्स
सुहअस्स^१ वसदि । (सखि ! मदनः खलु त्वामाज्ञापयति । तच्छीघ्रं
नय मां तस्य सुभगस्य वसतिम् ।)

चित्र०—(बिलोक्य) णं एदं परिवत्तिदं विअ केलाससिहरं पिअदमस्स दे
भवणं उवगद म्हु । (नन्वेत्त्वं परिवर्तितमिव^२ कैलासशिखरं प्रियत-
मस्य ते भवनमुपगते स्वः ।)

उर्व०—तेण हि पहावदो जाणीहि दाव कहि सो मम हिअअचोरो कि वा
अणुचिट्ठदि ति । (तेन हि प्रभावाज्जानीहि तावत्, क्व स मम हृदय-
चौरः, किं नानुतिष्ठतीति ।)

चित्र०—(ध्यात्वा विहृत्स्यात्मगतम्) भोट्टु कीलिस्सं दा एदाए । (प्रकाशम्)
हला दिट्ठो एसो मणोअहलद्धपिआसमाअमसुहं अणुहवंतो उव-
होअक्खमे ओआसे चिट्ठदि ति । (भवतु । क्रीडिष्यामि तावदेतया ।
(प्रकाशम्) हला दृष्टो मया एष मनोरञ्जलब्धप्रियासमागममुखमनुभवन्
उपभोगक्षमे अवकाशे तिष्ठतीति ।)

उर्व०—^३(विषादं नाटयति । निःश्वस्य) धण्णो सो जणो जो एव्वं भवे ।
(श्वस्यः स जनी य एवं भवेत् ।)

चित्र०—मुद्धे ! का उण चिता तुए चिणा अण्णपिआ-समाअमस्स ?
(मुग्धे ! का पुनश्चिन्ता त्वया चिता अन्यप्रियासमागमस्य ?)

उर्व०—(सोच्छ्वासम्) सहि अदक्खिणं संदेहदि मे हिअअं ।
(सखि ! अदक्षिणं संदेग्धि मे हृदम् ।)

१. स खलु सुभगो यमज्जनाः काशमन्वे, मल्लि० मे. १।२९., द्र. ३६६ पृ. पादटि.
'सहि असमत्वा खलु अहं । तुं जाणेहि तं सिग्धं । णेहि मं तस्स वा' शा.

२. अत्र पाठः 'णं पडिबिबिअं जाभिणीअमुणाए कैलाससिहरसस्सिरीअं' का. शा.

३. इतः परं 'एसो मणिहम्म' इत्यादेः पूर्वं च 'उर्वशी-अवेहि हिअअं मे ण
पत्तीअदि । हला चित्तलेहे हिअए काअण कि वि जप्पासि । पिअसमाअमस्स
अग्गदो एव्व अणेण अक्खरिदं मे हिअअं'—शा. ।

चित्र०—एसो मणिहृन्मिअप्पासादपिट्टुगदो वअस्तमेत्तसहाओ राएसी ।
ता एहि उवसप्पाम णं । (एण मणिहृन्मिअप्पासादपुच्छगतः, वयन्यमान-
सहायो राजपिः । तदेहि उपसर्पिव एनम् ।)

(उभे अवतरतः)

राजा—वयस्य रजन्या सह विजृम्भते मदनवाधा ।

उर्व०—अणिव्भिण्णत्थेण इमिणा वअणेण आकंपिदं मे हिवअं । ता
अंतरिदा एव्व सुणांम से सेरालावं गाव णो संसअच्छेदो हीदि ।
(अतिभिन्नार्थनानेन वचनेन आकम्पितं मे हृदयम् । तदन्तर्हिते श्रुणुवः
अस्य स्वैरालापं यावदावयोः संगवच्छेदो भवति ।)

चित्र०—जं दे रोअदि । (यत्ते रोचते ।)

विदू०—णं इमे अमिअगब्भा सेवीअंदु चंदवादा ।

(नन्वेते अमृतगर्भाः सेव्यतां चन्द्रपादाः ।)

राजा—वयस्य ! एवमादिभिरनुपकम्बोऽयमातङ्कः । पश्य—

कुसुमशयनं न प्रत्ययं न चन्द्रमरोचयो
न च मलयजं सर्वाङ्गोष्णं न वा मणियण्टयः ।
मनसिजरुजं सा वा दिव्या ममालमपोहितुं

उर्व०—(उरसि हस्तं दत्त्वा^१ ।) का वा अवरा । (का वा अपरा ।)

राजा— रहसि लघयेदारब्धा वा तदाश्रयिणी कथा ॥१०॥

उर्व०—हिअअ ! मं उज्झिअ इदो संकतेण तुए दाणि फलं उवलढं ।
(हृदय ! मामुज्जित्वा इतः संक्रान्तेन त्वयेदानीं फलमुपलब्धम् ।)

विदू०—आम् । हूं वि पत्वयंतो जदा^२ मिट्ठहरिणीमांसभोअणं ण लहे
तदा णं संकित्तअंतो आसासेमि अत्ताणं । (आम् । अहमपि
प्राथयमानो यदा मिट्ठ-हरिणीमांस-भोजनं न लभे तदैतत् सङ्कीर्तयन्नाश्वास-
याम्यात्मानम् ।)

१. कोष्ठकांशः सा. सा. पं० अ. न । 'उर्वशी—अवरा' शा. न ।

२. मिट्ठरिणीं रसालं वा. सा. सा. नि-४ । मिट्ठरिणीमांसपाठः—

राजा—सम्पद्यते पुनरिदं भवतः ।

विद्व०—भवं वि तं अद्रेण पाविस्सदि । (भवानपि तामचिरेण प्राप्स्यसि ।)

राजा—सखे ! एवं मन्ये—।

चित्र०—सुणु, असंतुट्ठे सुणु (शृणु, असन्तुष्टे ! शृणु ।)

विद्व०—कहं विअ । (कथमिव)

राजा—

अयं तस्या रथक्षोभादसेनासो निपीडितः ।

एकः कृती शरीरेऽस्मिन् शेषमङ्गं भूवो भरः ॥११॥

चित्र०—सहि ! किं दाणिं विलंबीअदि । (सखि ! किमिदानीं विलम्ब्यते ।)

उर्व०—(सहसोपमृत्यु) हला ! अग्गदो वि मम हृदाए उदासीणो विअ महाराओ । (हला ! अग्रतोऽपि मम स्थिताया उदासीन इव महाराजः ।)

चित्र०—(सस्मितम्) अइ अदितुवरिदे ! अणविस्वत्ततिरक्खरिणीआसि । (अग्नि अतित्वरिते ! अनाधिपतिरस्करिणिकासि ।)

(नेपथ्ये)

इदो इदो भट्टिणी । (इत इतो भट्टिनी)

(सर्वे कर्णं ददति । उर्वशो सह सख्या विपण्णा ।)

विद्व०—(सविस्मयम्) अइ भो ! उवट्टिदा देवो । ता वाचंजमो होहि । (अग्नि भोः ! उपस्थिता देवो । तद् वाचंजमो भव ।)

राजा—भवानपि संवृताकारमास्ताम् ।

उर्व०—सहि ! किं एत्थ करणिज्जं । (सखि ! किमत्र करणीयम् ।)

— पुनः प्रतीयमानार्थसंपदतिशयस्फन्दसुभगतया सहृदयजननेदीयान् । मांस-
भोजनं च कालिदासे प्रसिद्धमेव शाकुन्तलस्य द्वितीयाङ्कारम्भे विद्वेषकस्तै-
वोकृत्या । शिलरिणीशब्दार्थश्च प्वन्यालोक-३।४२—लोचने स्पृष्टः । तथापि
मांसचर्चाश्लेषेव । सितादधिसंमिश्रः सेति च भावप्रकाशे ।

चित्र०—अलं आवेएण । अंतरिदा दाणि वयं । विहिद-णिअम-वेसा
राएसि-महिंसी दीसदि । ता ण एसा इह चिरं चिट्ठिस्सदि ।
(अलमावेगेन । अन्तहिते इवानीमावाम् । विहितनियमवेपा राजपिमाहिपी
दृश्यते । तत्रैपेह चिरं स्थास्यति ।)

(सतः प्रविशति औपहारिकहस्तपरिजना देवी चेटी च)

देवी—(परिक्रम्य चन्द्रमसमवलोक्य च) हंजे णिउणिए ! एसो रोहिणी-
संजोएण अहिअं सोहदि भवअं मिअलंछणो । (हञ्जे निपुणिके !
एष रोहिणीसंयोगेनाधिकं शोभते भगवान् मृगलाञ्छनः ।)

चेटी—णं भट्टिणीसहिदो भट्टा विसेसरमणिअज्जो ।

(ननु भट्टिनीसहिती भर्ता विशेषरमणीयः ।)

(परिक्रामतः)

विदू०—(दृष्ट्वा ।) भो ण जानामि सोत्थिवाअणं मे देइ त्ति, आटु
वदव्ववदेसेण मुक्करोसा भवदो पणिपादलंघणं पमज्जिअदुकाम
त्ति । अज्ज मे अक्खीणं मुहदंसणा देवी । (भोः न जानामि
स्वस्तिवाचनं मे ददातीति अथवा अतव्यपदेक्षेन मुक्करोषा भवतः
प्रणिपातलङ्घनं प्रमाण्डुं कामेति । अहं मे अखणोः शुभवर्शना देवी ।)

राजा—(सस्मितम्) उभयमपि घटते । तथापि भवता यत् पश्चादभिहितं
तन्मां प्रतिभाति । यदत्र भवती—

सितांशुका मङ्गलमात्रभूषणा
पवित्रदूर्वाङ्कुरलाञ्छितालका ।
अतापदेशोज्ज्वलितगर्ववृत्तिना
मयि प्रसन्ना वपुषैव लक्ष्यते ॥१२॥

देवी—(उपसृष्य) जेदु जेदु अज्जउत्तो । (अयतु जयतु आर्यपुत्रः ।)

परि०—जेदु जेदु भट्टारओ । (अयतु जयतु भट्टारकः ।)

विदू०—सत्थि भोदोए । (स्वस्ति भवत्ये)

राजा—स्वागतं देव्ये । (तां हस्तेन गृहीत्वोपवेशयति ।)

१. पर्यायवक्रतेयं प्रतीयमानाभिज्ञेपमर्भा ।

उर्वशी—हला ठाणे वस्तु इअं देवीसद्वेण उवजरोवदि । ण कि वि परि-
हीअदि सचीए ओजस्सिदाए । (हला ! स्थाने खलु इयं देवीशब्देना-
पचर्यते । न किमपि परिहीयते शक्या ओजस्वित्पया ।)

चित्र०—साहु असूआपरम्मुहं मंतिदं तुए । (साधु असूयापराङ्मुखं मन्त्रितं
त्वया ।)

देवी—अज्जउत्तं पुरोक्करिअ कोवि वदविसेसो मए संपादणीओ । ता
मुहुत्तं उवरोधो सहीअदु । (आर्यपुत्रं पुरस्कृत्य कोऽपि व्रतविधेयो मया
संपादनीयः । तन्मुहूर्तमुपरोधः सह्यताम् ।)

राजा—मा मेवम् । अनुग्रहः खलु अयम्, नोपरोधः ।

विदू०—ईरिसो सोत्थिवाअणवंतो उवरोहो बहुसो होदु ।
(ईदृशः स्वस्तिवाचनवानुपरोधो बशोहृद्यो भवतु ।)

राजा—कि नामधेगमेतद् देव्या व्रतम् ?

(देवी निपुणिकामुल्लमवेक्षते ।)

निपु०—भट्टा पिआणुप्पसादर्णं णाम । (भर्तः प्रियानुप्रसादनं नाम ।)

राजा—(देवी विलोक्य) यद्येवम्—

अनेन कल्याणि मृणालकोमलं
व्रतेन गात्रं ग्लपयस्यकारणम् ।
प्रसादमाकाङ्क्षति यस्तवोत्सुकः
स कि त्वया दासजनः प्रसाद्यते ॥१३॥

उर्वशी—महंतो वस्तु से इमस्सि बहुमाणो ।

(महान् खलु अस्य एतस्यां बहुमानः ।)

चित्र०—अइ मुद्धे अण्णसंकंतप्येमाणो णाअरा भारिआएअहिअं दक्खिणा
होन्ति ; (अयि मुग्धे ! अन्यसङ्घातप्रेमाणो नामरा भायांयामधिकं
दक्षिणा भवन्ति ।)

देवी—(सस्मितम्) णं इमस्स वदपरिगग्रहस्स अबं पहावो जं एत्तिअं
मंताविदो अज्जउत्तो । (नन्वेतस्य व्रतपरिग्रहस्यायं प्रभावो यदेता-
वन्मन्त्रित आर्यपुत्रः ।)

विदू०—विरमद् भवं । त जुतं सुहासिदं पञ्चाचक्षिदुं ।

(विरमतु भवान् । न युक्तं सुभाषितं प्रत्याख्यातुम् ।)

देवी—दारिद्र्याओ ! आणेष औवहारिअं जाव मणिहम्मिअपिटुगदे
चंदपादे अच्चेमि । (दारिकाः आनयतऔवहारिकं मान्मणिहम्मपुठ-
गतांश्चद्रपादानर्त्तमि ।)

परि०—अं भट्टिणी आणवेदी । एसो गंधकुसुमादिउवहारो ।

(यद् भट्टिनो आजापयति । एष गन्धकुसुमाद्युपहारः ।)

देवी—उवणेष । (नाटघेन गन्धपुष्पादिभिश्चन्द्रपादानभ्यर्च्यं ।) हुंजे णिउणिए !

इमे औहारिअमोदए अज्जमाणवअं लभावेहि । (हृज्जे त्तिपुणिके !
एतानोपहारिक-मोक्षकानायांमाणवकं सम्भय ।)

निपु०—अं भट्टिणी आणवेदी । अज्ज माणवअ एवं दाव दे ।

(यद् भट्टिन्या-जापयति । माणवक इदं तावत् ते ।)

विदू०—(मोदकधारवं गृहीत्वा ।) सोत्वि भोदीए । बहुफलो दे एसो वदो
भोदु । (स्वस्ति भवत्यै । बहुफलं तवैतद् धत्तं भवतु ।)

देवी—अज्जउत्त इदो दाव । (आर्यपुत्र इतस्तावत् ।)

राजा०—अयमस्मि ।

देवी—(राज्ञः पूजामभिनीय प्राञ्जलिः प्रणम्य ।) एसा अहं देवदामिहुणं
रोहिणीमिअलंछणं सक्खीकरिअ अज्जउत्तं अणुप्पसादेमि
'अज्जप्पहुदि अं इत्थिअं अज्जउत्तो पत्थेदि, जा अ अज्जउत्तस्स
समाअमप्पणयिणी ताए सह मए पीदिबंधेण वत्तिदव्वं त्ति ।
(एसाहं देवता मिधुनं रोहिणीमृगलाञ्छनं साखीकृत्यायंपुत्रमनुप्रसादयामि—
'अद्यप्रभृति यां स्त्रियमायंपुत्रः प्रायंयते, या चार्यपुत्रस्य समागमप्रणयिनी
तया सह मया प्रीतिबन्धेन वत्तितव्वन्' इति ।)

उर्व०—अम्महे ण आणे किपरं से वअणं त्ति । मम उण विस्सासविसदं
हिअअं संवुत्तं । (अहो न जाने किं परमस्या वचनमिति । मम पुन-
विश्वासविषयं हृदयं संवृत्तम् ।)

चित्र०—सहि महाणुहावाए पदिव्वदाए अअणुण्णादो अणंतराओ दे
पिअसमाअमो हुविसदि । (सखि ! महानुनाक्या पतिव्रतया
अभ्यनुज्ञातः अनन्तरापस्ते प्रियसमागमो भविष्यति ।)

विदू०—(अपवार्यं ।) ^१छिन्नहृत्थे ^२मच्छे पलायिदे णिविष्णो घीवरो भणदि—गच्छ घम्मो मे हविस्सदि त्ति । (प्रकाशम्) भोदि ! किं ^३तारिसो दे पिओ तत्तभवं ? (छिन्नहृत्थे मत्स्ये पलायिते निविष्णो घीवरो भणति—गच्छ घम्मो मे भविष्यतीति । (प्रकाशम्) भवति ! किं तादृशस्ते प्रियस्तत्रभवान् ?)

देवी—मूढ ! अहं वस्तु अत्तणो सुहावमाणेण अज्जउत्तं णिव्वुदसरीरं कादुं इच्छामि । एत्तिएण चित्तेहि दाव पिओ ण वत्ति । (मूढ ! अहं खलु आत्मनः सुहावसानेनार्यपुत्रं निर्वृतशरीरं कर्तुमिच्छामि । एतावता चिन्तय तावत् प्रियो न वेत्ति ।)

राजा—

दातुं वा प्रभवसि मामन्यस्मै कर्तुमेव वा दासम् ।
नाहं पुनस्तथा त्वयि यथा हि मां शङ्कसे भीरु ॥१४॥

देवी—ह्रीहि वा मा वा । अधाणिद्धिदं संपादिदं मए पिआणुप्पसादणं णाम वदं । दारिआओ एष गच्छम्ह । (भव वा, मा वा । यथा-निर्दिष्टं संपादितं मया प्रियानुप्रसादनं नाम तत्रम् । दारिकाः एत गच्छाम ।)

(प्रस्थिता)

राजा—प्रिये ! न खलु प्रसादितोऽस्मि यद्वि संप्रति विहाय गम्यते ।

देवी—प्रज्जउत्त ! अलंघिदपुव्वो मए णिअमो ।

(आर्यपुत्र ! अलङ्घितपूर्वो मया नियमः ।)

(सपरिवारा निष्क्रान्ता)

उर्व०—सहि ! पिअकलत्तो राएसी । ण उण हिअअं णिवत्तेदुं सवकेमि । (सखि ! प्रियकलत्रो राजर्षिः । न पुनहृदयं निवर्तयितुं शक्नोमि ।)

१. छिन्नहृत्यो सा. सा. पं. अ., भिन्नहृत्थे च.

२. पुरतो वज्जे शा.

३. भोदि किं उदासीणो तत्रभवं । सा.

चित्र०—किं उण तुए १णिरासाए णिवत्तोअदि ।

(किं पुनस्त्वया निराशया निवर्त्यते ।)

राजा—(आसनमुपेत्य)वयस्य न खलु दूरं गता देवी ।

विदू०—भण विस्सद्धं जं सि वत्तुकामो । असज्जो त्ति वेज्जेण आदुरो
विअ सेरं मुत्तो भवं तत्तहोदीए । (भण विस्रब्धं यदसि वत्तुकामः ।
असाध्य इति वचोनातुर इव स्वैरं मुक्तो सर्वास्तत्रभवत्या ।)

राजा—अपि नामोर्वशी ।

उर्व०—(आत्मगतम्)अज्ज किदत्या भवे । (अद्य कृतार्था भवेत् ।)

राजा—

गूढा नूपुरशब्दमात्रमपि मे २कान्तं श्रुतो पातयेत्
पश्चादेत्य शनंः कराम्बुजवृते कुर्वीत वा लोचने ।
हर्म्येऽस्मिन्नवतीर्य साध्वसवशान्मन्दायमाता वलात्,
आनीयेत पदात् पदं चतुरया सक्या ममोपान्तिकम् ॥१५॥

चित्र—सहि ! उव्वसि इमं दाव से मणोरहं संपादेहि ।

(सखि ! उर्वशी इमं तावदस्य मनोरथं सम्पादय ।)

उर्व०—(ससाध्वचम्) भोदु । कीलिससं दाव । (भवतु क्रीडिष्यामि तावत् ।)

(तिरस्करणीमपनीय पृष्ठतो गत्वा राज्ञो नयने संवृणोति ।)

(चित्रलेखा तिरस्करिणीमपनीय विदूषकं संजापयति ।)

विदू०—भो वअस्स ! का उण एसा । (भो त्वयस्य का पुनः एषा ।)

राजा—(स्पर्शं रूपयित्वा) सखे ! नारायणोरुसंभवा सेयं वरीरुः ।

विदू०—कहं भवं अवगच्छदि । (कथं भवानवगच्छति ।)

राजा—किमत्र ज्ञेयम् ।

३अङ्गमनङ्गकिलिष्टं सुखयेदन्या न मे करस्पर्शात् ।

नोऽवसिति तपनकिरणं चन्द्रस्यैवांगुभिः ४ कुमुदम् ॥१६॥

१. त्विरासो = स्थिराशः या.

२. कान्ता सा. पं. अ.

३. अन्धत् कथमिव पुलकैः कलितं मम गानकं. शा.

४. चन्द्रस्यैवांगुभिः सा. शा. पं. अ. । इ. र. ६।३६; शा. ५।२८.

उर्व०—(हस्तौ अपनीय उत्तिष्ठति । किञ्चिदपसृत्य) जेदु जेदु महाराजो ।
(अयतु अयतु महाराजः ।)

राजा—सुन्दरि ! स्वागतम् । (इत्येकासन उपवेशयति ।)

चित्र०—अवि सुहं वअस्सस्स । (अपि सुखं वयस्यस्य ।)

राजा—नन्वेतदुपपन्नम् ।

उर्व०—हला देवोए दिण्णो महाराजो । अदो से पणअवदी विअ
सरीरसंपक्कं गदमिह । मा ख्खु मं पुरोभाइणि समत्थेहि ।
(हला ! देव्या दत्तो महाराजः । अतोऽस्य प्रणयवतीव शरीरसम्पर्कं
गतास्मि । मा खलु मां 'पुरोभागिनी समर्थयस्व ।)

विदू०—कहं इह ज्जेव दुम्हाणं अत्थमिदो सुज्जो ।
(कथं इहैव युवयोस्तमितः सूर्यः ।^१)

राजा—(उर्वशीमवलोकयन्)

देव्या दत्त इति यदि व्यापारं व्रजसि मे शरीरेऽस्मिन् ।
प्रथमं कस्यानुमते चोरितमयि मे त्वया हृदयम् ॥१७॥

चित्र०—वअस्स गिरुत्तरा एसा । संपदं मह विण्णवणा सुणीअदु ।
(वयस्य ! निवृत्तरा एषा । साम्प्रतं मम विज्ञापना श्रूयताम् ।)

राजा—अवहितोऽस्मि ।

चित्र०—वसन्तार्णतरं उण्हसमए भअवं सुज्जो मए उवचरिदब्बो ता
जहा इअं मे पिअसहो सग्गस्स ण उक्कंठेदि तहा वअस्सेण
कादब्बं । (वसन्तानन्तरमुष्णसमये भगवान् सुतो मयोपचरितव्यः ।
तद् यथेयं मे प्रियसखी स्वर्ग्याय नोत्कण्ठते तथा वयस्येन कर्तव्यम् ।)

विदू०—किं वा सग्गे सुमारिदब्बं । ण वा तत्थ खादीअदि ण वा
पीअदि । केवलं अणिमिसेहि गअणेहि भीणा विडंवीअदि ।
(किं वा स्वर्गे स्मर्तव्यम् ? न वा तत्र जायते, न वा पीयते । केवलम-
निमित्तैर्नयनैर्नीता विडम्ब्यन्ते ।)

१. स्वत एवाभिसरणशीलां कृताक्षिणीत्तनवाएषां वा । ३. याकुन्तले 'पुरो-
भागिनि' ५१२७.

२. वा सन्ध्याकालोदयादत्रैव तिष्ठतो येन देवीव्यतिकरं जानीष इत्यर्थः ।

राजा—भद्रे !

अनिर्देश्यमुत्तः स्वर्गः कस्तं विस्मारयिष्यति ।
अनन्यतारीसामान्यो दासस्त्वस्याः पुरुरवाः ॥१८॥

चित्र०—अणुगहोदमिह । हला उर्वसि अकादरा भवित्र विसज्जेहि मं ।
(अनुगहोतास्मि । हला उर्वशी अकातरा भूत्वा विसर्जय माम् ।)

उर्व०—(चित्रलेखां परिष्वज्य सकरणम्) सहि मा क्लु मं विमुमरेहि ।
(सन्नि ! मा क्लु मां विस्मर ।)

चित्र०—(सस्मितम्) वअस्सेण संगदा तुमं एव्व एदं मए आचिदव्वा ।
(वयस्येन सङ्गता त्वयैवैतन्मया यार्जितव्या ।)
(राजानं प्रणम्य निष्क्रान्ता ।)

विदू०—दिट्ठिआ मणोरहसंपदोए वड्ढदि भवं ।
(दिष्ट्या मनोरथसम्पत्त्या वर्धते भवान् ।)

राजा—इयं तावद् वृद्धिर्मम । पश्य—

सामन्त-मौलिमणिरञ्जित-पादपोठम्,
एकातपत्रमवनेन तथा प्रभृत्वम् ।
अस्याः सखे ! चरणयोरहमद्य कान्तम्,
आज्ञाकरत्वमधिगम्य यया कृतार्थः ॥१९॥

उर्व०—णत्थि मे वाआविहवो अदो पिअदरं मंतिदुं ।
(नास्ति मे वाक्विभवः अतः प्रियतरं मन्त्रयितुम् ।)

राजा—(उर्वशीं हस्तेनावलम्ब्य) अहा विरुद्धसंवर्धन ईप्सितलाभो नाम ।
यतः—

पादास्त एव शशिनः सुखमन्ति गात्रं
वाणास्त एव मदनस्य मनोजुकूलाः ।
संरम्भरूक्षमिव सुन्दरि ! यद् यदासीत्
त्वत्सङ्गमेन मम तत् तदिवानुनीतम् ॥२०॥

उर्व—अवरदमिह चिरकारिया अज्जउत्तस ।
(अपराधास्मि चिरकारिका आर्यपुत्रस्य ।)

१. ०नीतम् इत्येव पं. अ. नि-४ शा. ता.; ०नुनीतम्. पा०

राजा—सुन्दरि ! मा मेवम् ।

यदेवोपनतं दुःखात् सुखं तद् रसवत्तरम् ।

निर्वाणाय तरुच्छाया तप्तस्य हि विशेषतः ॥२१॥

विदू०—भो सेविता पदोस-रमणीया चंदवादा । समञो खलु दे वासधर-
पवेसस्स । (भोः सेविताः प्रदोपरमणीयाञ्जन्त्रपादाः । सममः खलु ते
वासगृहप्रवेशस्य ।)

राजा०—तेन हि सद्यस्ते मार्गमादेशय ।

विदू०—इदो इदो भवदी । (इत इतो भवती ।)

(सर्वे परिक्रामन्ति)

राजा—सुन्दरि ! इयमिदानीं मेऽभ्यर्थना ।

उर्वशी—कीरिसी सा-(कीदृशी सा)

राजा—

अनुपनतमनोरथस्य पूर्वं
शतगुणितेव गता मम त्रियामा ।
यदि तु तव समागमे तथैव
प्रसरति सुध्रु ततः कृती भवेयम् ॥२२॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥ इति तृतीयोऽङ्कः ॥

॥^१अथ प्रवेशकः ॥

^१प्रक्षेपः (नेपथ्ये चित्रलेखासहजन्ययोः^२ प्रावेशिकी^३ आतिथिका)
 पित्रसहिविभोजविमणा सहिसहिता वाउला समुल्लषड् ।
 सूर-कर-फंस-विजसिज-तामरसे ^४सखस्वच्छने ॥१॥
 (प्रियसखी-वियोगविमनाः सखी-सहिता व्याकुला समुल्लपति ।
 सूर्यकरस्पर्शविकसित-तामरसे सरोवरोत्सङ्गे ॥)

(ततः प्रविशति विमनस्का चित्रलेखा सहजन्या च)

प्रक्षेपः—चित्र०—(प्रवेशानन्तरं द्विपदिकया^५ विशोऽवलोक्य)
 सहअरिदुस्खालिद्वयं सरवरजग्मि सिण्डिद्वयं ।
 बाहोवगिज-गजगणं तम्मइ हंसी-जुजलजं ॥२॥
 (सहचरी-दुःखालोडं सरोवरे स्निग्धम् ।
 बाष्पावयलित - नयनं ताम्यति हंसीयुगलकम् ॥)

सह०—(चित्रलेखां विलोक्य सखेदम्) सहि चित्तलेहे! मिआजमाण-सदवत्तस्स
 विअ दे मुहस्स छाआ हिअअस्स अमुत्थदं सुएदि । ता कहेहि
 अणिव्वित्त^६कालणं । दे समदुक्खा भविदुं इच्छामि । (सखि
 चित्रलेखे! म्नायमानगतपचस्येव ते मुखस्य छाया हृदयस्य अनुस्थतां
 सूचयति । तत् कथय ते अनिर्वृतेः कारणम् । ते समदुःखा^७ भवितु-
 मिच्छामि ।)

१. इयमस्मत्कृता योजना ।

२. अथ षष्ठ्याः प्रावेशिकीगभिते प्रवेशेऽन्वयः । ३. गीतिविशेषः ।

४. अत्र कर्तुं-वाचकं किमपि नास्ति, द्वितीया च गाथा तृतीयया गतार्था ।

५. द्विपदिकया पाद-द्वय-भाव-भत्या, न तु गीतिविशेषेण । तथा सति द्विपदिकया
 दिगवलोकनानन्तरव्याहृतिकत्वं प्रसज्येत ।

६. णिव्वेदस्सा सा ज्ञा. च. पं. अ. ७. इ० रघु. ८।६५.

अत्रेवं बोध्यम्—अस्मिन् प्रवेशके इतः परतनेऽङ्कं च या ३३ गाथाः,
 यद्यच्च २९-३०-इलोकमध्यसलोकस्तेषां त्रिचतुरेष्वेव हस्तलेखेषु योगः ।
 एतेषु बहुनामसंगतार्थत्वात्, पुनरुक्तार्थत्वात्, अस्पृष्टकालिदासकविकर्मसा-
 दृश्यभावाच्च एकमात्रप्राचीनप्रायेऽस्मिन्नङ्के भावधारां किर्मीरमितुं—

चित्र०—(सकरणम्) सहि ! अच्छरो वारपज्जाएण इह भअवदो सुज्जस्स पादमूलोवट्ठाणं वट्टदि त्ति वलिअं क्खु उव्वसीए उव्वकंठिदमिह् ।
(सखि ! अत्तरो-वारपरविणेह भगवतः सूर्यस्य पादमूलोपस्थानं वर्तत इति वलवत् सलु उर्वक्ष्या उत्कण्ठितास्मि ।)

सह०—सहि ! जाणे वो अण्णोण्णसिणेहं । तदो तदो ?
(सखि ! जानामि युवयोरन्योन्यस्नेहम् । ततस्ततः ?)

चित्र०—तदो इमाइँ दिवसाइँ को णु क्खु वुत्तंतो त्ति पणिघाणट्ठिदाए मए अच्छाहिदं उवलद्धं । (ततः एतेषु दिवसेषु को नु खलु वृत्तान्तः इति प्रणिधानस्थितया मया अत्याहितमुपलब्धम् ।)

सह०—(सावेगम्) सहि कीरिसं तं ? (सखि कीदृशं तत् ?)

चित्र०—(सकरणम्) उव्वसी किल तं रदि-सहाअं राएसि अमच्चेसु णिवंसिद-रज्जधुरं गेण्हिअ गंधमादणवणं विहरिबुं गदा ।
(उर्वशी किल तं रतिसहारं राजपिममाल्येषु निवेशितराज्यपुरं गृहीत्वा गन्धमादसवतं विहर्तुं गता ।)

सह०—(सप्लावम्) सो णाम संभोगो जो तारिसेसु पदेसेसु । तदो तदो ? (स नाम संभोगो यस्तादृशेषु प्रवेशेषु । ततस्ततः ?)

चित्र०—तहि क्खु मंदाइणीए पुलिणेसु गदा सिअदापव्वद-केलीहि कोलमाणा विज्जाअरदारिआ उदयवदो णाम देण राएसिणा णिज्झाइद त्ति कुविदा उव्वसी । (तत्र खलु मन्दाकिन्याः पुलिनेषु गता सिक्तापर्वतकेलीभिः क्रीडन्ती विद्याधरदारिका उदयवती नाम तेन राजपिणा निघ्नातेति कुपिता उर्वशी ।)

सह०—होदव्वं । दूरारुडो क्खु पणओ असहणो । तदो तदो ?
(भविष्यम् । दूरारुडः सलु प्रणयोरग्रहनः । ततस्ततः ?)

चित्र०—तदो सा भट्टिणो अणुणअं अण्णडिवज्जमाणा गुरुसाव-संमूड-हिअआ विमुमरिद-वेवदा-णिअमा इत्थिआ-अण-परिहरणिज्जं कुमारवणं पविट्ठा । पवेसाणंतं अ काणणोवंत-वत्ति-लदाभावेण

—प्रयोक्तृजनैकयोजितत्वमेवोत्पत्त्यामः । संवादी चात्र काटयवेमः । सर्प-
वृच्छन्दरीन्यायेन निविडं तु प्रविष्टास्ता एता न नोऽत्र संगृह्णोमहे, किन्तु
प्रक्षेपधियैव विजातीयत्वेन । १. वारः पर्यायः ।

परिणदं से रूवम् । (ततः सा भर्तुः अनुनयमप्रतिपद्यमाना गुरुशाप-
संभूद्दहृदया विस्मृतदेवतामियमा स्त्रीजनपरिहरणीयं कुमारवनं प्रविष्टा ।
प्रवेशानन्तरं च कामनोपान्तवर्तितलाभावेन परिणतमस्या रूपम् ।)

सह०—(सयोक्तम्) सव्वघ्ना पत्य विहिणा अलंघणिज्जं णाम । जेण
तारिसस्स अणुराअस्स अअं एक्कवदे अण्णारिसो एव्व पलि-
णामो संबुत्तो । अहं किमवत्यो सो राएसी ? (सर्वथा नास्ति
विघ्नरत्नञ्जनीयं नाम । येन तादृशस्यानुरागस्वायमेकपदे अन्यादृशः एव
परिणामः संवृतः । अथ किमवस्थः स राज्ञिः ?)

चित्र०—सो वि तस्सिं एव्व काणणे पिअदमं विचिण्णतो अहो-रत्ते
अदिवाहेदि । (नभोज्लोक्य) इमिणा उण णिव्वुदाणं वि
उत्तकंठाकारिणा मेहोदएण ^१अणत्वाहीणो ह्विस्सदि ।
(सोऽपि तस्मिन्नेव कान्ते प्रियतमां विचिन्वन् अहोरात्रानतिवाहयति ।
(नभोज्लोक्य) एतेन पुननिवृत्तानामप्युत्कण्ठाकारिणा ^२ मेघोदयेना-
नर्वाधीनो भविष्यति ।)

प्रक्षेपः (नेपथ्ये जम्भसिका^१)

सहचरिदुक्तालिद्धअं सरवरअंमि सिणिद्धअं ।
अविरलवाहजलोत्तअं तम्मइ हंसी-जुअसअं ॥३॥
(सहचरोदुःखालीडं सरोवरे स्निग्धम् ।
अविरलवाष्पजलाद्रं ताम्पयति हंसीयुगलम् ॥)

सह०—सहि ! ण ख्खु तारिसा आकिदिविसेसा चिरं दुवखभाइणो
होन्ति । तां अवस्सं किपि अणुग्गहणिमित्तं भूवोवि
समाअमकारणं ह्विस्सदि । (प्राचीदिशं विलोक्य) ता एहि ।
उदअंमुहस्स भअवदो सुज्जस्स उवठ्ठाणं करेम्ह ।
(सखि ! न खनु तादृशा आकृतिविशेषाच्चिरं दुःखभाषिणो भवन्ति । तद-
वश्यं किमप्यनुग्रहनिमित्तं भूयोऽपि समागमकारणं भविष्यति (प्राचीदिशं
विलोक्य) तदेहि । उदयोन्मुखस्य भगवतः सूर्यस्योपस्थानं कुर्वः)

(निष्क्रान्ते)

प्रक्षेपः (नेपथ्ये ^१स्रष्टधारा)

चिन्ताधुम्मिजसाणसिवा सहचरिदंसण-नालसिवा ।
विजसिअ-कमल-मणोहरए विहरइ हंसी सरवरए ॥४॥
(चिन्ताधुनमानसिका सहचरीदर्शनलालसिका ।
विकसितकमलमनोहरे गिहरति हंसी सरोवरे ॥)

॥ इति प्रवेशकः ॥

अथ ^२चतुर्थोऽङ्कः

प्रक्षेपः (नेपथ्ये पुरुरवसः प्राबलिकी आलिप्तिका^३)
गहणं गण्डणाहो पिअविरहुम्माअ-पअलिअ-विआरो ।
विअइ तरुकुसुमकिसलअभूसिअणिअवेहपम्मारो ॥५॥
(गहणं गजेन्द्रनाथः प्रियाविरहोन्मादप्रकटितविकारः ।
विशति तरुकुसुमकिसलयनूपितनिजवेहप्राग्भारः ॥)

(ततः प्रविशति आकाशबद्धलक्ष्यः उन्मत्तवेषो राजा)

राजा—(सक्रोधम्) आः दुरात्मन् रत्नः ! तिष्ठ तिष्ठ । मे प्रियतमा-
मादाय गच्छसि ?

(क्लिष्य) —हन्त ! शैलशिखराद् गगनमुत्पत्य बाणैर्भामिभिवर्षति ।

प्रक्षेपः (नेपथ्ये)

हिअआहिअपिअतुक्खओ सरवरए धुदपक्खओ ।
वाहोवग्निअणअणओ तम्मइ हंसजुआणओ ॥६॥
(हृदयाहितप्रियादुःखः सरोवरे धुतपक्षः ।
बाणपक्षवल्गितनयनस्ताम्यति हंसयुवा ॥)

(लोष्टं गृहीत्वा हन्तुं यावन् द्विपदिकया विभाव्य सकल्पम्)

१. स्रष्टधारा गीतिभेदः, श्लेडारधार इति तद्भाषा ।
२. ह्यमस्मदुपोजता ।
३. गीतिभेदः । पुरुरवःप्रवेशं सूचयन्तीति भावः ।

कथम्—

नवजलधरः संतडोऽयं न दृप्तनिशाचरः
सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न नाम शरासनम् ।
अयमपि पटुवारासारो न वाणपरम्परा
कनकनिकषस्निग्धा विद्युत् प्रिया न ममोर्वशी ॥१॥

प्रक्षेपः (नेपथ्ये द्विपदिकया निश्चल्य)

मई जाणिवँ मिअलोअणी, णिसअर^१ कोइ हरेइ ।
आव णु णवतइसामलि, धाराहर वरिसेइ ॥७॥
(मया जातं मृगतोचनां निशाचरः कोऽपि हरति ।
यावन्तु नवतद्विच्छिद्यामलो धाराधरो वर्षति ॥)

(विचिन्त्य सकलणम्) क्व नु खलु सा रम्भोरुगता स्यात् ?

तिष्ठेत् कोपवशात् प्रभावपिहिता, दीर्घं न सा कुप्यति,
स्वर्गायोत्पतिता भवेत्, मयि पुनर्भावाद्द्रवस्या मनः ।
तां हर्तुं विदुषद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं,
सा चात्यन्तमदर्शनं नयनयोषतिरिति कोऽयं विधिः ॥२॥

(द्विदोऽवलोक्य सनिःश्रासम् ।) अये ! परावृत्तभागधेयानां दुःखं दुःखानु-
बन्धि । कुतः—

अयमेकपदे तया वियोगः
प्रियया चोपनतः मुदुःसहो मे ।
नववारिधरोदयादहोभि-
र्भवितव्यं च निरातपत्वरम्यैः ॥३॥

प्रक्षेपः (नेपथ्ये चर्चरी)

अलहर संहर एहु कोपई आइत्तओ
अविरलधारासारदिसामुहकंतओ
ए मई पुहवि भर्मतो जइ पिअं पेक्खिमि
तप्पे जं जु करीहिसि तं तु सहीहिसि ॥८॥

- उकारान्तप्रकृतिकत्वात् प्राकृतमिदमपभ्रंशतया परिणतम् । तत्र प्रसिद्धिः 'कालिदासो ह्यभ्रंशस्याद्यः कवि'-रिति । वस्तुतस्त्वेकपात्रोक्तिप्रायेर्जस्मिन्नङ्गे रसधारां सन्तपितुमसौ परवर्तिनां कुशीलवप्रायाणां प्रक्षेपयोगः ।
- गीतविशेषः रं.

(जलधर संहरीतं कोपमाजप्तः
अविरल-धारासार-दिशामुल-कान्तः ।
ए अहं पृथ्वीं भ्रमन् यदि प्रियां प्रेषे
तदा यद् यत् करिष्यसि तत् तत् सहिष्ये ॥)

(विहस्य) मुञ्चैव खलु मया मनसः परितापवृद्धिरुपेक्ष्यते । यथा मुनयोऽपि
व्याहरन्ति—राजा कालस्य कारणमिति । तत् किमहं जलदसमयं न
प्रत्यादिशामि ?

प्रक्षेपः (नेपथ्ये ^१चर्चरी)

गंवुम्माइअ महुअरगीएहि
वज्जंतंतेहि परहुअ तूरेहि ।
पसरिअपवणुव्वेलिअपल्लवणिअरु
सुलत्तिअविविहपआरेहि णच्चइ कप्पअरु ॥९॥
(गन्धोन्मादितमधुकरगीतः,
वाद्यमानः परभूततूर्यैः
प्रभूतपवनोद्वेलितपल्लवतिकरः
सुललितविविधप्रकारं नृत्यति कल्पतरुः ॥)

अथवा न प्रत्यादिशामि जलदसमयं यत् प्रावृष्येण्यैरेव लिङ्गंमम राजो-
पचारः सम्प्रति ।

विद्युल्लेखा-कनकरुचिरं श्रोवितानं ममात्रं
व्याधूयन्ते निचुलतरुभिर्मञ्जरीचामराणि ।
धर्मच्छेद्रात् पटुतरगिरो वन्दिनो नीलकण्ठाः
धारासारोपनयनपरा ^२नैगमाः सानुमन्तः ॥४॥

भवतु । किमेवं परिच्छदश्लाघया ? यावदस्मिन् कानने तां प्रिया-
मन्वेषयामि ।

प्रक्षेपः (नेपथ्ये ^३पाठस्यान्ते भिन्नकः)

दइआरहिओ अहिअं दुहियो विरहाणुअओ परिमंधरओ ।
गिरिकाणणए कुसुमुञ्जलए गअजुहवई बहुशीणगई ॥१०॥

१. शीतिभेदः रं २. नैगमा वणिजः । 'नैगमाः क्षुर-वैद्यान्त-वणिग्वाणिज्य-नागरे' रं.

३. पाठः 'पाठो बाधाक्षरोत्करः' इति भरतः-रं., भिन्नको शीतिभेदः रं.

(दमितारहितोऽधिकं दुःखितो विरहानुगतः परिमन्थरः ।
गिरिकानने कुमुनोज्ज्वले गजयूसपतिर्बहुश्रीणगतिः ॥)

(परिक्रम्यावलोक्य च) हन्त हन्त ! व्यवसितस्य मे संदीपनमिव
संवृत्तम् । कुतः—

आरक्तराजिभिरियं कुसुमैर्नवकन्दली सलिलगर्भैः ।
कोपादन्तर्वाप्ये स्मरयति मां लोचने तस्याः ॥५॥

इतो गतेति कथं नु तत्रभवती मया सूचयितव्या । यतः—

पद्भ्यां स्पृशेद् वसुमतीं यदि सा सुगात्री
मेघाभिवृष्टसिकतासु वनस्थलीषु ।
पश्चात्पता गुरुनितम्बतया^१ ततोऽस्या
दृश्येत चारुपदपङ्क्तिरलक्तकाङ्का ॥६॥

(परिक्रम्यावलोक्य च सहर्षम्) उपलब्धमुपलक्षणम् येन तस्याः कोपनाया
मार्गोऽनुमीयते ।

हतोष्ठरागैर्नयनोदविन्दुभिः, निमग्ननाभेनिपतद्भिरिङ्कितम् ।
च्युतं रुषा भिन्नगतेरसंशयं शुकोदरण्याममिदं स्तनांशुकम् ॥७॥

भवतु । आदास्ये तावत् । (परिक्रम्य विभाव्य च साक्षम्) कथं सेन्द्रगोपं
नवशाद्वलमिदम् ? कुतो नु खलु निजने वने प्रियाप्रवृत्तिरवगमयि-
तव्या । शिखिनं दृष्ट्वा)

अये ! अयमासारोच्छ्वसितशैलेयस्थलीपाषाणमारूढः—

— आसोकयति पयोदान् प्रबलपुरोवातताडितशिक्षण्डः ।^२
केकागर्भेण शिखी दूरोन्नमितेन कण्ठेन ॥८॥

(उपेत्य) भवतु । यावदेनं पृच्छामि ।

प्रक्षेपः (नेपथ्ये खण्डकः^३)

संपात-विसूरणञ्जो सुरिञ्चं परवारणञ्जो ।
पिञ्जलम-दंसण-सात्तसञ्जो गजवत् विम्बिह-माणसञ्जो ॥९॥

(सम्प्राप्तविसूरणः त्वरितं परवारणः ।
प्रियतमदर्शनलालसो गजवरो विस्मितमानसः ॥
तेनाबन्धकान्तरे^१ चर्चरी

बंधिण पई इअ अब्भत्तिअग्गि ओअण्हहि मं ता
एत्थे वणे भम्मंते जइ पई दिट्ठी ता महु कंता ।
णिसम्महि मिअंकसरिसवजणा हंसगई
ए चिण्हे जाणीहिंसि आअक्खित्त तुज्ज मई ॥१२॥

(बंधिण ! त्वामित्यन्वयार्थये आचक्ष्व मे उत्
अव वने भ्रमता यदि त्वया दृष्टा सा मम कान्ता ।
निशामय मृगाङ्कुसुदभावदना हंसगतिः
अनेन चिह्नेन ज्ञास्यस्याख्यातं तव मया ॥)

नीलकण्ठ^२ घृतोत्कण्ठा वनेऽस्मिन् वनिता त्वया ।
दीर्घापाङ्गा सितापाङ्गा । दृष्टा दृष्टिक्षमा भवेत् ॥९॥

(विचिन्त्य) कथमदत्त्वं प्रतिवचनं नतितुं प्रवृत्तः ? किं नु खलु हर्ष-
कारणमस्य ? (विचिन्त्य) आं, ज्ञातम्—

मृदुपवनविभिन्नो मतिप्रयाया विनाशाद्
घनरुचिरकलापो निःसपत्नोऽस्य^३ जातः ।
रतिविगलितबन्धे केशपाशे मुकेश्याः
सति कुमुमसनाथे कं हरेदेव वही^४ ॥१०॥

भवतु । परव्यसननिवृत्तं न खलु एनं पृच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च)
अथे इयमातपान्त-संधुक्षितमदा जम्बूविटपमध्यास्ते परभृता ।
विहङ्गमेषु पण्डिता खलु जातिरेषा । यावदेनामभ्यर्थये ।

प्रश्नेषः (नेपथ्ये खुरकः^५)

विज्जअरकाणणलोणओ दुस्सविणिमअवातुण्णोडमो ।
दूरोसारिअहिअजाणंदओ अंवरमाणे अमइ गइंदओ ॥१३॥

१. तेना इति मङ्गलार्थमक्षरद्वयम्- रं, स्रग्धकञ्चर्चरी च षीतिविशेषौ ।
२. ममो-सर्वे, हरोत्कण्ठा-या० ३. अथ पा. ४. र. ९।६७.
५. खुरको नृत्यविशेषः रं.

(विद्याधरकाननलीलो दुःखविनिर्गतबाणोत्पीडः ।
 दूरोत्सारितहृदयानन्दोऽम्बरमानेन भ्रमति गजेन्द्रः ॥)
 (नतित्वा ^१वलन्तिकयोपसृत्य जानुभ्यां च स्थित्वा)
 (सुरकान्ते चर्चरी) हेले हेले ।

परद्वय महुरपलाविणि कंती शंभुवणसच्छन्द-भ्रमती ।
 अइ पडै पिअअम सा महू दिट्ठी ता आअक्काहि महू परपुट्ठी ॥१४॥
 (परभूते ! मधुरप्रलापिनि कान्ते नन्दनवने स्वच्छन्दं भ्रमन्ती ।
 यधि त्वया प्रियतमा सा मम दूहा तर्ह्याचक्ष्व मे परपुष्टे ।)

भवति ! (^१वलन्तिकयोपसृत्य)

त्वां कामिनो मदनदूतिभुदाहरन्ति
 मानावभङ्गनिपुणं त्वममोघमस्त्रम् ।
 तामानय प्रियतमां मम वा समीपं
 मां वा नयाणु कलभाविणि यत्र कान्ता ॥१५॥

किमाह भवती । कथं त्वाम् एवमनुरक्तं विहाय गता इति (अप्रतोऽप्यलोक्य)
 शृणोतु भवती—

कुपिता, न तु कोपकारणं, सकृदप्यात्मगतं, स्मराम्यहम् ।
 प्रभुता रमणेषु योषितां नहि भावस्खलितान्यपेक्षते ॥१२॥

(समंभ्रममुपविश्या अनन्तरं जानुभ्यां स्थित्वा 'कुपिता'इति पुनः पठित्वा उत्थाय
 विलोक्य च) कथं कथाविच्छेदकारिणी स्वकायं एव व्यासक्ता ।

अथवा—

महदपि परदुःखं शीतलं सम्यगाहुः
 प्रणयमगणयित्वा यन्ममापद्गतस्य ।
 अधरमिव मदान्धा पातुमेपा प्रवृत्ता
 फलमभिनवपाकं राजजम्बूद्रुमस्य ॥१३॥

एवंगतेऽपि प्रियेव मे मञ्जुस्वनेति न मे कोपोऽस्याम् । सुखमास्तां
 भवती । इतो वयं साधयामस्तावत् ।

(परिक्रम्य कर्णं दत्त्वा) अये वक्षिणेन वनधारां प्रियाचरणनिक्षेप-
 शंसी नूपुररवः श्रूयते । यावदेनमनुगच्छामि (परिक्रम्य)

१. वलन्तिका रागाविशेषः—रं., गतिगतमञ्चितमिति वयम् ।

प्रक्षेपः (नेपथ्ये १ ककुभेन पट्टपत्रज्ञाः २)

पिबन्नमविरहकिलाभिज-वज्रणो
अविरल-बाह-जलाउज - गवणो ।
दूगह-दुक्ल - विसंतुल - समणो
पसरिजदरतादी विब्रंणो
अहिंअं दुम्मि-अमाणसो
काणणे भमइ गइंदओ ॥१५॥

(प्रियतमाविरहकिलान्तवदनः अविरलबाष्पजलाकुलनयनः ।
दुःसहदुःखविसंतुलसमनः प्रसृतगुरु-ताप-दीप्याङ्गः ।
अधिकं दुःखमानसः कानने भ्रमति गजेन्द्रः ॥)

(द्विपदिका)

पिबकरिणी-विच्छोद्वज्रणो गुरुसोव्राणल-दीविब्रणो ।
बाइजलाउललोअणओ करिवरु भमइ समाउलओ ॥१६॥
(प्रियकरिणीवियुक्तो गुरुसोकानलदीप्तः ।
बाष्प-जलाकुल-लोचनः करिवरो भ्रमति समाकुलः ॥)

(अनन्तरं द्विपदिकमा दिशोज्ज्वलोकव सकरणम्) हा धिक् कष्टम् ।

मेघश्यामा दिशो दृष्ट्वा मानसोत्सुकचेतसाम् ३ ।

कूजितं राजहंसानां नेदं नूपुरशिञ्जितम् ॥१४॥

भवतु । यावदेते मानसोत्सुकाः ३ पतत्रिणः सरसोऽस्मान्नोत्पतन्ति ताव-
देतेभ्यः प्रियाप्रवृत्तिरवगमयितव्या । (उपमृत्स्य) भो ! भो ! जल-
विहङ्गमराज !

पश्चात् सरः प्रतिगमिष्यसि मानसं तत्
पाथेयमुत्सृज विसं ३ ग्रहणाय भूयः ।
मां तावदुद्धर शुचो दयिताप्रवृत्त्या
स्वार्थात् सतां गुरुतरा प्रणयिक्रियं ४ ॥१५॥

अये ! यश्चोन्मुखो विलोकयति तथा मया न लक्षितेत्येवं वचनमाह ।

(उपविष्य)

१. ककुभो नाम रामः रं. २. उपमृत्ता अवच्छेदाः रं. ३. मे. १।११
४. द्र. मे. १।५, स्पष्टमेतेन मेघेऽत्र प्रणमशब्दपाठस्यौचित्यम्, वि. ४।१३, ३८,
र. २।३६, १६।२३, १९।२१.

प्रक्षेपः (चर्चरी)

रे रे हंस कि गोहृज्जह
 (नर्तित्वा उत्थाय च)
 गइअणुसारं महं लक्ष्मिज्जह ।
 कई पई सिम्विउ ए गइ लालस
 सा पई दिट्ठी जहणभरालस ॥१७॥

(रे! रे! हंस कि गोपाय्यते गत्यनुसारेण भया सक्षयते ।
 केन तव शिक्षिता एषा गतिः ज्ञानता सा त्वया दृष्टा जघनभरालसा ॥)

यदि हंस गता न ते नतञ्चः
 सरसो रोषसि दर्शनं प्रिया मे ।
 मदखेलपदं कथं नु तस्याः
 सकलं चौर ! गतं त्वया गृहीतम् ॥१६॥

अतश्च—

(अञ्जलि बद्ध्वा)

हंस प्रयच्छ मे कार्तां गतिस्त्वस्यास्त्वया हता ।
 विभावितकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥१७॥

(विहस्य) एष चौरानुशासी राजेति भयादुत्पतितः । यावदन्यमवकाशम-
 वगाहिष्ये । (परिक्रम्यावलोक्य च)

अयमिदानीं प्रियासहायश्चक्रवाकः । तावदेनं पृच्छामि

प्रक्षेपः (निष्ये अतोऽन्तरे)

(कुटिलिका^१)

(मल्लघटी^२)

मंमररणिअमणोहरए

कुसुमिअतरुवरपल्लवए ।

(चर्चरी)

बइआविरहुम्माइअओ काणणे भमइ गइंदओ ॥१८॥

(मंमररणितमनोहरे कुसुमिततरुवरपल्लवे ।

दयिताविरहोन्मादितः कानने अमति गजेन्द्रः ॥)

प्रक्षेपः (द्विलयान्ते^३ चर्चरी)

गोरोअणा-कुंकुमवण्णा चन्का भणइ महं ।

महुवासर-कीलंती धणिआ ण दिट्ठी पई ॥१९॥

(गोरोचनाकृद्भ्रुमवर्ण ! चक्र ! भण माम् ।
मधुवासरे क्रीडन्ती घन्या न दृष्टा त्वया ॥)

(धर्चरिक्वोपसृत्य जानुभ्यां स्थित्वा)

रथाङ्गनामन् विद्युतो रथाङ्गशोणिविम्बया ।
अयं त्वां पुच्छति रथो मैनोरथशतैर्बृतः ॥१५॥

कथं कः क^१ इत्याह माम् । मा तावत् । न खलु विदितोऽहमस्य ।
सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।
स्वयं बृतः पतिर्द्वाम्यामुर्वश्या च भूवा च यः ॥१६॥

कथं तूष्णीं स्थितः । भवतु । उपालभे तावदेनम् ।

सरसि नलिनीपत्रेणापि त्वमावृतविग्रहां
ननु सहचरीं दूरे मत्वा विरोपि समुत्सुकः ।
इति च भवतो जायास्नेहात् पृथक्स्वितिभीरुता
मपि च विधुरे भावः ^३कान्ताप्रवृत्तिपराङ्मुखः ॥२०॥

सर्वथा मदीयानां भागधेय-विपर्ययाणामयं प्रभावप्रकाशः । यावद्
ग्रन्थमवकाशम् श्रवणाहिष्ये । (पश्चान्तरे स्थित्वा) भवतु न तावद् गच्छामि ।
(परिक्रमावलोक्य च)

इदं शृणद्धि मां पद्ममन्तःकूजितपट्पदम् ।
मया दष्टाघरं तस्याः ससीत्कारमिवाननम् ॥२१॥

भवतु । इतो गतस्य मेऽनुशयो मा भूदित्यस्मिन्नपि कमलसेविनि मधुकरे
प्रणयं करिष्ये ।

प्रक्षेपः (नेपथ्ये अर्धाङ्गि चतुरस्रः^३)
एकककमवर्द्धिद्वज्जुगुह्ररपेम्मरसे ।
सरे हंसजुजाणभोकीलइ कामरसे ॥२०॥
(एकक्रमवर्धितगुह्ररपेम्मरसेन ।
सरसि हंसपुया क्रीडति कामरसेन ॥)

१. अनुरणनमिवं चक्रवाकस्तीनाम् २. कोऽयं, कीदृक् पा०
३-४. नन्धावत्तापरनामकः संस्थानविशेषोऽर्धचतुरस्रः । स एव द्विवारं
शतत्वादर्धचतुरस्रः—रं.

(चतुरस्रकोपोपसृत्य)

मधुकर ! मदिराक्ष्याः शंता तस्याः प्रवृत्ति
 (विभाव्य) वरतनुरधवासो नैव दृष्टा त्वया मे ।
 यदि मुरनिमवाप्स्यस्तन्मुखोच्छ्वासगन्धं
 तव रतिरभविष्यत् पुण्डरीके किमास्मिन् ॥२२॥

साधयामस्तावत् । (द्विपदिकया परिक्रम्यावलोक्य च)

अये ! एष नोपस्कन्धनिषण्णहस्तः करिणीसहायो नागराजस्तिष्ठति ।
 अस्मात् प्रियोदन्तमुपलप्स्ये । यावदेतमुपसर्पामि ।

प्रक्षेपः (नेपथ्ये ^१कुटिलिका) करिणी-विरह-संतापिभ्यो ।
 (मन्लघटी ^२) काण्णे गंधुदुग्धं महुवह ॥२१॥

(करिणीविरहसंतापितः । कान्ते गन्धोद्धतमधुकरः ॥)

(विलोक्य) अथवा न त्वरा कार्या । न तावदयमुपसर्पणकालः ।

अयमचिरोद्गतपल्लवमुपनीतं प्रियकरेणुहस्तेन ।
 अभिलषतु तावदासवसुदभिरसं सल्लकोभङ्गम् ॥२३॥

(क्षणमात्रं स्थित्वा । अवलोक्य) हन्त कृताह्निकः संवृतः । भवतु । समीप-
 मस्य गत्वा पृच्छामि ।

प्रक्षेपः (चर्चरी)

हर्षे परै पृच्छामि आनस्ताहि
 सख्यह ललिअपहारै णासिअतखरं ।
 दूरविणिज्जिअ ससहृदकंती
 सिद्धि पिआ परै सम्मुह जंती ॥२२॥

१. चतुरस्रो नन्दावतार्धसंस्थानविशेषः—रं.

२. कुलिका रं शा., कुलिका गीतिभेदः शा०, कुटिलिका नाट्यभेदः इति ४।१८
 गाथायां रं.

३. मन्लघटी-रं शा., सा च गीतिः शा. । मन्लघटी पुनर्नाट्यभेद इति ४।१८
 गाथायां रं.

(अहं त्वां पृच्छामि आचक्ष्व गजवर !
 ललितप्रहारेण नाशिततरुवर ! ।
 दूर-विनिर्जित-शशधर-कान्तिः
 दृष्टा प्रिया त्वया सम्मुखं यान्ती ॥)

(पदद्वयं^१ पुरतः उपसृत्य)

मदकल ! युवतिशशिकला गजयुषप ! यूथिकाशबलकेसो !
 स्थिरयौवना स्थिता ते दूरालोके सुखालोका ? ॥२४॥

(आकर्ष्य सहस्रंम्) अदह अनेन भवतः स्निग्धमन्द्रेण गजितेन प्रियो-
 पलम्भशंसिना समाशवासितोऽस्मि । साधर्म्याच्च त्वयि मे भूयसो
 प्रीतिः ।

मामाहुः पृथिवीभूतामधिपति, नागाधिराजो भवान्,
 अव्युच्छिन्न-पृथुप्रवृत्ति भवतो दानं, ममाप्याधिपु ।
 स्त्रीरत्नेषु ममोर्वशी प्रियतमा, यूथे तवेयं वशा
 सर्वं मामनु ते, प्रियाविरहजां त्वं नु व्यथां माऽनुभूः ॥२५॥

मुखमास्तां भवान् । साधयामस्तावत् । (द्विपदिकया परिक्रम्य पादवृत्तो
 दृष्टिं दत्वा)

अये ! अयमसौ सुरभिकन्दरो नाम विशेषरमणीयः सानुमा-
 नालोक्यते । प्रियश्रायमप्सरसाम् । अपि नाम सा सुतनुरस्योपत्य-
 कायामुपलभ्येत (परिक्रम्यावलोक्य च) कथमन्धकारः ? भवतु विद्यु-
 त्प्रकाशेनावलोकयामि । हन्त ! मदीयैर्दुरितपरिणामैर्मेघोऽपि शतहृदा-
 शून्यः संवृत्तः, तथापि शिलोच्चयमेनमपृष्ट्वा न निवर्तिष्ये ।

प्रक्षेपः (सण्डिकः^२)

पसरिअखरसुरवारिअमेइणि वणगहणे अविचल्लु ।
 परिसप्पइ पेच्छह् लीणो णिअकज्जुज्जुअ कोलु ॥२३॥

(प्रसृतखरदारितमेदिनिर्वनगहनेऽपिचलः ।

परिसर्पति पश्यत लीनो निजकायोऽशुक्तः कोलः ॥)

अपि वनान्तरमल्पकुचान्तरा श्रयति पर्वत-पर्वसु संनता ।
 इवमनङ्गपरिग्रहमङ्गना पृथुनितम्ब ! नितम्बवती तव ॥२६॥

१. पदद्वयमेवेदं वस्तुतो रङ्गनिर्देशे द्विपदिका ।

२. गीतभेदः रं.

कथं तूष्णीमेवास्ते । शङ्के विप्रकर्षात्प्र शृणोतीति । भवतु । समी-
पेऽस्य गत्वा पुनरेनं पृच्छामि ।

प्रश्नेपः (चर्चरी)

फलिह-सितामल-णिम्बलणिलार बहुविहकुसुमे विरइवसेहृ ।
किणरमहुरुम्भीअमणोहर देक्त्तावहि मह पिअअम सहिवर ॥२४॥
(स्फटिकशिलातमनिर्मलनिर्झर ! बहुविधकुसुमैर्विरचितशेखर ।
किणरसधुरोदगीतमनोहर ! दर्शय मम प्रियतमां महीधर ॥)

(परिक्रम्य अञ्जलि वदन्वा ।)

सर्वश्रितिभृतां नाथ ! दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी ।
रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया ॥२७॥

(नेपथ्ये तदेवाकर्ण्य सहर्षम्) कथं यथाक्रमं दृष्टा इत्याह । भवानपि अतः
प्रियतरं शृणोतु । क्व तर्हि मे प्रियतमा ? (पुनरेव सर्वश्रितिभृतामित्यादि
पठति, नेपथ्ये तदेवाकर्ण्य । विभाव्य च) हा धिक् । ममैवायं कन्दरमुखविसर्पी
प्रतिशब्दः । (मूर्च्छति उच्चाय सविपादम् ।) अहह श्रान्तोऽस्मि । अस्या-
स्तावद् गिरिनद्यास्तोरे स्थितस्तरङ्ग-नातमातेविष्ये । (परिक्रम्यावलोक्य
च) इमां नवाम्बुकलुषामपि श्रोतोवहां पश्यतो मे रमते मनः । कुतः—

तरङ्गध्रुभङ्गा क्षुभितविग्श्रेणिरसना
विकर्षन्ती केन वसनमिव संरम्भशिविलम् ।
यथाविद्धं याति स्तलितमभिसन्धाय बहुशो
नदीभावेनेयं ध्रुवमसहना सा परिणता ॥२८॥

भवतु । प्रसादयामि तावदेनाम् । (अञ्जलि वदन्वा ।)

प्रश्नेपः (कुटिलिका-नाट्येन)

पसौअ पिअअम सुंदरि ए णए सुहिआकरुण विहंगम ए णए ।
सुरसरितीरसमूसुअ ए णए अलिउलसंकारिअ ए णए ॥२५॥
(प्रसौद प्रियतमे । सुन्दरि । नदि । क्षुभिताकरुणविहङ्गमे । नदि । ।
सुरसरित्तीरसमूत्सुके ! नदि ! अलिकुलसङ्घारिते ! नदि ! ॥)

(नेपथ्ये चर्चरी)

पुञ्जदिसापवपाहृअकल्लोलुस्सजवाहवो
मेहअंगे णच्चइ स सल्लिजे जलणिहिणाहवो ।
हंसविहंगमकुं कुम संसकलाभरणं
कुरिमअराउलकसणकमलकआवरणु ।
वेलासलिल्लुवेल्लिअहृत्यदिष्णतालु ।
ओत्थरइ दसदिस दधेविणु णयमेह्वालु ॥२६॥
(पूर्वदिकपवनाहृतकल्लोलोद्गतबाहुः
मेघाङ्गुं नृत्यति सललितं जलनिधिनाथः ।
हंसविहङ्गमकुङ्कुमवाङ्गुताभरणः
कार्मकराकुलकृष्णकमलकृतावरणः ।
वेला सलिलोद्वेल्लितदत्तहस्ततालोऽ-
वस्तुपाति वशादिलो रुद्ध्या नवभेषकालः ॥)

त्वयि निवद्धरती प्रियवादिनि प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसि^१ ।
कमपराधलवं मयि पश्यसि त्यजसि मानिनि दासजनं यतः ॥२९॥

(निचिन्त्य)

कथं तूष्णीमेवास्ते अथवा परमार्थसरिदेवैषा । न खलुवंशीपुखरवसम-
पहाय समुद्राभिसारिणी भविष्यति । भवतु । अनिर्वेदप्राप्याणि
श्रेयांसि । यावत् तमेव प्रदेशं गच्छामि यत्र मे नयनयोः सा सुनयना
तिरोहिता । (परिक्रम्य विलोक्य च)

इमं तावत्प्रियाप्रवृत्तये सारङ्गमासोममन्यथेये^२ । (जानुम्या स्थित्वा)

१. ०रतेः, ०दिनः, ०तघः, ०तवं मम. शा. सा.

२. इतः परं पद्यम्—

(गलितकः^३)

अभिनवकुमुमस्तवकिततरुवरस्य परिसरे
मदकलकोकिलवृजितरवशङ्कारमनोहरे ।
नन्दनविपिने निजकरिणीविरहानलेन संतप्तौ
विचरति मञ्जाजिपतिरैरावतनामा ॥

३. गलितको नाट्यविशेषः रं.

कृष्णशारच्छविर्योऽसौ दृश्यते, काननश्रिया ।
नवसष्पावलोकाय कटाक्ष इव पातितः ॥३०॥

(बिलोक्य) किं नु खलु मामवधीरयन्निवा अन्यतोमुखः संवृत्तः । (दृष्ट्वा)

अस्मान्तिकमायान्ती शिशुना स्तनपायिना मृगो रुद्धा ।
तामयमनन्यदृष्टिर्भग्नश्रीवो विलोकयति ॥३१॥

प्रक्षेपः (चर्चरी)

सुरसुन्दरि जह्णभरालस पीणुत्तुंग घणत्वणि
धिरजोष्वण तणुशरीरि हंसगई
गजणुञ्जलकाणणे मिजलोबणि भमंती
द्विदो पई तह विरहसमुद्दन्तरे उत्तारहि मई ॥२७॥

(सुरसुन्दरी जघनभरालसा पीणोत्तुङ्गघनस्तनी ।
स्थिरयौवना तनुशरीरा हंसगतिः
गगनोञ्जलकानने मृगलोचना भ्रमन्ती
दुष्टा त्वया तर्हि विरहसमुद्रान्तरादुत्तारय माम् ॥)

(उपसृत्य अञ्जलि बद्ध्वा) हृदो हरिणोपते !

अपि दृष्टवानसि मम प्रियां वने ?
कथयामि ते तदुपलक्षणं शृणु ।
पृथुलोचना सहवरी यथैव ते
सुभगं तथैव खलु सापि वीक्षते ॥३२॥

कथमनादृत्य मद्बचनं कलत्राभिमुखं स्थितः । उपपद्यते 'परिभवास्पदं
दशाविपर्ययः' । यावदितोऽहमन्यमवकाशमवगाहिष्ये । (परिक्रम्या-
वतोस्य च) हन्त ! दृष्टमुपलक्षणं तस्या मागंस्य ।

'रक्तकदम्बः सोऽयं प्रियया धर्मान्तर्णसि यस्यैकम् ।

कुसुममसमप्रकेसरविवममपि कृतं जिह्वाभरणम् ॥३३॥

(परिक्रम्य अवलोक्य च) ३

१. ड. रघु. १।५५ ।

२. 'सुभगा०० वीक्षते' नि-४-रं. शा. सा.

३. '०वलोक्य च—'किं नु खलु०'. नि-४-रं. सं. अ. सा. सा.

अये प्रियावामपादप्रियः अशोकः । भवतु अत्र प्रणयो भवामि—^१

रक्ताशोक ! कुशोदरी क्व नु गता त्यक्त्वानुरक्तं जनं

(पवनघूयमानमूर्धनिमत्रलोक्य सक्रोचम्)

नो दृष्टेति मुञ्चैव चालयसि किं वातावधूतं शिरः ।

उत्कण्ठाघटमानपट्पदघटासङ्घट्टदष्टच्छदस्

तत्पादाहतिमन्तरेण भवतः पुष्पोद्गमोज्यं कुतः ॥३४॥

भवतु । सुखमास्तां भवान् । (परिक्रम्यावलोक्य च)

किं नु खलु एतच्छिलाभेदगतं नितान्तरक्तमवलोक्यते ।

प्रभालेपी नायं हरिहतगजस्यामिषलवः

स्फुलिङ्गो वा नाग्नेर्गहनमभिवृष्टं यत इदम् ।

(विभाष्य) अये रक्ताशोकप्रसवसमरागो मणिरयं
यमुद्धर्तुं पूषा व्यवसित इवालम्बितकरः ॥३५॥

अहो अयं हरति मे मनः । भवतु । आदास्ये तावदेनम् ।

प्रसवः (नेपथ्ये)

पण्ड्रिणि-बद्धासाइजओ वाहाउल-णिअ-णअणओ ।

गअवइ गहणे दुहिअओ भमइ कळामिअवअणओ ॥२८॥

(प्रणयिनौबद्धाशः बाष्पाकुलनिजनयनः ।

गजपतिर्गहने दुःखितः भ्रमति क्षामितवदनः ॥)

(ग्रहणं नाटयति । द्विपादिकयोपसृत्व गृहीत्वाऽऽमगतम्) अथवा

मन्दारपुष्पैरधिवासितायां यस्याः जिह्वायामयमर्षणीयः ।

सैव प्रिया सम्प्रति दुर्लभा मे किमेनमस्रोपहतं करोमि ॥३६॥

(उत्सृजति)

(नेपथ्ये)

वत्स ! गृह्यतां गृह्यताम् ।

सङ्गमनीयो मणिरिह शैलसुता-चरणरागयोनिरयम् ।

आवहति धार्यमाणः सङ्गममचिरात् प्रियजनेन ॥३७॥

१. 'अये०० भवामि' अस्मद्योजना.

राजा—(कर्णं दत्वा) को नु खलु मामेवमनुशास्ति । (अवलोक्य) श्रये !
अनुकम्पते मां कश्चिन्मृगचारी मुनिर्भगवान् । भगवन् अनुगृही-
तोऽस्मि अहमुपदेशाद् भवतः । (गणिमाषाद्य) हंहो सङ्गमनीय !

तया वियुक्तस्य निमग्नमध्यया
भविष्यसि त्वं यदि सङ्गमाय मे ।

ततः करिष्यामि भवन्तमात्मनः

शिखामणिं वालमिवेन्दुमीश्वरः ॥३८॥

(परिक्रम्यावलोक्य च) श्रये ! किं नु खलु कुमुमरहितामपि
लतामिमां पश्यतो मे मनो रमते । अथवा स्थाने तनोरमा
ममेयम् । इयं हि—

तन्वी मेघजलाद्रंपल्लवतया चोताधरेवाधुभिः
शून्येवाभरणैः स्वकालविरहाद् विश्रान्तपुष्पोद्गमा ।
चिन्तामौनमिवास्थिता मधुलिहां शब्दविना लक्षपते
चण्डी मामवधूय पादपतितं जातानुतापेव सा ॥३९॥

यावदस्यां प्रियानुकारिष्यां परिष्वङ्गप्रणयी भवामि ।

प्रक्षेपः (चर्चरी)

स ए पेक्ष्य विष्णुं ह्यिहै भवामि । अहं विहिजोर्षे पुणि तर्हि पाविमि ।
ता रण्णे विष्णुं करमि शिर्भती । पुणु णद मेल्सुई ताह कजन्तो ॥३९॥
(सते प्रेक्षस्व विना हृदयेन भ्रमामि । यदि विधियोगेन पुनस्तां प्राप्नोमि ।
तदारण्येन विना करोमि निर्भ्रान्ति । पुनर्न प्रवेशयामि तां कुतान्ताम् ॥

(उपसृत्य लतामालिङ्गति । ततः प्रविशति तत्स्थान एव उर्वशी ।)

राजा—(निमीलिताल एव स्वयं रूपयित्वा ।) श्रये ! उर्वशीगात्रसंस्पर्शादिव
निवृत्तं मे शरीरम् । तथापि नास्ति विश्वासः । कुतः—

समर्थये यत् प्रथमं प्रियां प्रति
क्षणैर्न तन्मे परिवर्ततेऽप्यथा ।
अतो विनिद्रे सहसा विलोचने
करोमि न स्पर्शविभावितप्रियः ॥४०॥

(शनैश्चतुष्पुष्पनील्य) कथं सत्यमेव प्रियतमा । (मुच्छ्रितः पतति)

उर्व०—(बाष्पं विसृज्य) समस्ससदु समस्ससदु महाराओ ।
(समाश्वसितु समाश्वसितु महाराजः ।)

राजा—(संज्ञां लब्ध्वा) प्रिये अद्य जीवितम् ।
तद् वियोगोद्भवे तन्वि मया तमसि मज्जता ।
दिष्ट्या प्रत्युपलब्धासि चेतनेव गतासुना ॥४९॥

उर्व०—अवभंतरकरणाए मए पञ्चक्खीकिदवुत्तन्तो क्वु महाराओ ।
(अभ्यन्तरकरणया मया प्रत्यञ्जीकृतवृत्तान्तः खलु महाराजः ।)

राजा—अभ्यन्तरकरणयेति न खलु ते वचनार्थमवैमि ।

उर्व०—कहइस्सं । इदं दाव पसीददु महाराओ जं मए कोववसं गदाए
एदं अवत्थंतरं पाविदो महाराओ । (कथयिष्यामि । एतत् ताक्-
प्रसीदतु महाराओ यन्मया कोपवधं गतया एतद्वस्त्वान्तरं प्रापितो
महाराजः ।)

राजा—कल्याणि ! न तावदहं प्रसादयितव्यः । त्वद्दर्शनादेव प्रसन्न-
वाह्यान्तःकरणोऽन्तरात्मा । तत् कथय क्वमियन्तं कालम-
वस्थिता मया विना भवती ।

प्रक्षेपः (चर्चरी)

मोरां परहुव हंतु र्हंगड अलि गड पव्वर सरिउ कुरंगड ।
तुज्जह करणे रणभमंते को ण ह पुच्छिउ महे रोअंते ॥३०॥
(मयूरः परभृता हंसो रषाङ्गः जलिर्गजः पर्वतः सरित्कुरङ्गसः ।
तव कारणेनारण्ये भ्रमता को न खलु पृष्ठो मया ख्यता ॥)

उर्व०—एव्वं अंतवकरणपञ्चक्खीकिदुवुत्तन्तो महाराओ ।
(एवमन्तःकरणप्रत्यञ्जीकृतवृत्तान्तो महाराजः ।)

राजा—प्रिये ! अन्तःकरणमिति न खल्ववगच्छामि ।

उर्व०—सुणादु महाराओ । पुरा भअवदा कुमारेण सासदं कुमारवदं
गेप्पिहम अकलुसो णाम गंधमादनकच्छो अज्झासिदो । किदो
अ एस विहो । (शृणोतु महाराजः । पुरा भगवता कुमारेण जास्वतं
कुमारवतं गृह्णात्वा अकलुसो नाम गन्धमादनकच्छोऽज्यासितः ।
कुतश्चैष विधिः—)

राजा—क इव ?

उर्वशी—जा किल इत्थिआ इमं पदेसं पविसदि सा लताभावेण परिण-
मिस्सदि त्ति । किदो अ अअं सावातो 'गोरीचरणराजसंभवं
मणि विणा तदो ण मुच्चिस्सदि'त्ति । तदो अहं गुरुसाव-
संमूढहिअआ देवदा-समग्रं विमुमरिअ अगहिदाणुणआ इत्थिआ-
जणपरिहरणिज्जं कुमारखणं पविट्ठा । पयेसाणन्दरं एव्व अ
काणणोवंतवत्तिवासंतीलदाभाएण परिणदं रुवं । (या किल स्त्री
इमं प्रवेशं प्रविशति सा लताभावेण परिणस्यतीति । कृतश्रापं शापान्तः
गौरीचरणराजसंभवं मणि विना ततो न मोक्ष्यत इति । ततोऽहं
गुरुसापसंमूढहृदया देवतासमग्रं विस्मृत्य अगृहीतानुनया स्त्रीजनपरिहरणीयं
कुमारखनं प्रविष्टा । प्रवेशानन्तरमेव च काननोपान्तवत्तिवासन्तीलताभावेण
परिणतं मे रूपम् ।)

राजा—प्रिये सर्वमुपपन्नम् ।

श्रमखेदमुप्लमपि मां जयने या मन्यसे प्रवासगतम् ।

सा त्वं प्रिये सहेयाः कथं मदीयं चिरविद्यागम् ॥४२॥

इदं तद् यथाकथितं त्वत्सङ्गमनिमित्तं पुनरुपलभ्य मणिप्रभावा-
दासादिता त्वमस्माभिः । (मणि दर्शयति)

उर्वशी—अम्मो संगमणीआं अअं मणो । अदो वखु महाराएण आलि-
गिदमेत्त ज्जेव्व पकिदित्थ म्हि संवत्ता । (अहो ! सङ्गमनीयोऽयं
मणिः । अतः खलु महाराजेनालिङ्गितमात्रैव प्रकृतिस्थास्मि संवृत्ता ।)
(मणिमादाय मूर्धनि बहति ।)

राजा—एवमेव सुन्दरि क्षणमात्रं स्थीयताम् ।

स्फुरता विच्युरितमिदं रामेण मणेलंलाटनिहितस्य ।

श्रियमुद्वहति मुखं ते बालातपरक्तकमलस्य ॥४३॥

उर्व०—पिप्रंवद ! महंतो खलु कालो तुए पइट्ठाणदो णिग्गदस्स । कदाइ
असूइस्संति मं पकिदीओ । ता एहि णिवुत्तम्ह । (प्रियम्बद ! महान्
खलु कालस्तव प्रतिष्ठानाश्रितस्य । कदाचिदसूचिष्यन्ति मह्यं प्रकृतयः ।
तदेहि निवर्तविहे ।)

राजा—यदाह भवती । (उत्तिष्ठतः ।)

उर्व०—अथ कथं महाराजो गंतुं इच्छति ।
(अथ कथं महाराजो गन्तुमिच्छति ।)

राजा—

अचिरप्रभा-विलसितैः पताकिना
सुरकार्मुकाभिनवचित्रशोभिना ।
गमितेन खेलगमने दिमानतां
नय मां नवेन वसति पयोमुखा ॥४४॥

(निष्क्रान्तौ)

प्रक्षेपः (नेपथ्ये चर्चरी)

पाविअसहअरिसंगमओ पुलअपसाहिअअंगअओ ।
सेच्छापत्तविमाणओ विहरइ हंसजुआणओ ॥३१॥

(प्राप्तसहचरीसङ्गमः पुलकप्रसाचिताङ्गः ।
स्वेच्छाप्राप्तविमानो विहरति हंसयुवा ॥)

॥ इति चतुर्थोऽङ्कः ॥

॥ अथ प्रवेशकः ॥

(ततः प्रविशति हृष्टो विदूषकः)

विदू०—ही ही भो विद्विष्या चिरस्स कालस्स उव्वसीसहाओ षंदण-
वणप्पमुहेसु देवदारण्णेषु विहरिअ पड्डिणिवुत्तो पिअवअस्सो ।
पविसिअ णअरं दाणि ससक्कारोवआरेहि पकिदीहि अणुरज्जंतो
रज्जं करेदि । असंताणत्तणं वज्जिअ ण किवि से सोअणीअं ।
अज्ज तिहि विसेसो त्ति भअवदीणं गंगाअट्ठणाणं संगमे देवीहि
सह किदाहिसेओ संपदं उवआरिअं पविट्ठो । ता जाव तत्त-
भवदो अलंअरीअमाणस्स अणुलेवणमल्ले अग्गमाणी होमि^१ ।
(ही ही भोः विद्विष्या चिरस्य कालस्योर्वसीसहायो नन्दनवनप्रमुखेषु देवता-
रण्येषु विहृत्य प्रतिनिवृत्तः श्रियवत्स्यः । प्रविश्य नगरमिदानीं ससत्कारो-
पचारैः प्रकृतिभिरनुरज्यमानो राजवं करोति । अगन्तानस्त्वं वर्जयित्वा
न किमप्यस्य शोचनीयम् । अद्य तिमित्रिसौप इति भगवत्स्योर्गङ्गावमूनयोः
गङ्गमे देवीभिः सह कृतानिवेकः साम्प्रतमुपकानीं प्रविष्टः । तद् यावत्
तत्रभवतोर्लक्ष्यमाणस्यानुत्तेपमाल्येज्यमाणी भवामि ।^२) (परिक्रामति)

(नेपथ्ये)

हृष्टो हृष्टो । दुऊलुतुरच्छदे तालवेण्टाघारे णिक्खविअ णीअ-
माणो मए भट्टिणी- अठभंतर-विलासिणी-मोलि-रअण-जोग्गो
मणी आमिससंकिणा गिद्धेण अक्खित्तो । (हा विक् हा विक् ॥
दुऊलोत्तरच्छदे तालवृन्ताघारे निक्खिअ नीयमानो मया, भतुंरअन्तर-
विलासिणीमोलिरत्तयोन्वो^३ मणिरामिपसाद्धिना गृध्रेणाक्खित्तः ।)

विदू०—(कर्णं दत्त्वा) अच्चाहिदं अच्चाहिदं । परं बहुमदो व्खु सो
वअस्सस्स संगमणीओ णाम चूपामणी । अदो व्खु असमत-
णेवच्छो एव्व तत्तभवं आसणादो उट्ठिअ इदो आअच्छदि ।

१. इयस्माकं योजना । अथ पञ्चमीकू इति सा. वा. च. नि. ४.

२. ०मल्लभाई भायुओ विअ = ०मात्तभागी भ्रातेव. नि. ४, सा.

३. णीअमाणो अच्छराविलासवदीए मोलिरअणी मणी. सा.

जाव षं उवसप्पामि । (अस्याहितमत्याहितम् । परमबहुमतः खलु स
व्यस्यस्य सङ्गमनीयो नाम चूडामणिः । अतः सत्यसमाप्त-नेपथ्य एव
तत्रभवानासनाहुत्वाय इत आगच्छति । यावदेनमुपसर्पामि^१ ।)

॥ इति प्रवेशकः ॥

^२अथ पञ्चमोऽङ्कः

(ततः प्रविशति सावेगपरिजनो राजा^२ ।)

राजा—^३

आत्मनो बधमाहृतं क्वासी विहग-तस्करः ।
येन^४ तत्प्रथमं स्तेयं गोप्तुरेव गृहे कृतम् ॥१॥

किरा०—^५एसो एसो खलु मुह कोडि-लग्गहेमसुत्तेण मणिणा आलिहंतो
विअ आघ्रासं पडिअभमदि । (एष एष खलु मुल्लकोटिलत्तहेमसुत्तेण
मणिणा आलिखन्निव आकाशं परिभ्रमति ।)

राजा—पश्याम्येनम्—

असी मुखालम्बितहेमसूत्रं विभ्रन्मणि मण्डलचारशीघ्रः ।
अलातचक्रप्रतिमं विहङ्गस्तद्वरागलेस्त्रावलयं तनोति ॥२॥
किं नु खल्वत्र कर्तव्यम् ।

विद्व०—(उपेत्य) भो अर्त्त एत्थ घिणाए । अवराहो सासणीओ ।

(भोः ! अलमत्र धृषया^६ । अपराधी सासनौमः ।)

१. 'आसणावो उट्टिद्वे । ता पासवत्ती होमि' सा. शा. रं. ७. इयमस्मद्योजना.
२. प्रविशति राजा सूतञ्च कञ्चकिरेषको कञ्चकिवेषको परिजनञ्च सा. शा. रं.
३. राजा—बोधक बोधक शा. च. रं, रेचक रेचक वा.
४. तच्च तत् प्रथममतीव गुरु इ. कु ७१४३, ने ११२, सा ५१२१, ७११,
९-१० ग, र १०१६७, सा. ११२२ ग. । 'तत् प्रथमं'—सा.
५. किराती सा. च. पं० अ.
६. मण्डलशीघ्रचारः सा. शा. रं.
७. धृषया दया । इ. शा. ३।१४ गिग्धिष.

राजा—सम्यगाह भवान् । धनुर्धनुस्तावत् ।

यवनी—एसा आणइस्सं^१ (एसा आनेण्णामि ।) (निष्कान्ता^२)

राजा—वयस्य ! न दृश्यते स विहगाधमः । क्व नु खलु गतः ।

विदू०—भो ! इदो दक्षिणन्तेण स सउणिह्वासो ।^३

(भोः ! इतो दक्षिणान्तेन स धनुनिहतायः ।)

राजा—(परिवृत्त्यावलोक्य च ।) दृष्ट इदानीम्—

प्रभापल्लवितेनासी करोति मणिना खगः ।

अशोकस्तवकेनेव दिङ्मुखस्यावतंसकम् ॥३॥

यव०—(चापहस्ता प्रविश्य ।) भट्टा एदं हत्यावाव-सहिदं सरासनं^४ ।

(भर्तः ! एतद् हस्तावापसहितं सरासनम् ।)

राजा—किमिदानीं शरासनेन । वाणपथमतीतः स क्रव्यभोजनः ।

तथा हि—

आभाति मणिविशेषो दूरमिदानीं पतत्रिणा नीतः ।

नक्तमिव लोहिताङ्गः^५ परुषघनच्छेदसंयुक्तः ॥४॥

(कञ्चुकिर्न विलोक्य) आर्यं लातव्य !

कञ्चु०—आज्ञापयतु देवः ।

राजा—मद्वचनानुच्यन्तां नागरकाः । सायं निवासवृक्षाश्रयी विचोयतां
स विहगदस्युरिति ।

कञ्चु०—यदाज्ञापयति देव । (निष्कान्तः)

१. परिजनः—जं भट्टा आणवेदि सा. जा. रं. ।

२. राजा सम्यगाह भवान् । धनुर्धनुस्तावत् (निष्कान्ता धनुर्धाहिणी यवनी) पं अ.

३. दक्षिणन्तेण अवगतो सो सासणीओ कुणवभोजणो—च. पं. अ.

४. सरसं चावं-रं. जा. । माकु. ६।२६-२७. हस्तावापो ज्यापातवारणम्-रा.

५. मङ्गलमहः

६. उच्यतां नागरिकः—च. पं. अ.

विद्व०—भो । उवविसदु भवं संपदं । कहि गदो सो रअणकुंभीलओ
भवदो सासणादो मुच्चिवस्सदि । (भोः । उपविशतु भवान् साम्प्रतम् ।
स्व गतः स रत्नकुम्भीलको भवतः शासनान्मोक्ष्यते ।)

राजा—(विदूषकेण सहोपविश्य) वयस्य—

रत्नमिति न मे तस्मिन् मणौ प्रियत्वं विहङ्गमाऽऽक्षिप्ते ।
प्रियया तेनास्मि सखे सङ्गमनीयेन सङ्गमितः^१ ॥५॥

विद्व०—णं परिगदत्थो म्हि किदो भवदा ।

(ननु परिगतायोऽस्मि कृतो भवता ।)

(ततः प्रविशति सशरं मणिमावाय कञ्चुकी)

कञ्चु०—जयतु जयतु देवः ।

बनेन निभिसतनुः स वध्यो रोषेण ते मार्गणतां गतेन ।
प्राप्तापराधोचितमन्तरिक्षात् समौलिरत्नः पतितः पतत्रो ॥६॥

(सर्वे विस्मयं रूपयन्ति)

कञ्चु०—^२अद्भिः प्रक्षालितोऽयं मणिः कस्मै प्रदीयताम् ।

राजा—वेद्यक ! गच्छ । अग्निशुद्धमेनं कृत्वा पेटकं प्रवेशय^३ ।

किरा०—जं भट्टा वाणवेदि । (यद् भर्ताज्ञापयति ।)

(मणि मूहीत्वा निष्क्रान्तः)

राजा—आर्यं लातव्य ! ^४जानीते भवान कस्यायं वाण इति ?

कञ्चु०—नामाङ्कितोऽयं दृश्यते । न तु मे वर्णविभावसहा^५ दष्टिः ।

राजा—तेन हि उपनय^६ शरं यावदहं निरूपयामि ।

(कञ्चुकी तथा करोति । राजा नामाक्षराभ्यनुवाच्य विचारयति^७ ।)

१. इ. र. १६।७४, शा. ६ प्रवेणकान्त्यभागे ।

२. अभिप्रक्षालितः शा. रं.

३. गच्छ कोपपेटके स्थापयन्-रं. शा.

४. जानाति-रं. शा. 'जानीते हि भवानि'-ति २।१९ पद्येऽत्रैव प्रयोगात् तु
वाक्यार्थस्य कर्मत्वेऽप्यात्मनेपदं कालिदासोचितम् ।

५. वर्णविचारदामा न. पं. अ., वर्णविभक्तिनसहा सा.

६. उपश्लेषय शा. रं.

७. सापत्यतां रूपयति सा. पं. अ.

कञ्चुकी—यावदहं नियोगमशून्यं करोमि । (निष्क्रान्तः)

विद्व०—किं भवं विजारेदि । (किं भवान् विचारयति ।)

राजा—शृणु तावत् प्रहृतुं तामाक्षराणि ।

विद्व०—अवहिदो म्हि । (अवहितोऽस्मि ।)

राजा—श्रूयताम् । (वाचयति)—

उर्वशीसंभवस्यायमैलसूनोर्धनुष्मतः ।
कुमारस्यायुषो व्राणः संहर्ता द्विपदायुषाम् ॥७॥

विद्व०—(सपरितोषम् ।) दिद्विधा संतापोण वड्ढदि भवं ।

(दिद्विधा सन्तानेन वर्धते भवान् ।)

राजा—सखे ! कथमेतत् ? अन्यत्र नैमिषीयसत्रात् ध्वियुक्तोऽहमुर्वश्या ।
न च मया कदाचिदपि गर्भव्यक्तिरालक्षिता^१ कुत एव प्रसूतिः ?
कितु—(स्मृतिं स्मरित्वा^२)

आविलपयोधराग्रं लवलीदलपाण्डुराननच्छायम् ।

तानि दिनानि वपुरभूत् केवलमलसेक्षणं तस्याः^३ ॥८॥

१. प्रहृतुः सा. पं. अ. च.
२. कथमेतत् ? सखे ! अनिमिष्या ध्वियुक्तोऽहमुर्वश्या । न कदाचिदपि सत्रभवतो गर्भाविर्भूतदोहदाऽन्युपलक्षिता सा. रं., अनिमिषीयक्रतुदर्शनादित्यपरे, अनिमिषीयरजोदर्शनादित्येके । अत्र हि गर्भ-पालन-प्रसव-संगोपनेभ्योऽग्राह्य-तस्य विमोहस्यान्वयाऽसिद्धेर्भवितव्यमेव केनचित् कारणेन । तच्चाप्यनैमिषीयं सत्रम् । अवश्यं चैतेन पाप्मासिकेन दासमासिकेन वा भवितव्यम् । कामादि-विकारासंस्पर्शां गर्भस्य तापसाध्यमेष्वेव भ्रमं कर्म, जन्म चाभिमतमेव शाकुन्तलादिषु कालिदासस्य ।
३. इदमस्मानिर्योग्यते ।
४. अत्र पाठाः आवि-ग्रम् = आनीलचूचुकाग्रम् । उत्तरार्धे च 'कानिचिदहानि वपुरभूत्—का., कतिचिदहानि शरीरं इत्यवलमयमिवाभवत् तस्याः—रं. या. कतिचिदहानि शरीरं केवलमलसेक्षणं तस्याः' क्वचित्, कानिचिदहानि जातं शरीरमलसेक्षणं तस्याः क्वचित्, कानि दिनानि वपुरभूत् केवलमलसेक्षणं तस्याः—ब' । एषु 'ताती'-ति स्मृतिपरक-सर्वनाम-वैदित्यमेवोचितम् ।

विदू०—मा भवं सर्वं माणसीघर्मं दिव्यामु संभावेदु । पहाव-
णिगूढाहं ताणं चारिदाइ । (मा भवान् सर्वं मानुषीघर्मं दिव्यामु
संभावयतु । प्रभावनिगूढानि तासां चरितानि ।)

राजा—अस्तु तावदेवं यथा भवानाह । पुत्रसंवरणे तु किमिव कारणं
तत्रभवत्याः ?

विदू०—मा बुद्धिं मं राजा परिहरिस्सदिति ।
(मा बुद्धिं मां राजा परिहरिष्यतीति ।)

राजा—कृतं परिहासेन । चित्तयताम् ।

विदू०—को देवदा-रहस्साइ तक्कइस्सदि ।
(को देवदारहस्यानि तर्कयिष्यतीति ।)

(प्रविष्य कञ्चुकी)

काञ्चु०—जयतु जयतु देवः । देव च्यवनाश्रमात् कुमारं गृहीत्वा
सम्प्राप्ता तापसो देवं द्रष्टुमिच्छति ।

राजा—उभयमप्यविलम्बितं प्रवेशाय ।

काञ्चु०—यदाज्ञापयति देवः ।

(निर्गम्य चापहस्तेन कुमारेण तपस्या च सह प्रविष्टः)

काञ्चु०—इत इतो भगवतो । (सर्वे परिक्रामन्ति)

विदू०—(विलोक्य) किं णु क्व सो एतो तत्तभवं खत्तिअकुमारओ जस्स
णामंकिदो गिद्धलक्खवेधो अद्धणाराओ । तह हि बहुअरं भवदो
अणुकरेदि । (किं नु क्व नु स एष तत्रभवान् क्षत्रियकुमारकः, यस्य
नामाङ्कितो गृध्रसदृशवेधो अर्धनाराचः । तथा हि बहुतरं भक्तोज्ज्वरोति ।)

राजा—स्यादेवम् । अतः खलु—

वाष्पायते निपतिता मम दृष्टिरस्मिन्
वात्सल्यवन्धि हृदयं मनसः प्रसादः ।
संजात-वेपथुभिरुन्मित-वैशंवृत्ति—
रिच्छामि चैनमदयं परिख्युमङ्गैः ॥९॥

कञ्चु०—भगवति ! एवं स्थीयताम् ।

(तापसीकुमारौ स्थितौ ।)

राजा—अम्ब ! अभिवादये ।

ताप०—महाभाग । सोमर्वंसवित्थारइत्तजो होहि । (आत्मगतम्) अम्हो अणाचन्निखदोवि विण्णादो एव्व इमस्स राएसिणो प्राउसो अ ओरसो संबवो (प्रकाशम्) जाद पणम दे गुरुं । (महाभाग ! सोमर्वंसविस्तारयिता भव । (आत्मगतम्) अहो अनाक्यातोपि विज्ञात एवास्य राजर्षेरायुपञ्च औरसः सम्बन्धः । (प्रकाशम्) जात ! प्रणम ते गुरुम् ।)

(कुमारश्चापगर्भमञ्जलि वदन्वा प्रणमति ।)

राज—वत्स ! आयुष्मान् भव ।

कुमारः—(स्वगतम्)

यदि हार्दमिदं श्रुत्वा पिता ममाद्यं सुतोऽहमस्येति ।

उत्सङ्गवर्धितानां गुरुषु भवेत् कोदृक् स्नेहः ॥१०॥

राजा—भगवति ! किमागमनप्रयोजनम् ?

ताप०—सुणादु महाराओ । एसो दीहाऊ आऊ जादमेत्तो एव्व उव्वसोए किवि णिमित्तं अवेक्खिअ मम हस्ते णासीकदो । अ खत्तिअ-कुमारअस्स जादकम्मादिविहाणं तं से भअवदा चवणेण असंसे अणुचिट्ठिदं गहोदविज्जो घणुव्वेदे अहिचिणीदो । (शृणोतु महाराजः । एष दीर्घायुः आयुः जातमात्र एव उर्वश्या किमपि निमित्तमवेद्य मम हस्ते न्यासीकृतः । यत् क्षणिककुमारस्य जातकर्मादिविधानं तदस्य भगवता च्यवनेनाशेषमनुष्ठितम् । गृहीतविद्यः पनु-व्वेदे अभिविनीतः ।)

राजा—सुनाथः खलु संवृत्तः ।

ताप०—अज्ज । पुण्णसमिधकुसणिमित्तं इसिकुमारएहि सह गदेण इमिणा अस्समविरुद्ध आअरिदं । (अथ पुण्यसमित्कुसनिमित्तं ऋषिकुमारकैः सह गतेनाश्रमविरुद्धमाचरितम् ।)

विदू०—(सावेगम्) किं विअ ? (किमिध ?)

ताप०—गहीदामिसो किल गिद्धो पादवशिहरे णिलीअमाणो अणेण लक्खीकदो बाणस्स । (गृहीतामिधः किञ्च गृह्यः पादवशिहरे निलीय-मानः अनेन लक्ष्यीकृतो बाणस्य ।)

(विदूषको राजानमवलोकयति)

राजा—ततस्ततः ।

ताप०—तदो उवजड्वृत्तंतेण भववदा चवणेण अहं समादिट्टा—णिज्जा-
देहि एदं उव्वसोहत्थे पासं त्ति । ता इच्छामि देवि उव्वसि
पेविस्सुट्ठुं । (तत उपलब्धवृत्तान्तेन भगवता श्रवणेनाहं समादिष्टा—
निर्यातम एनमुर्वशीहस्ते न्यासमिति । तदिच्छामि देवीमुर्वशीं प्रेषितुम् ।)

राजा—तेन ह्यासनमनुगृह्णातु भगवतो ।

(तापसो उपनीत आसन उपविशति ।)

राजा—आर्यं लातव्यं । ग्राह्यतामुर्वशी ।

कञ्चु०—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रान्तः ।)

राजा—(कुमारमवलोक्य) एहि एहि वत्स !

सर्वाङ्गीणः स्पर्शः सुतस्य किल तेन मामुपगतेन ।

ग्राह्यादयस्व तावच्चन्द्रकरश्चन्द्रकान्तमिव ॥११॥

ताप०—जाद ! णंदेहि पिदरम् । (जात ! नन्दय पितरम्)

(कुमारो राजानमुपगम्य पादग्रहणं करोति ।)

राजा—(कुमारमनिर्गम्य पादपीठे चोपवेश्य) वत्स ! इतस्तव पितुः प्रियसखं
ग्राह्यणमशङ्कितो वन्दस्व ।

विद्व०—किति संकिस्सदि । णं अस्समवासपरिचिदो एव्व सहामिधो ।
(किमिति शङ्किष्यते । नन्वाश्रमवासपरिचित एव शाखामूनः ।)

कुमार—(सस्मितम्) तात वंदे ।

विद्व०—सोत्थि भवदो । चड्ढदु भवं । (स्वस्ति भवतो । वर्षतो भवान् ।)

(ततः प्रविशत्युर्वशी कञ्चुकी च)

कञ्चु०—इत इतो देवी ।

दर्व०—(कुमारमवलोक्य) कां णु क्वु एसो सवाणासणो पादपीठे अश्रं
महाराएण संजमोअमाणसिहण्डओ चिट्ठदि । (तापसीं दृष्ट्वा)
अम्मो सच्चवदी-सुइदो अश्रं मे पुत्तयो ग्राऊ । महंतो क्वु

संब्रतो । (को नु खल्वेप सवाणासनः पाठ्यपीठे स्वयं महाराजेन संयम्य-
मानशिक्षणकस्तिष्ठति । अहो सत्यवतीमुचितः अयं मे पुत्रक आयुः । महान्
खलु संवृतः ।)

(सहर्षं परिक्रामति)

राजा—(उर्वशीं दृष्ट्वा ।) वत्स—

इयं ते जननी प्राप्ता त्वदालोकनतत्परा ।

स्नेहप्रसन्नवनिभिन्नमुद्वहन्ती स्तनांशुकम् ॥१२॥

ताप०—जाद एहि । पच्चुग्मच्छ मादरं । (जात एहि । प्रत्युद्गच्छ मातरम् ।)
(कुमारेण सह उर्वशीमुपसर्पति)

उर्व०—अं व पादवंदणं करेमि । (अम्ब ! पादवन्दनं करोमि ।)

ताप०—वच्छे भक्तुणो बहुमदा होहि । (वत्से भर्तुर्बहुमता भव ।)

कुमार—अम्ब ! अभिवादये ।

उर्व०—(कुमारमुन्नमितमुखं परिष्वज्य) वच्छ पिदरं आराधइत्तमो होहि ।
(राजानमुपेत्य ।) जेदु जेदु महाराओ । (वत्स पितरमाराधयित्वा
भव । (राजानमुपेत्य) अयतु अयतु महाराजः ।)

राजा—स्वागतं पुत्रवत्यै । इत धास्यताम् (अर्वासनं ददाति)

(उर्वशी उपविशति । सर्वे यथोचितमुपविजान्ति)

ताप०—वच्छे । एसो गहीदविज्जो आऊ संपदं कवग्रहरं संवृतो ।
ता एदस्त दे भक्तुणो समत्तं णिज्जादिदो हत्थणिक्खेवो ।
ता विसज्जेदुं इच्छामि । उवरुज्जइ मह भस्तमधम्मो ।
(वत्से ! एष गृहीतविद्य आयुः साम्प्रतं कवचहरः संवृतः । तत् एतस्य ते
भर्तुः समक्षं निर्वाणितो हस्त निक्षेपः । तद् विसर्जयितुमिच्छामि । उप-
रुष्यते ममाश्रमधर्मः ।)

उर्व०—चिरस्स अज्जं देवित्थअ अहिअदरं अवित्तिण्हम्मि । ण सक्कणोमि
विसज्जिदुं । अण्णय्यं उण उवरोहिदुं । ता गच्छदु अज्जा
पुणो दंसणाअ । (चिरस्थायीं दृष्ट्वा अधिकतरमवितृष्यामि । न शक्नोमि
विसर्ज्युम् । अग्यास्यं पुनरुपरोद्गुम् । तद् गच्छत्वायां पुनर्दर्शनाय ।)

राजा०—अम्ब ! भगवते च्यवनाय मां प्रणिपातय ।

ताप०—एवं भोदु । (एवं भवतु)

कुमा०—आर्ये ! सत्यं यदि निवर्तसे मामप्याश्रमं नेतुमर्हसि ।

राजा—अयि वत्स ! उपितं त्वया पूर्वस्मिन्नाश्रमे । द्वितीयमध्यासितुं तव समयः ।

ताप०—जाद । गुरुभो वअणं अणुचिट्ठ । (जात ! गुरोर्वचनमनुतिष्ठ)

कुमा०—तेन हि—

यः सुप्तवान् मदङ्घ्रे शिखण्डकण्डयनोपलब्धसुखः ।
तं मे जातकलापं प्रेषय मणिकण्ठकं शिखिनम् ॥१३॥

ताप०—विहस्य) एवं करेमि । (एवं करोमि)

उर्व०—भगवदि ! पादबंदणं करेमि । (भगवति ! पादबन्दनं करोमि)

राजा—भगवति ! प्रणमामि ।

ताप०—सोत्थि भोदु तुम्हाणं । (स्वस्ति भवतु पुष्पमन्यम्)

(निष्क्रान्ता)

राजा—(उर्वशी प्रति) कल्याणि !

अद्याहं पुत्रिणामग्रचः सत्पुत्रेणामुना तव ।
पौलोमीसंभवेनेव जयन्तेन पुरन्दरः ॥१४॥

(उर्वशी स्मृत्वा रोदिति ।)

विद्व०—(वित्तोत्पन्न सावेगम्) भो, किं णु व्खु संपदं अत्तहोदी एभकवदे
अस्सुमुही संबुत्ता । (भोः । किं नु खनु साम्प्रतमवभवती एकपदे
अधुमुही संबुत्ता ।)

१. इ. शाकु.—सप्तमेऽङ्के वक्तुन्त—लावण्य—प्रसङ्गः, चतुर्थेऽङ्के च मृगा
अनघप्रसवत्वसूचनाप्रसङ्गः ।

२. र. ३।२३, ७८, शा. ७।२८

राजा—(सावेगम्)

किं सुन्दरि ! प्रकृदितासि ममोपनीते
वंशस्थितेरधिगमान्महति प्रमोदे ।
पीनस्तनोपरि निपातिभिरानयन्तो
मुक्तावलीविरचनार्ता पुनरक्तिमर्त्रः^१ ॥१५॥

(अस्या बाष्पं प्रमाष्टि)

उर्व०—सुणाद्गु महाराजो । पदमं उषा पुनर्दंशणसमुत्थेण आण्देण
विमुमरिद म्हि । दाणिं महिदसंकित्तणेण सुमरिओ समओ मह
हिअअं आआसेसि । (शृणोतु महाराजः । प्रथमं पुनः पुनर्दशनं-
समुत्थेनानन्देन विस्मृतास्मि । इदानीं महैन्द्रसंकीर्तनेन स्मृतः तमयो मम
हृदयमायासयति ।)

राजा—कथ्यतां समयः ।

उर्व०—अहं पुरा महाराजगृहीदहिअआ गुरुसावसंभूडा महिदेण आणत्ता ।
(अहं पुरा महाराजगृहीतहृदया गुरुशापसंभूडा महैन्द्रेण आज्ञप्ता ।)

राजा—किमिति ?

उर्व०—जदा सो मे पिअसहो राएसी तुइ समुप्पणस्स वंसकरस्स मुहं
पेक्खिस्सदि तदा तुए भूओ वि मं समीवं आअंतव्वं ति । तदो मए
महाराजविओअभीरुदाए जादमेत्तो एव्व विज्जागमणिमित्तं
भअवदो चवणस्स अस्समे एसो पुत्तओ अज्जाए सच्चवदीए
हत्थे अप्पआसं णिक्खित्तो । अज्ज पिदुणो आराहणसमत्थो
संवुत्तो ति कलअंतीए ताए णिज्जादिदो एसो मे दीहाऊ
आऊ । ता एत्तिओ मे महाराएण सह संवासो । (यदा स मे
प्रियसखो राजपिस्त्वयि समुत्पन्नस्य वंशकरस्य मुखं प्रेक्षिष्यते तदा त्वया
भूयोज्जि मम समीपमान्तव्यमिति । ततो मया महाराजवियोगभीरुतया
जातमात्र एव विज्ञागमणिमित्तं भगवतश्च्यवनस्याश्रमे एष पृथक् आर्यायाः
सत्यवत्या हस्ते अप्रकाशं निक्षिप्तः । अद्य पितुराराधनसमर्थः संवृत्त इति
कलयन्त्या तया निर्घातित एष मे दीर्घायुरायुः । तत् एतावान् मे महा-
राजेन सह संवासः ।)

(सर्वे विषादं नाटयन्ति । राजा मोहमुपगच्छति ।)

विदू०—अव्वम्हण्णं अव्वम्हण्णं । (अब्रह्मप्यमब्रह्मप्यम्)

कञ्चु०—समाश्वसितु समाश्वसितु महाराजः ।

राजा—(समाश्वस्य सनिःश्वासम्) महो ! मुखप्रत्याविता देवस्य—

आशवासितस्य मम नाम सुतोपलब्ध्या
सद्यस्त्वया सह क्रुशोदरि ! विप्रयोगः ।
व्यावर्तिततापरुजः प्रथमाश्रवष्टघा
वृक्षस्य वंच्युत इवाग्निरुपस्थितोऽयम् ॥१६॥

विदू०—अग्रं सो अत्यो अणत्थाणुवंची संवत्तो । संपदं तक्केमि अत्त-
भवदा वक्कलं गेण्हित्त तवोवणं गंदव्वं त्ति । (अयं सोऽयंः अनयो-
नुवन्धी संवत्तः । साम्प्रतं तर्कयामि अब्रभवता वल्कलं गृहीत्वा तपोवनं
गन्तव्यमिति ।)

उर्व०—मं वि मंदभाइणि किदविणअस्स पुत्तस्स लाभाणंतरं सगारो-
हणेण अवसिदकज्जं विप्पओअमुहि महाराओ समत्थइस्सदि ?
(मामपि मन्दभागिनीं कृतविनयस्य पुत्रस्य लाभानन्तरं स्वगारोहणेनावसित-
कामां विप्रयोगमुखीं महाराजः समर्थमिष्यति ?)

राजा—सुन्दरी मा मैवम् ।

न हि सुलभकियोगा कर्तुमात्मप्रियाणि
प्रभवति परवत्ता शासने तिष्ठ भर्तुः ।
अहमपि तव सूनावद्य विन्यस्य राज्यं
विचरितमृगयूधान्याश्रयिष्ये वनानि ॥१७॥

कुमा०—नाहंति तातः पुङ्गवचारितायां धुरि दम्यं नियोजयितुम्^२ ।

राजा—अयि वत्स ! मा मैवम् ।

शमयति गजानन्यान् गन्धद्विपः कलभोऽपि सन्
भवति सुतरां वेगोदग्रं भुजङ्गशिखोर्विषम् ।
भुवमधिपतिर्बालावस्थोऽप्यलं परिरक्षितुं
न क्षमु वयसा जात्यैवायं स्वकार्यसहो भरः^३ ॥१८॥

आयं लातव्य ?

१. र. ७।७१, शाकु. १।२५.

२. र. ६।७८, ३।३२.

३. र. ११।१, १८।३-५१.

कञ्जु०—भाज्ञापयतु देवः ।

राजा—मद्वचननादमात्वपरिषदं ब्रूहि संश्रियतामायुषो राज्याभिवेक इति ।

कञ्जु०—यदाज्ञापयति देवः । (दुःखितो निष्क्रान्तः)

(सर्वे दृष्टिविघातं रूपयन्ति)

राजा—(आकाशमवलोक्य) किं नु स्रजु निरञ्जे विद्युत्संपातः^१ ।

उर्व०—(चित्तोक्य) अम्मो भअवं णारदो । (अहो भगवान् नारदः)

राजा—(निपुणमवलोक्य) अये भगवान् नारदः । य एषः—

गोरोचनामिकपिङ्गजटाकलापः
संलक्ष्यते शशिकलामलवीतमूत्रः ।
मुक्तागुणातिशयसंभृतमण्डनश्रीर्
हेमप्ररोह इव जङ्गमकल्पवृक्षः^२ ॥१९॥

अर्घं तावदस्मै ।

उर्व०—(गणोकमादाय) इमं भअवदे अरिहणा । (इमं भगवतेऽर्हणा ।)

(ततः प्रविशति नारदः । सर्व उत्तिष्ठन्ति)

नार०—विजयतां विजयतां मध्यमलोकपालः ।

राजा—(उर्वशीहस्तादर्पनाधामावर्ज्यं च) भगवन्भवादये ।

उर्व०—भअवं पणमामि । (भगवान् प्रणमामि)

नर०—अविरहितौ दम्पती भूयास्ताम् ।

राजा—(आत्मगतम्) अपि नामैवं स्यात् । (कुमारनादिलिप्य प्रकाशयन्)
वत्स भगवन्तमभिवादयस्व ।

कुमा०—भगवन् ! और्वशेय आयुः प्रणमति ।

नारद—आयुष्मानेधि ।

१. नारदावतरणवर्णने माधो वराकीमिमां विद्युत्तमेव विस्मरति ।

२. कु. ६।६, ८।६८.

राजा—अयं विष्टरोऽनुगृह्यताम् ।

नारद—तथा । (उपविष्टः)

(सर्वे नारदमनुपविशन्ति ।)

राजा—(सविनयम्) भगवन् किमागमनप्रयोजनम् ?

नारद—राजन् ! श्रूयतां महेन्द्रसन्देशः ।

राजा—अवहितोऽस्मि ।

नारद—प्रभावदर्शी मघवा वनगमनाय कुतबुद्धि भवस्तमनुशास्ति ।

राजा—किमाज्ञापयति ?

नार०—विकालदशिभिर्मुनिभिरादिष्टो महान् सुरासुरसङ्घरो भावी ।
मर्वाञ्च सांयुगोनः सहायो नः । तेन न त्वया शस्त्रं संन्यस्तव्यम् ।
इयं चोर्वशी यावदायुः, तव सहघमंचारिणी भवत्विति ।

उर्व०—(अपवार्यं) अम्महे सल्लं विज मे हिजजादो अवणीदं । (अहो
शल्यामिष मे हृदगादपनीतम् ।)

राजा—परवानस्मि देवेश्वरेण ।

नार०—युक्तम् ।

त्वत्कार्यं वासवः कुर्यात् त्वं च तस्येष्टमाचरेः ।

सूर्यः समेधयत्यग्निमग्निः सूर्यं स्वतेजसा ॥२०॥

(आकाणमवलोक्य ।) रम्भे ! उपनीयतां स्वयं महेन्द्रेण संभृतः
कुमारस्यानुषो यीवराज्याभिषेकः ।

(प्रविष्टा यथोक्तहस्ता अप्परसः)

अप्स०—भञ्जवं इमे अहिसेअसंभारा । (भगवन्नेतेऽभिषेकसंभाराः ।)

नार०—उपवेश्यतामयमायुष्मान् भद्रपीठे ।

रम्भा—इदो वच्छ । (इतो वत्स) (कुमारं भद्रपीठ उपवेशयति)

नार०—(कुमारस्य शिरसि कनकमापज्जं) रम्भे ! निर्वर्त्यतां शेषो विधिः ।

रम्भा—(यथोक्तं निर्वर्त्यं) वच्छ ! पणम भञ्जवंतं पिदरो अ । (वत्स ! प्रणम
भगवन्तं पितरो च ।) (कुमारो यथाक्रमं प्रणमति)

नार०—स्वस्ति भवते ।

राजा—कुलधुरन्धरो भव ।

उर्व०—पितृणो आराहो होहि । (पितुराराधको भव ।)

(नेपथ्ये वैतालिकद्वयम् ।)

वैता०—विजयतां युवराजः ।

प्रथमः—

अमरमुनिरिवात्रिभ्रं ह्यणोऽत्रैरिवेन्दुर,^१
बुध इव शिशिरांशोर्बोचनस्येव देवः ।
भव पितुरनुरूपस्त्वं गुणैर्लोककान्त—
रतिशायिनि समस्ता वंश एवाशिषस्ते ॥२१॥

द्वितीयः—

सव पितरि पुरस्तादुभ्रतानां स्थितेऽस्मिन्
स्थितिमति च विभक्ता त्वय्यनाकम्पधैर्ये ।
अधिकतरमिदानीं राजते राजलक्ष्मीर्
हिमवति जलधौ च व्यस्ततोयेव गङ्गा ॥२२॥

अम्ब०—(उर्वशीमुपेत्य ।) दिदृश आ पिअसही पुत्तस्स जुवराअसिरोए
भन्तुणो अविरहेण अ वड्ढदि । (विष्टया प्रियवक्त्रो पुत्रस्य युवराज-
धिया भर्तुरविरहेण च वर्धते) ।

उर्व०—णं साधारणो एसो अब्भुदयो । (कुमारं हस्ते गृहीत्वा) एहि
वच्छ । जेट्टमादरं अभिवंदेहि । (ननु साधारण एणोऽमुदयः (कुमारं
हस्ते गृहीत्वा) एहि वत्स । ज्येष्ठमातरमभिवन्दस्व ।)

(कुमारः प्रतिष्ठते)

राजा—तिष्ठ । सममेव तत्रभवत्याः समीपं यास्यामस्तावत् ।

नारदः—

आयुषो यौवराज्यश्रीः स्मारयत्यात्मजस्य ते ।
अभिषिक्तं महासेनं सेनापत्ये मरुत्वता^२ ॥२३॥

राजा—अनुगृहीतोऽस्मि मघवता ।

नार०—भो राजन् ! किं ते भूयः प्रियमुपकरोतु पाकशासनः ?

राजा—यदि मे मघवा प्रसन्नः किमतः परमिच्छामि । तथापि इदमस्तु—

(भरतवाक्यम्)

परस्पर-विरोधिन्योरेकसंश्रय-दुर्लभम् ।

सङ्गतं श्रीसरस्वत्योभूँतयेऽस्तु सदा सताम् ॥२४॥

अपि च—

सर्वेस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ।

सर्वैः कामानवाप्नोतु सर्वैः सर्वत्र नन्दतु ॥२५॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

॥ इति पञ्चमोऽङ्कः ॥

[समाप्तमिदं श्रीकालिदासकृतं विक्रमोर्वशीयं नाम त्रोटकम्]

अभिज्ञानशाकुन्तलम्

पात्राणि

[पुरुषाः]

सूत्रधारः नाटकप्रबन्धकः

दुष्यन्तः नायकः

माघव्यः विद्वेषकः

सर्वदमनः शकुन्तलासूनुः

सोमरातः पुरोहितः

श्यालः प्रधानपुरुषः
(Police officer)

सूचकः } पुरुषो
जानुकः } (Police men)

रैवतकः }
करभकः } दीवारिकाः दासाः

कञ्चुकी }
वंतालिकी } वन्दिनी

कण्वः काश्यपः शकुन्तलायाः
पालयिता पिता

वेक्षानसः }
शार्ङ्गरवः }
शारद्वतः } कण्वाभमिणः
हारोतः }
गोतमः }

[पुरुषाः]

मातलिः इन्द्रसारथिः

मारीचः कण्वसगोषः इन्द्रस्य
पिता कश्यपः

[स्त्रियः]

नटो

शकुन्तला नायिका

अनसूया }
प्रियम्बदा } नायिकासख्यौ

गीतमी कण्वाभ्रमस्य
पुत्रा तपस्विनी

चतुरिका }
परभृतिका }
मधुकरिका } राजसेविकाः

प्रतीहारी
यवन्धः

सानुमती मेनकासखः
अप्तरोविशेषः

अदितिः मरीचस्य दाराः,
इन्द्रस्य प्रसूः

अभिज्ञानशाकुन्तलम्

[^१पूर्वरङ्गः : नान्दी]

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या, वहति विधिहृतं या हविर्, या च होत्रो,
ये द्वे कालं विधत्तः, श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
यामाहुः सर्ववीजप्रकृतिरिति, यया प्राणिनः प्राणवन्तः,
प्रत्यक्षाभिः ^२प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभरोशः^३ ॥१॥

(नान्दन्तं)

॥ ^४अथ प्रस्तावना ॥

(^५प्रविशति सूत्रधारः)

सूत्र०—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) आर्ये ! यदि^६ नेपथ्यविधानमवसितम्,
इत आगम्यताम् ।

नटी—(प्रविश्य) अज्ज ! इयं म्हि । (आर्य ! इयमस्मि ।)

सूत्र०—आर्ये ! ^७अभिरूपभूमिष्ठा परिषदियम् । अत्र खलु कालिदास-
ग्रथितवस्तुना अभिज्ञानशाकुन्तल^८-नामधेयेन नवेन नाटके-
नोपस्थातव्यमस्माभिः । तत् प्रतिपात्रम् आधीयतां यत्नः ।

१. इयमस्मद्योजना । अत्र नान्दीपदार्थाय द्व० अत्रैव २५७-८ पृ० टि०
अद्यापि नाहीति पाञ्चापो मृदङ्गपर्यायः । सुकरोऽत्र चित्रनान्दीप्रयोगः ।
२. प्रसन्न० पा०
३. पञ्च महाभूतानि, सूयावन्द्रमसौ यजमानश्चेत्यष्टौ प्रत्यक्षाः ईश्वरमुत्तमः ।
द्व० र. ३१६६, ५१४, ९१२१, मा. १११, कु. ६१७६. अस्माकं सीताचरिते
६१२०. ४-५. इमे अस्मद्योजने ।
६. अत्रेवं बोध्यम्—‘मान्यत्र पादटिप्पणीषु पाठान्तराणि तानि मा. पि. सा. च.
संस्करणेषु सुलभानीति न तेषामेकान्तिकोऽत्र निर्देशः ।
७. आर्ये इयं हि रसभावविशेषदीशागुरोर् विक्रमादित्यस्य अभिरूपभूमिष्ठा परिषत् ।
अस्यां च कालि०० यत्नः—च. । तत्र ‘०अभिरूपो बुधे रम्ये’ रा. ।
८. ०शाकुन्तल० मा. पि. । अवाधिकरणल्युटाभिज्ञानशब्दम्, ‘अधिकृत्य कृतं
नाटकमिति शाकुन्तलशब्दं च व्युत्पादीभवौः कर्मधारयेण शक्यव्युत्पत्तिकः
‘अभिज्ञानशाकुन्तल’-शब्दः इत्येके । शाकुन्तलः शाकुन्तलेयोऽपि, शाकुन्तलायां-

नदी—सुविहिदप्पग्रोअदाए अज्जस्स ण किं वि परिहाइस्सदि ।
(सुविहितप्रयोगतयार्यस्य न किमपि परिहास्यते ।)

सूत्र०—आर्ये कथयामि ते भूतार्थम्,—
आ परितोषाद् विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।
बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्यक् चेतः ॥२॥

नदी—अज्ज ! एवं णेदं । दाणि अणंतरकरणिज्जं^१ आणवेदु अज्जो ।
(आर्य ! एवं न्विदम् । अनन्तरकरणीयम्, इदानीमार्य आज्ञापयतु ।)

सूत्र०—किमन्यद्^२ अस्याः परिषदः श्रुतिप्रसादनतः ।

नदी—अथ कदमं उण उदं समास्तिअ गाइस्सं ।
(अथ कतमं पुनः श्रुतुं समाश्रित्य गायानि)

सूत्र०—ननु इममेव तावत्, अचिरप्रवृत्तम् उपभोगक्षमं श्रोत्रमसम-
मविकृत्य । संप्रति हि,—

सुभगसलिलावगाहाः^३ पाटलसंसर्गिसुरभिवनवाताः ।
प्रच्छाद्यमुलभनिद्रा दिवसाः परिणामरमणीयाः ॥३॥

नदी—तह । (तथा ।) (गायति)

ईसीसिचुविआइं^४ भमरेहिं^५ सुउमारकेसरसिहाइं ।
ओदंसर्यंति दग्गमाणा पमदाओ सिरीसकुसुमाइं ॥४॥

(ईयदीपञ्चुम्बितानि भ्रमरैः सुकुमारकेसरशिवानि ।

अवतंसयन्ति दयमानाः प्रमदाः शिरीषकुसुमानि ॥)

—जातत्वात्, मिथिलायां जातत्वान्मेषिलवत् (अ०सू० ४.३.२५, ५३) ।

एवं च शाकपायिवादित्वात् करण-न्युष्णिष्पत्तिकाऽ'मिज्ञान'-पदवाच्याह्नुली-
यकरशाकरण्यक-विशिष्टं यत्, 'शकुन्तलां, तस्यां जातं शाकुन्तलं चा'भिकृत्य
कृतं च यत्, तत्राटकम् 'अभिज्ञानशाकुन्तलमि'-न्ति साधोयान् पन्थाः ।

१. णेदं अणंतरकरणिज्जं अज्जो आणवेदु नि.

२. नतः । तद्विदमेव—०कृत्य गीयताम् नि.

३. सुतभ०.

४. सणचु०. ५. ०हि उवह (= उहत्).

सूत्र०—आर्ये ! साधु गीतम् । ग्रहो रागलिखितचित्तवृत्तिः, आलिखित
इव सर्वतो रङ्गः । तत् इदानीं कतमं प्रयोगमाश्रित्य
एतमारामयाम ?

नटो—णं अज्जमिस्सेहि पढमं जेच्च आणत्तं अहिण्णाणसाउंदलं^१ णाम
अपुच्च णाड्ढं पओए अहिकरोअदु त्ति । (मन्वार्यमिश्रैः प्रथम-
मेवाक्षप्तम् अभिज्ञानशाकुन्तलं नाम् अपूर्वं नाटकं प्रयोगे अधिक्रियता-
मिति ।)

सूत्र०—आर्ये ! सम्यग्नुबोधितोऽस्मि । ननु अस्मिन् अणे विस्मृतं खलु
मया ।

तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।

एष राजेव दुष्यन्तः^२ सारङ्गेण।तिरंहसा ॥५॥

(निष्क्रान्ती)

॥ इति प्रस्तावना ३पूर्वरङ्गश्च ॥

१. ०सउंदलं = ०शाकुन्तलम् मा. पि.

२. दुःष्यन्तः । अघेऽप्येवमेव दुष्यन्त इत्येव पाठः ।

३. पूर्वरङ्गश्चेत्यस्माकं योजना ।

अथ प्रथमोऽङ्कः

(ततः प्रविशति मृगानुसारी सशरचापहस्तो राजा रथेन सूतञ्च)

सूतः—(राजानं मृगं चावलोक्य) आयुष्मन् !

कृष्णशारे ददच्छक्षुस्त्वयि चाधिज्यकामुंके ।
मृगानुसारिणं साक्षात् पश्यामीव पिनाकिनम् ॥६॥

राजा—सूत ! दूरममुना सारङ्गेण वयमाकृष्टाः । अयं पुनरिदानी-
मपि—

ग्रीवाभङ्गाभिरामं मृहूरनुपतति स्यन्दने ^१ददृष्टिः
पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद् भूयसा पूर्वकायम् ।
दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखप्रशिभिः कोर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद् वियति बहुतरं स्तोकमुभ्यां प्रयाति ॥७॥

तदेव कथमनुपतत एव प्रयत्नप्रेक्षणीयः संवृत्तः ?

सूतः— आयुष्मन् ! उद्घातिनी भूमिरिति मया रश्मिसंयमनाद्, रथस्य
मन्दोक्तो वेगः । तेन मृग एष विप्रकृष्टान्तरः संवृत्तः । संप्रति
समदेशवर्तिनस्ते न दुरासदो भविष्यति ।

राजा—तेन हि मुच्यन्तामभीषवः ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् (रथवेगं निरूप्य) आयुष्मन् ! पश्य पश्य,—

मुक्तेषु रश्मिषु निरायत्पूर्वकाया
^२निष्कम्पचामरशिला निभतोर्ध्वकर्णाः ।
श्रात्मोद्धर्तरपि रजोभिरलङ्घनीया
घावन्त्यमो मृगजवाक्षमयेव रथ्याः ॥८॥

१. इयमस्मद्योजना

२. दत्तदृष्टिः.

३. स्वेषामपि प्रसरतां रजसामलङ्घ्याः ।

निष्कम्पचामरशिलाश्च्युतकर्णमङ्गा

घावन्ति वर्त्मानि तरन्ति नु वाजिनस्ते ॥'

राजा—(सहर्षम्) सत्यम्, अतीत्य हरितोऽपि^१ हरीन् वर्तन्ते वाजिनः ।
तथा हि—

यदालोके सूक्ष्मं, प्रजति सहसा तद्, विपुलतां,
यदर्थे विच्छिन्नं, भवति कृतसंधानमिव तत् ।
प्रकृत्या यद् वक्रं, तदपि, समरेखं, नयनयोर्,
न मे, दूरे किञ्चित्, क्षणमपि, न पार्श्वे, रथजवात् ॥९॥

सूत ! पश्येनं व्यापाद्यमानम् । (शरसंधानं नाटयति)

(निपथ्ये)

भो भो राजन् ! आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः ।

सूतः—(आकर्ष्यविलोच्य च) आयुष्मन् ! अस्य खलु ते बाणपातवर्तिनः
कृष्णशारस्यान्तरे, तपस्विन उपस्थिताः ।

राजा—(सतंभ्रमम्) तेन हि प्रगृह्यन्तां वाजिनः^२ ।

सूतः—तथा । (रथं स्थापयति)

(ततः प्रविशत्यालनां तृतीयो वैखानसः)

वैखा०—(हस्तमुद्यम्य) राजन् ! आश्रम-मृगोऽयम्, न हन्तव्यः, न
हन्तव्यः ।

द्विती०—न खलु न खलु बाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन्
मृदुनि मृगशरीरे^३ शूलराणाविवाम्निः ।

तृती०—क्व वत हरिणकानां जीवितं चातिलोलं
क्व च निशितनिपाता^४ वञ्चसाराः शरास्ते ॥१०॥

वैखा०— तत्, साधु कृतसन्धानं प्रतिसंहर सायकम् ।

आर्तत्राणाय वः शस्त्रं न प्रहंतुमनागसि^५ ॥११॥

१. कथमतीत्य हरिणं हरयो वर्तन्ते, हरितो हरींश्च नि. । हरितो हरिद्वर्णान्
हरीन् सुर्यस्येन्द्रस्य चाश्वान् । द्र. र. ३।२२, ३०, ४३. ।

२. निगृह्यन्तामभीषवः.

३. पुण्य०

४. शारपुङ्खाः पा०, पञ्चमिदं पा० नि.

५. बाधु.

६. विश्वसंबोधनमिदं यावत्सृष्टिकम्

राजा—एष प्रतिसंहृतः । (गणोकं करोति)

बैशा०—सदृशमेतत् पुरुवंशप्रदीपस्य ।

जन्म यस्य पुरोर्वशो युक्तरूपमिदं तव ।

पुत्रमेवंगुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि^१ ॥१२॥

इत०—(बाहू उद्यम्य) सर्वथा चक्रवर्तिनं पुत्रमाप्नुहि^२ ।

राजा—(सप्रणामम्) प्रतिगृह्यताम् ।

बैशा—राजन् ! समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम् । एष खलु कण्वस्य

^३कुलपतेः अनुमालिनोतीरमाश्रमो दृश्यते । न चेदन्यकार्याति-

पातः, प्रविश्य प्रतिगृह्यताम् आतिथेयः सत्कारः । अपि च—

^४रम्यास्तपोधनानां प्रतिहृतविघ्नाः क्रियाः समवलोक्य ।

ज्ञास्यसि कियद् भुजो मे रक्षति मौर्वीकिणाङ्क इति ॥१३॥

राजा—अपि संनिहितोऽत्र कुलपतिः ? ।

बैशा०—इदानीमेव दुहितरं शकुन्तलाम् अतिथिसत्काराय नियुज्य

देवमस्याः प्रतिकूलं शमयितुं सोमतीर्थं^५ गतः ।

राजा—भवतु । तां द्रक्ष्यामि । सा खलु विदितभक्ति मां महर्षेः करि-

ष्यति ।

बैशा०—साधयामस्तावत् । (सशिष्यो निष्क्रान्तः)

राजा—सूत ! चोदयाश्वान् । पुण्याश्रमदर्शनेन तावदात्मानं पुनीमहि ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (भूयो रथवेगं निरूपयति)

राजा—(समन्तादवलोक्य) सूत ! अकथितोऽपि ज्ञायत एव यथा अयमा-
भोगस्तपोधनस्येति ।

सूतः—कथमिव ? ।

१. एतदेव शाकुन्तलस्य प्रयोजनमिति वयम्, अभिनवभारत्यामभिनवगुप्तश्च ।

२. महर्षेः सा. ३. धर्म्याः पा०

४. सोमतीर्थमिदं दुष्मन्तोऽपि, सोमवंशीयत्वाद्, राजत्वाच्च । इ. शा. ४।१२,
आश्रमभूयोऽपि कथ्य एव कञ्चित् ।

राजा—किं न पश्यति भवान् ? इह हि,—

नीवाराः शुक्रगर्भकोटरमुत्तन्न्रष्टास्तरुणामधः
प्रस्तिग्धाः क्वचिदिद्गुदीफलमिदः सूक्ष्मन्त एवोपलाः ।
विश्वामोषगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्ते मृगा-
स्तोमाघारपथाश्च क्लकलशिलानिष्यन्दरेखाङ्कताः १ ॥१४॥

सूतः—सर्वमुपपन्नम् ।

राजा—(स्तोकमन्तरं गत्वा) तपोवननिवागिनाभुपरोधो मा भूत । एताव-
त्येव रथं स्थापय । यावदवतरामि ।

सूतः—धृताः प्रग्रहाः । अवतरस्वायुष्मान् ।

राजा—(अवतीर्थं) सूत ! विनीतवेषेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम ।
इदं तावद् गृह्यताम् (सूतस्याभरणानि शनृश्रोपनीय) सूत ! यावदा-
श्रमवासितः प्रत्यवेक्ष्य, अहमुगावर्तं तावदाद्रपृष्ठाः क्रियन्तां
वाजिनः ।

सूतः—तथा । (निष्क्रान्तः)

राजा—(परिक्रम्यावलोक्य च) इदमाश्रमद्वारम् । यावत् प्रविशामि-
(प्रविश्य, निमित्तं सूचयन्)

शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य ।

अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥१५॥

(नेपथ्ये)

इदो इदो सहिषो ! । (एत इतः सखी !)

राजा—(कर्णं दत्त्वा) अये ! दक्षिणेन वृक्षावाटिकाम् घालाय इव श्रूयते ।
यावदत्र गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च) अये ! एतास्तपस्वि-
कन्यकाः स्वप्रमाणानुरूपैः सज्जनघटैर्वाग्निपादपैभ्यः पयो शतुमित
एवाभिवर्तन्ते । (निपुर्णं निरूप्य) अहो ! मधुरमासां दशान्तम्,—

१. 'अपि च—कुलाम्भोभिः पवतचपलैः शाखिनी धौतमूला भिन्नो रागः किस
लपरुचामाज्यधूमोद्गमेन । एते चावाग्निवन्भुवि स्थिन्नदर्भाङ्कुराणां
नघात-(घ)-ङ्का हरिणविशवो मन्दमन्दं चरन्ति' । अत्र प्रसूतिचपलरिति पा०

शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य ।

दूरीकृताः खलु गुणैरुन्नतलता वनलताभिः ॥१६॥

भावदिमां द्यायामाश्रित्य प्रतिपालयामि । (विनोक्तवन् स्थितः)

(ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला)

शकु०—इदो इदो सहीओ ! (इत इतः सखी !)

अनसूया—हला सउंदले ! तुवत्तो वि तादकस्सावस्स अस्सामरुक्खवा
पिअदरेत्ति तक्केमि, जेण णोभालिआकुसुमपेलवा तुमं वि
एदाणं आलवालपूरणे णिउत्ता । (हला शकुन्तले ! त्वत्तोऽपि
तातकादपस्स आश्रमवृक्षाकाः प्रियतरा इति तर्कयामि, येन नवमालिका-
कुसुमपेलवा त्वमपि एतेषामालवालपूरणे नियुक्ता ।)

शकु०—ण केवलं तादणिओओ एव, अत्थि मे सोदरसिणेहो एदेसु ।
(न केवलं तातनियोग एव, अस्ति मे सोदरस्नेह एतेषु ।) (वृक्षासेचनं
रूपयति)

राजा—(आत्मगतम्) कवमियं सा कण्वदुहिता ? असाधुदर्शी खलु
तत्रभवान् काश्यपः, य इमामाश्रमधर्मं^३ नियुङ्क्ते ।

इदं किलाव्याजमनोहरं वपुः,

तपःशर्म^४ साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया

समिल्लतां छेत्तुमपिर्व्यवस्यति ॥१७॥

भवतु; पादपान्तहित एव विल्लब्धं तावदेनां पश्यामि । (तथा
करोति)

शकु०—हला अणसूए ! अदिपिणद्धेण वक्कलेण पिअंवदाए दिडं
णिअंतिद म्हि । सिद्धिलेहि दाव णं । (हला अनसूये ! अतिपिनद्धेन
वक्कलेन प्रियंवदमा दृढं नियन्त्रितास्मि । निधिलय तावदेत् ।)

अन०—तह (तथा) । (निधिलयति)

१. भावदेतादृष्टायामाश्रितास्तावत्.

२. तावस्स निओगो समानि सहोअरसि० ३. वल्कलपारणे नि०

४. तपःशर्म, ५. शमी०.

प्रियं०—(सहासम्) एत्थ पओहरवित्थारइत्तअं अत्तणो जोव्वणं उवालह^१ । (अत्र पयोधरविस्तारयितुं आत्मनो यौवनमुपालभस्व ।)

राजा^२—कामम् अननुरूपमप्यस्य वयसः^३, बल्कलम्, त पुनरङ्कारधियं न पुष्यति । कृतः—

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोलंक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमाधिकमनोज्ञा बल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥१८॥

शकु०—(अग्रतोऽवलोक्य) सहिओ ! एसो वादेरिदपल्लवंगुलीहि तुवरेदि विअ मं केसररुक्खओ । जाव णं संभावेमि । (सख्यौ ! एष वातेरितपल्लवाङ्गुलीभिस्त्वरयतीव मां केसरवृक्षकः । मावदेनं संभावयामि । (परिक्लामति)

प्रियं०—हला सउंदले ! एत्थ एव्व दाव मुहत्तअं चिट्ठ ।

शकु०—किं णिमित्तं ? (किं निमित्तम् ?)

प्रियं०—जाव तुए उवगदाए लदासणाहो विअ अअं केसररुक्खओ पडिभादि । (हला शकुन्तले ! अत्रैव तावन्मूर्च्छं तिष्ठ, मावत् त्वयोपगतया लतासनाय इवार्यं केसरवृक्षकः प्रतिभाति ।)

शकु०—अदो खु पिअंवदा सि तुमं (अतः खलु प्रियंवदाप्रति त्वम् ।)

राजा—प्रियमपि तद्यमाह शकुन्तला प्रियंवदा । अस्याः खलु—
अधरः किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणो वाहू ।
कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु संनद्धम् ॥१९॥

१. उवालहसु, मं कि उवालंभेसि.

२. सम्यगियमाह—'इदमुपहितमूष्मप्रन्विना स्थांधवेशे स्तनपुगपरिणाहाच्छादिता बल्कलेन । वपुर्भिनवमस्याः पुष्यति स्वां न शोभां कुसुममिव पित्तं पाण्डु-पत्रोदरेण ॥' अथवा

३. वपुषः.

अन०—हला सउदले ! इमं सखवरवहू सहआरस्स तुए किदणाम-
हंआ वणजोसिणित्ति णोमासिआ । णं विमुमरिवा सि ?
(हला सकुन्तले ! इमं सखवरवहूः सहआरस्य त्वया कृतनामयेया
वनज्योत्स्नेति भवमानिका । एतां विस्मृतवत्सि ?)

शकु०—तदा अत्ताणं वि विमुमरिस्सं । (ततामुपेत्यावलोक्य च) हला !
रमणीए लु काले इमस्स तदापाअवमिहुणस्स वइअरो संबुत्तो ।
णवकुमुमजोअवणा वणजोसिणी, सिणिण्णवल्लवडाए अ उवभो-
अवखमो सहघारो । (तदात्मानमपि विस्मरिष्यामि (ततामुपेत्यावलोक्य
च) हला ! रमणीये खलु काले एतस्य तदापाअवमिहुणस्य व्यतिकरः
संबुतः । नवकुमुमपौवना वनज्योत्स्ना, सिन्धुपल्लवतया च उपभोगक्षमः
सहकारः । (पश्यन्ती तिष्ठति ।)

प्रियं०—अणुए ! जानासि किणिमिस्सं सउदला वणजोसिणीं अदिमेत्तं
पेक्खादिस्सि ? (अणुए ! जानासि किणिमिस्सं सकुन्तला वनज्योत्स्ना-
मतिमात्रं पश्यति ।)

अन०—ण खलु विभावेमि । कहेहि । (न खलु विभावमपि । कथय ।)

प्रियं०—अहं वणजासिणी अणुरूपेण पाअवेण संगदा, अवि णाम एव्वं
अहं वि अत्तणो अणुरूपं वरं लहेअत्ति । (यथा वनज्योत्स्ना
अनुरूपेण पादपेन संगता, अपि नाम एवमहमप्यात्मनोऽनुरूपं वरं लभेति ।)

शकु०—एसो गूणं तुह अत्तगदो सणोरहो । (एष मूर्त्तवत्त्वगतो मनोरथः ।)
(कलशमावर्षयति)

राजा—अपि नाम कुत्रपतेरियमनवर्णं क्षेत्रसंभवा स्यात् ? अथवा कृतं
संदेहेन,—

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्वाम्निलापि मे मनः ।

सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥२०॥

तथापि तत्त्वत एवेनामुपलप्स्ये ।

१. अणुए—हला सउदले, इमं तावकण्ठेण तुमं त्विज सहत्वत्संबुद्धिवा
माहवीजता । इमं विमुमरिदासि ।

शकु०—(ससंभ्रमम्) अम्मग्रो ! सलिलसेअसंभमुग्गदो णोमालिअं उज्झिअ
 यजणं मे महजरो अहिवट्टः । (अहो ! सलिलसेअसंभमुग्गतो
 मवमानिकामुज्झित्वा यजणं मे मयुक्करोअभिवर्तते ।) (भ्रमवाचां रूपयति)

राजा—(सस्पृहं विलोषय)

चलापाङ्गां वृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं
 रहस्याख्यायीव स्वर्णसि मृदु कर्णान्तिकतरः ।
 करो व्याधुन्वत्याः पिवसि रतितवैस्वमधरं
 वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर ! हतास्त्वं खलु कृतो ॥२१॥

शकु०—ण एसो चिट्ठो विरमदि । अपण्णदो गमिस्सं । (पदान्तरे स्थित्वा,
 सदृष्टिलेपम्) कहं इदो वि आअच्छदि ? हला ! परिताअहं
 मं इमिणा पुट्ठिणीदेण दुट्टमह्वारेण अह्मिभूअमाणं ।
 (न एष वृष्टो विरमति । अन्वती गमिष्यामि । (पदान्तरे स्थित्वा
 सदृष्टिलेपम्) कथमितोअप्याअच्छति ? । हला ! परित्रायेषां माम् अनेन
 दुक्खितोतेन दुट्टमधुकरेण अभिभूयमानाम् ।)

उभे—(सस्मितम् ।) का अम्हे परितादुं ? । दुस्संद आअकंद । राज-
 रविअदब्बाइं तेवोवणाइं णाम । के आवां परित्रानुम् ? ।
 दुष्यन्तमाअन्द । राजरक्षितव्यानि तपोवनानि नाम ।)

राजा—अवसरोअपमात्मानं प्रकाशयितुम् । न भंतव्यं न भेतव्यम्—
 (अर्थात् स्वगतम्) राजभाषस्त्वाभज्ञातो भवेत् । भवतु । एवं
 तावदाभिधास्ये ।

शकु०—(पदान्तरे स्थित्वा, सदृष्टिलेपम्) कहं इदो वि मं अणुसरदि ? ।
 (कथमितोअपि मामनुसरति ? ।)

राजा—(सत्वरमुपसृत्वा)

कः पीरखे वसुमतीं आसति, आसितरि दुक्खितोतानाम् ।
 अयमाचरत्याविनयं मुग्घासु तपास्विकन्यासु ॥२२॥
 (सर्वा राजानं वृष्टा किंचिदिव संभ्रान्ताः)

१. 'यतो यतः षट्चरणोअभिवर्तते ततस्ततः प्रेरितचामज्जोचना ।
 विवर्तितभूरियमह गिस्तो भयादकागापि हि वृष्टिधिभ्रमम्' ॥ अपि च.
२. चलापाङ्गं वृष्टः च., अन्ये च विषयाः ।
३. भ्रमरस्वभावोक्त्या स्वभावोक्तिरुत्तरकारः अ०.

अन०—अज्ज ! ण खु किंवि अच्चाहिदं । इअं णो पिअसही महुअरेण
अहिह्वअमाणा कादरोभूदा । (आर्य ! न खनु किमन्वत्याहितम् ।
इयं नो प्रियसखी सपुकरेणाभिभूयमाना कादरोभूता ।) (शकुन्तला
दर्शयति)

राजा—(शकुन्तलानिमुखो भूत्वा) अपि तपो वर्धते ? ।

(शकुन्तला साध्वसादवचना तिष्ठति)

अन०—दाणि अदिहिविसेसताहेण । (शकुन्तलामुद्दिश्य) हला सउंदले !
गच्छ उडअं; फलमिस्सं अग्घं उवहर । इदं पादोदकं
भविस्सदि । (हवानीमतिविशेषतामेव । [शकुन्तलामुद्दिश्य] हला
शकुन्तले ! गच्छोदजम्; फलमिधमघंमुपहर । इदं पादोदकं भविष्यति ।)

राजा—^१भवतीनां सूनृतयैव^२ गिरा कृतमातिथ्यम् ।

प्रियं०—तेण हि इमस्सि पच्छाअसीअलाए सत्तवण्णवेदिआए मुहुत्तयं
उवविसिअ परिस्समविणोदं करेदु अज्जो । (तेन ह्यस्यां प्रच्छाय-
शीतलायां सप्तपर्णवेदिकायां भूहृतंमुपविश्य परिश्रमविनोदं करो-
त्वार्यः ।)

राजा—नूनं यूगमप्यनेन कर्मणा परिध्वान्ताः ।

अन०—हला सउंदले ! उडअं णो पज्जुवासणं अदिहीणं; एत्थ उववि-
सम्हं । (हला शकुन्तले ! उचितं नः पर्युपासनमतिथीनाम्; अत्रोप-
विशामः ।) (सर्व उपविशन्ति)

शकु०—(आरमगतम्) कि णु खु इमं पेक्खिअ तवोवणविरोहिणो विआ-
रस्स गमणीअ म्हि संवुत्ता ? । (कि नु सत्त्विमं प्रेक्ष्य तपोवन-
विरोधिनो विकारस्य गमनीयास्ति संवृत्ता ? ।)

राजा—(सर्वा विलोक्य) अहो ! समानवर्योरुपरमणोर्यं^३ भवतीनां
सौहार्दम् ।

१. भवति ! सूनृतयैव वाचा कृत०

२. ट. १।९३, ६।२९

३. शा. ६।१४-१५ ग

प्रिय०—(अनान्तिकम्) अणसुए ! को णु ख एसो चउरगंभीराकिदी चउरं पिअं घालवंतो पहाववंदो विअ लख्खीअदि ? । (अनसुये ! को नु सत्वेण चतुरगम्भीराहतिअनुरंप्रियमालपन् प्रभाववानिव सत्थते ? ।)

अन०—तहि ! मम वि अत्थि कोदूहलं । पुच्छिस्सं दाव णं । (प्रकाशम्) अज्जस्स महुरालावज्जिदो वोसंभो मं मंतावेदि—कदमो अज्जेण राएसिणो वंसो अलंकरीअदि ? कदमो वा विरहपज्जुस्सुअज्जणो किदो देसो ? किणिमित्तं वा सुउमारदरो वि तवोवणगमण-परिस्समस्त अत्ता पदं उवणोदो ? (सखि ! ममाप्यस्ति कोदूहलम् । पूच्छामि तावदेतम् । (प्रकाशम्) आर्यस्स महुरालापज्जितो विलम्भो मां मन्त्रयते—कतम आर्येण राजर्षेवंशोऽलंक्रियते ? कतमो वा विरह-पर्यंत्युकज्जनः कृतो देशः ? किनिमित्तं वा सुकुमारतरोऽपि तपोवनगमन-परिभ्रमस्य आत्मा पदमुपतप्तः ? ।)

शकु०—(आत्मगतम्) हिअअ मा उत्तम्म । एसा तुए चित्तिदाइं अणसूआ मंतेदि ! (हृदय ! मा उत्ताम्य । एया त्वया चिन्तितानि अनसूया मन्त्रयते ।)

राजा—(आत्मगतम्) कयमिदानोभात्मानं निवेदयामि ? कथं वा परिहारं करोमि ? भवतु; एवं तावदेनां वक्ष्ये । (प्रकाशम्) भवति ! यः पौरवेण राज्ञा धर्माधिकारे नियुक्तः सोऽहम्-विघ्नक्रियोपलम्भाय पुण्याश्रमदशानप्रसङ्गेन धर्मारण्यमिदमा-यातः ।

अन०—सणाहा दाणि धम्मआरिणो । (सनाथा इदानीं धर्मचारिणः ।)

(शकुन्तला शृङ्गारलज्वां रूपयति)

सख्यौ—(उभयोराकारं विदित्वा, अनान्तिकम्) हला सउंदले ! जइ एत्थ अज्ज तादो संणिहिदो भवे । (हला शकुन्तले ! यदि अत्र अद्य तातः संनिहितो भवेत् ।)

शकु०—(सरोषमिव) तदो किं भवे ? । (ततः किं भवेत् ? ।)

सखी—इमं जीवितमव्यस्येण वि अदिहिविमेसं किदत्वं करिस्सदि !
(इमं जीवितसर्वस्वेनाप्यतिथिविक्षेपं कृतार्यं करिष्यति ।)

शकु०—(सकृत्कफोपम्) तुम्हे अवेष्व । किं वि हिअए करिअ मंतेव ।
ण नो वअणं सुणिस्सं । (युवामपेतम् । किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयेसे ।
न एवयावंचनं धोष्यामि ।)

राजा—वयमपि तावद भवत्योः सखीगतं किमपि पृच्छामः ।

सखी—अज्ज ! अपणुग्गहो विअ इमं अवभत्यणा ।
(अर्यं । अनुग्रह इव इयमभ्यर्चना ।)

राजा—भगवान् काश्यपः शाश्वते ब्रह्मणि स्थित इति प्रकाशः । इयं
च वः सखी सुदात्मजेति कथमेतत् ? ।

अन०—सुणादु अज्जो । अत्थि को वि कोसिओत्ति गोत्तणामहेओ
महाणह्हावो राएसी । (शृणात्कार्यः । अस्ति कोसिणं कौसिक इति
सोत्रनामधेयो महाप्रभाजो राजपिः ।)

राजा—अस्ति, श्रूयते ।

अन०—तं णो पिअनहीए पहवे अवगच्छ । उज्जिआए सरीरसंववुणा-
दीहि तादकस्सवो से पिदा । (तमावयोः प्रियतत्याः प्रभवमवगच्छ ।
उज्जितायाः शरीरसंवर्धनादिभिस्तत्काम्ययोः प्रियाः पिता ।)

राजा—'उज्जित' शब्देन अनितं मे कोतूहलम् । आ मूलाच्छ्रोतु-
मिच्छामि ।

अन०—सुणादु अज्जा; गादमीतीरे पुरा किल तस्स राएणिणो उग्गे
सुवासि वट्टमाणस्स किञ्चि जादसकेहि देवेहि मेणया णाम
अच्छरा पेसिदा णिअमविग्घकालणी । (शृणात्कार्यः; गौतमीतीरे
पुरा किल तस्य राजपेः उये तपसि वर्तमानस्य किमपि जातवच्छुद्धेर्वे
मेनका नामान्वराः प्रेषिता निम्नविष्णुकारिणी ।)

राजा—अस्त्येतदन्यसमाप्तिभोस्त्वं देवानाम् ।

अन०—तदो वसंतोदान्मरणोए समए से उग्गादइत्तन्नं रुवं पेक्खिअ,—
(ततो वसन्तोदारमरणोपे समये तस्या उग्गादयितुं रूपं प्रेष्य,—)
(अर्थोके लज्जया विरमति ।)

राजा—^३परस्ताज्जायत एव । सर्वथा अप्सरः००संभवैषा ।

मन०—अह इ ? । (अथ किम् ? ।)

राजा—उपपद्यते,—

मानुषीपु^१ कथं वा स्यादस्य रूपस्य संभवः ? ।

न प्रभातरलं ^२ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ॥२३॥

(शकुन्तलाऽधोमुखी तिष्ठति)

राजा—(आत्मगतम् ।) लब्धावकाशां मे मनोरथः । किंतु सख्याः परिहा-
सोदाहृतां वरप्रार्थनां श्रुत्वा ^३द्वैधीभावकातरं मे मनः ।

प्रियं०—(सस्मितं शकुन्तलां विलोक्य नायकाभिमुखी भूत्वा) पुणो वि वस्तु-
कामो विअ अज्जो । (पुनरपि वक्तुकाम इत्यर्थः ।)

(शकुन्तला सतीमङ्गुल्या तर्जयति)

राजा—सम्यगुपलक्षितं भवत्या । अस्ति नः सच्चरितश्रवणलोभा-
दन्यदपि प्रष्टव्यम् ।

प्रियं०—अलं विआरिअ । अणित्तणाणुणोओ तवस्तअणो णाम ।
(अलं विचार्य । अनियन्त्रणानुयोगस्तपस्विजनो नाम)

राजा—^४एतत् पृच्छामि —

वैश्वानसं किमनया व्रतमा प्रदानाद्
व्यापारराधि मदनस्य निषेवितव्यम् ।

अत्यन्तमेव^५ सदृशेक्षणवल्गुभाभि^६-

राहो निवत्स्यति सम हरिणाङ्गनाभिः ॥२४॥

प्रियं०—अज्ज ! धम्मचरणे वि परवसो अअं जणो । गुरुणो उण से
अणरुववरण्यदाणे संकण्पो । (आर्ये ! धर्माचरणेऽपि^७ परवसोऽयं
जनः । गुरोः पुनरस्या अनुरूपवरप्रदाने संकल्पः ।)

१. 'मानुषीण्यः कथं नु स्या० २. ज्योतिस्तारका, इ. मे. २१४, कु० ८१८४

३. वृत्तं०. ४. इति सर्वां तं जातुमिच्छामि ।

५. ०मात्मसदृशे०, ० मेव मदरे च. नि.

६. कु. ५१३, २१, ट. ११४०, ८१५९, मे. २१४१

७. अपिशब्दान्मदनव्यापारेऽपि ।

राजा—(आत्मगतम्) न दुरवापा इयं खलु प्रार्थना ।

भव हृदय ! साभिलाषं संप्रति संदेहनिर्णयो जातः ।

ब्राह्मणसे यदस्ति तदिदं स्पर्शक्षमं रत्नम् ॥२५॥

शकु०—(सरोपनिव) अणसूए ! गमिस्सं अहं । (अणसूमे ! गमिध्याम्यहम् ।)

अन०—किणिमित्तं ? । (किणिमित्तम् ? ।)

शकु०—इमं असंवद्वृत्पलाचिणि पिअंवदं अज्जाए गोदमोए णिवेदइस्सं ।

(इमागसंबद्वृत्पलाचिणीं प्रियंवदामायामि गौतम्यं निवेदयिष्यामि ।)

अन०—सहि ! ण जुत्तं ते अक्किदसक्कारं अदिट्ठिविसेसं विसज्जिअ सच्छंददो गमणं । (सखि ! न युक्तं ते अकृतसत्कारगतिधिविशेषं विसृज्य स्वच्छन्दतो गमनम् ।)

(शकुन्तला न किंचिदुक्त्वा प्रस्थितैव)

राजा—कथं गच्छति ? (पहीतुमिच्छन्निवृत्त्यात्मानम्, आत्मगतम्) अहो !

चेष्टाप्रतिरूपिका कामिजनमनोवृत्तिः । ग्रहं हि,—

अनुयास्यन् मुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः ।

स्थानादनुच्चलन्नपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः ॥२६॥

प्रियं०—(शकुन्तलां निरुध्य) हला ! ण दे जुत्तं गंतुं । (हला ! न ते युक्तं गन्तुम् ।)

शकु०—(सभ्रूरङ्गम्) किणिमित्तं ? । (किणिमित्तम् ? ।)

प्रियं०—एतलसेअणं दुवे धारेसि मे । एहि जाव ; अत्ताणं मोचिअ तदो गमिस्ससि । (वृक्षसेचने द्वे धारयति मे : एहि तावत् ; आत्मानं मोचयित्वा ततो गमिष्यति ।)

(बलादेनां निवर्तयति)

राजा—भद्रे ! वृक्षसेचनादेव परिश्रान्तामत्रभवती लक्षये । तथाहि अस्याः,—

सस्तांसावतिमात्रलोहिततलो बाहू घटोत्खेपणा-

दद्यापि स्तनवेपथुं जनयति श्वासः प्रमाणाधिकः ।

अस्तं कर्णागिरीपरोधि वदने धर्माभिसां जालकं

बन्धे संसिनि चैकहस्तयमिताः पर्याकुला मूर्धजाः ॥२७॥

तदहमेनामनृणां करोमि । (अङ्गुलीर्यं दातुमिच्छति)

१. स्थानादचलन्नपि

२. कुमारसंभववृत्तान्तकारिणं विशम्भसत्यत्र नायकः । ब्रह्मचार्यापि पार्वत्यास्तानि तानि अङ्गानि निर्वर्णयति ।

(उभे नाममुद्राक्षराभ्यनुवाच्य परस्परमञ्जलोकागतः)

राजा—अलमन्यथा^१ संभाव्य । राज्ञः^२ परिग्रहोऽयम् ।

प्रियं०—तेण हि पारिहृदि एदं^३ अंगुलीअग्रं अंगुलीअविओअं । अज्जस्स^४ वअणेण ज्जेव अणिरिणा एसा । (किञ्चिद् विहस्य) हला सउंदले ! मोइदासि अणुअंपिणा अज्जेण, अहवा महाराएण; गच्छ दाणि । (तेण हि नाहंत्पेतदङ्गुलीयकमङ्गुलीवियोगम् । आर्यस्य वचनेनैव अनुणा एषा । (किञ्चिद् विहस्य) हला अनुत्तले ! मोक्षितासि अनुकम्पिना आपेण, अथवा महाराजेन; गच्छेदानोम् ।)

शकु०—(आत्मगतम्) गमिस्सं जइ अत्तणो पहविस्सं । (प्रकाशम्) का तुमं विसज्जिदव्वस्स रुघिदव्वस्स वा ? । (गमिष्यामि, यथात्मनः प्रविष्यामि । प्रकाशम्) का त्वं विसजित्तव्वस्य रोद्धव्वस्य वा ? ।)

राजा—(शकुन्तलां विलोक्य, आत्मगतम्) किं नु खलु यथा वयम् अस्याम्, एवम् इयमपि अस्मान् प्रति स्यात् । अथवा लब्धावकाशा मे प्रार्थना । कुतः—

वाचं न मिश्रयति यद्यपि मद्बचोभिः
कर्णं ददात्यवहिता^५ मयि भाषमाणे ।
कामं न तिष्ठति मदानन^६-संमुखीयं
भूयिष्ठमन्यविषया न तु दृष्टिरस्याः ॥२०॥

(नेपथ्ये)

भो भोस्तपस्विनः ! संनिहितास्तपोवनसत्त्वरक्षार्ये भवत ।
प्रत्यासन्नः किल मृगयाविहारी पाथिवो दुष्यन्तः ।

तुरगखुरहतस्तथा हि रेणु-
विटप-विषक्त-जलाद्रवल्कलेषु ।
पतति परिणतारुणप्रकाशः
शलभसमूह इवाश्रमद्रुमेषु ॥२१॥

१. अलमस्मानन्यथा. २. परिग्रहोऽयम् इति राजपुरुषं मामवगच्छथ ।
३. अंगुलीअविओअं कातुं अज्जो.
४. वअणादो ज्जेव अरिणा दाणि एसा भोदु.
५. ददात्यनिमूर्त्तां. ६. संमुखीना.

शकु०—अहिणवकुससूडपरिकल्पं मे चलणं । कुरुवज्रसाहापरिलम्गं च मे
वक्कलं । ता पडिवालेष मं जाव ण भोद्धावेमि । (अनितव-
कृशसूचि-परिहारी मे चरणी कुरुवकशाखापरिलम्गं च मे वल्कलम् ।
तत् प्रतिपालयतं माम्, यावदेतत् मोचयामि ।)

(शकुन्तला राजानमवलोकयन्ती सव्याजं विलम्ब्य सह
सखीभ्यां निष्क्रान्ता)

राजा—(निष्कवस्य) हन्त । गताः सर्वाः । अहं पुनः मन्दोत्सुकयोऽस्मि
गमनं प्रति । यावदानुयायिकान् समेत्य नातिदूरे तपोवनस्य
निवेशयेयम् । (द्विपदिकया^१) न खलु शक्यमि शकुन्तलाव्यापा-
रादात्मानं निवर्तयितुम् । मम हि,—

गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चा^२दसंस्तुतं चेतः ।
वीनांशुकमित्र केतोः प्रतिजार्तं नीयमानस्य ॥३१॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥ इति प्रथमोऽङ्कः ॥

-
१. नगरागमनं.
 २. इयमस्मत्कृता योजना.
 ३. ०दसंस्तुतं.
 ४. इत्याखेटको नाम.

द्वितीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति विपण्णो विदूषकः)

विदू०—(निःश्वस्य) भो कट्टं । एदस्स मअघ्मासोलस्स रण्णो वधस्स-
भावेण निविण्णो म्हि । अयं मज्जो अयं वराहो अयं सद्दूलो
त्ति मज्झण्णे वि गिम्हविरलपाअवच्छावासु वणराईसु आहिडो-
अदि अडवीदो अडवी । पत्तसंकरकमाआई कडआई गिरिणई-
जलाई पोअंति अणित्तवेले सुल्लमंसभूइट्टो आहारो अण्ही-
अदि । तुरगाणुघावणकांडिदसंघिणो रत्तिम्मि वि णिकामं
सइदव्वं णत्थि । तदो महंते एव्व पच्चूसे दासीए-पुत्तेहि
सउणिलुइएहि वणामहणकोलाहलेण पडिवीघित्तो म्हि ।
एत्तएण दाणि वि पोडा ण णिवकमदि । तदो गंडस्स उवरि
पिडओ संवुत्तो । हिजो किल अग्हेसु ओहीणोसु तत्तहोदो
मआणुसारेण अस्समपदं पचिट्ठस्स तावसकण्णआ सउंदला
मम अघण्णदाए दंसिदा । संपदं णअरगमणस्स मणं कइं वि
ण करेदि । अज्ज वि से तं एव्व चित्तअंतस्स अक्खीसु पआदं
आसि । का गदी ? जाव णं किदाचारपरिवकमं पेक्खामि ।
(परिक्रमावलोक्य च) एसो वाणासणहत्थाहि जवणीहि वण-
पुप्फमालाघारिणीहि पडिवूदो इदो एव्व आअच्छदि पिअव-
अस्सो । होट्टु; पंगमंगविअलो वि भविअ चिट्ठिस्सं जइ
एव्वं वि णाम विस्समं जहेअं । (निश्चय्य) (भोः ! कष्टम् ।
एतस्य मृगबाशीलस्य राज्ञो वयस्यभावेन निविण्णोस्मि । अयं मृगः, अयं
वराहः, अयं शार्ङ्ग इति मध्याह्ने प्रपि घीष्मविरलपादपच्छायासु वनराजी-
व्याहृष्यतेऽष्टवीतोऽष्टवी । पत्रसंकरकषापाणि कट्टनि गिरीनदीजलानि
पीयन्ते । अनित्तवेले मृत्युमांसभूमिष्ठ आहारो भुज्यते । तुरगाणु-
घावनकण्डितसंघे राजावपि निकामं क्षपित्तव्यं नास्ति । ततो महत्त्वेव
प्रत्युपे दास्याः पूर्वैः शकुनिलुब्धकैर्वनग्रहणकोलाहलेन प्रतिबोधितोऽस्मि ।
इयतेदानीमपि पोडा न निष्कामति । ततो गण्डस्योपरि पिटकः संवृत्तः ।

१. गंडस्स उवरि पिडिआ संवुत्ता.

ह्यः किलास्मास्त्वहीनेषु तत्रभवतो मृगानुसारेणाश्रनपदं प्रविष्टस्य
तापसकन्यका शकुन्तला ममाचन्यतया दक्षिता । सांप्रतं नगरगमनस्य
मनः कश्चमपि न करोति । अद्यापि तस्य तामेव चिन्तयतीत्युक्तोः प्रभाल-
मासीत् । का गतिः ? यावत् तं कृताचारपरिजर्मं पश्यामि । (परिक्रम्याव-
लोक्य च) एष बाणासनहस्ताभिर्यवनीभिर्वनपुष्पमालाधारिणीभिः परिवृतः
इत एवागच्छति प्रियवयस्य । नवनतुः अङ्गनङ्गविकल इव नृत्वा
स्यास्यामि । यद्येवमपि नाम विश्रमं लभेय । (दण्डकाष्ठमवलम्ब्य स्थितः)

(ततः प्रविणति यथानिदिष्टपरिवारो राजा)

राजा—(आत्मगतम्)

कामं प्रिया न मुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनाश्यासि^१ ।

अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना^२ कुले^३ ॥१॥

(स्मितं कृत्वा) एवमात्माभिप्रायसंभावितेष्टजनचित्तवृत्तिः प्रार्थ-
यिता विदम्ब्यते^४—

स्निग्धं बोद्धितमन्यतोऽपि नयने यत्^५ प्रेरयन्त्या तया

यातं यच्च नितम्बयोर्गुंस्तया मन्दं विलासादिव ।

मा गा हृद्युपरुद्धया यदपि सा सासूयमुक्ता सखी

सर्वं तत् किल मत्परायणमहो^६ कामः स्वतां पश्यति । २॥

विदू०—(तथास्थित एव) भो वदस्व ! ण मे हृद्यपाद्या पसरति ।
वायामेत्तएण जीआपइस्सं । (भो वयस्य ! न मे हस्तपादं, प्रसरति ।
वाह्मात्रेण जापमिष्यामि ।)

राजा—(सस्मितम्) कुतोऽयं गात्रोपघातः ? ।

विदू०—कहं कुदो किल ? सअं अच्छी आउलीकरिअ अस्सुकारण
पुच्छेसि ? । (कवं ? कुतः किल ? स्वयमेव जति अकुलोक्त्य अशुकारणं
पूच्छसि ? ।)

राजा—न सत्ववमच्छामि ?

१. दर्शनामाप्ति.

२. उभयप्रार्थना—व्याख्या सि. २।१५.

३. माल. ३।१५, वैपरीतले च वि. २।२१, माल. ३।३.

४. विप्रलम्बते.

५. प्रेषय०.

६. कामी

विद्व०—भो वसन्त ! जं वेदसो खञ्जलीलं विडवेदि तं किं अस्त्यो
पहावेण उदणईवेअस्स ? । (भो वसन्त ! यद् वेदसः कुब्जलीलं
विडम्बयति, तत् किमालमनः प्रभावेण, उत नदीवेगस्य ? ।)

राजा—नदीवेगस्तत्र कारणम् ।

विद्व०—मम वि भवं । (ममापि भवान् ।)

राजा—कथमिव ? ।

विद्व०—एवं राष्ट्रकज्जाणि उज्जिअ तारिसे घ्राउलपपदेसे वणवर-
वुत्तिणा तुए होदव्वं खंसच्चं पच्चहं सावद-समुच्छारणेहि
संखोहिअसंघिवेयाणं मम गत्ताणं अणीसो म्हि संवत्तो । ता
पसादइस्सं विसज्जिदु मं एक्काहं वि दाव विसमिदुं । (एवं राज-
कायाणि उज्जित्वा तावद्वा आकुलप्रदेशे वनवरवृत्तिना स्वया भवितव्यम् ?
यत्सत्यम्, प्रथमं श्वापदसमुत्तारणैः संक्षोभितसंघिवन्धानां मम गात्राणा-
मनीशोऽस्मि संवृत्तः । तत् प्रसादमिष्यामि विसर्जितुं मामेकाहमपि
तावद् विश्रमितुम् ।)

राजा—(आत्मगतम्) अयं चैत्रमाह, ममापि काश्यपमुतामनुस्मृत्य 'मृगयां
प्रति निरुत्सुकं चेतः । तथाहि—

न नमयितुमधिज्वमस्मि शक्तो
धनुरिदमाहितसायकं मृगेषु ।
महदसतिमुपेत्य यैः प्रियायाः
हृत इव मृग्धविलोकितोपदेशः^१ ॥३॥

विद्व०—(राजो मूलं विलोक्य) अस्तभवं किं वि हिषए करिअ मंतेदि ।
अरण्ये मए रुदिअं अस्ति । (अवभवान् किमपि हृदये कृत्वा भन्वयते ।
अरण्ये मया रुदितमासीत् ।)

राजा—(सस्मितम्) किमत्यत् ? अनतिक्रमणीयं मे सुहृद्वाक्यमिति
स्थितोऽस्मि ।

१. मृगयाविकलवं चेतः । कुतः—

२. इव लोचनकाम्तिसंघिभागः, कु. १।४६, र. १।४०.

विदू०—चिरं जीव । (चिरं जीव ।) (गन्तुमिच्छति)

राजा—वयस्य ! तिष्ठ; सावशेषं मे वचः ।

विदू०—आणवेदु भवं । (आज्ञापयतु भवान् ।)

राजा—विश्वान्तेन भवता ममाप्यनायासे कर्मणि सहायेन भवितव्यम् ।

विदू०—किं मोदअखंडिआए ? तेण हि अअं सुगहीदो खणो^१ ।

(किं मोदकलण्टिकायाम् ? तेन ह्ययं सुगृहीतः क्षणः^१।)

राजा—यत्र वक्ष्यामि । कस्कोऽत्र भोः ? ।

(प्रविश्य)

दौवा०—(प्रणम्य) आणवेदु भट्टा । (आज्ञापयतु भर्ता ।)

राजा—रैवतक ! सेनारतिस्तावदाहूयताम् ।

दौवा०—तह । (तथा ।) (निष्क्रम्य सेनापतिना सह पुनः प्रविश्य) एसो अण्णा-
वअणुक्कंठो भट्टा इदो दिण्णदिट्ठो एव्व चिट्ठदि उवमप्पदु
अज्जो । (निष्क्रम्य सेनापतिना सह पुनः प्रविश्य) (एष आज्ञापचनो-
त्कण्ठो भर्ता इतो वत्तदुद्धिरेव तिष्ठति । उपसर्गत्वार्थः ।)

सेना०—(राजानमवलोक्य) कथं दृष्टदोषापि स्वामिनि मृगया केवलं गुण
एव संवृत्ता । तथा हि देवः—

अनवरतधनुज्यास्फालनकूरपूर्वं
रविकिरणसद्विष्णु स्वेदलेणेरभिन्नम् ।
अपचित्तमपि मात्रं व्यायतत्वादलयं
गिरिचर इव नागः प्राणसारं विभर्ति ॥४॥

(उपेत्य) जयतु स्वामी; गृहीतश्रापदमरप्यम् । किमन्यदनुष्ठी-
यताम् ? ।

राजा—भद्रसेन ! मन्दोत्साहः कृतोऽस्मि मृगयापवादिना माघव्येन ।

१. क्षणः अवकाशः इ. २६३ पृष्ठान्ते गणदास-वचः । २. 'जयति जयति
स्वामी ! गृहीतमृगप्रचारसूचितश्रापदमरप्यम् । तत्किमन्यवावस्थीमते ?'

सेना०—(जनन्तिकम्) सखे ! स्थिरप्रतिबन्धो भव । अहं तावत्
स्वामिनपिचत्तवृत्तिमनुवतिष्ये । (प्रकाशम्) प्रलपत्त्वेष वैधेयः^१ ।
ननु प्रभुरेव निदर्शनम्,—

मेदश्छेदकृशादरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं^२ वपुः
सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः ।
उत्कर्षः स च घन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले
मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामोद्गुं विनोदः कुतः ? ॥५॥

विद्व०—अवेहि रे^३ उच्छाहहेतुअ ! अत्तभवं पकिदि आपण्णो । तुमं
दाव अडवीदो अडवीं आहिडतो णरणासिआ-लोलुवस्स
जिण्णरिच्छस्स कस्स वि मुहे पडिस्समि । (अवेहि रे उत्साह-
हेतुक ! अत्रभवान् प्रकृतिमापन्नः । त्वं दावददवीतोऽटवीमाहिण्णमानो
नरनासिकातोलुपस्य जीर्णकृशस्य कस्यापि मुखे पतिष्यसि ।)

राजा—^४भद्रसेन ! आश्रमसन्निकुष्टे स्थिताः स्मः । अतस्ते वचो
नाभिनन्दामि । अद्य तावत्,—

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं
छायावद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्धमम्भस्यतु ।
विस्रब्धं^५ क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले
विध्रामं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्वधुः ॥६॥

सेना०—यत् प्रभविष्णवे रोचते ।

राजा—तेन हि निवर्तय पूर्वंगतान् वनप्राहिणः । यथा न मे संनिवास्त-
पोवनमुपरुन्वन्ति तथा निषेद्धव्याः । पश्य—

शमप्रधानेषु तपोघनेषु^६
गडं हि दाहात्मकमस्ति तेजः ।
स्पर्शानुकूला अपि^७ सूर्यकान्ता-
स्तेजोऽन्यतेजोभिभवाद् वमन्ति^८ ॥७॥

१. वैपवैयः.

२. ०त्पुत्साह०

३. तथा च कटलस्य शोकमर्षनास्त्रे ८।३।५०, २. १।८९.

४. 'भद्र सेनापते.

५. 'विस्रब्धः'.

६. घनेषु

७. इव.

८. तदन्वते ००दहन्ति.

सेना०—यदाज्ञापयति स्वामो ।

भो^१ उच्छ्राहइत्यथा णिकम्म णिकम्म । (भो उत्साहयितः, निष्क्राम निष्क्राम)

(निष्क्रान्तः सेनापतिः)

राजा—(परिजनं विलोक्य) अपनयन्तु भवत्यो मृगयावेशम् । रैवतक ! त्वमपि स्वं नियोगमशून्यं कुरु ।

परि०—जं^२ देवो आणवेदि । (यद् देव आज्ञापयति ।)

(निष्क्रान्तः)

विदू०—किदं भवदा णिम्मच्छिअं । संपदं एदस्सि पादवच्छाआए विरइदलदाविदाणदंसणीआए^३ आसणे णिसीददु भवं, जाव अहं वि सुहासीणो होमि । (कृतं भवता निर्माशिकम् । सांप्रतमेतस्यां पादपच्छायायां विरचितलतावितानदर्शनीमायामासने निपीदतु भवान्, यावदहमपि सुखासीनो भवामि ।)

राजा—गच्छापतः ।

विदू०—एदु भवं । (एतु भवान् ।)

(उभौ परिक्रम्योपविष्टौ)

राजा—माघव्य ! अनवाप्तचक्षुःफलोऽसि, येन त्वया^४ द्रष्टव्यानां पर न दृष्टम् ।

विदू०—णं भवं अग्गदो मे वट्टदि । (तनु भवानपतो मे वर्तते ।)

राजा—सर्वः खलु^५ कान्तमात्मीयं पश्यति ।^६ तामाश्रमललामभूतां शकुन्तलामधिकृत्य ब्रवीमि ।

विदू०—(आत्मगतम्) होदु^७, से ओसरं ण दाइस्सं (प्रकाशम्) भो^८ वअस्स ! जदो सा तावसकण्णआ अणभत्वणीआ तदो ताए कि दिठ्ठाए ?

१. संसदु दे उच्छ्राहइत्युत्ततो. २. महाराजो. ३. आबिरइदविदाणसणा०.

४. दर्शनीयं न.

५. कान्तमात्मानं

६. अहं तु तामेवाश्रम०

७. भोदु ण से पसरं वट्टाइस्सं ।

८. ते तावसकण्णआ अणभत्वणीआ वीतदि ? राजा—सखे न परिहार्यं वस्तुनि पीरवाणा मनः प्रवर्तते । सुरमुवतिसंभवं०० कुमुमम् ।

(भक्तु, अस्यापसरं न दास्यामि (प्रकाशम्) भो वयस्य यतः सा तापसकन्यका अनम्यर्षनीया ततः किं तथा दृष्टया ?)

राजा—सखे !

निराकृतनिमेषाभिः पक्षमपङ्क्तिभिरुमुखः ।
नवामिन्दुकलां लोकः केन भावेन पश्यति ॥८॥

न च परिहार्ये वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्तते ।

विदू०—^३तां कहेधि (तत् कथय) ।

राजा— सुर-युवति-संभवं किल मुनेरपत्यं तद्दुग्भिताधिगतम् ।
अर्कस्योपरि शिथिलं च्युतमिव नवमालिकाकुसुमम् ॥९॥

विदू०—(विहस्य) जह कस्स वि पिण्डखज्जुरेहि उब्बेज्जिदस्स तित्तिणीए
अहिलासो भवे, तह अतेउर-^३इत्थिग्गा-रक्षण-परिभोइणो भवदो
इअं अन्भत्थणा । (यथा कस्यापि पिण्डखज्जुरेसद्वेजितस्य तिम्लिष्याम-
भिलासो भवेत्, तथा अन्तःपुर-स्वःस्वःस्वःपरिभोगिनो भवत इयमम्यर्षना ।

राजा—न तावदेनां पश्यसि येन त्वमेवंवादी^४ ।

विदू०—तं वखु रमणिज्जं अं भवतो वि विम्हअं उणादेदि । (तत् खनु
रमणीयं यद् भवतोऽपि विस्मयभूत्पादयति ।

राजा—वयस्य ! किं बहुना,—

चित्रे^५ निवेश्य परिकल्पित-^६सत्त्वयोगा,
रूपोच्चयेन ^७मनसा विधिना कृता नु ।
स्त्रोरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे
घातुविभूत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः ॥१०॥

१. र. १।७३, ४।३ अत्र पुरुहूतध्वजश्चन्द्रः-हे०, ६।३१, ८।६५. अत एव पद्यमिदं मूलतया पठितम् ।

२. तां कहेधि । राजा ललिताम्बरोभवं किल । सुरयुवतिसंभवं ००कुसुमम् ।

३. इत्थिग्गा-रक्षण-परिभाषिणा ५. येनैवमवादीः

५. चित्रे इत्यपपाठः । तथा च विष्णुधर्मोत्तरस्य चित्रसूत्रप्रकरणश्रीये ३५-तमेऽध्याये-
'अतः परं प्रवक्ष्यामि चित्रसूत्रं तथानथ । उर्वशीं सृजता प्रोक्तं चित्रसूत्रं
नृपात्मज । नारायणेन मुनिना लोकानां हितकाम्यया सहकाररसं गृह्य उभ्यां
चक्रे वरस्त्रियम् । चित्रेण, सा ततो जाता रूपयुक्ता वराभराः । यथा नृते
तथा चित्रे नैनाक्यानुकृतिः स्मृता ॥

६. ०सर्वभोगाद्

७. महता मनसा ।

विदू०—'जइ एव्यं पञ्चादेसो वत्त सा हववदीणं । (यदेवं,
प्रत्यादेशः खलु सा रूपवतीनाम् ।)

राजा—इदं च मे मनसि वर्तते,—

अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं करहृ-
रनाविद्धं^३ रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम् ।
अखण्डं पुष्पानां फलमिव च तद्रूपमनघं
न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः ॥११॥

विदू०—तेण हि लहु जहु परिताअट्टु णं भवं । मा कस्स वि तवस्सिणो
इंगुदीतेल्लमिस्सच्चिकणसीस्सस्स हत्थे पडिस्सदि । (तेन हि मधु
मधु परिवायतामेनां भवान् । मा कस्यापि उपस्विन इङ्गदीतैल्लमिध-
च्चिकणशीर्येस्य हस्ते पतिष्यति ।)

राजा—परवती खलु तत्रभवती । न च संनिहितो गुरुजनः^४ ।

विदू०—अघ अत्तभवतं अंतरेण कीदिसो से दिट्ठिराओ ? (अत्रभवन्त-
मन्तरेण कीदृशस्तस्या दृष्टिरागः ? ।)

राजा—'निसर्गादप्रगल्भास्तपस्विकन्यकाः । तथापि तु,—

अग्निमुखे मयि^५ 'संहृतमीक्षणं
हसितमन्यनिमित्त-^६कृतोदयम् ।
विनयवारितवृत्तिरतस्तया
न^७ मदनो विवृतो न च संवृतः ॥१२॥

१. सञ्जया पञ्चादेसो खलु सा । २. पञ्चादेसो रूपगण्विदाए सिरिगोरिए.
वि०-आरम्भे । २. दाणि ।
३. अनामूलकं । अत्र प्रथमविशेषणैर्नैव कन्यकात्वं स्पष्टनूतिमिति विशेषणान्त-
राणि दृष्यन्तस्य सकुन्तलाकमिकां मानसीं क्रियानिवृत्तिमेव प्रकाशयन्तीत्यु-
दात्तत्वविसंभाषीनि । नास्ति च प्रयोजनं श्लोकपूर्तः । तदुक्तमानन्देन
'नातिनिर्वहणीयते,-ति । 'आविद्धं कूटिलमि' त्यमरोऽपि नात्र रोद्धा प्रतीय-
नामसंपत्त्यन्दस्य । उपस्थानं पूजनमित्यन्ये । तत्र पुष्पादीनामुल्लेखः
उद्बोधकः । ३. तु. २. ४१६.
४. संनिहितोऽत्र गुरुजनः ।
५. तुह उवरि कीदिसो उण से चित्तराओ.
६. 'स्वभावादप्रगल्भास्तपस्विकन्यकाः' । ७. संवृतमीक्षणं.
८. 'कथोदयम्'. ९. 'न विवृतो मदनो न च संवृतः' नि.

विद्व०—ण^१ खु दिट्टुमेत्तस्स तुह अकं समारोहदि । (न खनु दृष्टमापस्य
तवाङ्गं समारोहति ।)

राजा—^२मिथःप्रस्थाने पुनः ^३शालीनतयापि काममाविष्कृतो भावः
तत्रभवत्या । तथा हि—

दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्पकाण्डे
तम्बो स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ।
आसीद् विवृत्तवदना च विमोचयन्ती
शाखामु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणाम्^४ ॥१३॥

विद्व०—^५गृहीदपाघेओ किदोसि ताए । किदं तुए उववणं तवोवणं ति
पेक्खामि । (तेण हि गृहीतपायेयः कुतोऽसि तथा । इतं त्वयोपवर्त
तपोवन्मिति पश्यामि ।)

राजा—सखे ! ^६तपस्विभिः कैषिवत् परिजातोऽस्मि । चिन्तय तावत्
केनापदेशेन सकृदप्याश्रमे गच्छाम ।

विद्व०—णं भवं राआ (ननु भवान् राजा) ।

राजा—ततः किम् ?

विद्व०—को अवरो ध्रुवदेशो । णीवारछट्टुभाअं अम्हाणं उवहरंतु ति ।
(कः अपरोऽपदेशः ? नीवारषष्ठभागमस्माकमुपहरन्त्विति ।)

राजा—मूर्ख ! ^७अन्यमेव भागमेते तपस्विनो निर्वपन्ति यो रत्नराशीनपि
विहायाभिनन्दते । पश्य,—

यदुत्तिष्ठति वर्णभ्यो नृपाणां क्षयि तद् घनम् ।
तपःषड्भागमदार्यं ददत्यारण्यका हि नः ॥१४॥

१. कि णु खु दिट्टुमेत्तस्स जेव भवदो अङ्गं आरोहहु.
२. सखीभ्यां मिथःप्रस्थाने.
३. तत्रभवत्या मयि मूर्खिष्ठमाविष्कृतो भावः । ४. वि. १।१७-१८ मध्य-
संवादवस्तु.
५. तेण हि गृहीदपाघेओ होहि । ता अणुरत्तं तवोवणे तुमं तक्केमि.
६. सखे ! चिन्तय०० वसाम. ७. अन्यद् भागधेयमेतेषां रक्षणं निपतति.
८. तत् फलम्.

(नेपथ्ये)

हन्त, सिद्धार्थौ स्वः ।

राजा—(कर्णं दत्त्वा) अये! ^१धीरप्रशान्तः स्वरः । तपस्विभिर्भविताव्यम् ।

(प्रविश्य)

दौवा०—जेद्वु भट्टा । एदे दुवे इसिकुमारआ पडिहारभूमि उवट्टिदा ।
(जगतु भर्ता । एतौ द्वौ ऋषिकुमारकौ प्रतीहारभूमिमुपस्थितौ ।)

राजा—^२अविलम्बितं प्रवेशय ।

दौवा०—एसो पवेसेमि । (निष्क्रम्य, ऋषिकुमाराभ्यां सह प्रविश्य) इदो इदो
भवन्ती । (एष प्रवेशयामि ।) (निष्क्रम्य, ऋषिकुमारकाभ्यां सह प्रविश्य)
(इत इतो भवन्तौ ।)

(उभौ राजानं विलोकयतः)

प्रथमः—अहो दीप्तिमतोऽपि विश्वसनीयतास्य वपुषः । अथवोपपन्न-
मेतद् ^३मुनिभ्यो नातिभिन्ने राजनि । कुतः

अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये,
रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं संचिनोति ।
अस्यापि छां स्पृशति वशिनश्चारणद्वन्द्वगीतः
पुष्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः ॥१५॥

द्वितीयः—^४गौतम ! अयं स बलभित्सन्नो दुष्यन्तः ।

प्रथमः—अथ किम् ? ।

द्वितीयः—तेन हि,—

नैतच्चित्रं यदयमुदधिष्यामसीमां धरिवी-
मेकः कुत्सनां नगरपरिष^५प्रांशुवाहृभुंनक्ति^६ ।
आशंसन्ते^७ सुरयुवतयो^८ वद्ववंश हि दैत्यै-
रस्याधिज्ये धनुषि विजयं पौरुहूते च वज्रै ॥१६॥

१. प्रशान्तस्वरैस्तप नि. २. तेन हि अविलम्बितं प्रवेशय तो नि.
३. ऽर्षिकल्पे राजनि, ऋषिभ्यो. सर्वे. ४. सन्ने ! अयं ००दुष्यन्तः.
५. माल. ५।२, प्राचीरः कच्चित्, प्राशुंत्वस्य तत्रैव संगतत्वात् । ६. रक्षति.
७. रं १४।५०, 'आडः वसि हृच्छायाम्'. ८. समितिषु सुराः सक्तवैराः.

उभौ—(उपगम्य) विजयस्व राजन् ! ।

राजा—(बासनादुत्थाय) अभिवादये भवन्तौ ।

उभौ—स्वस्ति भवते । (फलान्मुपहरतः)

राजा—(सप्रणामं परित्यज्य) ^१भ्राज्जापयितुमिच्छामि ।

उभौ—विदितो ^२भवानाश्रमसदामिहस्थः । ते भवन्तं प्रार्थयन्ते ।

राजा—किमज्ञापयन्ति ?

उभौ—तत्रभवतः ^३कुलपतेरसानिध्याद् रक्षांसि नः इष्टिर्विघ्न-
मुत्पादयन्ति । तत् कतिपयरात्रं सारथिद्वितीयेन भवता
सनाथोक्रियतामश्रम इति ।

राजा—अनुगृहीताऽस्मि ।

विदू०—(अपवार्य) ^४अस्य दाणि अणुऊलो दे गलहस्थो । (अयमिदानीम्
अनुकूलस्ते गलहस्तः ।)

राजा—(स्मितं कृत्वा) रैवतक ! मद्वचनादुच्यतां सारथिः सवाणासनं
रथमुपस्थापयेति ।

दौवा०—जं देवो आणवेदि । (महेव आजापयति ।)

(निष्क्रान्तः)

उभौ—(सहर्षम्)

अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं त्वयि ।

आपन्नाभयसन्नेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः ॥१७॥

राजा—(सप्रणामम्) गच्छतं भवन्तौ । अहमप्यनुपदमागत एव ।

उभौ—विजयस्व । (निष्क्रान्ती)

राजा—माघव्य ! अप्यस्ति शकृन्तलादर्शने कुतूहलम् ? ।

विदू०—पठमं सपरीवाहं आसि । दाणि रथसववृत्ततेण विदु वि
णावसेसिदो । (प्रथमं सपरीवाहमासीत् । इयानौ राजसवृत्तान्तेन
विन्दुरपि नावशेषितः ।)

१. आगमनप्रयोजनं ज्ञातुमिच्छामि. २. भवानिह स्थितो००स्तपस्विभिस्ते च
भवन्तमभ्यर्षयन्ते. ३. कल्पस्य महर्षेरसानिध्याप्रक्षांसि नस्तपोविघ्न०.

४. एषा दाणि अणुऊला ते अश्रमत्यथा.

राजा—मा भैषीः, ननु मत्समीपे वर्तिष्यसे ।

विदू०—एसो^१ रत्नसादो रत्नदो म्हु । (एष राजावाद् रत्नितोऽस्मि ।)

(प्रविश्य)

दोवा०—सज्जो रघो भट्टिणो विजयप्पत्याणं अवेक्खदि । एस उण
णअरादो देवीणं^२ आणत्तिहरओ करभओ आजदो । (सज्जो रघः
भर्तुविजयप्रस्थानमपेक्षते । एष पुनर्नगराद् देवीनामाज्जित्तिहरः करभक
आगतः ।)

राजा—(सादरम्) किम् अम्वाभिः प्रेषितः ? ।

दोवा०—अघ इं । (अघ किम् ? ।)

राजा—ननु प्रवेश्यताम् ।

दोवा०—तह् । (निष्क्रम्य करभकेण सह प्रविश्य) एसो भट्टा, उवसप्प ।
(तथा) । (निष्क्रम्य करभकेण सह प्रविश्य) एष भर्ता, उपसर्पं ।)

कर०—जेदु भट्टा । देवीओ आणवेदि । (जयसु भर्ता । देव्य आज्ञापयन्ति)

राजा—किमाज्ञापयन्ति ?

कर०—आगामि-चट्टुदिअसे पुत्तपिडपालणो णाम पडत्त्वपारणो मे
उववासो भविस्सदि । तहि दीहाउणा अवस्सं संभाविदव्वा-त्ति ।
(आगामिचतुर्थादिवसे पुत्रपिण्डपालनो नाम प्रवृत्तपारणो मे उपवासो
भविष्यति । तत्र दीर्घायुषा अवश्यं संभावनीया-इति ।)

राजा—इतस्तपस्विकार्यम्, इतो गुरुजनाज्ञा । द्वयमप्यनातिक्रमणीयम् ।
किमत्र प्रतिविधेयम् ? ।

विदू०—तिसंकू विअ अंतराले चिट्ठ । (मिशङ्कुरिव अन्तराले तिष्ठ ।)

राजा—सत्यमाकूलीभूतोऽस्मि—

कृत्ययोभिश्चदेशत्वाद् द्वेषो भवति मे मनः ।

पुरः प्रतिहृतं जले स्रोतः स्रोतोवहो यथा ॥१८॥

१. एसो नु तुह चकरवशी भूदो म्हु.

२. किमाग्निः.

(विचिन्त्य) सखे ! त्वमम्बाभिः पुत्र इति प्रतिगृहीतः^१ । अतो भवानितः प्रतिनिवृत्य तपस्विकार्यव्यग्रमानसं मामावेद्य तत्र-भवतोनां पुत्रकृत्यमनुष्ठातुमर्हति ।

विद्व०—ण खु मं रजसोभीरुग्रं गणोसि । (न खलु मां रजोभीरुकं गणय ।)

राजा—(सस्मितम्) कथमेतद् भवति संभाव्यते ?

विद्व०—तेण हि जह् राग्राण्णं गंतव्वं तह् गच्छामि । (यथा राजानुजेन गन्तव्यं तथा गच्छामि ।)

राजा—ननु तपोवनोपरोचः परिहरणीय इति सर्वानानुयात्रिकांस्त्वयैव सह^२ प्रस्थापयामि ।

विद्व०—ही ही, जुवराजो म्हि दाणि संवृत्तो । (ही ही, युवराजोऽस्मि इदानीं संवृत्तः ।)

राजा—(आत्मगतम्) अपलोऽयं बटुः । कदाचिदस्मत्प्रार्थनाम् अन्तःपुरेभ्यः कथयेत् । भवतु; एनमेवं वक्ष्ये । (विद्वेषकं हस्ते गृहीत्वा, प्रकाशम्) वयस्य ! ऋषिगौरवादाश्रमं गच्छामि । न खलु सत्यमेव तापसकन्यायां ममाभिलाषः । पश्य,—

क्व वयम्, क्व परोक्षमन्मथो

मुगशावैः^३ समवेधितो जनः ।

परिहासविजल्पितं^४ सखे !

परमार्थेन न गृह्यतां वचः ॥१६॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥ इति द्वितीयोऽङ्कः ॥

१. त्वमार्याभिः पुत्र इव गृहीतः .

२. प्रेषयामि.

३. मुगशावैः सह वेधितो. ४. ० विकल्पितं.

५. इत्याख्यातगुप्तिर्नाम

॥ अथ विष्कम्भकः ॥

(ततः प्रविशति कुशानादाम यजमानशिष्यः)

शिष्यः—अहो ! महानुभावो^१ राजा दुःपन्तः । प्रविष्टमात्र एव आश्रमं
तत्रभवति^२ निरुपप्लवानि नः कर्माणि ।

का कथा वाणसंधाने ज्याशब्देनैव दूरतः ।

हंकारेणैव धनुषः स हि विघ्नानपोहति^३ ॥१॥

यावदिमान् वेदिसंस्तरणार्थं दर्भान् ऋत्विग्भ्य उपनयामि^४ ।

(परिक्रम्यावलोक्य च, आकाशे)

प्रियंवदे ! कस्येदमुशीरानुलेपनं मृणालवन्ति च नलिनोपत्राणि
नीयन्ते ? ।

(आकण्ठं)

किं ब्रवीषि ? आतपलङ्घनाद् बलवसुस्था शकुन्तला; तस्माः
शरीरनिर्वापणार्थेति ?

तर्हि^५, त्वरितं गम्यताम् । सखि ! सा खलु भगवतः कण्वस्य
कुलपतेरुच्छ्वसितम् । अहमपि तावद् भंतानिकं^६ शान्त्युदकम्,
अस्यै, गौतमोहस्ते विसर्जयिष्यामि ।

(निष्क्रान्तः)

॥ इति विष्कम्भकः ॥

१. पाथिवो दुःपन्तः । येन.
२. एव तत्रभवति निरुपप्लवानि नः कर्माणि प्रवृत्तानि भवन्ति नि.
३. विघ्नान्वापोहति.
४. उपहरामि सा.
५. प्रियंवदे ! यत्नादुपचर्यताम् । सा हि तत्र भगवतः.
६. यगीयम् इत्यर्थः ।

अथ तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविणति ^१कामपानावस्थो राजा)

राजा—(निःश्वस्य)

जाने तपसो वीर्यं सा बाला परवतीति मे विदितम् ।

^२न च निम्नादिव सलिलं निवर्तते मे ततो हृदयम् ॥२॥

(मदनबावां निःश्वस्य) भगवन् कुसुमायुध ! त्वया चन्द्रमसा च विश्वस-
नीयाम्यामतिसंघोषते कामिजनसार्थः । कुतः

तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्वमिन्दोरु,
द्वयमिदमयथाश्रं दृश्यते मद्द्विघ्नेषु ।
विसृजति हिमगर्भैरग्निमिन्दुमंयूखैसु,
त्वमपि कुसुमवाणान् वञ्चसारोकरोपि^३ ॥३॥

अथवा,

अनिशमपि मकरकेतुर्मनसो रुजमावहृन्नभिमतो मे ।

यदि मयि संभूतहृदयां तामधिकृत्य प्रहृस्तीति^४ ॥

(परिक्रम्य) क्व नु खलु संस्थिते कर्मणि सदस्वैरनुज्ञातः श्रमक्लान्तमात्मानं
विनोदयामि ? । (निःश्वस्य) किं नु खलु मे प्रियादर्शनादृते शरणमन्यत् ?
यावदेनामन्विष्यामि । (सूर्यमवलोक्य) इमामुग्राम् आतपवेलां प्रायेण
सतावलयवत्सु मालिनीतीरेषु ससखोजना शकुन्तला गमयति । तत्रैव

१. इ. २८३ पृ. पादटि०—२.

२. असमस्मि ततो हृदयं तथापि मेदं निवर्तयितुन् । इ. कु. ५।५३.

३. भगवन्मन्मथ ! कुतस्ते कुसुमायुधस्य सतस्तेष्वन्यमेतत् ? (स्मृत्वा) आं
ज्ञातम्,—अद्यापि नूनं हरकोपवह्निस्त्वयि प्वलत्वीर्यं इवाम्बुरापी ।

त्वमन्मथा मन्मथ मद्विधानां भस्मावशेषः कथमेवमुष्णः ? ॥

४. भगवन् ! 'कुर्यैव संकल्पगतैरजस्रमनज्ञ ! नीतोऽसि मयातिवृद्धिम् ।

आकृष्य चार्पं श्रवणोपकण्ठे मय्येव युक्तस्तव वाणमोक्षः ॥'

क्व नु खलु निरस्तविज्ञैस्तपस्विभिरनुज्ञातः श्लिष्टमात्मानं विनोदयामि.

तावद् गच्छामि^१। अनया बालपादपवीष्या सुतनुरचिरगतेति तर्कयामि ।
कुतः—

संमेलन्ति न तावद् बन्धनकोशास्तयाऽ^२वचितपुष्पाः ।

धीरस्निग्धाश्चामी- दृश्यन्ते किसलयच्छेदाः ॥४॥

(परिक्रम्य संस्पर्शं कृपयित्वा) अहो, प्रवातसुभगोऽयमुद्देशः ।

शक्यमरविन्दसुरभिः कणवाही मालिनोतरङ्गाणाम् ।

अङ्गंरनङ्ग^३तप्तैरविरलमालिङ्गितुं पवनः ॥५॥

(परिक्रम्यावलोक्य च) अस्मिन् वेतसपरिविष्टे लतामण्डपे भवितव्यं
तया । तथा हि (शब्दो विलोक्य) —

अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा ज्वतनीरवात् पश्चात् ।

द्वारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा^४ ॥६॥

यावद् विटपान्तरेण अवलोकयामि । (परिक्रम्य, तथा कृत्वा, सहस्रम्) अये,
लब्धं नेत्रनिर्वाणम् । एषा मे मनोरथप्रियतमा सकुसुमास्तरणं
शिलापट्टमधिसयाना सखीभ्यामन्वास्पते । भवतु । श्रोष्यामि आसां
विस्रम्भकयितानि । (विलोकयन् स्थितः)

(सतः प्रविशति मधोक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला)

सखी — (उपवीष्य सन्नेहम्) हला सटं दले ! अवि सुहेदि दे णलिणी-
पत्तवादो ? । (हता शकुन्तले ! अपि सुखयति ते तलिनीपत्रवातः ? ।)

शकु० — किं वीजयंति मे सहीओ ? । (किं वीजयतो मां सखी ? ।)

(सखी विषादं नाटयित्वा परस्तरमवलोकयतः)

राजा — बलवदसुस्थशरीरा शकुन्तला दृश्यते (नवितकम्) तत् किमय-
मयमात्पदोषः स्यात्, उत यथा मे मनसि वर्तते ? । (सामिनापं
निर्वर्ण्य) अथवा कृतं संदेहेन, —

स्तनन्यस्तोशीरं शिथिलतमृणालैकवलयं

प्रियायाः सावाचं किमपि^५ कमनीयं वपुरिदम् ।

समस्तापः कामं मनसिजनिदाघप्रसरयो-

नं तु ग्रीष्मस्यैवं^६ भुभगमपराद्धं युवतिषु ॥७॥

१. निर्दयमालि. २. अस्मिन्नेव वेतसलतामण्डपे नवितव्यं शकुन्तलया.

३. वि. ४१६ श्लोकः । ४. 'तदपि',

५. सुलभमिति पाठे रक्ष्येत सारवत्त्वं चक्रवर्तिजतनीत्वौपयिकम् । ड. कु. ५११९१

प्रियं—(अनान्तिकम्) अणसूए ! तस्स राएसिणो पडमदंसणादो आरहिय
 १पज्जुस्सुआ विअ सउंदला । कि णु खु से २तणिमिस्सो अजं
 भवे ? । (अनसूवे ! तस्य राजर्षेः प्रथमदर्शनादारभ्य पर्यंतुकेव
 शकुन्तला । कि नु खलु तस्मास्तत्रिमित्तोज्यमातङ्को भवेत् ? ।

अन०—सहि ! मम वि^३ ईदिसो आसंका हिअअस्स । होदु; पुच्छिस्सं
 दाव णं (प्रकाशम्) सहि ! पुच्छिदव्वासि किपि । बलवं^४ खु दे
 संदावो^५ । (सखि ! ममापीदृशो आशङ्का हृदयस्य । भवतु, प्रस्थामि
 तावदेनाम् । (प्रकाशम्) सखि ! प्रष्टव्यासि किमपि । बलवान् खलु ते
 संतापः ।)

शकु०—(पूर्वापेन शयनावुत्थाय) हला ! कि^६ वत्तुकामासि ? । (हला !
 कि वत्तुकामासि ? ।)

अन०—हला सउंदले ! अणवभंतरा खु अम्हे मदनगदस्स वुत्तंतस्स ।
 किदु जादिसो इदिहासणिबंधेषु कामअमाणणं अवत्या सुणी-
 अदि ७तादिसी दे पेक्खामि; कहेहि किणिमित्तं दे^८ संदावो ।
 विजारं खु परमत्वदो अजाणिअ अणारंभो पडिआरस्स । (हला
 शकुन्तले ! अनम्यन्तरे खत्वावां मदनगतस्व वृत्तान्तस्य । किंतु यादृशी
 इतिहासनिबन्धेषु कामयमानानामवस्था श्रूयते तादृशीं तव पश्यामि; कथप
 किनिमित्तत्वे संतापः । विकारं खलु परमार्थतः अज्ञात्वा अनारम्भः
 प्रतीकारस्य ।)

राजा—^९अनसूयामप्यनुगतो, मदीयस्तर्कः । नहि स्वाभिप्रायेण मे
 दर्शनम् ।

शकु०—(आत्मगतम्) बलवं खु मे अहिणिवेसो । दाणि वि सहसा
 एदाणं ण सक्कणोमि णिवेदिदुं । (बलवान् खलु मेऽभिनिवेशः ।
 इदानीमपि सहसा एतयोर्न ज्ञानोमि निबंदयितुम् ।)

१. पज्जुस्सुअमणा सउंदला. २. अणणिमिस्सो.

३. ममावि एरिसी आसंका । होदु, पुच्छिस्सं । सहि.

४. बलीजो खु.

५. 'राजा—वक्तव्यमेव, -अशिकरविशदान्धस्यास्तथा हि वुःसहनिदाघशंसीनि ।
 भिन्नानि श्याभिकया मृणालनिर्मणवलयानि ॥

६. मण अं वत्तुकामासि. ७. तादिसी तुहत्ति तक्केमि. ८. दे आजासो.

९. अनुसूययापि मदीयस्तर्कोऽनुगतः. अनु०००वगतः मा. । शकु०—बलीजो खु
 मे आजासो । ण सहसा सक्कणोमि.

प्रियं०—सहि सउंदले ! सुट्ठु एसा भणादि । कि अत्तणो घातकं^१ उवेक्खसि ? । अणुदिअहं खु परिहीअसि अंगेहि । केवलं लावणमई छाया तुमं ण मुंचदि । (सखि शकुन्तले ! सुट्ठु एसा भणति । किमात्मन आतङ्कमुपेक्षते ? । अनुदिवसं खलु परिहीयसेऽङ्गः । केवलं लावणमयी छाया त्वां न मुञ्चति ।)

राजा—अवितथमाह प्रियंवदा । तथा हि,—

क्षामक्षामकपोलमाननमुरः काठिन्यमुक्तस्तनं
मध्यः क्लान्तरः प्रकामविनतावंसो छविः पाण्डुरा^२ ।
शोच्या च प्रियदर्शना च मदन-^३क्लिष्टेयमालक्ष्यते
पत्राणामिव शोषणेन मरुता स्पृष्टा लता माधवो ॥८॥

शकु०—सहि ! कस्स वा अण्णस्स कहइस्सं ? किदु आआसइत्तिआ दाणि वो भविस्सं^४ । (सखि ! कस्य वा अन्यस्य कथयिष्यामि ? । किन्तु आयासयित्री इदानीं वां भविष्यामि ।)

उभे—अदो एव्व क्खु णिव्वंधो । तिणिद्धजणसंविभत्तं^५ हि दुवणं सज्जभवेअणं भोदि । (अत एव खलु निर्बन्धः । स्निग्धजनसंविभक्तं हि दुःखं सहावेदनं भवति ।)

राजा—

पृष्टा जनेन समदुःखसुखेन^६ वाला
नेयं न वक्ष्यति मनोगतमाप्तिहेतुम् ।
दृष्टो विवृत्य^७ बहुशोऽप्यनया सतृष्ण-
मत्रान्तरे श्रवणकातरतां गतोऽस्मि ॥९॥

शकु०—सहि^८ ! जदो पट्टुदि मम वंसणपहं आअदो सो तवो-
वणरक्खिदा राएसी, (अघोके लज्जां नाटयति) । (सखि ! यतः
प्रभृति मम दर्शनपथमागतः स तपोवनरक्षिता राजपिः (अघोके लज्जां
नाटयति) ।

उभे—कहेहु पिअसहि । (कथमसु प्रियसखी) ।

शकु०—तदो आरहिअ तग्गदेण अहिलासेण एतदवत्थमिह संबुत्ता ।
(तत आरभ्य तद्गतनाभिलाषेणैतदवस्थास्मि संबुत्ता^९ ।)

१. उवदव्वं णिगूहसि.

२. पाण्डुरा.

३. न्ताने०,

४. संविभत्तं

५. इ. २. ८।६५ ।

६. निवृत्य नि.

७. उभे—द्विट्ठिआ इदाणि दे अणुक्खे वरे अहिणियेसो । अथ वा, साअर' उज्जिअ कहि वा महाणदीए पविसियव्वं ? ।

राजा—(सहर्षम्) श्रुतं यत् श्रोतव्यम्;

स्मर एव तापहेतुनिर्वापयिता स एव मे जातः ।

दिवस इवाभ्रश्यामस्तपात्पये जीवलोकस्य ॥१०॥

शकु०—तं जइ वो अणुमदं ता सह वट्टह जह तस्य राएसिणो अणुकंप-
णिज्जा होमि । अण्णहा अवस्सं सिच्च मे तिलोदर्यं । (सद्
यदि वामगुमतम्, तदा, तथा वर्तयाम्, यथा, तस्य राजपरनुकम्पनीया
भवामि । अन्यथा अवश्यं सिञ्चतं मे तिलोदकम् ।)

राजा—^२संशयच्छेदि वचनम् ।

प्रियं—(जनान्तिकम्) अणसूए ! दूरगवमम्महा अक्खमा इयं ^३काल-
हरणास्स । जस्सि वड्ढभावा एसा सो ललामभूदो पौरवारणं ।
ता जुत्तं से अहिलासो अहिणंदिदुं । (अणसूये ! दूरगतमन्मथा
अधमये कातहरणस्य । यस्मिन् वड्ढभावैषा स ललामभूतः पौरवाणाम् ।
तद् युक्तमस्या अभिसाषोऽभिनन्दितुम् ।)

अन०—सहि ! तह, जह भणसि । (सखि ! तथा, यथा भणसि ।)

प्रियं०—(प्रकाशम्) सहि ! दिट्ठिआ अणुखुवो दे अहिणिवेसो । साअरं
उज्झिअ कहि वा महाणई ओदरइ ? को दाणि सहआरं
अंतरेण अदिमुत्तलदं पल्लविदं सहैदि ? । (सखि ! दिष्ट्या
अनुरूपस्तेऽभिनिवेशः^४ । सागरमुज्जित्वा कुत्र वा महानदी अचतरति ?
क इदानीं सहकारमन्तरेणातिमुक्ततां पल्लवितां सहते ?)

राजा—किमत्र चित्रं यदि विशाखे शशाङ्कलेखामनुवर्तते ? ।

अन०—को उण उवाओ भवे जेण अबिलंविअं णिहुअं स सहीए मणोरहं
संपादेम्ह ? । (कः पुनरुपायो भवेद् येनाविलम्बितं निवृत्तं च सख्या
मनोरथं संपादयावः ? ।)

प्रियं०—णिहुअंति चित्तिणिज्जं भवे । सिग्घंति सुअरं । (निवृत्तमिति
चिन्तनीयं भवेत् । जौघ्नमिति सुकरम् ।)

अन०—कहं विअ ? (कथमिव ?)

१. ०र्थ० ।

२. विमर्श० ।

३. ०हरणस्य । अन०—प्रियंवदे ! को उवाओ भवे जेण अबिलंविदं णिहुअं च
सहीए मणोरथं संपादेमो ।

४. कु. ५।७

प्रियं०—णं सो राएसी इमस्मि सिणिद्धिद्वीए सूद्धदाहिलासो इमाइं दिअहाइं पज्जाअरकिसो लवखीअदि । (ननु स राजपिरेत्स्यां स्निग्धदृष्ट्या सूचिताभिलाषः एतान् दिवसान् प्रजागरकुशो लक्ष्यते ।)

राजा—सत्यमित्थंभूत एवास्मि तथा हि,—

इदमशिगिरंरन्तस्तापाद्^१ विवर्णमणीकृतं
निशि निशि भुजन्यस्तापाङ्ग^२प्रसारिभिरश्रुभिः ।
अनतिलुनितज्याघानाङ्क^३ मुहुर्मणिबन्धनात्
कनकवलय^४ लस्तं लस्तं मया प्रतिसायते ॥१०॥

प्रियं०—(चिन्तय) ^५हला ! मअणलेहो से करीअदु । इमं देवतासेसा^६-
वदेसेण सुमणोगोविदं करिअ से हत्थअं पावहस्सं । (हला !
मदनलेखोजस्य क्रियताम् । इमं देवता-शेषाज्वदेशेन सुमनोगोपितं कृत्वा
तस्य हस्तं प्रापयिष्यामि ।)

अन०—रोअइ^७ मे सुउमारो पओओ । कि वा सउंदला भणदि ? ।
(रोचते मे सुकुमारः प्रयोगः । कि वा अकुन्तला भणति ? ।)

शकु०—को णिओओ विकप्पीअदि ? । (को निवोगो विकल्प्यते ? ।)

प्रियं०—तेण हि अत्तणो ^८उवण्णासाणरुव्वं चित्तेहि दाव लल्लिअपद-
बंधणं । (तेन हि, आत्मनः उपन्यासानुरूपं चिन्तय तावत्त्वन्नितपदबन्धनम् ।)

शकु०—हला ! ^९चित्तेमि अहं । अवहीरणभोरुअं पुणो ^{१०}वेवइ मे
हिअअं । (हला ! चिन्तयाम्बहम् । अवधीरणानीरु पुनर् वेपते मे
हृदयम् ।)

१. अशिगिरतरंरन्तस्तापादि०. २. ०वलि०, ०वृत्ति० सा.

३. अनभि००ङ्कान् ४. मे १।२. ५. हला अणसूर ! मअणलेहो
दाणि से करीअदु । तं अहं सुमणोगोविदं कदुअ देवप्पासादावदेसेण तस्स
रण्णो हत्थं० । शेषासाब्दाय कु. ३।२२, २।७।७९ अत्रैव ७।२

६. सहि ! रोअदि. ७. उवण्णासाणरुव्वं चित्तेहि कि पि लल्लिओपणिबंधणं.

८. चित्तइस्सं. ९. वेवदि.

राजा—(सहर्षम्)—

अयं स ते तिष्ठति संगमोत्सुको
विशङ्कुसे भीरु ! यतोऽवधीरणाम् ।
लभेत वा प्राच्ययिता न वा श्रियं,
श्रिया दुरापः कथमीप्सितो भवेत् ? ॥११॥

सख्यो—अइ ! अस्तगुणावभाणिणि ! को णाम^३ सरीरणिन्वापइत्तिअं
सारदिअं^४ जोलिणि पइतेण वारेदि ? । (अस्तगुणावभाणिणि ! को
ताम शरीरनिर्वापित्रीं शारखीं ओरत्तां पटान्तेन वारयति ? ।)

शकु०—(सस्मितम्) णिओइआ दाणिं मिह । (नियोजिता इदानीमस्मि ।)
(उपविष्टा चिन्तयति)

राजा—स्थाने खलु विस्मृत-^५निमेषेण चक्षुषा प्रियामवलोकयामि ।
यतः,—

उन्नमितकञ्चूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।

कण्टकितेन^६ प्रथयति मय्यनुरागं कपोलेन ॥१२॥

शकु०—^७हला ! चित्तिदं मए गीदवत्थु, ण^८ सणिणहिदाणि उण लेह-
साहणाणि । (हला ! चिन्तितं मया गीतवस्तु । न संनिहितानि
पुनर्लेहसाधनानि ।)

प्रियं— णं^९ इमस्सि सुओदरमुउमारे णलिणीपत्ते पत्तच्छेदभत्तोए णहेहि
णिविखत्तवण्णं करेहि । (ननु एतस्मिन् शुकोदरसुकुमारे नसितोपपे
पत्तच्छेदभक्त्या नखैर् निक्षिप्तवर्णं कुरु ।)

शकु०—(स्योर्कं स्फुरित्वा) ^{१०}हला ! सुणुह दाव संगदत्थं ण वे त्ति ।

१. श्रियो, २. अपि च—

अयं स यस्मात्प्रणयावधीरणामनाङ्कुनीयां करभोरु ! शङ्कुसे ।

उपस्थितस्त्वां प्रणवोत्सुको जगो न रत्नमन्विष्यति मृगते हि तत् ॥

३. दाणि. नि.

४. जोण्हं आदवत्तेण वारइत्तावि.

५. विस्मृति०.

६. पुलकाचितेन कथयति.

७. हला चित्तिदा मए गीदवत्ता.

८. ण सु, असणिहि००लेहसाहणाइं.

९. णं इमस्सि००णलिणीवत्ते पत्तच्छेदभत्तोए णहेहि आनिहीअहु.

१०. सुणय दाणि.

(हला ! श्रुणुतं तावत्, संगतार्थं न वेति ।)

उभे— अवहिदे^१ म्ह । (अवहिते स्वः ।)

शकु०— (वाचयति)

तुज्झ ण आणे हिअअं मम उण मदनो दिवा वि रत्ति वि ।
णिग्घिण^३ ! तवइ वलोअं तुइ वृत्तमणोरहाइ अंगाइ ॥१३॥

(तव न जाने हृदयं मम पुनः कामो दिवापि रात्रावपि ।
निर्घृण ! तपति बलीयस्त्वपि वृत्तमनोरथान्यङ्गानि ॥)

राजा—(सहसोपसृत्वा)

तपति तनुगात्रि ! मदनस्त्वामतिशं मां पुनर्देहस्येव ।
ग्लपयति यथा शशाङ्कं न तथा हि कुमुद्वतीं दिवसः ॥१४॥

सखी—(सहस्रं) साअदं^२ अविलंविणी मणोरहस्स ।

(स्वागतमविलम्बितो मनोरथस्य ।) (शकुन्तलाऽभ्युत्थातुमिच्छति)

राजा—अलमलमायासेन

संदष्टकुसुमशयनान्याशु-^४ विवर्णितमृणालवलयाणि ।
गुरुपरित्तापानि न तं गात्राप्युपचारमहेन्ति ॥१५॥

अन०—इदो सिलातलेककदेसं अलंकरेदु महाराजो ।^५ (इतः सिलातलेक-
देशमलंकारोऽनु महाराजः)

(राजा उपविशति, शकुन्तला सलज्जा^६ किञ्चिदपसरति)

राजा—कच्चित् सखीं वो नातिवाचते शरीरतापः ?

१. अवहिदाबो.

२. कामो दिवा अ रत्ति च रत्तिन्मि-नि. दुष्यन्त-प्रतिवचने मदनशब्दस्यैव प्रयोगादत्रापि मदनशब्द एव युक्तः ।

३. णिग्घिक्व ! दावइ बलिअं तुइ वृत्तमणोरहाइ अंगाइ.

४. जथा समीहिदफलस्स अवि० इ. र. ३।९ एवमन्यत्रान्यनेकाः ।

५. अकलान्तविसमङ्गसुरभीणि, अविमदितम्००नि०., ६. अवस्तो

७. तिष्ठति । प्रियं०-दुर्वर्णं न वो अण्णोण्णायुराओ पच्चनखो । सहोसिणेहो उणं मं पुण्हत्तवादिणि करेदि । राजा-भद्रे०००अनयति । प्रियं०-आवण्णस्स०० होदब्बं ति वो धम्मो । राजा-नास्मात् परम्, अस्मात् परं किं तत् ।

प्रियं०—^१संपदं उपसमं गमिस्सदि ।

शकु०—(ससाध्वसमात्मगतम्) हिअ ! तथा उत्तम्मिअ दाणिं कि ण, ण कि पि पडिवज्जसि (हृदय ! तथा उत्ताम्य इदानीं किं न, न किमपि प्रतिपद्यते ?)

अन०—महाभाअ । अत्थि प्रियंवदा कि पि वत्तुकामा ।

(महाभाग ! अस्ति प्रियंवदा किमपि वक्तुकामा ।

प्रियं०—महाराज ! ण कि वि । सखीसणेहो मं पुणरुत्तवादिणिं करिस्सदि । (महाराज ! न किमपि, सखीस्नेहो मां पुनरुत्तवादिनीं करिष्यति)

राजा—भद्रे ! नैतत् परिहायंम् । विवक्षितं हि अनुक्तमनुतापं जनयति ।

प्रियं०—तेण हि सुणादु महाराजो (तेन हि शृणोतु महाराजः)

राजा—अवहितोऽस्मि ।

प्रियं०—णणु आवण्णस्स ^२विसअवासिणो जणस्स अत्तिहरेण रण्णा होदव्वम् । (ननु आपन्नस्य विषयवासिनो जनस्य आत्तिहरेण राजा भवितव्यम्) ।

राजा—नन्वेष नो धर्मः ।

प्रियं०—तेण हि इअं णो पिअसहो तुमं उद्विसिअ इमं अत्तवत्तरं भअवत्ता मअणेण आरोविदा । ता अरुहसि अब्भुववत्तीए जीविदं से अवलंबिदुं । तेन हि इयमावधोः प्रियसखी, त्वानुद्विष्य इदमवस्थान्तरं भगवता मदनेनारोपिता । सत् अहंसि अम्मुपपत्त्या जीवितमस्या अवत्तम्बितुम् ।)

राजा—भद्रे ! साधारणोऽयं^३ प्रणयः । सर्वथा अनुगृहीतोऽस्मि ।

१. लटौसधो संपदं०

२. अस्सम०, । विषयो जनपदः, चित्तविक्रिया च ।

३. वि. २।१

शकु०—(प्रिमंबदामवतोक्त्वा) हला ! किं अंते उर-विरहपञ्जुस्सुअस्स
राएमिणी उवरोहेण ? । (हला ! किमन्तःपुरविरहपर्युत्सुकस्य
रात्रपैरुपरोक्षेन ? ।)

राजा—

इदमनन्यपरायणमन्यया हृदयसंतिहिते ! हृदयं मम ।
यदि समर्थयसे मदिरेक्षणे ! मदनवाणहतोऽस्मि^१ हतः पुनः ॥१६॥

अन०—^२महाराज ? बहुवल्लहा रात्राणो सुणोअंति । ता अहा इअं णो
पिअसही बंधुअणसोअणिअजा ण भोदि तइ णिव्वत्तेहि ।
(अस्य ! बहुवल्लभा राजानः ध्रुयन्ते । यथा इयं नो प्रियसखी बन्धुजन-
लोचनीया न भवति तथा निर्वर्तय ।)

राजा—भद्रे ! किं बहुना,—

परिग्रहबहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे ।
समुद्ररसना^३ चोर्षा सखी च युवयोरियम् ॥१७॥

उभे— णिव्वुदेम्ह । (निर्वृते स्वः ।)

रूपान्तरम्

उभे— 'णिव्वुदाओ म्ह । (शकुन्तला हयं सूचयति) प्रियं०—अणुसूए ! पेक्ख
पेक्ख मेहवादाहदं विअ मिम्हमोरि खणे खु पच्चाअदजीविदं पिअसहिं. शकु०—
मरिसावेअ लोअवालं अं अम्हेहिं वीसअयलाविणीहि उवआरादिवकमेण भणिदं ।
उभे—(सस्मितम्) जेण तं मंतिदं सो जेव मरिसावेदु; अण्णस्स को अच्चो ।
शकु०—अरिहदि खु महाराओ इमं पच्चक्खवणं विसोदुं । परोक्त्वा वा किं ण
मंतीअदि । राजा (सस्मितम्)—अपराधमिमं ततः सहिष्ये यदि रम्भोर । तवाङ्ग-
सङ्गसंभूटे । कुमुमास्तरणे क्लमापहं मे सुअनत्वाअनुमन्यसेऽवकाशम् । प्रियं०—
ण एत्तिएण उण तुट्ठीअविस्सदि । शकु०—विरम दुल्लज्जिदे । । एदाअत्थं मयाए
वि मए कीलसि अनु०—(बहिर्विलोक्य) प्रियंवदे । एसो तपस्सिमिअणोदओ इयो
तवो दिण्णदिट्ठी णुणं मादरं पण्णट्ठं अणुसरोदि । ता संजोएमि दाव णं प्रियं०—
हला, अवल्लो क्खु एसो । णं णिवारिदुं एकाकी ण पारेसि । ता अहं वि सहा—

१. सप्रणयकोपस्मितम्

२. अस्मोत्पहमयं विभक्तिप्रतिरूपकमध्ययम् ।

३. वजस्त.

४. ०रशना, ०वयना

प्रियं०—(सदृष्टिभेदम्) अणसए ! जह एसो इदो दिण्णदिट्ठी उत्सुओ मिअपोदओ मादरं अण्णेसदि । एहि; संजोएम णं (अनसूये ! यथैव इतो वत्तदृष्टिस्तुको मृगपोतको मातरमन्विष्यति, एहि; संयोजयाव एनम् ।) (उभे प्रस्थिते)

शकु०—हला ! असरण म्हि । अण्णदरा वो अजच्छदु ।
(हला ! अघरणास्मि । अन्यतरा युवयोरगच्छतु ।)

उभे—पुहवोए जो सरणं सो तुह समीवे वट्टइ ।
(पृथिव्या यः शरणं स तव समीपे वर्तते ।) (निष्क्रान्ते)

शकु०—कहं गदाओ एव्व ? । (कथं गते एव ? ।)

राजा—अलमावेगेन । नन्दप्रमाराधयिता जनस्तव समीपे वर्तते ।

किं सीकरं: 'कलमघिनोदिभिराद्रंवातं
संचारयामि नलिनीदलतालवृन्तम् ? ।
अङ्गे निधाय करभोरु ! यथासुखं ते
संवाहयामि चरणावृत पद्मताम्रौ ॥१८॥

—अत्तणं करइस्सं । (उभे प्रस्थिते ।) शकु०—इदो अण्णदो ण वो गं अणुमण्णे जदो असहाइणि म्हि । उभे—(सस्मितम्) तुमं दाव असहाइणि जाए पुहिवीणाहो समीवे वट्टदि (निष्क्रान्ते ।) शकु०—कथं गदाओ पिअसहोओ राजा—(विशो-ज्वलोक्ष्य) सुन्दरि । अलमावेगेन । ननु अयम् आराधयिता जनस्ते सखीभूमौ वर्तते । तदुच्यतां—'किं सीकरं: ००अङ्गे नि० ०ताम्रौ संवा० ०करभोरु यथासुखं ते' । शकु०—ण भाणणी एसु०

(धारयति) । शकु०—मुंच मुंच ण सु अत्तणो पहवामि; अथ वा सहीमे-त्तसरणा किं दाणि एव्व करइस्सं ? राजा—विक्क; व्रीचितोऽस्मि । शकु०—ण सु महाराजं भणामि । देव्वं उवात्तहामि । राजा—अनुकूलकारि देव्वं किमुपालभ्यते ? शकु०—कथं दाणि उवात्तहिस्सं जं मं अत्तणो अणोसं परगुणेहो सोहभेदि ? । राजा—(स्वगतम्) 'अप्यौत्सुभ्ये महति दयितप्रार्थनासु प्रतीपाः कांसन्त्योऽपि व्यतिकरमुखं कातराः स्वाङ्गवाने । आवाच्यन्ते न खनु मघनेनैव लब्धान्तरत्वादावाधन्ते नगसिजमपि क्षिप्तकालाः कुमार्यः ॥' (शकुन्तला गच्छत्येव) राजा—कथमात्मनः प्रियं न करिष्ये ? (उपसृत्य पदान्तरमवलम्बते)—

१. सौततैः, ०वातान्, ०वृत्तैः—पा०

शकु०—ण माणणीएमु अत्तणं अवराहइस्सं । (न माननीयेष्वात्मानम-
परस्यपिष्ये ।) (उत्वाय गन्तुमिच्छति)

राजा—सुन्दरि ! ^१अनिर्वाणो दिवसः । इयं च ते शरीरावस्था,

उत्सृज्य कुसुमशयनं नलिनीदलकल्पितस्तनावरणा ।

कथमातपे गमिष्यसि परिवाधा-^२पेलवैरङ्गः ? ॥१९॥

(बलादेनां निवर्तयति)

शकु०—पौरव ! रक्ष विणअं । मअणसंततावि ण ह् अत्तणो पहवामि ।
(पौरव ! रक्ष विनयम् । मदनसंतप्तापि न खल्वात्मनः प्रभवामि ।)

शकु०—पौरव रक्ताविणअं । इदो तवो इसीओ संचरंति । राजा—सुन्दरि !
अलं गुरुजनाद् भयेन ०००आनुमोदिताः ।

(दिसोऽवलोक्य) कथं प्रकारां निर्गतोऽस्मि ॥ (शकुन्तलां हित्वा पुनस्तेष्व
पदैः प्रतिनिवर्तते) शकु०—(पदान्तरे प्रतिनिवृत्त्य साङ्गभङ्गं) पौरव ! अणिच्छा-
पूरओ वि संभासणमेत्तएण परिचिदो अबं जणो ण विमुमरिदव्वो । राजा—सुन्दरि,
'त्वं दूरमपि गच्छन्ती हृदयं न जहासि मे । दिनावसानच्छायेव पुरोमूलं वनस्पतेः ॥'

शकु०—(स्तोकमन्तरं गत्वात्मगतम्) हृदी हृदी, इमं सुणिअ ण मे चलणा
पुरोमुहा पसरंति । भोदु, इमेहिं पज्जंतकुवएहिं ओवारिवसरीरा पेमिस्सं दाव
से भावाणुबंधं । (तथा कृत्वा स्थिता) राजा—कथमेवं प्रिये अनुरागंकरसं

मामुत्सृज्य निरपेक्षैव गतासि । 'अनिर्दोषभोग्यस्य रूपस्य मुतुनः कथम् ।
कठिनं सजु ते चेतः शिरीषस्येव बन्धनम् ॥' शकु०—एदं सुणिअ णत्थि मे विहवो
गच्छिदुं । राजा—संप्रति प्रियाशून्ये किमस्मिन् करोमि । (अप्रतोऽवलोक्य) हन्त !

व्याहृतं भग्नम् । 'मणिबन्धनगतितमिदं संक्रान्तोऽथोरपरिमलं तस्याः । हृदयस्य
निगदमिव मे मृणालवलयं स्थितं पुरतः ॥' (सखहृमानमाधत्ते) शकु०—(हस्तं
विलोक्य) अम्मो, दोब्बल्लसिद्धिलदाए परिबनट्टं पि मुणालवलअं मए ण परिण्णादं ।

राजा—(मृणालवलयमुरसि निक्षिप्य) अहो स्पर्शः । 'अनेन लीलानरणेन ते प्रिये
विहाय कान्तं भुजमत्र तिष्ठता । जनः समाश्वासित एव दुःखभागचेतनेनापि सता
न तु त्वया ॥' शकु०—अदो वरं असमत्वं म्हि विलंबिदुं । भोदु, एदेण जेव—

राजा—भीरु ! अलं गुरुजनभयेन । दृष्ट्वा ते विदितधर्मा तत्रभवाञ्च
तत्र दोषं ग्रहोष्यति कुलपतिः । अपि च,—

गान्धर्वेण^१ विवाहेन बह्व्यो राजपिकन्यकाः ।

श्रूयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिश्चाभिनन्दिताः ॥२०॥

शकुं०—मुंच दाव मं । भूओ वि सहोजणं अणुमाणइस्सं । (मुञ्च
तावन्माम् । भूयोऽपि सखीजनमनुमानयिष्ये ।)

—अवदेसेण अत्ताणञ्जं दंसइस्सं । (उपसर्पति) राजा—(दृष्ट्वा सहर्षम्) अये,
जीवितेश्वरी मे प्राप्ता । परिदेवितानन्तरं प्रसादेनोपकर्तव्योऽस्मि क्षतु देवस्य ।
'पिपासशामकण्डेन वाचितं चाम्बु पत्रिणा । नवमेघोज्ज्वला चास्य धारा निपतिता
मुखे ॥' शकुं०—(राज्ञः प्रमुखे स्थित्वा) अज्ज, अद्धपघे नुमरिअ एदस्स हरव-
भंसिणो मृणालवलअस्स किदे पडिणित्त मिह । आचविसादं विअ मे हिअएण तए
गहिदं ति । ता णिक्खिअ एदं । मा मं अत्ताणञ्जं च मृणिलणेसुं पआसइस्ससि ।
राजा—एकेनाभिसंधिना प्रत्यर्पयामि । शकुं०—केण उण । राजा—यदिदमहमेव
यथास्थानं निवेशयामि । शकुं०—(आत्मगतम्) का गदो । (उपसर्पति)
राजा—इतः शिलापट्टकमेव संश्रयाव । (उभौ पारक्रम्योर्पविष्टौ) राजा—शकुंतलाया
हस्तमादाय अहो स्पर्शः । 'हरकोपान्निदग्धस्य देवेनामृतवर्षिणा । प्ररोहः संभूतो
भूयः किं स्वित् कामतरोरवम् ॥' शकुं०—(स्पर्शं रूपयित्वा) तुवरटु तुवरटु
अज्जउत्तो । राजा—(सहर्षमात्मगतम्) इदानीमपि विश्वस्तः । भंतुराभाषणपद-
—मेतत् । (प्रकाशम्) सुन्दरि, नातिक्लिष्टः संधिरस्य मृणालवलपस्य । यदि
तेजमिप्रेतमन्वया घटमिष्यामि । शकुं०—(स्मितं कृत्वा) जघा दे रोअदि ।
राजा—(सव्याजं विलम्ब्य प्रतिमुख्य) सुन्दरि, दुश्यताम् । 'अयं स ते श्यामलता-
मनोहरं विशेषशोभार्थमिवोज्ज्वलात्तम्बरः । मृणालरूपेण नवो निशाकरः करं
समेत्योभयकोटिमावृतः ॥' शकुं०—ण दाव णं पेक्खामि । पवणुकंपिणा
अण्णुपलरेणुणा कलुसीकिदा मे दिट्ठी । राजा—(सस्मितम्) यदि मन्यसे अहमेनां
यदनमास्तेन विशदां कारिष्ये । शकुं०—तदो अणुकंपिता भवे । कि उण ण दे—

१. मनु—इच्छयात्पोन्धसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।

गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मधुन्यः कामसंभवः इति ॥ (३।३२)

याज्ञवल्क्यश्च 'गान्धर्वः समवाप्तिमथः' (१।६१)

राजा—भवतु; मोक्षयामि ।

शकु०—कदा ? (कदा ? ।)

राजा—

अपरिक्षतकोमलस्य यावत् कुसुमस्येव नवस्य घट्पदेन ।

अधरस्य पिपासता मया ते सदयं सुन्दरि ! गृह्यते रसोऽस्य ॥२१॥

(मुखमस्याः समुन्नमयितुमिच्छति, शकुन्तला माठ्येन परिहरति)

(नेपथ्ये)

चक्रवाकवहु ! आमतेहि सहजरं । उवट्टिवा रजनी ।

(चक्रवाकवधूः ! आमन्त्रयस्व सहजरम् । उपस्थिता रजनी ।)

शकु०—(ससंभ्रमम्) पीरव ! असंसञ्जं मम शरीरवृत्तंतोवलंभस्स अज्जा गोदमो इदो एव्व आअच्छदि । जाव विडवंतरिदो होहि । (पीरव ! असंशयं मम शरीरवृत्तान्तोपलम्भाय अर्वा गीतमो इत एवागच्छति । यावद् विटपान्तरितो भव ।)

—वीससामि । राजा—मा भवम्; नवी हि परिजनः सेव्यानामादेशात् परं न वर्तते ।

शकु०—अञ्जं जेव अच्चुवजारो अविस्सासलणओ । राजा—(स्वगतम्) नाहमेतं रमणीयं सेवावकाशमात्मनः शिथिलमिष्ये । (मुखमुन्नमयितुं प्रवृत्तः) ।

शकु०—(प्रतिषेधं रूपयन्ती विरमति) राजा—अग्नि मदिरेक्षणो, अलमस्मदविनया-
शङ्कया । शकु०—(किञ्चिद् दृष्ट्वावनतमुखी तिष्ठति) राजा—(अङ्गुलीभ्यां मुख-

मुन्नमय्यात्मगतम्) चाक्षणा स्फुरितेनावमपरिक्षतकोमलः । पिपासतो ममानुज्ञां
ददातीच प्रियाघटः ॥ शकु०—पश्चिष्णादमंशरो विज अज्जउत्ती । राजा—सुन्दरि,

कर्णोत्पलसंनिकर्षादीक्षणसादृश्यमूढोऽस्मि । (मुखमास्तेन चक्षुः सेवते) शकु०—
भोदु, पण्णदित्थदंसण म्हि संवुत्ता । नज्जामि उण अणुवआरिणी पिजआरिणो

अज्जउत्तस्स । राजा—सुन्दरि, किमन्वत् । 'इदमप्युपकृतिपथे सुरभिमुखं ते
मया यदाघ्रातम् । तनु कमलस्य मधुकरः संतुष्यति गन्धमात्रेण ॥ शकु०—असंतोसे

उण किं करेदि । राजा—इदमिदम् । (व्यवसितो वक्रं डौकते) १ । (नेपथ्ये)
चक्रवाकवहु ! ०० ।

१. वगन्त्वैवंदर्शिनः

'क्यान्तरगताः श्लोका दूरं मलानुहारिणः ।

अनिर्गृह्यास्तथाप्येते हन्त क्यातीस्तना इव

राजा—तथा । (आत्मानमावृत्य तिष्ठति)

(ततः प्रविशति पात्रहस्ता गौतमी सख्यौ च)

सख्यौ—इदो इदो अज्जा गोदमी । (इत इत आयां गौतमी ।)

गौत०—(शकुन्तलामुपेत्य) जादे ! अवि लहुसंदावाइं दे अंगाई ? ।
(जाते ! अपि लघुसंतापानि ते अज्जामि ? ।)

शकु०—अत्थि मे विसेसो । (अस्ति मे विशेषः ।)

गौत०—इमिणा दब्भोदएण णिरावाधं एव्व दे सरीरं भविस्सदि
(शिरसि शकुन्तलामभ्युक्ष्य) वच्छे ! परिणदो दिअहो । एहि,
उडजं एव्व गच्छमह । (प्रस्थिताः) । (अनेन दर्शनेन निरावाधमेव
ते शरीरं भविष्यति । (शकुन्तलामभ्युक्ष्य) वत्से ! परिणतो विषसः ।
एहि, उडजमेव गच्छामः) (प्रस्थिताः)

शकु०—(आत्मगतम्) हिअज ! पढमं एव सुहोवणदे मनोरहे कादरभावं
ण मुंचसि । साणुसअ-विहडिअस्स कहं दे संपदं संदावो ?
(पदान्तरे स्थित्वा, प्रकाशम्) लदावलअ संदावहारअ ! आमंतेमि
तुमं भूओ वि परिभोअस्स । (हृदय ! प्रथममेव सुतोपनते मनोरथे
कातरभावं न मुंचसि । सानुशयविषटितस्य कथं ते सांप्रतं संतापः ? ।
(पदान्तरे स्थित्वा प्रकाशम्) लतावलम संतापहारक ! आमन्त्रये त्वां
भूयोअपि परिभोगाय ।) (दुःखेन निष्क्रान्ता शकुन्तला सहोतराभिः)

राजा—(पूर्वस्वानुपेत्य, सनिःश्रासम्) अहो, विघ्नवत्यः प्राथितार्थसिद्धयः ।

मया हि,—

मुहुर्ङ्गुलिसंवृताघरोष्ठं

प्रतिषेधादारविकलवाभिरामम् ।

मुखमंसविशति पद्ममलाक्षयाः

कथमप्युन्नमितं न चुम्बितं तु^१ ॥२२॥

क्व नु खलु संप्रति गच्छामि ? अथवा,—इहैव^२ प्रियापरि-
भृक्तमुक्ते लतामण्डपे मुहूर्तं स्वास्यामि^३ । (सर्वतोऽवलोक्य)

१. 'तु'-शब्दोऽत्र वाक्ये समुद्भिन्नत्कृवंद्रूपताक इति ध्वनिकारः ।

२. ०भुक्ते लतावलये. ३. तिष्ठामि.

तस्याः पुष्पमयी शरीरलुलिता शय्या शिलापामियं
कलात्तो मन्मथलेख एष नलिनीपत्रे नखैरपितः ।
हस्ताद् भ्रष्टमिदं विसाभरणमित्यासज्यमानेक्षणो
निर्गन्तुं सहसा न वेतस^१ गृहाच्छ्र्नोमि शून्यादपि^२ ॥२३॥

(नेपथ्ये)

भो भो राजन् !

सार्यंतने सचनकर्मणि संप्रवृत्ते
वेदो हृत्ताशनवतीं परितः प्रकीर्णाः^३ ।
छायाश्चरन्ति बहुधा भयमादघाताः
संध्यापयोदकपिशाः पिशिताशनानाम् ॥२४॥

राजा— (आकर्ण्य, सावष्टम्भम्) भो भोस्तस्मिन् ! मा भष्ट^४ अयमहमा-
गतोऽमि । (निष्क्रान्तः)

॥ इति तृतीयोऽङ्कः^५ ॥

१. वेतसगृहादीषोऽस्मिन् ।

२. (विधिन्य) अहो, विद् । असम्यक् चेष्टितं प्रियां समासात् कालहरणं कुर्वता
मया । तद्विधानी—

रहः प्रयासति यदि सुवदना यास्यति पुनर्
न कालं हास्यामि प्रकृतिदुरवामा हि विषयाः ।
इति क्लिष्टं विघ्नैर्गणयति च मे भूद्धृदयं
प्रियायाः प्रत्यक्षं किमपि च तथा कातरमिव ॥

३. प्रयस्ताः ।

४. अयमवमागच्छामि ।

५. इति शृङ्गारभोगो नाम० ।

॥ अथ मिश्रविष्कम्भकः ॥

[१]

(प्रविशतः कुसुमावचर्य नाटयन्त्यौ मख्यौ)

अन०—प्रियंवदे ! जह वि गंधर्वेण विहिणा णिव्वुत्तकल्लाणा सउंदला
अणुख्वभत्तुगामिणी संवुत्तेति निव्वुदं मे हिअञ्चं, तह वि
एत्तिञ्चं चित्तिणज्जं । (प्रियंवदे ! यद्यपि भान्धर्वेण विधिना निव्वुत्त-
कल्याणा शकन्तला अनुरूपभर्तृगामिनी संवुत्तेति निव्वुत्तं मे हृदयम्, तथाप्ये-
तावच्चिन्तनीयम् ।)

प्रियं०—कहं विअ ? । (कथमिव ? ।)

अन०—अज्ज सो राएसी इट्ठि परिसमाविअ इसीहि विसज्जओ
अत्तणो णअरं पविसिअ अंतेउरसमागदो इदोगदं वुत्तंतं सुमरदि
वा ण वेत्ति ? (अथ स राजपिरिच्छि परिसमाप्य ऋषिभित्तजित
आत्मनो मगरं प्रविश्य अन्तःपुरसमागतः इतो गतं वृत्तान्तं स्मरति वा न
वेत्ति ?)

प्रियं०—वोसद्धा होहि । ण तादिता आकिदिविसेसा गुणविरोधिणो
होति । तादो दाणि इमं वुत्तंतं सुणिअ, ण आणे कि पडिवज्जि-
स्सदि ति । (विश्रब्धा भव । न तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरोधिनो
भवन्ति । तात इदानीमिमं वृत्तान्तं श्रुत्वा न जाने कि प्रतिपत्स्यत इति ।)

अन०—जह अहं पेक्खामि, तस्स अणमदं भवे ।

(मयाहं पश्यामि, तस्यानुमतं भवेत् ।)

प्रियं०—कहं विअ ? । (कथमिव)

अन०—^१गुणवदे कण्णआ पडिवादणिज्जे ति अञ्चं दाव पढमो संकप्पो ।
तं जइ देव्वं एव्व संपादेदि ण अप्पआसेण किदत्थो गुरुअणो ।

१. इयमस्मत्कृता योजना । अथ चतुर्थोऽङ्कः इति प्रवेशक एव, सोऽपि च
श्लेषप्रवेशात् पूर्वं यावदेवेति च । मा.सा.नि.पि.सि.च. ।

२. इष्टिरियं चतुर्दिनावसानकः सोमयागः इति मीमांसकाः ।

३. कि अण्वं । अरस्स अणुख्वस्स कण्णआ पडिवादणीअअ ति अञ्चं दाव पढमो
संकप्पो तं जइ देव्वं जेव संपादेदि णं किदत्थो गुरुअणो.

(गुणवत्ते कन्यका प्रतिपादनीयेत्ययं तावत् प्रथमः संकल्पः । तं यदि दैवमेव संपादयति ननु अप्रयासेन कृतापौ गुरुजनः ।)

प्रियं०—सहि एवं षोढं (पुष्पभाजनं विलोक्य) सहि ! अत्रइदाइ बलिकम्म-
पञ्जत्ताइं कुसुमाइं । (सखि ! एवं नन्विदं (? षोढं) (पुष्पभाजनं
विलोक्य) अवचितानि बलिकर्मपर्याप्तानि कुसुमानि ।)

अन०—णं सहीए सउंदलाए सोहग्गदेवआ अच्चणीआ ।
(ननु सख्याः शकुन्तलायाः सौभाग्यदेवताऽर्चनीया ।)

प्रियं०—जुज्जदि । (युज्यते ।) (तदेव कर्मारभेते)

(नेपथ्ये)

अयमहं भोः !

अन०—(कर्णं दत्त्वा) सहि ! अदिधीणं विअ णिवेदिदं । (सखि !
अतिथोनामिव निवेदिदम् ।)

प्रियं०—णं उडजसंणिहिदा सउंदला । (आत्मगतम्) अज्ज उण हिअएण
असंणिहिदा । (ननु उडजसंनिहिता शकुन्तला । आत्मगतम् अथ
पुनर्हं द्येनासंनिहिता ।)

अन०—होदु; अलं एत्तिएहि कुसुमेहि । (भवतु; अलमेतावद्भिः कुसुमैः ।)
(प्रस्थिते)

(नेपथ्ये) १आः, अतियिपरिभाविनि !

विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा
तपोधनं^१ वेत्ति न मामुपस्थितम् ।
स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन्
कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतामिव ॥१॥

प्रियं०—हद्धी । अप्पिअं जेव्व संबुत्तं । कस्सिं पि पुज्जारिहे अवरद्धा
सुण्णहिअघ्रा सउन्दला^२ ।

१. आः ! कथमतिथिं मां परिभवसि !

२. तपोनिधि ३. सुण्णहिअघ्रा सउन्दला । (पुरोविलोक्य) णह—हुवहादो
दहिदुं पव्वदि । अनु०—अच्छ पादयोः००नि. मा.खि. च.

(हा चित्, अप्रियमेव संवृतम् । कस्मिञ्चित् पूजार्हो अपराद्धा शून्यहृदया
शकुन्तला ।)

अन०—(पुरोज्वलोक्तम्) गह्वरस्मिं कस्मिं वक्षु । एसो दुब्वासो सुलहकोवो
महेसी । तह सविध्व वेअवलुप्फुल्लाए दुब्बाराए गईए पडिणि-
वुत्तो । (म हि यस्मिन् कस्मिन् अन्तु । एअ दुर्वासाः सुलभकोपो
महर्षिः । तथा शप्त्वा वेगब्रतोत्कूलया दूर्वारया गत्या प्रातिनिवृत्तः) ।

प्रियं०—को अण्णो हुदवहादो दहिदुं पहवदि ?

(कोण्यो हुतवहाद् दग्धुं प्रभवति ।)

अनु०—गच्छ, पायेसु पणमिअ णिवत्तेहि णं, जाव अहं अग्घोदअं
उवकंपेमि । (गच्छ, पावयोः प्रणम्य निवर्त्तय एनम्, यावदहम् अर्घोदक-
मुपकल्पयामि ।)

प्रियं०^३—तह । (तथा ।) (निष्क्रान्ता)

अन०^३—(पदान्तरे स्थलितं निश्चय्य) अव्वो ! आवेगक्खलिदाए गईए
पअभट्टं मे अग्गहत्थादो पुप्फभाअणं । (अहो ! आवेगस्थलितया
गत्या प्रअष्टं समाग्रहस्तात् पुष्पभाजनम् ।) (पुष्पोच्चयं रूपयति)

(प्रविश्य)

प्रियं०^४—सहि ! पकिदिवकको सो कस्स अण्णअं पडिणेण्हिदो ? कि
वि उण साणुक्कोसो किदो । (सखि ! प्रकृतिककः स कस्यानूनर्यं
प्रतिगृह्णाति ? । किमपि पुनः सानुकीजः कृतः ।)

अन०^४—(सस्मितम्) तस्सि वहु एदं वि । कहेहि । (तस्मिन् बहूतदपि कथय ।)

प्रियं०^५—जदा णिवत्तिदुं ण इच्छदि तदा विण्णविदो माए—भअव !
पअम त्ति पेत्तिअअ अविण्णादतवप्पहावस्स दुहिदुअणस्स भअवदा
एक्को अवरारो मरिदिदअवोत्ति । (यदा निवर्त्तितुं नेच्छति तदा
विज्ञापितो मया—भगवन् ! प्रथम इति प्रेष्य अविज्ञाततपःप्रभावस्य
दुहितृजनस्य भगवता एकोअरावो मर्षितव्य इति)

१. दहिदुं पहवदि । ता गच्छ । पायेसु णमिअ पसादेहि णं जाव०० । अन० तह
(निष्क्रान्ता)-सा । प्रसादने प्रियंवदाया एव व्यापार उचितः ।

२. अनुसूया— ३. प्रियंवदा—अम्नो,

४. अनुसूया—सहि, सरीरी विअ कोवो कस्स सो,

५. प्रियंवदा-एदं जेव तस्सि वहुदर ता कथेहि.

६. अनुसूया—

अन०^१—तदो तदो ? । (ततस्ततः ? ।)

प्रियं०^२—तदो मे वअर्णं अण्णहाभविदुं णारिहदि । किदु अहिण्णाणा-
भरणदंसणेण सावो णिवत्तिस्सदि त्ति मंतअंतो सअं संत-
रिहिदो । (ततो मे वचनमन्ययामवितुं नाहंवि, किंत्वभिज्ञानाभरणदसंनेन
शापो निवत्तिष्यत इति मन्त्रयन् स्वयमन्तर्हितः ।)

अन०^३—सकं दाणिं अस्ससिदुं । अत्थि तेण राएसिणा सपत्थिदेण
सणामहेअंकिअं अंगुलीअअ *सुमरणोअंत्ति सअं पिणद्धं ।
तस्सि साहीणोवाआ सउदला भविस्सदि । (शक्यमिदानीमाश्वसि-
तुम् । अस्ति तेन राजपिणा संप्रस्वितेन स्वनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं
स्मरणोपमिति स्वयं पिनद्धम् । तस्मिन् स्वाधीनोपाया शकुन्तला
भविष्यति ।)

प्रियं०^४—सहि ! एहि; देवकज्जं दाव णिव्वत्तेम्ह ।
(सन्धि ! एहि; देवकार्यं तावत्सिर्वंतंयावः ।)

(परिक्रामतः)

प्रियं०^५—(चिन्तोकम्) अणसूए ! पेक्ख दाव । वामहत्थोवहिदवअणा
आलिहिदा विअ पिअसही । भत्तुगदाए चित्ताए अत्ताणं ति एसा
ण विभावेदि, किं उण आअंतुअं ? । (अनसूये ! पश्य तावत्;
वामहस्तोपहितपदना आलिखितेव प्रियसखी । भर्तृगतया चिन्तया
आत्मानमपि नैषा विभावयति, किं पुनरागन्तुकम् ? ।)

अन०^६—पिअंवेदे ! दुवेणं एव्व णं णो मुहे एसो वुत्तंतो चिट्ठु । रक्खि-
दव्वा सु पकिदिपेलवा पिअसही । (प्रियंवेदे ! इयोरैव ननु नो
मुखे एष वृत्तान्तस्तिष्ठतु । रक्षितव्या खलु प्रकृतिपेलवा प्रियसखी ।)

प्रियं०^७—को णाम उप्पोदएण णोमालिअं सिचेदि ? (को नामोष्णोदकेन
नवमालिकां सिञ्चति ? ।) (उभे निष्क्रान्ते) ^१

१. प्रियंवेदा—

२. अन०—तदो सो ण....भविदुं अरिहदि ।

३. प्रियं०—

४. सुमरावणीअं त्ति सउदलाहत्थे सअं जेव
पिणद्धाविदं । एसो जेव तस्सि साहीणो उवाओ भविस्सदि ।

५-८. अन०— ९. अत्रैव विष्कम्भकसमाप्तिरिति सर्वे । प्रवेशक इत्यन्ये ।—

[२]

(ततः प्रविशति सुप्तोत्थितः शिष्यः)

शिष्यः—^१बेलोपलक्षणार्थमादिष्टाऽस्मि तत्रभवता प्रभासप्रवासादुपावृ-
त्तेन काश्यपेन । प्रकाशं निर्गतस्तावदवलोकयामि कियदवशिष्टं
रजन्या इति । (परिक्रम्यावलाक्य च) हन्त प्रभातम् । तथा हि,—

यात्येकतोऽस्तशिवरं पतिरोषधीना-
माविष्कृतोऽरुणपुरःसर एकतोऽर्कः ।
तेजोद्वयस्य युगपद् व्यसनोदयाम्यां
लोको नियम्यत ^२इवात्मदशान्तरेषु ॥२॥

अपि च,— अन्तहिते शशिति संव कुमुदवती मे
दृष्टि न नन्दयति संस्मरणायशाभा ।
इष्टप्रवासजनितान्यबलाजनस्य
दुःखानि नूनमतिमात्र^३सुदुःसहानि ॥३॥^४

यावदुपस्थितां होमवेलां गुरवे निवेदयामि ।

(निष्क्रान्तः)

—यस्य तु शकुन्तलाप्रवेशावधिं सूक्ष्मत्वस्यावशिष्टतत्वान्मध्ये संस्कृतोक्तेश्च
मिश्रविष्कम्भकत्वमेवान् तदवधिकं मन्यामहे । ननु सख्योः स्वैरासापोऽत्र
सुख्यतर इति चेत् स इतः पूर्वमप्येत्यवोचः ।

१. बेलोपलक्षणार्थमादिष्टोऽस्मि प्रभासात्प्रतिनिवृत्तेन तत्रभवता कण्ठेन तत्प्रकाशं
निर्गत्यावलोकयामि किमवशिष्टं०
२. इवैष दशान्तरेषु स्वस्व-विपत्ति-संपत्तिदशायां केनापि दुःखहर्षौ न कार्थी
इति भावः सा.
३. ०दुःसहानि.
४. अपि च 'कर्कन्धूनामुपरि तुहिनं रञ्जयत्यसमन्वया दामं मुञ्चत्युदजपटलं
वीतनिद्रो मयूरः । वेदिप्रान्तात्पुरविलिखितादुत्थितस्वप सद्यः पश्चाद्दुञ्चै-
र्भवति हरिणः स्वाङ्गमावच्छमानः ॥' अपि च 'पादन्त्यासं क्षितिधरगुरोर्भूषि
कृत्वा सुमेरोः कान्तं येन क्षयितउमसा मध्यमं धाम विष्णोः । सोऽयं चन्द्रः
पतति गगनादरूपशेषैर्मयूखैर-त्याकृद्भिर्भवति महतामप्यवभ्रंशनिष्ठा ॥ पा०

(प्रविश्यापटीक्षेपेण^१)

अन०—णं प्रभादा रञ्जणी । ता लघु पदिवुद्धम्हि । अथवा पडिवुद्धा वि किं करिस्सं ? ण मे उइदेनु वि णिअकरणिज्जेमु हृत्यपात्रा पसरंति । कामो दाणि सकामो होदु । जेण असच्चसंधे जणे सुण्णहिअवा सही पदं कारिदा । विसअपरम्महस्स वि जणस्स एदं ण विविअं जह तेण रण्णा सउदलाए अणज्जं आअरिदं । अहवा, दुव्वाससो कोवो एसो विआरेदि । अण्णहा कहं सो राएसी तारिसाणि मतिअं एत्तिअस्स कालस्स लेहमेत्तं पि ण विसज्जेदि ? ता इदो अहिण्णायं अंगुलीअअं मे विसज्जेम । दुव्वसोले तवस्सिजणे को अअभत्थीअदु ? णं सहीगामी दोसो ति व्वसिदा वि ण पारेमि, पवासपडिणिउत्तस्स तादकस्सवस्स दुस्सतपरिणोदं आवण्णसत्तं सउदलं णिवेदिदुं एत्थमाए अम्हेहि किं करणिज्जं ? (ननु प्रभाता रजनी तत् लघु प्रतिबुध्ये । अथवा प्रतिबुद्धापि किं करिष्ये ? न मे उचितेष्वपि निजकार्येषु हस्पादं प्रसरति । कामः इदानीं सकामो भवतु । येन असत्यसंधे जने शून्यहृदया सखी पदं कारिता । विषमाराह्मुखस्यापि जनस्य, एतन्न विदितं यथा तेन राज्ञा शकुन्तलायामनार्यमाचरितम् । अथवा, दुर्वासः कोप एष विकारयति । अन्यथा कथं स राज्ञिस्तादृशानि मन्त्रित्वा एतावत् कालस्य लेखमात्रमपि न विमुञ्जति ? तदितः अभिज्ञानमङ्गुलीयकं तस्य विसृजावः । दुःखशीले तपस्विजने कोऽभ्यर्षिताम् ? ननु सखीगामी दोष इति व्यवसितापि न पारयामि, प्रवासप्रतिनिवृत्तस्य तातकादयपस्य बुध्यन्तपरिणीताम् आपन्नसत्त्वां शकुन्तलां निवेदयितुम् । इत्थंगते अस्माभिः किं करणायम् ? ।)

प्रियं०—(सहर्षम्) सहि ! तुवर सउदलाए पत्याणं कोदुअं णिव्वत्तिदुं ।
(सखि ! त्वरस्व शकुन्तलायाः प्रस्थानकौतुकं निवेदयितुम् ।)

१. ०सहानि ॥३॥ (प्रविश्यापटी (पटा) क्षेपेण) अन०—अइ वि (एवं) णाम विसअपरम्महस्स वि जणस्स (ण) एदं ण (णि)विविअं तह वि तेण रण्णा सकुदलाए अणज्जं आअरिअं ति । शिष्यः—पाव०० (निष्क्रान्ताः) अन०— प्रतिबुद्धा०० कारिदा०० अथवा ।—एवंप्रायः सार्वत्रिकः पाठः । योजनेय-मस्मत्कृता ।

२. ०कोदुहलाइं करोअंति.

(प्रविश्य)

अन०—(सविस्मयम्) सहि ! कर्हं एदं ? । (सखि ! कथमेतत् ? ।)

प्रियं०—सुणाहि; दाहि सहस्रदपुच्छिन्ना सउंदलासभ्रासं गदाम्हि^३ ।
तदो जाव एणं सज्जावणदमुहिं |परिस्सज्जिअ^४ तादकस्सवेण
एव्वं अहिणंदिदं—^५दिट्ठिआ धूमाउल्लिददिट्ठिणो वि जअमाणस्स
^६पाअए एव्व आहुदो पडिदा । वच्छे ! ^७सुसिस्सपरिदिण्णा
विज्जा विअ असोअणिज्जा सि संवृत्ता । ^८अज्ज एव्व इसिरक्खिदं
तुमं भत्तुणो सआसं वसज्जेमि—त्ति । (अणु । इदानीं सुखरायित-
पुच्छिका शकृन्तलासकार्णं गतास्मि । ततो यावदेनां सज्जावनतमूषी
परिष्वज्य तातकाश्यपेनैवमभिनन्दितम्-विष्टया धूमाकुलितदृष्टेरपि यज-
मानस्य पावक एवाहृतः पतिता । अस्मै ! सुशिष्यपरिवृत्ता विद्येव
अशोचनीयांसि संवृत्ता । अर्द्धव ऋषिरक्षितां त्वां मनुः सकाशं
विसर्जयामि—एति ।)

अन०—अहं केण सुइदो तादकस्सवस्स अअं वुत्तंतो ? । (अथ केन
सूचितः तातकाश्यपस्य अयं वृत्तान्तः ? ।)

प्रियं०—अग्निशरणं पविट्ठस्स शरीरं विणा छंदोमईए अणग्ना वाणि-
आए । (अग्निशरणं प्रविष्टस्य शरीरं विना छन्दोमत्या अनया वाण्या—)
(संस्कृतमाश्रित्य)

दुष्यन्तेनाहितं तेजो वघानां भूतये भुवः ।

अवेहि तनयां ब्रह्मभ्रग्निगर्भां शमीमिव ॥४॥

अन०—(प्रियंवदायादित्थं) सहि ! पिअं मे; किट्टु अज्ज एव्व सउंदला
णीसदिति उक्कंठासाधारणं परितोसं अणुहोमि । (सखि !

१. सहि, कर्हं विज ।	२. सहस्रपुच्छिन्नापुच्छणमित्तं०
३. अनु०—तदो तदो । प्रियं०—तदो जाव०	४. तादकण्णो०० अहिणंदिदं.
५. वच्छे दिट्ठिआ धूमावकृद्धदिट्ठिणो०	६. मुहे ज्जेव गिबहिदा जाहुदी०
७. सुसिस्सपरिग्गहोवा विज.	
८. ता अज्ज ज्जेव तुमं इसिपारग्गहोदं कट्टुआ.	९. र. ३।९.

प्रियं मे; किन्तु अर्धैव शकुन्तला नीयत इति उत्कण्ठासाधारणं परितोष-
मनुभवामि ।)

प्रियं०—सहि ! अम्हं कर्वं त्रि उक्कठं विणोदइस्सामो । सा तवस्सिणी
णिब्बुदा होदु । (सखि ! आषां कयमपि उत्कण्ठां विनोदयिष्यावः । सा
तपस्विनी निर्वाता भवतु ।)

अन०—तेण हि एदस्सि चूदसाहावलंबिदे णारिएरसमुग्गए एतण्णिमित्तं
जेव्व कालहरणक्खमा णिविस्तता मए केसरमालिआ । तुमं
इमं हत्थसंणिहिदं^२ करेहि । अहंमि से^३ मिअलोअणं तित्थ-
मिट्ठिअं दुव्वाकिसलअणित्ति मंगलसमालंभणाणि^४ विरएमि ।
(तेन हि एतस्मिन् चूतशाखावलम्बिते नालिकेरसमुद्गके एतन्निमित्तमेव
कालहरणधमा निशिष्टा मया केसरमालिका । त्वम्, इमां हस्तसंनिहितां
कुरु, अहमपि तस्यै मृगरोचनां तीर्षुमृत्तिकां दूर्वाकिसलयानीति मङ्गल-
समालम्भनानि विरचयामि ।)

प्रियं०—तह करोअदु । (तथा क्रियताम् ।)

(अनसूया निष्क्रान्ता; प्रियंवदा नाट्येन सुमनसो मृच्छति)

(नेपथ्ये)

गीतमि ! आदिश्यन्तां शाङ्गं रवमिश्राः^५ शकुन्तला-नयनाय ।

प्रियं०—(कर्णं दत्त्वा) अनसूए ! तुवरसु; एदे खु हत्थिणाउरगामिणो
इसीओ आआरीअंति । (अनसूये ! त्वरस्व; एते खलु हस्तिनापुरगामिन
ऋषय आकार्यन्ते ।) (प्रविश्य समालम्भनहस्ता)

अन०—सहि ! एहि; गच्छम्ह । (सखि ! एहि, गच्छाव ।) (परिब्रजमतः)

प्रियं०—(विलोक्य) एसा सुज्जोदए एव्व सिहामज्जिदा पडिच्छिद-
णोवारहत्थाहि सोत्थि-वाअणकाहि तावसोहि अहिणंदोअमाणा
सउदला चिट्ठइ । उवसप्पम्ह णं । (एषा सुगोत्र्य एव शिखा-
मञ्जिता प्रतिष्ठितनोवारहस्ताभिः स्वस्तिवाचनिकाभिस्तापसीभिरभिनन्द्य-
माना शकुन्तला तिष्ठति । उपसर्पाव एनाम् ।) (उपसर्पतः)

॥ इति मिश्रविष्कम्भकः ॥

१. उत्कण्ठा नाम विरहपूर्वसुकृत्वम् मे, २।४०.

२. णलिणीवत्ससंगदे. ३. मोरोअणं तित्थमिट्ठिअं. ४. विरचयामि.

५. शाङ्गं रवमिश्राः. ६. इममस्मत्कृता वस्तुयोजना ।

अथ चतुर्थोऽङ्कः

(ततः प्रविशति यथोद्दिष्टव्यापाराऽऽसनस्था शकुन्तला)

शकु०—भवदोग्रो ! वन्दामि । (भगवत्यः ! वन्दे ।)

एका—(शकुन्तलां प्रति) जादे ! भक्तुणो बहुमाणसूअं देईसइं लहेहि ।
(जाते ! भर्तुः बहुमाणसूचकं देवोशब्दं लभस्व)

द्विती०—वच्छे ! वीरप्पसविणी होहि । (वत्से ! वीरप्रसविनी भव ।)

तृती०—अच्छे ! भक्तुणो बहुमदा होहि । (वत्से ! भतुबंधुमता भव ।)

(आशिपो वत्सा गीतमोवर्जं निष्क्रान्ताः)

सख्यो—(उपसृत्य) सहि ! सुहमज्जणं दे होडु ।
(सखि ! सुखमज्जनं ते भवतु ।)

शकु०—साअयं मे पिअसहीणं । इदो णिसीदह ।
(स्वागतं मे प्रियसख्योः । इतो निषीदतम् ।)

उभे—(मङ्गलपात्राभ्यादाय उपविश्य) हला ! सज्जा होहि । जाव
मंगलसमालभणं विरएम् । (हला ! सज्जा भव । यावन्मङ्गल-
समालभणं विरचयाव ।)

शकु०—उइदं वि एदं अज्ज बहु मंदव्वं । दुल्लहं दाणि मे सहीमंडणं
भवत्सदि त्ति । (उचित्तमपि इदमद्य बहु मन्तव्यम् । दुर्लभमिदानीं
मे सखीमण्डनं भविष्यतीति ।) (बाष्पं विसृजति)

उभे—सहि ण जुत्तं मंगलकाले रोइडु । (सखि ! न युक्तं मङ्गलकाले
रोहितुम् ।) (अश्रूणि प्रसृत्य नाट्येन प्रसाधयतः)

त्रिगं०—^१आहरणोइदं व्वं अस्समसुलहेहि पसाहणेहि विप्पआरोअदि ।
(आहरणोचितं रूपमाश्रमसुलभैः प्रसाधनैर्विप्रकार्यते ।)

१. इयमस्मद्योजना

२. उज्जुला ।

३. उचितं चिराम्भस्तम् ।

४. अहो, आहरणारिहं

(प्रविश्योपासनहस्तौ श्रुतिकुमारकौ)

एकः^२—इदमलंकरणम् । अलंकृततामत्रभवती ।

(सर्वां विलोक्य विस्मिताः)

गौत०—वच्छ्र^३णारअ ! कुदो एदं ? (क्वस नारद ! कुत एतत् ? ।

प्रथ०—तातकाश्यपप्रभावात् ।

गौत०—किं माणसो सिद्धी ? । (किं मानसी सिद्धिः ? ।)

द्विती०—न खलु । श्रूयताम् । तत्रभवता वयमाज्ञप्ताः—शाकुन्तलाहेतो-
र्वनस्पतिभ्यः कुसुमान्याहरत—इति । तत इदानीं,—

शौमं केनचिदिन्दुपाण्डु तरुणा माङ्गल्यमाविष्कृतं
निष्ठयूतश्चरणोपभोगसुलभो लाक्षारसः केनचित् ।
अन्येभ्यो वनदेवताकरतलेरापर्वभागोत्थितं-
र्दत्तान्याभरणानि तत्किसलयोद्भेद-^४ प्रतिद्वन्द्विभिः ॥५॥

प्रियं०^५—(शकुन्तलां विलोक्य) हला ! इमाए अब्भुववत्तीए सुइया दे
भत्तुणो मेहे अणुहोदक्वा राअलच्छित्ति । (हला ! अनया
अम्पुपपस्या सूचिता, ते भतुंगहे अनुभवितव्या राजसदगोरिति ।)

(शकुन्तला व्रीडां रूपयति)

प्रथमः^६—गौतम ! एहोहि; अभिषेकोत्तीर्णाय भगवते काश्यपाय
निवेदयाम् यावदिमां वनस्पतिसेवाम् ।

द्विती०—तथा । (निष्क्रान्तौ)

सख्यौ—अए ! अणुवजुत्तभूसणो अअं जणो । ता चित्तकम्मपरिअएण
अङ्गेषु दे आहरणविणिओअं करेम्ह । (अये ! अनुपपुक्तभूयणोअं
जनः । तत्तु, चित्रकर्मपरिचयेन, अङ्गेषु ते आभरणविनियोगं कुर्वः ।)

तकु०—जाणे वो णोउणं । (जाने वा नैपुणम् ।) (उभे माट्ठेनालंकुस्तः)

(ततः प्रविशति स्नानोत्तीर्णः काश्यपः)

१. (प्रविश्याभरणहस्तौ मुनिकुमारकः) इदमलंकारजातमलंक्रियतामायुष्मती.

२. हारीतः— ३. हारीद. ४. व्यञ्ज्यामाप्रतिस्पर्धिभिः ।

५. प्रियं०—(शकुन्तलां विलोक्य) कोटरसंभवा वि महुअरी पोक्खरमहुं जेव
अहिलसदि । गौतमी-इमाए अब्भुव०० लच्छी । ६. हारीतः-यावदिमां

वनस्पतिसेवामभिषेकार्थं मालिनोत्तीरभवतीर्णाय भगवते कश्यप निवेदयामि ।
(निष्क्रान्तः). ७. अणुपुद्भुसणो अअं जणो कर्षं तुमं अलंकरेहु (चित्तयित्वा

विलोका च) चित्तपरिअएण दाणि दे अंगेषु आहरणविणिओअं करेम्ह.

काश्यपः— यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं ^१सस्पृष्टमुत्कण्ठया
कण्ठः ^२स्तम्भितवाण्यवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।
वैकनध्यं मम तावदीदृशमिदं ^३स्नेहादरण्याकसः
पौड्यन्ते गृहिणः कथं नु ^४तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ^५ ॥६॥

(परिक्रामति)

सखी—हृता सउदले ! अवससिदमंडणासि । परिवेहि संपदं विचित्रं
श्रोमजुअलं । (हृता शकुन्तले ! अवसितमण्डनासि । परिवस्त्व सांप्रतं
विचित्रं श्रौमयुगलम् ।) (शकुन्तलोत्थाम परिषत्तं)

गौतमी—जादे ! एसो दे अणंदपरिवाहिणा चक्षुणा परिस्सजंतो
विअ गुरु उवट्टिदो । ^१आआरं दाव पडिवज्जस्स । (जाते !
एष ते आनन्दपरिवाहिणा चक्षुया परिष्वजमान इव, गुरुरुपस्थितः,
आचारं तावत् प्रतिपद्यस्व ।)

शकु०—(सर्वाहम्) ताद ! वंदामि । (तात ! वन्दे ।) (वन्दते)

काश्यपः—वत्से !

यदातेरिव शमिष्ठा ^१भर्तुर्वहृमता भव ।

सुतं त्वमपि सम्राजं सेव पूरुमत्वाप्नुहि ॥७॥

गौतमी—भअवं ! वरो खु एसो; ण आसिसा ।

(भगवन् ! वरः खल्वेषः, नाशिपः ।)

काश्यपः—वत्से ? इतः सखीहृतान्नीन् प्रदक्षिणो कुरुष्व ।

(सर्वे परिक्रामन्ति)

काश्यपः—(ऋवच्छन्दसाञ्जास्ते)

अमो वेदिं परितः जलूप्ताधिष्ण्याः

समिद्वन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः ।

अपघ्नन्तो दुरितं हृष्यगन्धैर्

वैतानास्त्वां बह्व्यः पावयन्तु ॥८॥

१. स्पृष्टं समुत्कण्ठया.

२. अन्तर्वाण्यमरोपरोषि नदितं

३. ०महो

४. कियन्

५. 'काव्येषु माटकां रम्यं तत्रापि च शकुन्तला । तथापि च चतुर्धाऽङ्कुस्तत्र
श्लोकचतुष्टयम् ॥' इति प्रसिद्धिः । तत्रापि प्रथमः श्लोकः ।

६. समुदावारं ।

७. पत्युः । अत्र यमातिशमिष्ठीवाम्येन भावि दुर्निमित्तमपि सूच्यते ।

प्रतिष्ठस्वेदानोम् । (सदृष्टिलोपम्) क्व ते शाङ्करवमिथाः ? ।
(प्रविश्य)

शिष्यो— भगवन् ? इमौ स्वः ।

काश्यपः— भगिन्यास्ते मार्गमादेशय ।

शाङ्गो— इत इतो भवती । (सर्वे परिक्रामन्ति)

काश्यपः— भो भोः संनिहितास्तपोवनतरवः^१ !

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु^२ या
नादत्ते प्रियसण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।
आद्ये च कुसुमप्रसूतिसमये^३ यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुजायताम्^४ ॥६॥

(कोकिलरवं सूचयित्वा)

अनुमतगमना शकुन्तला तरुभिरियं वनवासवन्धुभिः ।
परभृतविरुतं कलं^५ यथा प्रतिवचनीकृतमेभिरीदृशम् ॥१०॥

(^६आकाशे)

रम्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोभिश्च,
छायाद्रुमैर्नियमिताकंमयूखैः^७ तापः ।
भूयात् कुशेसायरजामृदुरेणुरस्याः
शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्थाः ॥११॥

(सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति)

शौत०— जादे ! ँणादिज्जणसिण्डिं अ०भण्णुणादासि तवोवणदेवदाहि ।
पणम भजवदीणं (जाते ! शातिजनस्सिग्धाभिरनुजातासि तपोवन-
देवताभिः । प्रणम भगवतीः ।)

शाकु०— (सप्रणामं परिक्रम्य जनान्तिकम्) हला पिभ्रंवदे ! णं अज्जउत्त-
दंसणुस्सुआए वि अस्समपदं परिच्चभ्रंतीए दुक्खदुक्खेण मे
चलणा पुरदो पवट्टंति^१ । (हला प्रियवंदे ! ननु आर्यपुत्रदर्शान्त्वुकाया
अपि आश्रमपदं परित्यजन्त्या दुःखदुःखेन मे चरणौ पुरतः प्रवर्तते ।)

१. ०वमदेवतास्तपो० । २. ०सिक्तं । ३. ०प्रवृत्ति०, ४. इदं चतुर्षु
पद्येषु द्वितीयम् । ५. यदासौत्००तमेभिरात्मनः. ६. (नेपथ्ये).

७. ०मरोचि०, र. ११।११

८. ण्णादि०० द्वाहिं अनुणादगमयासि, नि. ९. पुरोमुहा शिववदति.

प्रियं०—ण केवलं तवोवणविरहकादरा सही जेव्व, तुए उवट्टिदवियो-
अस्स तवोवणस्स वि दाव समवत्था दोसइ । (न केवलं तपोवन-
विरहकातरा सख्येव, त्वयोपस्थितवियोगस्य तपोवनस्यापि तावत्
समवस्या दृश्यते ।)

उग्गलिअदव्वभकवला मिआ परिन्चत्तणच्चणा मोरा ।

ओसरिअपंडुपत्ता मुंअइ अस्सु विअ लदावो ॥१२॥

(उद्गमितदर्भकवला मृग्यः परित्यक्तनर्तना मयूराः ।

अपमृतपाण्डुपत्रा मुञ्चन्त्यश्रूणीव लताः ॥)

शकु०—(स्मृत्वा) ताद ! लतावहिणिअ वणजोसिणि दाव आमंतइस्सं ।
(तात् ! लताभिनीं वनज्योत्सनां तावदामन्त्रयिष्ये ।)

काश्य०—अवमि ते तस्यां ^३सोदरस्नेहम् । इयं सा दक्षिणेन ।

शकु०—(लतामुपेत्यालिङ्ग्य) वणजोसिणि ! चूदसंगता वि मं पच्चालिग
इदोगदाहि साहावाहाहि । अज्जप्पहुदि दूरपरिवत्तिणी
भविस्साम्हि ^३ । (वनज्योत्स्ने ! चूतसंगतापि मां प्रत्यालिङ्ग्य इतोमताभिः
शास्त्रावाहाभिः । अद्यप्रभृति दूरपरिवर्तिनी भविष्यामि ।)

काश्यपः— संकल्पितं प्रथममेव मया ^३त्वदर्शं
भर्तारमात्मसदृशं ^३सुकृतैर्गता त्वम् ।
चूतेन संश्रितवती नवमालिकेय-
मस्यामह त्वयि च संप्रति वीतचिन्तः ॥१३॥

इतः पन्थानं प्रतिपद्यस्व ।

शकु०—(सख्यो प्रति) हला ! एसा दुवेणं वो हत्थे णिव्खेवो ।
(हला ! एषा, द्वयोर्पुंवयोर्ननु हस्ते निक्षेपः ।)

सख्यो—अवं जणो कस्स हत्थे समप्पिदो ? ।

(अयं जनः कस्य हस्ते समर्पितः ? ।)

(बाष्पं विहरतः)

काश्य०—अनसुये ! अलं रुदित्वा । ननु भवतीभ्यामेव स्थिरीकर्तव्या
शकुन्तला । (सर्वे परिक्रामन्ति)

१. द्र. २. १४।६९. २. सीहार्दम् ३. ताद, अहं विअ इअं तुए चित्तणीजा.

४. तवार्थे. ५. ०स्वगुणैर्गतासि । अस्यास्तु संप्रति वरं त्वमि वीतचिन्तः,
कान्तं समोपसहकारमिमं करिष्ये ।)

शाकु०—ताद ! एसा उडजपज्जंतचारिणी गम्भमंधरा मिअवहू जदा अणहृप्पसवा^२ होइ, तदा मे कं पि पिअणिवेदइत्तवं विसज्ज-इस्सह । (तात ! एसा उडजपर्मन्तचारिणी गम्भमन्धरा मृगवधूः यदा अनघप्रसवा भवति तदा मह्यं कमपि प्रियनिवेदयितुं विसर्जयिष्यथ ।)

काश्य०—वत्से ! नेदं विस्मरिष्यामः ।

शाकु०—(गतिभङ्गं रूपयित्वा) को णु खू एसो णिवसणे मे सज्जइ ? ।
(को नु खल्वेव निवसने मे सज्जते ?) (परावर्तते)

काश्य०—वत्से !

यस्य त्वया व्रणविरोपणमिङ्गुदीनां
तैलं न्यविच्यत मुखे कुशसूत्रिविद्धे ।
श्यामाकमुष्टिपरिर्वधितको जहाति
सौम्यं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते ॥१४॥

शाकु०—वच्छ ! किं सहवासपरिच्चाइणि मं अणुसरति ? । ^३अचिर-
प्पसूदाए अणणोए विणा वड्ढिदो । दाणि पि मए विरहिदं
तुमं तादो चित्तइस्सदि । णिवत्तेहि वच्छ, णिवत्तेहि ।
(वत्स ! किं सहवासपरित्याग्निनीं मामनुसरति ? । अचिरप्रसूतया जनन्या
विना वर्धितोऽसि^३ । इदानीमपि मया विरहितं त्वां तातश्चिन्तयिष्यति ।
निवर्त्तस्व वत्स निवर्त्तस्व ।) (स्वतो प्रस्थिता)

काश्यपः—

उत्पदमणोर्नयनयोरुपरुद्धवति
वाष्पं कुरु स्थिरतया विरतानुबन्धम्^४ ।
अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे
मार्गे पदानि खलु ते विषमौ भवन्ति ॥१५॥

शाङ्ग०—भगवन् ! ओदकान्तं स्निग्धो जनोऽनुगन्तव्य इति श्रूयते ।
तदिदं सरस्तीरम् । अत्र संदिश्य प्रतिगन्तुमर्हसि ।

काश्य०—तेन हीमां क्षीरवृक्षच्छायायामाश्रयामः । (सर्वे परिक्रम्य स्थिताः)

१. काष्महार.

२. मुहृप्पसवा.

३. एष हि शकुन्तलायाः सोदरो भ्राता, समानव्यसनतया । दीर्घापाङ्गो नाम
दीर्घदर्शन एष न ह्येव विलाश्वास. न च निवसति दुष्प्रसन्नस्य, प्रतिरुणाद्धि
च स्वां स्वसारमुपि रिव । ४. शिषिलानु०, चिह्वानु०.

काश्य०—(आत्मगतम्) किं नु खलु तव भवतो ^१दुष्यन्तस्य युक्तह्यम-
स्माभिः संदेष्यम् ? । (चिन्तयति)

शकु०—(जनान्तिफम) हला ! पेक्व; ^२णलिणोपत्तंतरिदं वि सहजरं
अपेक्वन्ती आतुरा चकवाई आरडदि दुक्करं अहं करेमि त्ति
तक्केमि । (हला ! पश्य; नलिणोपवान्तरितमपि सहजरमपश्यन्तो आतुरा
चक्रवाकी आरोति । दुक्करमहं करोमीति तर्कयामि ।)

अन०—सहि ^३ ! मा एव्मं मंतेहि ।

एसा वि पिएण विणा गमअइ रअणि तिसाअदोहअरं ।

गहअं पि विरहदुक्खं आसाबंधो ^४ सहावेदि ॥१६॥

(सखि ! मेवं मन्त्रय ।)

एषापि प्रियेण विना गमयति रजनी विधाददीर्घतराम् ।

सुर्वपि विरहदुःखमाणावन्चः ^५ साहयति ॥

काश्य०—शाङ्गैरव ! इति त्वया मदवचनात् स राजा शकुन्तलां
पुरस्कृत्य वक्तव्यः ।

शाङ्गैः—आज्ञापयतु भवान् ।

काश्यपः—अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमघनानुत्तैः कुलं चात्मनस्-
त्वयस्यां कथमप्यवान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिं च ताम् ^६ ।

सामान्य ^७प्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया

भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद् वाच्यं वधूवन्धुभिः ^८ ॥१७॥

शाङ्गैः—गृहीतः संदेशः ।

१. दुःष्यन्तस्य २. वि. ४१२० स्तो.

३. सही, ण षो अस्तमपदे अस्मि को वि चित्तवंतो जो तए विरहीअन्तो अण्ण
ण ऊसुओ किदो । पेक्व,—पुडइणिवत्तंतरिदं आहरिओ णाणुवाहरेइ पिअं ।
सुहउण्णुवमुणालो तुइ दिट्ठि देइ चक्काओ ॥

कण्वः—वत्स शाङ्गैरव ! इति त्वया महत्तव०

४. मे. १।१० वि. ३।७-८ न.

५. गर्भाधानाणपरिचयावधिकाम् ।

६. सा सामान्यप्र० इत्यपिच्छेदः । ततश्च शकुन्तलावद्गुमानसूचनमप्यत्र ।

७. देवाधीनम् ००तत् स्त्रीवन्धुभिर्वाच्यते ।

काश्य०—वत्से ! त्वमिदानीमनुशासनौयासि । वनौकसोऽपि सन्तो
लौकिकजा^१ वयम् ।

शार्ङ्ग०—न खलु धीमतां कश्चिदविषयो नाम ।

काश्य०—सा त्वमितः पतिकुलं^२ प्राप्य,—

शुभ्रपत्न्यं^३ गुरुन् कुरु प्रियसखीवृत्ति सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतोपं गमः ।
भ्रूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने^४ भ्रोगेऽवमुत्सेकिनो
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधमः ॥१८॥

कथं वा गौतमी मन्यते ? ।

गौत०—एत्तिओ बहूजणस्स उवदेसो । जादे ! एदं खु सव्वं ओघारेहि ।
(एतावान् बधूजनस्योपदेशः । जाते ! एतत् खलु सर्वमवधारय ।)

काश्य०—एहि वत्से ! परिध्वजस्व मां सखीजनं च ।

शकु०—ताद ! इदो एव्व किं पिअं वदामिस्साओ सहीओ णिवत्ति-
स्संति ? । (तात ! इत एव किं प्रियंवदामिथाः सख्यो निवर्तिष्यन्ते ? ।)

काश्य०—वत्से ! इमे अपि प्रदेये । न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम् । त्वया
सह गौतमी गमिष्यति ।

शकु०—(पितरमाश्लिष्य) कहं दाणिं तादस्स अङ्कादो परिब्रमट्ठा मलअ-
पव्वदुस्सूम्लिआ चंदणलदा विअ देसंतरे जीविअं धारइस्सं ? ।
(कथमिदानीं तातस्य आच्छात् परिभ्रष्टा मलयपर्वतोन्मूलिता चन्दनसतेव
देशान्तरे जीवितं धारयिष्यामि ।)

काश्य०—वत्से ! किमेवं कातरासि ? ।

अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे
विभवगुरुभिः हृत्पर्यस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला ।
सनयमचिरात् प्राचींवाकं प्रसूय च पावनं
मम विरहजां वत्से ! न त्वं शुभं गणयिष्यसि ॥१९॥

१. लौकजा एव.

२. पतिगृहं ।

३. काम. ४११।५, ३७, ३८ । इदं च चतुर्षु पद्येषु तृतीयम् ।

४. पत्युः ।

५. भाग्येष्व.

शकु०—(पितुः पादयोः अवनम्य) ताद ! वंदामि (तात ! वन्दे)

काश्यपः—यदिच्छामि ते तदस्तु ।

शकु०—(सख्यावपेत्य) सहीओ एत्य दुवे वि मं समं जेव्व परिस्सजह ।
(हला ! हे अपि मां सममेव परिश्रजेषाम् ।)

सख्यौ—(तथा कृत्वा) सहि ! जइ णाम सो राजा पच्चह्णिणाणमंधरो
भवे तदो से इमं अत्तणामहेअअंकिअं अंगुलीअअं दंसेहि । (सखि !
यदि नाम स राजा प्रत्यभिज्ञानमन्धरो भवेत् ततः तस्य इमाम्
आत्मनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं दर्शय ।)

शकु०—इमिणा संदेहेण वो आकंपिद मिह । (अनेन संदेहेन वामाकम्पि-
तास्मि ।)

सख्यौ—मा भाआहि; सिणोहो पावसंकी । (मा भैषीः, स्नेहः पापणञ्जी ।)

शाङ्ग०—^१अगान्तरमारूढः सचिता । त्वरतामवभवतो ।

शकु०—(आश्रगाभिमुखी स्वित्वा) ताद ! कदा णु भूओ तवोवणं पेक्खस्सं ?
(तात ! कदा नू भूपस्तपीवनं प्रेक्षिष्ये ? ।)

काश्य०—वत्से ! श्रूयताम्—

भूत्वा चिराय ^२चतुरन्तमहीसपत्नी
^३दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य^४ ।
^५भर्त्रा तदापितकुटुम्बभरेण साध्वं
शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥२०॥

शौत०—जादे परिहोअदि गमणवेला । णिवत्तेहि पिदरं । अहवा चिरेण
वि पुणो पुणो एसा एव्वं मंतइस्सदि । णिवत्तदु भवं ।
(जाते ! परिह्रांयते समनवेला । निषर्तं पितरम् । अथवा चिरेणापि पुनः
पुनरेषा एवं मन्त्रयिष्यते । निवर्तता भवान् ।)

काश्य०—वत्से ! उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम् ।

१. युगा०

२. सदिगन्त००.

३. दौःषन्ति०० प्रसूय.

४. निवेश्य विवाह्य । र. ११।५७. मनु. ४।२.

५. तत्सनिवेशितपुरेण सहैव भर्त्रा शान्त्यै

शकु०—(भूयः पितरमाश्लिष्य) तवच्चरणपीडितं तादसरीरं । ता मा
अदिमेत्तं मम किदे उक्कंठिदुं । (सपञ्चरणपीडितं तातशरीरम् ।
तन्मातिमात्रं मम कुते उक्कंठितुम् ।)

काश्य०^१—(सनिःश्वासम्)

शममेध्यति मम शोकः क्वं नु वत्से ! त्वया रचितपूर्वम् ? ।
उटजद्वारविरुद्धं नीवारबलि विलोकयतः ॥२१॥
गच्छ, शिवास्ते पन्थानः सन्तु । (निष्क्रान्ता शकुन्तला सहयायिनश्च)

सक्यौ—(शकुन्तला विलोक्य) हृद्वी हृद्वी । अंतरिदा सउंदला वणराईए ।
(हा चिक् हा चिक् । अन्तहिता शकुन्तला वनराज्या ।)

काश्य०—(सनिःश्वासम्) अनसूये! प्रियम्बदे! गतव्रती वां सहघर्मचारिणी ।
निगूह्य शोकमनुगच्छतं मां प्रस्थितम् । (सर्वे प्रस्थिताः)

उभे—ताद ! सउंदलाविरहितं मुष्णं विअ तवोवणं कहं पविसावो ? ।
(तात ! शकुन्तलाविरहितं धूम्यमिष तपोवनं क्वं प्रविशावः ? ।)

काश्य०—स्नेहप्रवृत्तिरेवंदाशिनी । (सविमर्शं परिक्रम्य) हन्त भोः ! शकुन्तलां
पतिकुलं विसृज्य लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम् । कुतः—

अर्थो हि कन्या परकीय एव
तामद्य^२ संप्रेष्य परिग्रहीतुः ।
जातो ममाद्य विशदः प्रकामं
प्रत्यापितन्यास इवान्तरात्मा^३ ॥२२॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥ इति चतुर्थोऽङ्कः^४ ॥

१. कण्वः—अयि, किं मामेवं जडोकरोषि (निःश्वास्य) अपयास्मति मे शोकः००
त्वयाव०० द्वारि०० । २. ०मेव.
३. जातोऽस्मि सद्यो विशदान्तरात्मा चिरस्य निक्षेप इवार्पयित्वा ॥
इदं च चतुर्थं श्लोकरत्नेषु चतुर्थम् ।
४. शकुन्तलाप्रस्थानं नाम चतुर्थोऽङ्कः ।

विज्ञाप्यम्

पञ्चमस्यास्वाङ्गुस्यारम्भेऽर्थे द्विधा वस्तुयोजना—

मा. नि. वि. च.

पि. सा.

१. सविदूषकराजप्रवेशः	१. प्रविष्टस्य कञ्चुकिनश्चतुर्वलोको एष राज्ञेति निर्देशश्च
२. वर्णपरिचये हंसपदिकोपालम्भः	२. सविदूषकराजप्रवेशः
३. हंसप०साम्बन्धनाय विदू०-विसर्जनम्	३. राज्ञः स्वाधिकार-खेदोक्तिः
४. राज्ञोऽङ्गु विरहपयुंस्तुक्त्वम्	४. वैतालिकोक्त्या राजखेदापनादः
५. कञ्चुकिप्रवेशस्तत्रिवलोकी एष राज्ञेति निर्देशश्च	५. वर्णपरिचये हंसपदिकोपालम्भः
६. राज्ञोऽग्निशरणप्रस्थानम्	६. हंसप०साम्बन्धनाय विदू०-विसर्जनम्
७. राज्ञः स्वाधिकारखेदोक्तिः	७. राज्ञोऽङ्गु विरहपयुंस्तुक्त्वम्
८. वैतालिकोक्त्या राजखेदापनादः	८. पर्युत्सुकाम राज्ञे कञ्चुकिनः कण्व-शिष्यायमतसूचना
९. राज्ञश्चित्तसीस्थोपपत्तिः	९. राज्ञः पर्युत्सुकैर्नैव चेतसाऽग्निशरण-प्रस्थानम्
१०. अग्निशरणे कण्वशिष्यप्रवेशः	१०. अग्निशरणे कण्वशिष्यप्रवेशः

अत्र पि. सा. पाठे चतुर्धाङ्गुवस्तुसमनन्तरवस्तुक्त्वमित्येको गुणः, अत्रगुणाः पुनरेते १. कञ्चुकिन 'एष राज्ञे'ति अप्रविष्टाय राज्ञे निर्देशस्य निराधारत्वम्, २. राज्ञोऽग्निशरणप्रस्थानावसरे वस्त्वनावः, (मा. आदिपाठे पुनर्वैतालिकोक्त्या तत्पूर्तिः,) ३. शकुन्तलाप्रस्थान-निर्णयेऽभ्यहितस्य चेतः—सौख्यदत्तं विरहपयुंस्तुक्त्वोपपत्तिकं शैथिल्यं, शैथिल्यं च ततः प्रखरतायाः । (मा. आदिपाठे कञ्चुकिनः श्लोकत्रयोक्तिः यावद् राज्ञः पर्याकुलत्वाभिनयेनारिक्ताभिनयकावलाभः, एकश्लोकान्यूनतया तावत् च आपरो गुणो) ॥

पञ्चमोऽङ्कः

(ततः प्रविशति आसनस्थो राजा विदूषकरश्च)

विदू०—(कर्णं दत्त्वा) भो वजस्त ! संगीदसालन्तरे अत्रवाणं देहि ।
 'लयविशुद्धाए गीदीए सरसंजीओ सुणीअदि । जाणे तत्तहोदो
 हंसवदिआ 'वण्णपरिअअ' करेदि त्ति । (भो वजस्त ! संगीत-
 शालान्तरे अवधानं देहि । 'लयविशुद्धाया गीतेः स्वरसंयोगः ध्रुपते । जाने
 तत्रभवती हंसपादिका 'वर्णपरिचयं करोतीति ।)

रूपान्तरम्

(पञ्चमोऽङ्कः)

(ततः प्रविशति कञ्चुकी) कञ्चु०—(निरश्वस्थ) अहो वत । कीदृशी
 वयोवस्थामापन्नोऽस्मि । आचार इ०० सम्बन्धाय ॥१॥। यावदन्मन्तर
 गताय देवाय स्वभानुद्वेषमकालक्षेपाहं निवेदयामि (स्तोकमन्तरं गत्वा)
 किं पुनस्तत् ? (विचिन्त्य) आं ज्ञातम् । कञ्चुशिष्यास्तपोस्वनो देवं
 द्रष्टुमिच्छन्ति । भोश्चित्रमेतत् 'क्षणात् प्रबोधमावाति लक्ष्यते तमसा
 पुनः निर्वोत्सतः प्रदीपस्त शिखेव जरतो मतिः ॥२॥ (परिक्रम्य दृष्ट्वा)
 एष देवः प्रजाः०० वेवते शान्त०० द्विपेन्द्रः ॥३॥ मत्सत्त्वं शङ्कितोऽ
 स्मोदानीमेव धर्मासनादुत्थिताय देवाय कञ्चुशिष्यागमनं निवेदयितुम् ।
 अथवा कुतो वा विश्वमो लोकपालानाम् । तथा हि—'भानुः सकृद्००
 धर्म एषः ॥४॥ (परिक्रमति) (ततः प्रविशति राजा विदूषको विभवतश्च
 परिवारः) राजा—(अधिकारखेदं निरूप्य) सर्वः प्रथितमधिगम्य मुञ्ची
 संपद्यते । राजा तु चरितार्थतापि दुःखोत्तरैव । कृतः औत्सुक्यमाय००
 तपत्रम् ॥५॥ (निपथ्ये वैतालिकौ) जयति जयति देवः । एकः—

१. लयविशुद्धा = कलविशुद्धा मि. मा., तालगतिविशुद्धा० सा. । लयोच्च
 मध्यमः श्रुत्कारप्रस्तावात् । तथा च माल० २।१ संवादे का. लयश्च
 तालमानम् इति, 'तालवर्ती तु यः कालः स कालतयनाल्लयः' इति च तत्रैव
 २।८ पद्यटिप्पणे ।
२. वर्णो गानक्रिया 'गानक्रियोच्यते वर्णः' रा. । क्रिया च शिशा । तथा च
 च र. ३।२९, एवमेवावशास्त्रे कौटल्यः—'क्रिया हि द्रव्यं विनवति नाद्रव्यं ।

राजा—तूष्णीं भव यावदाकर्णयामि । (आकाशे गीयते)

अहिणव-महु-लोलुवो भवं तह परिचु विअ च्चूमंजरि ।
कमलवसइमेत्तणिञ्जुदो महुरर ! विम्हरिओ सि णं कहं ॥१॥

राजा—अहो रागपरिवाहिणी गीतिः ।

विदू०—किं दाव गीदीए अयगधो अक्खरत्थो ?

(किं तावत् गोतेरवगतः अक्षरार्थः ?)

राजा—(स्मितं कृत्वा) सकृत् कृतप्रणयोऽयं जनः । तस्याः देवीं वसुमती-
मन्तरेण मद्रुपालम्भमवगतोऽस्मि । सखे ! माषव्य ? मद्-
वचनादुच्यतां हंसपदिका 'निपुणमुपालब्धोऽस्मो'ति ।

विदू०—जे भवं आणवेदि (उत्थाय) भो वजस्स ! गहीदस्स ताए परकी-
एहि सिहण्णए ताडोअमाणस्स अछराए वीदराअस्स विअ
णत्थि दाणिं मे मोंक्खो । (मद् भवान् आज्ञापयति (उत्थाय) भो
वयस्य ! गृहीतस्म तथा परकीयैः हस्तैः शिखण्डके ताड्यमानस्य अप्सरसा
वोतरागस्येव नास्ति इदानीं मे मोक्षः ।)

राजा—गच्छ नागरकदृत्या संज्ञापय एनाम् ।

—स्वसुःख०० संश्रितानाम् ॥६॥ द्वितीयः—नियमयसि विमा००
जानानाम् ॥७॥ राजा—(आकर्ण्य) आश्चर्यम् । एतेन कामानुशासन-
परिधान्ताः पुनर्नवीकृताः स्मः । विदूषकः—भो गोविन्दारजो त्वि
भणितस्स रिसमस्स परिस्समो गस्सदि । राजा—ननु क्रियतामानन-
परिग्रहः । (उभावुपविष्टौ परिजनश्च यथास्थानं स्थितः, नेपथ्ये वीणाशब्दः)
विदूषकः—(कर्णं दत्त्वा) भो वजस्स सं०० कर्णं देहि । सय०० कर्णयामि
(पृ० ४९५) । कञ्जुकी—(विलोक्य) जये अन्यासकचित्तो देवः । तदवसरं
प्रतिपालयामि (एकान्ते स्थितः) (नेपथ्ये गीयते) अ०० कहं ॥८॥ राजा—
अहो०० गीतिः । विदू०—भो वजस्स०० देवी हंसवतीमन्तरेण००
स्मोति०० गहीदो ताए सिहण्णए अछमक्को । ता अवोदराअस्स०००
शान्तयैनाम्०० अग्नान्तर०० सौहृवानि ॥९॥ (अस्मृतिनिमित्तमुग्म-
नस्करत्वं क्लमति) कञ्जु०—(उपसृत्य) जयति जयति देवः । एते
खलु०० प्रतीहारी—इदो इदो देवः (परिक्रम्य) मट्टा एसो
अहिणवसंमज्जकारमणीओ००० देवो०० कण्ठेन०० तपस्विनः०० मे
मनः ॥१०॥ प्रतीहारी—देवस्स भु असहणिञ्जुदे अस्समे कुदो इव ।—

विदू०—का गई ? । (का गतिः ? ।) (निष्क्रान्तः)

राजा—(बात्मगतम्) किं नु खलु 'गोतमेवंविधमाकर्ण्ये इष्टजनविरहा-
दृतेऽपि बलवदुत्कण्ठितोऽस्मि । अथवा,—

रम्याणि बोक्ष्य मधुराञ्च निशम्य शब्दान्
पर्युत्सुकी भवति प्रसुखितोऽपि जन्तुः ।
तच्छेतसा स्मरति नूनमवोधपूर्वं
भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ॥२॥

(पर्याकुलस्तिष्ठति)

(ततः प्रविशति कञ्चुकी)

कञ्चु०—अहो नु खल्वीदृशीमवस्थां प्रतिपन्नोऽस्मि ।

आचार इत्यवहितेन मया गृहीता
या वेत्रयष्टिरवरीषगृहेषु राज्ञः ।
काले गते बहुतिथे मम सेव जाता
प्रस्थानविकलवगतेर—बलम्बनार्था ॥३॥

भो ! कामं वर्मकार्यमनतिपात्यं देवस्य, तथापीदानोमेव
घर्मासनादुत्थिताय पुनरुपरोधकारि कण्वशिष्यागमनमस्मै
नोत्सहे निवेदयितुम् । अथवा अविश्वमोऽयं लोकतन्वाधिकारः ।
कुतः—

भानुः सङ्घद् युक्तनुरङ्ग एव रात्रिन्दिवं गन्धवहः प्रयाति ।
शेषः सदेवाहितभूमिभारः षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः ॥४॥

यावन्नियोगमनुतिष्ठामि । (परिक्रम्याकसोस्य च) एष देवः—

—किं नु मुचरिदाहि०० तनकेमि (ततः प्रविशतो गोतमोऽसहितौ शाकुन्तला-
मादाय कण्वशिष्यो पुरतर्ज्जुपां पुरोहितवञ्चुकिनौ) कञ्चु०—इत
इतो भवन्तः । शार्ङ्गरेवः—ससो वारद्वत । महाभापः०० गृहमिव ॥११॥

प्रजाः प्रजाः स्वा इव तन्त्रयित्वा
निषेवते^१ शान्तमना विविक्तम् ।
यूयानि संचार्य रविप्रतप्तः
शीतं दिवा स्थानमिव द्विपेन्द्रः ॥१॥

(उपगम्य) जयतु जयतु देवः । एते खलु हिमगिरेरुत्पत्त्यकारण्य-
वासिनः काश्यपसंदेशमादाय सस्त्रीकास्तपस्विनः संप्राप्ताः ।
श्रुत्वा देवः प्रमाणम् ।

राजा—(सादरम्) किं काश्यपसंदेशहारिणः ? ।

कञ्चु०—अथ किम् ? ।

राजा—तेन हि मद्बचनाद् विज्ञाप्यतामुपाध्यायः सोमरातः—अमूना-
श्रमवासिनः, श्रोतेन विधिना सत्कृत्य, स्वयमेव प्रवेशयितुमर्हति—
इति । अहमप्यत्र तपस्विदर्शनोचिते प्रदेशे स्थितः प्रतिपाल-
यामि ।

कञ्चु०—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रान्तः)

राजा—(उत्थाम) क्षेत्रवति ! अग्निशरणमार्गमादेशय ।

प्रती०—इदो इदो देवो । (इत एतो देवः ।)

राजा—(परिक्रामति, अधिकारखेदं निरूप्य) सर्वः प्रार्थितमर्थमपि गम्य सुखो
संपद्यते जन्तुः । राजां तु चरितार्थता दुःखान्तरैव ।

श्रीः सुक्यमात्रमवसाययति प्रतिष्ठा
क्लिष्टनाति लब्धपरिपालनवृत्तिरेनम् ।
नातिश्रमापनयनाय न^२ च श्रमाय
राज्यं स्वहस्तघृतदण्डमिवातपत्रम् ॥६॥
(नेपथ्ये वेतालिकौ)

विजयतां देवः ।

प्रथमः—

स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यसे लोकहेतोः
प्रतिदिनमथवा ते^३ वृत्तिरेव विधेव ।
अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्तीप्रमुष्णं
लमयति परितार्थं छायाया संश्रितानाम् ॥७॥

द्वितीयः—

नियमयसि 'कुमार्गप्रस्थितानास्तदण्डः
प्रणमयसि विवादं कल्पसे रक्षणाय ।
अतनुषु विभवेषु ज्ञातयः सन्तु नाम
त्वयि तु परिसमाप्तं बन्धुकृत्यं प्रजानाम् ॥८॥

राजा—^३एते क्लान्तमनसः पुनर्नवीकृताः स्मः । (परिक्रामति)

प्रती०—एतो अहिण्यवसम्मज्जणसस्सिरीओ सण्णिहिदहोमघेणू अग्गि-
सरणादिदो । आरूहदु देवो । (एषोः अभिनवसंभार्वनसथीकः
संनिहितहोमघेनुरग्निशरणाबिन्दः । आरोहतु देवः ।)

राजा—(आरूह्य परिजनांसावलम्बो तिष्ठति) वेत्रवति ! किमुद्दिश्य भगवता
काश्यपेन मत्सकाशमूषयः प्रेषिताः स्युः ? ।

किं तावद् व्रतिनामुपोढतपसां विघ्नंस्तपो दूषितं
धर्मारण्यक्षरेषु केनचिदुत प्राणिष्वसच्चेष्टितम्^३ ।
आहोस्वित् प्रसवो ममापचरितंविष्टम्भितो वीरुवा^४-
मित्यारूढबहुप्रतर्कमपरिच्छेदाकुलं मे मनः ॥९॥

प्रती०—सुचरितदण्दिणो इसीओ देवं सभाजइदुं आअदेत्ति तक्केमि ।
(सुचरितनदिन ऋषयो देवं सभाजयितुमागता इति तर्कयामि ।)

(सतः प्रविशन्ति गीतगीसहिती शकुन्तला पुरस्कृत्य
कण्वसिध्या पुरञ्च कञ्चुकी पुरोहितश्च)

कञ्चु०—इत इतो भवन्तः । (शार्ङ्गरव-शारदती परस्परम्^५)

शार्ङ्ग०—शारद्वत् !

महाभागः कामं नरपतिरभिघ्नस्वितरहो
न कञ्चिद् वर्णानामपयमपकृष्टोऽपि भजते ।
तथापीदं शश्वत् परिचितविविक्तेन मनसा
जनाकीर्णं मन्ये हृतवहपरीतं गृहमिव ॥१०॥

१. विमार्ग०.

२. (आकर्ष्य) आश्रयम्, एतेन कार्यानुशासनपरिव्रान्ताः पुनः ।

३. रपु ५। आरम्भः । ४. कु ५। २४ ५. इयमस्मद्पोजना ।

शार०—^१जाने भवान् पुरप्रवेशादित्यंभूतः संवृतः । अहमपि, —
अभ्यक्तमिव स्नातः शुचिरशुचिमिव प्रबुद्ध इव सुप्तम् ।
वदामिव स्वैरगति^२र्जनमिह सुखसङ्गिनमवेमि^३ ॥१५॥

शकु०—(अत्रिमितं सूचयित्वा) अम्महे, किं मे वामेदरं गणनं विष्फुरति ? ।
(अहो, किं मे वामेदरं नयनं विष्फुरति ? ।)

श्रीतमी—जादे ! पडिहदे अमंगलं । मुहाइं दे भत्तुकुलदेवदाओ
वित्तरंदु ! (जावे ! प्रतिहतमम ह्वलम् । मुहानि ते भत्तुकुलदेवता वित्तर-
रन्तु ।) (परिक्रामति)

पुरो०—(राजानं निदिश्य) भो भोस्तपस्विनः । असावन्नभवान् वर्णा-
ध्रमाणां रक्षिता प्रागेव मुक्तासनो वः प्रतिपालयति । पश्य-
तैनम् ।

शाङ्ग०—^४काममेतदभिनन्दनीयं तथापि वयमत्र मध्यस्थाः । कुतः—

भवन्ति नम्रास्तरवः ^५फलोद्गमै-
र्नैवाम्बुभिर्दूरविलम्बितो घनाः ।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः
स्वभावा एवैव परोपकारिणाम् ॥१२॥

श्रीती०—देव ! ^६परशष्णमुहवण्णा दोसंति । जायामि विसद्वकज्जा
इसाओ । (देव ! प्रसन्नमुखवर्णा दृश्यन्ते । जानामि विसम्बकार्वा
श्रेयसः ।)

राजा—(शकुन्तलां दृष्ट्वा) अथात्रभवती,—

का स्त्रिदवगुण्ठनवतो नातिपरिस्फुटशरारलावण्या ।

मध्येतपोधनानां किमलयमिव पाण्डुपत्राणाम् ॥१३॥

१. शाङ्गैरव, शानि खलु पुरप्रवेशात्सर्वेदुः संवेगः । अहमपि ।

२. ०र्जनमवशः संशिनमवेमि ।

३. पुरोधाः—अत्र एव भवद्विषया महान्तः । शकुं—

४. भो महाबाह्वय ! काम०, नि.मा.सा त्रि.च.

५. फलागमैः ति०

६. परशष्णमुहा सुखकण्या विज इसीजो बीसंति । राजा—अये, —केवम.

प्रती०—देव^१ ! कुतूहलगर्भोपहितो ण मे तक्को पसरदि । णं इंस-
णीआ उण से अकिदी लक्खीअदि । (देव ! कुतूहलगर्भोपहितो न
मे तर्कः प्रसरति । ननु दर्शनीया पुनरस्या आकृतिलक्ष्यते ।)

राजा—^२दोहदलणं विभाव्य) भवतु, अन्निर्वर्णनीयं परकलत्रम् ।

लकु०—(हस्तमुरसि कृत्वा, आत्मगतम्) द्विज ! कि एव्वं वेवसि ?
^३अज्जल्लत्तस्स भावब्रंवं ओहारिअ धीरं दाव होहि । (हृदय !
किमेवं वेपसे ? । आर्यपुत्रस्य भावबन्धमवधार्य धीरं तावद् भव ।)

पुरो०—(पुरो गत्वा) एते विधिवदचितास्तपस्विनः । कश्चिदेषामुपाध्याय-
संदेशः । तं देवः श्रोतुमर्हति ।

राजा—अवहितोऽस्मि ।

शिष्यो—(हस्तानुष्ण्य) स्वस्ति भवते^४ ।

राजा—अभिवादये^५ वः ।

शिष्यो—इष्टेन युज्यस्व ।

राजा—अपि^६ निविघ्नतपसो मुनयः ? ।

शिष्यो— कुतो घर्मेक्रियाविघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि ।
तमस्तपति घर्मांशो कथमाभिर्भविष्यति ?^७ ॥१४॥

राजा—(आत्मगतम्) ^८अथंवान् खलु मे राजशब्दः । (प्रकाशम्) अथ
भगवांल्लोकानुग्रहान् कुशलो काश्यपः ? ।

शिष्यो—स्वाधोऽनुग्रहाः सिद्धिमन्तः । स भवन्तमनाभयप्रश्नपूर्वक-
मिदमाह ।

राजा—किमाज्ञापयति भगवान् ? ।

शाङ्ग०—यन्मिथःसमयाद् इमां मदीयां दुहितरं भवानुपायंस्त, तन्मया
प्रीतिमता युवनोरनुज्ञातम् । कुतः ?—

१. प्रती०—मट्टा, इंसणीआकिदी तु लक्खीअदि । २. इयमस्मद्योज्या

३. भावानुबंधं सुमरिअ धीरत्तणं शव अवलंबसु.

४. ऋपमः विजयस्व राजन्.

५. सर्वाभि०

६. निविघ्नं तपः ?.

७. र. ५।१३.

८. सर्वंवाज्वंवान्०

त्वमहंतां प्राप्रसरः स्मृतोऽसि नः^१
 शकुन्तला मूर्तिमती^२ च सत्क्रिया ।
 समानयंस्तुल्यगुणं वधूवरं
 चिरस्य चाख्यं त गतः प्रजापतिः^३ ॥१५॥

तदिदानीमापन्नसत्त्वा^४ प्रतिगृह्यतां सहधर्मचरणायेति ।

गीत०—^५भद्रमुह! किपि वत्तुकाम म्भिः । (नद्रमुख ! किमपि वक्तुकामास्मि ।)
 राजा—आर्ये ! कथ्यताम् ।

गीत०—अह्वा ण मे वअणावसरो अत्थि । जदो^६
 णार्वेक्खिओ गुरुअणो^७ इमाए ण तुमे वि पुच्छिआ बंधू ।
 एककमेव चरिए भणामि कि एकमेवकस्स ॥१६॥

(अथवा, न मे वचनावसरोऽस्ति । यतः—

नापेक्षितो गुरुजनोज्जया न त्वयापि पृष्ठो बन्धुः ।
 एकैकस्मिन्नेव चरिते भणामि किमेकमेकस्य ॥)

शकु०—(आत्मगतम्) कि णु खु अज्जउत्तो भणादि ? ।
 (कि नु शब्दायंपुत्रो भणति ?)

राजा—किमिदमुपन्यस्तम् ? ।

शकु०—(आत्मगतम्) हूं^८ सावलेवो से वअणाववखेत्तो ।
 (हूं । सावलेपोऽस्य वचनोपक्षेपः)

शाङ्गं०—कि नाम किमिदमुपन्यस्तमिति ।^९ ननु भवन्त एव सुतरां
 लोकवृत्तान्तनिष्णाताः ।

१. कथंति २. ०तीव. ३. र. ७।१४. ४. ०सत्त्वेयं गृह्यताम्
 ५. अज्ज किपि वत्तु० ६. कथिदुं ति । राजा-आर्ये, कथ्यताम् । गीतमी-
 ७. इमाअ ण हू पुच्छिओ अबंधूअणो । तुए पुच्छिओ ण बन्धुअणो च, एकक-
 मेण चरिए की भण्णउ एकमेवकस्स. ८. (साशंकमाकुलमुपवर्ष्य)
 ९. सावलो खु वअणोवण्णातो । नि. मा. १०. ननु भवानेव ००निष्णातः ।

सतीमपि ^१जातिकुलकसंश्रयां
जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशङ्कते ।
अतः समीपे परिणेतुरिष्यते
प्रियाऽप्रिया वा प्रमदा स्वबन्धुभिः ॥१७॥

राजा—किं ?^२ किमत्रभवती, मया परिणीतपूर्वा ? ।

शकु०—(सविपादनः आत्मगतम्) हिज्ज ! ^३संपदं दे आसंका ।
(हृदय ! सांप्रतं त आशङ्क्य !)

शाङ्ग०—किं ? कृतकार्यद्वेषः ? धर्मं प्रति विमुखता ? कृतेऽवज्ञा^४ ?

राजा—कुतोऽयमसत्कल्पनाप्रसङ्गः^५ ? ।

शाङ्ग०—

मूर्च्छन्त्यमी विकाराः प्रायेणेश्वर्यमत्तेषु^६ ॥१८॥

राजा—विशेषेणाधिद्विप्तोऽस्मि ।

शौत०—जादे मुहूर्तञ्च मा लज्ज । अवणइस्सं दाव दे ओउंठणं ।
तदो तुमं भट्टा अहिवाणस्सदि । (जाते ! मुहूर्तं मा लज्जस्व ।
अपनेव्यामि तावत् ते अबगुण्ठनम् । ततस्त्वां भर्ता अभिज्ञास्यति ।)
(गथोक्तं करोति)

राजा—(शकुन्तलां निर्वर्ण्य आत्मगतम्)

इदमुपनतमेवं रूपमविलष्टकान्ति,
प्रथमपरिगृहीतं स्यान्न वेत्यध्यवस्यन्^७ ।
ध्रमर इव ^८विभाते कुन्दमन्तस्तुपारं
न ^९च खलु परिभोक्तुं नापि शक्नोमि ^{१०}भोक्तुम् ॥१९॥

प्रती०—(आत्मगतम्) अहो धम्मावेविखआ भट्टिणो । ईदिसं णाम सुहोवणदं
रुवं देविखअ को अण्णो विआरेदि ? (अहो धर्मावेजिता भर्तुः ।
ईदृशं नाम सुसोपगतं रूपं दृष्ट्वा कोऽप्यो विचारयति ? ।)

१. ज्ञातिः पिता. २. किं चात्र मा. नि. च. ३. संवृत्ता दे आसंका
४. राजन् किं कृतकार्यद्वेषाद् धर्मं प्रति विमुखतोचिता राज्ञः मा., अमीति
बहुत्वापेक्षया तु पाठ एवोऽप्युक्तः । ५. कृतावज्ञा सार्वत्रिकः पाठः ।
६. प्रदत्तः ७. मत्तानाम् । ८. वेति व्यवस्यन्. ९. निशान्ते.
१०. न खलु सपदि भोक्तुं. ११. हातुम्—नि. मा.

शाङ्ग०—भो राजन् ! 'किमिति बोधमास्यते ? ।

राजा—'भोस्तपोधनाः ! चिन्तयन्नपि न खलु स्वीकरणमत्रभवत्प्राः स्मरामि । तत्कथमिमाम् अभिव्यक्तसत्त्वलक्षणां प्रति आत्मानं 'क्षेत्रिणमाणकुमानः प्रतिपत्स्ये ? ।

शकु०—('आत्मगतम्) हृद्धी हृद्धी । कथं परिणाम एव संदेहो । कुदो दाणि मे दूराहिरोहिणी आसा ? । (हाविक् हाविक् । कथं परिणाम एव संदेहः । कुत इदानीं मे दूराधिरोहिणी आसा ? ।)

शाङ्ग०—मा तावत्,—

'कृताभिमर्शमनुमन्वमानः

सृतां त्वया नाम भुनिर्विमान्त्वः ।

'मुष्टं प्रतिग्राह्यता स्वमर्थं

पात्रोक्तो दस्युरिवासि येन ॥२०॥

शार०—शाङ्गैरव ! विरम त्वमिदानोम्; अकुन्तले ! वक्तव्यम् उक्त-
मस्माभिः । सोऽयमत्रभवानेवमाह । दीयतामस्मे प्रतिवचनम्^१ ।

शकु०—('आत्मगतम्) 'मं अवत्थंतरं गदे तारिसे अणुराए कि वा सुमरा-
चिदेण ? । 'अत्ता दाणि मे सोअणीआ त्ति ववसिसं एवं ।
(प्रकाशम्) अज्जउत्त ! (अर्धोक्ते आत्मगतम्)^{१०} अहवा संसइदो दाणि
एसो णो समुआहारो । (प्रकाशम्) पीरव ! ण जुत्तं णाम दे तह
पुरा अस्समपदे 'सहावुत्ताणहिअअं 'मं जणं समअणुव्व'^{१२}-
पतारिअ ईदिसेहि अक्खरेहि पच्छाचक्खिअदुं । (इदमवस्थान्तरं गते
ताण्सेज्जुराणे कि वा स्मारितेण ? । आत्मेदानीं मे शोचनीय इति अव-
सिष्याम्येतत् । (प्रकाशम्) आणंपुत्र ! (अर्धोक्ते आत्मगतम्) अमवा संशमितः
इदानीमेप नः समुदाहारः । (प्रकाशम्) पीरव ! न युक्तं नाम ते तथा पुरा-
अमपदे स्वभावोत्ताणहृदयमिमं जनं समयपूर्वं प्रतार्यं ईदुओरक्षरैः प्रत्याख्यातुम् ।)

१. किमिदं. २. भोस्तपोधन्व. ३. क्षेत्रिमिव मन्यमानः, क्षेत्री बोधनिषेत्ता ।

४. (अपवार्यं) अज्जस्स परिणए ज्जेत संदेहो । भग्ना०० आसासदा ।

५. कृतावमर्शम्. ६. दुष्टं. ७. प्रत्ययप्रतिवचनम् नि. मा. च.

८. अपवार्यं. ९. अप्पा दाणि मे भौदु; ववसिस्तं.

१०. अर्थं वा संसइदो दाणि एसो.

११. —सुभावुत्ताणहिअअं.

१२. संभावित संपदं ईदिसेहि.

राजा—(कर्णो पिषाम) शान्तं पापम् ।

व्यपदेशमावित्यितुं ^१समीहसे जनमिमं च पातयितुम् ?

कलङ्कूपेव सिन्धुः ^२प्रसन्नमम्भः, तटतरं च ॥२१॥

शकु०—होदु; जइ परमत्यतो परपरिग्रहसंकिणा ^३तुए एव्वं वत्तं पउत्तं ता अहिण्णाणेण इमिणा तुह आसकं अवणइस्सं ।
[भवतु; यदि परमार्थतः परपरिग्रहवाङ्मिना स्वयैव वक्तुं प्रवृत्तं तदभिज्ञानेनानेन तवाशङ्कामपनेष्यामि ।]

राजा—^४प्रथमः कल्पः ।

शकु०—(मुद्रास्थानं परामुश्य) हृद्धी, अंगुली अअगुण्णा मे अंगुली ।
(हा धिक् अङ्गुलीमकशृन्मा मेऽङ्गुलिः ।) (सविषादं गीतमीवेक्षते)

गीत०—^५णूं दे सक्कावदारोअंतरे सचोतित्वेसल्लिं वंदमाणाए पवभट्टं अंगुलीअअं । (नूनं ते शक्रावताराम्बन्तरे शचीतीर्थे सल्लिं वन्दमानायाः प्रअष्टमङ्गुलीपकम् ।)

राजा—(सस्मितम्) इदं तत् प्रत्युत्पन्नमति ^६स्त्रंणमिति यदुच्यते ।

शकु०—एत्थ दाव त्रिहिणा दंसिदं पट्टत्तणं । अवरं दे ^७कहिस्सं ।
(अत्र तावद् विधिना दणितं प्रभुत्वम् । अपरं ते कथयिष्यामि ।)

राजा—श्रोतव्यमिदानीं संवृत्तम् ।

शकु०—^८णं एकस्मिं दिअहे णोमालिआमंडवे णल्लिणीपत्तभाअणगअं उअअं तुह हत्थे संणिहिदं जात्ति । (ननु, एकस्मिन् दिवसे नवमालिका-मण्डपे नल्लिनीपवभाजनगतमुदकं, तत्र हस्ते संनिहितमासीत् ।)

राजा—शृणुमस्तावत् ।

शकु०—तवअणं सो मे पुत्तकिदओ क्षीहापंगो णाम मिअपोदओ उव-
ट्टिओ । तुए अअं दाव पढमं पिअउत्तं ति अणूंअंणिणा उवच्छं-
दिदो उअएण । ण उण दे अपरिअजादो हत्थेवभासं उवगदो ।

१. किमीहसे मां च पातयितुम्. २. प्रसन्नमोर्षं तट०.

३. तए एव्वं पउत्तं०० तुह संदिहं अवणइस्सं.

४. उदारः कल्पः । प्रथमशब्दार्थोऽयं इ. ४०९-पृष्ठमता x-पादटि०.

५. णं दे शक्कावदारो सचोतित्वे उदअं वंदमाणाए गंगासोते०.

६. स्त्रीणाम् । शकु०—एत्थ. ७. कथइस्सं.

पच्छा तस्मिन् एव महिषे सलिले णेण किदो पणओ ।
 तदा तुमं पहिसिदो सि एत्थं—'सब्बो सगंघेसु' विस्ससिदि
 दुवे वि एत्थ आरणाजा'—त्ति । (तत्क्षणे स मे पुत्रकृतको दीर्घा-
 पाङ्गो नाम मृगपोतक उपस्थितः । त्वयार्थं तावत् प्रथमं पिबत्वित्यनु-
 कम्पिनोपच्छन्दित उदकेन । न पुनस्तेऽपरिचयाद् हस्ताभ्यासमुपगतः ।
 पश्चात् तस्मिन्नेव मया गृहीते सलिले अनेन कृतः प्रणयः । सदा त्वमित्थं
 प्रहसितोऽसि—'सर्वः सगन्धेषु' विश्वसिति द्वावप्यथारथ्यकौ' इति ।)

राजा—एवमादिभिरात्मकार्यनिर्वृतिनीनाम् अनृतवाङ्मधुभिरा-
 कृष्यन्ते विषयिणः ।

गीत०—महाभाज । ण^१ अरुहसि एव्वं मंतिदुं । तवोवणसंबद्धिदो
 अणभिण्णो न्नु अअं जणो^२ कइदवस्स । (महाभाग ! नाहंस्वेषं
 मश्रयितुम् । तपोवनसंबधितः अनभिज्ञोऽयं जनः कृतकस्य ।)

राजा—तापसवृद्धे !

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीषु
 संदृश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः ।
 प्रागन्तरिक्षगमनात् स्वमपत्यजात-
 मन्वर्^३ द्विजैः परभृताः खलु पोषयन्ति ॥२२॥

शकु०—(सरोपम्) अणज्ज ! अत्तणो हिअआणुमाणेण पेक्खसि । को
 दाणि अण्णो घम्मकंचूअप्पवेसिणो तिणच्छण्णकूबोवमस्स
 तव अणुकिदि पडिदिस्सदि ? । (अनार्य ! आत्मनो हृदयानुमानेन
 पश्यसि । क इदानीमन्यो धर्मकञ्चुकप्रवेशिनः तुणच्छन्नफूपोपमस्य
 त्वचानुकृतिं प्रतिपत्स्यते ? ।)

राजा—(जात्मगतम्^४) संदिग्धवुद्धिं मां कुर्वन्नकैतव इवास्याः कोपो
 लक्ष्यते । तथा ह्यनया,—

१. मे. ११९

२. आभिस्ताभिरात्म०

३. अनृतमयवा०, अमृतवाग्भिः.

४. आरिहसि.

५. केदवस्स.

६. अन्वद्विजैः । अत्र हि मेनकाव्यापारसमाधिरपि । तत्रान्ये द्विजाः शकुन्ताः
 तैभ्यः सद्योजातत्यक्तं शकुन्तलामावाता कण्वपादाञ्च ।

७. वनवासादविभ्रमः पुनरवभवत्याः कोपो लक्ष्यते—

मथ्येव विस्मरणदारुणचित्तवृत्ती
वृत्तं रहः प्रणयमप्रतिपद्यमाने ।
भेदाद् भ्रुवोः कुटिलयोरतिलोहिताक्ष्या
भग्नं शरासनमिवातिरुपा स्मरस्य ॥२३॥

(प्रकाशम्) भद्रे ! प्रथितं दुष्यन्तस्य चरितम्^१ ।

शकु०—सुदृ दाव अत्त सच्चन्द्रचारिणी किदम्हि, जा अहं इमस्स पुरुवं-
सप्पच्चएण मुहमहूओ^२ हिअअविसस्स हत्थम्भासं उवगदा ।
(सुदृ तावदथ स्वच्छन्दचारिणी कृतास्मि, याहमस्य पुरुवंशप्रत्ययेन मुख-
मधोहृदगविषयस्य हस्ताभ्याशमुपगता ।) (पटान्तेन मुखमाकृत्य रोदिति ।)

शाङ्ग०—^३इत्थमप्रतिहृतं चापलं दहति ।

अतः^४परीक्ष्य कर्तव्यं विशेषात् संगतं रहः ।

अज्ञातहृदयेष्वेवं वैरीभवति सौहृदम् ॥२४॥

राजा—अयि भो ! किमत्रभवतीप्रत्ययादेव अस्मान्^५ संवृतदोषाक्षरं-
रधिक्षिपथ ।

शाङ्ग०—(सामूयम्) श्रुतं भवद्भिरधरोत्तरम् ?

आ जम्भनः शाठ्यमशिक्षितो यः,
तस्याप्रमाणं वचनं जनस्य ।
परातिसंधानमधीयते यं
विद्येति^६, ते सन्तु किलाप्तवाचः ॥२५॥

राजा—भोः सत्यवादिन् ! अभ्युपगतं तावदस्माभिरेवंविधा^७ एव
वयम् । किं पुनरिमाम^८तिसंधाय लभ्यते ? ।

—तथा हि—'न तिर्यग्बलोकितं भवति चक्षुरालोहितं वचोऽपि परुषाक्षरं न च
पदेभ्य संसृजते । हिमार्तं इव वेपते सकल एष विम्बाधरः स्वभावविनते
भ्रुवो गुणपदेव भेदं गते ॥' अथवा संदिग्ध०.

१. चरितम् । नापीदं दृश्यते, तथापीदं न लक्षयेन्न।
२. हिअअपत्थरस्स, हिअअट्टिअविसस्स मा. नि. च. खि.
३. इत्थमात्मकृतमप्र० इत्थमात्मकृतं प्रतिहृतं०. नि. खि. च.
४. समीक्ष्य ५. संवृतदोषाक्षरंरधिक्षिपथ मा. संवृतदोषाक्षरेण क्षिणुथ,
संवृतदोषाक्षरैः क्षिणुथ नि. ६. इ. अयंशास्त्रस्यान्तिममधिकरणम्
७. ०भिरवम् ८. ०मभि०

शाङ्गं०—विनिपातः ।

राजा—विनिपातः ? विनिपातः *पौरवैलम्ब्यत इति अत्रद्वेयमेतत् ।

शार०—*शाङ्गंरव ! किमुत्तरेण ? । अनुष्ठितो गुरोर्निसंदेशः ।
प्रतिनिवर्तमिहे वयम् । (राजानं प्रति)—

तदेषा भवतः *कान्ता त्वज वेंतां गृहाण वा ।

उपपन्ना* हिदारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी ॥२६॥

गीतमि ! गच्छाम्रतः ।

(प्रस्थिताः)

शकु०—(शाङ्गंरव-शारद्वती प्रति*) कर्हं इमिणा किदवेण विण्णलद्धं
मिह ! । तुम्हे वि मं परिच्चवह ? । (कथमनेन कितवेण
विप्रलम्भास्मि ? । युवमपि मां परित्वजयः ? ।) (अनुप्रतिष्ठते)

गीत०—(स्थित्वा) वच्छ संगरव ! अणुगच्छदि इअं खु णो करुणपरि-
देविणी सउंदला । *पच्चादेसपरुसे भत्तुणि, कि वा मे पुत्तिआ
करेदु ? । (वत्त शाङ्गंरव ! अनुगच्छतीयं खलु नः करुणपरिदेविनी
गकुन्तजा । प्रत्यादेशपरुये भर्तेरि, कि वा मे पुत्तिका करोतु ? ।)

शाङ्गं०—(सरोषं निवृत्त्व) *कि पुरोभागे ! स्वातन्त्र्यमवलम्बसे ?

(शकुन्तला भीता वेषते)

शाङ्गं०—शकुन्तले !

यदि यथा वदति क्षितिपसु, तथा

त्वमसि, कि पितुशकुलया त्वया ।

अथ तु वेत्सि, शुचि व्रतमात्मनः,

पतिकुले^१ तव दास्यमपि क्षमम् । २७॥

तिष्ठ; साधयामो *वयम् ।

१. पौरवैः प्राश्रयत इति न अद्वेयम् । अन्धानतिसन्ध्यायाम्बुदयः, इमां पुनरति-
सन्ध्याय विनिपात इत्यर्थः ।
२. भो राजन् किमशोत्तरोत्तरैः । अनुष्ठितो गुरोर्नियोगः । संप्रति निवर्तमिहे
वयम् । तदेषा० । ३. पत्नी. ४. उपपन्नुहि.
५. इदमस्माभिरयोजि ६. ०मिसुणे भत्तारे किं करेदु तवस्तिणी ।
७. आः पुरोभागिनी, किमिदं स्वातन्त्र्य०. ८. पतिगृहे.
९. र. १११११, मै. २१६२. अथैव ५४५ पा. टि.

राजा—भोस्तपस्विन् ! किमत्रभवती विप्रलभसे ? । पश्य—
कुमुदान्येव शशाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव^१ ।
वशिनां हि परपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखी वृत्तिः ॥२८॥
शाङ्क०—^२यदा तु पूर्ववृत्तमन्यसङ्गाद्, विस्मृतो भवान्, तदा कथमयम-
भीरुः ? ।

राजा—(पुरोहितं प्रति) भवन्तमेवात्र गुरुलाघवं पृच्छामि ।
मूढः स्यामहमेया वा वदेन्मध्येति संज्ञये ।
दारत्यागी भवान्याहो परस्त्रीस्पर्शपांशुलः^३ ॥२९॥

पुरो०—(विचारं) ^४यदि तावदेवं क्रियताम् ।

राजा—अनुशास्तु ^५भवान् ।

पुरो०—अत्रभवतो तावद् आप्रसवाद् अस्मद्गहे तिष्ठतु^६ ।

राजा—कुत इदम् ?

पुरो०—त्वं साधुतिमित्तकंरादिष्टः 'प्रथममेव चक्रवर्तिनं पुत्रं जनयिष्य-
सी'ति । स चेन्मुनिदोहितः तल्लक्षणोपपन्नो भविष्यति,
^७अभिनन्द्य शुद्धान्तमेतां प्रवेशयिष्यति । विपर्यये तु तिनुरस्याः
^८समीपनयनमवस्थितमेव ।

राजा—यथा गुरुभ्यो रोचते ।

पुरो०—वत्से ! अनुगच्छ^९भाम् ।

शकु०—भवअवि वसुहे! देहि मे ^{१०}विवरं (भगवति वसुधे ! देहि मे विवरम्) ।

(रुदती प्रस्थिता, निष्क्रान्ता सह पुरोधसा तपस्विभिश्च)

(राजा ज्ञापय्यवहितस्मृतिः शकुन्तलागतमेव चिन्तयति)

(नेपथ्ये)

आचचर्यम् ।

राजा—(आकर्ष्य) किं नु खलु स्यात् ? ।

१. र. ६।३६, ४४; वि ३।१६.

२. कथं पुनः पूर्ववृत्तं व्यासंगोविस्मृतं भवेत्तदा कथमयमभीरोदीरपरित्यागः ।

३. दारत्यागो लाघवं, शौर्यं च परस्त्रीस्पर्श इति भावः

४. यदि तावदेवं क्रियते । ५. गुरुः । पा०पांसलः

६. कुत इदमुच्यते इति चेत् भवान् साधुभिरदिष्टः प्रथममेवोभयचक्रवर्तिनं००

७. सतः प्रतिनन्द्य ८. समीपनयनमवस्थितमेव ।

९. इत इतोऽनुगच्छ

१०. अंदरं

(प्रविश्य)

पुरो०—(सविस्मयम्) देव ! अद्भुतं खलु संवत्तम् ।

राजा—किमिव ? ।

पुरो०—देव ! परावृत्तेषु कण्वशिष्येषु

सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि वाला
वाहृत्क्षेपं ^१कन्दतुं च प्रवृत्ता ।

राजा—किं च,

पुरो०—

स्त्रांसंस्थानं चाप्सरस्तीर्थमारा-
^२दुस्तिक्ष्णैनां ज्योतिरेकं जगाम ॥३०॥राजा—भगवन्^३ ! प्रागेव, सोऽस्माभिरर्थः प्रत्यादिष्ट एव । किं वृथा
तर्कणान्विष्यते ? । विश्राम्यतु भवान् ।

पुरो०—(विलोक्य) विजयस्व । (निष्क्रान्तः)

राजा—वेत्रवति ! ^४पर्याकुलोऽस्मि । शयनभूमिमार्गमादेशय ।प्रती०—इदो इदो^५ देवो । (इत इतो देवः ।) (प्रस्थिता)

राजा—

कामं प्रत्यादिष्टां स्मरामि न परिग्रहं मुनेस्तनयाम् ।
बलवत् तु द्वयमानं प्रत्याययतीव ^६मे हृदयम् ॥३१॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥ इति ^७पञ्चमोऽङ्कः ॥

१. रोहितुं च.

२. ०क्षिप्त्वावागु ज्योतिरेनां तिरोऽभूत् ॥

३. पुरो ! प्रथममेवास्माभिरर्थः स प्रत्यादिष्टः । किं मूया तर्कणान्विष्यते,
विश्राम्यताम् ।

४. पर्याकुल इवास्मि । शयनीयगृह०

५. एह

६. मां

७. शकुन्तलाप्रत्यास्थानं नाम०० ।

॥ अथ मिश्रविष्कम्भकः ॥

[१]

(ततः प्रविशति नागरकः स्यात्तः पञ्चाद्वचनपुरुषमादाव रक्षिणी च)

रक्षिणी—(ताडयित्वा) १अले कुंभीलजा ! कहेहि कहि तुए एणे २महा-
लदणभाशुले उक्किण्ण-गामहेए लाअकोए अंगुलीअए
३प्रमाणादिए ? । (अरे कुम्भीलक ! कथय कुत्र त्वयैतन्महारत्नभासुरम्
उत्कीर्णनामधेयं राजकीयमङ्गुलीयकं समासादितम् ? ।)

पुरुषः—(भीतिनाटितकेन) पशोदंतु ४भावमिश्शे । हणे णे ५ ईदिशकम्म-
काली । (प्रसोदन्तु भावमिश्शाः । अहं नेदशकर्मकारी ।)

प्रथमः—किं सोहणे बम्हणेति कलिअ रज्जा पडिमाहे दिण्णे ? ।
(किं शोभनो ब्राह्मण इति कल्पित्वा राजा प्रतिप्रहो वक्तः ? ।)

पुरुषः—६सुणध दाणि । हणे शक्कावदालम्भंतरालवासी घोवले ।
(शृणुत श्वानोम् । अहं शक्रावताराम्भन्तरालवासी घोवरः ।)

द्विती०—पाडच्चला ! किं अम्हेहि जादी पुच्छिदा ? ।
(पाटच्चर । किमस्माभिर्जातिः पृष्ठा ? ।)

स्वा०—७सुअअ ! कहेदु शब्बं अणुक्कमेण । मा णं अंतरा पडिबंघह ।
(सूत्रक ! कथयतु सर्वमनुक्रमेण । मैतमन्तरे प्रतिबन्धय ।)

उनी—जं आवुत्ते आणवेदि (घोवरं प्रति) कहेहि ११ ।
(यथावुत्त आज्ञापयति (घोवरं प्रति) कथय ।)

१. इयमस्मद्भोजना । मा. पुनः 'अथ पञ्चमपष्टाङ्गमन्त्रे प्रवेशक' इति.
२. हृष्टे.
३. मणिवंधणुक्किण्ण-गामहेए.
४. वामाशादिदे.
५. भावमिश्शा.
६. ण हणे ईदिशास्वा अकम्मसस कालके.
७. कि णु खु शोहणे बम्हणे सि
त्ति कदुअ लज्जा.
८. सुणाध दाव । हणे सु शक्कावदालवासी.
९. कि तुमं अस्मोहि यादि वयादि पुच्छिदे.
१०. नागरकः—सुअअ००सब्बं
कमेण । मा णं पडिबंघेध.
११. तयोहि जे तवेहि.

पुरुषः—हमे^१ जालुग्गालादिहि मच्छब्रंघणोवाएहि कुडुंबभलणं कलेमि । (अहं जालोद्गालादिभिर् मत्स्यबन्धनोपायैः कुटुम्बभरणं करोमि ।)

श्या०—(विहस्य) विमुद्ध दाणिं जाजीवो । (विगुड इदानीमाजीवः)

पुरुषः—भस्टके मा एवं भण । (भर्तः ! मैवं भण)

शहए^२ किल^३ ये त्रिणिदिए ण हू से कम्म विवज्जणीयए^४ ।

पशुमालणकम्मदालुणे धणुकपामिदु जेव्व शोत्तिए^५ ॥१॥

(सहजं किल यद् विनिन्दितं न हि तत् कर्म विवर्तनीयकम् ।

पशुमारणकर्मदारुणोऽङ्गनुकम्पामुदरेव श्रोत्रियः (वैदिकः) ॥)

श्या०—तदो तदो ? । (ततस्ततः ? ।)

पुरुषः—एकस्मिन् दिवसे खड्गो लोहितमच्छे मए काणिदे जाव, तस्य उदलवभंतले एदं^६ लदणभाणुलं अंगुलो भय पेस्कामि^७ । पच्छा अहके जे विवकआव दणअंतं गहिदे भावमिश्सेहि । ‘मालेह वा मुंचेह वा । अवं शे आअमवुत्तंते । (एकस्मिन् दिवसे खड्गो रोहितमत्स्यो मया कल्पितो यावत्, तस्योदराभ्यन्तर इदं रत्नमासुर-मञ्जुनीयकं पश्यामि । पश्चादहं तस्य विक्रयाय दर्शयन्, गृहीतो भावमिश्रैः । मारयत वा मुञ्चत वा । अयमस्यायमवृत्तान्तः ।)

श्या०^८—जाणुअ ! विस्तगं गोघादी एसो मच्छब्रंघो एव्व णिस्संग्रअं । अंगुलीअवदंसणं शे विमरिदिदव्वं । राजउलं येव्व गच्छामो । (जानुक ! विलगन्धी गोघादी एतः मत्स्यबन्ध एव तिःसंग्रहम् । अङ्गुलीयक-दर्शनमस्य विमर्शयितव्यम् । ^९ राजकुलमेव गच्छामः ।)

१. शे हमे मालवर्षाणाप्पहुदीहि. २. शहए. ३. अ.

४. मनुः—वर्त्त स्वयमो विगुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः । परधर्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातितः ॥ (१०।१७) इति.

५. पशुमालि कलेदि दालुणं००मिदुले वि शोणिके ।

६. महालदण० ७. देविकज पञ्जा इय.

८. एतित्ते जाव एदस्य आगमे । अधुणा मालेह वा कुस्टेय वा.

९. नागरिकः—(अङ्गुलीयकमात्राय) जाणुअ, मच्छोदरसंछिदं ति भविव संदिहो । तथा अवं से विस्तगंघो । आगमो दाणि एदस्त विमरिदिदव्वो । ता एव ।

राजउलं जेव०.

१०. राजनिवासादुर्गम् इत्यर्थः

रति०—तह । गच्छ अले गंडभेदअ ! (तथा । गच्छ अरे गण्डभेदक ! ।)

(सर्वे परिक्रामन्ति)

श्या०—सूअअ ! इमं गोपुरदुआरे अप्पमत्ता पडिवालह जाव इमं अंगुलीअअं जहागमणं 'भट्टिणो णिवेदिअ तदो सासणं पडिच्छिअ णिवकयामि । (सूअक ! इमं गोपुरद्वारे अग्रमतौ प्रतिपालयतम्, यावदिदमङ्गुलीयकं मयागमनं नर्तुंनिवेश, ततः शासनं प्रतीष्य, निष्क्रामामि ।)

उगो—पविसदु आउत्ते णामिपशादरश । (प्रविशत्वानुत्तः स्वामिप्रसादाय ।)

(निष्क्रान्तः श्यालः)

सूअ०—याणुअ ! चिलाअदि खु प्रावुत्ते । (जानुक ! त्विराम्यते शल्यावुत्तः ।)

जानु०—णं अदणत्तोवशप्पणीआ 'लाआणो । (मन्ववसरोपसर्पणीया राजानः ।)

सूअ०—'याणुअ ! स्फुलंति मे अग्गहत्त्वा (धीवरं निर्विषय) गठिरचेदअरश इमणश बहणुमणा पिणदधुंअ (जानुक ! प्रस्फुरतो मम अग्रहस्तौ (धीवरं निर्विषय) अस्य ग्रन्थिच्छेदकस्य वयसुमनसः पिनदधुम् ।)

पु०—'ण अलुहदि भावे अकालण-मालणं भाविदुं ।

(नाहंति भावः, अकारणमारणं भावयितुम् ।)

जानु०—(विलोक्य) एजे 'अम्हाणं णामो पत्तहत्थे लाअशाणणं पडिच्छिअ इदोमुहे देवस्त्रीअदि । गिद्धवली भविण्णसि, णुणो मुहं वा पेक्खिअरशसि । (एष नः स्वामी पञ्चहस्तो राजशासनं प्रतीष्य इतोमुत्तः व्रजते । गृध्रबलिर्भविष्यति, शुनो मुहं वा द्रश्यति ।)

(प्रविष्य)

श्या०—सुणअ ! मुं चेदु एसो जालोअजीवी । उववण्णो खु अंगुलीअअस्स आअमो । (सूअक ! मुष्यतामेव जालोपजीवी । उपपन्नः खलु अङ्गुलीयकस्यागमः ।)

१. राजउजं पविसिअ णिवकयामि-।

२. लाआणो हांति ।

३. याणुअ, स्फुलंति मे अग्गहत्त्वा.

४. इमं गठिरचेदअं वापादेहुं ।

५. णालिहदि भावे अकालणमालके भविदुं ।

६. अस्मानं ईदाले पत्ते पेक्खिअ लाअशाणणं । (धीवरं प्रति) ता शउत्तार्थं मुहं पेक्खसि अपवा गिद्धशिवालार्थं वली भविण्णसि ।

सूच०—अह आवृत्ते भणादि । (यथावृत्तो भणति ।)

जानु०—एषे यमशदणं पविणिअ पडिणिवृत्ते । (एष यमसदनं प्रविश्य प्रतिनिवृत्तः ।)
(^१पुरुषं परिमुक्तवन्धनं करोति)

पुरु०—(स्वातं प्रणम्य) ^२भस्टके ! अह कहअ कौलिणे मे आजीवे ? ।
(भर्तः ! अथ कथय कौदुशो मे आजीवः ? ।)

श्मा०—एसो भट्टिणा ^३अंगुलीअअमुल्लसम्मिदो पसादो वि दाविदो ।
(एष भर्ता अङ्गुलीयकमूल्यसंमितः प्रसादोऽपि दापितः ।)
(पुरुषाय स्वं प्रयच्छति)

पुरु०—(सप्रणामं प्रतिगृह्य) भस्टके ! अणुग्गहीदे ^४मिह ।
(भर्तः ! अनुगृहीतोऽस्मि ।)

सूच०—^५एषे णाम अणुग्गहे जे शूलादो अवदालिअ हस्तिक्कंधे पडिट्ठाविदे । (एष नामानुपहो मच्छूलादवतार्यं हस्तिस्कन्धे प्रतिष्ठापितः ।)

^६जानु०—आवृत्त ! पालिदोअं कथेदि, तेण महालिह-लदणेण अंगुलीअएण भट्टिणो शम्मदेण होदव्वं । (आवृत्त ! परितोषः कथयति, महार्हरत्नेन तेनाङ्गुलीयकेन भर्तुः संमतेन भवितव्यम् ।)

श्मा०—ण तस्सि ^७महारुहं रदणं भट्टिणो बहुमदं त्ति तवकेमि । तस्स दंसणेण भट्टिणो अभिमदो जणो सुमराविदो । मुहुत्तअं पकिदि-गंमोरो वि पज्जुस्सुअणअणो आसि । (न तस्मिन् महार्हं रत्नं भर्तुर्बहुमतमिति तर्कमामि ^८ । तस्य दशनेन भर्तुरभिमतो जनः स्मारितः । मुहुतं प्रकृतिगन्भीरोऽपि पर्युत्सुकनयन आसीत् ।)

सूच०—^९शोविदो णाम भस्टा आवृत्तेण । (सिखितो नाम भर्ता आवृत्तेन ।)

१. धीवरं, २. भस्टके, तव केतके मम यौविदे ।

३. पारिदोसिजो पसादीकियो ता नेण्ह एदं । ४. अंगुहीदे स्मि.

५. 'जानुकः—एषे सु लज्जा तथा णाम अणुग्गहीदे यं शूलादो ओदालिअ हस्तिक्कंधं शमालाविदे ।' हस्तिस्कन्धं जय एवारोहन्ति राजा, वरः, नगर-श्रेष्ठो चेतीतिहासविदः । धीवरो नगरश्रेष्ठे कृत इत्यत्राभिप्रायः ।

६. सूचकः—ताउत्ते पालिदोशिए कथेदि महालिहलदणेण तेण अंगुलीएण .

७. महार्हहरदणं तिण परिदोसो । एत्तिकं उण । उमो—कि णाम । नागरकः—तक्केमि तस्स दंसणेण .

८. र. १६।७४, वि. ५।५ .

९. शोविदे वाणि भस्टा ताउत्तेण । .

जानु०—णं भणाहि । इमव्वा कए मच्छिआभत्तुणोत्ति । (ननु मण । अस्य कृते मात्स्यकभर्तुरिति ।) (पुरुषमसूयया पश्यति)

पृ०^१—भट्टालक ! इदो अद्धं तुम्हाणं शुमणोमुल्लं होदु । (भट्टारक ! इतोऽर्थं युष्माकं सुमनोमूल्यं भवतु ।)

जानु०—एतके जुज्जइ (एतावद् मुच्यते ।)

श्यालः—धीवर ! महत्तरो तुमं पिअवअस्सओ दाणि मे संवत्तो ।
 १कादंबरीसक्खिअं अम्हाणं पढमसोहिदं इच्छीअदि । ता
 सोडिआपणं एव्व गच्छामो । (धीवर ! महत्तरस्त्वं प्रियवयस्यकः
 इदानीं मे संवृतः । कादम्बरीसाक्षिकमस्मान् प्रथमसोहृदमिष्यते ।
 तच्छीण्डिकापणमेव गच्छामः ।)

(निष्क्रान्ताः सर्वे)^३

[२]

(ततः प्रविशत्याकाशमानेन शानुमती १नाभाप्तराः)

१सानु०—णिव्वट्टिदं मए पज्जाअणिव्वत्तणिज्जं अच्छरात्तित्वसण्णिज्जं
 जाव साहुजणस्स अभिसेअकालो त्ति । संपदं इमस्स राए-
 सिणो उदत्तं पच्चक्खीकरिस्सं । मेणजासंबंधेण सरीरभूदा मे
 सउंदला । ताए अ दुहिदुणिमित्तं आदिट्टुपुव्वं म्हि । (समन्ताद-
 बलोक्य) कि ण खु उदुच्छवे वि णिक्खवारंभं विअ राअउलं
 दीसइ । अत्थि मे विहवो पणिघाणेण सर्व्वं परिण्णादुं । कि दु
 सहीए आदरो मए माणइदव्वो । होदु, इमाणं एव्व उज्जाणि-
 पालिआणं तिरक्खरिणीपडिच्छणा वस्सवत्तिणी भविअ
 उवलहिस्सं । (निर्व्वर्तितं मया पर्यायनिर्व्वर्तनीयम् अप्तरस्तीर्षसानिष्यं)

१. धीवरकः—भट्टका, ०० तुस्मानं पि शुभामुल्लं. — २. कादंबरीसक्खिके
 क्षु पढमं अस्मानं सोहिदे इच्छीअदि । ता शुडिकागालं मेव गच्छाम ।

३. अत्रैव प्रवेशकरूपार्थोपक्षेपकसमाप्तिरिति मा. पि. नि. वि. च.—प्रभृतमः
 सर्वे । अयं पुनर्दुष्यन्तप्रवेशं यावत् सूच्यत्वस्याव्युच्छिन्नत्वात् तदवधिकत्वमत्र
 योजयामहे, मिथविष्कम्भकत्वं च, संस्कृतमिथितत्वात् । प्रवेशको मिथ-
 विष्कम्भकश्चेति द्वितीयमप्यत्र क्रमेण कृतस्मृतिकामिति तु युक्तिहीनम् ।

यावत् साधुजनस्याभिषेककाल इति । सांप्रतमस्य राजर्वेददन्तं प्रत्यक्षो-
करिष्यामि । मेनकासंबन्धेन शरीरभूता मे शकुन्तला । तथा च दुहितु-
निमित्तमादिष्टपूर्वास्मि । (समन्तादवलोक्य) किं नु खलु ऋतुस्सर्वेऽपि
निवृत्सवारम्भमिव राजकुलं दृश्यते । अस्ति मे विभ्रवः प्रणिधानेन सर्वं
परिज्ञातुम् । किं तु सख्या आदरो मया मानयितव्यः । भवतु, अनयोरेव
उद्यानपालिकयोस्तिरस्करिणौ प्रतिच्छत्रा पार्श्ववर्तिनी भूत्वा उपलप्स्ये ।)

(नाट्येनावतीर्य स्थिता)

(उतः प्रविशति चूताङ्कुरमवलोकयन्ती चेटी, अपरा च पृष्ठतस्तस्याः)

प्रथमा—

आतम्महरिज्वरं^१ जीविदसम्भवं^२ वसंदमासस्य ।
द्विट्टो^३ सि चूडकुरव ! उदुमंगल ! तुमं पसाएमि ॥२॥
(आताम्रहरितपाण्डुर जीवित-नवं वसन्तमासस्य ।
दृष्टोऽसि चूतकोरक ! ऋतुमङ्गल ! त्वं प्रसादयामि ॥)

द्वितीया—परदुदिए ! किं एआइणी मंतेसि ? । (परभृतिके ! किमेकाकिनो
मन्वयसे ? ।)

पर०—महुजरिए^४ ! चूदकलिअं देखिअ उम्मत्तिआ परदुदिया
होदि । (मधुकरिके ! चूतकलिकां दृष्ट्वा उन्मत्ता परभृतिका भवति !)

मधु०—(सह्यं त्वरयोपगम्य) कहं उवट्टिदो महुमासो ? ।
(कथमुपस्वितो मधुमासः ? ।)

पर०—महुजरिए ! तव दाणि कालो एसो मदविअमगीदारणं ।
(मधुकरिके ! तवेदानी काल एष मदविअमगीतानाम् ।)

मधु०—सहि ! अवलंबं मं जाव अगपादट्टिआ भविअ चूदकलिअं
मेण्हिअ कामदेववचणं करेमि । (सहि ! अवलम्बस्व मां गणद-
वपादस्मिता भूत्वा चूतकलिकां गृहीत्वा कामदेववचनं करोमि ।)

१. आतम्बहरिज्वरं उत्ससि सं विअ वसंत०	२. ०सतं
३. द्विट्टुं चूडकुरवं छणमंगलवं णिअच्छामि	
४. सहि महुजरिए, चूदकलिअं००भोदि ।	५. तुहावि.
६. भविअ इमिणा पसवेण संपादेमि कामदेवस्स वाअणं.	

पर०—जइ मम वि सु अद्धं^१ अरुचणफलस्स ।

(यदि ममापि खलु अर्धमर्चनफलस्य ।)

मधु०—अकाहिदे वि एदं संपज्जइ, जदो^२ एकं एव्व णो जीविदं,
दुघा द्विदं सरीरं । (सखीमवलम्ब्य स्थिता चूताङ्कुरं गृह्णाति) अए,
अप्पडिबुद्धो वि चूदप्पसवो एत्थ वंघणभंगसुरभी होदि ।
(कपोतहस्तकं^३ कृत्वा)

तुमं^४ सि माए चूदंकुर दिण्णो कामस्स गहोदचावस्स ।

पहिअजणजुवइलक्खो पंचम्महिओ सरो होहि ॥३॥

(अकथितेऽप्येतत् संपद्यते । यतः एकमेव नो जीवितम्, द्विधा स्थितं
शरीरम् । (सखीमवलम्ब्य स्थिता चूताङ्कुरं गृह्णाति) अये, अप्रतिबुद्धोऽपि
चूतप्रसवोऽत्र वन्धनमङ्गसुरभिर्भवति) (कपोतहस्तकं^३ कृत्वा)

(त्वमसि मया चूताङ्कुर ! दत्तः कामाय गृहीतचापाय ।

पथिकजनयुवतिसख्यः पञ्चाम्यधिकः शरो भव ॥)

(चूताङ्कुरं क्षिपति)

(प्रविश्यापटोक्षेपेण क्षिपितः)

कञ्चुको—मा तावत् । अनात्मज्ञे ! "देवेन प्रतिपिद्धे वसन्तोत्सव त्व
चूतकलिकाभङ्गम् आरभसे ?

उभे—(भोते) पसीददु अज्जो । अग्गहीदत्थाओ अम्हे^५ ।

(प्रसीदस्वार्थः । अग्रहीतार्थं आवाम् ।)

कञ्चु०—^६हुं, न किल श्रुतं युवाम्यां यद् वासन्तिकैस्तर्धभिरपि देवस्य
शासनं प्रमाणीकृतं तदाश्रयिभिश्च । तथा हि,—

चूतानां चिरनिर्गतापि कलिका वध्नाति न स्वं रजः,

सन्नद्धं यदपि स्थितं कुरवकं तत्कौरकावस्थया ।

कण्ठेषु स्थलितं गतेऽपि शिशिरे पुंस्कोकिलानां स्तं

शङ्के संहरति स्मरोऽपि चकितस्तूणाघं कृष्टं शरम् ॥४॥

१. वाञ्छणफलस्स.

२. एकं जेव णो एदं सरीरं.

३. 'कपोतोऽसौ करो मत्र श्लिष्टमूलाप्रपास्वकाः' ए.

४. 'अरिहसि मे चूदंकुर दिण्णो कामस्स गहोदचावस्स ।

सख्यविज्जुअइलक्खो पंचम्महिओ सरो होदि ॥'

५. देवेनैवं निपिद्धेऽपि मधुत्सवे चूतकलिकाभङ्गमारभसे ।

६. अर्धं.

७. हुं । न खलु श्रुतं भवतीत्यां तावदासन्तिकैस्तर्धभिरपि प्रमाणीकृतं देवस्य शासनं
तदाश्रयिभिः पथिभिश्च ।

उभे— ऐत्य संदेहो । महाप्पहाओ राएसो^१ ।

(नात्र संदेहः । महाप्रभावो राजर्षिः ।)

पर०—अज्ज ! कदि दिअहाइं^२ अम्हाणं मित्तावसुणा रट्टिएण भट्टिणीपाअमूलं पेसिदाणं ?^३ इदिणि अ णो पमदवणस्स पालण-कम्म समपिदं । ता आअंतुअदाए अस्सुदपुब्बो अम्हेहि एसो वृत्तंतो । (आयं ! कति दिवसानि आबयोमित्रावमुना राष्ट्रियेण भट्टिणी-पादमूलं प्रेषितयोः ?) । इदानीं च नो प्रमदवनस्य पालनकर्म समपितम् । सत् आगन्तुकतया अश्रुतपूर्वं आवाभ्यामेव वृत्तान्तः ।)

कञ्चु०—^४भवतु । पुनरेवं न प्रवर्तितव्यम् ।

उभे— अज्ज ! कोदूहलं णो । जइ इमिणा जणेण सोदब्बं कहेदु । अअं किणिमित्तं भट्टिणा वसंतुस्सवो^५ पडिसिद्धो ? (आयं ! कौतूहलं नो । यद्यनेन श्रोतव्यं कथय, अयं किनिमित्तं भर्त्रा वसन्तोत्सवः प्रतिषिद्धः ?)

सातु०—उस्सवप्पिआ खु^६ मणुस्सा । गुरुणा कारणेण होदब्बं । (उत्सवप्रियाः खलु मनुष्याः । गुरुणा कारणेन भवितव्यम् ।)

कञ्चु०—^७बहुलीभूतमेतत् किं न कथ्यते । निमत्रभवत्योः कर्णपथं नायातं शकुन्तलाप्रत्यादेशकौलीनम् ? ।

उभे०—सुदं रट्टिअमुहादो जाव अंगुलोअदंसणं । (श्रुतं राष्ट्रियमुखाद् यावदङ्गुलीयकदर्शनम् ।),

कञ्चु०—(आत्मगतम्) तेन हि अल्पं कथयितव्यम् । (प्रकाशम्) यदेव खलु स्वाङ्गुलीयकदर्शनादनुस्मृतं देवेन 'सत्यमूढपूर्वा' 'मे तत्र भवती रहसि शकुन्तला मोहात् प्रत्यादिष्टे'ति,^८ तदाप्रभृत्येव पश्चात्ता-पमुपगतो देवः । तथा हि,—

१. एत्य संदेहो । महाप्पहाओ खु एसो.

२. अम्हाणं इध पमदवणे चित्तकर्मं अपिदुं । अवो ण सुदपुब्बो.

३. एत्वं. ४. तेन हि पुनरेवं न. ५. णिसिद्धो.

६. राज्ञाणो हीति । ता गुरुणा. ७. (स्वगतम्) बहुलीभूतोऽयमर्थः किं न कथ्यते । (प्रकाशम्) अस्ति०० पथमागतं । र. १४।३६, ३८.

८. रहसि मया. ९. तदेव. 'यदेव०० तयाप्रभृत्येव'—कु. १।५३.

रम्यं द्वेष्टि यथा पुरा प्रकृतिभिर्न प्रत्यहं सेव्यते
शय्याप्रान्त^१-विवर्तनेविगमयत्युन्नद्र एव क्षपाः ।
दाक्षिण्येन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदा
गोत्रेषु स्थलितस्तदा भवति च व्रीडाविलक्षश्चरम् ॥५॥

सानु०—पिअं मे । (प्रियं मे ।)

कञ्चु०—अस्मात् प्रभवतो वंमनस्यादुत्सवः प्रत्याख्यातः ।

उभे— जुज्जइ । (युज्यते ।)

(नेपथ्ये)

एदु एदु भवं । (एतु एतु भवान् ।)

कञ्चु०—(कर्णं दत्त्वा परिचारिके विसोक्त्य) अये ! इत एवाभिवर्तते देवः^२ ।
स्वकर्मानुष्ठीयताम् ।

उभे— तह । (तथा ।)

(निष्क्रान्ते)^३

॥ इति मिथविष्कम्भकः^४ ॥

१. शय्योपान्त०. २. तद् गच्छतम्. ३. (उभे निष्क्रान्ते).

४. इयमस्मत्कृताप्र्यसंघटना । विष्कम्भकत्वस्याहीनसंस्कृतोक्ति-सूच्यवस्तुत्व-
व्याप्यत्वात् तस्य च चतुर्धाङ्गारम्भ इवात्र यावदनुक्रान्तत्वादेवाप्रमार्क
प्रतिपत्तिः । अन्ये पुनः सानुमतीप्रवेशानधिकत्वमेव सूच्यत्वेऽभिबीक्षमाणा-
स्तत्रैव प्रवेशकसमाप्तिमूल्लिखन्ति । अस्मत्क्रमे द्राघीयस्त्वं दोष इति सत्यम्,
तथापि लक्षणैकचक्षुष्का अत्र न ह्येव सभामहे मार्गान्तरमिति तत्राचार्या
वा चोद्यास्तत्रभवान् कविरेव वा । अभिनयमिश्रत्वाभावं सूच्यतावच्छेदककोटी
निवेक्ष्यापि न क्षेममुत्पश्यामः, चतुर्धाङ्गीपक्षेपकस्यासंग्रहप्रसक्तेः, अभिनयस्य
उभयत्रापि समानत्वात् ।

अथ षष्ठोऽङ्कः

(ततः प्रविशति पश्चात्तापसदृशवेपो राजा विदूषकः प्रतीहारी च)

कञ्चु०—(राजानमवलोक्य) अहो सर्वास्ववस्यासु ^१रमणीयत्वमाकृति-
विशेषाणाम् । ^२एवमुत्सुकोऽपि प्रियदर्शनो देवः । तथा हि,—

प्रत्यादिष्टविशेषमण्डनविधिर्वामप्रकोष्ठे श्लथं^३

विभ्रत् काञ्चनमेकमेव वलयं श्वासोपरस्ताधरः ।

चिन्ताजागरणं^४प्रताम्रनयनस्तेजोगुणैरात्मनः

संस्कारोल्लिखितो महामणिरिव क्षीणोऽपि नालक्ष्यते ॥६॥

सानु०—(राजानं दृष्ट्वा) ठाणे खु पच्चादेसविंमाणिदा वि इमस्स^५ किदे
सउंदला किलम्मदि त्ति । (स्थाने खलु प्रत्यादेशविमानिताप्यस्य कृते
शकुन्तला स्लाम्यतीति ।)

राजा—(ध्यानमन्दं परिक्रम्य)

प्रथमं सारङ्गाख्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम् ।

अनुशयदुःखायेदं हतहृदयं संप्रति विबुद्धम् ॥७॥

सानु०—णं ईदिसाणि तवस्मिणीए भाअहेआणि ?

(नन्दीदृशानि तपस्विन्या भानपेयानि ?)

विदू०—(आत्मगतम्) लंघिदो ^६एसो भूओ वि सउंदलावाहिणा । ण आणे

कहं चिकिच्छिदव्वो भविस्सदि त्ति । (लङ्घित एषः भूयोऽपि

शकुन्तलाव्याधिना । न जाने कथं चिकिस्सितव्वो भविष्यतीति ।)

कञ्चु०—(उपगम्य) ^७जयतु महाराजः । महाराज ! प्रत्यवेक्षिताः प्रमद-
वनभूमयः । यथाकाममव्यास्तां वित्तोदस्थानानि ^८महाराजः ।

१. इयमस्मल्लुता योजना २. रामणीयकम्

३. तथा ह्येवं वैमनस्यपरीतोऽपि प्रिय०

४. ष्टापितं ५. प्रतान्त०० गुणादा०, इ. मात. १।१२

६. कारणादो. ७. (स्वगतम्, अपवार्म) भूओ वि एसो सउंदलावादेण

८. जयति जयति महाराजः, देवः.

९. देवः.

राजा—वेत्रवति ! मद्बचना^१दमात्यमार्यपिशुनं ब्रूहि । ^२चिरप्रबोध-
नात्त संभावितमस्माभिरद्य धर्मासनमध्यासितुम् । यत् प्रत्य-
वेक्षितं पौरकार्यमार्येण तत् ^३यत्राह्वं कृत्वा प्रस्थाप्यता-
मिति ।

प्रती०—जं देवो आणावेदि । (यद् देव आणापयति) (निष्क्रान्ता)

राजा—^४वातायन ! त्वमपि स्वं नियोगमशून्यं कुरु ।

कञ्ज०—^५यदाणापयति देवः । (निष्क्रान्तः)

विद्व०—किदं भवदा णिम्मच्छिअं । संपदं ^६सिसिरातवच्छेअरमणीए
इमस्सि पमदवणुहेसे अत्तार्णं रमइस्ससि । (कृतं भवता निर्मलि-
कम् । सांप्रतं शिशिरातपच्छेअरमणीये अस्मिन् प्रमदवनोद्देशे आत्मानं
रमयिष्यसि ।)

राजा—वयस्य ! रञ्ध्रौपनिपात्तिनोऽनर्था इति यदुच्यते ^७तदव्यभि-
चारि । कुतः

मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना
मम च मुक्तमिदं तमसा मनः ।
मनसिजेन सखे ! प्रहरिष्यता
धनुषि चूतशरश्च निवेशितः ॥८॥^८

विद्व०—^९चिट्ठ दाव; इमिणा दंडकट्टेण कंदप्पवाणं णासइस्सं ।

(तिष्ठ तावत्; अनेन दण्डकाष्टेन कन्दपंवाणं नाशयिष्यामि ।)

(दण्डकाष्ठमुद्यम्य चूताङ्कुरं पातयितुमिच्छति)

१. ०दमात्यपिशुन.

२. अद्य चिर०.

३. पत्रमारोप्य दीयतामिति नि. मा. च. खि.

४. पार्येतायन.

५. तथा.

६. सिसिरविच्छेदरमणीए इमस्मि उज्ज्वाने अत्ता०.

७. तदव्यभिचारि वचः नि. मा. च. खि. पश्य—

८. अपि च—उपहितस्मृतिरङ्गतिमुद्रया प्रियतमामनिमित्तनिराकृतताम् ।

अनुशयादनुरोदिमि शोत्सुकः सुरभिमाश्रमुखं समुपस्थितम् ॥^९

९. भो वयस्य, चिट्ठ०० कंदप्पवाहि (व्याधि) णातेमि.

राजा—(सस्मितम्) भवतु; दृष्टं ब्रह्मवचंसम् । सखे ! १ववोपविष्टः
प्रियायाः किञ्चिदनुकारिणीपु लतासु दृष्टि विलोभयामि २ ।

विदू०—३णं आसणपरिआरिआ चदुरिआ भवदा संदिष्टा—माघवीमंडवे
इमं वेलं अदिवाहिस्सं । तहि मे चित्तफलअगदं सहत्वलिहिदं
तत्तहोदोए सउदलाए पडिकिदि आणेहि त्ति । (ननु आसणपरि-
आरिका चतुरिका भवता संदिष्टा—माघवीमण्डपे इमां वेलामति-
वाहियिण्ये । तत्र मे चित्रफलकगतां ४स्वहस्तलिखितां तत्रभवत्याः
शकुन्तलायाः ५प्रतिकृतिमानयेति ।)

राजा—६ईदशं हृदयविनोदनस्थानम् । तत् तमेव मार्गमादेशय ।

विदू०—इदो इदो भवं । (इत इतो भवान् ।)

(उभौ परिक्रामतः, सानुमत्पनुगच्छति)

विदू०—एसो मणिसिलापट्टअसणाहो ७माघवीमंडवो ८उपहाररम-
णिज्जदाए णिस्संसअं साअदेण विअ णो पडिच्छदि । ता पविसिअ
णिसीददु भवं । (एष मणिसिलापट्टकसनापो माघवीमण्डपः उपहार-
रमणीयतया निःसंशयं स्वागतनेव नौ प्रतीच्छति । तत् प्रविश्य निपीदतु
भवान् ।)

(उभौ प्रवेशं कृत्वोपविष्टौ)

सानु०—लदासंस्सिदा पेविस्सस्सं दाव सहीए पडिकिदि । तदो से
भत्तुणो बहुमुहं अणुराअं णिवेदइस्सं । (सतासंश्रिता इक्ष्यामि
तावत् सख्याः प्रतिकृतिम् । ततोऽस्या भर्तुर्बहुमुखमनुरामं निवेदयिष्यामि ।)

(तथा कृत्वा स्थिता)

१. क्वेदानीमुप०० विनोदयामि.

२. र. ८।५९, १३।३२, कु० ५।१३, मे. २।४१, वि. ४।३८, ३९ इतो.

३. णं भवदा०० लिखिअरी मेघाविणी आविष्टा.

४. कु० ५।५८.

५. र. ८।९२, १८।५३.

६. ईदशमेव मे हृदयप्रत्याभ्यासनम् । तत्तदेवादेशय माघवीलतामूहम्.

७. माघवीलतामंडवो ८. उपहारो भूमिकृष्टिमे कल्पता प्रसूनरचना

र. ५।७४, कु. ६।४२

राजा—सखे ! सर्वमिदानीं स्मरामि शकुन्तलायाः ^१प्रथमवृत्तान्तम् ।
कथितवानस्मि भवते च । स भवान् ^२प्रत्यादेशवेलायां मत्समो-
पगतो ^३ नासीत् । ^४पूर्वमपि न त्वया कदाचित् संकीर्तितं तत्र-
भवत्या नाम । कञ्चिदहमिव विस्मृतवानसि त्वम् ?

विद्व०—ण विस्मरामि । कितु सव्वं कहिअ अवसाने उण तुए परिहास-
विअप्पद्यो एसो, ण भूदत्थो त्ति घ्राचक्खिदं । मए वि मिण्ण्डि-
बुद्धिणा तह एव्व गहीदं । अहवा भविदव्वदा खु वलवदो ।
(न विस्मरामि । कितु सर्वं कथयित्वा अवसाने पुनस्त्वया परिहासविजल्प
एष, न भूतार्थं इत्याख्यातम् । मयापि मृत्पिण्डबुद्धिना तथैव गृहीतम् ।
अथवा भवितव्यता खलु बलवती ।)

सानु०—एव्वं णेदं । (एवं नन्वेतत् ।)

राजा—(ध्यात्वा) सखे ! ^५त्रायस्व माम् ।

विद्व०—भो ! कि एदं ? अणुवदण्णं खु ईदिसं तुह । कदा वि सत्तुरिसा
सोअपत्तप्पाणो ण होति । णं पवादे वि ^६ णिककंपा गिरीओ ।
(भो ! किमेतत् ? अनुपपन्नं खल्वीदृशं त्वयि । कदापि सत्युत्थाः शोक-
पाशात्मानो ^७ न भवन्ति । ननु प्रघातेऽपि निष्कम्पा गिरयः ^८ ।)

राजा—व्रयस्य ! निराकरणाविकलवायाः प्रियायाः ^९ समवस्थामनुस्मृत्य
बलवदशरणोऽस्मि । सा हि,—

इतः ^{११}प्रत्यादिष्टा स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता
स्थिता ^{१२}तिष्ठेत्युच्चैर्वंदति गुरुशिष्ये गुरुसमे ।
पुनर्दृष्टिं वाष्पप्रसरकलुषामपितवती
मयि क्रूरे यत्, तत्, सविषमिव शल्यं दहति माम् ॥९॥

१. प्रथमवृत्तान्तं २. प्रत्याख्यानकाले ३. ०गत एव नासीत्
४. प्रथममपि तत्रभवत्याः कीर्तितं नाम मया ००त्वमपि । ५. र. १०।३३
६. परित्रायस्व ७. णिककंपा जेव गिरीओ
८. सोअवत्तव्वा—नि. च. वि. पि. । काटभवेमपाठं तु मा. वदाश्रियामहे.
९. र. २।३४, ८।९० १०. सख्यास्तामवस्था०
११. प्रत्यादेशात्—नि. च. मा. १२. मुहुरितिष्ठे० नि. च. मा. वि.

सानु०—अम्महे^१, ईदिसी स्वकज्जपरदा । इमस्स संतावेण अहं रमामि ।
(अहो, ईदुशी स्वकार्यपरता । अस्य संतापेनाहं रमे ।)

विदू०—भो ! अत्थि मे तक्को—केण वि तत्तहोदी आआसचारिणा णीदे
त्ति । (भो ! अस्ति मे तर्कः—केनापि तत्रभवती आकासचारिणा
नीतेति ।)

राजा—^२कः पतिदेवतामन्यः परामर्दुमुत्सहेत^३ ? मेनका किल सख्यास्ते
जन्मप्रतिष्ठेति^४ श्रुतवानस्मि । तत्सहचारिणीभिः सखी ते
हृतेति मे हृदयमाशङ्कते ।

सानु०—संमोहो खु विम्हअणिज्जो ण पडिवोहो ।
(संमोहः खलु विस्मयनीयः, न प्रतिबोधः ।)

विदू०—जह एवं ता समस्ससदु भवं । अत्थि खु समाअमो तत्तहोदीए^५ ।
(यद्येवम्, समाश्वसितु भवान् अस्ति खलु सुभागमः कालेन तत्रभवत्या ।)

राजा—कथमिव ? ।

विदू०—ण खु ^६मादापिदरा भत्तुविओअदुविस्सअं दुहिदरं चिरं ^७पेक्खिदुं
पारोदि । (न खलु मातापितरौ भर्तृविभोगदुस्त्रितां दुहितरं चिरं द्रष्टुं
पारयतः ।)

राजा—वयस्य !

स्वप्नो नु, माया नु, मतिभ्रमो नु,
क्लृप्तं^८ नु तावत् फलमेव पुण्यम् ।
असनिवृत्त्ये तदतीतमेव^९
मनोरथा नाम तटप्रपाताः^{१०} ॥१०॥

१. इमस्स ईदिसी अकज्ज००संतावेदि । २. कः पतिप्रतांतामन्यः, र. १४।७४.

३. परिमार्दु-मा. ०मुत्सहेते. ४. सखीजनादस्मि श्रुतवान् । ०

५. जह एवं अत्थि खु समाअमो कालेण नि. मा. च. खि. पिणोअपाठस्तु युक्तः.

६. मादा पिदा वाण भत्तुविरहिदं चिरं दुहिदरं पेक्खिदुं पारोदि । ७. पेक्खिदुं-नि.

८. क्लृप्तं नु तावत् फलमेव पुण्यम्—नि. च. वि. मा. सा.
क्लृप्तं नु " " पुण्यः—पि. (क्लृप्तं व्यतीतम् ।)

९. तदतीतं मन्ये मनो००० प्रयातम्—पि.

तदतीतमेव मनोरथानामतटप्रपाताः—नि. मा.

तदतीतमेते ००००००००००ताः च. खि.

००००मनोरथा नाम तटप्रपाताः नि. सा.

१०. द्वितीये धरण एवकारस्य क्लृप्तमेवेत्यन्वयः ।

विद्व०—मा एवम्; णं अंगुलीअं एव्व णिदंसणं अवस्संभाविणो
अचित्तिणिज्जो समाअमो होदि त्ति । (सैवम्; नन्वङ्गुलीयकमेव
निदर्शनम्, अवश्यंभाविनः अचिन्तनीयः समागमो भवतीति ।)

राजा—(अङ्गुलीयकं विलोक्य) अये ! इदं तावदसुलभस्थानभ्रंशं
शोचनीयम् ।

तव मुचरितमङ्गुलीय ! नूनं
प्रतनु भमेव विभाव्यते फलेन ।
अरुणनखमनोहरामु तस्या-
श्च्युतमसि लब्धपदं यदङ्गुलीषु ॥११॥

सानु०—जइ अण्णहत्त्वगदं भवे १सच्चं एव्व सोअणिज्जं भवे ।
(यदि अण्णहस्तगतं भवेत् सत्यमेव शोचनीयं भवेत् ।)

विद्व०—भो ! इयं णाममुद्दा केण २उग्घादेण तत्तहोदीए ३हत्थाअभासं
पाविदा ? । (भोः ! इयं नाममुद्रा केनोद्घातेन तत्रभवत्या हस्ताभ्यासं
प्रापिता ?)

सानु०—४मम विअ कोदूहलेण ५आलाविदो एसो ।
(ममेव कौतूहलेनालापित एषः ।)

राजा—६श्रूयताम्; स्वनगराय प्रस्थितं मां प्रिया ७सवाष्पमाह—
कियच्चिरेणायंपुत्रः ८प्रतिपत्तिं दास्यतीति ।

विद्व०—तदो तदो ? । (ततस्ततः ? ।)

राजा—९पश्चादिमां मुद्रां तदङ्गुलीं निवेशयता मया प्रत्यभिहिता,—
एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयं
नामाक्षरं गणय १०यासि न यावदन्तम् ।
तावत् प्रिये ! ११मदवरोधनिदेशवर्ती
नेता जनस्तव समीपमुपेक्ष्यतीति ॥१२॥

१२तच्च दारुणात्मना मया मोहान्नानुष्ठितम् ।

१. सच्चं सोअणीजं भवे । सहि, दूरे वट्टसि । एजाइणी जेव कण्णमुहाई
अणुमवामि सि. २. उग्घादेण पि. ३. हत्थसंसम्मं
४. मम वि ५. आआरिदो. ६. वयस्य, श्रूयताम् । यथा
तपोवनात्स्वनगराय. ७. सवाष्पमिदमाह.
८. पुनरस्माकं स्मरिष्यतीति. ९. अयेमां नाममुद्रामंगुल्यां.
१०. गच्छसि यावदन्तम्. नि. ११. मदवरोधग्रहप्रवेशं. नि.
१२. तच्च मोहादारुणमनुष्ठितम्.

सानु०—रमणीओ ख् अवहो विहिणा विसंवादिदो ।

(रमणीयः सख्यवधिर् विधिना विसंवादितः ।)

विदू०—^१कहं धीवलकप्पिअस्स लोहिअमच्छस्स उदलब्भंतले आसि ?

(कथं धीवरकल्पितस्य रोहितमत्स्यस्योदराम्भन्तर आसीत् ?)

राजा—^२शचीतीर्थे वन्दमानायाः^३ सख्यास्ते हस्ताद् गङ्गास्रोतसि परिभ्रष्टम् ।

विदू०—जुज्जइ । (गुज्यते ।)

सानु०—अदो एत्थ तवस्सिणोए सउदलाए अधम्मभोरुणो^४ इमस्स

राएसिणो परिणए^५ संदेहो आसि । अहवा, ईदिसो अणुराओ

अहिण्णणं अवेक्खदि ।^६ कहं विअ एदं ? (अत एव तपस्विभ्याः

एकुन्तलाया अधर्मभीरोरस्य राजर्षेः परिणये संदेह आसीत् । (अविमर्श)

अथवा ईदुसोअनुरामः अभिज्ञानमपेक्षते । (संवितकं) कथमिवैतत् ?)

राजा—^७उपालप्प्ये तावदिदमङ्गुयकम् ।

विदू०—(आत्मगतम्^८) गहीदो णेण पया उम्मत्तआणं । (सस्मितम्) अहं

पि एदं दंडकट्टु उवालहिस्सं कथं उजुअस्स मे कुटिलं तुमं सि

त्ति । (कथं गृहीतोऽनेन पन्था उन्मत्तानाम् । (अप्रकाशं, सस्मितम्)

अहमपि एतद् दण्डकाष्टमुपालप्स्ये कथम् ऋजुकस्य मे कुटिलं त्वमसीति ।)

राजा—(अनाकणितनाटितकेन अङ्गुलीयकं विलोक्य) मुद्रिके !

कथं नु तं वन्दुरकोमलाङ्गुलि

करं विहायासि निमग्नमग्भसि ?

अथवा

अचेतनं नाम गुणं न^९ लक्षये-

न्मयैव कस्मादवधीरिता प्रिया ॥१३॥

१. कथं रोहितमच्छस्स मुहं बहिसं विअ एदं पविट्ठं आसि.

२. शचीतीर्थे सलिलं.

३. स्वास्तव सख्याः परिभ्रष्टम्.

४. ००भीरुणो राएसिणो.

५. संदेहो. अथ वा

६. ता कथं विअ.

७. भवतु, उपालप्स्ये.

८. गहीदो००सत्तार्थं । राजा—(अना०००प्रिया । विदू०—नि.

९. न वीक्षते.

१०. एता मम योचनाः

सानु०—सअं ज्जेव्व पडिवण्णो जं म्हि वत्तुकामा ।
(स्वयमेव प्रतिपत्तो यदस्मि वत्तुकामा)

विदू०—(आत्मगतम्) कट्टं बुभुक्खाए खादिव्वो म्हि ।
(कथं बुभुक्षया खादितव्योऽस्मि ।)

राजा—अकारणपरित्यागानुशय^१दग्धहृदयस्तावदनुकम्प्यतामयं जन
पुनर्दशनेन ।

(प्रविश्यापटीशेषेण^२ चित्रफलकहस्ता)

चतु०—इअं चित्तगदा भट्टिणी । (इयं चित्रगता भट्टिणी ।)
(चित्रफलकं दर्शयति)^३

विदू०—(निर्वर्ण्य) साहू वअस्स ! ।^४महुरावत्थाणदंसणिज्जो भावाणुप्प-
वेसो । वखलदि विअ मे दिट्ठी णिण्णुण्णअप्पदेसेसु । (साधु
वयस्य ! । मधुरावस्थानदर्शनीयो भावानुप्रवेशः । स्वलतो मे दृष्टि-
निम्नोन्नतप्रदेशेषु ।)

सानु०—अंमो, एसा राएसिणो णिउणदा । जाणे सही अग्गदो मे वट्टदि
त्ति । (अहो, एषा राजर्षेनिपुणता । जाने सखी अगतो मे वर्तत इति ।)

राजा—वयस्य !

यद् यत् साधु न चित्रे स्यात् क्रियते तत् तदन्यथा ।
तथापि तस्या लावण्यं रेखाया^५ किञ्चिदन्वितम् ॥१४॥

१. ०तप्तहृदय नि.

२. 'अपटी काण्डपटिका प्रतिसीरा जवानिका तिरस्सरिणी' रा.

३. राजा-अहो, रूपमालोक्यस्य; दीर्घापाङ्गविरारितेश्चयुगलं सीलाञ्जितभूलतं
दन्तातःपरिकोर्णहासकिरणज्योत्स्नाभिपिक्ताधरम् ।

कर्कन्धुसृतिपाटलोष्ठरुचिरं तस्यास्तदेतन्मुखं
चित्रेऽप्यालपतीव विभ्रमलसत्प्रौड्ढकान्तिद्रवम् ॥^५ पि.

४. भावमहुरा रेखा । खलदि००००प्पदेसेसुं । कि बहुणा, सत्ताणुप्पवेसंसंखाए
आलवणकोदूहलं मे जणेदि ।

५. अहो राएसिणो वत्तिआरेहाणिउणदा

६. रेखा शिरोनेत्रकरादीनामङ्गानां मेलने सति ।

कापस्थितिर्यतो मेवहुरा रेखा प्रकीर्तिता ॥ रा.

सानु०—^१सरिसं एदं पच्छाद्वावगुरुणो सिणोहस्स अणवलेवस्स अ ।
(सदृशमेतत् पञ्चात्तापगुरोः स्नेहस्य अनवलेपस्य च ।)

विदू०—भो ! दाणि^२ तिण्हओ तत्तहोदीओ दीसंति । सब्वाओ अ
इंसणीआओ । कदमा एत्थ तत्तहोदी सउंदला ? । (भो ! इदानीं
तिष्ठस्तत्रभवत्यो दृश्यन्ते । सर्वाश्च दर्शनीयाः । कतमात्र तत्रभवती
शकुन्तला ? ।)

सानु०—^३अणभिण्णो खु ईदिसस्स रुवस्स मोहदिट्ठी अअ जणो ।
(अनभिज्ञः खलु ईदृशस्य रूपस्य मोहदृष्टिरयं जनः ।)

राजा—त्वं तावत् कतमां तर्कयसि ? ।

विदू०—तक्केमि जा एसा सिडिलकेसंबंयणुव्वंतकुसुमेण केसंतेण
उत्तिभिण्णस्सेअविदुणा वज्रणेण विसेसदो ओसरिआहि
वाहाहि^४ अवसेअसिणिद्धतरुणपल्लवस्स चूअणाअवस्स
पासे^५ ईसिपरिस्संता विअ आलिहिदा सा सउंदला ।
इदराओ सहीओ त्ति । (तर्कयामि यैषा शिथिलकेशवन्धनोद्धान्तकुसुमेन
केशान्तेन, उद्भिन्नस्वेदविन्दुना वदनेन, विशेषतोऽभ्युत्ताम्यां बाहुभ्याम्,
अवसेकस्निग्धतरुणपल्लवस्य भूतपादपस्य पार्श्वे ईपत् परिश्रान्तेव आलिखिता
सा शकुन्तला, इतरे सख्याविति ।)

राजा—निपुणो भवान् । अस्त्यत्र^६ मे भावचिह्नम् ।

स्विन्ना^७ङ्गुलिर्विनिवेशो रेखाप्रान्तेषु दृश्यते मलिनः ।

अश्रु च कपोलपतितं^८ दृश्यामिदं^९ वर्तिकाच्छ्वासात् ॥१५॥

१. सरिसं पच्छा००सिणोहस्स । साक्षादिति ६।१६ पञ्चमश्लोक प.
२. तिण्णि आइदीओ दीसंति ।
३. अणहिण्णो एत तवस्सी सहीए रुवस्स । मोहचक्रुणो इअं ण यदा से
पच्छक्खवर्द । ४. अवसेअसिणिद्धपल्लवं अओअलदिअं संसिदा सिद्धि.
५. वडसेदविदुणा वज्रणेण विसेसणमिदसाहाहि वाहालदिआहि तससोदणोविणा
वसणेण ईसिपरिस्संता विअ आलिहिदा सा तत्तमोदी सउंदला सेसाओ
सहीओ त्ति. ६. मभापि.
७. ०ङ्गुलीनिवेशाद्रेखाप्रान्तेषु दृश्यते मलिना । ८. सद्यमिदं वर्णकोच्छ्वासात्.
९. वर्तिका चित्रपटे लेपविशेषः, 'पटलेणे पक्षिभेदे तुलिकायां च वर्तिका'. रा.

चतुरिके ! अर्धलिखितमेतद् विनोदस्थानम्^१ । गच्छ, वार्तिकां
तावदानय ।

चतु०—अज्ज माहव्व ! अवलं व वित्तफलं, जाव आग्रच्छामि ।
(आयं माधव्य ! अवलम्बस्व चित्रफलकं, यावदानच्छामि ।)

राजा—अहमेवंतदवलम्बे । (यथोक्तं करोति)

(निष्वास्ता चेटी)

राजा—(निःश्वस्य) अहं हि,—

साक्षात् प्रियामुपगतामपहाय पूर्वं
चित्रापितां पुनरिमां बहू मन्यमानः ।
ओतोवहां पथि निकामजलामतीत्य
जातः सखे ! प्रणयवान् मृगतृष्णिकायाम् ॥१६॥

विदू०—(आत्मगतम्) एतो अत्तभवं यदि अतिक्कमिअ मिअतिष्ण्णं
संकतो । (प्रकाशम्) भो ! अवरं कि एत्थ आलिहिदव्वं^२ ? ।
(एयोअनभावदीमतिक्रम्य मृगतृष्णिकां संक्रान्तः । (प्रकाशम्) भो !
अपरं किमत्र आलेखितव्यम् ।)

सानु०—जो जो पदेशो सहीए मे अहिदव्वो तं तं आलिहिदुकामो भवे ।
(यो यः प्रदेशः सख्या मे अभिरूपस्, तं तमालिखितुकामो भवेत् ।)

राजा—श्रूयताम्,—

कार्या संकतलीनहंसमिधुना ओतोवहा मालिनी
पदास्तामभितो निषण्णहरिणा गौरीगुरोः पावनाः ।
शाखालम्बितवलकलस्य च तरोनिर्मातुमिच्छाम्यधः
शृङ्गे कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्ठयमानां मृगीम् ॥१७॥

विदू०—(आत्मगतम्) अज्ज अहं पेक्खामि पूरिदव्वं णेण चित्तफलं
लंबकुच्चाणं तावसाणं कदवेहि । (यथाहं पश्यामि पूरयितव्यमनेन
चित्रफलकं सम्बकूर्चानां तापसानां कदम्बीः ।)

१. ०स्थानस्माभिः तद्गच्छ वार्तिकास्तावदानय । चेटी—अज्ज००जाव गच्छामि.

२. विदू०— भो कि एत्थ अवरं आलिहिदव्वं । मिश्रशैली—जो जो पिअसहीए
अहिदव्वो पदेशो तं तं आलिहिदुकामो त्ति तत्केमि ।

राजा—सखे, श्रूयताम्— ३. पादस्तामभितो निषण्णचमरो००पावनः.

४. जया मंतेदि तथा तनकेमि पूरिदो अणेण चित्ताफलओ आइदीहि कुच्चाणवाणं
तावमाणं ति ।

राजा—वयस्य ! अन्यच्च शकुन्तलायाः ^१प्रसाधनमभिप्रेतमस्माभिः ।

विद्व०—किं विअ । (किमिदं ?)

सानु०—^२वणवासस्स सोउमारस्स अ जं सरिसं भविस्सदि ।
(वनवासस्य सौकुमार्यस्य च मत् सद्द्वं भविष्यति ।)

राजा—

कृतं न कर्णापितवन्धनं सखे !
शिरीषमाण्डविलम्बिकेसरम् ।
न वा शरच्चन्द्रमरोचिकोमलं
मृणालसूत्रं रचितं स्तनान्तरे ॥१८॥

विद्व०—भो ! किं णु तत्तहोदो ^३रत्तकुवलअपल्लवसोहिणा अग्गहत्थेण
मुहं ओवारिअ चइदचइदा विअ ठिआ । (सावधानं निरूप्य)
आ, एसो दासीएपुत्तो कुसुमरसपाटच्चरो तत्तहादोए वअणं
अहिलघेदि ^४महुअरो । (भोः ! किं नु तत्रभवता रत्तकुवलपल्लव-
शोभिना अग्रहस्तेन मुखमपवार्गं चकित्तचकित्तेव स्थिता । (सावधानं निरूप्य)
आः, एण दास्याः पुवः कुसुमरसपाटच्चरः तत्रभवत्या वदनममिलह्वति
मधुकरः ।)

राजा—ननु वार्यंतामेष घृष्टः ।

विद्व०—^५भव एव्व अविणोदाणं सासिदा इमस्स वारणे पहविस्सदि ।
(भवानेव अविनीतानां शासिता अस्व वारणे प्रभविष्यति ।)

राजा—युज्यते । अयि भोः कुसुमलताप्रियातिथे ! ^६किमत्र परिपतन-
खेदमनुभवसि ?

एषा कुसुमविषण्णा तृपितापि सती भवन्तमनुरक्ता ।

प्रतिपालयति ^७मधुकरो न खलु ^८मधु त्वया विना पिबति ^९ ॥१९॥

१. प्रसाधनमभिप्रेतमत्रालिखितुं विस्मृतमस्माभिः ।

२. कण्णजानावस्स विणवस्स अ सरिसं. ३. रत्तकुवलअसोहिणा.

४. घिट्टमहुअरो००चअणकमलं अहिलसदि.

५. तुमं जैव अविणोदसासणे पहवसि. ६. किमितः. ७. अमरी.

८. मधु त्वां विना पिबति.

९. कु. ३।५६.

सानु०—अज्ज १अभिजादं खु एसो वारिदो ।

(अथ अभिजातं खल्वेव वारितः ।)

विदू०—पडिसिद्धा वि३ वामा एसा जादी । (प्रतिषिद्धापि वामैषा जातिः ।)

राजा३—एवं भोः, न मे शासने तिष्ठसि ? । श्रूयतां तद्दि संप्रति,—

अक्लिष्टवालतरुपल्लवलोभनीयं

पोतं मया सदयमेव रतीत्सवेषु ।

विम्वाधरं ३स्पृशसि चेद् भ्रमर ! प्रियाया-

स्त्वां कारयामि कमलोदरखन्वनस्थम् ॥२०॥

विदू०—“एष्वं तिवस्त्रणदंडस्स कि ण भाइस्सदि ? । (प्रहस्य आत्मगतम्)

एसो दाव उम्मत्तो । अहं पि एदस्स संगेण ईदिस ३वज्जो जेव्व

संवुत्तो । (प्रकाशम्) भो ! चित्तं खु एदं । (एवं तीक्ष्णदण्डस्य कि

न भेष्यति ? (प्रहस्य आत्मगतम्) । एष तावदुन्मत्तः । अहमप्येतस्य

सङ्गेण ईदृशावचन एव संवृत्तः । (प्रकाशम्) भोः ! चित्तं खल्वेतत् ।)

राजा०—कथं चित्रम् ? ।

सानु०—अहं पि दाणि अवगदत्था, कि उणा ३जहाविदिदाणुभावी एसो ।

(अहमपीदानीमवगतायां, कि पुनर्यथाचिन्तितानुभावोपः ।)

राजा—वयस्य ! किमिदमनुष्ठितं पीरोभाग्यम् ? ।

दर्शनमुखमनुभवतः साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन ।

स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्रोक्ता कान्ता ॥२१॥

(बाष्पं ३विहरति)

१. अभिजादं खु वारिदो.	२. ०सिद्धवामा खु एसा.
३. (सकोपम्) भोः.	४. एवासि.
५. भो एष्वं तिवस्त्रदंडस्स दे कर्षण.	
६. ईदिसो जेव्व पि. सा. । ईदिसवण्णो विज्ज. नि. सि. च., ईदिसवज्जो विज्ज. मा. राजा-कथं निवार्यमाणोऽपि स्थित एव । मिश्र०- धीरं पि जणं रसो विजारेदि । विदू०—भो, चित्तं खु एदं । राजा कथं चित्रम् ।	
७. जहालिहिदाणुभावी, चिदिजाणुसारी	८. पीरोभाग्यं दोषदर्शित्वम् ।
- ‘दोषैकदृक्पूरोभागी’ इत्यमरः रा. । ९. विसृजति ।

सानु०—पुष्पावरविरोही अपुष्पो एसो १विरहमग्गो । (पूर्वापरविरोधी अपूर्व एष विरहमार्गः ।)

राजा—वयस्य ! २कथमेवमविथान्तदुःखमनुभवामि ? ।

प्रजागरात् श्लिलोभूतस्तस्याः ३स्वप्ने समागमः ।

वाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥२२॥

सानु०—४सुव्वहा पमञ्जिदं तुए पच्चादेसदुक्खं सउंदलाए । (सर्वथा प्रमाजितं त्वया प्रत्यादेशदुःखं शक्नुन्तलायाः ।)

(प्रविश्य चतुरिका)

चतु०—जेदु जेदु भट्टा । वट्टिआकरंडअं गेण्हिअ ५इदोमुहं पत्थिद म्हि ।
(जयतु जयतु भर्ता । अतिकारण्डकं गृहीत्वा इतोमुखं प्रस्थितास्मि ।)

राजा—किं च ? ।

चतु०—सो मे हत्यादो अंतरा ६तरलिआदुदीआए देवीए वसुमदीए
अहंएअ अज्जउत्तस्स उवणहस्सं ति सवलक्कारं गहीदो ।
(तत् मे हस्ताद् अन्तरा तरलिकाद्वितीयया देव्या वसुमत्या अहमेव आर्ष-
पुत्रस्योपनेष्यामीति सज्जलात्कारं गृहीतः ।)

विदू०—दिट्ठिआ ७तुमं मुक्का । (दिष्टया त्वं मुक्ता ।)

चतु०—जाव देवीए ८विडवलग्गं उत्तरोअं तरलिआ मोचेदि ताव
माए णिष्वाहिदो अत्ता । (यावदेव्या विटप्रतममृत्तरीयं तरलिका
मोचयति तावन्मया निर्वाहित आत्मा ।)

राजा—वयस्य ! उपस्थिता देवी बहुमानगविता च । भवानिमां
प्रतिकृतिं रक्षतु ।

१. विहिणो मग्गो. २. कथमविथामं दुःखं.
३. स्वप्नसमागमः द्र. मे. २।२२, वि. २।१०.
४. वअस्स संमञ्जिदं तए ०० पिअसहोए सउंदलाए पन्वक्खं जेव सहोअणस्स ।
५. इदो अहं. ६. किं ततः. ७. पिमलिआदुदिआए देवीए.
८. तुमं कर्षं विमुक्का ।
९. सदाविडवलग्गं देवीए परिचारिआ अंचलं ताव णिष्वाहिदो माए अप्पा ।
(नेपथ्ये) एदु एदु भट्टिणी । विदू०—(कर्णं दृष्ट्वा) भौ, अहिचारिणी एसा
अंतंउरवग्गी मेधाविणि मई विअ कवलिट्टु उवत्थिदा ।

विद्व०—असाधं^१ ति भणसिहि । (चित्रफलकमादायोत्थाय च) जइ भवं^२
^३अंतेउरवाउरादो मुंचीअदि तदो मं मेहृण्णडिच्छंदे^३ प्पासादे
 सहावेहि । (आत्मानमिति भण । (चित्रफलकमादायोत्थाय च) यदि
 भवानन्तःपुरवानुरातो मोक्षयते तदा मां मेघप्रतिच्छन्दे प्रासादे शब्दापम ।)
 (द्रुतपदं निष्क्रान्तः)

शानु०—अण्णसंकंतहिअओ वि पढमसंभावणं^४ अवेक्खदि सिडिलसोहदो
 दाणिं गसो । (अन्यसंक्रान्तहृदयोर्षि प्रथमसंभावनामपेक्षते सिधिल-
 सोहद इयानीमेघः ।)

(प्रविश्य पत्रहस्ता)

प्रती०—जेदु जेदु देवो । (जयतु जयतु देवः ।)

राजा—वेत्रवति ! न खत्वन्तरे दृष्टा त्वया देवो ।

प्रती०—देव दिट्ठा । पत्तहत्थं मं पेक्खिअ उण पडिणिउत्ता । (देव दृष्टा !
 पत्रहस्तां मां प्रेक्ष्य पुनः प्रतिनिवृत्ता ।)

राजा—कार्येणा कार्योपरोधं मे परिहरति ।

प्रती०—देव ! अमच्चो विण्णवेदि—^५प्रत्यजादस्स गणणावहुलदाए एकं
 एव्व पोरकज्जं अवेक्खिदं, तं देवो पत्तारूढं पच्चक्खीकरेदु—
 त्ति । (देव ! अमात्यो विज्ञापयति—अर्धजातस्य गणनावहुलतया एकमेव
 पौरकार्यमवेषितम्, तद् देवः पत्रारूढं प्रत्यधीकरोतु—इति ।)

राजा—इतः पत्रं दर्शय ।

(प्रतीहार्युपनयति)

राजा—(अनुवाच्य) कयम् ? । ^६समुद्रव्यवहारी सार्धंवाहो धनमित्रो
 नाम नौव्यसने विपन्नः । अनपत्यश्च किल तपस्वी । 'राजगामी

१. ०णजं पि किं ति ण भणसि
२. अंतेउरकालकूडादो मुञ्चिस्सदि
३. मेहृच्छण्णप्पासादे सहावेसि । एवं च तर्हि गोवेमि जहि पारावपं उष्णिअ
 ण को वि अण्णो पेक्खदि ।
४. रक्खवि धिरतोहिदो दाव एसो ।
५. विदितमस्तु देवपादानाम् । ६. धनवृद्धिनामा वणिग् वारिपघोपजोधी नौव्य-
 सनेन०० तस्यानेककोटिसंख्यं वसु । तदिदानीं राजार्थतामपद्यते । इति ध्रुत्वा
 देवः प्रमाणमिति । ०००पत्यता.

तस्यार्थसंचयः' इत्येतदभात्येन लिखितम् । (सविषादं) कष्टं
सख्यनपत्यता । बहुधनत्वाद् बहुपत्नोकेन तत्रभवता भवितव्यम् ।
विचार्येतां यदि काचिदापन्नसत्त्वा तस्य भार्यामु स्यात् ।

प्रती०—देव ! दाणि एव साकेदअस्स सेट्टिणो दुहिआ णिव्वुत्तपुंसवणा
जाआ से सुणीअदि । (देव ! इदानीमेव साकेतकस्य श्रेष्ठिनो दुहिता
निवृत्तपुंसवना जायाज्य श्रूयते ।)

राजा—ननु गर्भः पित्र्यं^१ रिक्त्वमर्हति । गच्छ एवममात्यं ब्रूहि ।

प्रती०—जं देवो ग्राणवेदि । (यदेव आज्ञापयति ।) (प्रस्थिता)

राजा—एहि तावत् ।

प्रती०—इअमिह । (इयमस्मि ।)

राजा—किमनेन संततिरस्ति नास्तोति ।

येन येन विद्युज्यन्ते प्रजाः स्तिग्धेन बन्धुना ।

स स पापादृते तासां दुष्यन्त इति घुष्यताम् ॥२३॥

प्रती०—एवं णाम घोसइद्वं । (निष्क्रम्य, पुनः प्रविश्य) काले पवुट्टं
विअ अहिणदिदं देवस्स सासणं महाजणेण । (एवं नाम घोषयि-
तव्यम् । (निष्क्रम्य, पुनः प्रविश्य) काले प्रवृष्टमिव अभिनन्दितं देवस्य
शासनं महाजनेन ।)

राजा—(दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य) एवं भोः, संततिच्छेदनिरवलम्बा^२
मूलपुरुषावसाने संपदः परमुपातिष्ठन्ति । ममाप्यन्ते पुरुवंशश्रो-
रेवंवृत्ता ।

प्रती०—पडिहदं अमंगलं । (प्रतिहतममङ्गतम् ।)

राजा—घिङ् माम् उपस्थितश्रेयोवमानिनम् ।

सानु०—असंसअं सहि एव्व हिअए करिअ णिदिदो णेण अप्पा ।
(असंशयं सखीमेव हृदये कृत्वा निन्दितोज्जेनात्मा ।)

१. ऋक्त्वम्

२. ०निरवलम्बानां कुलानां मूल००न्ति । ००पुरुवंश—श्रीरकाल इवोप्तबीजा
भूरेवंवृत्ता नि. मा. । निरवलम्बना००००न्ते००पुरुवंशश्रिय एव वृत्तान्तः-
सा. सि. पि. च.

राजा—

संरोपितेऽप्यात्मनि घर्मपत्नी
त्यक्ता मया नाम कुलप्रतिष्ठा ।
कल्पिष्यमाणा महते फलाय
वसुन्धरा काल इवोप्तबीजा ॥२४॥

सानु०—अपरिच्छिन्ना दाणि दे संददी भविस्सदि । (अपरिच्छिन्नेदानों ते संततिर्भविष्यति ।)

चतु०—(जनान्तिकम्) अए ! इमिणा सत्थवाहवुत्तंतेण दुउणुब्बेओ भट्टा । णं अस्सासिटुं ^१मेह्पडिच्छंदादो अज्जं माहव्वं रेण्हिअ आअच्छामि । (अगि ! अनेन सार्धवाहवृत्तान्तेन द्विगुणो-
द्देशो भर्ता । एनमाश्वासयितुं मेघप्रतिच्छन्दाद् आर्षं माधव्यं गृहीत्वा
आगच्छामि ।)

प्रती०—सुट्ठु भणसि । (सुष्ठु भणसि) (निष्क्रान्ता)

राजा—अहो दुष्यन्तस्य संशयमारुढाः पिण्डभाजः । कुतः

अस्मात् परं वत यथाश्रुतिं ^२संभृतानि
को नः कुले निवपनानि ^३नियच्छतीति ।
नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं
घोताश्रुसेकमुदकं ^४पितरः पिबन्ति ॥२५॥

(मोहमुपगतः)

चतु०—(ससंभ्रममवलोक्य) समस्ससट्ठु भट्टा । (समाश्रित्तु भर्ता ।)

सानु०—हृद्धी हृद्धी । सदि खु दीवे ववघाणदोसेण एसो अंघआरदोसं
अण्होदि ^१ । अहं दाणि एव्व णिव्वुदं करेमि । अहवा सुदं माए

१. मेहच्छिन्नावट्टिदं संतावणिव्वावइत्तजं. २. यथास्मृति.

३. करिष्यतीति. ४. घोताश्रुसेकमुदकं. नि., र. १।६७

५. अणुभवदि राएसी. चेटी—भट्टा, अलं संदाविदेण । वजत्थो ज्जेव पट्टु
अवरसुं देवीसुं अणुख्वपुत्तजन्मेण पुण्वपुरिसाणं अरिणो भविस्सदि
(आत्मगतम् ।) ण मे वअणं पविच्छदि भट्टा । अघ वा अणुख्वं जेव ओसधं
आदकं णिवत्तेदि । राजा—(शोकनाटितकेन) सर्वथा—‘आमूलशुद्धसन्तति कुल-
मेतत् पौरवं प्रजावन्ध्यै । मय्यस्तमितमनार्यं देश इव सरस्वतीस्रोतः ॥’-

सउदलं समस्ससय्रंतीए महेंदजणणीए मुहादो जण्णभाओस्सुआ
 देवा एव्व तह् अणुचिट्ठिस्संति जह् अइरेण धम्मपदिणि भट्टा
 अहिणंदिस्सदि त्ति । ता णणु जुत्तं कालं पडिपालिट्ठुं । जाव इमिणा
 वृत्ततेण पिअसहिं समस्सासेमि । (हा धिक् हा धिक् । सति खलु
 दीपे व्यवधानदोषेणैपः अन्धकारदोषमनुभवति । अहमिदानीमेनं निवृत्तं
 करोमि । अथवा श्रुतं मया शकृन्तलां समाश्वासयन्त्या महेन्द्रजनन्या
 मुक्ताद् यज्ञभागोत्सुका देवा एव तयानुष्ठस्यन्ति यथा अचिरेण धर्मपत्नीं
 भर्ता अभिनन्दिष्यतीति । तन्ननु युक्तं कालं प्रतिपालयितुम् । यावदनेन
 कृतान्तेन प्रियसखीं समाश्वासयामि ।) (उद्भ्रान्तकेन निष्क्रान्ता)

(नेपथ्ये)

अव्वम्हण्णं । (अव्वम्हण्णम् ।)

राजा—(प्रत्यागतचेतनः कर्णं दत्त्वा) अये, माघव्यस्येवार्तस्वरः । कः
 कोऽत्र भोः ? ।

—(मोहमुपगतः) चेटी—(ससंभ्रमम्) समस्ससदु समस्सदु भट्टा । मिथ०—किं
 इदाणि जेव०० सेमि (नेपथ्ये) भो अव्वम्हण्णं अव्वम्हण्णं । राजा—
 (प्रत्यागतचेतनः कर्णं दत्त्वा) अये माघव्यस्येवार्तनादः । चेटी—भट्टा, मा
 णाम सो माघव्वतवस्सो पियलिआमिस्सिआहिं चित्तफलअहत्थो पाविदो
 पविस्सदि । राजा—चतुरिके, गच्छ मद्दवचनादनिपिट्ठपरिजनां देवीमुपाल-
 भस्व । चेटी—अं देवो आणवेदि । (निष्क्रान्ता) (नेपथ्ये) अव्वम्हण्णं
 अव्वम्हण्णं राजा—परमार्थतो भोतिभिन्नस्वरो ब्राह्मणः । कः कोऽत्र भोः
 (प्रविश्य) कञ्चुकी—आज्ञापयतु देवः । राजा—निरूप्यता किमेवं माघव्य-
 माणवकः इन्दतीति । कञ्चु०—यावदालोकयामि । (निष्क्रम्य ससंभ्रमः
 पुनः प्रविष्टः) राजा—पार्वतायन, न खलु किञ्चिदत्याहितम् । कञ्चु०—
 एवम् । राजा—तत्कुतोऽयं वेपथुः । तथा हि—‘प्रागेव जरसा कम्पः
 स विशेषेण संप्रति । आशिष्करोति सर्वाङ्गमभ्यत्थमिव मास्तः ॥’ कञ्चु०—
 सरिज्जायतां सुहृदं महाराजः । राजा—कस्मात् परिजातव्यः । कञ्चु०—
 महतः कृच्छ्रत् । राजा—अयि, भिक्षार्थमभिधीयताम् । कञ्चु०—‘योऽतो
 दिगवलोकनप्रासादो मघच्छन्नो नाम । राजा—किं तत्र । कञ्चु०—
 ‘तस्याधनायाद् गृह्णीतकण्ठरेकविभामविलङ्घयन्नुज्जात् । सत्ता प्रकाशेतर-
 मूर्तिना ते येनापि सत्त्वेन निगृह्यतीतः ॥’ राजा०० ममापि०० ।

(प्रविश्य)

प्रती०—(ससंभ्रमम्) परित्ताबद्धु देवो संसन्नगदं वजस्सं । (परित्रायतां तेषां संशयगतं वयस्वम् ।)

राजा—केनात्तगन्धो माणवकः ? ।

प्रती०—अदिदृष्ट्वेण केण वि सत्तेण अदिक्कामिअ मेहृप्पडिच्छंदस्स प्पासादस्स अग्गभूमि आरोविदो । (अदृष्ट्वेण केनापि सत्त्वे-
नातिक्रम्य मेघप्रतिच्छन्दस्य प्रासादस्याग्रभूमिमारोपितः ।)

राजा—(उत्वाय) मा तावत् । ममापि सत्त्वंरभिभूयन्ते गृहाः ।
अथवा,—

अहन्यहन्यात्मन एव ताव-
ज्जातुं प्रमादस्खलितं न शक्यम् ।
प्रजाम् कः केन पथा प्रयातो-
त्यशेषतः को नु विदाङ्करोतु ॥२६॥
(नेपथ्ये)

भो वजस्त ! अविहा अविहा । (भो वयस्य ! अविहा अविहा ।)

राजा—(गतिनेदेन परिक्रामन्) सखे ! न भेतव्यं न भेतव्यम् ।

(नेपथ्ये)

(पुनस्तदेव पठित्वा) कहं ण भाइस्सं ? । एस मं को वि पच्चव-
णदासिरोहरं यिच्छुं विअ तिण्णभंगं करेदि । (कवं न भेष्यामि ? ।
एष मां कोऽपि प्रत्ययनतशिरोधरम् इत्तुमिव त्रिभङ्गं करोति ।)

राजा—(सदृष्टिक्षेपम्) धनुस्तावत् ।

यव०—भट्टा ! एदं ^१हत्थावावसहिदं सरासणं । (मर्तः ! एतद्
^२हत्थावावसहितं सरासनम् ।)

(राजा ससरं धनुरादत्ते)

१. ०त्यशेषतः कस्य पुनः प्रभुत्वम्. पि. वेदितुमस्ति शक्तिः. नि.सा.च.सि.मा.
२. पच्छामोऽपि सिरोधरं इत्तुं विअ भग्गंठि इच्छदि ।
३. ससरं सरासणं हत्थावावो अ. ४. द्र. वि. ५।३-४ हत्थावापः

(नेपथ्ये)

एष त्वामभिनवकण्ठशोणितार्थी
 शार्दूलः पशुमिव हन्मि चेष्टमानम् ।
 आर्तानां भयमपनेतुमात्तघन्वा
 दुष्यन्तस्तव शरणं भवत्विदानीम् ॥२७॥

राजा—(सरोपम्) कथं मामेवोद्दिशति ? । तिष्ठ कुणपाशन !
 त्वमिदानीं न भवसि । (शार्ङ्गमारोप्य) ^१वेत्रवति ! सोपान-
 मार्गमादेशय ।

प्रती०—इदो इदो देवो । (इत इतो देवः ।)

(सर्वे सत्वरमुपसर्पन्ति)

राजा—(समन्ताद् विलोक्य) शून्यं खल्विदम् ।

(नेपथ्ये)

^२अविहा अविहा । अहं अत्तभवन्तं पेक्खामि । तुमं मं ण
 पेक्खसि ? । ^३विडालग्गहीदो मूसओ विघ्न णिरासो म्हि
 जीविदे संवुत्तो । (अविहा अविहा । बहमन्नभवन्तं पस्यामि । त्वं मां
 न पश्यसि ? । विडालग्गहीदो मूपक इव निराधोर्जस्मि जीविते संवुत्तः ।)

राजा—भोस्तिरस्करिणीगवित ! मदीयं शस्त्रं त्वां ^४द्रक्ष्यति । एष
 तमियुं संदधे,—

यो हुनिष्यति वध्यं त्वां रक्ष्यं ^५रक्षिष्यति द्विजम् ।

हंसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिश्रा वर्जयत्यपः ॥२८॥

(अस्त्रं संदधते)

(ततः प्रविशति विदूषकमुत्सृज्य मातलिः)

मात०—राजन् !

१. पार्वतायन००

२. परिस्ताहि, परिस्ताहि.

३. मञ्जारगहिवो विघ्न उंदुरो णिरासो.

४. न पश्यति.

५. रक्षति च नि.

कृताः शरव्यं हरिणा तवासुराः
शरासनं तेषु विकृष्यतामिदम् ।
प्रसादसोम्यानि सतां सुहृज्जने
पतन्ति चक्षुषि न दारुणाः शराः ॥२६॥

राजा—(ससंभ्रममस्त्रगुणसंहर्त्तु) अये, मातलिः । स्वागतं महेन्द्रसारथे^१ ! ।

(प्रविश्य)

विदू०—^२अहं जेण इष्टिपसुमारं मारिदो सो इमिणा साअदेण अहिणं-
दीअदि । (अहं येन इष्टिपसुमारं मारितः सोऽजेन स्वामतेनाभिनन्दते ।)

मात०—(सस्मितम्) आयुष्मन् ! श्रूयतां यदर्थमस्मि हरिणा भवत्सकाशं
प्रेषितः ।

राजा—अवहितोऽस्मि ।

मात०—अस्ति । कालनेमिप्रसूतिदुर्जयो नाम दानवगणः ।

राजा—अस्ति । श्रुतपूर्वं मया नारदात् ।

मातलिः—

सख्युस्ते स किल शतक्रतोरवध्यः^३
तस्य त्वं रणशिरसि स्मृतो निहन्ता ।
उच्छेत्तुं प्रभवति यन्न सप्तसप्तिः
तन् नैशं तिमिरमपाकरोति चन्द्रः ॥३०॥

स भवानात्तशस्त्र एव इदानीम् ।^४ तत् ऐन्द्ररथमारुह्य विजयाय
प्रतिष्ठताम् ।

राजा—“अनुगृहीतोऽहमनया मघवतः संभावनया । अथ माधव्यं प्रति
भवता किमेवं प्रयुक्तम् ? ।

१. देवराजसारथे

२. भो मणं म्हे इमिणा अहं पसुमारणेण मारितुं न पारिदो । भवं उण इमं
साअदेण अहिणंअदि ।

३. ०रजव्याः.

४. देवरथमारुह्य.

५. गृहीतोऽस्म्यनया

माल०—तदपि कथ्यते । किञ्चिन्निमित्तादपि मनःसंतापाद् आयुष्मान्
मया विवल्बो द्रष्टः । पश्चात् कोपयितुमायुष्मन्तं तथा कृतवान् ।
कृतः—

ज्वलति चलितेन्धनोऽग्निर् विप्रकृतः पन्नगः फणां कुरुते ।

प्रायः स्वं महिमानं शोभात् प्रतिपद्यते हि जनः^१ ॥३१॥

राजा—(जनान्तिकम्) वयस्य ! अनतिक्रमणीया दिवस्पतेराज्ञा । तदत्र
परिगतार्थं कृत्वा मदवचनादमात्यपिशुनं ब्रूहि,—

स्वन्मतिः केवला तावत् परिपालयतु प्रजाः ।

अधिज्यमिदमन्यस्मिन् कर्मणि श्वापृतं घनुः ॥३२॥

विद्म०—जं भवं आणवेदि । (भद् भवानाज्ञापयति ।)

माल०—रवमारोहतु आयुष्मान् !

(राजा रवाधिरोहणं नाटयति)

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥ ^२इति षष्ठोऽङ्कः ॥

१. तैजस्वी संशोभात् प्रायः प्रतिपद्यते तेजः. २. शकुन्तलाविरहो नाम०० ।

सप्तमोऽङ्कः

(ततः प्रविशत्याकाशयानेन रथाभिरुदो राजा मातलिञ्च)

१.

॥अथ सप्तमोऽङ्कः॥

(ततः प्रविशति नाकलासिका)

नाक० आगतं हि गुरुणा पादगुणं जहा एदेमु व्येव दिवसेसु मच्चलो-
 आदो उत्तिण्णेण राएसिणा दुस्सन्तेण भञ्जवदो पुरंदरस्स पिअजारिणा दाणव-
 वह्णिमित्तं गन्तव्वं । जाव अञ्मच्चिअ इमं ह्यापुच्छिअमाणं गिस्सिअदि ताव
 एव्व मए विबुहवच्चवत्तं मङ्गलणिमित्तं किपि पेक्खणअं दरसइस्सवं । ता तुमं
 कंपि तासिअं अण्णेसिअ संगीदसात्तासु आअच्छति । ता जाव तासिअं अण्णे-
 सामि । (पेरिअम्मावलोक्य च) का उण एसो महोदवरणेवच्छा हरिसिदुक्कण्ठि-
 याविअ इदो एवाअच्छदि । (निपुणमवलोक्य) कहं पिअसही चूदमञ्जरौ ।
 ता जाव एताए सह उवज्जाअसमीवं गच्छामि । (प्रतिपालमति) (ततः प्रविशति
 यथानिदिष्टा तासिका) चूतमञ्जरौ—(सविस्मयं सतृपं च) अहो महत्पभाओ
 राएसी दुस्सन्तो (सासूयम्) अहो महावलो सो हदो दुज्जओ दाणववलो (नृत्यति)
 नाक०—(उपसृत्य) सहि चूदमञ्जरिए । उक्कण्ठिदा विअ सक्खीअसि ।
 चूत०—(विलोक्य) कहं परिजाअमञ्जरि । सहि ! सव्वं कपयिस्सं । तुमं
 वाच कहि पत्थिदेति पुच्छिस्सं । पारि०—सहि ! संखेवेण कपयिस्सं । अहं
 खु राएसिणो दुस्सन्तस्स दाणवविअअ—ववदेसेण अज्ज मङ्गलणिमित्तं
 कि पि पेक्खणअं दंसीअवुत्ति उवज्जाअस्स अज्जाए उभे व्येव सजासं ।
 चूत०—(सोत्कण्ठम्) आसी अवसरो एदस्स । दाणि पुणो मच्चलोअं
 पत्थिदे एदास्सि महाराए कस्स दंसीअदि । पारि०—(साथक्कुम्) सहि !
 कि महेंदस्स मणोरहाणि संपादिअ गदो उण अण्णघा । चूत०—सहि सुणु
 'अज्ज व्येव सोसग्गसमए णवरं दुज्जअदाणवज्जोविदसअस्ससेसं गिहिसुण
 जावअ तिदसवित्तासिणो—सरस-हिअआइं अवाणि अहिप्पट्टिदो । अदोअ मे
 हरिसोक्कण्ठाणं कारणं । पारि०—सहि ! तए पिअं णिवेदिदं । जं एव्व
 उवज्जाएण पुरुवंतराएसिणो पूरदो कज्जं कादुं अण्णात्तं तं जेव्व गौदं
 कादुण एत्थ एव्व करेम्ह । चूत०—जं दे रोअसि । पारि०—ता जं
 व्येव गौदं मए सविदं तए वा सह णच्चेम्म । चूत०—सहि ! एव्वं करेम्ह
 (उभे गायतः) रविसमअ-गमणं कंषण अण्णं अ सदाअमासि महूसमओ ।
 अण्णं कुणइ विसण्णं पावीइमाणि भूमीए ॥१॥
 (इत्युभे नत्तित्वा निष्क्रान्ते) ॥प्रवेशकः॥ (ततः प्रविशति००"—ता०

राजा—मातले ! अनुष्ठितनिदेशोऽपि मध्वतः सत्क्रियाविशेषादनुप-
युक्तमिवात्मानं समर्थये ।

मात०—(सन्मितम्) आयुष्मन् ! ^१उभयत्राप्यपरितोषं समर्थये ।

^२प्रथमोपकृतं मरुत्वतः

^३प्रतिपत्त्या लघु मन्यते भवान् ।

गणयत्यवदानं ^४विस्मितो

भवतः सोऽपि न सत्क्रियामुणान् ॥१॥

राजा—मातले ! मा मं वम्; स खलु मनोरथानामप्य ^५भूमिविसर्जना-
वसरसत्कारः । मम हि दिवोकृपां समक्षमर्थासनोप ^६वेणितस्य

अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकस्थं

जयन्तमुद्बोधय कृतस्मितेन ।

^७ग्रामृष्टवक्षोहरिचन्दनाङ्गा

मन्दारमाला हरिणा पिनद्धा ^८ ॥२॥

मात०—किमिव नामायुष्मानं ^९भरेश्वराभ्राह्मति ? । पश्य,—

सुखपरस्य हरेरुभयः कृतं

त्रिदिवमुद्बूतदानवकण्ठकम् ।

तव शरैर्युना नतपर्वभिः

पुरुषकेसरिणश्च पुरा नखैः ॥३॥

१. उभयत्राप्यसंतोषमवगच्छ । कृतः—उपकृत्य हरेस्तथा भर्वात्तपु सत्कारम-
वेद्य मन्यते । २. प्रथमशब्दार्थाय इ ४०९—पृ० पादटि.
३. प्रतिपत्तिः सत्कारातिशयः; गौरवमिति रा.
४. ०संमितां भवतः सोऽपि न सत्क्रियामिमाम्.
५. ०मप्यतिद्वुरवर्ती विसर्जनावसरे सत्कारः.
६. ०नोपविष्टस्य र. ६.७३, १७।७. ७. प्रमूज्य वक्षो.
८. सैषा शेषा कु० ३।२२, र. १७।७९, अथैव ३।१०-११ संवादः.
९. सुरेशाद्यायुष्माभ्राह्मति.

राजा—अत्र खलु शतक्रतोरेव महिमा । पश्य—

सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः
संभावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम् ।
किं वाऽभविष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता
तं चेत् सहस्रकिरणो घुरि नाकारिष्यत् ॥४॥

माला०—सदृशमेवैतत् । (स्तोकमन्तरमतीत्य) आयुष्मन् ! इतः पश्य
नाकपृष्ठप्रतिष्ठितस्य सौभाग्यमात्मयशसः ।

विच्छित्तिशेषैः सुरसुन्दरोणां वर्णरमी कल्पलतांशुकेषु ।
विचिन्त्य गीतक्षममयं वन्द्यं दिवोकसस्त्वच्चरितं लिखन्ति ॥५॥

राजा—मातले ! असुरसंप्रहारोत्सुकेन पूर्वेषु दिवसमधिरोहता मया न
लक्षितः स्वर्गमार्गः । तत् कतरस्मिन् मरुतां पथि वर्तामहे ? ।

मातलिः—

त्रिस्रोतसं वहति यो गगनप्रतिष्ठां
ज्योतीषि वर्तयति च प्रविभक्तरश्मिः ।
तस्य द्वितीयहरिविक्रमनिस्तमस्कं
वायोरिमं परिवहस्य वदन्ति मार्गम् ॥६॥

राजा०—मातले ! अतः खलु सबाह्यकरणो ममान्तरात्मा प्रसीदति
(रथाङ्गमवलोक्य) मेघपदवीमवतीर्णा स्वः ।

माला०—कथमवगम्यते ? ।

१. महिमा स्तुत्याः नि. २. किं प्राभविष्यदरुणस्तमसां वधाय.
३. सदृशं त्वैतत्. ४. लिपिसौन्दर्यम् इति, यवसो यशोलेखस्येति च भावः ।
५. कल्पलतान्तरेषु । संचिन्त्यं गीतिकां, ० अर्षजातम् नि.
६. ० अधिरोहता न लक्षितोऽयं प्रवेशो मया । उत्कृतमस्मिन्वाथि वर्तामहे मरुताम्.
७. चक्रविभक्तरश्मिः.
८. तस्य व्यपेतरजसः प्रवहस्य वायोर्माणो द्वितीयहरिविक्रमपुत्र एष.
९. र. १३।१९ सो. (१०९ पृ. चौ. सं.) १०. ० करणान्तरात्माः।
११. ० मवतीर्णाः स्मः. १२. आयुष्मन्, कथ०.

राजा—

अयमर^१-विवरेभ्यश्चातर्कनिष्पतद्भिर्,
हरिभिरचिरभासां तेजसा चानुलिप्तैः ।
गतमुपरि घनानां वारिगर्भोदराणां
निशुनयति रथस्ते ^२सीकरक्विलन्नेमिः ॥७॥

मात०—^३क्षणादायुष्मान् स्वाधिकारभूमौ वर्तिष्यते ।

राजा—(अधोऽवलोक्य) वेगावतरणादाश्चर्यदर्शनः ^४संलक्ष्यते मनुष्य-
लोकः । तथा हि,—

शंलानामवरोहतीव शिखरादुन्मज्जतां मेदिनी
^५पर्णाभ्यन्तरलीनतां विजहति स्कन्धोदयात् पादपाः ।
संधानं तनुभागनष्टसलिलव्यक्त्या व्रजन्त्यापगाः^६
केनाप्युत्क्षिपतेव पश्य भुवनं मत्पाश्र्वमानीयते ॥८॥

मात०—साधु दृष्टम् (सबहुमानमवलोक्य) अहो ! ^७उदाररमणीया पृथिवी ।

राजा—मातले ! कतमोऽयं पूर्वापरसमुद्रावगाहः^८ कनक^९रसनिष्यन्दः
सांध्य इव ^{१०}भेषः सानुमानालोक्यते ? ।

मात०—आयुष्मन् ! एष खलु हेमकूटो ^{११}नाम किपुरुषपर्वतः तपः-
संसिद्धिक्षेत्रम् । पश्य,—

स्वायंभुवान् मरीच्यैः प्रवभूव प्रजापतिः ।
सुरासुरगुरुः सोऽत्र सपत्नीकस्तपस्यति ॥९॥

राजा—तेन ह्यनतिक्रमणीवानि श्रेयांसि । प्रदक्षिणीकृत्य भगवन्तं
गन्तुमिच्छामि ।

मात०—^{१२}प्रथमः कल्पः ।^{१३}

१. अयमगविवरेभ्य०.

२. सीकर०.

३. अथ किम् । अन्यच्च क्षणादूर्ध्वमायुष्मानात्माधिकार०.

४. संपद्यते.

५. पर्णस्वन्तरलीनतां नि. ६. संतानैस्तनुभावनष्टमसिना व्यक्त व्रजन्त्यापगाः नि.

७. उदाररमणीया पृथिवी.

८. कु. १।१

९. ०रसनिष्यन्दी

१०. भेषपरिषः सानुमानवलोक्यते । ११. परं तपस्विनां सिद्धिक्षेत्रम्.

१२. आयुष्मन्, प्रथमः. इ. ४०९. पू. पा. टि. -४.

१३. (रथावतरणं नाटयित्वा) एताववतीर्णो स्वः । राजा—मातले, उपाह०.

(नाट्येनावतीर्णो)

राजा—(सविस्मयम्)

उपोडशब्दा न रथाङ्गनेमयः
प्रवर्तमानं न च दृश्यते रजः ।
अभूतलस्पर्शतया निरुद्धतिसु^१
तवावतीर्णोऽपि रथो न लक्ष्यते ॥१०॥

मात०—^२एतावानेव शतक्रतोरायुष्मतश्च विशेषः ।

राजा—मातले ! कतमस्मिन् प्रदेशे मारीचाश्रमः ।

मात०—(हस्तेन दर्शयन्)^३

वल्मीकाग्रनिमग्नमूर्तिरुरसा^४ संदष्टसर्पत्वचा
कण्ठे जीर्णलताप्रतानवलयेना^५त्यर्थसंपीडितः ।
अंसव्यापि शकुन्तनीडनिचितं विभ्रज्जटामण्डलं
यत्र स्थाणूरिवाचलो मुनिरसावम्यकंविम्बं स्थितः ॥११॥

राजा—^६नमोऽस्मै कष्टतपसे ।

मात०—(संघतप्रग्रहं रथं कृत्वा) महाराज ! एतो अदितिपरिवाधितमन्दारवृक्षं
प्रजापतेराश्रमं प्रविष्टौ स्वः ।

राजा—^७स्वर्गादिधिकतरं निर्वृतिस्वानम् । अमृतहृदमिवावगाडोऽस्मि ।

मात०—(रथं स्थापयित्वा) अवतरस्वायुष्मान् ।

राजा—(अवतीर्य) मातले ! भवान् कथमिदानीम् ? ।

मात०—^८संयन्त्रितो मया रथः वयमप्यवतरामः । (तथा कृत्वा) ^९इत्
आयुष्मन् ! (परिक्रम्य) दृश्यन्तामत्र भवतामृषीणां तपोवन-
भूमयः ।

१. निरुद्धतः मा. लि. अनिरुद्धतः च. विरुद्धतिः सा. वि.

२. एतावानेवायुष्मतः शतक्रतोश्च रथस्य विशेषः र. २।५०

३. पश्य—वल्मीकाग्रनिमग्नं

४. ०दरगत्वग्बहुमूर्धान्तरः

५. ०नात्यन्तसंपीडितः

६. नमस्ये कष्ट नि.

७. अहो, स्वर्गा०.

८. सममगन्वित एवावमास्ते रथः.

९. इतो दृश्यन्तां विद्धमूनीनां तपो०.

राजा—ननु ^१विस्मयादवलोकयामि ।

प्राणानामनिलेन वृत्तिरचिता सत्कल्पवृक्षे वने
तोये काञ्चनपद्मरेणुकपिशे ^२पुण्याभिषेकक्रिया ।
ध्यानं रत्नशिलामृहेषु ^३विनुषस्त्रीसंनिधौ संयमो
^४यत् काङ्क्षन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिस्तपस्यन्त्यमो ॥१२॥

मात०—^५उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना । (परिक्रम्य आकाशे) अये
वृद्धशाकल्य ! किमनुतिष्ठति भगवान् मारोचः ? । (आकर्ष्य)
किं ब्रवीषि ? । दाशायण्या पतिव्रताधर्ममधिकृत्य पृष्टस्तस्यै
महर्षिपत्नीसहितायै कथयतीति ।

राजा—(कर्णं दत्त्वा) अये ! प्रतिपाल्यावसरः खलु प्रस्तावः ^६ ।

मात०—(राजानमवलोक्य) अस्मिन्नशोकवृक्षमूले तावदास्तामायुष्मान्,
यावत् त्वामिन्द्रगुरवे निवेदयितुमन्तरान्वेषो भवामि ^७ ।

राजा—यथा भवान् मन्यते । (स्थितः)

मात०—आयुष्मन् ! साधयाम्यहम् । (निष्क्रान्तः)

राजा—(निमित्तं सूचयित्वा)

मनोरथाय नाशंसे किं वाहो ! स्पन्दसे ^८मुधा ? ।
पूर्वाध्वोरितं श्रेयो दुःखं हि परिवर्तते ^९ ॥१३॥

(नेपथ्ये)

मा खू चावलं करेहि । ^{१०}कहं गदो जेव अत्तणो पकिदि ? ।
(मा खलु चापलं कुरु । कथं गत एवात्मनः प्रकृतिम् ? ।)

१. विस्मयादुभयमप्य०.

२. धर्माभिषेक०० तोये हैमसहस्रपत्रसुभगे नक्तं दिवं सद् व्रतम्—सा.

३. ०तलेषु वि०. ४. यदाञ्छन्ति.

५. उत्सर्पिणी—सा., उत्सर्पिणी उपयुं परि घावन्ती रा. ऊर्ध्वगमनशीला अनेन
तेषां मोक्षापित्वं सम्पत्ते. का. मा. ६. प्रतिपाल्यावसराः खलु मुनयः मा. का.

७. ०महर्षिन्द्रगुरवे निवेदयामि । राजा—यथा. ८. मुधा.

९. परिवर्तते. व. जि. १०. जहि जाहि जेव अत्तणो पकिदि दंसेसि ।

राजा—(कर्णं दत्त्वा) अभूमिरियमावनयस्य । को नु खल्वेष निषिध्यते ।
(शब्दानुसारेणावलोक्य, सविस्मयम्) अये, ! को नु खल्वयमनु-
बध्यमानस्तपस्विनीभ्यामवालसत्त्वो बालः ? ।

अर्घपीतस्तनं मातुरामर्दकिलष्टकेसरम् ।
प्रकीडितुं सिंहशिशुं वलात्कारेण कर्षति^१ ॥१४॥

(ततः प्रविशति यथानिदिष्टकर्मो तपस्विनीभ्यां सह बालः)

बालः—*यिभ ले सिंहशावका यिभ । दंताई दे गणइशणं । (जृम्भस्व, रे सिंह-
शावक ! जृम्भस्व, दन्तांस्तौ गणयिष्ये ।)

प्रथ०—अविणीद ! कि णो अपच्चणिव्विसेसाणि सत्ताणि विण्ण-
अरेसि ? । हंत, वट्टइ दे संरंभो^२ । ठाणो खु इसिजणेण सब्ब-
दमणो त्ति किदणामहेओ सि । (अविनीत ! कि नः अपत्यनिवि-
शेषाणि सत्त्वानि विप्रकरोणि ? । हुन्त, वर्धते तव संरंभः । स्थाने खलु
ऋषिजनेन सर्वदमन इति कुतनामधेयोऽसि ।)

राजा—किं नु खलु बालेऽस्मिन्नोरस इव पुत्रे स्निह्यति मे हृदयम् ।
नूनमनपत्यता मां वत्सलयति ।

द्विती०—एसा खु केसरिणो तुमं लंघेदि जइ से पुतअं ण मुंचेसि ।
(एषा खलु केसरिणी त्वां लङ्घयिष्यति यदि तस्याः पुत्रकं न मुञ्चसि ।)

बालः—(सस्मितम्) अम्मो वलिअं ख भोदे स्मि^३ । (अहो, बलीयः खलु
भीतोऽस्मि ।) (अघरं दर्शयति)

राजा—(सविस्मयम्)

महतस्तेजसो वीजं वालोऽयं प्रतिभाति मे ।
स्फुलिङ्गावस्थया वह्निरेधापेक्ष^४ इव स्थितः ॥१५॥

प्रथ०—वच्छ ! एवं बालमिदं मुंच । अवरं दे कीलणअं दाइस्सं ।
(वत्स ! एनं बालभुगेन्द्रं मुञ्च । अपरं ते कीलनकं दास्यामि ।)

बालः—कहिं णे, देहि णं । (कुत्र त्वं ? देहि मनु ।) (हस्तं प्रसारयति)

१. विलम्बितं सिंहशिशुं करेणाहृत्य कर्षति पि. प्रकीडितुम् = आकीडितुं-सा.
२. जिभ सिष्य दंताई दे गणइस्सं ३. संपहरदि विअ दे संरंभो ।
४. भीयो म्हि ५. वह्निरेषःक्षम एषगन्धाम व्र. र. १।८१. १३।४१

राजा—(बालस्य हस्तमवलोक्ष्य) कथं चक्रवर्तिलक्षणं^१मप्यनेन धार्यते ? तथा हस्तम्,—

प्रलोभ्यवस्तुप्रणयप्रसारितो
विभाति बालशोथताङ्गुलिः करः ।
अलक्ष्यपत्रान्तरमिदं रामया
नवोपसा भिन्नमिवैकपङ्कजम् ॥१६॥

द्विती०—मुक्त्वदे ! णं सक्को एसो वाआमेत्तेण^२ विरमइदुं । गच्छ तुमं । मम केरए उडए मक्कंडेअस्स इस्सिकुमारअस्स वण्णचित्तिदो मित्तिआमोरओ चिददि । तं मे उवहर । (सुवते ! न शक्य एषो वात्तामात्रेण विरममितुम् । गच्छ त्वम् । मदीये उटजे मार्कण्डेयस्य ऋषिकुमारस्य वर्णचित्रितो मूर्तिकामयूरस्तिष्ठति । तमस्योपहर ।)

प्रथ०—तह । (तथा ।) (निष्काता)

बालः—इमिणा येव पाव कीलिसणं (अनेनेव तावत् क्रीडिष्यामि ।)
(तापसी विलोक्य हसति)

राजा—स्पृह्यामि खलु दुर्ललितायास्मै—

बालक्षयदन्तमुकुलाननिमित्तहासं-
रब्धक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।
अङ्काश्रयप्रणयिनस्तनयान् वहन्तो
धन्यास्तदङ्गरजसा^३मलिनोभवन्ति ॥१७॥

ताप०—होदु; षणं मं अअं गणेदि । (पाश्वंमवलोकयति) को एत्व इस्सिकुमारणं^४ ? । (राजानमवलोक्य) भदुमुह ! एहि दाव । मोए^५हि इमिणा दुम्मोअहत्थग्गहेण डिभलीलाए वाहीअमाणं^६ बालमिइदअं । (भवतु; न मामयं गणयति (पाश्वंमवलोकयति) । कोअ ऋषिकुमारणाम् ? (राजानमवलोक्य) भद्रमुख ! एहि तावत् ।^७मोचयानेन दुमोअहस्तग्गहेण डिभलीलया वाध्यमानं बालमृगेन्द्रम् ।)

१. समइदुं.

२. एवञ्च शव कोणित्स्सं नि.

३. तापसी-(विलोक्य हसन्ती) मुञ्च णं । राजा—(निःश्वस्य)००० रजसा पवसो-भयन्ति ।

राजा—(उपगम्य सस्मितम्) अयि भो महविपुत्र !

एवमाश्रमविरुद्धवृत्तिना

^१संयमः किमिति जन्मतस्त्वया ।

सत्त्वसंशयसुखोऽपि दूष्यते

कृष्णसर्पशिशुनेव चन्दनः^२ ॥१८॥

ताप०—भद्रमुह ! ण खु अग्रं इसिकुमारओ । (भद्रमुह ! न खल्वयं ऋषिकुमारः) ।

राजा—आकारसदृशं चेष्टितमेवास्य कथयति । स्थानप्रत्ययात् तु
^३वयमेवंतकिणः । (यथान्यथितमनुतिष्ठन् बालस्पर्शमुपलभ्य, आत्म-
गतम्)

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण

स्पृष्टस्य^४ गात्रेषु सुखं ममेवम् ।

कां निवृत्तिं चेतसि तस्य कुर्याद्

यस्यायमङ्गात् कृतिनः प्ररुढः^५ ॥१९॥

ताप०—(उभौ निर्वन्थं) अच्छरिअं अच्छरिअं । (आश्रयमाश्रयम् ।)

राजा—आर्ये ! किमिव ? ।

ताप०—इमस्स ^६बालअस्स दे वि अ संवादिणी आकिदी त्ति विम्हा-
^७विदम्हि । अपरिइदस्स वि दे अप्पडिलोमो संवृत्तो त्ति अ ।
(अस्य बालकस्य, तेषां च संवादिन्याकृतिरिति विस्मापितास्मि ।
अपरिचितस्यापि ते अप्रतिलोमः संवृत्त इति च ।)

राजा—(बालकमुपलालयन्) न चेन्मुनिकुमारोऽयम्, अथ कोऽस्य
व्यपदेशः ? ।

ताप०—पुरुवंसो^८ । (पुरुवंशः ।)

१. 'संयमी किमिति जन्मदः', तदिदं वृष्टान्तविरुद्धम्, चन्दने सर्पजन्मदत्वा-
नन्वयात् । जन्मनः मा. का.
२. चन्दनम्—नि., 'चन्दनोऽस्त्वयाम्'—अमरः ।
३. वयमेवंतकिणः । प्रत्ययः कारकम्, द्र. र. १०।३, कु. ३।१८. विश्वास इति रा.
४. स्पृष्टेषु.
५. प्रसूतः र. ३।२६.
६. असंबद्धे वि भद्रमुहे संवादिणी.
७. विम्हिद म्हि । अवि अ वामसीलो वि भविअ अवरिचिदस्स ण दे पडिलोमो
संवृत्तो.
८. पोरवोत्ति.

राजा—(आत्मगतम्) कथमेकान्वयो^१ मम । अतः खलु मदनकारिणमेन-
मत्रभवती मन्यते । अस्त्येतत् पौरवाणामन्त्यं कुलव्रतम् ।

भवनेषु^२ रसाधिकेषु पूर्वं
क्षितिरक्षार्थमुशन्ति^३ ये निवासम् ।
नियतैकपतिव्रतानि^४ पश्चात्
तरुमूलानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥२०॥

(प्रकाशम्) न पुनरात्मगत्या मानुषाणामेव विषयः ।

ताप०—जह भद्रमुहो भणादि । अच्छरासंबंधेण^५ इमस्स जणणो एत्थ
देवगुरुणो तवोवणे णसूदा । (यथा भद्रमुहो भणति । अप्सरःसंबन्धे-
नास्य जननी अत्र देवगुरोस्तपोवने प्रसूता ।)

राजा—(अपवार्यं) हन्त, द्वितीयमिदमाशाजतनम्^६ । (प्रकाशम्) अथ सा
तत्रभवती किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी ? ।

ताप०—को तस्स घम्मदारपरिच्चाइणो^७ णाम संकोतिदुं चित्तिस्सदि ?
(कस्तस्य घर्मदारपरित्यागिनी नाम संकीर्तयितुं चिन्तयिष्यति ? ।)

राजा—(आत्मगतम्) कथम्, “इयं खलु कथा मामेव लक्ष्योक्तरोति । यदि
तावदस्य शिशोर्मातरं नामतः पृच्छामि^८ । अथवा अनायः
परदारपृच्छाव्यवहारः ।

(प्रविश्य मूष्मपूरहस्ता)

ताप०—सव्वदमण ! सउदंजावण्णं पेक्ख । (सर्वदमन ! शकृन्तलावर्ष्यं पश्य)

बालः—(सदृष्टिलेपम्) केहिं शा मे अय्युए ? । (कुत्र सा मम माता ?)

उभे—णामसारिस्सेण वंचिदो माउवच्छलो । (नामतादृश्येन वञ्चितो
मातृवत्सलः ।)

१. ०न्वयोऽयमस्माकम् । अतः खलु संभाव्यते । (प्रकाशम्) अस्त्येतत्.

२. सुधासितेषु पि. सा, ३. वश कान्तौ, कान्तिरिच्छा.

४. विहितैकपतिव्रतानि इ. र. ३।७०, ७।७१. ५. इमस्स बालअस्स

६. वि. ३।९, ०माभासजननम् ७. णामं कित्तइस्सदि.

८. कथमियं कथा मामेव लक्ष्योक्तरोति. ९. शिशोर्मातो मातरं पृच्छेयाम्.

द्विती०—वच्छ ! इमस्स १मितिआमोरअस्स रम्मत्तणं पेक्ख त्ति भणिदो मि । (वत्स ! अस्य मृत्तिकामयूरस्य रम्भत्वं पश्यति भणितोऽसि ।)

राजा—(आत्मगतम्) किं वा शकुन्तलेत्यस्य मातराख्या । सन्ति पुनर्नाम-
धेयसादृश्यानि । अपि नाम मृगतृष्णिकेव नाममात्रप्रस्तावो
मे विषादाय कल्पेत^२ ।

वालः—अज्जुए ! लोअदि मे एसो चड्डलके मऊलके^३ । (मातः ! रोचते
म एव चटुलो मयूरः ।) (क्रीडनकमादत्ते)

प्रथ०—(विलोक्य सोद्वेगम्) अम्हूहे, रक्खाकरंउअं^४ से मणिबन्धे ण दोसदि ?
(अहो रत्नाकरण्डकमस्य मणिवन्धे न दृश्यते ।)

राजा—अलमलमावेगेन । ५नन्विदमस्य सिंहशावविमर्दात् परिअष्टम्^६ ।
(आदानुमिच्छति)

उभे—मा खु ७एदं अवलंविअ । (विलोक्य) कहुं गहीदं णेण ? । (मा
खल्विदमवलम्ब्य । (विलोक्य) क्वं गृहीतमनेन ? ।)
(विस्मयादुरोनिहितहस्ते परस्परमवलोकयतः)

राजा—किमयं प्रतिपिद्धाः स्मः ? ।

प्रथ०—सुणादु ८महाभाओ । एसा अवर्राजिदा णाम ९ओसही इमस्स
जातकम्मसमए भअवदा मारीएण दिण्णा । एदं किल १०मादा-
पिदरो अण्णाणं च वज्जिअ अवरो भूमिपडिदं ण नेण्हादि ।
(वृणोतु महाराजः । एसा अपराजिता नाम औषधिः अस्य जातकर्मसमये
भगवता मारीचेन दत्ता । एतां किल मातापितरौ, आत्मानं च वर्जयित्वा
अपरो भूमिपतितां न गृह्णाति ।)

राजा—अथ गृह्णाति ? ।

१. मोरस्स रमणीअत्तणं पेक्ख.	२. नावन्तते प्रस्तावो विषादाय कल्पेत.
३. रोअदि मे एसो भइमोरलो.	४. ंगडलो.
५. नन्वयमस्य.	६. परिअष्टः.
७. मा खु (विलोक्य) क्वं गहीदं जेव.	८. महाभाओ मि.
९. सुरमहोसही	१०. मादापिदरे अत्ताणं ।

प्रथ०—तदो तं सप्पो भविअ वंसइ^१ । (तत्तस्तं सपों भूत्वा दशति)

राजा—^२भवतीभ्यां कदाचिदस्याः प्रत्यक्षीकृता विक्रिया ? ।

उभे—अणेअसो । (अनेकशः ।)

राजा—(सहर्षम्, आत्मगतम्) ^३कथमिव संपूर्णमपि मे मनोरथं नाभिनन्दामि ? (बालं परिश्वजते)

द्विती०—सुख्यदे ! एहि, इमं वृत्तंतं णिअमग्वावुडाए सउंदलाए णिवेदेम्ह । (सुव्रते ! एहि, इमं वृत्तान्तं नियमव्यापृतायै शकुन्तलायै निवेदयावः ।) (निष्क्रान्ते)

बालः—भुंज मं । जाव ^४अय्युएसआसं गमिणं । (मुञ्च माम् । यावन्मातुः संकारं गमिष्यामि ।)

राजा—पुत्रक ! मयो सहैव मातरमभिनन्दिष्यसि ।

बालः—ण ख्खु तुमं, दुण्णन्ते मम तादे । (न खलु त्वम्, दुष्यन्तो मम सातः)

राजा—(सस्मितम्) ^५एष विवाद एव प्रत्याययति ।

(ततः प्रविशत्येकवेषीघरा शकुन्तला)

शकु०—विआरकाले वि पकिदित्थं सब्बदमणस्स ओसाहि सुणिअ ण मे आसा^६ अत्तणो भाअहेएसु । अहवा जह ^७साणुमदोए आचक्खिअं तह संभावीअदि एदं । (विकारकालेऽपि प्रकृतिस्थां सर्वदमनस्योपधिं श्रुत्वा न मे आसा आत्मनो भागधेयेषु । अथवा यथा सानुमत्या आस्पातं तथा संभाव्यत एतत् ।) (परिज्जामति)

राजा—(शकुन्तलां विलोक्य) प्रये ! (सहर्षचेदम्) सेयम् अत्रभवती शकुन्तला, यथा—

वसने^८ परिधूसरे वसाना

नियमक्षाममुखो घृतेकवेणिः ।

अतिनिष्करुणस्य णुट्टशीला

मम दीर्घं विरहव्रतं विभति^९ ॥२१॥

१. तदा सप्पो भविअ तं वंसदि २. अथात्रभवतीभ्यां कदाचिदन्यत्र
प्रत्यक्षीकृतमिदम् ३. तत्किं सत्त्विदानीं पूर्णमात्मनो मनोरथं
४. अय्युआशआसं ५. एष विवाद एव मां
६. मिस्सकेसीए मे ७. आसा आसीत् = आया आसीत्—भा. नि. सा. च. सि.
८. वसने अन्तरोपसंवानीये—रा. ९. वहन्ती

शकु०—(पञ्चात्तापविवर्णं राजानं दृष्ट्वा सञ्चितकं) या खु अञ्जउत्तो विज । तदो को एसो दाणि किदरक्खामंगलं दारअं मे गत्तसंसम्भेण दूसेदि । (न अत्वार्यपुत्र इव । ततः क एष इदानीं कुतरआमङ्गलं दारकं मे गात्रसंसम्भेण दूषयति ?)

बालः—(मातरमुपेत्य) अय्यए^१ एण के वि पलकेलए मं पुत्तके ति आलिगदि । (मातः ! एष कोऽपि पुरुषो मां पुत्र इत्यादि-इति ।)

राजा—प्रिये ! कौर्यमपि मे त्वयि प्रयुक्तम् अनुकूलपरिणामं संवृत्तम् । तदहमिदानीं त्वया प्रत्यभिज्ञातमात्मानम् इच्छामि ।^२

शकु०—(आत्मगतम्) हिअअ ! अस्मस । परिचवत्तमच्छरेण अणुअण्णिअ मिह देव्वेण । अञ्जउत्तो खु एसो । (हृदय ! आश्रमिहि आश्रमिहि । परित्यक्तमत्सरेण अनुकम्पितास्मि दैवेन । आर्यपुत्रः सत्त्वेपः ।)

राजा—प्रिये !

स्मृतिभिन्नमोहतमसो^३ दिष्ट्या प्रमुत्ते स्थितासि मे सुमुखि ! । उपरागान्ते शशिनः समुपगता रोहिणी योगम् ॥२२॥

शकु०—जेदु अञ्जउत्तो जे । (जयतु आर्यपुत्रो ज ।)

(अर्षोक्ते वाष्पकण्ठी विरमति)

राजा—सुन्दरि !

वाष्पेण प्रतिपिद्धेऽपि जयशब्दे जितं मया ।

यत् ते दूष्टसंस्कारपाटलोष्ठपुटं मुखम् ॥२३॥

बालः—अय्युए ! के एशे ? (मातः क एषः ? ।)

शकु०—वच्छ ! दे^४ माअन्नेआइं पुच्छ । (वत्त ! ते भागधेयानि पृच्छ ।) (रोदिति)

१. अञ्जुए ! एसो को वि पुरिसो मं पुत्त ति आलि० ति., आलिगदि = आलवदि-पि.

२. इच्छामि पश्यामि नि. मा., अप्रत्यभिज्ञात०० पश्यामि. सि. च.

३. तमो राहुः रा., र ८।१७.

४. अञ्जुए को एसो. नि. (इति रोदिति) राजा—सुतनु०.

राजा—(शकुन्तलायाः पादयोः प्रणिपत्य)

सुतनु ! हृदयात् प्रत्यादेशव्यलीकमपंतु ते
किमपि मनसः संमोहो मे तदा बलवानभूत् ।
प्रबलतमसामेवंप्रायाः शुभेषु हि वृत्तयः
रुजमपि शिरस्यन्वः क्षिप्तां घुनोत्प्रहिंशङ्कया ॥२४॥

शकु०—उट्टेदु अज्जउत्तो । णणं मे सुअरिअण्णडिबंघअं पुराकिदं तेसु
दिअहेसु परिणाममुहं आसि जेण साण्णक्कोसो वि अज्जउत्तो
मइ तथा संवुत्तो । (उत्तिष्ठस्वार्णपुत्रः । नूनं मे सुचरितप्रतिबन्धकं
पुराकृतं तेषु दिवसेषु परिणाममुखमाप्नोत्, येन सानुकोशीज्यार्णपुत्रो मयि
तथा संवृत्तः ।)

(राजोत्तिष्ठति)

शकु०—अहं कहं अज्जउत्तेण सुमरिदो दुअवभाई अअं जणो ? ।
(अथ कथमार्णपुत्रेण स्मृतो दुःखनामो अयं जनः ? ।)

राजा—उद्धृतविपादश्लयः कथयिष्यामि ।

मोहान्मया सुतनु ! पूर्वमुपेक्षितस्ते
यो वाष्पविन्दुरधरं परिवाचमानः ।
तं तावदाकुटिलपदमविलग्नमद्य
कान्ते प्रमृज्य विगतानुशयो भवेयम् ॥२५॥

(यथोक्तमनुत्तिष्ठति)

शकु०—(नाममुद्रां दृष्ट्वा) अज्जउत्त ! एदं तं अंगुलीअअं । (आर्णपुत्र ।
इदं तत् अङ्गुलीयकम् ।)

राजा—अस्मादङ्गुलीयकात् खलु स्मृतिरूपलब्धा ।

शकु०—विसमं किदं णेण जं तदा अज्जउत्तस्स “पञ्चअकाले दुल्लहं
आसि । (विषमं कृतमनेन यत् तदार्यपुत्रस्य प्रत्ययकाले दुर्लभमाप्नोत् ।)

१. शुभेष्वपि वृत्तयः पि., शुभेषु हि वृत्तयः भा. सा. खि. च., शुभेषु प्रवृत्तयः—नि.

२. मुह्यण्डिबंघअं. ३. विरसोसंवृत्तो.

४. साणं नि.म.सा.च.खि. । पीनरुक्त्यमत्र शेषः ।

५. भवामि.

६. तं इदं

७. अस्मादङ्गुलीयकात्पलम्भादङ्गु०.

८. विसंवादिदं अणु अणेण अं तथा पञ्चअकारणं दुल्लहं मे.

राजा—तेन हि ऋतुसमवायचिह्नं प्रतिपद्यतां लता कुसुमम् ।

शकु०—पा से विस्ससामि । अज्जउत्तो एव्व णं धारेदु । (नास्य विश्रसिमि । आर्यंपुत्र एतैतद् धारयतु ।)

(ततः प्रविशति मातलिः)

मात०—दिष्ट्या घर्मपलोत्तमागमेन पुत्रमुखदर्शनेन चायुष्मान् वर्धते ।

राजा—सुहृत्संपादित इति स्वादुतरफलो मे मनोरथः^१ । मातले ! न खलु विदितोऽयमाखण्डलेन^२ वृत्तान्तः ? ।

मात०—(सस्मितम्) किमीश्वराणां परीक्षम् । एत्वायुष्मान्; भगवान् मारीचस्ते^३ दर्शनं वितरति ।

राजा—अवलम्ब्यतां पुत्रः । त्वां पुरस्कृत्य भगवन्तं द्रष्टुमिच्छामि ।

शकु०—हिरिआमि अज्जउत्तेण सह पुरुसमोव्वं गंतु । (विह्वेम्यार्यपुत्रेण सह पुरुसमोपे गन्तुम् ।)

राजा—अयि आचरितव्यमेतदभ्युदयकालेषु^४ । "एह्योहि ।

(सर्वे परिक्लामन्ति)

(ततः प्रविशत्यदित्या सार्धमासनस्थो मारीचः)

मारो०—(राजानमवलोक्य) दाक्षायणि !

पुत्रस्य ते रणशिरस्ययमग्रयायी
दुष्यन्त इत्यभिहिता भुवनस्थ भर्ता ।
चापेन यस्य विनिवर्तितकर्म जातं
तत् क्रोडिमत् कुलिशमाभरणं मघोनः ॥२६॥

अदि०—संभावणोआणुभावा^५ से आकिदो । (संभावनोयानुभावा अस्या-
कृतिः ।)

१. अभूत् संपादितस्वादुफलो मे मनोरथः नि. वि. च. मा., सुहृत्संपादितात् सापुतरफलो०—पा. २. ०माखण्डलस्यार्थः स्यात् नि. वि. च. मा.

३. दर्शनमिच्छति. ४. आचरितमेतदभ्युदय० अप्या० नि.

५. तदेहि तावत्. ६. ०अप्पहावा तु से,

मात०—आयुष्मन् ! एतो पुत्रप्रोतिपिणुनेन चक्षुषा दिवोकसां पितरावा-
युष्मन्तमवलोकयतः । तदुपसर्प ।

राजा—^१मातले !

प्राहुर्द्वादशघा स्थितस्य मुनयो यत् तेजसः कारणं
भर्तारं भुवनत्रयस्य सुषुवे यद् यज्ञभागेश्वरम् ।
यस्मिन्नात्मभवः^२ परोऽपि पुरुषप्रचक्रे भवायास्पदं
द्वन्द्वं दक्षमरोचिसंभवमिदं तत्स्रष्टरेकान्तरम्^३ ॥२७॥

मात०—अथ किम् ? ।

राजा०—(उपगम्य) उभाभ्यामपि ^४वासवानियोज्यो दुष्यन्तः प्रणमति ।

मारी०—वत्स ! “चिरं जीव; पृथिवीं पालय ।

अदि०—वच्छ ! अप्पडिरहो होहि । (वत्स ! अप्रतिरथो भव ।)

शकु०—दारकसहिदा वो पादवन्दनं करोमि ।^५ (दारकसहिता वां पादवन्दनं
करोमि ।) (पुत्रसहिता प्रणिपतति)

मारी०—वत्से !

आखण्डलसमो भर्ता जयन्तप्रतिमः सुतः ।

आशीरन्या न ते ^६योग्या “पौलोमीसदृशी भव ॥२८॥

अदि०—जादे ! भक्तुणो ^७अभिमदा होहि । ^८अवस्सं दीहाऊ वच्छओ
उहअकुलणंदणो होदु । उवविसह । (जाते ! भर्तुरभिमता भव ।
अवश्यं दीर्घायुर्वत्सकः उभयकुलतन्द्रो भवतु । उपविशत ।)

(सर्वे प्रजापतिभक्ति उपविशन्ति)

मारी०—(एकैकं निदिशन्)

दिष्ट्या शकुन्तला साञ्चो सदपत्यमिदं भवान् ।

श्रद्धा वित्तं विचिश्चेति^९ त्रितयं तत् समागतम् ॥२९॥

१. मातले—एतो. नि.

२. यस्मिन्नात्मभवः

३. दशम्यस्तु प्रचेतोम्यो मारिषायां प्रजापतिः ।

असौ दशो महाभागो मः पूर्वं ब्रह्मणोऽजगत् ॥ सं.

४. वासवानुयोज्यो दुःष्यन्तः.

५. चिरं पृथिवीं.

६. (शकुन्ताया पुत्रसहिता पादयोः पतति).

७. योग्या.

८. पौलोमीमङ्गला भव.

९. बहुमदा होहि.

१०. अवं च दीहाऊ

उहअपत्तां वसंकरेदु । ता एष उवविसव.

११. २. २।१६.

राजा—भगवन् ! प्रागभिप्रेतसिद्धिः, पञ्चादर्शनम् । अपूर्वः खलु
वोऽनुग्रहः ।

उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं
घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमः^१,
तव प्रसादस्य पुरस्तु सिद्धयः^२ ॥३०॥

मात०—एवं विधातारः प्रसीदन्ति ।

राजा—भगवन् ! इमामाज्ञाकरीं वो गान्धर्वेण विवाहविधिना उपयम्य
कस्यचित् कालस्य बन्धुभिरानीतां स्मृतिशैथिल्यात् प्रत्यादि-
शन्नपराद्धोऽस्मि तत्रभवतो युष्मत्समोत्रस्या कण्वस्य । पञ्चाद-
ङ्गुलीयकदर्शनावूढपूर्वामिमां तद्दुहितरमवगतोऽहम् । तत्,
चित्रमिव मे प्रतिभाति ।

यथा गजो ऽनेति समक्षरूपे
तस्मिन्नपक्रामति संशयः स्यात् ।
पदानि दृष्ट्वा^३ तु भवेत् प्रतीति-
स्तथाविधो मे मनसो विकारः ॥३१॥

मारी०—वत्स ! अलमात्मापराधशङ्कया । संमोहोऽपि त्वय्यनुपपन्नः ।
श्रूयताम् ।

राजा—अवहितोऽस्मि ।

मारी०—यदेवाप्सरस्तीर्थावतरणात् प्रत्यागमान^४-वैक्लव्यां शकुन्तला-
मादाय मेनका दासायणीमुपगता तदेव ध्यानादवगतोऽस्मि
दुर्वाससः शापादियं तपस्विनीं सहधर्मचारिणीं त्वया प्रत्यादिष्टा,
नान्यथेति । स चायमङ्गुलीयकदर्शनावसानः ।

राजा—(शोच्यथासम्) एष वचनीयान्मुक्तोऽस्मि^५ ।

शकु०—(आत्मगतम्) दिट्टिआ अकारणपञ्चादेसो ण अज्जउत्तो । ण हु
सत्तं अत्ताणं सुमरेमि । अह्वा पत्तो मए स हि सावो विरह-
सुण्णाहिअघ्राए ण विदिवो । अदो सहीहि संदिट्टिहि भत्तुणो

१. विधिः

२. संपदः

३. गजः साधुसमक्षरूपे कस्मिन्नपि.

४. दृष्ट्वाय.

५. प्रत्यक्ष०

६. विरप्येष वचनीयान्मुक्त इति तस्याप्ययमाश्रासनिश्चासः ।

अंगुलीअग्रं दंसइदव्वं त्ति । (विष्टया अकारणप्रत्यादेशी नार्यपुत्रः ।
न खलु सप्तमात्मानं स्मरामि । अथवा प्राप्तो मया स हि शापो विरह-
शुभ्यहृदयया न विदितः । अतः सखीभ्यां संदिष्टास्मि भर्तुः अङ्गुलीयकं
दर्शयितव्यमिति ।)

मारो०—वत्से ! विदितार्थासि^१ । तद्विदानीं सहधर्मचारिणं प्रति न
त्वया मन्युः कार्यः । पश्य,—

शापादसि प्रतिहता स्मृतिरोध^२रुद्धौ
भर्तार्यपेततमसि प्रभृता तवव ।
छाया न मूर्च्छति मलोपहतप्रसादे
शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशा ॥३२॥

राजा—यथाह भगवान् ।

मारो०—वत्स ! कच्चिदभिनन्दितस्त्वया विधिवदस्माभिरनुष्ठितजात-
कर्मादिक्रियः पुत्र एष शाकुन्तलेयः ?^३ ।

राजा—भगवन् ! अत्र खलु मे वंशप्रतिष्ठा^४ ।

मारो०—तथा भाविनमेनं चक्रवर्तिनमवगच्छतु भवान् । पश्य,—

रथेनानुद्घातस्तिमितगतिना^५ तीर्णजलधिः
पुरा सप्तद्वीपामवति^६ वसुधामप्रतिरथः ।
इहाय सत्वानां प्रसभदमनात् सर्वदमनः
पुनर्यास्यत्याख्यां भरत इति लोकस्य भरणात् ॥३३॥

राजा—भगवता कृतसंस्कारे सर्वमस्मिन्नाशास्महे ।

१. चरितार्थासि सह०—इति पाठे दिव्याभ्रमयोगर्भाधान प्रसवजातकर्म-संशुद्धां
पुंसन्तति पति चावाप्येत्याकृतिः २. ०लोप०
३. शाकुन्तल इति तु युज्येत तत्र भवः तत्र जातः इत्यभ्युत्पत्त्या । तथा सति
प्रत्यभिज्ञानत्रयमत्रोपपद्येत दुष्यन्तकर्तृके शाकुन्तला—शाकुन्तलेय—प्रत्यभिज्ञाने
तत्कर्तृके स्वप्रत्यभिज्ञानं चेति । द्र. ४२७ पू० पादटिप्पणी—८.
४. शा ३।१७, ३।२४ पदार्थसंवादायायमेव पाठः श्रेयान् । ०सुलभावकाशा ।
राजा—भगवन्नप० मा. ५. ०गतिनोतीर्ण०
५. जयति नि. मा. लि. च. सा.

अदि०—भगवन् ! इमाए दुहिदुमणोरहसंपत्तीए कण्णो वि दाव सुद-
वित्थारो करीअदु । दुहिदुवच्छला मेणजाःइह एव उपचरंती
चिट्ठदि । (भगवन् ! अनया दुहितुमनोरथसंपत्त्या कम्बोऽपि दावच्छुत-
विस्तरः क्रियताम् । दुहितुवत्सला मेनका इहैवोपचरन्ती तिष्ठति ।)

शकु०—(आत्मगतम्) मणारहो खु मे भणिदो भगवदीए । (मनोरथः खलु
मे भणितो भगवत्या ।)

मारी०—तपःप्रभावात् प्रत्यक्षं सर्वमेव तत्रभवतः ।

राजा—अतः खलु मम नातिक्रुद्धो मुनिः ।

मारी०—तथाप्यसौ प्रियमस्माभिः श्रावयितव्यः । कः कोऽत्र भोः ? ।

(प्रविश्य)

शिष्यः—भगवन् ! अयमस्मि ।

मारी०—गालव ! इदानीमेव विहायसा गत्वा मम वचनात् तत्रभवते
कण्वाय प्रियमावेदय यथा—‘पुत्रवती शकुन्तला दुर्वाससः
शापनिवृत्तो स्मृतिमता दुष्यन्तेन प्रतिगृहीता’—इति ।

शिष्यः—यदाज्ञापयति भगवान् । (निष्क्रान्तः)

मारी०—वत्स ! त्वमपि स्वापत्यदारसहितः सकयुरास्रण्डलस्य रथ-
मारुह्य ते राजधानीं प्रतिष्ठस्व ।

राजा—यदाज्ञापयति भगवान् ।

मारी०—संप्रति हि—

भवतु तव विडोजाः प्राज्यवृष्टिः प्रजामु
त्वमाप विततयज्ञो वञ्चिर्णं प्रीणयालम् ।
युगशतपरिवर्तेरेवमन्वोत्यकृत्यंर्
भवतमुभयलोकानुपहृश्लाघनौघैः ॥३४॥

राजा—भगवन् ! यथाशक्ति श्रेयसि प्रयतिष्ये ।

मारी०—वत्स ! किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ? ।

१. संप्रति०० प्रयतिष्ये च, नि. खि. न । सा. प्रतो पुनरसौ श्लोकोऽधिकः—

राजा—अतः परमपि प्रियमस्ति । यदि ह भगवान् प्रियं कर्तुमिच्छति^१
तर्हि इदमस्तु—

(भरतवाक्यम्)

प्रवर्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिवः
सरस्वती श्रुतिमहती महोयताम्^२ ।
ममापि च क्षपयतु नीललोहितः
पुनर्भवं परिगत^३शक्तिरात्मभूः ॥३५॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

॥ इति सप्तमोऽङ्कः ॥

॥ समाप्तमिदमभिज्ञानशाकुन्तलं नाम नाटकम् ॥

॥ संपूर्णां चैयं सनातनकवि-श्रीरेवाप्रसादद्विवेदि-संपादिता
कालिदासग्रन्थावली ॥

॥ श्रीः ॥

—मारी० ऋतुनिश्चितभागंस्त्वं सुरान् भावयात्
सुरपतिरपि वृष्टीस्त्वत्प्रजापै विषस्ताम् ।
इति सममुपकारव्यञ्जितश्रीमहिम्नो-
र्जन्तु बहुतिथो वां सौहृदेनैव कालः ॥

१. तथाप्येतदस्तु.

२. श्रुतिमहती सरस्वती नामापौरुषेयवाङ्मयपूज्या संस्कृतभाषा । यतः सा
श्रुतिमहती ततो महोयतामितीतर-व्यतिरेकि हेतुगर्भं विदोषणम् । इ. कृ.
७।१०, र. १५।७६। अत्र पाठः ०तां महोयताम्—मा. सा. पि. खि.
०तां महोयताम्—नि. ।

३. परिगत-भक्तिरात्मभूः । आत्मभूः कामोऽपि । सोऽप्यत्र कुण्डलार-धमराम्बा
नीलभूमिकागतो लोहित इति नीललोहितः शिव एव । सोऽप्यं गार्हस्थ्य-
वर्त्मना मोक्षः ॥

परिशेषः

- प्रक्षेपाः
- पाठभेदाः
- श्लोकसूची
- गुह्यपत्रम्

ऋतुसंहारे

ईषत् सुगारैः कृतशीतहर्म्यं सुवासितं चाक गिरः सचम्पकैः ।
कुर्वन्ति नामोऽपि वसन्तकाले स्तनं सहारं कुसुमैर्मनोहरैः ॥

मेघदूते

११२ प्रथम०—प्रथम० ११३ कौतुका० = केतका० काविदासप्रयुक्तायां ब्राह्मी-
लिपौ गौडलेखे कौतुक-केतकयोरभिन्नप्रायत्वादर्पं भ्रमः ।

११७ पृ० २९ अश्वकलान्तं प्रतिमुखगतं सानुर्माश्वित्रकूट-
स्तुङ्गेन त्वां जघन गिरसा वक्ष्यति श्लाघमानः ।
आसारथ त्वर्मापि शमयेस्तस्य नैदाघमग्नि
सत्कारार्द्रैः फलति न चिरेणोपकारो महत्सु ॥

११२१ दग्धा० = अग्धा० 'अम्भोविन्दुप्रहृणत्तुरांश्चातकान् बीक्षमाणाः
श्रेणीभूताः परिगणनया निर्दिशन्ती वलाकाः ।
त्वामासाद्य स्तनितसमये मानयिष्यन्ति सिद्धाः
सोत्कम्पानि प्रियसहचरोसंभ्रमासिङ्गितानि ॥

११३१ प्रणोतस्य प्रियदुहितरं वत्सराजोऽथ जहूँ
हैमं तालद्रुमवनमभूदत्र तस्यैव राज्ञः ।
अचोद्भ्रान्तः किल मलगिरिः स्तम्भमुत्पाद्य दर्पा-
दित्यगन्तून् रमयति जनो यत्र बन्धूनभिज्ञः ॥
हारांस्तारैस्तरलमुटिकान् कोटिभः शङ्खशुक्लीः
शल्पयामान् मरकतमर्षीनु न्मयूखप्ररोहान् ।
दृष्ट्वा यस्यां विपणिरचितान् विद्रुमाणां च भङ्गान्
संलभयन्ते सलिलनिधमस्तोयमाश्रावणोपाः ॥

२१२ यदोन्मत्तभ्रमरमुखराः पादपा नित्यपुष्पा
हंसश्रेणीरचितरजाना नित्यपद्मा नलिन्यः ।
केकोत्कण्ठा भवनलिखिनो नित्यभास्वत्कलापा
नित्यप्योत्सनाः प्रतिहततमोवृत्तिरम्याः प्रदोषाः ॥

- २१९ पत्रस्यामा दिनकरहृष्यस्पर्धिनो यत्र बाह्यः
 दौलोदशास्त्वामिव करिष्यो बुद्धिमन्तः प्रभेदात् ।
 योधावप्यः प्रतिदिशमुखं संयुगे तस्विवासाः
 प्रत्यादिष्टाभरणरक्षणस्येन्द्रहासप्रणाङ्कैः ॥
- २१२० वा—शब्दः = र. ४१४२, मा. ५११२
- २१२७ स्निग्धाः सख्यः कथमपि दिवा तां न मोहयन्ति तन्वी-
 मेकप्रख्या भवति हि जगत्यङ्गनामां प्रवृत्तिः ।
 स त्वं रात्रौ जलद वायनासन्नवातामनस्यः
 कान्तां सुप्ते सति परिजने वीचनिःसुपेयाः ॥
 अन्वेष्टव्यामवनिशयने मनिर्कोणिकापाश्र्वा
 सत्पर्यन्त (पृ) प्रगलिततर्षेविच्छन्नहारैरिवास्त्रैः ।
 भूयो भूयः कठिनविषामां सारयन्ती कपिला-
 दामोक्तव्यामवगितनखेनैकवेणी करेण ॥
- २१४१ पारासिक्त्वात्सुरनिशस्त्वन्मुचस्यास्य बाले
 दूरीभूतं प्रतनुमपि मां पञ्चधाणः क्षिणीति ।
 घर्मान्तेऽस्मिन् विगणय कथं वासराणि व्रजेषु-
 दिवसांस्तत्प्रोचततथनव्यक्तःसूर्यावपानि ॥
- २१५१ तं संदिर्न जलधरवरो दिव्यवाचाऽऽचक्षते
 प्राणांस्तस्याः जनहितरतो रक्षितुं यत्नवध्वाः ।
 प्राप्योदन्तं प्रमुदितमनाः सापि तस्यो स्वभर्तुः
 केषां न स्वावभिमतफला प्रार्थना ह्युत्तमेषु ॥
 भूत्वा वासतां जलदक्षिणां तां जनेशोऽपि सद्यः
 शापस्यान्तं सदयहृदयः संविधावास्तकोपः ।
 संयोज्येती विगतिपुत्री दम्पती हृष्टचित्ती
 भोगानिष्ठान्विरतसुखं भोजयामास सद्यत् ॥
 इत्याख्याते सुरपतिसस्यः शैलकुल्यापुरीषु
 स्थित्वा स्थित्वा घनपातिपुरीं वासरीः कैश्रिदाप ।
 मत्वागारं कनकचर्चिरं सद्यः पूर्वमुत्त-
 स्तस्यांत्सङ्गे क्षितितलगतं तां न वीनां यदवां ॥
 तस्मादद्रेनिगदितपथः शीघ्रमेत्थालकायां
 यथागारं विगलितनिभं दृष्टचिह्नं विपित्वा ।
 यत् संविष्टं प्रथममधुरं गुह्यकेन प्रयत्नात्
 तद्गोहिन्त्याः सकलमवदत् कामरूपी पयोदः ॥

इत्वंभूते सुरचितपदं मेघदूताभिधानं
 कामक्रीडाविरहितजने विप्रयोगे विनोदः ।
 मेघस्यास्मिन्नतिनिपुणता बुद्धिभावः कवीनां
 नत्वार्थाप्राहरणकमलं कालिदासश्चकार ॥

कुमारसंभवे

- ११५ छायामिषे सा, ११३४ विक्रमेषु = विभ्रमेषु
 ११३८ गम्भीरनाभी (नि)हृदसत्रिचाने रराज नीला नवलोमराजिः ।
 मुखेन्दुभीरु(त)स्तनचक्रवाकचञ्चुच्युता शैवलमञ्जरीव ॥
 ११४१ निर्भस्मिताऽऽलोकदलप्रभृति, पाणिद्वयं चास्नत्वं तदीयम् ।
 नवीदितेन्दुप्रतिमस्य शोभां व्योम्नः प्रदोषे विफलीचकार ॥
 ११४५ कर्णद्वयस्त्वं नगराजपुत्र्यास्ताटङ्गुयुग्मं मु(नि)तरां रराज (बभास) ।
 मत्वा (आत्वा)भवित्री त्रिपुरारिपत्नीं तां सेवमाना(सेवासमेता) विव
 पुण्यवन्ती ॥
 ताटङ्गुयुग्मं (युग्मं) विरराज तस्याः शैलात्मजायाः अथपद्मस्यम् ।
 मत्वा भवित्री मदनारिपत्नीं सेवासमेताविव पुण्यवन्ती ॥
 ११५३ तदाप्रभृत्येव = ततः प्रभृत्येव
 ११५५ दधानाः = वसानाः । जत्र स्पर्शः वर्णभक्तिविन्यासः । तथा च वरसभट्टिरपि
 स्वलेले । 'ठप्पा' इति च तद्भाषा ।
 २१० ०भागी = ०भावौ ।
 २१८ ०परिमाणेन = परिणामेन, यौ स्वप्नबोधी तावेव, स्वप्नाबोधी भूतानां
 तावेव ।
 २१९ जगदन्तः निरन्तकः = अनन्तो जगदन्तकः । जगदन्तोऽयनन्तकः ।
 २१३४ ०शृङ्गं = ०शाङ्गं पुण्यधन्वा = पुण्यकेतुः ३११८ प्रत्ययसङ्गसन्धौ ।
 ३१२२ ऐरावत० = दिश्वारणा० ३१३० प्रकाश्य = निवेद्य
 ३१४४ विद्यम्बकं = विलोचनम्, तं साहसिका इति म.
 ३१४६ कर्णविसक्त = कर्णवितंस० ।
 ३१५० क्षेप० = वेद० ।
 ३१५४ पर्मात्त० = मुजाल० भोजोऽपि सरस्वतीकण्ठाभरणे = 'भुजात'० ।
 ३१५५ केसरदाम० = केसरपुष्प० । मौर्वी द्वितीयाम् पाठाभ्तरमिदमिति महिमभट्ट-
 दण्डाभौरवः सर्वे ।

- ३१५८ उपासितुं सा च पिनाकपाणिम् ।
 ३१६७ परिमुत्त० = परिवृत्त० ३१७४ परिहृतुकामः सोऽस्तदवे ।
 ३१७६ संपदि = अथच, कृताङ्गः = कृतात्मा ४११६ कोकिलान् ०पच्छितान् ।
 ४१२५ ०शरै० = फले० ।
 ४१३१ अनपायिनि = अनघापि हि । संशयद्रुमे = संशिता द्रुमे, अनवघापि हि.
 सा. पा०. ४१३३ प्रसी० = विसी० ।
 ४१४२ निघो० = स यो० ४१४३ स्मरशापान्तभवाम् ।
 ४१४६ परिपा० = प्रतिपा० । ५१२ गिरीशं प्रति सक्त०, विनेचं प्रति सक्त० ।
 ५१५ गृहेषु = गृहेऽपि, ध्रुवेच्छां = द्रुतेच्छां मनोपितामर्चं गृहेषु देवता ।
 ५१११ कन्दुकात् = कञ्चुकात् ५११३ द्वयेऽपि = द्वयीषु ५११६ ०मवीतिनीम्
 ५११८ 'पूर्व० ना' = सर्वसमाधिसापनम्, ५११९ मृतु प्रकृत्यापि संसारमेव तत् ।
 ५१२९ ०पेलव० = कीमल०
 सुरास्तद्वृत्तीष्वय नयेन्द्रकन्यया कूर्तं तपः शम्भुवशाक्रियाशमम् ।
 यथाचिरे तं प्रणिपत्य दुःखिताः पतिः पशूनां सुतमाचिहेतवे ॥ व.
 ५१३२ वस्तुमनुक्रमजा.
 ५१४७ उपेक्षते = अपेक्षते, लम्बिनीः = ०बन्धनाः, ०नीरिमा जटाः कपोले० सा.
 ५१४९ रविमस्य = चिरमस्य, ५१५६ उपासवर्णेश्वरितः.
 ५१५८ स्वहस्ताल्लि०. ५१६१ अस्त्रकुलम्, ५१६८ विकीर्णकेशास्त्रिपरत०.
 ५१७१ पिनाकिनः = कपालिनः कुन्तकः । महिममट्टः, मम्मटः टोकिदारद्व.,
 ५१७४. झूलतवा०. ५१७७ स लोचनायः, ५१७९ विलि० = विसु०.
 ५१८४ बाला स्त० = साग्रस्त० ५१८५ विदोपणाय = निक्षेप एव.
 ६१५ ०मोत्कर० = ०मौत्किर०, व्यो००पु = आकाशज्ज्वालितस्तु.
 ६१७ साक्षात् = शक्यत्
 ६११५ अथ ते = प्रथमे । प्रथम इत्येव मूलः पाठः (इ. ४०९ पृष्ठे टि.—४).
 सा. पाठमिमं न वेत्ति.
 ६१३६ मनसा सह मानसाः—सा. ६१४२ नक्तं सोपानपंक्तिषु—सा.
 ६१४४ कुसुमायुधः. दर्शकाः = देशकः. ६१४३ कृतासन० = मौचासन०.
 ६१९३ चेरुः = चेलुः. ७१३ महापथं = चतुष्पथं, स्वानान्तरस्वर्ग
 ७१४४ आसन्न० = उपौठ०. ७१३० पुरवासनस्य = स्मरशासनस्य
 ७१३३ शङ्खान्तर० = नेवान्तर०.
 ७१४१ पतद्म००ङ्गे = वहन् गाङ्गमिव प्रवाहम् ।
 ७१५१ स्ववाणचिह्नात् = स्ववाहवाहात्, ७१५७ रुद्रोऽपि न = रुद्रोऽपि च,
 बन्धुं = बन्धुं

- ७।६१ स्तनन्धयन्तं००गवाधम्' श्लोकः. ७।७५ ह्योयन्त्रणामानशिरं मुहूर्तम्,
ह्योयन्त्रणामानशिरं मनोशाम्.
- ७।८९ मुक्ताफलभक्ति०. ७।९३ कार्यं काल०.
- ७।९५ प्रसव० = प्रथम० ८।१९ पूर्वोत्तरार्द्धविपर्ययोश्च क्वापि.
- ८।३२ विपरिवृत्ताकण्ठयोः = विरहदीनकण्ठयोः, निघ्नयोः = भिन्नयोः ।
- ८।३३ आविभाति शरणाय गच्छतः तान्ध्वकर्मविषयेऽनुगृह्यते. ८।३६ ०मण्डलः
- ८।३८ ०द्वय = ०दामि०, ८।४० दूरतन्म०, ०जीवकुसुमेन.
- ८।४१ स्यन्दनस्य०० स्वरैः ८।४२ शिरोऽर्ह०.
- ८।४५ वर्तिका० = वणििका०.
- ८।४६ भूमृता, ०रेषु वात्मनः, चान्तशिखरं विदस्वता.
- ८।४७ अद्विराजतनये = पार्श्विमुक्तवसुधा० शुद्धये = सिद्धये.
- ८।५२ सेवते = सेव्यते.
- ८।५३ शैव००स्थिताम् = भूमिलम्भमिव संप्रति स्थिताम्, भूमिलम्भमिव संप्रतिष्ठताम्
- ८।५७ शुद्धमाविल० = निम्नमुन्नत० महिमभट्टः
- ८।६४ सामिभिन्नतिमिरं, सप्रसादमिव = संप्रसोदादिव
- ८।६८ प्रस्फुरद्भ्रुरविकल्पमुन्दरि । रचना० = ०गणना०
- ८।६९ ०साव = ०भाम०. ८।७० सोढु०.
- ८।७२ तत्रालयाः ८।७३ घोष्यता(या, पश्य तारया
- ८।७४ पाकपाण्डु०, प्रतिष्ठतिप्रसन्नयोः प्रतिष्ठतिप्रदीप्तयोः, निहितान्घ्रि ।
- ८।७६ मुखं प्रान्तरफ०, मुखं रक्तमेव मुखं मत्तमेव, मदः = मधुः,
- ८।७९ नेष्यतोः = वाञ्छतोः ८।८५ ०कैशिकैः = ०वंशिकैः.
- ८।८८ आकुलालकमपास्तविप्रकम्.
- ८।९१ सज्जलेभ्यः, सज्जलेषु । अथ सा. प्रती पद्यम्—
अथो सिद्धश्चन्द्रवुचारुमौलिः तस्मार तत्रामरशिल्विराजम् ।
विकीर्षयागारवरस्य विष्णुर्भामा नृ संसारसिम्बुधयेव ॥

रघुवंशे

- १।३४ गङ्गां भगोरथेनेव पृथेतां पावनधमाम् ।
ईशिता संततिं न्यस्ता तंन गन्धिषु कौसमाः ॥
- १।५० आकीर्षमाणमासन्नविधिभिः समिधाहृतैः ।
पैलानसैरद्वयान्निप्रत्युद्यमन्वृत्तिभिः ॥

- ११७६ इमां देवीमृतुस्नानां स्मृत्वा सपदि सत्वरः ।
प्रदक्षिणक्रियातीतस्तस्याः कोपमज्जोजनः ॥
- ११७९ पूर्वाह्ने अश्वेति तदवज्ञानाद् यत्नापेक्षी मनोरथः (व्यक्तिविवेके ४८५ पृष्ठे)
- ११८१ स त्वमेकान्तरां तस्या मयीयां वत्स मातरम् ।
आराधय सपत्नीकः सा वां कामान्प्रदास्यति ॥
- ११८३ तास्रां ललाटजां रेखां चित्रतो सा सितेतराम् ।
सन्ध्या प्राचीपदेमेव प्रतिमित्रा हिमांशुना ॥
- ३११ ततो विद्यापत्यरनन्धसन्तते-भनोरथं किञ्चिद्विवोदयोन्मुखम् ।
अनन्धसोहादरसस्य दोहर्दं प्रिया प्रपदे प्रकृतिप्रियम्बदा ॥
- ३१२ शरीरसादादसमग्रभूषणा मुखेन साऽऽलतगत लोभापाङ्गुना ।
स्थिताल्पतारां करणेन्दुमण्डलां विभातकल्पां रजनीं व्यटम्बवत् ॥
मुखेन सा केतकपत्रपाङ्गुना कृशाङ्गयष्टिः परिमेयभूषणा ।
स्थिताल्पतारां करणेन्दुमण्डलां विभातकल्पां रजनीं व्यटम्बवत् ॥
- ३१८ दिनेषु गच्छत्सु मधुकपाङ्गुरं तद्योयमाश्याममुखं स्तनद्वयम् ।
समुद्गययौर्वारणदन्तकोशयोः वभार कान्ति गवत्सापिषामयोः ॥
- १११७ तगोदय पुत्रस्य चिरान्मुखं पिता निवानकुम्भस्य युषेव दुर्गतिः ।
मुदा शरीरे प्रबभूव नात्मनः पयोचिरिन्दूदयमूच्छितो यथा ॥
- ३१४० स्वैदाम्बुना सार्ज्यं पुत्र लोचने ममैव मेनेह तुरङ्गभीक्ष्णे ।
धेन्वा निशाम्येति वज्रः समीरितं मूढं परामाप शिलीपनन्दनः ॥
- ४१२ न्यस्तशस्त्रं दिलीपं च तं च शश्रुवृषां पतिम् ।
राजामुद्घृतनाराचे हृदि शल्यमिवापितम् ॥
- ४११५ निर्वृष्टलघुभिर्मेघैः सवितुस्तस्य चोभयोः ।
वाधिष्णवो दिशां भायान् प्रतापा वज्र रचितोः ॥१॥
- ४१२० तस्य गोप्तुर्द्विरेफार्णा कर्णोत्पलनिपातिनाम् ।
स्वरसंवादिभिः कण्ठैः शान्तिगोप्यो जगुर्गुणान् ॥
- ४१२९ पुरोगैः कलुषास्तस्य सहप्रस्यायिभिः कृशाः ।
पञ्चात् प्रयायिभिः पञ्चाद्भक्तिरे मार्गनिम्नगाः ॥
- ४१४१ वायव्याश्चविनिर्धूतत्पक्षविद्वान्मदोदधेः ।
मजानीकात् स कालिङ्गं ताश्चैः सर्पमिवाद्दे ॥
- ४१४२ च = व, वा, मा. ५१.२, मे. २.२०.
- ४१४७ आजानेयसुरक्षुण्णपक्कैलाक्षेत्रसंभवम् ।
व्यानशे सपदि व्योम कौटकोषाविलं रजः ॥

- ४१७० उ० विविधस्तं विद्यानाथमुदन्तमिवापगाः ।
- ४१८८ गजान्तं तमवभूषामियेकपुतं सत्कारैः शमितपराजगन्त्रीकाः ।
आमन्थ्योत्सुकवनितानिहृदचिन्ताः स्वानि स्वान्यवनिभुजः पुरा
व्यतीकान् ॥
- ५१४६ ए भोगिनोमाधिकबोधरेण संवेष्टिताषंप्रभुतेन दीपान् ।
प्रतिक्षिप्तस्तीरमुलाः सदाब्दं हृस्तेन चारीपरिषामिवोर्भान् ॥
- ५१५७ गान्धर्वमस्त्रं तद्विदः प्रतीच्छ प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् ।
प्रस्वापने नाम यतः प्रहर्तुर्न चारिहिता विजयः स्वहृस्ते ॥
- ५१६७ निद्रावर्षं त्वयि मते शशिना कथञ्चि-
दात्मानमानसचा भवती विद्युज्ज्व ।
लक्ष्मीविभासमयेऽपि हि दर्शनेन
पर्युत्सुका प्रणयिनो निशि खण्डितेव ॥
- ५१९९ मन्द विवाहि हिमसंभूतशोतमावः
संनुज्वलते सरसिद्वैरकषांशुभिर्भ्रैः ।
सौरभ्यगोष्पुरिव ते मुलमासतस्य
वप्रो गुणान् प्रतिनिशापरिणामवानुः ॥
- ५१७० उ० संलस्यते दग्धनचन्द्रिकयानुविद्धं
विम्बोद्भसम्भपरभागमिव स्मितं ते ॥
- ५७५ इति स विहितनिहस्तलगमस्पेतरांशः
सुरगज इव संगसैकतं सुप्रतीकः ।
परिजनवनितामां पादयोर्व्यापृतानां
वलयमणिवर्षिष्टं प्रच्छदान्तं मुमोच ॥
- ६१२ स तत्र मन्त्रेषु विमानकलोष्वाकल्पसंमुच्छितरूपशोभाम् ।
सिंहासनस्थान् नृपतीनपश्यत् सुपान् प्रशस्तानिव हेमश्वेदोन् ॥
- ६१३४ उ० दिवापि ज्ञानान्तरखन्धिकामां नारीसखः स्वसंभुक्तानि भुङ्क्ते ॥
- ६१५४ रणेभ्यमिषोणतया प्रकाशः शरसतनज्यानिहवो भुजाभ्यां ।
विस्पष्टरेखी रिपुविक्रमाग्ने-निर्वाणमार्याविव धो विभक्ति ॥
- ६१५९ अयाधिगम्योरमराजकल्पं पतिं पुरस्वोरगपूर्णान्नः ।
वाचारपूतोमवर्षशदीपं मुद्धान्तरस्या जगदे क्रुमारो ॥
- ६१७५ बाणिनीनां = पाणिनीनाम् इति पाठे पणन्ते व्यपहरन्ते तच्छ्रीलाः ।
- ७१८ स्तनन्धवन्तं तनयं विहाय विलोकनाय त्वरया व्रजन्ती ।
संप्रस्तुताभ्यां पयवीं स्तनाभ्यां सिपेच काचित् पयसागवाक्षात् ॥

- ७।२३ पू० तयोः समापत्तयु कालराणि किञ्चिद् अन्वस्यपितसंहृतानि ।
 ७।३८ नेत्र क्रमेणेति पाठे रेगौरंशुकमुन्यतोस्त्रेकामन्या, सा च सुभगापि स्वतः सुभगेऽनुक्रमवाक्यार्थेऽन्तर्गृह्यति । अत एव 'स्विताः क्षणम्' इत्यादिषु नास्त्यलङ्कारनिवेणाराभसी महारुचिः ।
 ७।४८ ललाटबद्धभ्रुकुटीतरङ्गैस्तमुत्सजां दन्तनिपीडितोष्टैः ।
 आतस्तरे भल्लनिष्कन्तकण्ठंहुङ्कारगर्भद्विपतां धिरोभिः ॥
 ८।१० अथ बोध्यं गुणैः प्रतीक्षितं प्रकृतिध्वात्मजमभिगामिकैः ।
 पदवीं परिणामदेहिनीं रघुरादत्त वनान्तगामिनोम् ॥
 ८।१८ नयचक्षुरजो दिदृक्षमा पररन्ध्रस्य ततान मण्डले ।
 हृदये समरोपयन्मतः परमं ज्योतिरवैक्षितुं रघुः ॥
 ८।२५ पू० (i) विदधे विचिरस्य नैहिकं यतिभिः साधंमनस्विमन्वित् ।
 (ii) वितान समं पुरोधसा क्रतुमन्स्यं पृथिवीसतकतोः ॥ ३० च०
 ८।५१ सुरतथमवारिविन्दवी न तु तावद्विरभन्ति ते मुखे ।
 स्वयमस्तमितस्वाहो बल क्षयिणां देहभ्रुतामवारता ॥
 ८।५९ विज्रमाः = विभ्रमः, चेष्टितम् ।
 ८।६२ चरणानुग्रहदुर्लभं तव ।
 ८।८५ रुचितेन न सा निवर्तते नृप तत्तावदनपकं तव ।
 न भवाननुसंशितोऽपि सां जमते कमवया हि देहिनः ॥
 ९।११ जपननिषिषवोऽकृतमेखनानगुचिताभुविलुप्तविशेषकान् ।
 स रिपुदारगमानकरोद् वलादनलकानलकाधिपध्वजम् ॥३२॥
 ९।१२ स्फुरितकोटिशह्यमरोचिना समन्विनोत् कुलिशेन हरिर्बलः ।
 स यमुधा मुषि सायकवधिणा स्वमवता नवतामरसानतः ॥
 ९।२४ हिमविर्षणितचन्दनपल्लवं विरह्यन् मलमात्रिमूदङ्मुखः ।
 विहगयोः कृपयैव शनैर्ययो रविरर्हद्विरहध्रुवभेदयोः ॥२५॥
 ९।३० दशानचन्द्रिकया व्यवभाषितं हसितमाधवनम्बि मवोरिव ।
 बकुलपुष्पमनेन्यत पट्पदैः शुचिरसं चिरसंचितनीप्सुभिः ॥३०॥
 ९।३१ अथ यत्र पाठान्तरपद्यम् 'उपहित'मि-त्यादि तदपि र. ७।६३-१३।९-
 समानार्थकमिति मूलमेव ।
 ९।३३ धमयितुं प्रभूरेष सुखेन मां न महतीं बत पान्चवधूजनः ।
 इति दयात इवाभवद्यथा म रजनो रजनोऽवती मधो ॥३८॥

१. अथ वसीकान्ते वत्समा संश्रयमा सह्यात्र मुद्रितेन नवमसर्गयिष्य पद्येन पद्यमितं संवादमञ्चतीत्यर्थः ।

- ९१३६ तिलकमस्तकहर्म्यकुतास्पदः कुसुममध्वनुपङ्गुमुग्धभिः ।
कलमगीयत मृङ्गविलासिनां स्मरयुतैरयुतैरजलासलैः ॥४१॥
- ९१३७ लघयति स्म न पत्यपराधार्जं न सहकारवस्तुतन्वीधृतम् ।
कुसुमितो नमितोऽलिभिरुमदेः स्मरसमाधिसमाधिकरोषितम् ॥३३॥
- ९१३८ गममितुं प्रियसंजनितां व्यथामसहया सह यामवती स्त्रिया ॥३८॥
- ९१४२ अनलसान्धमृतानलसान्धतः कमलधूलिभृता मल्लोरिता ।
कुसुमभारताध्वमयोधितामसमशोकमशोकलताऽकरोत् ॥२८॥
- ९१६६ द्रुतमन्वगत त्वचिच्च युथं चमराणां शरत्तनयातधीनाम् ।
नुपतीनिव तान्निनाय शान्तिं सितवालव्यजनविद्योज्य च ॥
- ९१८२ तदर्धमर्षज्ञ गते गतत्रयः किमेव ते वध्यजनोऽनुतिष्ठतु ।
स बह्विसंस्कारमयाचतात्मनः सदारसूनोर्विदधे च तद्रूपः ॥
समेयिषान् रघुवृषभः स्वसैनिकैः स्वमन्दिरं शिथिलघृतिनिवर्तितः ।
मनोमत्तं गुरुमृषिशापमुद्रहन् क्षयानर्षं जलधिरिवान्तकास्पदम् ॥
- १०१२ मनोर्षशास्त्रिरं तस्मिन्नभिष्यक्तसंततिः ।
निगम्य पुनस्तथास्यन्नदः शोण इवामवत् ॥
- १०१७ एकः कारणतस्तां तामवस्थां प्रतिपद्यसे ।
नानात्वं रामसंपोमात् स्फाटिकस्यैव दृश्यते ॥
- १०१२२ 'चैकुण्ठ'-संज्ञकेऽर्जुनितारे विष्णुरपि चतुर्मुखः । तत्र पुरुषः, सिंहः,
वराहः, अश्ववृषादोरन्यतरन्वेति चतुर्णां चत्वारि मुक्तानि । सज्जुंरवा-
हादिषु धृङ्गदेवादिभिर्मुक्तिरेषा प्रत्यस्थापीति तदभिलेखस्य 'दधानामे-
कामि'—ति मङ्गलपद्येन प्रतीतचरम् । अत्र तत् प्रायेणासङ्गतमेव ।
- १११६ सोऽभिगम्य किल गाधिसूनुना राममध्वरविद्यातजान्तये ।
याचितः शिशुमपि प्रजेश्वरस्तेजसा हि न वयः समीक्ष्यते ॥
- १११७ रेजतुश्च सुतरां महोजसः कौशिकस्य पदबोमनुव्रतो ।
उत्तरां प्रति दिशं विवस्वतः प्रस्थितस्य मधुमाघवाविव ॥
- १११४३ तेषां तूर्णमवगम्य शान्तचमासमाहरणकर्मतत्पराः ।
स्वां सञ्चितिकर्कर्म(?)हि तन्विक्षिपूर्ववारयत्समागतः ॥
- १११७७ तन्मदीयमिदनात्तज्ज्वला नांभतां विजयसाधनं धनुः ।
- १११९१ स्वं निवेद्य किल याम राघवे वीर्यवं विदितविष्णुतेजसि ।
स्वस्तदानमधिकृत्य चाकार्यं भार्गवोऽथ निजमाश्रमं ययौ ॥
- १२१२२ मृगमांसं ततः सीतां रक्षन्तीमातये धृतम् ।
पक्षतुण्डमक्षापातैर्बन्धाद्ये वायसो बलात् ॥

- १२१८० क्लेशेन महता निद्रां त्याजितं रणदुर्जयम् ।
रावणः प्रियतामास युद्धायानुजनात्मनः ॥
स जघान तदादेशात् कपोनुद्धाननेकजः ।
जिवेश च पुरीं लङ्कां समादाय हरीश्वरम् ॥
- १३११५ निस्त्रिंशकल्पाय निधेर्जलानामेषा तमालद्रुमराजिनीषा ।
दूरादरासङ्गु विनाति वेला कलङ्गलेखामलितेय घारा ॥
- १३१४९ प्रियं मुखोऽनुमिरं तमालस्तव प्रवालौपचयेन यस्य ।
कर्णापितेनाकरवं कपोलमप्राच्यकालामुष्पजलेषाम् ॥
- १३१५७ तमिषया युक्तामिषोव भिन्ना कुन्दसगिन्दीवरमालयेव ।
कृत्तिहरेः कृष्णमृगत्ययेव भूतिः स्मरारेरिव कण्ठभासा ॥
दुःसार्धया चारदमेधलेखा निधौतनिस्त्रिंशच्छा दिवेव ।
भवाशकाऽगुग्धमराज्या हर्मस्यलोलपमुधा नवेव ॥
तुपारसंघातशिला हिमाद्रेर्जात्यञ्जगप्रस्तरसोभयेव ।
पतत्रिणां मानसगोचराणां श्रेणीव कादम्बविहङ्गपङ्कजा ॥
नितान्तशुद्धस्फटिकाक्षयोमाद् पैदूर्यकात्या रसनावतीव ।
गङ्गा रवेरारभज्या समेता पुष्पत्युदारं परभागमेषा ॥ चा.
- १४११ प्रलामतो तत्र चिरप्रवासादपश्यतां दाक्षरथी जनन्यौ ।
कुमुदवती शीतमरोचिलेखे दिवेव स्यात्तरदुर्विभाव्ये ॥
- १४१७३ कैयं वने लक्ष्मण लक्ष्मणेति बोनाक्षरं रोदिति शोषिपुष्पैः ।
आ प्रातमेषा जनकात्मजेति कविचिचिन्त्यान्तिकमाजगाम ॥
कविः = मुक्तिः कुन्तकः
- १५१६९ तदाकर्ण्यं मनेर्वाक्यं रामो रावोपलोचनः ।
समं हर्षविपादाभ्यां युयुजे नोतिकोविदः ॥
- १५१९४ गच्छ सदा ण सीघ्रं त्वं मा भूद् धर्मोत्रिपर्ययः ।
त्यागो वापि वधो वापि साधुनाम्भयं समम् ॥
- १६११२ ज्वलन्मुखो०
- १७१४६ प्रमदाक्षादिविमुखे चपलापि स्वभावतः ।
निकाये हेमलेखेव श्रीरस्मिन्ननागिनी ॥
- १८११६ तस्माद् बभूवाप इलाभिधानो दमान्वितः पद्मदन्ताभदृष्टिः ।
कुन्दान्तदन्तो रिपुदन्तिसिंहः पतिः पृथिव्याः कुलकर्तृवन्दुः ॥
- १८११९ हिलोपभोगोस्तपसोस्तमेन त्रिविष्टपं प्राप्तवति क्षितीये ।
तदात्मजः सागरधीरचेताः शशास पृथ्वीं सकलां नृसोमः ॥
- १९१५ श्चद्विमन्तमधिकद्विस्तसवः पूर्वमुत्सवमनोहदुत्तरः !
- १९११४ लोचमास्य = लोलमान० वामनः

श्लोक-सूची

अंशे हिरण्या	र १८.२५	अजान्य गृ	र १०.२४	अथ प्राचेत	र १५.६३
अंसलम्बिकु	र १९.३७	अजिताधिग	र ८.१०	अथ मदगु	र १२.१०२
अकरोत् स	र ८.२६	अजिनदण्ड	र ९.२१	अथ मदन	कु ४.४६
अकरोदधि	र ८.२०	अणिमादिगु	कु ६.७५	अथ मनु व	र १८.५२
अकार्यधि	र ६.३९	अतः परीक्ष्य	शा ५.२४	अथ मोह	कु ४.१
अकाले बोधि	र १२.८१	अत आहसुं	कु ६.२८	अथ मीलि	कु ६.२५
अकिञ्चनः स	कु ५.७७	अतन्द्रिता सा	कु ५.१४	अथ यथामुख	र ९.४८
अक्लिष्टबाल	शा ६.२०	अतिथि नाम	र १७.१	अथ यन्तार	र १.५४
अक्षवीजबल	र ११.६६	अतिप्रबन्ध	र ३.५८	अथ रामणि	र १२.७४
अक्षम्यान्त	मे २.८	अतिमात्रमा	मा १.१३	अथ रोषसि	र ८.३३
अक्षण्डित	कु ७.२८	अतिष्ठन् प्रत्य	र १०.३	अथ कृतवा	र १.४
अगस्त्यचिह्ना	र १६.४४	अतोऽत्र कि	कु ५.४०	अथवा मम	र ८.४७
अगुत्सुरभि	शु ५.१२	अतोऽयमश्वः	र ३.५०	अथवा मुहु	र ८.४५
अगुदसद्भाव	कु ५.६२	अनानुगोर्द	र १३.३५	अथ वाल्मी	र १५.८०
अग्निवणम	र १९.१	अथाभिषेकाम	र १३.५१	अथवा सुम	कु ६.२४
अग्रजेन प्र	र १५.८	अथाविद्युक्त	र १३.३१	अथ विधिम	र ५.७६
अग्रे यान्ति	र १.५	अथ काश्चिद	र ८.२४	अथ विद्वधन	कु ७.४९
अग्रे विजीर्षा	मा ५.४	अथ जातु रु	र ९.७२	अथ विश्वात्म	कु ६.१
अग्रे स्वीनषा	वि २.७	अथ जानप	र १५.४२	अथ नीदय र	र ८.१०
अङ्गमङ्गुप	र १९.१३	अथ तं सव	र ८.७५	अथ वेलास	र १०.३५
अङ्गाद्यगा	कु ७.५	अथ तस्य क	र ८.७१	अथ व्यवस्था	र १४.५३
अङ्गर्द चन्द्र	र १५.१०	अथ तस्य वि	र ८.१	अथ समाव	र ९.२४
अङ्गमनङ्ग	वि ३.१६	अथ तस्य वि	र १०.५०	अथ सर्वस्य	कु २.३
अङ्गसत्त्वष	र १९.३६	अथ तेन द	र ८.७३	अथ स जलि	कु २.६४
अङ्गानि निद्रा	शु ६.१३	अथ ते मृतयः	कु ६.१५	अथ स विध	र ३.७०
अङ्गुलीकिस	र १९.१७	अथ ते मृतयो	कु ६.४७	अथ सा पुन	कु ४.४
अङ्गुलीभिरि	कु ८.६३	अथ तैः	कु ४.२५	अथ सावर	र १५.७०
अङ्गनाङ्ग	मे २.३९	अथ भूमाभि	र १५.४९	अथ स्तुते	र ६.८
अङ्गैरन्तनि	मा २.८	अथ नभस्य	र ९.५४	अथाङ्गदासि	र ६.५३
अचिरप्रमा	४०७	अथ नभनस	र २.७५	अथाङ्गराजा	र ६.३०
अचिराद्	र १०.४५	अथ पथि य	र ११.९३	अथाङ्गिरस	कु ६.६५
अचिरार्थिष्ठ	मा १.८	अथ प्रबाना	र २.१	अथाङ्गुलि	कु ७.२३
अच्छिन्नमल	कु ६.६९	अथ प्रवीषे दी	र १.९३	अथाप्रहस्ते	कु ५.६३
अजयदेकर	र ९.१०	अथ प्रमावो	र ५.५२	अथाप्रपनहि	र १०.६६

अवाजिनाया कु	५.३०	अद्य प्रभृत्य कु	५.८६	अनेन कल्या वि	३.१३
अघातमनः मा	१३.१	अक्षिराज्या कु	८.४७	अनेन कस्या शा	७.१९
अघातवर्निधे र	१.५९	अद्रे शृङ्ग मे	१.१४	अनेन वेदि र	६.२४
अघातिकान्ति र	१४.२६	अधःप्रपत्ति कु	६.७	अनेन कपि र	१०.५३
अघातिसिख्ये र	५.२८	अधरः किस शा	१.१९	अनेन तनु मा	३.१७
अघानायाः प्र र	१२.१२	अधिकं र	८.६	अनेन धमः कु	५.३८
अघानपोढा र	१६.६	अधिरातं वि र	९.२	अनेन निर्भिं वि	५.६
अघानुकूल र	१४.४७	अध्याक्रान्ता शा	२.१५	अनेन पर्या र	६.२८
अघानुरूपा कु	५.७	अध्यापितस्पो कु	३.६	अनेन पाथो र	६.६३
अघान्धकारं र	२.४६	अध्यास्य र	६.५७	अनेन युना र	६.३५
अघाभिषेकं र	१४.७	अनतिलम्बि मा	५.७	अनेन लोता ४७१ क	
अघाम्यर्था र	१.३५	अनन्तरत्न कु	१.३	अनेन संबन्ध कु	७.६८
अघार्धरात्रे र	१६.४	अनन्धभाजं कु	३.६३	अनेन सार्ध र	६.५७
अघावमानेन कु	१.२१	अनन्नाणां स र	३.३५	अन्तर्गतप्रा शा	७.२
अघास्य गोदा र	३.३३	अनयतु प्रभु र	८.१९	अन्तहितं शा	४.३ वि
अघास्य रत्न र	१६.४३	अनर्ष्यमर्षो कु	१.५८	अन्यदाजय र	११.७३
अघाह वर्षा कु	५.६५	अनवरत शा	२.४	अन्या प्रका ऋ	४.१५
अघेरे स र	१६.१	अनवाप्तम र	१०.३१	अन्या प्रियेण ऋ	४.१७
अपेन्द्रियक्षो कु	३.६९	अनश्नुवाने र	१८.४८	अन्याश्चिरं ऋ	४.१८
अपेरिसतं भ र	३.१	अनसूयाति र	१२.२७	अन्येषुर र	१५.७५
अपेभरेण र	५.३९	अनाकृष्टस्य र	१.२३	अन्येषुरात्मा र	२.२६
अपेकपोतो र	२.४९	अनाघातं शा	२.११	अन्योन्यद र	१२.८७
अधोपनिम्नो कु	३.६५	अनानुरोक्त मा	३.१५	अन्योन्यमृशो कु	१.४०
अधोपनीतं र	३.२९	अनिपहृत्वा र	१३.५०	अन्योन्यमृतो र	७.५२
अधोपयन्वा स र	७.१	अनित्याः र	१७.४५	अन्विषेण र	११.५०
अधोपरिष्ठाद् र	५.४३	अनिमित्तमि मा	१.१८	अपगतम ऋ	५.११
अधोपसल्ये र	१६.३७	अनिर्दयोग ४७१ क.		अपतुषार र	९.३९
अधोरगा र	६.५९	अनिर्देश्यमु वि	३.१८	अपथेन प्र र	१७.५४
अधोरुदेवा कु	३.११	अनिशमपि शा	३.४ ए	अपनीतशि र	४.६४
अधोमिलोतो र	१६.५४	अनीकजोनां र	१८.१०	अपमेषोढ कु	६.५४
अधोष्टवामी र	५.३२	अनीशया श वि	२.१८	अपराधमिं ४६९ क	
अधोपधीनाम कु	७.१	अनुकारिणो शा	२.१७	अपराधिनि मा	३.२२
अदः शरभ्यं र	१३.४५	अनुग्रह ष र	१४.७९	अपराधी वि	२.२०
अदः सुरेन्द्र वि	१.१९	अनुचितनु मा	४.३	अपरिज्ञात शा	३.२१
अद्वरवातीनी र	१.८७	अनुपरत वि	१.२२	अपशूनं त र	१५.१७
अद्यापि मूर्धं ४६० पा		अनुभवजन्य र	९.७६	अपशोकम र	८.८६
अद्याहं पुत्रि वि	५.१४	अनुभूय वसि र	८.३	अपि क्रिजार्धं कु	५.३३
अद्या धियं र	१३.६५	अनुमतम शा	४.१०	अपि सुरग र	९.६७
अद्यप्रभृति कु	६.५६	अनुगास्यन् शा	१.२६	अपि स्वदाव कु	५.३४

अपि दृष्ट्वा	४०२	अमोघ्यमर्धं	र	३.६५	अवचित्तव	कु	१.६०	
अपि प्रभुः	र	१४.८३	अयं स गग वि	१.१५	अवजानासि	र	१.७७	
अपि प्रसन्नं	कु	५.३५	अयं स ते ति शा	३.११	अवधान	कु	४.२	
अपि प्रसन्ने	र	५.१०	अयं स ते र्गा	४७२रु	अवधृत प्र	वि	३.५	
अपि वतान्त	३९९		अयं स यस्मात्	४६६पा	अवतिमेक	र	९.११	
अप्यप्रपीर्म	र	५.४	अयं सुजातो	र	१३.४९	अवन्तिनाषी	र	६.३७
अप्यन्यस्मिन्	मे	१.३४	अयः शंकुचि	र	१२.९५	अवभृष	र	९.०२
अप्यर्धमार्गं	र	७.४५	अयं तस्या	वि	३.११	अवस्तुनिर्व	कु	५.६६
अप्यस्तुनि	कु	८.६	अयमचिरो	३९८	अवाकिरन्	र	४.२७	
अप्याकरस	मा	५.१८	अयमर-वि	शा	७.७	अविसर्गा	५४१पा	
अप्योत्सुक्ये	४७०	रु	अयमेकप	३९०	अव्याजनुन्द	मा	२.१३	
अप्रबोध्य	र	११.३९	अयाचितारं	कु	१.५२	अवृष्टिसंरम्भ	कु	३.४८
अभिजनवतो	जा	४.१९	अपाचितोप	कु	५.२२	अवैश्व रामं	र	१५.३
अभिनयान् प	र	९.३३	अयि जीवित	कु	४.३	अवै स कार्या	र	१६.८२
अभिनयकु	४०१	पा०	अयि संप्रति	कु	४.२८	अवैमि चैता	र	१४.४०
अभिभूय विभू	र	८.३६	अयुक्त्यं	कु	५.६९	अवैमि ते सा	कु	३.१३
अभिमुखेसायि	जा	२.१२	अयोध्यादेव	र	१७.३६	अवैमि पुत्र	क	६.५७
अभिलाष	कु	४.४१	अरथ्यवीजा	कु	५.१५	अवैमि सीमा	कु	५.४९
अभीक्ष्णम्	ऋ	२.१०	अरिष्टशय्यां	र	३.१५	अपूज्यतीरां	र	१५.७६
अभ्यक्तमिव	जा	५.११	अरिदृशि	मे	५१७पा	अशोकनिर्म	कु	३.५३
अभ्यभूयत	र	४.५६	अरुणराग	र	९.४३	असंसारं अ	जा	१.२०
अभ्यासनि	र	१०.२३	अर्धमर्घ्यं	र	११.६९	असङ्कदेक	र	९.२३
अभ्युत्थिताग्नि	र	१.५३	अचिता तस्य	र	१०.५५	असङ्गग्रहि	र	३.६३
अभ्युषताङ्गु	कु	१.३३	अर्धं संप्रति	मा	१.६	असञ्जनेन	र	१२.४६
अभ्युषता पु	जा	३.६	अर्धपीतस्त	जा	७.१४	असमाप्त	र	८.७६
अमन्तं चाने	र	३.२७	अर्धाचिता	कु	७.६१	असम्पदस्त	कु	५.८०
अमदयन्यभु	र	९.४२	अर्धाचिता स	र	७.१०	असंभृतं म	कु	१.३१
अमरमुनि	वि	५.२१	अयो हि क	जा	४.२२	असम्मतः	कु	३.५
अमो ज	कु	२.२४	अपितस्तिमि	र	१९.४२	असह्यर्षोर्द	र	१.७१
अमो जनस्था	र	१३.२२	अलकामति	कु	६.३७	असह्यवातो	ऋ	१.१०
अमो वेदि प	जा	४.८	अलं विवादेन	कु	५.८२	असह्यविक	र	४.५२
अमो शिरीषं	र	१६.६१	अलं हिमा	र	५.५८	असहाङ्गु	कु	५.५४
अमो हि वीर्म	कु	३.१५	अलभ्यशीका	कु	५.४३	असितनय	ऋ	३.२६
अमं सहास	र	१३.४२	अलमन्यया	मा	१.२०	असूत सखः	कु	३.२६
अमुना ननु	कु	४.२९	अलं महोपाल	र	२.३४	असूत सा	कु	१.२०
अमुनेव	कु	४.३४	अलिपंक्ति	कु	४.१५	असौ कुमार	र	६.७८
अमं पुरः प	र	२.३६	अलिगिरञ्ज	र	९.४१	असौ पुरस्कृ	र	१३.६६
अभुविमाना	र	१३.३३	अवकाशं कि	र	४.५८	असौ महाका	र	६.३४
अमेयो मित	र	१०.१८	अवगच्छति	र	८.८८	असौ महेन्द्र	र	१३.२०
अमोघं संद	र	१२.९७	अवगम्मा	कु	४.१३	असौ महेन्द्रा	र	६.५४

असौ मुखाल वि	५.२	आदिदेशाय	र १५.६	आवर्ण्य	र १६.१९
असौ शरण्याः र	६.२१	आदिष्टवर्त्मा	र १५.१०	आवर्जितजटा कु	२.२६
अस्तोतुः स्तुय कु	६.८३	आदोप्यवह्नि ऋ	६.२१	आवर्जिता कु	३.५४
अस्त्युत्तरस्यां कु	१.१	आपो वडा मे	२.२९	आवर्त्तमोमा र	१६.६३
अस्य हरावा र	६.६२	आधारवन्ध र	५.६	आविर्भूते श वि	१.९
अस्मात् परं भा	६.२५	आधिक्षामा मे	२.२६	आवितपयो वि	५.८
अस्मान् भावु शा	४.१७	आधुम शाखाः र	१६.३६	आविजदुमि कु	८.३८
अस्मिन् सु कु	३.१९	आधोरणानां र	७.४६	आवृण्वतो लो र	७.४२
अस्य प्रसाणे र	६.३३	आनन्दजः लो र	१४.३	आर्णसतावाण कु	३.१४
अस्याः सर्वा वि	१.१०	आनन्दोत्पं मे	२.३५	आषास्यमन्यत् र	५.३४
अस्यांकलशमी र	६.४३	आपरितोषाद् शा	१.२	आश्रासित वि	५.१६
अस्यान्तिकमा	४०.२४	आपावपत्र र	४.३७	आश्रास्य र	१४.५८
अहं रयाज्ञ मा	५.९	आ पिछरा व र	१६.५१	आश्रास्यैवं मे	२.५०
अहमेव कु	४.२०	आपीननारो र	२.१८	आश्रक्तवाहु कु	६.८
अहमेव मतो र	८.८	आपृच्छस्व मे	१.२२	आतसाद मि र	११.५२
अहं त्वा	३९९	आप्तुतास्तोर कु	६.५	आतसाव मु र	११.२३
अहन्यहन्या शा	६.२६	आभरणस्या वि	२.३	आतांजलास्त्रा र	१६.६२
अहिणवमहु शा	५.१	आभाति मणि वि	५.४	आसारसिक र	३.२९
अहीनगर्ना र	१८.१४	आमुत्तमर र	१७.२५	आसीव वरः र	७.२२
अहो स्थिरः कु	५.४७	आमूलतो वि ऋ	६.१८	आसीनानां सु मे	१.५२
आकम्पमन् ऋ	३.१०	आमूलचुड	५३५ पा	आस्फालितं र	१६.१३
आकम्पयन् कु	६.२४	आमेखल कु	१.५	आस्वाद्यवह्निः र	२.५
आकम्पितानि ऋ	६.३४	आओम ऋ	६.३८	इलुच्छाय र	४.२०
आकारसद् र	१.१५	आनुषो वि	५.२३	इश्वकूर्वणगु र	१३.७०
आकीर्णमणि र	१.५०	आमोषणे र	६.४२	इश्वकूर्वणम र	५.५५
आकुञ्चि र	६.१५	आरन्तराणि	३९२	इश्वकूर्वण र	१४.५५
आकण्ठनग शा	७.२८	आराध्य र	१८.२४	इश्वकूर्वणवः र	६.७१
आचार इत्य शा	५.७	आराध्यैर्न मे	१.४५	इच्छाविभू कु	७.२९
आ अन्मनः शा	५.२५	आशब्दमद्री र	६.७७	इतः परानभं र	७.६७
आवापय कु	३.३	आश्वितर कु	८.७६	इतः प्रत्याधि शा	६.९
आततभ्यम् र	११.४५	आद्रोक्तक मा	३.१३	इतः स दैत्यः कु	२.५५
आतपादय र	१.५२	आर्षान्वरण कु	६.३२	इतराण्यनि र	१२.८२
आतम्महुरि शा	६.२ वि	आलक्यादन्त शा	७.१७	इतस्ततश्च र	१२.५९
आताम्रहुरि शा	६.२ वि	आलम्बिहोम ऋ	६.२६	इतरत्रय र	१५.३५
आतशस्य र	१५.४६	आलोकमार्ग र	७.६	इति क्रमान् र	१७.६८
आत्मानमात्म कु	२.१०	आलोकमार्गं कु	७.५७	इति प्रितीशो र	३.६९
आत्मानमालो कु	७.२२	आलोकयति	३९२	इति चैनमु कु	४.२७
आत्मना वध वि	५.१	आलोकयन्तात् वि	२.१	इति चापि कु	४.३७
आ दर्शनात् वि	२.२	आलोकै तं मे	२.२२	इति चाह स कु	४.४३
आदाय कर्ण मा	३.१६	आलोचनान्तं कु	७.८४	इति जित्वा र	४.८५

इति तेभ्यः	कु	२.१६	इत्युदगताः	र	७.१६	उत्तरेण कि	मा	४.१२
इति देहवि	कु	४.३९	इत्पुत्रिवास्त	कु	६.६४	उत्तस्युषः	र	९.५९
इति द्विजाती	कु	५.७४	इत्पुत्रिवामु	र	१६.८६	उत्तिष्ठ वत्से	र	२.६१
इति ध्रुवे	कु	५.५	इत्पुत्रिवाभिप्र	कु	७.६९	उत्तिष्ठ वत्से	र	१४.६
इति प्रगल्भं	र	२.४१	इत् कणाडि		३९७	उत्वापितः	र	७.३९
इति प्रगल्भं	र	३.४७	इत् किला	शा	१.१७	उत्पद्मणोर्न	शा	४.१५
इति प्रविश्या	कु	५.५१	इत्मशोत्तरं	कु	६.८७	उत्पश्यामि	मे	१.५९
इति प्रतिपु	र	१५.७४	इत् समन्य	शा	३.१६	उत्पश्यामि	मे	१.२२
इति प्रसाद	र	१०.३३	इत्मशिशिरै	शा	३.१०	उत्पाठ्य मेरु	कु	२.४३
इति वार्दिस	र	१.८२	इत्मसुखम	वि	२.६	उत्सङ्गं वा	मे	२.२३
इति विज्ञापि	र	१.७३	इत्मप्युप		४७३५	उत्सृज्य	शा	३.१९
इति विरचि	र	५.७५	इत्मपुनत	शा	५.१९	उदकं प्रतस्ये	र	१५.९८
इति विस्मृता	र	९.६९	इत्मुपहि		४३५५	उदगोरिव	र	१०.३०
इति व्याहृत्य	कु	२.६२	इत्मुच्छ्रवसि	र	८.५५	उदगगूढ	वि	३.६
इति धाम्नुषु	र	८.२३	इन्दीवरक्ष्याम	र	६.६१	उदगमस्त	र	९.९
इति शिरसि	र	७.७०	इन्दोरगत	र	१७.७५	उदगे मद	र	८.८४
इति संतर्ज्यं	र	१५.१९	इन्द्राद् वृष्टि	र	१७.८१	उदापुषा	र	१२.४४
इति स्वसुभोज	र	७.२९	इन्द्रिगार्धप	र	१९.६	उदेति पूर्वं	शा	७.३०
इतो ममिष्या	कु	५.८४	इमां तटागो	र	१३.३२	उद्गलित	शा	४.१२
इत्थं चित्तीशे	र	२.६७	इमां पदीन्सु	मा	५.११	उद्घातः	कु	२.१२
इत्थंगते म	र	९.८१	इमां स्वसारं	र	१६.८५	उद्भवन्केश	र	१६.६७
इत्थं जनित	र	१७.४४	इत्वं च तेज्या	कु	५.७०	उद्भवच्छमाना	र	१६.२९
इत्थं द्विजेन	र	५.२३	इत्वं ते जननी	वि	५.१२	उधर्तकामु	र	११.१७
इत्थं नागस्त्रि	र	१६.८८	इत्थमप्रतिबो	र	८.५८	उद्द्वेजपरत्य	कु	१.११
इत्थमाराध्य	कु	२.४०	इत्थं महेंद्र	कु	५.५३	उद्भवावनत	कु	८.६९
इत्थं प्रयुज्या	र	५.३५	इथेष सा	कु	५.२	उद्भतेन स्थि	कु	६.३०
इत्थं रतेः	कु	४.४५	इष्टाधिगम	मा	४.५	उद्भतेषु वा	कु	८.६६
इत्थं विधिजेन	कु	७.८६	ईप्सितं तद	र	१.७९	उद्भमितेक	शा	३.१२
इत्थं व्रतं वा	र	२.२५	ईप्सितार्थ	कु	६.९०	उद्भाम इत्यु	र	१८.२०
इत्थं दुभूतैकप्र	नु	७.३६	ईश्वरोजि	कु	८.५०	उद्भमसालां	मा	३.४
इत्यक्वचनः क	र	१६.३५	ईपस्तुघारीः	कु	६.३	उन्मोसितं	कु	१.३२
इत्यभौममनु	कु	८.२८	ईपथीपञ्चु	शा	१.४	उन्मुखः सप	र	११.२६
इत्यर्थापाषा	र	५.१२	ईपीशिवुग्धि	शा	१.४	उपकुलं स	र	१५.२८
इत्यपास्तम	र	११.३०	उन्मत्तिसद	शा	४.१२	उपगतोजि	र	९.१५
इत्याख्याते	मे	२.३७	उन्चितः अण	मा	३.३	उपचितानम	र	९.४४
इत्याप्यतच	र	१५.४८	उन्चैरुच्यैः	कु	२.४७	उपदेशं	मा	२.९
इत्यामसादा	र	१.९१	उच्छ्रवास	कु	६.९	उपपन्नं मनु	र	१.६०
इत्यारोपित	र	१५.९१	उत्कीर्णां इव	वि	३.२	उपपन्नमिदं	कु	६.६६
इत्युक्तवन्तं	र	१४.४३	उत्खातलीक	र	१४.७३	उपमान	कु	४.५
इत्युक्त्वा	र	१२.३८	उत्तरन्ति	कु	८.३५	उपययौ तनु	र	९.३८

उपशात्पति	र १५.६०	एकैव मूर्ति	कु ७.४४	एषापि प्रिये	शा ४.१६
उपस्थितवि	र १५.१००	एकैव सत्या	कु ७.४	एषा प्रसन्न	र १३.४८
उपस्थितां	र १४.६३	एकैश्चर्ये स्थि	मा १.१	एषा मनो मे	वि १.२०
उपहितस्मृ	५२१ पा०	एको दास	र १२.४५	एषोऽज्ञमाला	र १३.४३
उपात्तवर्गे	कु ५.५६	एककक	३९७	एषा विपि	शा ४.१६
उपात्तविचं	र ५.३८	एतत् कृत्वा	मे २.५२	एहि विक्त्वा	कु ६.८८
उपाददे तस्य	कु ७.४१	एतमुच्छ्रवसित	कु ८.७०	ऐन्द्रमस्त्र मु	र १५.२२
उपान्तयोनि	र ७.५०	एतद् गिरेर्मा	र १३.२६	ऐन्द्रिः किञ्च	र १२.२२
उपान्तवानी	र १३.३०	एतन्मुनेर्मा	र १३.३८	ऐरावतास्फा	र ६.७३
उपैत्य भूमि	र १५.२२	एतस्मान्मा	मे २.४९	औत्सुक्य	शा ५.६
उपैत्य सा दो	र ३.६	एताः करोती	र १६.६६	औत्सुक्यहेतुं	मा ३.१०
उपोदशब्दा	शा ७.१०	एताः सुतनु	वि १.१२	कः पीरले व	शा १.२२
उभयमेव	र ९.३	एता गुरुयो	र १५.६०	कञ्चित् सौ	मे २.५१
उभयोरपि	र ८.३९	एतावता नम्ब	कु १.३७	कण्ठस्य त	कु १.४२
उभयोनं त	र १५.६८	एतावदुक्त	र १३.६८	कण्ठसक्तम्	र १९.२९
उभावभिन्न	मा १.१०	एतावदुक्त्वा	र ५.१८	कण्ठ्यमाने	र २.३७
उभावुभा	र १४.२	एतावदुक्त्वा	र २.५१	कथं नृत्तं	शा ६.१३
उभे एव क्षमे	कु २.६०	एतावदुक्त्वा त	कु ६.८९	कथं नृ श	र २.५४
उभापि भीसा	कु ३.६२	एते चर्प सं	र १३.१७	कदम्बसर्पा	श्ल २.१७
उभारूपेण	कु २.५९	एते वयममी	कु ६.६३	कदाभिदास	कु ५.६
उभा वधूर्भ	कु ६.८२	एभिः साधो	मे २.१७	कदा मुखा	मा ४.१६
उभाकृषाक्षी	र ३.२३	एवं कदाच	कु २.३१	कनकमलका	श्ल ५.१३
उभास्तनो	कु ७.२४	एवं वाच्याः स	कु ६.३१	कनककमल	श्ल ६.३२
उरस्यवर्मा	र १८.४७	एवं वादिनि	कु ६.८४	कपालनेत्रा	कु ३.१९
उर्वशीसभ	वि ५.७	एवं तयोक्ते	र ६.२५	कपोलकण्ठः	कु १.९
उवाच चैतं	कु ५.७५	एवं तयोरथ्य	र ५.६०	कमलवम	श्ल १.२८
उवाच धात्र्या	र ३.२५	एवमात्	र ११.५७	कम्पेन मूर्ध्नः	कु ७.४६
उपसि स म	र ९.७१	एवमाप्तवष	र ११.४२	कयासि	कु ३.८
उष्णानुः	वि २.२२	एवमालि नि	कु ८.५	करकमल	श्ल ३.२३
ऊरुमूलनख	कु ८.८७	एवमाथम	शा ७.१८	कराभिघातो	र १६.८३
ऊरुद्रवा	वि १.४	एवमिन्द्रिय	कु ८.२०	करिणिवि	३९८
ऊर्णुता	कु ४.२३	एवमिन्द्रिय	र १९.४७	करिणीवि	३९८
ऊर्णिवमः	र १७.८०	एवमुक्ते त	र १५.८२	करेण वाता	र १३.२१
ऊर्णवर्ण	र १४.३०	एवमुक्तव	र ११.७९	ककन्मुना	४८० पा
ऊर्णिवेगमण	र ८.३०	एवमुक्तनृ प्र	र १७.७७	कर्णापितो	कु ७.१७
ऊर्णीन् वि	र १.८६	एव चारुम्	कु ८.७३	कर्णे सुयोग्यं	श्ल ६.६
ऊर्ण्यष्टु ज्ञाद	र १०.४	एव मुक्तशिक्ष	कु ८.३६	कर्त्तव्यं वो	कु ६.६१
एकक्रम	३९७	एषा कुसुम	शा ६.१९	कर्त्तुं यच्च	मे १.११
एकात्पत्रं	र २.४७	एषा त्वया पे	र १३.३४	कञ्चित् करा	र ६.१३
एकैकमव	शा ६.१२	एव त्यामभि	शा ६.२७	कञ्चित् का	मे १.१

कश्चिद् विष	र ७.५१	कापणैत पत्रि	र १५.२४	कुमारभृत्या	र ३.१२
कश्चिद् वापा	र ६.१९	कालक्रमेणाथ	कु १.१९	कुमाराः हत	र १०.७८
कलविनिन्दा	र १४.३३	कालागुह	श्र २.२२	कुमुदान्तरेव	शा ५.२८
कलवचन्तमा	र १.३२	कालान्तरस्या	र १६.१८	कुम्भकर्णः	र १२.८०
कलववात	र १२.३४	काणाशुका	श्र ३.१	कुम्भपुरण	र ६.७३
कलमन्यभृता	र ८.५९	काशमही	श्र ३.२	कुम्भभोनिर	र १५.५५
कलितान्द्योन्य	कु ६.७६	कापावपरि	र १५.७७	कुन्दैः सवि	श्र ६.२५
कल्पवृक्षाभि	कु ८.६८	का स्विदव	शा ५.१३	कुण्ड ता	र १३.१८
कल्पवृक्षसुद	र १४.६२	कि येन सुख	कु ६.२३	कुवलयद	श्र २.२३
कहलारपथ	श्र ३.१५	कि ता तवात्प	र १४.६५	कुबेरमुखा	कु ३.२५
का कथा	शा ३.१	कि सीकरैः	शा ३.१८	कुबेरस्य	कु २.२२
काचिद् विमु	श्र ४.१४	कि सुन्दरि	वि ५.१५	कुलेन का	र ६.५९
काञ्चीमुर्गाः	श्र ४.४	कि किञ्चुकैः	श्र ६.२२	कुले प्रसूतिः	कु ५.४१
काटिन्ध्रै स्व्या	कु ६.७३	कि कुतकार्य	शा ५.१८	कुल्याम्बो	४३३ पा०
कातरोऽपि	र ११.७८	किपावमरि	कु २.२१	कुशाक्री	र १६.२५
कातर्यं केव	र १७.४०	किञ्चित्प	कु ३.४७	कुशेषपाता	र ६.१८
का स्वं पुमे	र १६.८	कि तावद्	शा ५.९	कुञ्जानवधम	र ११.२
कान्तामूल	श्र ३.२०	किन्तु वध्या	र १.३५	कुतप्रतिष्ठ	र १२.९४
कान्ता विनि	मा ५.३	किमत्र चित्रं	र ५.३३	कुतदण्डः	र १५.५३
काप्यभिक्षा	र १.४६	किनप्यहित्य	र २.५७	कुतवत्पसि	र ८.४८
कामरूपेथ	र ४.८४	किमात्मनि	र १४.३४	कुतवानसि	कु ४.७
कामं कर्णान्त	र ४.१३	किमित्यथा	कु ५.४४	कुतसोताप	र १५.१
कामं जीवति	र १२.७५	किमिदं द्युति	कु २.१९	कुतं न कर्णा	शा ६.१८
कामं न सो	र १८.४	किप्यन्विर	कु ५.५०	कुतः प्रयत्नी	र १६.७६
कामं नृपाः	र ६.२२	किसलम्	मा ३.१८	कुसाः धरद्वयं	शा ६.२९
कामं प्रकृति	र १७.५५	कुसुगं कुत	र ८.६२	कुताञ्चलि	र १४.१६
कामं प्रत्या	शा ५.३१	कुसुमजन्म	र ९.२६	कुतापराभान्	श्र ५.६
कामं त्रिमा	शा २.१	कुसुममेव	र ५.२८	कुताभिषेका	कु ५.१६
कामस्तु	कु ३.६४	कुसुमस्य	वि ३.१०	कुताभिषेका	शा ५.२०
कामिनोत्सह	र १९.५	कुसुमान्गपि	र ८.४४	कुताभिषेकै	र १०.६३
कामेकपत्नी	कु ६.०	कुसुमापुत्र	कु ४.४०	कुत्वयोर्भिन्न	शा २.१८
काम्बोजाः	र ४.६९	कुसुमास्तौ	कु ४.३५	कुषानुरप	र १०.७४
कापेन वाचा	र ५.५	कुसुमैर्षि	र ८.३४	कुषणधारच्छ	४०२
कारण्यवा	श्र ३.८	कुसुमोत्सवि	र ८.५३	कुष्णधारे	शा १.६
कात्तिकीपु	र १९.३९	कुसुम्भराना	श्र ६.५	कुन्तपुष्प	र १९.२३
कास्त्रोर्न	मा ४.८	कुटयुद्धवि	र १७.६९	कुन्तोपचारो	कु ७.८८
कार्यान्तरितो	वि ३.४	कुतो धर्म	शा ५.१४	कुवर्त्त स्मर	र १०.२९
कार्या ईकत	शा ६.१७	कुपिता न सु	वि ३९.४	कुवान् नित	श्र ३.१९
कार्येषु चक	र १०.४०	कुप्यसि कुव	मा ४.१०	कुलासमौर	र २.३५

केनाभ्यसूया	कु	३.४	सर्जूरीस्त्वन्व	र	४.५७	सूहीतप्रति	र	४.४३
केवलं प्रिय	कु	८.८४	से खेलगामी	कु	७.४९	सैवे को मु	र	१५.६९
केकेभ्यास्तन	र	१०.७०	गगनादधती	कु	६.४९	सोरोक्षणा	र	३.५६
केतवेन दधि	कु	८.३	गङ्गास्रोतःप	कु	६.३८	सोरोचना	र	३.९७
कोशेनाश्वय	र	१७.६०	गच्छति पुरः	शा	१.३१	सोरोचमानि	वि	५.१९
कौशिकेन स	र	११.१	गच्छन्तीनां	मे	१.३७	सोपारं	कु	२.५२
कौस्तुभ इत्यु	र	१८.२७	गजगवय	श्रु	१.२७	सौरवाद यद	र	१९.७
कृत्यभिरुचि	५६०	या	गणा नमेश	कु	१.५५	सहितमौलि	र	९.५१
कृत्युपु तेन	र	९.२०	गत एक न	कु	४.३०	सहैस्ततः प	र	३.१३
कृत्यकैशिक	र	८.८२	गतं भवं भी	वि	१.६	सामेष्यात्म	र	१.४४
क्रमेण निस्ती	र	३.७	गत्वा चोर्ध्व	मे	१.५८	सोषामङ्गा	शा	१.७
क्रियातां कथं	कु	४.२२	गत्वा सद्यः	मे	२.१८	सूर्णमाननय	कु	८.८०
क्रियामिभित्ते	र	५.७	गत्युत्कम्भा	मे	२.९	स्राणकान्तम	र	१९.११
क्रियाप्रबन्धा	र	६.२३	गन्धश्च धारा	र	१३.२७	शकम्पे तीर्ण	र	४.८१
क्रीडापतनि	र	१७.२०	गधुम्भादु	र	३.९१	शङ्खन्म	श्रु	३.३
क्रोधं प्रभो	कु	३.७२	गन्धोन्मादि	र	३.९१	सतुर्भुजांश	र	१६.३
क्रोधाशं प्रकृ	र	१३.७९	गन्धीरायाः	मे	१.४०	सतुर्वर्गक	र	१०.२२
कर्मनं दयो	कु	५.१९	गहडापात	र	१२.७६	सतुष्कपु	कु	५.६८
कित्तष्टकेत	कु	८.८३	गर्भे दधत्व	र	१३.४	सन्वनेनाङ्ग	र	१७.२४
कनेयावहा	र	१४.५	गहनं गह व	र	३.८९	सन्धं गता	कु	१.४३
कवचिच्च	र	१३.५७	गहनं गजे	र	३.८९	सन्धपाद	कु	८.६७
कवचित् क्षमा	र	१३.५५	गावाणि का	श्रु	४.५	समराजु परि	र	९.३६
कवचित् पथा	र	१३.१९	गान्धर्वेण	शा	३.२०	सरणयोगेश	र	९.१३
कवचित् प्रभा	र	१३.५६	गामघास्यत्	कु	५.६८	सरणान्तनि	मा	३.११
कवचित् प्रभा	र	१३.५४	गाहन्तां	शा	२.६	सरतः किल	र	८.७९
कव नु ते	कु	४.२४	गीतान्तरेषु	कु	३.३८	सत्तापाङ्गां	शा	१.२१
कव नु मां	कु	४.६	गुणधस्मुत्त	र	८.११	साक्षणा स्फुरि	र	४७३
कव रुधा	मा	३.२	गुणैराराध	र	१०.८५	साक्ष मृत्यवि	र	१९.१५
कव वयम्	दा	२.१९	गुप्तं वदन्	र	१०.६०	सित्रकूटध	र	१२.१५
कव सुगम	र	१.२	गुहः प्रयात्मे	कु	१.५१	सित्रगदाया	मा	२.२
क्षणमात्र	र	८.३७	गुरुभि वा	श्रु	६.१५	सित्रजिपाः	र	१९.१६
क्षतात् किल	र	२.५३	गुरोः स चान	र	१८.१५	सित्रे निवेश्य	शा	२.१०
क्षत्रजातम	र	११.७१	गुरोः सदा	र	२.२३	सितादुग्मि	र	३.८९
क्षत्रियान्त	र	११.७५	गुरोर्नियोगा	कु	३.१७	सिन्ताधूमगा	र	३.८९
क्षामतामक	दा	३.८	गुरोर्नियोगा	र	१४.५१	सुन्दमावत्क	कु	८.१९
क्षिविरिन्दु	र	८.२८	गुर्वर्थमर्था	र	५.२४	सुन्दने विप	र	१९.२७
क्षीरोदधेलेष	कु	७.२६	गुवा नूपुर	वि	३.१५	सुन्दनेष्वध	कु	८.८
क्षीमं केनाचि	दा	४.५	गुहाणी सचि	र	८.६७	सुताकुरा	कु	३.३२
क्षामिनिः सुपु	र	१७.५६	गुरोर्गमि	र	१३.३	सुतागो चिर	दा	६.४ वि
क्षं प्रसूतामिग	कु	८.४३	सूहीतताम्बु	श्रु	५.५	सुषोधिधु नु	र	१९.२४

छात्रोपान्तः	मे	१.१८	ज्याघातरथे	र	६.५५	ततः परं त	र	१८.३४
छाया जनः	ऋ	६.११	ज्यानिनायमं	र	११.१५	ततः परं ते	र	३.३९
छायामण्डन	र	४.५	ज्याबन्धनिष्प	र	६.४०	ततः परं तु	र	६.३१
छायाविनीता	र	१३.४६	ज्येष्ठाभिगम	र	१२.३५	ततः परम	र	१७.४०
छेदो रंवास्य	मा	४.४	ज्योतिर्भेजा	मे	१.४४	ततः परम	कु	६.३५
जगदधीनि	कु	२.९	ज्योति चसि	वा	६.३१	ततः परं व	र	१८.२१
जगद चैना	र	५.२७	ज्योति पव	ऋ	१.२५	ततः प्रकोष्ठे	र	३.५९
जगदुस्तस्य	र	१५.९९	ज्यलन्नि	कु	२.३८	ततः प्रजानां	र	३.३५
जङ्गमं प्रेष्य	कु	६.५८	ज्योतिर्विज्ञो	वा	५.१६	ततः प्रतस्ये	र	४.६६
जतपदे म	र	९.४	तं यनात्म	कु	८.१६	ततः प्रहस्या	र	३.५१
जनमिम	मा	२.५	तं रामवन्नि	र	१८.१९	ततः त्रिमोपा	र	७.६३
जनस्य त	र	१६.५३	तं राजव	र	१८.३९	ततो गर्णः	कु	७.४०
जनस्य साके	र	५.३१	तं सोरुपासाः	कु	७.४५	ततो गीरीगु	र	४.७१
जनाय शुद्धा	र	३.१६	तं साहनाद	र	९.६०	ततो वसुध्क	र	७.६२
जनास्तदानो	र	१५.७८	तं विनिगि	र	१२.१०	ततो निपङ्गा	र	३.६४
जन्म यस्य	वा	१.१२	तं विस्मितं	र	२.६२	ततो नृपाणां	र	६.२०
जन्मश्रियः सं	र	१९.७४	तं वीक्ष्य वे	कु	५.८५	ततो नृगेण	र	१६.६९
जमाणा यम	कु	२.४९	तं वेषा विदधे	र	१.२९	ततो चिमेद	र	१२.७७
जतधरं सह	र	३९.१	तं वरैः प्रति	र	१२.४७	तलाग्निमङ्गा	र	१४.५४
जलभरत	ऋ	२.२८	तं श्लाघ्य	र	५.४०	ततो भुजङ्गा	कु	३.५९
जलहरं सह	र	३९.०	तं मन्तः धो	र	१.१०	तता मन्दावि	कु	२.२९
जलानि या	र	१३.६१	तं स्वता नाग	र	१.७६	ततो मुनेन्द	र	५.३०
जहार चाम्ये	र	३.५६	तं कर्णनृप	र	५.६२	ततो यमाव	र	५.१९
जातं वंशे	मे	१.६	तं कर्णमूल	र	१२.२	ततोऽतीर्या	र	७.१७
जातः कुले	र	६.७४	तं कृतप्रण	र	१९.८	ततो वेलात	र	४.४४
जात्यस्तेनामि	र	१७.४	तं कृपामुहु	र	११.८३	तत्कृतानुप	कु	२.३९
जाने तपसो	वा	३.२	तं गुह्योपव	र	१९.५४	तत्क्षणं वि	कु	८.७९
जाने विमुष्टो	र	१४.७२	तत्त्वात्म	र	१४.२०	तत् तद् भूमि	र	१.४७
जाने यो रक्ष	र	१०.३८	तन्वोदितश्च	र	९.७७	तत् प्रतीपप	र	११.६२
जाने सक्ता	मे	२.३१	तं चिद् धायो	मे	१.५३	तत् प्रयातो	कु	६.३३
जातान्तरप्र	र	७.६	तद्विल्लताज	ऋ	२.२०	तत् प्रमुत्तभुज	र	११.४४
जातान्तरप्र	कु	७.६०	ततः कदवान्त	र	१७.२१	तत् प्राथित	र	९.५६
जातोद्दीर्घ	मे	१.३२	ततः परान् प	मा	५.१५	तत्र काञ्चन	कु	८.२९
जिगमिपुर्ण	र	९.२५	ततः स कुत्वा	र	१६.७७	तत्र बर्ण्य	र	४.७७
जितसिंहमया	कु	६.३९	ततः सपर्या	र	१६.३९	तत्र तीर्थस	र	१९.२
जीमूतस्तनि	मा	१.२१	ततः समाम्ना	र	१६.७५	तत्र दीक्षित	र	११.२४
जुगुहू तस्याः	र	१४.४९	ततः समानी	र	२.६४	तत्र नागक	र	१५.८३
जुगोपात्मान	र	१.२१	ततः मुनन्वा	र	६.८०	तत्र निश्चित्य	कु	२.६३
जुतारं मोक्ष	र	१२.८९	ततः स्फुरत्	कु	३.२२५	तत्र यावधिप	र	११.२७
जाने मौले च	र	१.२२	ततस्तदानी	र	७.५	तत्र वेदासना	कु	६.५३

तत्र व्यक्तं	मे	१.५५	तदन्वये षु	र	१.१२	तन्वीद्रयामा	मे	२.१९
तत्र शैकह	र	१९.१०	तदपोहितुम	र	८.५४	तपः परामर्शं	कु	३.७१
तत्र शीघ्रग	र	१५.३०	तदहंसीमां	र	१६.२२	तपति तनुमा	शा	३.१४
तत्र स्कन्दं	मे	१.४३	तदलं तदपा	र	८.८३	तपस्वगवि	र	१५.५१
तत्र स्वमंवर	र	५.६४	तदागमन	कु	६.७४	तपस्विनः	कु	३.३४
तत्र हंसधव	कु	८.८२	तदात्पसंभ	र	१७.८	तपस्विनेष	र	१४.९
तत्र हृषाव	र	४.६८	तदान्नं मु	र	३.३	तपस्विगंसर्ग	र	१४.७५
तत्रालोभ्यं	र	४.८०	तदाप्रभृति	कु	५.५५	तपो रतनू ए	र	१७.६५
तत्रागारं	मे	२.१२	तदा प्रभृत्येव	र	२.३८	तमङ्कमारो	र	३.२६
तत्रान्निमाषा	कु	१.५७	तदिच्छामो	कु	२.५१	तमध्वराय	र	१५.५८
तत्रानिषेक	र	१४.८२	तदिदं क्रियातां	कु	४.३२	तमध्वरे वि	र	५.१
तत्राचितो	र	७.२०	तदिदं परि	कु	४.४४	तमन्वनिन्द्र	कु	७.७१
तत्रावतीर्या	कु	७.७०	तदीपमाकन्दि	र	२.२८	तमपहाय	र	९.१६
तत्रावश्यं च	मे	१.६१	तदीथास्तोयदे	कु	२.५०	तमब्रवीत् सा	र	१६.९
तत्रेश्वरेण	र	१३.७७	तदीपदादां	कु	७.८२	तमभ्यगच्छत्	कु	७.४३
तत्रेश्वरो	कु	७.७२	तदेतवाजानु	र	१६.८४	तमभ्यनन्दत्	र	३.६८
तत्रैतं हेम	र	१७.१०	तदेव सर्गः	र	१४.४२	तमभ्यनन्दत्	र	१५.४०
तत् साधुकृता	शा	१.११	तदेषा भवतः	शा	५.२६	तमरणसमा	र	८.१२
तथागत्यायां	र	६.८२	तद् गच्छ सि	कु	३.१८	तमर्थायित्वा	र	५.३
तथातितप्तं	कु	५.२१	तद् गति म	र	११.८७	तमर्थायिव	कु	६.७६
तथापि तावत्	कु	६.६२	तद्गीतशेष	र	१५.६६	तमलभन्त	र	९.१७
तथापि शस्त्र	र	३.६२	तद्गीरवान्मा	कु	७.३१	तमवेद्य	कु	४.२६
तथा समर्थां	कु	५.१	तद्द्वानादभू	कु	६.१३	तमशक्तम	र	१२.१७
तथेति कामं	र	३.६७	तद् धूतकलाः	कु	२.२८	तमशु नेत्रा	र	१४.७१
तथेति यामु	र	२.५९	तद् रज कल्या	र	२.५०	तमातधेयो	कु	५.३१
तथेति तस्या	र	५.२६	तद् बलुना मु	र	५.६८	तमातिथ्य	र	१.५८
तथेति तस्माः	र	१४.६८	तद् व्योम्नि	र	१२.९८	तमातसंप	र	१८.१८
तथेति तस्माः	र	१६.२३	तन्मूलकां धर्मं	र	७.४८	तमादी कुल	र	१७.३
तथेति प्रति	र	१.९२	तन्मूलतायिनि	र	९.५२	तमाधूतध्व	र	१२.८५
तथेति प्रति	र	१५.९३	तन्मुनि पाण्डु ऋ	र	६.१०	तमापतन्वं	र	५.५०
तथेति शेषा	कु	३.२२	तं तस्विर्वासं	र	५.६१	तमार्यागुहं	र	२.३३
तथेत्युपसृ	र	५.५९	तं दमन्मैवि	र	१५.५६	तमाणु किष्णं	कु	३.७४
तथैव सुप्रीष	र	१४.१७	तं देशमारी	कु	३.३५	तमाहितोस्तु	र	२.७३
तदङ्गनिध	र	३.४१	तं धृपाश्यान	र	१७.२२	तमोषः काम	र	४.८३
तदङ्गमधुं	र	३.४६	तं न्यमन्मय	र	११.३२	तमुद्रवहर्त्	र	७.३५
तदङ्गसंसर्ग	कु	५.७९	तन्मदीशमि	र	११.७७	तमुपाद्रवद्	र	१५.२३
तदनु ष्वलनं	कु	४.३६	तन्मध्ये च	मे	२.१६	तमुद्रिमद्	कु	७.५९
तदनुजनकले	र	७.२७	तन्मातरं चा	कु	६.९२	तमुपिः पूज	र	१५.१२
तददभुतं सं	र	१६.२४	तन्महत्संभ	कु	८.४८	तमेकदृश्यं	कु	७.६४
तदन्वयतस्ता	र	५.१७	तन्वी भेषज	र	४०.४	तं पयोधर	र	१९.४५

तं पितुर्बंध	र ११.६७	तस्योपकण्ठे	कु ७.५१	तां पार्वती	कु १.२६
प्रमत्तम	र १९.४८	तस्मोपकामो	र ५.४१	तां पुष्पदन्ता	र १.८६
तं प्राप्य सर्वा	र ६.६९	तस्योपायन	कु २.३७	तां पुलीमत	कु ८.२७
तं प्रीतिविद्य	र १७.३५	तस्योषमह	र १७.१४	तां प्रथामादर	कु ६.६१
तं भाषार्थं प्र	र १९.५७	तां मोघ्रक	कु ७.९	तां प्रत्याभिष्य	र ६.१२
तं भूपतिर्भा	र ५.३०	तां विलम्बि	कु ८.८१	तां प्राङ्मुखी	कु ७.१३
तं मातरो	कु ७.३८	तां वीत्य	कु ३.५७	ताम्बूलवल्ली	र ६.६४
तया दृष्टिवा	कु १.२४	तां मिलिप	र १६.३८	ताम्बूलीना व	र ४.४२
तया प्रकृष्टा	कु ७.७४	तां सैव वेप्र	र ६.२६	ताम्रपर्णोत्त	र ४.५०
तया विपुवत	४०४	तां हंसमाता	कु १.३०	ताम्रप्रवाल	शु ६.१७
तया व्याहृत	कु ६.२	ताः स्वचारि	र १५.७३	ताम्रोदरेषु	र ५.७०
तया स्रजा	र ६.८४	ताः स्वमङ्गल	र १६.४४	तांगणप्र	शु ३.७
तस्याः स्पृष्टे	र १६.८७	ता इडगुदी	र १४.८१	ता रासर्व	र ७.१२
तस्यापभाग	५३६ पा	तां कस्यांश्चिद् मे	१.३८	तावत् पता	कु ७.६३
तस्यात्मा	कु २.६१	तां चानर्ष्य मे	१.१०	तावत् प्रकी	र ७.४
तस्याधिकार	र ५.६३	तां जानीथाः मे	२.२०	तावद् भव	कु ७.३०
तस्मान्नोजाः	र १८.५	तात् घुष्टा स	र १५.७२	तावुभाषिणि	र ११.८२
तस्यानीके	र ४.५३	तां वृष्टिविष	र १५.७९	तासां च	कु ७.३९
तस्यानुमने	कु ७.५३	तां देवतामित्र	र २.१६	तासां मुखरा	कु ७.६२
तस्यान्वये	र ६.४१	ता नराधि	र ११.५६	तासां मुखरा	र ७.११
तस्यापनीवा	र १४.३९	तामर्थांश्चिन्थं	कु ६.५०	तासु श्रिया	र ६.५
तस्यापरेणभि	र ९.५८	तां तामवस्थां	र १३.५	तासु श्रिया	र ६.५
तस्याभवत् नू	र १८.१७	तां नारदः	कु १.५०	तासु श्रिया	र ६.५
तस्यायमन्त	र १३.४०	तां नू हत्वा	र ९.६५	तासु श्रिया	र ६.५
तस्यालमेषा	र २.३९	ताभिर्संभोः प्र	र १०.५८	तासु श्रिया	र ६.५
तस्यावसाने	र १८.२३	ताम्यस्तथाभि	र १०.६४	तासु श्रिया	र ६.५
तस्यास्तथा	र १९.५६	तामगौरवमे	कु ६.१२	तासु श्रिया	र ६.५
तस्याभिषेक	र १२.४	तामङ्गुमारो	र १४.२७	तासु श्रिया	र ६.५
तस्यास्तिकर्त	मे १.२०	तामपातस्ता	र ६.३७	तासु श्रिया	र ६.५
तस्यास्तोरे	मे २.१४	तामन्तिकन्य	र २.२४	तासु श्रिया	र ६.५
तस्यां रघोः	र ६.६८	तामभ्यगच्छद्	र १४.७०	तासु श्रिया	र ६.५
तस्यामात्मानु	र १.३३	तामन्चिताम्यः	कु ७.२७	तासु श्रिया	र ६.५
तस्यामेवात्य	र १५.१३	तामपंयामा	र १४.८०	तासु श्रिया	र ६.५
तस्यैकनाम	र ५.४७	तामस्मदयो	कु ६.२९	तासु श्रिया	र ६.५
तस्यैकस्यो	र १७.३३	तामायुष्मन्	मे २.३८	तासु श्रिया	र ६.५
तस्यै प्रतिभु	र १४.२९	तामाश्रित्य	मा ४.१	तासु श्रिया	र ६.५
तस्यै भर्तुर	र १२.६२	तामिमां सि	कु ८.५३	तासु श्रिया	र ६.५
तस्योत्सङ्गे	मे १.६३	तामुत्तीर्य	मे १.४७	तासु श्रिया	र ६.५
तस्योत्सु	र ४.७६	तामुत्पाप्य	मे २.३५	तासु श्रिया	र ६.५
तस्योदये च	र १०.७३	तामेकभाषां	र १४.८६	तासु श्रिया	र ६.५

तुषा महत्या ऋ	१.१४	तैस्त्रयाणां	र १२.४८	त्वं मे प्रसाद	मा ५.२०
तं अतुर्गसाहि	र ११.५५	तौ क्षणं वि	कु ८.८९	त्वया पुरस्ता	र १३.५३
तं च प्रापुह	र १०.६	तौ दम्पती	कु ७.८०	त्वमि निषड	४०१
तं चाकाशम	कु ६.३६	तौ दम्पती व	र ९.७८	त्वयिवं चित्तम	र १.६४
तैजसः सप	र ११.६३	तौ निवेजका	र ११.४	त्वयस्यादातुं	मे १.४६
ते सस्य कल्प	र १७.९	तौ पितृन्म	र ११.५	त्वय्यागर्ष	मे १.१६
केन कार्मुक	र ११.७०	तौ पृथग् वर	मी ५.१३	त्वय्यावेधित	र १०.२७
तेन द्रुतिवि	र १९.१८	तौ प्राणमन्	र ११.३१	त्वां कामिनो	३९४
तेन द्विपाना	र १८.८	तौ वनासिव	र ११.९	त्वामामनन्ति	कु २.१३
तेन भिन्नविप	कु ८.८९	तौ विदेहनम	र ११.३६	त्वामाह्वं	मे १.८
तेन भूमिनिहि	र ११.८१	तौ नन्विपु	कु ७.९१	त्वामानिष्य	मे २.४२
तेन मन्त्रप्र	र १२.९९	तौ समेत्य स	र ११.५३	त्वमासार	मे १.१७
तेनातपना	र १६.२७	तौ सरांसि	र ११.११	वद्वारहि	३९१
तेनाभिधात	र ९.६१	तौ सोतान्वे	र १२.५४	दक्षिणेन प	र १९.४३
तेनामरवपु	कु २.४१	तौ सुकेतुसु	र ११.१४	दवी रगात्	कु ३.३७
तेनार्थवात्सो	र १८.२३	तौ स्नातके	र ७.२८	दधति वर	ऋ २.२६
तेनावतीर्ष	र ९.७६	त्यजत मान	र ९.४७	दधतो मङ्ग	र १२.८
तेनाप्ररोध	र १६.७१	त्यागाम संभु	र १.७	दन्तच्छर्दः	ऋ ४.१३
तेनाष्टौ परि	र ८.९२	त्याजितैः क	र ४.३३	दक्षितां यदि	र ८.५०
तेनोत्तीर्ष	र १२.७१	कृतेन ता	र ६.४९	दक्षितारहि	३९२
तेनोत्तीर्ष	र १८.२	त्रिदिवोत्सुक	र ८.६०	दक्षिणे च परि	कु ८.११
ते पृथगाने	र १४.४	धिभाषणोपासु	कु ५.५७	तया हीनं	र १.७०
ते प्रजानां	र १०.८३	त्रिलोकनाथे	र ३.४५	तयोरपाङ्ग	र ७.२३
ते प्रभामण्डलै	कु ३.४	त्रिस्रोतसं	शा ७.६	तयोरुपात्त	र ३.५७
ते प्रीतमन	र १७.१८	त्रैतानिधूमा	र १३.३७	तयोर्वगुहत्तुः	र १.५७
ते यतुजस्य	र १०.५६	त्रैलोक्यनाथ	र १६.८१	तयोदिवप्स	र १७.७
ते रामाय व	र १५.५	त्वं पितृणा	कु २.१४	तयोर्गंधाप्रा	र १४.२५
ते रेणाध्वज	र ४.८८	त्वं रक्षसा	र १३.२४	तयोर्भ्रतु	र १२.६
तेषां दिक्षु	मे १.२४	त्वं च मे	र ३.३१	तयोः समाप	कु ७.७५
तेषां द्वयोर्द	र १०.८२	स्वत्कार्ये वा	वि ५.२०	तयोस्तास्मि	र १२.५६
तेषां सदश्व	र ४.७०	स्वत्संभावित	कु ६.२०	तरङ्गभूम	४००
तेषामावि	कु २.२	स्वदुपलभ्य	मा ३.६	तत्र कुसुम	शा ३.३
तेषां मध्य	कु ६.११	स्वद्वियोगो	४०५	तत्र न जाने	शा ३.१३
तेषां महार्हा	र ६.६	त्वं दूरमपि	४७१ ऋ	तत्र विश्व	र ८.६४
ते सध्यानं	कु ६.४८	स्वप्रिष्यन्दी	मे १.४२	तत्र पितरि	वि ५.२२
ते सेतुवार्ता	र १६.२	स्वन्मतिः के	शा ६.३२	तत्र प्रसादात्	कु ३.१०
तेजस्य मृगाम्	र १७.२३	स्वमर्हतां प्रा	शा ५.१५	तत्र मन्त्रकृतौ	र १.६१
ते हिमालयमा	कु ६.९४	स्वमसि	शा ६.४३वि	तत्र मुचरित	शा ६.११
तैः कुतपक्र	र १९.५५	स्वमेव ह्यर्षं	कु २.१५	तवाचरस्य	र १३.१३
तैः सिधेयु	र ११.३३	स्वमेव तावत्	कु ५.६७	तवाहंतो ना	र ५.११

तवोस्मि	शा	१.५	तस्य जातु	र	११.५८	दष्टमुक्तम	कु	८.१८
तवोल्कीतिः	र	१४.७४	तस्य जातु	कु	८.२५	दाक्षिण्यं	मा	४.१४
तस्मात् पुराः	र	१३.६९	तस्य दाक्षिण्यं	र	१.३१	दातुं वा प्रभ	वि	३.१४
तस्मात् प्रदे	कु	७.१२	तस्य द्विपानां	र	१६.३०	दिग्भ्यो	र	१५.५९
तस्मात् समु	र	१६.६९	तस्य निर्दय	र	१९.३२	दिने दिने श्री	र	१६.४६
तस्मादधः कि	र	१८.४१	तस्य पाण्डुव	र	१९.५०	दिने दिने	कु	१.२५
तस्माद् गच्छे मे	१.५०	तस्य पूर्वोदि	र	१५.५७	दिलेषु गच्छ	र	३.८	
तस्मान्मुच्ये	र	१.७२	तस्य प्रभानि	र	१८.३२	दिलीपसूतोः	र	३.५४
तस्मिन् काले मे	२.३४	तस्य प्रयात	र	१६.२८	दिलीपानन्त	र	४.२	
तस्मिन् काले मे	१.३९	तस्य प्रसह्य	र	८.९३	दिवं यदि	कु	५.४५	
तस्मिन् कु	र	१८.२९	तस्य मार्गवि	र	१५.११	दिवं मरुत्वा	र	३.४
तस्मिन् धामे	र	२.६०	तस्य वीर्य	र	११.३८	दिवसकरम	ऋ	३.२५
तस्मिन् गते	र	११.९२	तस्य संवृतम	र	१.२०	दिवाकराद्	कु	१.१२
तस्मिन् गते	र	१८.२२	तस्य संस्तुय	र	१५.२७	शिवानि	कु	७.३५
तस्मिन्पद्मी	मे	१.२	तस्य सम्मन्त्र	र	१७.१६	दिशः प्रसेतु	र	३.१४
तस्मिन्पद्मिषो	र	६.३६	तस्य सावरण	र	१९.१६	विशि मन्वाय	र	४.४९
तस्मिन्पदव	र	१०.५	तस्य स्तनप्र	र	९.५९	दिष्टान्तमाप्स्य	र	९.७९
तस्मिन्प्रात्मघ	र	१५.९६	तस्य स्थित्वा मे	१.३	दिष्ट्या	शा	७.२९	
तस्मिन्प्रास्थ	र	१२.२३	तस्य स्फु	र	१२.९०	दोषार्जं जर	मा	२.३
तस्मिन्प्रायाः कु	२.४८	तस्याः करं	कु	७.७६	दोषार्णोपाङ्ग		५२७पा	
तस्मिन् प्रयाते	र	१८.१६	तस्याः किञ्च मे	१.४१	दोषार्कुरन्	मे	१.३१	
तस्मिन् सधो कु	३.१	तस्याः कुर	र	२.२	दोषेष्वमी मि	र	५.७३	
तस्मिन् मुहूर्ते कु	७.५६	तस्याः पातुं मे	१.५१	दुकूलवासाः	र	७.१९		
तस्मिन् वने कु	३.२४	तस्याः पुण्य शा	३.२३	दुकूलवासाः	कु	७.७३		
तस्मिन् वि	र	६.११	तस्याः प्रकामं	र	६.४४	दुयोह गा स	र	१.२६
तस्मिन् विप्र क	२.१	तस्याः प्रतिह	र	७.६८	दुरितं द्यां	र	१७.७४	
तस्मिन् रा	र	१२.४५	तस्याः प्रवि	कु	१.३८	दुरितैरपि	र	८.२
तस्मिन् संघ कु	६.३४	तस्याः प्रसधे	र	२.६८	दुर्वाणि दुर्घं	र	१७.५२	
तस्मिन् संघा	र	६.७०	तस्याः भला कु	१.४७	दुर्जातवन्	र	१३.७२	
तस्मिन् हृदः	र	१६.७८	तस्याः सखी कु	३.३१	दुर्लभः विषो मा	२.४		
तस्मी कुवाप	र	१०.३४	तस्याः स	र	७.३६	दुर्लहा विषो मा	२.४	
तस्मी जया	कु	७.४७	तस्याः स	र	१६.४०	दुष्पन्ते	शा	४.४कि.
तस्मी निशाच	र	१२.६९	तस्याः सुखा कु	७.२०	दूरमद्यपरि	कु	८.४०	
तस्मी विसृज्यो	र	१८.७	संपिणु प	र	१९.२८	दूरादधश्च	र	१३.१५
तस्मी जालस कु	३.६०	दुर्भाङ्गपुरेण	शा	२.१३	दूरापवजि	र	१७.७९	
तस्मी सम्भानु	र	४.३५	दर्शनमुज	शा	६.२१	दूराथिवाङ्कु	र	१७.१२
तस्मी सम्भ्याः	र	१.५५	दजादिगन्त	र	९.५	दूढभक्तिरि	र	१२.१९
तस्मी हिमाद्रेः कु	३.१६	दशारथिमयाती	र	८.२९	दूष्टदोषम	र	१९.४९	
तस्य कर्कश	र	९.६८	दशागनाकि	र	१०.७५	दूष्टारमथ	र	११.४७
तस्य कल्पित	र	११.५१	दष्टामरस	कु	८.३२	दूष्टा विचिन्व	र	१२.६१

दक्षिप्रपात	कु	३.४३	न चन्द्रम	शु	५.३	न हि सुखन	वि	५.१७
देवानामिद	मा	१.४	न चावदद	र	१४.५७	नामोन्महत्स्वा	कु	१.३६
देवास्तदन्ते	कु	७.९२	न चोपलेभे	र	१०.२	नातिपर्याप्त	र	१५.१८
देव्या वस	वि	३.१७	न तथा	वि	२.१४	नानामनोऽ	शु	६.२७
देव्यश्चौराण्ड	र	१०.१२	न तस्य	र	१७.४८	नापेक्षिता	शा	५.१६
द्रवाः संपात	कु	२.११	न तिर्यगव		५०७षा	नाभिदेशनि	कु	८.४
द्रुमा सपुण्या	शु	६.२	नदन्तु त्रयं	र	७.३८	नाभिप्रस्था	र	१३.६
द्रुमेषु सख्या	कु	५.६०	नदङ्गिः स्नि	र	१७.११	नाम राम	र	११.६८
द्रयं गतं सं	कु	५.७१	नद्या इव प्र	वि	३.८	नाम वल्लभ	र	१९.२४
द्वारे नियुक्त	मा	१.१२	न धर्ममयं	र	१७.५७	नाम्भसां क	र	११.१२
द्विषा प्रयुक्ते	कु	७.९०	न नममितु	शा	२.३	नार्यदेव्या	मा	५.८
द्विषा विभक्ता	मा	५.१४	न नयः प्रभु	र	८.२२	नार्हति कृता	मा	४.१७
द्विषा विषह्य	र	४.४१	ननु गच्छिष	वि	१.१७	निःश्वासेना	मे	२.२८
द्वेष्योऽपि सं	र	१.२८	न नूनमासु	कु	७.६७	निकामतप्या	कु	५.२३
धनुर्भूतोऽय	र	०.११	नन्वात्मानं	मे	२.४६	निगृह्य शोभ	र	१४.८५
धरायां तस्य	र	१५.८५	न पृथग्जनव	र	८.९०	निग्रहात् स्व	र	१२.५२
धर्मलोपभया	र	१.७६	न प्रसेहे स	र	४.८२	नितम्बगुर्वी	र	७.२५
धर्मोपापि पदं	कु	६.१४	न प्रहर्तुम	र	११.८४	नितम्बविम्बैः		१.४
घातारं तप	र	१०.४३	न बाहुयु	शु	४.३	नितान्तकठि	वि	२.११
घानुतासा	कु	६.५१	नमश्च रीति	र	१८.६	नितान्तनी	शु	२.२
घारास्वनो	र	१३.४७	न मृगयामि	र	१.७	नितान्तला	शु	१.५
घियः समग्रैः	र	३.३०	नमस्त्रिभुक्तये	कु	२.४	निद्राच्येन	र	५.६७
घृपोधमणा	कु	७.१४	न मे द्विया	र	३.५	निधानधर्मा	र	३.९
घृमज्योतिः	मे	१.५	नमो विश्वसु	र	१०.१६	निनाम	कु	५.२६
घृमघृमो व	र	१५.१६	नधृगुणोपवि	र	९.२७	निपातयन्त्यः	शु	२.७
घृमादग्नेः वि	र	१७.३४	नयनाम्बर	कु	४.१२	नियमयसि	शा	५.८
घातपुष्यम	मा	३.१९	नयविद्वि	र	४.१०	नियुष्य तं ही	र	३.३८
घृतिरन्तमिता	र	८.६६	नरेन्द्रमूला	र	३.३६	निराकृत	शा	२.८
घैर्यावलम्बि	मा	१.२२	नवकिराण	शा	३.१२	निरुद्धघाता	शु	५.२
घृत्तमस्मि	र	८.४९	नवजलकण	शु	२.२७	निर्घातोपैः	कु	९.६४
घृत्वेण भर्षा	कु	७.८५	नवजलध		३९०	निर्दिष्टा कुत	र	१.९५
घृत्तपट	र	९.४५	नवपरिणय	कु	७.९५	निर्दोषमम	र	१०.७२
न किलानयसु	र	१.२०	नवप्रलवर्त	र	८.५७	निर्धन्वपुष्टः	र	१४.३२
न केवलं घ	र	१८.४९	नवप्रवालो	शु	४.१	निर्धन्वरोजा	र	५.२१
न केवलं दरी	कु	६.६०	न वेद्यि स	कु	५.६१	निर्मोहगदाम	शु	४.१६
न कृपणा प्र	र	९.८	नवेन्दुना त	र	१८.१७	निर्मितेषु पि	कु	८.५२
नखपदचित्त	शु	५.१५	नष्टं घनु	शु	३.१२	निर्ययावध	र	१२.८३
न खरो न	र	८.९	न सयास्त	र	३.२०	निर्यसते मे	र	५.८
न खलु न शा	१.१०		न सुभास	वि	२.९	निर्वर्त्यैव द	र	१५.१०
न च न परि	मा	१.११	न हि बुद्धिगु	मा	१.६	निर्घोषभूमि	कु	३.५२

निर्वाण्य प्रिय	र	१२.६३	नृपस्य वर्णा	र	१४.६७	परलोक	कु	४.१०
निर्विमुष्य व	कु	८.४९	नेत्रवक्राः पौ	र	६.७	परलोकवि	कु	४.३८
निर्विष्टमुसधेः	र	१२.६८	नेत्रा नीत्राः	मे	२.६	परस्परवि	वि	५.२४
निर्विष्टविषा	र	१२.१	नेत्रे निमी	ऋ	६.२८	परस्परसि	र	१.४०
निर्वृत्तजाम्बु	र	१८.४४	नेत्रेषु लोलो	ऋ	६.१२	परस्पराम्बु	र	१६.५७
निर्वृष्टलघु	र	४.१५	नेत्रोत्सवो	ऋ	३.९	परस्परवि	र	१०.८०
निवर्तयाम्मा	कु	५.७३	नेपथ्यदक्षि	र	१७.२६	परस्पररेण व	र	७.५३
निवर्त्य राजा	र	२.३	नेपथ्यपरि	मा	२.१	परस्पररेण वि	र	४.७९
निवृत्ते स	र	९.१४	नैतच्छिन्नं	शा	२.१६	परस्पररेण स्म	कु	७.६६
निवातपद्य	र	३.१७	नैतावता वी	मा	५.१७	परस्पररेण स्म	र	७.१४
निवार्यतामा	कु	५.८३	नैर्हृत्तन्म	र	११.२१	परशुब		३९४
निवेदितं नि	कु	५.४६	नोर्ध्वमीक्षण	कु	८.५६	परात्मनो प	र	१७.५९
निवेद्य वामं	र	६.१६	न्यस्ताक्षरा	कु	१.७	परामित्यन्धा	र	१७.७६
निशम्य च	कु	५.३	न्यस्ताक्षराम	र	१८.४६	परार्णवर्णा	र	६.४
निशम्य देवा	र	२.५२	पक्षाच्छिदा गो	र	१३.७	परिचयं नत	र	९.९४
निशाः	ऋ	१.२	पञ्चमं शोक	र	१७.७८	परिणेष्यति	कु	४.४२
निशाचरोप	र	१४.६४	पञ्चमद्यो त	र	१२.३१	परेण भग्ने	र	७.५५
निशामु	र	१६.१२	पञ्चानामपि	र	४.११	परेषु स्वेषु	र	१७.५१
निश्चित् चान	र	१४.३५	पटुतरदव	ऋ	१.२२	परिकल्पित	र	४.६
निशेषविधा	र	५.४४	पणइणि व		४०३	परिवह	शा	३.१७
निशिञ्चन् मा	वि	२.४	पणवन्धमुखान्	र	८.२१	परिजन-व	वि	३.३
निष्कम्पवृषां	कु	३.४२	पतिरङ्कुनिप	र	८.४२	पर्णशालाम	र	१२.४०
निसर्गोभिधा	र	६.२९	पतिः पदाति	र	७.३७	पर्णकुम्ब	कु	३.४५
नीचैराक्ष्यं	मे	१.२५	पत्युः तिरञ्ज	कु	७.१९	पर्णतसंचा	र	१८.४३
नीपं दृष्ट्वा	मे	१.२१	पवच्छापासु	मा	२.१२	पर्वाप्तपुण्य	कु	३.३९
नीपान्वयः पा	र	६.४६	पनात्तलने	कु	७.८९	पर्वाकुलत्वा	कु	२.२५
नीलकण्ठपरि	कु	८.१२	पवि नयन	मा	४.११	पर्वापसेवा	कु	२.३६
नीलकण्ठ		३९३	पर्व तुषार	कु	१.६	पर्णसुकां क	वि	२.१५
नीवारपाका	र	५.९	पद्म्यां स्पृष्टे		३९२	पवनस्यानु	र	१.४२
नीवाराः	शा	१.१४	पद्यकान्ति	कु	८.३०	पशुपतिरपि	कु	६.९५
नीवोवन्धो	मे	२.५	पद्यमानच	कु	८.२३	पश्चात् सरः		३९५
नृवं तस्याः	मे	२.२१	पयोधटैरा	र	१४.७८	पश्चादुच्चैर्मुं	मे	१.३६
नृनं गतः परं	र	१.६६	पयोधराश्च	ऋ	१.६	पश्य कल्पतरु	कु	८.७१
नृनमुद्रमसि	कु	८.५८	पयोधरैः	ऋ	५.९	पश्य पञ्चक	कु	८.६१
नृत्तं ममूरा	र	१४.६९	पयोधरैः पु	र	१३.६०	पश्य पञ्चिम	कु	८.३४
नृत्यप्रयोगद	ऋ	३.१३	पयोधरैर्भी	ऋ	२.११	पश्य पार्वति	कु	८.६४
नृपतिः प्रकृती	र	८.१८	परकर्मपि	र	१७.६१	पद्मावरोधैः	र	१६.५८
नृपतेः प्रति	र	९.७४	परभूतक	मा	५.१	पसरिञ्ज		३९९
नृपतेर्वाजना	र	८.४०	परभूतकत	ऋ	६.३१	पसरिञ्ज वि		४००
नृपं तमाव	र	६.५२	परभूते		३९४	पाकं वजन्तो	ऋ	४.११

पाकभिक्षशर	कु	८.७४	पुरस्कृता व	र	२.२०	प्रजावती शो	र	१४.४५
पाणिपीडनवि	कु	८.१	पुरागमित्ये	मा	१.२	प्रजास्तदगु	र	१७.४१
पाण्डुच्छाद्यो	मे	१.२३	पुराणस्य कवे	कु	२.१७	प्रधान जिति	कु	६.८१
पाण्ड्योऽग्रमं	र	६.६०	पुराणस्य क	र	१०.३६	प्रणयिनीव		४०३
पातुं न प्रथमं	शा	४.९	पुरा नाराम	वि	१.१६	प्रणयितु वा	वि	१.२
पात्रविशेषे	मा	१.६	पुरा शक्रमुप	र	११.७५	प्रणित्य नु	र	१०.१५
पात्रोक्तारत्ना	र	१८.३०	पुरा स दर्भा	र	१३.३९	प्रतापोषं त	र	४.३०
पादन्यातं वि		४८०पा	पुरुषस्य पदे	र	८.७८	प्रतिकृतिर	र	१८.५३
पादन्यासः	मे	१.३५	पुरुषामुषजी	र	१.६३	प्रतिघर्षं सा	कु	५.१०
पादपाविद्ध	र	१२.७३	पुरुहुतप्र	र	१०.४९	प्रतिघ्नीतुं	कु	३.६६
पादानिन्दोर	मे	२.२७	पुरुहुतव्य	र	४.३	प्रतिज्याह	र	४.४०
पदास्त एव	वि	३.२०	पुरं तावन्त	कु	२.३३	प्रतिपक्षेणा	मा	५.१९
पारसोकांस्त	र	४.६०	पुरोपकण्ठो	र	६.९	श्रुतिप्रयातेषु	र	१४.१९
पाविवीमुद	र	११.५४	पुरोहितप्र	र	१०.१३	श्रुतिमोक्षवि	र	८.४१
पार्वतीं तदु	कु	८.७८	पुञ्जरिमा		४०१	प्रतिशुभान	र	१०.४
पाविजसह		४०७	पुष्पं प्रवाल	कु	१.४४	प्रत्यशोऽग्न	र	१०.२८
पित्रब्रह्म		३९५	पुष्पं फलं वा	र	१४.७७	प्रतिपद्य	कु	४.१६
पित्रकरिणी		३९५	पुष्पासवामो	ऋ	४.१२	प्रत्यपद्यत	र	११.८८
पित्रसहिति		३८६	पूर्वं प्रहर्ता	र	७.४७	प्रत्यपद्यत चि	र	११.३४
पिता पितृणा	र	१८.२६	पूर्वजन्मधनु	र	११.८०	प्रत्यश्रवोर्चं	र	२.४२
पिता समारा	र	१८.११	पूर्वदिक		४०१	प्रत्यभिज्ञान	र	१२.६४
पितुः प्रथला	र	३.२२	पूर्वभाग	कु	८.३७	प्रत्यर्षिभूताम	कु	१.५९
पितृनियोगाद्	र	१४.२१	पूर्ववृत्तक	र	११.१०	प्रत्यादिष्ट	मा	६.६
पितुरन्तर	र	९.१	पूर्वस्तमोरा	र	१८.१२	प्रत्यासक्तं	मे	१.४
पित्रा दत्तां र	र	१२.७	पूर्वांशुभृतं	र	१३.२८	प्रत्युवाच त	र	११.८५
पित्रा विमुद्धं	र	१३.६७	पुक्तस्तुपारै	र	२.१३	प्रत्युवाच	र	११.४१
पित्रा संवाचि	र	१७.६२	पुमिधी शास	र	१०.१	प्रथमं सार	शा	६.७
पित्रमंशम	र	११.६४	पुषुजघन	ऋ	५.१४	प्रथमपरिग	र	७.७१
पिपासाक्षाम		४७२ऋ	पुष्टनामान्	र	१५.५०	प्रथममन्य	र	९.३४
पीनस्तनोरः	ऋ	४.७	पुष्टा जनेन	शा	३.९	प्रथमोपहृ	शा	७.१
पुंस्कोकिल	ऋ	६.१६	पौवः कुशस्या	र	१८.४	प्रदक्षिणप्रक्र	कु	७.७९
पुंस्कोकिली	ऋ	६.२३	पौरैषु सोऽहं	र	१४.३८	प्रदक्षिणप्र	र	७.२४
पुढश्मिव		४९०पा	पीरस्त्यानं	र	४.३४	प्रदक्षिणीहृ	र	२.२१
पुष्टरीकात	र	८.१७	प्रकामकामैः	ऋ	५.७	प्रदक्षिणीहृ	र	२.७१
पुत्रजन्मप्र	र	१०.७६	प्रचण्डसूर्यः	ऋ	१.१	प्रफुल्लन्	ऋ	६.१
पुत्रस्य ते	शा	७.२६	प्रचुरगुडवि	ऋ	५.१६	प्रफुल्लनांसो	ऋ	४.९
पुत्रो रघुस्त	र	६.७६	प्रजानरात्	शा	६.२२	प्रभृद्गुण्ड	र	१०.९
पुनर्गहीतु	कु	५.१३	प्रजानां विन	र	१.२४	प्रभामुत्पि	र	१०.१०
पुरन्दरश्रीः	र	२.७४	प्रजानामेव	र	१.१८	प्रभापल्लवि	वि	५.३
पुरं निपादा	र	१३.५९	प्रजाः प्रजाः	शा	५.५	प्रभामहत्या	कु	१.२८

प्रभालेपी ना	४०३	प्रातरैत्य प	र १९.२१	वर्षैरध्यापि	र ४.४६
प्रभावस्त	र १२.२१	प्रातर्यथोक्त	र २.७०	बहुगुणरम	ऋ ४.१९
प्रभिमर्षवैकुण्ठ	ऋ २.५	प्राप्तसहज	४०७	बहुगुणरम	ऋ २.२९
प्रभूतशालि	ऋ ४.८	प्राप्तानुगः	र १.८२	बहुतर इव	ऋ १.२६
प्रमदामनु	र ८.७२	प्राप्य चासु	र १२.४२	बहुषाप्याग	र १०.२६
प्रमन्यवः	र ७.३४	प्राप्यावन्तीनु	मे १.३०	चादमेसु दि	र १९.५२
प्रमुदितवर	र ६.८६	प्रायः प्रताप	र १७.७०	शाणमित्रहू	र ११.१९
प्रमयावाति	र १२.२५	प्रायो विमान	र ९.६२	बालाकंप्रति	र १२.१००
प्रमुक्तपाणि	कु ७.७८	प्रालेवादेरुप	मे १.५७	बालेन्दुवका	कु ३.२९
प्रमुक्तसत्कार	कु ५.३९	प्रासादकाला	र १४.१२	बाहुप्रतिष्ठम्भ	र २.३२
प्ररुद्धशाली	ऋ ५.१	प्रहिणोष्व	र ११.४९	बाहुभिर्विट	र १०.११
प्रसोभिताप्या	र ६.५८	प्राहुर्दोवश	शा ७.२७	बाण्यायते	वि ५.९
प्रसोभ्यवस्तु	शा ७.१६	प्रियकरिणी	३९५	बाण्यासारा	मा ३.२१
प्रवर्तता प्र	शा ७.३५	प्रियङ्गु-	ऋ ६.१४	बाण्येण प्रति	शा ७.२३
प्रवातनीलो	कु १.४६	प्रियतमाभि	र ९.१८	बिभ्रतोऽश्वम	र ११.७४
प्रवृत्तमात्रे	र १३.१४	प्रियतमावि	३९५	बिभ्रत्या	र १०.६२
प्रवृत्तावुप	र १२.६०	प्रियमाचरि	वि १.१८	ब्रह्मावर्त्त ज	मे १.४८
प्रवृद्धतापो	र १६.४५	प्रियम्बदात्	र ७.६०	ब्राह्मणे मुहूर्त्त	र ५.३६
प्रवृद्धी होय	र १७.७१	प्रियवचन	वि २.२१	भक्तिः प्रतीक्ष्ये	र ५.१४
प्रवेद्य चैनं	र ५.६२	प्रियसखी	३८६	भक्त्या गुरो	र २.६३
प्रवामस्थित	र ८.१५	प्रियानुराग	र ३.१०	भगवन् परवा	र ८.८१
प्रवामादधि	कु २.२०	प्रेक्ष्य दर्पण	र १९.३०	भज्यमानमति	र ११.४६
प्रसन्नदिक्का	कु १.२३	प्रेमगणित	र १९.२०	भयोत्सृष्टवि	र ४.५४
प्रसन्नमुख	र १७.३१	प्रेम्यभावेन	मा ५.१२	भरतस्तथ	र १५.८८
प्रसर्वः सप्त	र ४.२३	फलमस्योप	र १२.३७	भर्तापि ता	र ७.३२
प्रससादीद	र ४.२१	पालिहसिना	४००	भर्तुः कण्ठच्छ	मे १.३३
प्रसाशनुनु	र ४.१८	बंदिण परै	३९३	भर्तुः प्रणाशा	र १४.१
प्रसाधानमु	र १७.४६	बद्धकोशमपि	कु ८.३९	भर्तुर्मित्रं	मे २.३६
प्रसाधिकाल	कु ७.५८	बन्धच्छेदं स	र १७.१९	भर्तासि वीर	मा ५.१६
प्रसाधिकाल	र ७.७	बबन्ध चास्त्रा	कु ७.२५	भस्त्रापवजि	र ४.६३
प्रसोद प्रिय	४००	बभूव भस्मैव	कु ७.३२	भवति विर	र ५.७४
प्रसोद विख्या	कु ३.९	बभूव रामः	र १४.८४	भवतु तव	शा ७.३४
प्रसूतखर	३९९	बभौ अ सं	कु ७.८	भवत्यनिष्टा	कु ५.४२
प्रस्मितायां	र १.८९	बभौ तमनु	र १२.२६	भवत्संभावजो	कु ६.५९
प्रहारमुच्छ्रां	र ७.४४	बभौ भूयः	र १७.३०	भवनेषु रसा	शा ७.२०
प्राक्तानां	कु ६.१०	बभौ सद्यः	र १०.३७	भवन्ति	शा ५.१२
प्रागेव जरसा	५.३६पा	बहिण त्वा	३९३	भवस्तद्व्य	कु २.३२
प्राजाप्रत्योप	र १०.५२	बलमार्तभ	र ८.३१	भव हृदय	शा १.२५
प्राणानामनि	शा ७.१२	बलाहकाश्वा	ऋ २.४	भवानपाद	र २.५६
प्रातः प्रमाणा	र ५.२९	बनिक्रियाव	र १६.२१	भविष्यतः	कु ३.५८

भव्यमुख्याः	र १७.५३	मदनेन	कु ४.९१	मरुतो पश्यता	र १२.१०१
मस्मसात्कु	र ११.८६	मदिराक्षि	र ८.६८	मरुप्रगुक्ता	र २.१०
भागीरथी	कु १.१५	मदोदघ्नाः	र ४.२२	मरुपुष्टान्यु	र ४.३१
भाग्यास्तमम	मा २.११	मधकर म	३९८	मर्मररणि	३९६
भानुः सकृद्	शा ५.४	मधु द्विरेफः	कु ३.३६	मर्मररगु	र १९.४१
भावजानान	मा ३.१४	मधुरस्वरा	मा ४.२	मलयपथ	श्र ६.३७
भावमूचित	कु ८.१५	मधुञ्ज ते	कु ३.२१	महतस्तेज	शा ७.१५
भास्करञ्ज	र ११.६१	मधुसुरभि	श्र ६.३३	महदपि प	३९४
मिस्वा सद्यः	मे २.४४	मध्वेन सा	कु १.३९	ममामागः	शा ५.१०
भिक्षाञ्जन	श्र ३.५	मनसापि न	र ८.५२	महाहृद्यया	कु ५.१२
भीमकान्तंनृ	र १.१६	मनीषिताः	कु ५.४	महाहृगिहा	र ७.१८
भुजङ्गमोत्र	कु ३.४६	मनुप्रभृति	र ४.७	महासारप्र	मा १.१५
भुजमूर्धोहः	र १२.८८	मनुष्यवाह्यं	र ५.१०	महिमानं य	र १०.३२
भुवं कोष्णेन	र १.८४	मनोऽकूर्पा	श्र ५.८	महीभूतः प	कु १.२७
भुषनालोकन	कु २.४५	मनोऽगन्धं	र १६.५२	मही महच्छः	र १८.३३
भूतानुकम्पा	र २.४८	मनो भवद्दार	कु ३.५०	महेन्द्रमास्था	र ६.७२
भूत्वा विराय	शा ४.२०	मनोर्जभिरा	र १.३९	महीगतो व	र ३.३२
भूषश्चाह	मे २.४८	मनोरथाम	शा ७.१३	मातङ्गनजैः	र १३.११
भूयस्ततो र	र १३.७६	मनोहरैश्च	श्र ४.२	मातलिस्तस्य	र १२.८६
भूयस्तपोव्य	र १५.३७	मन्त्रः प्रतिदि	र १७.५०	मातृवर्गन	र ११.७
भूजेषु ममं	र ४.७३	मन्दः कविम	र १.३	मानुषीयुक	मा १.२३
भोगिभोगस	र १०.७	मन्दं मन्दं	मे १.९	मान्यः समे	र २.४४
भोगिविहन	र ४.४८	मन्दरान्त	कु ८.५९	मान्यःभक्ति	कु ८.७७
धर्मरैः कुसुमा	र ८.३५	मन्दाकिनी	कु १.२९	मा भूदाश्र	र १.३७
ध्रुवज्जभिन्न	मा ४.९	मन्दाकिन्याः	कु २.४४	मामिममम्मु	मा ५.६
ध्रुवेदमात्रे	र १३.३६	मन्दाकिन्याः	मे २.४	मामाकाशप्र	मे २.४३
ध्रुवेदिभिः	कु ६.४५	मन्वानित्तकु	श्र ३.६	मामाहुः पृथि	३९९
मई जाणित	३९०	मन्दारकुसु	वि १.७	मार्गं ताव	मे १.१३
मखांशभाजा	र ३.४४	मन्दारपुष्पैः	४०३	मार्गंसमी	श्र ४.१०
मङ्गलानङ्कु	मा १.१४	मन्दोत्कण्ठा	र ४.९	मार्गेषिणी	र १६.३१
मणिबन्धन	४७१६	मन्दोऽप्यम	मा २.७	मालाः कद	श्र २.२१
मणौ महानी	र १८.४२	मन्ये त्रिगाहू	मा ३.२३	मित्रहृत्पम	र १९.३१
मत्तङ्गशापा	र ५.५३	मम कुसुमि	वि २.८	मिथुनं परिक	र ८.६१
मत्तद्विरेफ	श्र ६.१९	मंमररणि	३९६	मुक्त्येषवि	र १०.१३
मत्तानां कुमु	वि १.३	मया ज्ञातं	३९०	मुक्तयज्ञी	कु ६.६
मत्तम-रद	र ४.५९	मया नाम	वि २.१६	मुक्तेषु रसि	शा १.८
मत्परं दुर्लभं	र १.९७	मयि तस्य	र ८.७७	मुष्ठापेणु	र १३.९
मत्वा देवं	मे २.१०	मधुरः पर	४०५	मुष्ठावयव	र १२.४३
मत्स्यध्वजा	र ७.४०	मन्येव	शा ५.२३	मुष्ठीन शा प	कु ५.२७
मदकल मु	३९९	सरणं प्रकृतिः	र ८.८७	मुञ्जकोप	कु ८.५१

मुञ्चति न वि	१.८	यत्र स्त्रीणां मे	२.७	यवनीमुख	र	४.६१	
मुदित इव ऋ	२.२४	यत्र स्मृष्टिकु	६.४२	यशोभिराज	र	१८.२८	
मुनिना भर वि	२.१७	यत्राणुकाक्षेप	कु	१.१४	यश्चाप्सरो	कु	१.४
मुनिव्रतस्ता कु	५.४८	यत्रौषधीप्र	कु	६.४३	यस्मिन् मही	र	६.७५
मुनिमुता शा	६.८	यत् स लम्ब	र	१९.४६	यस्य चेतसि	कु	६.१८
मुरलामारु र	४.५५	यथा मञ्जो	शा	७.३१	यस्य स्वया	शा	४.१४
मुहुरङ्गुलि शा	३.२२	यथा च वृत्ता	र	३.६६	यस्यां यथाः	मे	२.३
मुहं बुद्धमि कु	६.५५	यथाप्रवेशं	कु	७.३४	यस्यात्मगेहे	र	६.४७
मूढः स्वामह शा	५.२९	यथा प्रसिद्धं	कु	५.९	यस्यावरोध	र	६.४८
मूर्त्तं च गंगा कु	७.४२	यथा प्रह्लाद	र	४.१२	यां सैकतोत्तं	र	१३.६२
मृगवनीप र	९.५०	यथाविधिजु	र	१.६	मात्येकतो	शा	४.२
मृगाः अच ऋ	१.११	यथाभूतं वे	कु	५.६४	या नः प्रीति	कु	६.२१
मृगाः प्रियाल कु	३.३१	यथैव श्लाघ्य	कु	६.७०	यामिनोदिव	कु	८.५५
मृग्याश्च शर्मा र	१३.२५	यदध्यक्षेण	कु	६.१७	यावत् पुनरि	वि	१.१४
मृणालिकापे कु	५.२९	यदमोषमथा	कु	२.५	यावात् प्रताप	र	५.७१
मृदुपवन	३९.३	यदा च तस्मा	कु	५.५९	यावदादिज	र	११.३
मेघश्यामा	३९.५	यदात्थ राज	र	३.४८	यावन्स्वेतानि	कु	६.८०
मेघच्छेद शा	२.५	यदा फलं	कु	५.१८	यावन्नास्याम	र	१७.३७
मेने मेनापि कु	६.८६	यदा वृषेः	कु	५.५८	या सृष्टिः	शा	१.१
मेरुमेत्व मरु कु	८.२२	यदालोके सू	शा	१.९	या सौराज्य	र	१५.२९
मेघे मुहूर्त्तं कु	७.६	यदिदं रथ	वि	१.१३	यास्यत्यथ	शा	४.६
मेघिलः सप र	११.४८	यदि यथा	शा	५.२७	युष्माञ्जितश्च	र	१५.८७
मेघिलस्य च र	११.७२	यदि हंस		३९.६	युवा युगभ्या	र	३.३४
मीशयध्वे स्व र	१०.४७	यदि हार्दमि	वि	५.१०	युषकस्यव	र	११.३७
मीरां परहु	४०.५	यदुच्यते	कु	५.३६	येन येन वि	शा	६.२३
मीहान्मया शा	७.२५	यदुत्तिष्ठति	शा	२.१४	येन रोषप	र	११.६५
मीर्यंसचिवं मा	१.७	यदुवाच न	र	१७.४२	येन संरम्भो	मे	१.५४
मीं सर्वदीलाः कु	१.२	यदुच्छया	वि	१.११	योगनिद्रान्त	र	१०.१४
मः कञ्चल र	१५.७	यदेवोपन	वि	३.२१	योगिनो यं	कु	६.७७
मः पुरयन् कु	१.८	यदैव पूर्वे	कु	१.५३	योषितामुहु	र	१९.३४
मः सुप्तवान् वि	५.१३	यद् गोप्रतर	र	१५.१०१	यो हनिष्यति	शा	६.२८
मः सुबाहुरि र	११.२९	यद् ब्रह्म स	कु	६.१६	मौवनान्तं	कु	६.४४
यन्मकार वि	११.१८	यद् यत् प्रमो	मा	१.५	मौवनोन्नत	र	१९.९
यज्ञनागमुजां कु	६.७२	यद् यत् सा	शा	६.१४	रक्तकन्दम्बः		४०.२
यज्ञाङ्गमोनि कु	१.१७	यन्ता हरेः	र	१२.१०३	रक्तपीतकपि	कु	८.४५
यज्ञभिः सं कु	२.४६	यन्प्रवाहैः	र	१६.४९	रक्तभावमम	कु	८.६५
यतिपाथिव र	८.१६	यन्मुखग्रहण	कु	८.९	रक्ताशोक		४०.३
यतो यतः पट्	४३७शा	यमात्मनः स	र	६.५६	रक्ताशोक ऋ	६.३६	
यत् कुम्भमो र	१६.७२	यमोजिपि विलि	कु	२.२३	रक्ताशोकक	मा	३.५
यत्र कल्पद्रुमं कु	६.४१	यपातेरिव	शा	२.७	रक्ताशोकश्च	मे	२.१५

रक्षसा मृग	र १२.५३	राश्वो रथ	र १२.९६	सञ्जा तिरश्चां कु	१.४८
रक्षोवशान्तो	र १४.४१	राजन् प्रजामु	र १५.४७	सात्तगुह्यार कु	३.४१
रघुनाथोऽप्य	र १५.५४	राजपिबंश	र १४.३७	सताप्रतानो र	२.८
रघुपतिरपि	र १२.१०४	राजसत्त्वम	र ११.९०	सते प्रधस्व	४०४
रघुमेव नि	र ८.५	राजाऽपि तद्	र १२.१०	सव्यपालन	र १९.३
रघुरधुमुष	र ८.१३	रात्रावभावि	र १६.२०	सव्यप्रतिष्ठाः कु	२.२७
रघुर्मुं वा व	र ३.६१	रात्रिन्द्रववि	र १७.४९	सव्यप्रणम	र ४.१४
रघुवशाप्र	र १०.६८	रात्रिर्गता म	र ५.६६	सव्यान्तरा	र १६.७
रघुगामन्वमं	र १.९	रात्रिवृत्तमनु	कु ८.१०	सव्यास्पदो मा	१.१७
रघोरवष्टम्भ	र ३.५३	राम इत्यभि	र १०.६७	सलाटोदयमा	र १.८३
रचितं रति	कु ४.१८	राममन्वष	र ११.२०	सलितविभ्रम	र ९.३६
रजःकपोः सु	र १.८५	रामं पदाति	र १२.८४	सवणेन वि	र १५.२
रजनी-तिमि	कु ४.११	रामस्वास	र १२.२४	सांगुलविशेष	कु १.१३
रजोभिः स्याद्	र ४.२९	रामस्य मधुरं	र १५.३४	सिद्धिर्भुवः	र ७.३०
रथः प्रववृते	र १२.७२	रामाज्ञया ह	र १३.७४	लोकान्तरसुखं	र १.६९
रतिप्रमल्लाम	श्र ४.६	रमादेवाद्	र १५.९	लोकेन भावी	र १८.३८
रतिस्वरी नु	र ७.१५	रामोऽपि सह	र १२.२०	लोहितार्कमणि	कु ८.७५
रतेर्गुहीता	र ६.२	रावणञ्चनि	कु ८.२४	लील्यमेत्य नु	र १९.१९
रत्नच्छाया	मे १.१५	रावणस्यापि	र १२.९१	वंशीस्थिति वं	र १८.३१
रत्नमिति न वि	५.५	रावणावग्र	र १०.४८	वक्रः पत्न्या	मे १.२७
रथाङ्गनामन्	३९७	रावणावर	र १२.३२	वङ्गानुत्थाय	र ४.३६
रथाङ्गनाम्नो	र ३.२४	रुचिर-कनक	श्र ६.३०	वचसैव त	र १२.९२
रथात् न	र १४.५२	रुदता कुत	र ८.८५	वचस्पवसिते	कु २.५३
रथी निषङ्गी	र ७.५६	रुद्रनिर्गमन	कु ८.६०	वचोभिराशा वि	३.९
रथेनानुदथा	शा ७.३३	रुद्रापाङ्गप्र	मे २.३२	वत्सस्य हीमा	र २.६६
रथो रथाङ्ग	र ७.४१	रुद्रं तदोज	र ५.३७	वत्सोत्सुकापि	र २.२२
रथिप्रभोद्	श्र १.२०	रुपे गौते व	र १५.६५	वचानिर्घृत	र १२.५७
रथिमावस	वि ३.७	रेखाभावमपि	र १.१७	वधुं द्विजः कु	७.८३
रथेर्मुचै	श्र १.१३	रेखाविभक्ताः	कु ७.१८	वधुर्भक्तिमती	र १.९०
रथ्यः प्रदोष	श्र ६.३५	रे-रे हंस कि	३९६	वधुविधाया	कु ७.८७
रथ्यं द्वेष्टि	शा ६.५मि	रे-रे हंसा कि	३९६	वनाद्रिपानां श्र	२.१५
रथ्याणि	शा ५.२	रोमोद्गमः	कु ७.७७	वनान्तरादुपा	र १.४९
रथ्यान्तरः	शा ४.११	रए पेक्वा	४०४	वनेचराणां व	कु १.१०
रथ्यास्तपोष	शा १.१३	सधमणः धव	र १२.३९	वनेषु साय	र १६.४७
रसात्लादा	र १३.८	सधमणानु	र ११.६	वन्धुवृत्तिरि	र १.८८
रसान्तराष्ये	र १०.१७	सधयते स्म	र ११.५९	वपुर्विक्रपाज	कु ५.७२
रहःप्रत्यास	४७५पा	सधयीकृतस्म	र ९.५७	वपुषा करणो	र ८.३८
राधवान्वित	र ११.३५	सन्नाडिरेफं प	कु ७.१६	वयसां पङ्क्त	र १५.२५
राधवास्तुवि	र १२.९१	सन्नाडिरेफा	कु ३.३०	वयोःकपि	र १७.४३
राधवोऽपि	र ११.८९	सञ्जुक्वर प्र	र १३.७८	वयोवेषवि	र १५.६७

वर्णप्रकरणे	कु	७.५३	विद्धि वास्त	र	११.७६	विषयता	कु	५.८१
वर्णप्रकरणे	कु	३.२८	विद्याधर	र	६९४	विनस्वता	ऋ	१.१८
वर्णोदकेः का	र	१६.७०	निशुत्वनतं	मे	२.१	विवादे दर्श	मा	१.१९
वस्तीकाधनि	शा	७.११	विदुल्लेखा-क		३९१	विविशोर्षदि	वि	२.५
वसती विवेक	र	१५.३८	विद्वानपि त	र	१५.९४	विवृण्वती	कु	३.६८
वसती मुत्तस्त	र	१८.१३	विधिना कृत	कु	४.३१	विद्यश्रमुर्न	र	४.७४
वसने परि	शा	७.२१	विधिप्रयुक्त	कु	६.५२	विशीर्षतत्पा	र	१६.११
वसन् स	र	१६.४२	विधिप्रयुक्तं	कु	५.३२	विसृजक	ऋ	१.१५
वसिष्ठधेनो	र	२.१९	विवे सायन्त	र	१.५६	विश्रान्तः	मे	१.२६
वसिष्ठमन्त्रो	र	५.२७	विधेरधिक	र	१५.६२	विश्रावसु	कु	७.४८
वसिष्ठस्य मु	र	१७.३८	विनयन्ते स्म	र	४.६५	विषादनुत्प	र	३.४०
वस्त्रोपसारा	र	१६.१०	विनाशान्	र	१५.२१	विसृज सुन्द	मा	४.१३
वहन्ति	ऋ	२.१९	विनोताश्वथ	र	४.६७	विसृष्टपाष्वा	र	२.९
वानधामिव	र	१.१	विष्णुस्या	र	६.९१	विसृष्टरागा	कु	५.११
वाङ्मन कर्म	र	१५.८१	विन्यस्तवैद्	कु	७.१०	विश्वस्तमंसा	र	६.१४
वाचपमत्वात्	र	१३.४४	विन्यस्तशु	कु	७.१५	वीक्ष्य वेदि	र	११.२५
वाच्यस्त्वया	म	१४.६१	विपत्प्रतीका	कु	१.७६	वीचिषीमस्त	मे	१.२८
वाच न	शा	१.२८	विपत्तपुण्या	ऋ	२.१४	वीचिलोलमु	र	११.८
वापी चामि	मे	२.१३	विपाशुरं	ऋ	२.१३	वीज्यते स	कु	२.४२
वापीप्रसारा	ऋ	६.४	विपुलं नित	मा	३.७	वीरासनैर्ध्या	र	१३.५२
वापीशिव स्	र	१७.६४	विप्रोषितकु	र	१२.११	वृक्षेणाय य	र	१६.१४
वामं सन्धि	मा	२.६	विबुधैरसि	कु	४.१९	वृत्तं तमेव	कु	२.५६
वामनाथम	र	११.२२	विभक्त्या	र	१०.६५	वृत्तं रामस्य	र	१५.६४
वामश्राव्याः	मे	२.३३	विभवेऽपि	र	८.६९	वृत्तानुपुनं	कु	१.३१
वामेतरस्त	र	२.३१	विभावसुः	र	३.३७	वृषेव संक		४६०पा
वापिकं संज्ञ	र	४.१६	विभूषणप्र	र	१६.८०	वृन्ताच्छल्यं	र	५.६९
वासराशि	कु	८.१३	विभूषणो	कु	५.७८	वृणीमृतप्रतनु	मे	१.२९
वासश्चिर्न	मे	२.११	विमुखा सा	कु	५.८	वृणुना वस	र	१९.३५
वासार्थं हर	वि	२.१९	विरक्तसख्या	र	१३.६४	वेदान्तेषु य	वि	१.१
विकचकमल	ऋ	३.२८	विरचितप	मा	५.२	बेलानिलः के	र	१३.१६
विकचनम	ऋ	१.२४	विरचिता	र	९.२९	बेसानिलाय	र	१३.१२
विकीर्णं	कु	५.३७	विरोधिसत्त्वां	कु	५.१७	बेमानि रामः	र	१४.१५
विक्रमव्यति	र	१२.९३	विलपन्निति	र	८.७०	बेमानसं कि	शा	१.२४
विग्रहान्ध य	र	१६.३८	विलसाप स	र	८.४३	वेदर्भामिदि	र	६.३
विचिन्तय	शा	४.१वि	विलासिनोवि	र	६.१७	वेदेहि पद्या	र	१३.९
विच्छिन्ति	शा	७.५	विलुप्तमन्तः	र	१६.५९	वेमानिकाः पु	र	१०.०६
विष्णुज्जर		३९३	विलोचनं द	र	७.८	वेवस्वतो म	र	१.११
वितानसहि	र	१७.२८	विलोचनं	कु	७.५९	वेवाहिकी	कु	६.९३
विदितं तप्य	र	१०.३६	विलोचनेन्द्री	ऋ	२.१२	वेवाहिकीः की	कु	७.२
विदितं वो	कु	६.२६	विलोलनेत्रो	ऋ	२.९	वोडा कुरव	मा	३.९

वणमुकभ्रम र ९३२
 वताप तेना र २४
 व्यपदेशमा शा ५२१
 व्याघ्रानभीर र ९६३
 व्यादिवेश र ११४३
 व्यावृत्तगति कु २३५
 व्याहृता प्रति कु ८२
 व्यूहोरस्को वृ र ११३
 व्यूहावुभौ ता र ७५४
 व्यूहा स्थितः र १८५१
 व्योम बव ऋ ३४
 व्योम पश्चिम र १९५१
 दक्षयम विन्द शा ३५
 दक्षयः ज्ञानि कु ८७२
 दक्षयमोपधिप कु ८६२
 दक्षयध्वेवाभ र १७५६
 दक्षस्वनानि र ७६४
 दक्षान्तर कु ७३३
 दठ इति म मा ३२०
 दार्तेस्तमध्या र ३४३
 दानुषा तनि र १५३६
 दक्षान्धेयं यद मे २४०
 दक्षदादि निवि र १८३
 दक्षदादीन् वि र १०२५
 दक्षदाभन्ते म मे १५६
 दक्षप्रधानेषु शा २७
 दक्षमेधगति शा ४२१
 दक्षयति गजा वि ५१८
 दक्षितपक्ष र ९१२
 दक्ष्यागतेन र १०६९
 दक्ष्यां जहत्यु र ५७२
 दक्षकाण्डपा मा ३८
 दक्षदि कुमुद ज्ञ ३२२
 दक्षोरं क्षाम मा ३१
 दक्षोरमायेण र ५१५
 दक्षोरसादा र ३२
 दक्षैरुत्सव र ४७८
 दक्षस तुल्य र ४७२
 दक्षान् बृष्ट्या र २१४
 दक्षिकर-वि ४६२पा

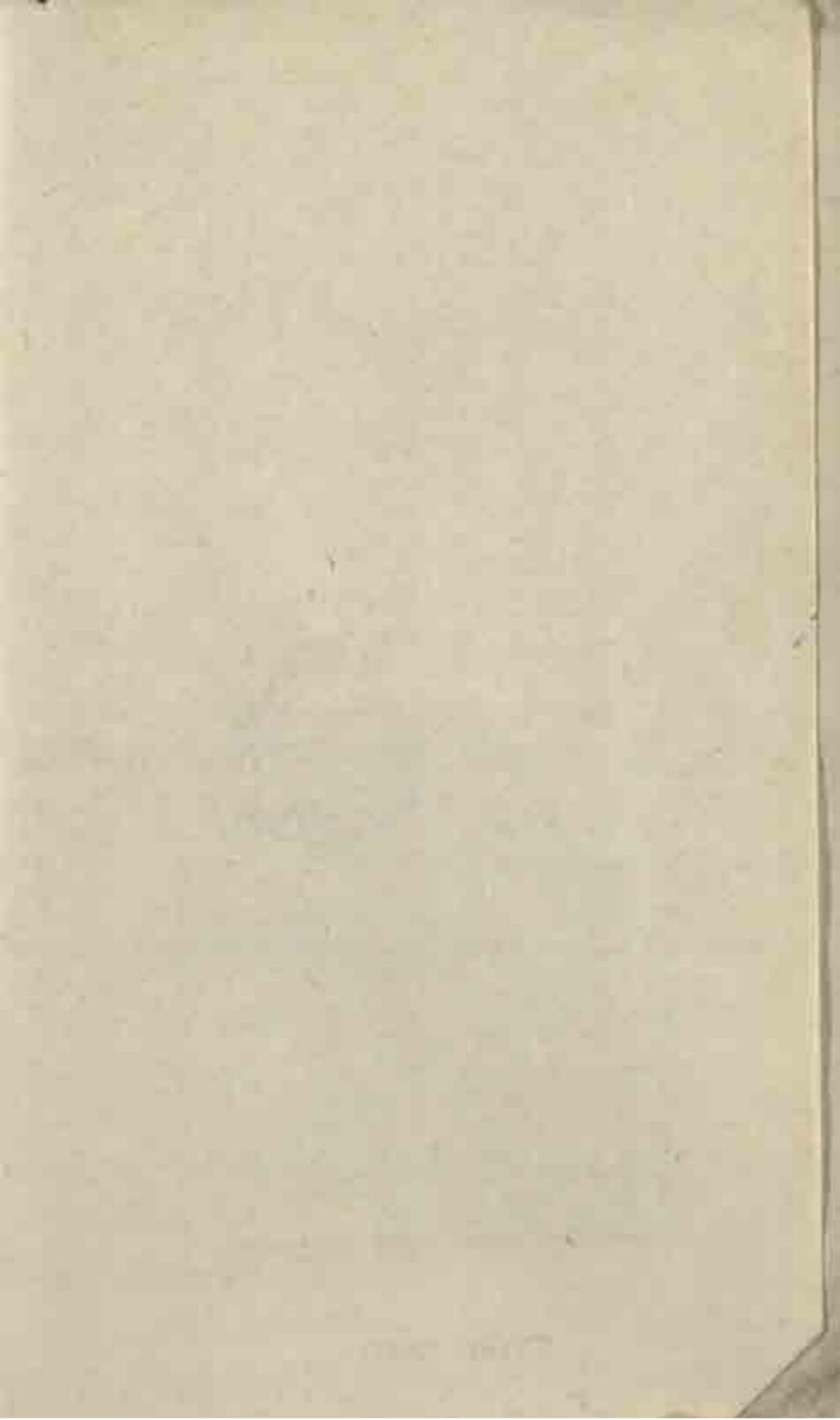
दक्षिणमुप र ६८५
 दक्षिणं पुन र ८५६
 दक्षिणा सह कु ४३३
 दक्षए किल शा ६१वि
 दक्षान्तमिदमा शा ११५
 दक्षपादसि शा ७३२
 दक्षान्तो मे मे २४७
 दक्षोऽज्यदृष्ट र ९८०
 दक्षिरामक कु ६४०
 दक्षिरसा प्रणि कु ४१७
 दक्षिरसा प्रथ मा १३
 दक्षिरसि वकु ऋ २२५
 दक्षिरोपपुष्पा कु १४१
 दक्षिरोपपुष्पा र १८४५
 दक्षिरोष्ठः शो ऋ २१८
 दक्षिलाशयां कु ५२५
 दक्षिणीमूर्त्तीकुर र ७४९
 दक्षिण्यतां निधु कु ८१७
 दक्षौ चतु कु ५२०
 दक्षमाविलम कु ८५७
 दक्षन्सदुर्ल शा ११६
 दक्षुभिर स्मि र ९७
 दक्षुभे तेन र १७२९
 दक्षुपस्व शा ४१८
 दक्षिणः कर कु ८७
 दक्षोत्तलत्राकु ऋ ३१४
 दक्षोपान् मासान् मे २२४
 दक्षैः संपूर्णका कु ६८५
 दक्षैरामजापि कु ३७५
 दक्षानानामव शा ७८
 दक्षोपमः शो र ५४६
 दक्षोत्तम्यस्त र १८
 दक्षोत्तनीयासि र १५४३
 दक्षभ्रुप्रवृद्धि र १३७१
 दक्षामा लताः ऋ ३१८
 दक्षामास्वङ्ग मे २४१
 दक्षेनपक्षप र ११६०
 दक्षस्येदसु ४०६
 दक्षियः पक्षनि र १०८
 दक्षुत्स्य याया र ३२१

दक्षुत्स्येदसु र ८२५
 दक्षुत्स्येदसु र ३४०
 दक्षुत्स्येदसु र ९३५
 दक्षुत्स्येदसु र १२१३
 दक्षुत्स्येदसु र १५४४
 दक्षुत्स्येदसु र १२६६
 दक्षुत्स्येदसु र १४१
 दक्षुत्स्येदसु र २७२
 दक्षुत्स्येदसु र १५६१
 दक्षुत्स्येदसु र ११६
 दक्षुत्स्येदसु र ९५३
 दक्षुत्स्येदसु र १४६०
 दक्षुत्स्येदसु र १४१३
 दक्षुत्स्येदसु र १२३
 दक्षुत्स्येदसु र ३५२
 दक्षुत्स्येदसु र २५७
 दक्षुत्स्येदसु र १२३६
 दक्षुत्स्येदसु शा ६२४
 दक्षुत्स्येदसु र ५४५
 दक्षुत्स्येदसु र ८३२
 दक्षुत्स्येदसु र १४३१
 दक्षुत्स्येदसु र ९१९
 दक्षुत्स्येदसु र ८१४
 दक्षुत्स्येदसु र २१२
 दक्षुत्स्येदसु र १७५
 दक्षुत्स्येदसु र १५४
 दक्षुत्स्येदसु र १८९
 दक्षुत्स्येदसु र १५३१
 दक्षुत्स्येदसु र ५५२
 दक्षुत्स्येदसु र ६३०
 दक्षुत्स्येदसु र १५९५
 दक्षुत्स्येदसु र १६६७
 दक्षुत्स्येदसु र ४२६
 दक्षुत्स्येदसु र ७३७
 दक्षुत्स्येदसु र ४१३
 दक्षुत्स्येदसु र २४५
 दक्षुत्स्येदसु ४०३
 दक्षुत्स्येदसु र १९३३
 दक्षुत्स्येदसु र ६३८
 दक्षुत्स्येदसु र ४६२

स चतुर्था व	र १०.८४	स देवदारु	कु ३.४४	स प्रतापं म	र ४.३८
स चन्द्रनाम्बु	ऋ १.८	सद्यः प्रवालो	कु ३.२७	स प्रतस्थेऽरि	र १२.२७
स च प्राप म	र १५.११	स द्विनेत्रं ह	कु २.३०	स प्रापदप्रा	कु ७.५०
स चानुनीतः	र ५.५४	स धर्मस्वस	र १७.३९	स प्राप हृद	र १२.५५
स चापमुत्सु	र ३.६०	स धातुभेदा	र १६.३२	स प्रियामुख	कु ८.९०
सच्छिन्नवन्ध	र ५.४९	स नन्दिनोस्त	र २.६९	स प्रीतियो	कु ७.२५
सच्छिन्नमूल	र ७.४३	स नर्मदारोध	र ५.४२	सफेननाला	ऋ १.२१
स चापकाटि	र ७.६६	स नार्द मेघ	र १२.७९	स बभूव दु	र ८.४
स जहार व	र १२.२९	स निविश्य	र ४.५१	समद्रमुस्त	ऋ १.१७
स जातकर्म	र ३.१८	स निवेश्य	कु १५.९७	सभाजनायो	र १४.१८
संचारपुतानि	र २.१५	स नैषधस्था	र १८.१	समतया व	र ९.६
संचारिणां दी	र ६.६७	स नौविमाना	र १६.६८	समद्रममु	ऋ ६.२९
संशङ्कचेष्ट	र २.४३	संतपतानां त्व	मे १.७	समदिवस	कु ८.९१
स तक्षपुष्क	र १५.८९	सन्तस्तस्या	र १७.७२	समदुःखसु	र ८.६५
स तथेति	कु ६.३	संतानकतक	कु ६.४६	समनापन्न	र १०.५९
स तथेति	र ८.९१	सन्तानकम	र १०.७७	सममेव समा	र ४.४
स तद्वक्त्रं	र १५.५२	सन्तानवाकी	कु ७.३	समर्थे यत्	४०४
स तप प्रति	र ८.८०	सन्तानकामा	र २.६५	स माधवेना	कु ३.२३
सत्यमर्कान्च	कु ६.१९	संतानश्रव	र १५.१४	स मानसी मेघ	कु १.१८
सत्यामपि	र १.९४	संतानार्थाप	र १.३४	सम.नेऽपि हि	र १०.८१
स तप मञ्चे	र ६.१	सदष्टकुमुम	शा ३.१५	समाप्तविशे	र ५.२०
स तावदभि	र १७.१७	संदष्टवस्त्रे	र १६.६५	स माकति स	र १२.७८
स तावाक्याय	र १५.७१	संभयाप्यनु	कु ८.४४	समुद्गतस्वेद	ऋ १.७
सतीमपि	शा १.१७	संभ्याभ्रक	र १२.२८	समुद्रपत्न्यो	र १३.५८
स तीरभूमौ	र १६.५५	स न्यस्तचिह्ना	र २.७	समुद्भृताशेष	ऋ १.१९
स तीर्त्वा	र ४.३८	सपत्रलेखेषु	ऋ ६.८	स मुहूर्तं क्ष	र १५.४५
स तैजो वै	र १०.५४	सपदि मुकुलि	कु ३.७६	स मुग्धये	र ५.२
स तै दुहि	कु ६.७८	स पराध्वग	र ८.२७	समौलरक्षो	र १४.१०
स ती कुशल	र १५.३२	स पत्रलोती	र २.१७	संपत्स्यते व	कु ७.५४
सन्ताने सचि	र ४.८७	स पाटलायां	र २.२९	संपन्नमालि	ऋ ३.१६
स त्वनेकव	र १९.५३	स पितुः	र १७.२	सपातविम्	३९२
स त्वं निवर्त्त	र २.४०	स पुर पुर	र १७.३२	सम्प्राप्तविम्	३९३
स त्वमेकान्त	र १.८१	स पूषंजन्मा	र १२.५०	संबन्धमामा	र २.५८
स त्वं प्रगस्ते	र ५.२५	स पूषंजानां	र १६.३४	सभाव्य भर्ता	र ६.०
स त्वं सदीये	र २.४५	स पूषंतः प	र ३.४२	संमीत्रन्ति न	शा ३.४
स दक्षिर्ण	र ७.५७	स पूषः सर्व	र १५.४१	संमोचितः स	र ५.५६
स दक्षिणा	कु ३.७०	स पौरकार्या	र १४.२४	संमोहनं ना	र ५.५७
स ददर्श स	र १५.३९	सप्तच्छदशी	र ५.४८	सम्पत्विनीत	र ८.९४
सधर्मं वुमुजे	र ८.७	सप्तपिहस्ता	कु १.१६	सं वयौ प्रथ	र ४.२८
सधा मनाजं	ऋ २.६	सप्तसामोष	र १०.२१	सरलासक्त	र ४.७५
स दुष्प्राप	र १.४८	स प्रजागर	कु ८.८८	सरसिजम	शा १.१८

सरसि मति	३९७	ससञ्जुत्थ	र ४.४७	सा वाणवपि	र १२.५०
सरसीस्वर	र १.४३	ससस्वमादा	र १३.१०	सा भूवराना	कु १.२२
स राजककु	र १७.२७	स संनिपात्वा	र १४.३६	सा मञ्जुल	कु ७.११
स राजलोकः	र ७.३१	सशीकराम्नो	श्रु २.१	सामन्तमौलि	वि ३.१९
स राज्यं गुरु	र ४.१	स सीतालक्ष्म	र १२.९	सा मन्दुरासं	र १६.४१
स रावणहृ	र १२.५५	स सेतु बन्ध	र १२.७०	सामभिः	कु ८.४१
सरितः कुर्व	र ४.२४	स सेनां मह	र ४.३२	सामिअ	वि २.१२
सरित्समुद्रान्	र १४.८	ससंन्याअ	र १२.१४	सायंतने	सा ३.२४
स रोषदष्टा	र ७.५८	स सैन्यपरि	र ४.४५	सा पुनि	र ६.८४
सर्पस्येव पि	र १७.६३	सस्वजे प्रि	कु ८.१४	राजहंसं	कु १.३१
सर्गोपप्र	कु ६.९	स स्वयं चर	र १९.२६	सां भाज	कु ७.८१
सर्वं सखे	कु ३.१२	स स्वयं प्रह	र १९.१४	लुप्तसंज्ञा	र १४.५५
सर्वः कल्पे	वि ३.१	स हि प्रथम	र १२.१६	सा बक्रलक्ष	र १२.४६
सर्वजिं भु	४००	सहअरिदु	३८८	सा क्षरसेना	र ६.४१
सर्वज्ञस्त्वम	र १०.२०	सहअरिदु	३८६	सा संन्यस्ता	मे २.३०
सर्वथ नो वा	र ५.१३	सहचरीदुः	३८६	सा संभव	कु ७.२१
सर्वस्तरतु	वि ५.२५	सहचरीदुः	३८८	सासापु	र १६.५
सर्वोङ्गीगः	वि ५.११	सहजं किल	वा ६.१वि	सा सोता	र १५.८४
सर्वांतरिक	र १.१४	स हत्वा	र १५.२६	सा सोता	र १२.३३
सर्वान्त पुर	मा २.१४	स हत्वा	र १५.५८	साश्रुं तपः	र १४.६६
सर्वाभिः	कु २.३४	स हि वेवः	कु २.५८	सा हि प्रणय	र १०.५७
सर्वाशोकत	मा ५.५	स हि पर्वस्य	र ४.८	सिंहकेसरस	कु ८.४६
सर्वामु भातृ	र १४.२२	सा किला	र १२.५	सितांगुका	वि ३.१२
सर्वेवं गङ्गे	र ७.५९	सा केतुमालो	र १६.२६	सितेपु	श्रु १.९
सर्वोमाद्रव्य	कु १.४९	साक्षत् मि	वा ६.१६	सितात्पला	श्रु २.१६
स लक्ष्मणं ल	र १४.४४	साक्षाद् दृष्टो	कु ६.२२	सिध्पन्ति	सा ७.४
स ललितकृ	र ९.७०	सा गौर	कु ७.७	सौकरव्यति	कु ८.३१
स वासवेना	कु ३.२	साङ्गं च वेद	र १५.३३	सोता हित्वा	र १४.८७
स त्रिदशायः	र ५.०१	सा ज्ञानगौरं	र ६.८३	सोता समृत्वा	र १४.५९
स विभुविदु	र १५.१०२	सातिरकग	र १९.१२	सुक्षपरस्थ	वा ७.३
सचिधमेः	श्रु १.१२	सा तीरसोवा	र १६.५६	सुखशवा म	र ३.१९
स विवेक पुरी	र ८.७४	सा दष्टनावा	र १४.२८	सुगन्धिनिः	श्रु ५.१०
स विश्वजित	र ४.८६	सा दुर्निमतो	र १४.५०	सुगन्धिनि	कु ३.५६
स वृत्तसुल	र ३.२८	सा दुष्प्रथर्पा	र २.२७	सुलनु हृद	वा ७.२४
स विमृष्ट	र १२.१८	साध्याम्यह	र ११.९१	मुते शिवावे	र १८.३५
स वेलावप्र	र १.३०	सा निन्दन्ती	वा ५.३०	मुतो लक्ष्मण	र १०.७१
स व्यबुध्यत	कु ८.८५	सा नीलमाला	र १४.४८	सुभ्रमसति	वा १.३
सव्यापारा	मे २.२५	सानुस्त्वः प्र	र १३.७५	सुरगज इ	र १०.८६
स शानो म	र १.७८	सान्ध्यमस्त	कु ८.५४	सुरनिगङ्गम	र ९.३१
स शशुवान्	र १४.४६	सानिध्यमो	र ७.३	सुरतरस	श्रु ३.२४
स शाभिलैः	र ७.६५	सा पीठान्	र १२.३	सुरयुवति	मा २.९

सुरतभ्रमसं	र	८.५१	स्थानमाङ्गि	कु	८.३३	स्वित्राङ्गुलि	शा	६.१५
सुरसुन्दरि		४०२	स्थाने तपो	कु	७.६५	स्वेदानुविद्ध	र	१६.४८
सुरसुन्दरो		४०२	स्थाने त्वां	कु	६.६७	हंस प्रगच्छ		३९६
सुराः समम्भ	कु	३.२०	स्थाने भवाने	र	५.१६	हंसश्रेणीषु	र	४.१९
सुरेन्द्रनाभा	र	३.११	स्थाने वृता	र	७.१३	हंसजितानु	ऋ	३.१७
सुवदनावध	र	९.३०	स्मितः स्थि	र	२.६	हञ्जे पदं		३९८
सुवसित ह	ऋ	१.३	स्मिता क्षणं	कु	५.२४	हरकोपाग्नि		४७.६
सूर्यचन्द्रम		३९७	स्मिपै दण्ड	र	१.२५	हस्तु	कु	३.६७
सूर्योदये म	मा	४.७	स्थित्वा	मे	१.१९	हरितारुण	कु	४.१४
सेकान्ते मुनि	र	१.५१	स्नात्वा	र	१६.७३	हरियंस्कः	र	३.४९
सेनानिवेशान्	र	७.२	स्नानार्द्रमुक्तो	र	१६.५०	हरेः कुमारो	र	३.५५
सेना परिच्छ	र	१.१९	स्निग्ध वी	शा	२.२	हृषिरावर्जितं	र	१.६२
सेयं मदीया	र	१३.६३	स्निग्धगम्भी	र	१.३६	हृषिभुञ्जामे	र	१३.४१
सेयं स्वदेहा	र	२.५५	स्फटिकजिता		४००	हृषि जमाप	र	७.२६
सेव्यमानो सु	र	१.३८	स्फुटकुमुद	ऋ	३.२१	हृषिपे दोर्घ	र	१.८०
सैकतं च स	र	१९.४०	स्फुरता वच्छु		४०६	हस्तं कम्पव	मा	४.१५
सैषा स्वप्ती	र	१३.२३	स्फुरत्यभाम	र	१४.१४	हस्तेन हस्तं	र	७.२१
सोऽधिकारम	र	१९.४	स्मयमानमा	मा	२.१०	हस्ते जीवा	मे	२.२
सोऽनुमान्य	कु	८.२१	स्मर एव	शा	३.१०अ	हा नातेति क	र	९.७५
सोऽग्नादहंस	ऋ	३.११	स्मरतेव स	र	८.६३	हारैः सचन्दन	ऋ	३.२०
सोऽप्रशयत् प्र	र	१.७४	स्मरति स्म	कु	४.८	हृज्जिआहिअ		३८९
सोऽपानमार्गे	र	१६.१५	स्मरस्तथाभू	कु	३.५१	हित्वा तस्मिन्	मे	१.६०
सोऽप्यमान	कु	८.४२	स्मृतिभिन्नमो	शा	७.२	हित्वा हाला	मे	१.४९
सोऽश्वमुपज	र	११.२८	स्नानाय यदि	र	८.४६	हित्वापागाद्	कु	३.३३
सोऽश्ववजैश्छ	र	७.६०	स्नप्युर्वराति	र	१०.४२	हीनान्यनुप	र	१७.५८
सोऽहं सपर्या	र	५.२२	स्नस्तावाव	शा	१.२७	इतनुनाशन	र	९.४०
सोऽहं तुष्ण्या	कु	६.२७	स्नस्ता	कु	३.५५	हुताग्निः	ऋ	१.६
सोऽहं दाशर	र	१०.४४	स्वकातपरि	कु	२.८	हुनोष्णरामे		३९२
सोऽनुमाजन्म	र	१.५	स्वप्नकोत्तित	र	१९.२२	हुदयमिषु	वि	२.१०
सोऽनुमिज्या	र	१.६८	स्वप्नो नु	शा	६.१०	हुः गस्थम	र	१०.१९
सौमित्रिणा	र	१३.७३	स्वयंविशो	कु	५.२८	हुदयाहित		३८९
सौमित्रिणा	र	१४.११	स्वरसंस्कार	र	१५.७६	हुदये वस	कु	४.९
सौमित्रेनिधि	र	१५.२०	स्वरेण तस्या	कु	१.४५	हुष्टापि सा	र	७.६९
स्तनन्यास्तो	शा	३.७	स्वर्गामिनस्त	र	१८.३६	हेमताम	कु	८.२६
स्तनेषु हाराः	ऋ	६.७	स्वगरीरवारी	र	८.८९	हेमपक्षप्र	र	१०.६१
स्तम्भेषु	र	१६.१७	स्वसुचनिर	शा	५.७	हेमपाश्रम	र	१०.५१
स्तूपमानः	र	१७.१५	स्वसुविदेहा	र	६.६६	हेमाम्भोजप्र	मे	१.६२
स्तूपमानः	र	१७.७३	स्वपतं स्वा	कु	२.१८	हृष्यङ्गीन	र	१.४५
स्त्रीणां	ऋ	३.२७	स्वानाविकं	र	१०.७९	हृत्मानभूद्	क	७.५४
स्त्रीणाम	शा	५.२२	स्वामिन्	वि	२.१२	हृषिता हि	र	११.४०
स्त्रीषुसावा	कु	२.७	स्वामिभुवान्	शा	७.९	परिशेषगताः	श्लोका अत्र	
स्वामुदम्भ	र	११.१३	स्वातिवाद्य	र	१७.४६	न मृहीताः ।		

Sanskrit Literature — Drama
Drama — Sanskrit Literature

CATALOGUED

Central Archaeological Library,

NEW DELHI.

70476

Call No. Sa8
Kal/Dvi

Author— Kalidasa

Title Kālidāsa granthāvali.
(in Sanskrit)

Borrower No.

Date of Issue

Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.
